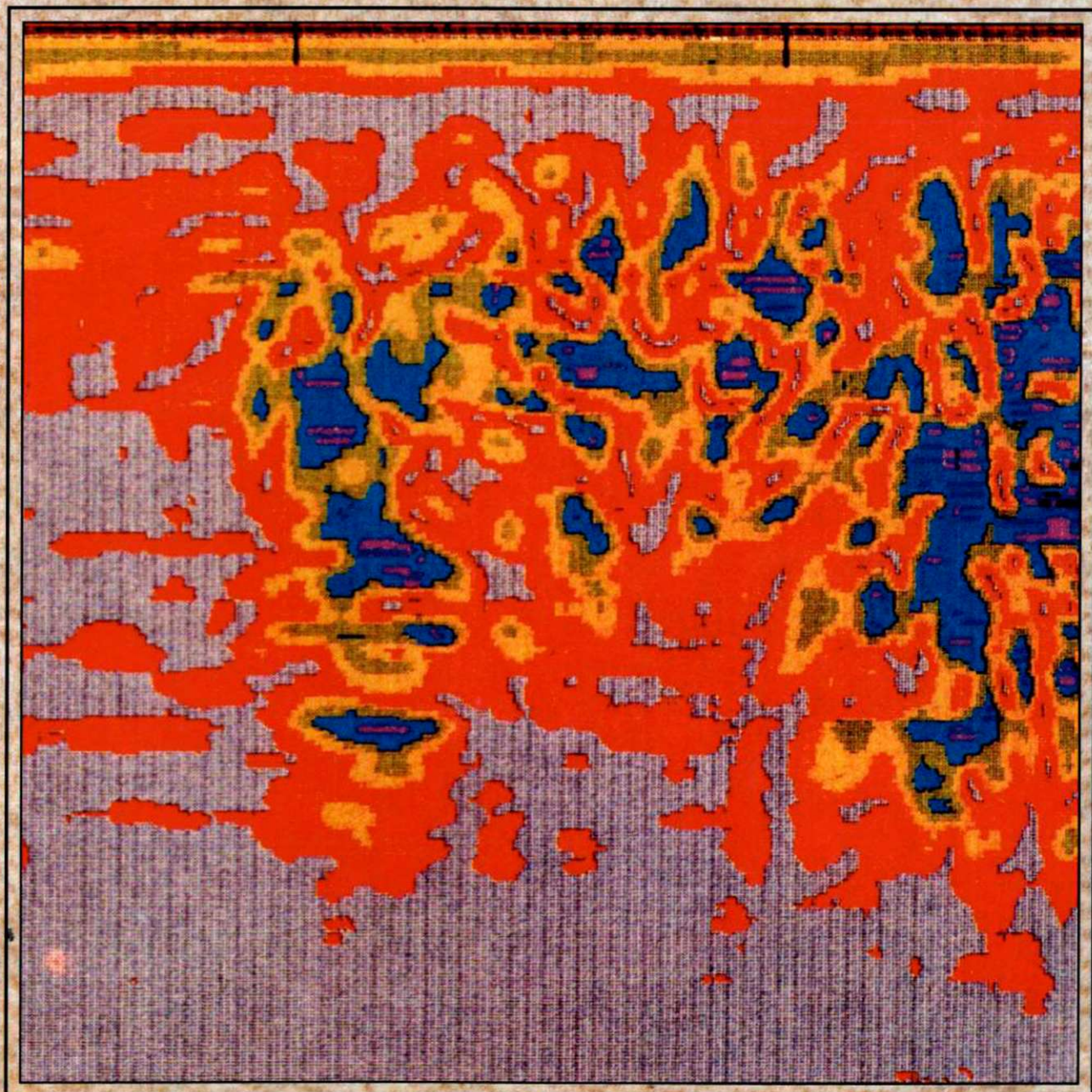

ANNALES

Anali Koprškega primorja in bližnjih pokrajin
Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine
5/'94.

ANNALES

Anali Koprskega primorja in bližnjih pokrajin
Annali del Litorale capodistriano e delle regioni vicine
5/'94

series historia et sociologia 1

KOPER 1994

- UREDNIŠKI ODBOR/COMITATO DI REDAZIONE:** prof. dr. Furio Bianco (IT), Tomaž Bizajl, mag. Milan Bufon, mag. Lucija Čok, mag. Darko Darovec, dr. Goran Filipi (CRO), dr. Boris M. Gombač, Aleksej Kalc (IT), dr. Avgust Lešnik, prof. dr. Darja Mihelič, Dario Marušič, mag. Iztok Ostan, Amalia Petronio, prof. dr. Claudio Povoło (IT), prof. dr. Drago Rotar, Vida Rožac-Darovec, mag. Alenka Šauperl-Zorko, Salvator Žitko, Matej Župančič
- Glavni urednik/Redattore Capo:** mag. Darko Darovec
- Odgovorni urednik/Redattore responsabile:** Salvator Žitko
- Lektorji/Supervisione:** Mirjana Kramarič-Francè (it.), Janez Mikic (sl.), Marjeta Morovič (hrv.), Sonja Starc (sl.)
- Prevajalci/Traduttori:** dr. Goran Filipi (sl.), Sergio Settomini (it.), Tullio Vianello (it.), Mirko Zorman (angl./nem.)
- Recenzenti/Recensori:** dr. Tomaž Faganel, dr. Goran Filipi (CRO), prof. dr. Josip Bratulič (CRO), prof. dr. Ferdo Gestrin, dr. Boris M. Gombač, dr. Sonja Ana Hoyer, dr. France Novak, prof. dr. Anton Prosen, mag. Mojca Ravnik, prof. dr. Drago Rotar, prof. dr. Giuseppe Trebbi (IT), prof. dr. Peter Vodopivec, dr. Jože Vogrinc, dr. Josip Zohil
- Oblikovalec/Progetto grafico:** Dušan Podgornik
- Prelom/Composizione:** Franc Čuden - Medit d.o.o.
- Tisk/Stampa:** GEPARD 1 Koper
- Izdajatelj/Editore:** Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / *Società storica del Litorale*
- Sedež uredništva/Sede della redazione:** Pokrajinski arhiv Koper / *Archivio regionale di Capodistria*, SLO-66000 Koper / *Capodistria, Goriška/Via Gorizia*, 6, tel.: ++ 386 66 21-824, 23-965, fax 24-978
- Žiro račun/Conto giro n°:** Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / *Società storica del Litorale*, 51400 678 9721

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija te številke je bila zaključena 15. oktobra 1994.

Sofinancirajo/Supporto finanziario: Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije, Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije, Sklad za odprto družbo - Slovenija / Open Society Fund - Slovenia, Skupščina občine Koper, Skupščina občine Piran, Skupnost obalnih občin Koper, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavarovalna družba *ADRIATIC* ter drugi sponzorji.

Nenaročenih rokopisov in drugega gradiva ne vračamo. Rokopise in naročnino sprejemamo na sedežu uredništva. Rokopise lahko pošiljate tudi članom uredništva.

Naklada/Tiratura: 700 izvodov

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415 - 550792 mb. z dne 21. 9. 1992 šteje revija *Annales* za proizvod, od katerega se plačuje 5% davek od prometa proizvodov na osnovi 13. točke tarifne št. 3 tarife davka od prometa proizvodov in storitev.

VSEBINA / INDICE GENERALE

Seznam kratic ..... <i>Indice delle abbreviazioni</i>	6	Nina Kudiš: <i>Tutte le opere d'architettura et prospettiva di Sebastiano Serlio (1619) i praksa izrade drvenih oltara u Istri</i> ..... 93 <i>Tutte le opere d'architettura et prospettiva di Sebastiano Serlio (1619) e la costruzione di altari lignei in Istria</i>
Peter Pavel Vergerij: Mesto Koper (ob 550. obletnici smrti) ..... <i>Pietro Paolo Vergerio: La città di Capodistria (in occasione del 550-esimo anniversario dalla morte)</i>	7	Radoslav Tomić: Giambettino Cignaroli u Bujama . 103 <i>Giambettino Cignaroli a Buie</i>
ČLANKI IN RAZPRAVE / ARTICOLI E SAGGI		
Milan Bufon: Regionalizem in nacionalizem ..... <i>Regionalismo e nazionalismo</i>	9	Duška Žitko: Beneški kipar Antonio Dal Zotto. Avtor Tartinijevega spomenika v Piranu ..... 107 <i>Lo scultore veneziano Antonio Dal Zotto. Autore del monumento di Tartini a Pirano</i>
Robert Matijašič: Toponomastica e archeologia dell'Istria ..... <i>Toponomastika in arheologija Istre</i>	17	Roberto Starec: Tipologia degli insediamenti e delle abitazioni tradizionali in Istria ..... 117 <i>Tipologija tradicionalnih naselbin in bivališč v Istri</i>
Brigitta Mader: Glagolski napisi v p.c. sv. Roka v Borštu (Občina Koper, Slovenija). Nove priče glagolskega pismenstva v Istri ..... <i>Le scritte glagolitiche nella chiesa sussidiaria di San Rocco a Borste (Comune di Capodistria, Slovenia). Nuove testimonianze della scrittura glagolitica in Istria</i>	29	Danica Škara: Prilog proučavanju usmene tradicije u Istri ..... 129 <i>Contributo allo studio della tradizione orale in Istria</i>
Alojz Jembrih: Pronaden Konzulov probni mali glagoljski katekizem iz 1561. godine ..... <i>Ritrovato il Piccolo catechismo glagolitico di prova di Stipan Konzul del 1561</i>	35	Damjana Fortunat Černilogar: Skrb za dediščino in njeno varovanje med 1. svetovno vojno - Italijanski odnos do kulturne dediščine ..... 135 <i>Cura e tutela dei beni culturali durante la prima guerra mondiale - la condotta italiana nei suoi confronti</i>
Timotej Knific: Cerkev sv. Štefana v Fijerogi pri Pomjanu v slovenski Istri ..... <i>La chiesa di Santo Stefano a Fijeroga presso Pomiano, nell'Istria slovena</i>	47	Ljubo Lah: Potenciali načrtne prenove stavbne dediščine na podeželju in težave njenega uvajanja (Na primeru Krasa) ..... 149 <i>I potenziali del restauro degli stabili rurali e le difficoltà della sua realizzazione (sull'esempio nel Carso)</i>
Darko Knez: Svetinjice iz cerkve sv. Jurija v Piranu ..... <i>Reliquie nella chiesa di San Giorgio a Pirano</i>	65	Fernando Monti & Giancarlo Maselli: Relazione sulle indagini diagnostiche effettuate dalla Tecno Future Service (TFS) nella Cattedrale di Santa Maria di Capodistria (Slovenia) ..... 159 <i>Poročilo o diagnostičnih raziskavah Tecno Future Service (TFS) v stolnici Sv. Marije v Kopru (Slovenija)</i>
Ivan Markovič: Nazario da Capodistria e le miniature di un antifonario nel tesoro del Duomo di Capodistria ..... <i>Nazarij iz Kopra in miniature nekega antifonarja iz zaklada Koprške stolnice</i>	73	Lovorka Čoralić: Nazočnost, život i djelovanje koperskih doseljenika u Veneciji od XV. do XVIII. stoljeća ..... 167 <i>La presenza, la vita e l'attività degli immigrati di Capodistria a Venezia dal XV al XVIII secolo</i>

- Marta Verginella:** Od ljudske pobožnosti k začetkom sekularizacije. Breške vasi od 17. do začetka 20. stoletja 179
Dalla religiosità popolare agli inizi della secolarizzazione. I paesi della Val Rosandra dal Seicento ai primi del Novecento
- France Mihelič, Jasna Pocajt & Darja Mihelič:** Piransko prebivalstvo pred sto leti 191
La popolazione piranese di cento anni fa
- Peter Štih:** Institucija vicecomesa v upravni strukturi Pazinske grofije v času goriških grofov 203
L'istituto del vicecomes nella struttura amministrativa della Contea di Pisino al tempo dei Conti di Gorizia
- Rolan Marino:** Il Consiglio di Capodistria e la riforma degli appelli nell'Istria veneta (1584-1586) . 209
Koprski svet in reforma prizivnih sodišč v beneški Istri (1584- 1586)
- Božo Jakovljevič:** Opčina Buzet u zapisnicima sjednica općinskog zastupstva od 1894. do 1911. godine 215
Il Comune di Pingente nei verbali del Consiglio comunale dal 1894 al 1911
- Miroslav Stiplovšek:** Ustanovitev socialnodemokratskega tajništva leta 1905 v Trstu, začetek novega obdobja v slovenskem strokovnem - sindikalnem gibanju 227
La costituzione della segreteria socialdemocratica a Trieste nel 1905. L'inizio di una nuova era nel movimento sindacale sloveno di categoria
- Iztok Ostan:** Visokošolsko izobraženi kadri na Obali med socializmom in postsocializmom 241
Profili universitari del Litorale capodistriano tra socialismo e postsocialismo
- Marija Gombač:** Seizmografični odtisi Kosovelove pesniške izpovedi v Merküjevem notnem zapisu 251
Le vibrazioni dell'espressione poetica del Kosovel nel linguaggio musicale di Merku
- ŠOLSKE NALOGE / LAVORI SCOLASTICI**
- Amanda Saksida:** Mesarska obrt in njen pomen v severozahodnih istrskih mestih od 13. do 17. stoletja 261
I macellai e loro importanza nelle città dell'Istria nord - occidentale dal XIII al XVII secolo
- Boštjan Bugarič & Katja Hrobat:** Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine 267
Descrizione della conservazione del ghiaccio nei dintorni di Hrpelje e Kozina
- Boštjan Štrasner:** Množični mediji in srednješolska populacija v slovenski Istri 275
I mass media e la popolazione delle scuole medie nell'Istria slovena
- OCENE IN POROČILA / RECENSIONI E RELAZIONI**
- Po sledih mediteranske civilizacije. Historično-geografska trilogija vzhodne jadranske obale Mithada Kozličica (**Slavko Gaberc**) 283
- Federica Fontana:** La villa romana di Barcola, a proposito delle *Villae maritimae della Regio X* (**Robert Matijašič**) 287
- S. Flego & L. Rupel:** I castellieri preistorici della Provincia di Trieste - Prazgodovinska gradišča Tržaške pokrajine (**Matej Župančič**) 288
- Miroslav Bertosa:** Istra između zbilje i fikcije (**Lovorka Čoralic**) 290
- Danilo Klen:** Od Trsta preko Zagreba do Rijeke. "Život i djelo dr. Danila Klana (1910-1990)" (**Petar Strčić**) 291
- Život i djelo hrvatskoga narodnog preporoditelja Istre Vjekoslava Spinčića. Znanstveni skup, Ronjgi, 1993 (**Snježana Hozjan**) 293
- "Dani Matka Laginje", Katedra Čakavskog sabora (Društvo za povjesnicu), Klana, 1994 (**Snježana Hozjan**) 295
- Kate Dormut-Tommasini:** L'Istria, questa sconosciuta (**Nevio Šetić**) 296
- Stjepan Antofjak:** Hrvatska historiografija do 1918 (**Nevio Šetić**) 297
- Buzetski zbornik 19. (**Božo Jakovljevič**) 301
- Razstava Likovna umetnost južne Primorske 1920-1990 (**Lili Bojanič**) 302
- Ernest Radetić:** Istra pod Italijom (1918-1943) (**Avgust Lešnik**) 304

<i>Franco Firmiani & Flavio Tossi: Il Pittore Cesare dell'Acqua 1821-1905 fra Trieste e Bruxelles (Duška Žitko)</i>	305
<i>Soška fronta - vojna fotografija (Damjana Fortunat Černilogar)</i>	308
<i>Goran Filipi: Prvi hrvatski etimologijski rječnik ptičjeg nazivlja (Ivan Zoričić)</i>	309
<i>Mare istriano cantato "In Ruvignis". Una esperienza di didattica interculturale (Elide Riccobon)</i>	310
<i>Pirano un'immagine. Lasa Pur Dir, n. 10 (Marco Apollonio)</i>	311
<i>Šolska kronika. Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje, XXVII, 3 (Vlasta Tul)</i>	312
<i>Bojko Bučar: Mednarodni regionalizem - mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij (Milan Gregorič)</i>	314

OBLETNICE / ANNIVERSARI

Slavko Gaberc: <i>Niccolò Tommaseo - neubogljivi sin dveh domovin. Ob 120-letnici smrti velikega književnika in humanista</i>	316
<i>Niccolò Tommaseo - figlio ribelle di due patrie. Nel centovesimo della morte del grande letterato e umanista</i>	
Milan Pahor: <i>Narodni dom v Trstu. Ob 90-letnici odprtja (1904-1994)</i>	318
<i>il "Narodni dom" di Trieste. Nel novantesimo dell'inaugurazione (1904-1994)</i>	
Andrej Jerman: <i>40. obletnica podpisa Londonskega memoranduma - konec tržaškega vprašanja</i>	323
<i>A quarantanni dalla stipulazione del Memorandum di Londra - la soluzione della questione di Trieste</i>	
Ivan Markovič: <i>Peter Pavel Vergerij starejši (bibliografski preizkus)</i>	324
<i>Pier Paolo Vergerio il Vecchio (saggio bibliografico)</i>	
<i>Sinopsisi</i>	327
<i>Sinossi</i>	
<i>Kazalo k slikam na ovitku</i>	335
<i>Indice delle foto di copertina</i>	
<i>Opomba k šolskim nalogam</i>	335
<i>Nota ai lavori scolastici</i>	

SEZNAM KRATIC

AAVV	✦ <i>Autori Vari</i> (it.), več avtorjev	NDO	✦ Narodna delavska organizacija, Trst
ACRS	✦ Atti Centro di ricerche storiche, Rovigno-Trieste 1970 -	NM	✦ Narodni muzej, Ljubljana
ACSA	✦ Accademia Croata delle Scienze e delle Arti	NŠK	✦ Narodna in študijska knjižnica Trst
AMSI	✦ Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Poreč 1884 -	OZN	✦ Organizacija združenih narodov
AS	✦ Arhiv republike Slovenije	PAK	✦ Pokrajinski arhiv Koper
ASD	✦ Archivio di Scuola Dalmata	PMK	✦ Pokrajinski muzej Koper
AST	✦ Archivio di Stato di Trieste	PMSMP	✦ Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran
ASV	✦ Archivio di Stato di Venezia	PI	✦ Pagine istriane, Koper 1903 -
AT	✦ Archeografo Triestino, Trst 1829 -	RAI	✦ Radiotelevisione italiana
AV	✦ Arheološki vestnik, Ljubljana 1950 -	RS	✦ Republika Slovenija
CAS	✦ Ciklično aerosnemanje Slovenije	SGTŠ	✦ Srednja gostinska in turistična šola, Izola
CDI	✦ Codice Diplomatico Istriano	SK	✦ Strokovne komisije (avstrijskih socialdemokratskih strokovnih organizacij)
CRO	✦ Hrvaška	SKPŠ	✦ Srednja kovinarska in prometna šola, Koper
CRS ASSA	✦ Centro di Ricerche Scientifiche dell'Accademia Slovena delle Scienze e delle Arti	SLO	✦ Slovenija
GIM	✦ Gimnazija Koper	SPSS	✦ Programski paket za obdelavo statističnih podatkov
GMDS	✦ Glasnik muzejskega društva za Slovenijo	SZŠ	✦ Srednja zdravstvena šola, Piran
HAD	✦ Hrvatsko arheološko društvo	TFS	✦ Techno Future Service
HAZU	✦ Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti	VS	✦ Varstvo spomenikov, Ljubljana 1948 -
HHSIAW	✦ Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien	ZČ	✦ Zgodovinski časopis, Ljubljana 1947 -
ID	✦ <i>Idem</i> (lat.), isti	ZVNKD	✦ Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Nova Gorica
IITBNC	✦ Istituto intercomunale per la tutela dei Beni naturali e culturali, Pirano	ŽAD	✦ Župnijski arhiv Dolina (IT)
IT	✦ Italija		
IITBNC	✦ Istituto per la tutela dei Beni naturali e culturali, Nuova Gorizia		
JAK	✦ Jahrbuch für Altertumskunde, Wien (A)		
JOAI	✦ Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts, Wien (A)		
JSDS	✦ Jugoslovanska socialdemokratska stranka		
MDC	✦ Monumenta historica ducatus Carinthie		
MEFRA	✦ Mélanges de l'École française du Rome - antiquités		
MOP RS	✦ Ministrstvo za okolje in prostor RS		
MZK	✦ Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission, Dunaj 1856 - 1916-17		
MZVNKD	✦ Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine, Piran		

SEZNAM OKRAJŠAV

a.e.	✦ arhivska enota
b.	✦ busta (ovojnica)
bob.	✦ bobina (it.), filmski zvitek
f.	✦ fascikel
n.	✦ numero
p.	✦ pagine
t.	✦ tipografia
s.	✦ stran
š.	✦ arhivska škatla
usp.	✦ <i>uspoređuj</i> (hrv.), primerjaj

Peter Pavel VERGERIJ

MESTO KOPER
(ob 550. obletnici smrti)

Mesto, ki se mu po latinsko reče Justinopolis in leži v notranjem zalivu Jadranskega morja, so nekoč ustanovili Kolhijci. Ko so potovali od Črnega morja (zdaj se imenuje Veliko morje), kjer so prebivali v deželi mnogih čudes, ki je bila posebej znamenita po zlatega ovnu, so dospeli do teh krajev. Ko so namreč zasledovali Jazona, ki je zbežal s kraljevo hčerjo Medejo, ko je z njeno pomočjo izmaknil zlato runo, in pluli naravnost po morju, so našli obalo Donave, zahajajoč daleč s prave poti. Kajti Jazon se je z očuvanim plenom in s posadko vred brez izgube vrnil v Grčijo, od koder je bil pričel plovbo. Oni pa so se držali začrtane poti, sledeč upanju, ki so mu bili v začetku vdani, in so, plujoč proti reki, z velikim naporom premerili dobršen kos dežele. Kajti mimo vseh težav, ki jih Donava združuje v sebi in ki so jih premagali, so po dolgem času prodrli do reke Save, ki se izliva v Donavo. Preročišča njihovih bogov so jim namreč naročala, da se morajo obračati proti zahodu. Naposled so, prevarani v upanju in utrujeni od navora, opustili prizadevanje po zasledovanju, ker se za begom tistih, ki so jih iskali, ni pojavila nobena sled. Bodisi da so se naveličali dolge plovbe bodisi da sta jih prevzela žalost in sram, ker niso dobili nazaj ne izgubljene kraljične ne ukradenega plena, so se po lastni izbiri odločili za pregnanstvo. Tako so si ladje, na katerih so bili pripluli, naložili na ramena in jih postavili na Jadransko morje, in sicer v tisti del morja, ki je bil najbližji. Nato so si ogledovali kraje in primernost le-teh, a ne samo v Istri, ampak tudi daleč od mest ter ob obali ustanovili mesta, v katerih so prebivali.

Ime Istra je nastalo po reki Hister, odkoder so bili prišli, kajti Donava se imenuje tudi Hister, posebej na tistem območju in na tisti obali, kjer se voda reke Save izliva v Donavo. Justinopolis pa se je najprej imenoval Egida (Aegida), to je, kozja koža, bodisi po obliki kraja, ki spominja na kozji lik bodisi po kozji koži, imenovani Egida, ki jo je po ljudskem izročilu nosila v bitkah Palada (Atena), boginja modrosti, ki so jo tamkaj čistili, kakor si je tudi Herkules prisvojil in v bojih uporabljal levjo kožo. Morda je otok (mesto je namreč otok) prav zato imenovan Kozji ali pa zato, ker naj bi tam molele in strlele iz zemlje, še posebej z južne strani, belkaste skale, ki od daleč gledajočim dajejo vtis nekakšne lene kozje črede. Iz česa naposled je nastalo to ime, pa vendarle ni gotovo. Je pa gotovo, da je poimenovanje naseljencev pri sosednjih Alumanih in pri mnogih prebivalcih nastalo iz besede "capra" (koza). Goti, ki jih zdaj imenujemo Slovani, in so najbližji sosedje, pa zaradi podobnosti latinske besede "capra" imenujejo mesto z grško besedo Coprum, kar pomeni gnoj ali blato, bodisi ker je na odprtem in blesčečem morju videti kopno, ki se vzdiguje, do kamor seže pogled, kot da ni pokrito z zgradbami, marveč kot kup, na enem samem mestu zgneten iz umazanije, bodisi ker so na ozkem prehodu, ki vodi prek kopnega v mesto, kjer je otok najbližji celini, smrdljiva močvirja z zemeljskim blatom, pomešanim s slano vodo, ki zaradi neprestanega gibanja potujočih izdihavajo gnusen smrad, čeprav je pot utrta s kamni, vendar ne dovolj skrbno ali umetelno utrjena.

Domačini preprosto imenujejo celotno Provincio Caput Histriae, Istra pa se začne na območju mesta, najbližjem reki Rižani, ki se je nekda imenovala Formio, in se v dolžino razteza na ne prevelikem območju do reke Tarsije. Rižana izvira nedaleč od Timava (danes mu pravijo Likuncij - Lycuntius) iz luknjaste pečine ter se spušča med griči v dolžini 14.000 korakov (1 korak = 1,48 m), dokler se ne izlije v morje. Na obeh bregovih so soline, narejene z delom človeških rok iz rečnega blata s sicer prvotnim, a skoraj vedno ovinkastim koritom. Ko je namreč nekoč zaradi potresa razpokał grič Srmin, ki zdaj moli nad prihajajočo reko, je del nemirne vode na kratko zavil s prvotne in običajne poti. Istra pa je v tem kraju skrajni del Italije, saj so le-tega Rimljani nazadnje spravili pod civilno in sodno oblast. Po Plinijevem pričevanju namreč je bil Trst, slavno in staro mesto, že prej meja Italije in v njem je bilo več spomenikov starodavnosti. Za ime Justinopolis, ki je najmlajše, pa ni dovolj jasno, kako je nastalo: ljudska govorica trdi, da po cesarju Justinianu, za kar pa ni nobenega dokaza niti v zapisih niti v kaki zgradbi; jaz pa mislim, da je to ime nastalo po zgodovinarju Justinu, ki je natančno zabeležil prihod Kolhijcev na to obalo, ali morda po kakem drugem učenem možu, ki se je odlikoval med meščani ali pa so si prebivalci to lepo ime, z dolgo različno sporocilnostjo, privzeli od kogarkoli že zaradi preprostega, običajnega in vsakdanjega poimenovanja.

(Prevedel Pavel Česarek iz latinskega originala, objavljenega v delu L. A. Muratori: Rerum Italicarum scriptores, Mediolani, t. XVI/2, 1730, col. 240-241.)

Pietro Paolo VERGERIO

LA CITTÀ DI CAPODISTRIA

(in occasione del 550-esimo anniversario dalla morte)

La città, che in latino è detta Giustinopoli, situata nella parte più interna dell'Adriatico, fu fondata un tempo dai Colchidi. Essi pervennero in quella regione dal Mar Nero (adesso chiamato Mar Grande), che era sede di molta gente e cose mirabili; e principalmente del famoso ariete d'oro. E fu proprio mentre stavano fuggendo tagliando diritto per il mare, che si spinsero all'entrata del Danubio portandosi lontano dalla loro via. Giasone, salvata la preda e conservato integro l'equipaggio, ritornò in Grecia, da dove era partito. Loro, invece, mantenendo la rotta intrapresa, inseguendo la speranza che si erano concepiti sin dall'inizio e navigando il fiume controcorrente, attraversarono, con gran difficoltà, molta terra. Cosicché, oltre ad aver superato tutti gli ostacoli presenti nel fiume Danubio, dopo molto tempo penetrarono nel fiume Sava che confluisce in quello. Dovevano infatti rispettare le profezie dei propri dei e volgere sempre verso occidente. Finalmente, delusi nella speranza e spezzati dalla stanchezza, abbandonarono l'inseguimento, poiché di quelli che stavano inseguendo non era rimasta alcuna traccia. Ma o per il tedio dovuto alla lunga navigazione, o per il dolore di aver perduto la regina e non aver saputo riprendere la preda sottratta, scelsero l'esilio volontario e non tornarono più a casa. E così si caricarono in spalla le navi con le quali erano arrivati e le collocarono nel golfo Adriatico e cioè in quella parte del mare a loro più vicina. Poi, contemplata l'idoneità dei luoghi, fondarono delle città in quelle spiagge, non solo in Istria, ma anche più lontano. Il nome dell'Istria, d'altra parte, è nato dal fiume Istro dal quale erano giunti, il Danubio è infatti chiamato anche Istro, particolarmente in quella regione e su quella sponda, dove l'onda del fiume Sava confluisce in quella del Danubio. Giustinopoli fu inizialmente chiamata Egida, ovvero pelle di capra, o per la forma del luogo che ne ricorda l'immagine, o per la pelle di capra chiamata egida e che secondo le favole della gente, Pallade, la dea della sapienza che veniva ivi venerata, portava in guerra alla stessa maniera di come Ercole portava quella di leone, così come testimoniato dalla tradizione. Può darsi che proprio per questo motivo è detta isola delle capre (trattasi infatti di isola) o perché vi sono, soprattutto nelle zone meridionali, alcune rocce biancastre che sporgono dalla terra e che, a quelli che guardano da lontano, sembrano capre. Donde sia infine nato questo nome è incerto. È comunque sicuro che presso i vicini Alamanni e presso molti abitanti stessi, l'appellativo degli abitanti è derivato dal termine capra. I Goti, che oggi si dicono Slavi e stanno nelle vicinanze, per la somiglianza con il nome latino della capra, chiamano la città con il vocabolo greco coprum che significa sterco o fango: forse perché in mare aperto e splendente si erge fino a dove si riesce a scorgerlo da terra, né la zona è coperta da edifici, ed appare come un ammasso di sudiciume, o perché, laddove è più vicino al continente, e di là vi è uno stretto passaggio che per terra porta alla città, ci sono fetide paludi con fango di terra mescolato ad acqua salata che per il continuo camminare dei passanti emanano un putido odore, sebbene la via sia lastricata di pietre ma non fortificata con sufficiente diligenza e arte. D'altra parte, con un semplice termine usato dagli abitanti di tutta la provincia, è chiamata Caput Histriae la regione che dal fiume Risano, prossimo alla città, che una volta si chiamava Formione e si diceva fosse l'inizio dell'Istria, si estendeva lungo uno spazio non troppo grande fino al fiume Tarsia. Il Risano sorge non molto lontano dal Timavo (che oggi è chiamato Lisonzio) da una caverna pietrosa, e scorrendo tra i monti per 14 mila passi va a sfociare in mare, con saline su entrambe le sponde, fabbricate dagli uomini che per costruirle avevano adoperato il fango del vecchio letto del fiume, il quale quasi sempre muta il suo corso. Una volta, infatti, quando a causa di un terremoto franò il monticello Sermino che sovrasta il fiume uscente, in breve tempo parte dell'acqua si scostò con veemenza dall'alveo originario. Quella regione dell'Istria rappresenta d'altronde la parte estrema dell'Italia, sottomessa dai Romani all'autorità del popolo italico; in un testo di Plinio, infatti, la famosa e vecchia città di Trieste rappresentava il confine d'Italia ed in essa vi erano molti monumenti dell'antichità. Giustinopoli, nome in realtà più recente, non si sa con esattezza da dove tragga origine, o dall'imperatore Giustiniano (come sostiene il popolo), del quale tuttavia non è rimasta alcuna testimonianza né scritta né di opera fabbricata, oppure, ed è l'opinione alla quale credo di più, dal Giustino, storiografo, che annotò più diligentemente la venuta dei Colchidi su quella spiaggia, o forse da qualche altra dotta persona distintasi tra i cittadini, oppure fu per umile e popolare convenzione che fecero proprio questo nome tanto raffinato e di gran lunga diverso dal significato originale.

(Traduzione di Ivan Marković dell'originale latino pubblicato in: L. A. Muratori, *Rerum Italicarum scriptores*, Mediolani, T. XVI, 1730, coll. 240-241.)

REGIONALIZEM IN NACIONALIZEM

Milan BUFON

mag., Slovenski raziskovalni inštitut, 34133 Trst, ul. Carducci 8, IT
MD, Istituto di ricerca sloveno, 34133 Trieste, Via Carduci 8, IT

IZVLEČEK

Članek poskuša odgovoriti na nekatera vprašanja, ki so temeljnega pomena za razumevanje sodobnega fenomena regionalizma. Katere so razlike med nacionalizmom in regionalizmom? Kateri so družbeni in ekonomski vzgibi obeh fenomenov? Kakšno je razmerje med državo in regijami? Kakšno vlogo odigravajo pri tem lokalne skupnosti? Kakšne so njihove zahteve in pričakovanja? Kakšne scenarije nam odpirajo ti procesi?

UVOD

Nismo daleč od resnice, če trdimo, da je regionalizem v bistvu nacionalizem v zmanjšanem formatu. Toda pojmovne razlike med korenoma "natio" in "regio" se ne omejujejo le na vprašanje skale, ampak posegajo tudi na druga področja: oba "izma" se med seboj razlikujeta ne le po tem, da obvladujeta različen prostor ali bolj različno obsežen prostor, ampak povečini tudi različno časovno obdobje. Regije so v določenem smislu obstajale pred pojavom nacij (angleški termin nation-state je morda manj dvoumen), in zdi se, da so se njihovi obrisi po zatonu klasičnega nacionalizma, ki je dosegel višek v stoletju 1850-1950, ponovno z debelejšimi črtami zarisali v politično karto razvitega dela sveta. Toda ali so to še vedno iste regije? Ali so "državni" nacionalizmi danes res kaj slabotnejši? Kakšna je pri vseh teh procesih vloga persistentnih teritorialnih dejavnikov in modernizacijskih efektov? Kolikšna je pravzaprav "teža" lokalnih perifernih skupnosti v odnosu do centrov odločanja? In kako je na obrobju "zgodovinskega" evropskega Zahoda? Na ta vprašanja bomo poskusili odgovoriti v treh nadaljevanjih na straneh revije Annales. Prvo izmed teh ima naslov "Regionalizem in nacionalizem" in bo prikazalo razvojno in interpretativno prepletanje obeh fenomenov, s katerima so se pričeli intenzivneje ukvarjati zlasti angloameriški družboslovci od konca 60. let dalje.

IZVOR NACIJ

S podobnim naslovom je Anthony D. Smith leta 1989 objavil odmeven članek v reviji Ethnic and Racial Studies, v katerem je želel podati razmerje med "primordialnostjo" in "modernostjo" nacij in nacionalizma. Če je namreč nacionalizem značilen zgolj za moderni svet, smemo sklepati, da je gibanje samo abstraktni konstrukt vodilnih elit v boju za oblast; če pa uspemo dokazati, da so nacionalistična gibanja neka konstanta v zgodovini človeštva, bo to dejstvo nujno zmanjšalo vlogo, ki jo pri razvoju nacionalnega vprašanja običajno pripisujemo "modernim" dejavnikom, kot sta birokracija in kapitalizem, vidna izraza procesa družbene in teritorialne standardizacije in modernizacije. V bistvu gre tu za dilemo, ali je nacionalizem širše kulturno ali bolj konkretno politično gibanje ali celo kombinacija obeh. Nedvomno se narodi oblikujejo okrog stabilnejših in trajnejših kulturnih in družbenih skupnosti, za katere obstajajo v literaturi zelo različni termini: "ljudstvo", "Volk", "ethnie" itd. Po Smithu opredeljujejo te skupnosti nekatere skupne karakteristike, kot so lastno samozavedanje in poimenovanje, skupno historično izročilo ali mitologija, opredeljen skupni kulturni ali zgodovinski prostor, skupni kulturni okvirji jezikovne in druge narave.

Če te karakteristike etničnih skupnosti primerjamo z različnimi definicijami narodov, ne bomo odkrili bistvenih razhajanj: obe družbeni formaciji opredeljujejo v

prvi vrsti kulturni elementi. Vendar nam zgodovinski pregled razvoja nacionalnih gibanj, še posebno v Evropi, razkrije, da so narodi etnične skupnosti z zelo jasnimi in posebnimi željami in cilji; njihove želje in cilje lahko konkretiziramo z izrazom "nacija", pri čemer ni nacija nič drugega kot prostorsko in družbeno strukturirana "arena" modernih političnih transformacij. Narodove nacionalne ambicije to družbeno skupnost odtrgajo od zgolj kulturnih dimenzij in podčrtujejo njeno politično in ekonomsko funkcijo v državotvornem procesu. Nacionalizem je tako v "moderni" dobi prevzel predvsem podobo političnega gibanja narodov pri konstituiranju držav-nacij. Sledeč temu konceptu, so torej narodi etnične skupnosti z razvitimi višjimi družbenimi sloji in ustreznim aparatom, ki narodovo kulturno in družbeno identiteto uspe uveljaviti v širšem prostoru in pri tem podrediti v perifernih območjih prisotne šibkeje strukturirane skupnosti. Toda odkod ta nenadna potreba po družbeni ali celo kulturni standardizaciji znotraj držav, ko pa vemo, da so pred tem evropske države odlikovale zelo velike notranje kulturne in regionalne razlike, ne da bi to dejstvo kdove kako motilo tekočih vladarskih poslov? Odgovor, ki ga na to vprašanje daje Ernest Gellner, je preprost in prepričljiv: to se je zgodilo samo zato, ker je bilo za razvoj industrializacije v prostoru potrebno odstraniti socialne in kulturne pregrade, ki jih je predstavljal vertikalno oziroma lokalno organiziran kmečki sloj, in torej to heterogeno družbeno "gmoto" s pomočjo državnega aparata, ustrezne infrastrukture in zlasti standardnega izobraževalnega sistema preoblikovati v mobilni in izučen delavski razred. Klasični primer tega teritorialno opredeljenega nacionalizma je razvoj francoske nacije s postopno družbeno standardizacijo svojega teritorija, ki se je pričela v 17. stoletju in dosegla višek za časa Tretje Republike, ko je državnemu aparatu uspelo "kmete preoblikovati v Francoze", kot je posrečeno zapisal Weber leta 1979. S podobnimi problemi se je kasneje srečevalo tudi italijansko nacionalno gibanje; nanje se zelo plastično sklicuje znani rek "fatta l'Italia, facciamo gli Italiani". Najbolj se je v tej smeri potrudilo italijansko fašistično gibanje, ki je tako posebej skrajni državni nacionalizem, ki je Evropo prevzel v začetku tega stoletja.

Ni slučaj, če sta se ravno v tem času v mnogih svetovnih jezikih pojma "država" in "narod" pričela tesno prepletati in naposled obveljala kot funkcionalna sinonima, kajti odkar je v politični svet ob aristokratskem in cerkvenem vstopil tudi obsežen "svet" meščanov, je izrek "l'etat c'est moi" postal "l'etat c'est le peuple", čeprav je ta "peuple" mnogokrat bilo le to, kar je trenutna vodilna elita izbrala in določila. Dejansko je pravih nacij, se pravi političnih državnih tvorb, ki se prostorsko ujemajo z območjem bivanja enega samega naroda, v svetu zelo malo. Connor je leta 1978 ocenil, da je take karakteristike imelo le 9% držav, medtem ko

v večini takratnih držav dominantni narod ni presegal polovice skupnega števila državljanov.

Nacionalizem ali bolje državni nacionalizem je torej ne le kontroverzen, ampak tudi izrazito moderen družbeni pojav: do leta 1890 je le sedem nacij doseglo državno suverenost, do leta 1945 se jih je osamosvojilo še 25, od tega leta do danes pa še nad sto. Število članic OZN, pri čemer je značilno, da se kratica v slovenščini nanaša na "narode", v originalu pa na "nacije" kot sinonim "državnih družbenih skupnosti", je od leta 1945 do danes poraslo od 52 na okrog 170. Očitno smo priče ne le procesu osamosvajanja narodov v okviru velikih imperijev, ampak tudi pospešenemu procesu drobitve nedavno nastalih, zlasti multinacionalnih političnih tvorb. Pri tem prihaja do izraza zlasti temeljno protislovje sodobnega nacionalizma, ki ga je Snyder opredelil kot paradoks ABC: narod A se v okviru nacije B bori za svojo samostojnost, kasneje pa isto pravico odreja drugim etničnim in regionalnim skupnostim C, ki se nahajajo znotraj njegovega ozemlja. Zaradi tega obstajajo v svetu bolj ali manj sočasno tako "osvobodilni" kot "represivni" nacionalizmi.

Čeprav bi na prvi pogled sodili, da gre za isti fenomen z dvema različnima obrazoma, sta si "državni" in "postdržavni" nacionalizem vendarle zelo različna. Za prvega bi lahko rekli, da predstavlja svojstveno kombinacijo prepletanja družbenih, kulturnih in ekonomskih faktorjev, ki so v določeni razvojni fazi odkrili v srednje velikih državnih prostorih svoje idealno življenjsko okolje: da bi to dosegli, je moralo priti do razpada velikih imperijev ali do združitve malih fevdalnih gospostev. Toda kmalu se je pokazalo, da je za razvijajočo se industrijsko družbo ta okvir pretesen, in tako je prišlo do ponovnega razcepa med družbeno-kulturno in družbeno-ekonomsko dimenzijo držav, ki se je do druge svetovne vojne izražal v imperialistični politiki velesil, nato pa v ustanavljanju med- in nad-državnih interesnih skupnosti. V tej fazi upadanja ekonomske, če že ne politične, vloge držav so s popuščanjem centralističnih teženj tudi periferne skupnosti dobile nove možnosti uveljavljanja svoje specifike, za to novo gibanje pa se je uveljavil termin "novega" etno- ali regio-nacionalizma.

V bistvu gre za protislovje med kulturno in ekonomsko dimenzijo družb: obema so obstoječi državni okviri mnogokrat neustrezni. V pogledu različnih persistentnih kulturnih značilnosti znotraj držav so slednje predimenzionirane, v pogledu sodobnih ekonomskih integrativnih trendov pa premajhne. Po Deutschevem mnenju obstajata hkrati in često nasprotujoči si tendenci po "svetovni" in "lokalni vladi". Izraz tega potencialno konfliktnega protislovja je tudi pojem "regionalizma", ki se uporablja tako v odnosu do med- in nad-državnih integrativnih procesov kot v odnosu do lokalnih gibanj.

DRŽAVE IN REGIJE

Ne glede na različne interpretacije nacionalizma, je to gibanje vselej v tesni zvezi s prostorom, ki ga preoblikuje v politični teritorij oziroma v "domovino" dominantne kulture. Nacionalno ozemlje je hkrati realni in imaginarni družbeni prostor, h kateremu se nagibata tako proces klasičnega državotvorja kot različna "osvobodilna" nacionalna gibanja, in vsebuje zato po mnenju Williama in Smitha neko objektivno in subjektivno dimenzijo. Ker pa se nacionalni prostori največkrat gradijo na že obstoječih etničnih ali historičnih regijah, prihaja pri tem procesu ne le do konfliktov pri teritorialni in družbeni amalgamaciji različnih kulturnih prostorov, ampak tudi do prekrivanja teritorialnih sentimentov, saj se lokalna družbena in kulturna identiteta ne ujema vselej z večinskim nacionalnim čutom. Kot smo videli, je "državni" nacionalizem izrazito moderen pojav, ki se tesno prepleta s procesom družbeno-ekonomske modernizacije v tranziciji med fevdalizmom in kapitalizmom in katerega označuje tudi vse večja teritorializacija družbene in ekonomske organizacije.

Če je bila Evropa v fevdalnem obdobju v bistvu skupek velikega števila "periferij" brez "centra", je za obdobje modernizacije značilna ravno politična in gospodarska koncentracija, pri čemer centri odločanja prihajajo v neobhodne konflikte s perifernimi predeli države, ki se ne podrejajo skupnim "nacionalnim" standardom. Relativna ekonomska in politična šibkost perifernih območij je vzrok, da je do bolj razčlenjene in organizirane reakcije na nacionalno-državno teorijo in prakso lahko prišlo le ob zatonu klasičnega nacionalnega obdobja, ko je svetovna politika in ekonomija začela preraščati pretesne državne okvire. Zato ni slučaj, da so se regionalna gibanja začela sproščati od konca 60. let dalje, ko je dotlej prevladujoča paradigma modernizacije, ki je temeljila na izkoriščanju perifernih območij ter na kulturni in družbeni standardizaciji državnega ozemlja, pričela vidno pešati. Po eni strani je prihajalo do postopne mednarodne integracije, kateri so botrovali zlasti gospodarski interesi, po drugi pa do delne notranje decentralizacije oblasti in produkcije, ki je v regijah odkrila idealne vmesne socioekonomske in upravno-politične člene.

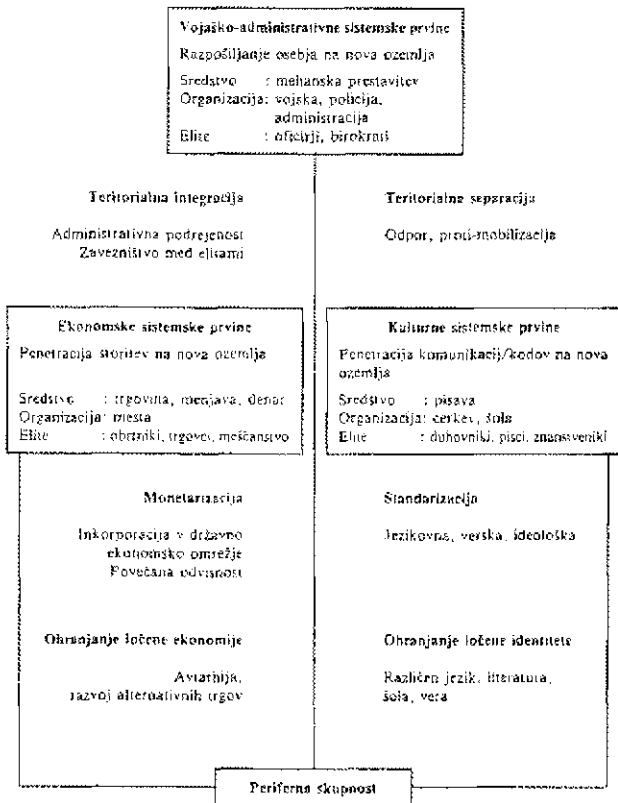
Pokazalo se je namreč, da državne meje skoraj v nobenem primeru ne združujejo homogenega prostora, ampak da je slednji sestavljen iz različnih območij (regij) s posebnimi historično pogojenimi razvojnimi in strukturnimi značilnostmi ter na različni razvojni stopnji. Zaradi tega se za večjo regionalno avtonomijo borijo tako manj razvite kot razvitejšje regije, ki pa so lahko kulturno, politično in ekonomsko podrejene v vsedržavnem merilu (Aarebrot, 1982). Obenem so se zaradi sorodnih značilnosti in skupnih interesov mnoge obmejne regije začele združevati v posebne medregionalne

zveze. Na ta način se večina obmejnih območij, ki so nekdanj predstavljal je periferijo centralistično organiziranih držav, spreminja v središče novih mednarodnih regionalnih zvez.

Pojav regionalizma ali "regionalno prebujanje", ki je največkrat tesno povezan s sočasnim pojavom "etničnega prebujanja", je postal tako predmet socioloških, geografskih in politoloških obravnav. Nastal je celo mednarodni raziskovalni projekt, ki naj bi proučeval vzroke in pogoje za razvoj regionalnih gibanj. Ta projekt z naslovom "Economy, territory, identity", ki že sam po sebi plastično ponazarja poglobitve prvine regionalnih gibanj, je koordinirala univerza v Bergnu, nosilca projekta pa sta bila profesorja Rokkan in Urwin. Avtorja sta periferije označila kot odvisna območja z omejenimi možnostmi samouprave oziroma avtonomije ter skromnimi sredstvi za zavarovanje svojih značilnosti pred zunanji vplivi. Perifernost nekega območja se zato najpogosteje kaže v njegovi politični, ekonomski in kulturni dimenziji družbenega življenja, katero v odnosu do centra opredeljujejo karakteristike oddaljenosti, različnosti in odvisnosti. Interakcijski teritorialni sistem na ravni center-periferija ter preoblikovanje ekonomskih, teritorialnih in kulturnih aspektov perifernih območij prikazujeta shemi 1 in 2. Najbolj "vidne" so pri tem seveda kulturne razlike, ki v perifernih skupnostih prevzemajo funkcijo nekakšnega katalizatorja, na katerega se nato "obešajo" še ostale prvine perifernega "odpomištva". V tem pogledu se lahko oblikuje več kombinacijskih možnosti, med temi šest značilnejših:

- uspešen center s krepitvijo edinega centralnega državnega jezika;
- večjezična struktura s federalističnim prilagajanjem dveh ali več jezikov v okviru iste države;
- zmagoslavne periferije z uspešnim ohranjanjem ločenih jezikovnih standardov v perifernih območjih;
- periferije s šibko jezikovno standardizacijo, a z nekaterimi elementi politične avtonomije;
- marginalne periferije brez lastne jezikovne standardizacije in politične avtonomije;
- vmesni primeri političnih konfliktov med večjimi jezikovnimi skupnostmi.

Shema 3 prikazuje strukturni model centralnih standardizacijskih postopkov in tem nasprotnih perifernih oblik obrambe in mobilizacije, medtem ko shema 4 ponuja tipološko sistematizacijo zahtev perifernih skupnosti med popolno neodvisnostjo in popolno integracijo. Shema 5 opozarja na dodatne možnosti, ki jih za razliko od "navadnih" perifernih območij imajo obmejne periferije, ki so poseljene z nacionalnimi manjšinami. O teh aspektih pa bo obširneje govora v nadaljevanju. Pri prenosu zahtev periferij k centrom in odgovorov slednjih nazaj "na teren" odigravajo veliko vlogo politične stranke, ki združujejo v sebi obenem interese centrov in periferij in se zato ponujajo kot idealni posre-

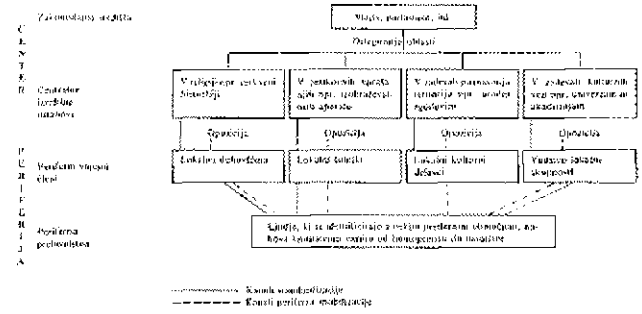

Schema 1
Interakcijski teritorialni sistem center - periferija.

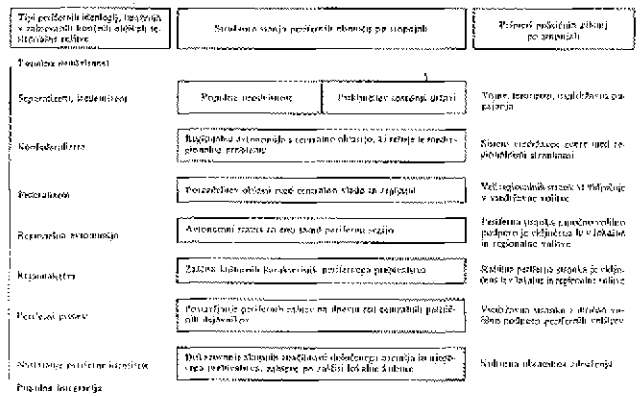
	EKONOMIJA	TERITORIJA	KULTURA
I	Srednjeveško geoekonomsko stanje	Zgodnja / pozna unifikacija	Zgodnja / pozna abjadetizacija
II	Trgovinska ekspanzija, zgodnja urbanizacija	Razvoj administrativne penetracije	Zgodnja / pozna standardizacija
III	Industrijska revolucija	Širjenje volilne participacije, nastanek strankarskih sistemov	Masovno izobraževanje v (dominantnih / perifernih) jezikih
IV	Spremembe v periferni ekonomiji s pomočjo tehnoloških inovacij	Povečana politična naotnično-jezikovni-teritorialni liniji	Razvoj perifernih jezikov: uradno priznanje, število govorcev, položaj v komunikacijskih sredstvih, izobraževalna vloga

Schema 2
Preoblikovanje ekonomskih, teritorialnih in kulturnih aspektov perifernih območij.

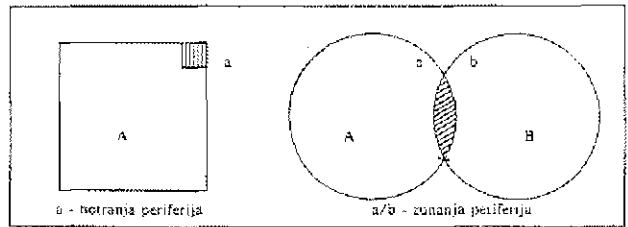
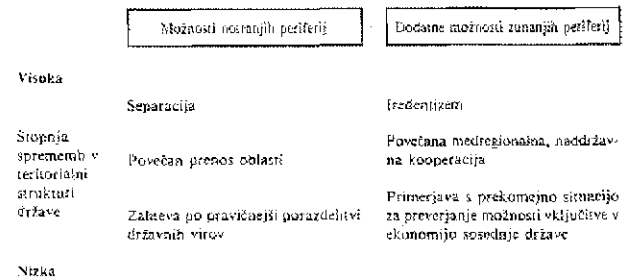
dnik med obema stranema. Stranke lahko pri tem do cela podprejo zahteve periferij, čeprav se to v vsedravnem merilu redkeje dogaja, ker bi si stranke z rušenjem obstoječega političnega ravnovesja spodkopavale tudi lastno legitimnost, lahko pa te zahteve tudi docela prezrejo, kot se je običajno dogajalo v tradicionalnih "enonacionalnih" državah z močnimi centri in šibkimi periferijami. Veliko spodbudo za dojevanje

Schema 3
Model centralnih standardizacijskih postopkov in perifernih protimobilizacij.

Schema 4
Tipološka sistematizacija zahtev perifernih območij.

Schema 5
Razvojne teritorialne možnosti notranjih in zunanjih periferij.

problemov perifernih območij vnašajo v politični sistem zlasti močne regionalne stranke, ki uspejo s svojimi programi združiti interese večine v teh območjih živečega prebivalstva. Centri na zahteve periferij različno reagirajo, čeprav postaja ignoriranje teh zahtev vse manj pogosto, saj so politični in ekonomski stroški za vzdrževanje družbenih diskriminacij večji od njihovega vsaj delnega odpravljanja.

Za prva povojna leta je bilo značilno, da so kompleksno problematiko modernizacije in z njo povezanih konfliktov med centri in periferijami zreducirali le na vprašanje "neenakomernega razvoja", pri čemer je bilo zelo razširjeno prepričanje, da se bodo nesorazmerja v stopnji socioekonomske razvitosti sama razrešila z "naravno" difuzijo tehnoloških inovacij iz centrov v periferijo. V resnici je ta relativna redistribucija potekala docela centripetalno in tako z osiromašenjem perifernih območij v še večji meri spodbudila ekonomsko rast razvitejših predelov. Te oblike regionalne politike so sledile tedaj prevladujoči teoriji o "razvojnih polih in oseh", ki naj bi s svojo nenehno ekonomsko rastjo spodbudili splošen socioekonomski razvoj. Kljub temu, da je tako zastavljena politika omogočila splošno izboljšanje življenjskega standarda ob povečani socialni in prostorski mobilnosti, so ostajale zahteve perifernega prebivalstva povsem drugačne, saj se je slednje borilo za teritorialno pravičnost ali konkretnije za možnost dela in življenja v lastnem kulturnem okolju ob pogojih večje politične avtonomije. Šele konec 70. let se je začelo uveljavljati prepričanje, da za razreševanje protislovij "modernizacije" niso zadostni zgolj abstraktni ekonomski programi, ampak da je treba ekonomske intervencije za periferna območja združiti s specifičnimi in prostorsko diferenciranimi političnimi ukrepi. Hote ali nehote se je morala tako zastavljena politika regionalnega razvoja spoprijeti tudi z vprašanjem lokalne identitete, saj samo priznanje regionalne specifičnosti omogoča celovitejšo sproščanje njenih potencialov. Strukturne značilnosti "stare" centralizirane in "nove" decentralizirane države prinaša shema 6.

CENTRALIZIRANA DRŽAVA	DECENTRALIZIRANA DRŽAVA
Kulturna homogenost	Kulturni pluralizem
Centralizirano gospodarstvo	Decentralizirano gospodarstvo
Centralizirana oblast	Decentralizirana oblast
Zaneemarjanje perifernih območij	Spodbujanje razvoja perifernih območij
Prostorsko in družbeno centraliziran razvoj	Prostorsko in družbeno difuzen razvoj
Šibka mednarodna integracija	Močna mednarodna integracija

Shema 6

Strukturne značilnosti "stare" in "nove" države.

Po obdobju "državnega nacionalizma", ko se je zdelo, da je družbena in teritorialna identiteta prebivalstva določene nacije povsem homogena in istovetna z doseženo ali zaželjeno politično formacijo, kjer se manjšinske, periferne skupnosti po lastni volji ali pod prisilo hočejo in morajo podrediti sentimentom in interesom prevladujoče ali močnejše etnične skupine in njenih vodilnih elit, je regionalno in etnično prebujanje v perifernih predelih razvitega sveta odkrilo nove dimenzije temeljnega družbenega odnosa s svojim okoljem, ki se že od nekdaj izraža s pojmom, kot sta identiteta in teritorialnost. Posebnega pomena je pri tem relativizacija obeh pojmov, se pravi, da raziskovalci nacionalno identiteto postavljajo v širšo skalo družbenih in prostorskih zvez med lokalnostjo in globalnostjo, med tistim, kar je prostorsko točno definirano, in tistim, kar se javlja kot subjektivni kulturni ali akcijski prostor.

Ta relativizacija je seveda često zelo problematična, ker se prostorska identiteta lahko hkrati navezuje na različne skale. Do kod sega na primer prostorska identiteta avtorja teh vrstic, rojenega v Trstu, živečega v Saležu v občini Zgonik, izobrazenega v Ljubljani, pripadnika slovenske manjšine v Italiji? Ali bo to rojstni kraj, kraj bivanja, občina, Pokrajina Trst, Dežela Furlanija-Juljska krajina, Italija, Evropska Unija ali slovensko avtohtono ozemlje v Italiji, slovenski etnični prostor, Republika Slovenija, bivša Jugoslavija, ves slovanski svet? Ali bo to prostor, v katerem se dnevno gibljem, kraji na eni in drugi strani meje med Italijo in Slovenijo, funkcionalni in kulturni mednarodni in medregionalni prostor, kot je delovna skupnost Alpe-Jadran ali Srednja Evropa? Vse te različne individualne skale je treba seveda pri prostorski identiteti posameznih družb in socialnih grup ustrezno abstrahirati, toda ne glede na to, ali se prebivalec določenega predela Nemčije identificira z Bavarsko, Hannoverom ali Schleswig-Holsteinom, Novozelandčan pa z Waikatom, Otagom ali Westlandom, smemo navedene oblike teritorialne pripadnosti na pod-državnem nivoju poenotiti pod nazivom "regionalizem". Toda, ali je bilo regionalistično na primer tudi gibanje za neodvisnost Slovenije v okviru nekdanje jugoslavije, tako kot se označujejo separatistična ali avtonomistična gibanja na Škotskem, v Quebecu, v flamskem delu že federalizirane Belgije, v Kataloniji?

REGIONALIZEM: NACIONALIZEM V ZMANJŠANEM FORMATU?

Za regionalno in etnično prebujanje v Evropi in v svetu se mnogokrat uporablja termin "neo-nacionalizem". Od klasičnega nacionalizma se razlikuje zlasti po tem, da ga ne označuje več ideal - do katerega naj bi bili sicer upravičeni le večji ali "zgodovinski" narodi - nacionalne integritete v okviru lastnih držav, ampak

zlasti težnja po drobitvi obstoječih držav oziroma držav, ki so jih ti narodi oblikovali po "lastni meri". Prav zato, ker se neo-nacionalizem razlikuje od klasičnega državnega nacionalizma, ta težnja ne vodi nujno v separatistične ekstreme, ampak se v številnih primerih zadovoljuje že z večjimi decentralizacijskimi posegi in oblikovanjem avtonomnih regij, niti ni omejena le na manjšinske etnične skupine ali narode, ampak se nanjo sklicujejo tudi različne avtohtone regionalne skupnosti.

Dejansko je etnični mozaik razvitega sveta neverjetno pisan: samo v Zahodni in Severni Evropi, se pravi na območju klasičnih držav-nacij, je nad 50 različnih avtohtonih etničnih manjšin, še večje pa je njihovo število v Srednji in Vzhodni Evropi (Anderson, 1990). Položaj teh etničnih manjšin je lahko po avtorjevem mnenju zelo različen, saj se srečujemo s primeri, ko te grupe razpolagajo z lastnim, bolj ali manj avtonomnim ozemljem, kakor francoski Kanadčani v Quebecu ali Slovenci v okviru bivše Jugoslavije, medtem ko predstavljajo drugo in tretjo grupo nacionalne manjšine v okviru sosednjih držav (enostranska ali zrcalna distribucija); spet drugačen je primer etnične skupine, ki je *sicer teritorialno kompaktna*, a vendarle razdeljena med različne države, na primer Baski, Frizijci in Laponci; nekatere izvorno homogene etnične skupine pa so ne le razdeljene med različne države, ampak tudi teritorialno razdrobljene, na primer Retoromani; šesti primer predstavljajo po Andersonovem mnenju funkcionalno povezane, a v različnih državah živeče manjšine kot na primer keltske manjšine Škotske, Irske, Walesa, Cornwalla in Bretanije; poslednji in najbolj zapleten primer naj bi predstavljale manjšine znotraj manjšin, kot je angleško govoreča grupa v Quebecu, Ladinci na Južnem Tirolskem ali nemško govoreča skupnost Walser v dolini Aosta. Seveda pa je to le ena izmed številnih klasifikacij manjšin. Koter na primer razlikuje pet različnih kombinacij v odnosu med državo, narodom in manjšinami:

- etnično homogene države, ki ne obsegajo celotnega nacionalnega ozemlja in imajo zato močne nacionalne manjšine v sosednjih državah (na primer Madžarska);

- etnično homogene države, ki obsegajo celotni ali večji del svojega etničnega ozemlja (na primer Portugalska);

- etnično pretežno homogene države, ki obsegajo večji del svojega etničnega ozemlja (na primer Poljska ali Slovenija);

- države, ki obsegajo celotni ali večji del svojega etničnega ozemlja, a tudi številne etnične manjšine (na primer Francija);

- multinacionalne federalizirane države, ki lahko vključujejo tudi nacionalne manjšine sosednjih držav in druge etnične skupine (na primer bivša Jugoslavija).

V genetskem pogledu se manjšine običajno dele na avtohtone in neavtohtone. V prvem primeru so to lahko

"staroselci" kot na primer Indijanci v Ameriki ali Laponci v Skandinaviji ali druge historično prvobitne etnične skupine, kot so Baski ali Bretonci. Neavtohtone manjšine tvorijo "osvajalci", kot so Tatarji v Rusiji ali Švedji na Finskem, bolj ali manj prostovoljno "razseljene skupine", kot so Nemci ali Judje v Rusiji in drugih vzhodnoevropskih državah ali Krimski Tatarji in Črnci v Ameriki; v to skupino lahko nenazadnje prištejemo še begunce in tako imenovane "gastarbajterje".

Ali se bo za vse te različne etnične skupine in regionalne skupnosti, male narode, nacionalne in jezikovne manjšine sprožil proces, ki smo ga v začetku tega članka označili s paradoksom ABC? Do katere skale sega kohezivna moč državnega nacionalizma? Ali bo politična karta sveta v prihodnosti sestavljena iz nepregledne množice žepnih držav, ali bodo to federalizirani kantoni makroregionalnih zvez po švicarskem vzoru ali zgolj funkcionalne regije velike svetovne države? In kaj bo z neteritorialnimi etničnimi skupnostmi in drugimi in tretjimi generacijami emigrantov v večjih urbanih območjih? In če je pravica do samoodločbe omejena le na avtohtone teritorialne skupnosti, do kod nazaj naj sploh sega pojem avtohtonosti?

Očitno je odnos med državnim konservativnim nacionalizmom in neonacionalističnimi in regionalnimi gibanji lahko zelo zapleten in protisloven. Trenutni trendi vodijo tako v državno drobitev multinacionalnih držav po principu "osvobodilnega" državnega nacionalizma manjših narodov Srednje in Vzhodne Evrope, a tudi drugih kontinentov, kot v smeri regionalističnih, avtonomističnih in federalističnih zahtev subnacionalnih družbenih skupnosti. V obeh primerih igra teritorialna zavezanost "novih" političnih subjektov zelo važno vlogo. Narodi in različne avtohtone etnične in regionalne skupnosti za razliko od državnih tvorb niso le del bolj ali manj spremenljivega geografskega prostora, ampak se sklicujejo na točno opredeljen kulturni prostor, od katerega črpajo tudi svojo enkratnost, posebnost in različnost. Prekrivanje teh prostorov seveda odpira konflikte med mejnimi skupnostmi, zlasti pa na relaciji država-regionalna skupnost, saj si država oziroma v državi dominantna kultura prisvaja suvereni nadzor nad lastnim ozemljem. Posebno vprašanje neonacionalističnih gibanj je zato uporabnost principa samoodločbe in njegove raztegljivosti na avtohtone teritorialne skupnosti "subnacionalnih" dimenzij (Knight, 1988), saj je praviloma državni in zato tudi mednarodni aparat usmerjen v varovanje obstoječega stanja in zato že "a priori" zavrača vsakršen poskus spreminjanja državnega reda. Mednarodno priznana pravica do samoodločbe vseh "ljudstev" (po dicituri OZN) se tako v praksi omejuje na situacije zunanje dominacije s posebnimi določbami za tako imenovane staroselce, ne omenja pa razmer "interne kolonizacije", ki neposredno zadevajo avtohtone teritorialne skupnosti razvitega sveta.

Posebno poglavje predstavljajo etnične, jezikovne in zlasti nacionalne manjšine, katerim je še posebno v Evropi namenjenih relativno veliko mednarodnih aktov in dogovorov. Toda zopet se srečujemo z vprašanjem skale in vrste: jezikovne ali etnične manjšine se običajno funkcionalno razlikujejo od nacionalnih, manj očitna pa je razlika med "narodi brez države", "internimi" etničnimi skupinami in historičnimi regionalnimi skupnostmi. Ali so Baski isto kot Furlani, Furlani isto kot Istrani in Istrani isto kot Škoti? Kje je meja med varstvom kulturnih značilnosti, teritorialno avtonomijo in odcepitvijo? In kdo jo bo postavil? Državna uprava, periferne skupnosti, naddržavni organizmi? Prihodnja desetletja

bodo pokazala, ali bodo v tem "dvoboju" uspešnejše regionalne skupnosti ali državni aparat ali "evro-" oziroma "mondokracija", zaenkrat pa ohranjajo državni centri v Evropi, ne glede na postopni proces mednarodne integracije, škarje, platno, a tudi meter še vedno dokaj trdno v svojih rokah. Vsekakor je pričakovati, da bodo ravno v tem dokaj delikatnem obdobju integrativnih procesov in politične tranzicije na kontinentu zlasti obmejne regije in obmejne regionalne skupnosti odigrale še posebno funkcijo v medsebojnem zblizvanju in odpravljanju napetosti ter pri gradnji konkretnih temeljev bodočega evropskega skupnega "doma". A o tem kaj več prihodnjic.

RIASSUNTO

L'articolo vuole tracciare un profilo delle relazioni esistenti tra 'nazionalismo' e 'regionalismo' intesi come fenomeni sociali spazialmente rilevanti. Viene così sottolineata la modernità del nazionalismo 'statale' che si è sviluppato in particolare dopo la Rivoluzione francese e la funzione politica posta nel 'popolo'. Il concetto di 'uguaglianza' si manifestò però poi con la diffusione dell'istruzione e la crescente mobilità sociale e spaziale voluta da un sistema di produzione capitalistico centralista come un fattore di 'standardizzazione' culturale che colpì in particolar modo le comunità periferiche culturalmente 'diverse'. Il regionalismo è perciò visto come una risposta a questo modello di sviluppo del mondo Occidentale che peraltro è andato attenuandosi a partire dagli anni sessanta in poi, quando lo Stato ha visto erodere parte del proprio potere dagli organismi internazionali e dalla progressiva integrazione europea, ma anche da una crescente domanda di decentralizzazione da parte delle regioni e delle comunità regionali. Ma quale sarà la futura carta politica europea e mondiale? Ci sarà una frammentazione quasi feudale in Stati di formato tascabile, o vi sarà una confederazione di cantoni nell'ambito di un super-stato continentale? E non ci sarà conflitto tra le popolazioni autoctone e quelle immigrate? Insomma, l'autogestione territoriale è una cosa possibile?

LITERATURA

Aarebrot, F. H., On the structural basis of regional mobilization in Europe, v: B. De Marchi in A. M. Boileau (eds), *Boundaries and Minorities in Western Europe*, Milano, 1982, str. 33-91;

Agnew, J. A., Structural and dialectical theories of political regionalism, v: A. D. Brunett in P. J. Taylor (eds), *Political Studies from Spatial Perspectives*, London, 1981, str. 275-289;

Anderson, A. B., Ethno-nationalism and regional autonomy in Canada and Western Europe, v: R. R. Preudas, S. W. R. de Samarasinghe in A. B. Anderson (eds), *Secessionist Movements in Comparative Perspective*, London, 1990, str. 168-180;

Anderson, J., Nationalist ideology and territory, v: R. J. Johnston, D. Knight in E. Kofman (eds), *Nationalism, Self-Determination and Political Geography*, London, 1988, str. 18-39;

Connor, W., A nation is a nation, is a state, is an ethnic group is a..., *Ethnic and Racial Studies* 4, 1978, str. 377-400;

- Deutsch, K. W.**, *Nationalism and its Alternatives*, New York, 1969;
- Gellner, E.**, *Nations and Nationalism*, London, 1983;
- Knight, D. B.**, *Identity and territory: geographical perspectives on nationalism and regionalism*, *Annals of the Association of American Geographers* 72, 1982, str. 514-531;
- Knight, D. B.**, *Self-determination for indigenous peoples: the context for change*, v: R. J. Johnston, D. Knight in E. Kofman (eds), *Nationalism, Self-Determination and Political Geography*, London, 1988, str. 117-134;
- Koter, M.**, *Geographical classifications of ethnic minorities*, *Geographica Slovenica* 24, 1993, str. 123-138;
- Rokkan, S. in Urwin, D. W.**, *Economy, Territory, Identity*, London, 1983;
- Sack, R. D.**, *Human Territoriality: Its Theory and History*, Cambridge, 1986;
- Smith, A. D.**, *The origins of nations*, *Ethnic and Racial Studies* 3, 1989, str. 340-367;
- Snyder, L. L.**, *The New Nationalism*, New York, 1968;
- Weber, E.**, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, London, 1979;
- Williams, C. in Smith, A. D.**, *The national construction of social space*, *Progress in Human Geography* 7, 1983, str. 502-518;
- Zelinsky, W.**, *What do we mean by "ethnicity"? Toward a definition and typology*, *Geographica Slovenica* 24, 1993, str. 115-122.

TOPONOMASTICA E ARCHEOLOGIA DELL'ISTRIA

Robert MATIJAŠIĆ

dr., Arheološki muzej Istre, 52000 Pula, M. Balote 3, CRO
dr. sc., Museo archeologico istriano, 52000 Pola, Via M. Balote 3, CRO

SINOSSI

Le notevoli coincidenze tra la sopravvivenza dei toponimi prediali e i resti dell'architettura rurale romana non possono essere interamente casuali, anche se oggi è impossibile ricostruire con sicurezza i rapporti tra queste due categorie di notizie storiche. Sono un centinaio, in Istria, i toponimi derivati da gentilizi romani (nomi in -an, -ana), e presso alcuni si trovano anche resti di architettura rurale romana (ville rustiche): Arano, Barbolan, Monte Dolzan, Fasana, Furnian, Gaiano, Gallesano, Gusan, Levan, Magran, Siana, Turtian (o Furtian, oppure Tortigliano), Valenzan, Vintian, Vicuran.

In altre località di questo tipo sono note epigrafi romane e tombe, segni inconfondibili che nelle vicinanze c'era un abitato rurale dello stesso tipo: Fioran, Foiban, Guran, Cavrano, Lisignano, Sissano, Marzana, Panturan, Antignana, Tuian, Orcevano.

1. LA TOPONOMASTICA PREDIALE

La linguistica, e soprattutto la linguistica romanza, già da molto tempo tratta i problemi che sono collegati alla toponomastica della costa orientale dell'Adriatico. Questa zona è particolarmente interessante per la stratificazione orizzontale e verticale degli elementi romanzi e di quelli slavi (croati e sloveni), per i loro contatti e la loro convivenza. Nell'ambito della toponomastica dell'Adriatico orientale, la toponomastica istriana viene spesso considerata a parte, perché mostra delle particolarità che non si riscontrano nella zona dalmata, dalla Liburnia alla costa montenegrina.

Petar Skok, il primo ad iniziare ad occuparsi dei problemi di toponomastica dell'Adriatico orientale, ha

elaborato, anche se sporadicamente, alcuni esempi istriani¹. Nel periodo tra le due guerre mondiali, alcuni storici e glottologi italiani hanno pubblicato il materiale toponomastico di certe zone limitate, principalmente della costa occidentale dell'Istria; G.C.Gravisi e C.de Franceschi² hanno raccolto i dati toponomastici del territorio di Pola, Pisino, Verteneglio, Buie e Canal di Leme. Nei contributi s'intravede però un'unilateralità, nonché l'assenza di un'analisi approfondita della coesistenza dei toponimi romanzi e slavi. Unica eccezione è Bernardo Schiavuzzi, medico, storico ed archeologo polese, il quale ha raccolto e corredato un vasto schedario del materiale toponomastico per il territorio di Pola³: questo comprende più di 1500 appunti, toponimi storici, sia quelli di origine romana che quelli di matrice croata.

- 1 P.SKOK, Dolazak Slavena na Mediteran, Biblioteka Jadranske straže, 3, Split 1934; ID., Romanstvo i slavenstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950; ID., Toponomastički problemi, 7, Vodnjani, Istorijски časopis Srpske akademije nauka, 6, 1956, 169-176.
- 2 G.A.GRAVISI, I nomi locali del territorio di Capodistria, PI, 9, 1911, 204-209 e 227-233; ID., I nomi delle contrade esterne di Capodistria, PI, 14, 1923, 167-171; ID., Città, castelli, ville e corti nella toponomastica isiriana, Boll.R.Società geografica italiana, 11-12, 1927; ID., Appunti di toponomastica pisinese, Parenzo 1934; C.DE FRANCESCHI, La toponomastica dell'antico agro polese desunta dai documenti, AMSI, 50-51, 1939-1940, 119-197.
- 3 R.MATIJAŠIĆ, Toponomastica storica dell'antico agro polese di Bernardo Schiavuzzi, Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno, 14, 1983-1984, 307-344.

Negli ultimi 40 anni sono state formate alcune raccolte molto significative: in primo luogo il *Cadastre National d'Istrie* ed il volume III degli *Annali dell'Istituto lessicografico della Jugoslavia*⁴, che accanto al ricco materiale comparativo dello Skok⁵, offrono una solida base per ulteriori ricerche. Alcuni lavori particolari di P.Šimunović, P.Tekavčić, G.Radossi e M.Deanović⁶ completano il quadro della toponomastica istriana dal lato croato, mentre dal 1976 i glottologi triestini pubblicano regolarmente i loro contributi, anche toponomastici, negli *Atti e Memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria*⁷.

Tra i toponimi storici dell'Istria una posizione importante spetta a quelli che dimostrano i collegamenti linguistici con l'epoca dell'Antichità Classica tra il I secolo a.C. ed il III secolo d.C., precedente cioè all'epoca tardoantica quando in Istria avvengono cambiamenti notevoli. Il gruppo più importante dei toponimi storici in Istria sono i cosiddetti toponimi prediali, cioè quelli formati da antroponomi con l'ausilio del suffisso aggettivo, oggi riconoscibili molto spesso dall'annesso -an, -ana⁸. Questi toponimi in Istria sono particolarmente numerosi e si sono mantenuti in molti casi fino ad oggi.

Per una migliore comprensione della specifica situazione che in Istria ha favorito la continuità, dobbiamo qui in breve accennare ad alcuni fatti sui processi storici

che dopo l'Antichità Classica hanno formato questa convivenza.

La romanizzazione, nell'arco dei sei secoli tra il I a.C. fino al V d.C., fu un lento processo di acculturazione tra i coloni italici e la popolazione autoctona degli Istri⁹. Col tempo si formò un ceto vitale di popolazione romana e romanizzata dell'Istria, nel quale gli elementi preromani vivevano in pochissimi relitti onomastici e teonimici (almeno per ciò che riguarda quello che oggi noi possiamo documentare). La lingua era comunque quella latina, essendo l'idioma histrico anepigrafico e scomparso prima dell'alfabetizzazione della popolazione autoctona¹⁰.

La forte affluenza di profughi dalle province nordorientali dell'Impero, durante l'epoca tardoantica, ha notevolmente influenzato la struttura etnica nei castelli che in quel tempo si stavano formando nei punti protetti in riva al mare (Sipar, Orsera, Cittanova, Brioni, Rovigno) e nell'entroterra (Duecastelli, Pedena, Golzana Vecchia, Valle, S.Lorenzo del Pasenatico) come pure nelle città già esistenti che si fortificavano per poter affrontare eventuali incursioni dei Germani, Avari e Slavi dal V al VII secolo (Pola, Parenzo, Nesazio)¹¹.

Subito dopo il primo periodo di colonizzazione degli Slavi (Sloveni e Croati), già nell'804 apparvero i segni dei primi disaccordi tra i due gruppi etnici in Istria, segni a noi noti dal cosiddetto Placito del Risano¹², nel

4 AAVV., *Cadastre National d'Istrie*, Susak 1946; AAVV., *Toponimika zapadne Istre*, Cresa i Lošinja, Anali Leksikografskog zavoda FNRJ, 3, Zagreb 1956.

5 P.SKOK, o.c. (1950), dove riporta il materiale comparativo dalla Dalmazia.

6 M.DEANOVIĆ, *Tracce dell'istrioto nell'antica toponomastica dell'Istria*, VII. Congr. Int. di Scienze Onomastiche, Atti e Mem. della Sezione Toponomastica, col.1, Firenze 1962, 377-384; G.RADOSSI, *I nomi locali del territorio di Rovigno, Istria nobilissima*, 2, 1969, 58-135; P.TEKAVIĆ, *O kriterijima stratifikacije i regionalne diferencijacije jugoslavenskog romanstva u svjetlu toponomastike*, *Onomastica Jugoslavica*, 6, 1976, 35-36; P.ŠIMUNOVIĆ, *Toponimija istarskog razvoda, u povodu sedamstogodišnjeg jubileja*, *Onomastica Jugoslavica*, 6, 1976, 3-34.

7 M.DORIA, *Sul nome prelatino PARENTIUM*, AMSI, n.s.26, 1978, 347-349; F.CREVINI, *Pagine di storia linguistica istriana VI*, AMSI, n.s.26, 1978, 327-331; M.DORIA, *Il toponimo istriano "Sorna"*, AMSI, n.s.32, 1984, 469-471; M.R. CERASUOLO PERTUSI, *Il contributo dell'etimologia alla storia della neolatinità istriana*, AMSI, n.s.38, 1990, 187-251; G.DI MAURO BATTILANA, *Note lessicali e toponomastiche*, AMSI, n.s.38, 1990, 175-180; L.DECARLI, *Toponimi di mare dei pescatori Capodistriani*, AMSI, n.s.39, 1991, 227-259; M.DORIA, *Etimi di toponimi rovinensi*, AMSI, n.s.41, 1993, 397-406; F.CREVINI, *Storia linguistica dell'Istria preromana e romana*, in: *Rapporti linguistici e culturali tra i popoli dell'Italia antica*, Pisa 1990, 43-109.

8 Nozioni generali cf. in G.B.PELLEGRINI, *Saggi di linguistica italiana: Storia, struttura, società*, Torino 1975, 237-240 e 244-247; un compendio di base è ancor'oggi P.SKOK, *Die mit den Suffixen -acum, - anum, -ascum und -uscum gebildeten sudfranzösischen Ortsnamen*, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie, 2, 1906.

9 Sulla romanizzazione dell'Istria cf. A.DEGRASSI, *Il confine nordorientale dell'Italia Romana*, Diss.Bern, I, 4, Bern 1954; R.F.ROSSI, *Problemi di storia dell'Istria in età romana*, AMSI, n.s.32, 1984, 41-55; V.JURKIĆ GIRARDI, *Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba (Contributo per una sintesi della storia dell'Istria in epoca romana)*, in: *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, Izdanja HAD-a, 11, 1, Zagreb 1987, 65-80.

10 Sui culti cf. A.DEGRASSI, *Culti dell'Istria preromana e romana*, *Adriatica praehistorica et antiqua*, Zagreb 1970, 615-632; per l'onomastica D.RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Neke karakteristike histarske onomastike*, *Istria historica*, 4, 2, 1981, 67-76; M.KRIŽMAN, *Rimska imena u Istri, osobna imena na istarskim natpisima iz rimskog doba*, Zagreb 1991; per la toponomastica M.DORIA, *Toponomastica preromana dell'Alto Adriatico*, *Antichità Altoadriatiche*, 2, 1972, 17-42.

11 B.MARUŠIĆ, *Istra u ranom srednjem vijeku*, *Kulturno historijski spomenici Istre*, 3, 1960, 7-13; ID., *Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora*, *Jadranski zbornik*, 1975, 335-350.

12 R.UDINA, *Il Placito del Risano, istituzioni giuridiche e sociali dell'Istria durante il dominio bizantino*, *ArchTr*, 18, 1932, 1-83; A.PETRANOVIĆ, A.MARGETIĆ, *Il Placito del Risano*, *ACRS*, 14, 1983-1984, 55-69 (ristampato, con la traduzione slovena di Rajko Bratoz in AAVV, *Prispevki k zgodovini Kopra*, *Contributi per la storia di Capodistria*, Ljubljana 1989, 81-88; per la traduzione croata cf. N.KLAIĆ, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526*, Zagreb 1972, 9-13.

quale i rappresentanti della vita laica e religiosa delle città costiere e dei castelli si lamentano all'emissario franco di Carlo Magno per le irregolarità in relazione al popolamento degli Slavi soltanto sulle terre incolte, misura con la quale si tentò di proteggere i poteri dei discendenti degli abitanti delle città romane.

Il documento illustra magistralmente l'esistenza di isole linguistiche romanze nel territorio attorno alle città di Pola, Rovigno, Pirano e Capodistria, e, in modo minore, attorno a Parenzo. Di questa situazione altomedievale sussistono molti resti glottologici (Wortrelikte) nella forma di toponimi che si possono senza dubbio far risalire alla forma latina del toponimo. La loro sopravvivenza si può spiegare soprattutto con la persistenza di un forte elemento romano nelle città della costa e nei rispettivi territori cittadini, in parte abitati dagli Slavi. Questi ultimi, in seguito alla pacifica infiltrazione nelle città durante i secoli successivi, ripresero molti elementi della lingua della popolazione romana.

La stratificazione dei toponimi, così fortemente presente sulla costa orientale dell'Adriatico, è ben visibile in Istria, ed in alcuni aspetti ravvisabile sulla costa occidentale della penisola. Nella differenziazione dei toponimi in cinque strati documentata sulla costa orientale dell'Adriatico¹³, (lo strato preindoeuropeo, indoeuropeo, illirico/preromano, latino classico e quello volgare, romanzo medioevale e croato), i resti linguistici romani sono i più numerosi ed i più significativi. Il gruppo dei toponimi prediali, molto numeroso in Istria, viene collegato con i gruppi, altrettanto numerosi, noti attorno alle colonie di *Epidaurus*, *Salona*, *Iader*, sulla costa orientale dell'Adriatico, sulle isole zaratine¹⁴, e poi in quasi tutto il territorio italico (l'Appennino, la Pianura Padana) nonché nella Francia meridionale, in Spagna ecc.¹⁵. I toponimi prediali sono l'elemento più importante, in modo particolare quando possono venir comparati con altri indicatori per l'analisi del carattere e il grado di popolamento degli agri di *Pola* e *Parentium* nel periodo di tempo tra il I ed il III secolo¹⁶.

La costa occidentale dell'Istria è una zona di forte sopravvivenza dell'elemento latino che si è mantenuto sotto forma di romanzo durante il Medio Evo, ed ancora più in qua. Nella valutazione delle ragioni dell'esistenza d'un tal numero di toponimi di carattere prediale (riconoscibili per il caratteristico suffisso *-an*, *-ana*) dobbiamo prendere in considerazione non soltanto i fattori linguistici (slavizzazione relativamente debole, collegata ad un particolare carattere socio-politico ed alla situazione economica dell'Istria durante tutto il Medio Evo), ma pure i fattori economici, cioè i rapporti di proprietà sul territorio di ambedue le colonie. Quanto l'agricoltura aveva un ruolo importante nella fondazione e nello sviluppo delle colonie romane, tanto le relativamente povere condizioni per una produzione agricola estensiva hanno influito sulla necessità di divisione del terreno prezioso. Una volta stabilito il "nome" del terreno, questo si è mantenuto poi per generazioni nel Medio Evo, ed in molti casi fino ad oggi¹⁷.

L'elenco dei toponimi del tipo *-an*, *-ana*, che riportiamo in seguito, è stato compilato dalle fonti secondarie, cioè da materiale già pubblicato¹⁸, esaminando i documenti originali. Per la maggior parte, si tratta di toponimi storici, cioè quelli documentati nelle fonti tra il IX e il XVI secolo, un periodo sufficientemente lungo per poter, in alcuni casi, seguire il processo evolutivo. Soltanto in alcuni casi abbiamo trovato il caratteristico suffisso nei toponimi per i quali non abbiamo la conferma nei documenti medievali, probabilmente per la mancanza di tali fonti arrivate fino a noi in forma frammentaria. Questo insieme di dati su uno specifico gruppo di nomi di luogo può essere, come si vedrà in seguito, una base sufficiente per poter tentare di trarre delle conclusioni, che non saranno sempre frutto di deduzione ma anche di induzione. L'elenco dei toponimi del tipo *-an*, *-ana* non va certamente considerato definitivo né sicuro; lasciamo ai glottologi la conferma dello sviluppo dei nomi prediali in toponimi con il caratteristico suffisso¹⁹.

13 M.DORIA, o.c. (1972), 27-39; P.TEKAVČIĆ, o.c. (1976), 35-54; S.ČAČE, O stratifikaciji povijesnih toponima i njihovu odnosu prema arheološkoj građi na istočnoj Jadranskoj obali, Materijali 12, Zadar 1976, 133-146.

14 R.MATIJAŠIĆ, Antičko naslijeđe u toponimiji Istre, toponimi tipa *-an*, *-ana* u Istri i Dalmaciji, *Historia Historica*, 4, 2, 1981, 107-133.

15 P.SKOK, o.c. (1906); R.THOUVENOT, *Essai sur la province romaine de Bétique*, Paris 1940, 247-248; G.COLELLA, *Toponomastica pugliese dalle origini alla fine del Medio Evo*, Dep.St.Patria per le Puglie, Documenti e monografie, 23, 1941; G.AMADIO, *Toponomastica Marchigiana*, Collezione di pubblicazioni storiche Ascolane, vol.1-5, Ascoli Piceno 1951-1958; D.OLIVIERI, *Dizionario di toponomastica Lombarda*, Milano 1962².

16 C.DE FRANCESCHI, o.c. (1939-1940).

17 E.SERENI, *Comunità rurali nell'Italia antica*, Roma 1955, 411.

18 C.DE FRANCESCHI, o.c. (1939-1940), R.MATIJAŠIĆ, o.c. (1983-1984); la lista che segue rappresenta la versione ampliata e corretta da R.MATIJAŠIĆ, o.c. (1981), 113-120 e R.MATIJAŠIĆ, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I do III st.*, Zagreb 1988, 75-78.

19 Su questo cf. in particolare G.B.PELLEGRINI, o.c. (1975), 245-246.

1. **AGNANA**: presso S.Nicola di Musil vicino Pola, *la valle de A.1428, terra posta in A.1478.*
2. **ANTINIAN**: nell'agro polese, *Antoniana villa* 1144.
3. **ARANO**: presso Pomer, *Aranum* 1149, *vicus Arianus* 1150, *villa de Aran* 1370, *villa Arano* 1428.
4. **AZZANO**: presso Pomer, *vicus A.1150, contrada Acani de villa Pomerii* 1396.
5. **BADANA**: l'insenatura Budava sotto Altura, *Bado* 1060.
6. **BARBANA (BARBAN)** *vicus Parpanus* 1150, *comune Barbani* 1197.
7. **BARBARAN**: l'isoletta di fronte a Parenzo.
8. **BARBOLAN**: presso Medolino, *Barbolanum* 1149, *Petrus Buratelli villicus Barbolani* 1367.
9. **BASSAN**: presso Sissano, *vinca Bassan* 1458.
10. **BOAZIANO**: presso Pola, *in contrata seu confinio S.Georgi, ubi dicitur Boazianum* 1267.
11. **BORILIAN**: nel 1200 appartiene ai poderi vescovili.
12. **BRACILIANO**: presso Dignano (Midian), *contrata de B.de villa Medigliani* 1252.
13. **BRIVIAN**: presso Promontore, *terra di Brivian* 1585.
14. **BURIAN**: *de vico Buriano* 1150, *Florus de Boriano, villa Buran* 1322, presso Gallesano.
15. **CAPUSANO**: non ubicato nell'agro di Pola, nel 1200 appartiene al podere del vescovo di Pola.
16. **CASSANA**: bosco di *Cazzana* presso Dignano 1585, vicino a Dignano.
17. **CAVRESAN**: *bosco presso Panturan* 1793.
18. **CERVIGNANO**: *casalia Cervignani* 1287, presso Momorano.
19. **CISANA**: *Ponta de C.apud villa Medigliani* 1303, *ponta C.que est in contrata Pedroli* 1370, probabilmente Barbariga.
20. **CLARANA**: *contrata presso Siana* 1303.
21. **DOLZAN**: collina presso Montona.
22. **DULZIANO**: *Dominus Andrea de Dulciano* 1243, agro polese, non ubicato.
23. **FAJANO**: *terra sita in Fajano*, 1065, non ubicato, agro polese.
24. **FAJBAN**: l'insenatura e lo stagno a nord di Orsera, compare come Fajban e come Fjaban.
25. **FASANA (FAŽANA)**: *vicus Fasano* 1150, *Fasano* 1197, *Fumia de Wassano* 1202.
26. **FILIPANO (FILIPANA)**: *villa quae dicitur Filipanum* 1334, *contrata Filipanum* 1372, presso Dignano.
27. **FIORAN**: *vicus Fioranus* 1150, *Florianum* 1197, *Floran* 1303, *contrata de Floriano* 1455, presso Fasana.
28. **FOIBAN**: *contrata de Oiban* 1563, presso Valdi-becco, ad est di Pola.
29. **FORMIAN (FURMIAN)**: *Formian* 1243, presso Altura.
30. **FUZANO**: *rovaessa de Fusano in contrada Medolini* 1471, *loco detto Fuzzone* 1764.
31. **FORTIAN**: quota 66 presso il villaggio di Sichici ad est di Pola, identico di *Tortigliano* (vedi n.89).
32. **GAIANO (GAJANA)**: *ecclesia S.Iohannis de Gaiano* 1255, *contrata Gagliani de Adignano* 1372.
33. **GALLESANO (GALIŽANA)**: *vicus Galisanus* oppure *Galizanus* 1150, *silva que est inter Paternum et Galicianum* 1150.
34. **GOLZANA (GOAN)**: *Ingalperus de Galciana, Galzana* 1150, fino a poco tempo fa conosciuto come *Golzana Vecchia*.
35. **GUARGNAN**: *Quamianum* 1149, *contrata G.1645, Quargnan* oppure *Atgnan*, presso Vrčevan (Orcevano), Medolino.
36. **GURAN**: *vicus Gurianus* 1150, *Iohannes Guranese* 1150, *villa Gurani* 1216, 1303, presso Dignano.
37. **GUSAN**: tra Dignano e Midiano.
38. **KARPAN**: quota 22 a sud di Orsera presso *Coversada*.
39. **KARPAN**: villaggio ed insenatura presso Altura.
40. **KAVRAN (CAVRANO)**: promontorio sull'isola di Brioni, sotto la quota 35, di fronte all'isoletta di S.Gerolimo.
41. **LEVANA**: nell'agro polese, non ubicato.
42. **LEVAN**: l'isolotto a sud di Marlera, Medolino.
43. **LIBAN**: tra Fasana e Barbariga, *Madonna de Liban* 1723.
44. **LISIGNANO (LIŽNJAN)**: *Lisianum* 1149, *Benedictus de Lisignolo* 1243, *villa Lisignani* 1303.
45. **LUČAN**: *Luzzanum* 1283, *Lugano* 1261, *Lusano* 1370.
46. **MAGRAN**: *Martinus de Magrano* 1243, *contrata Magrano* 1458, quota presso Altura.
47. **MAJAN** oppure **MANJAN**: quota 79 ad est dell'insenatura S.Polo presso Rovigno.
48. **MALUSAN**: quota 33 a sudest di Rovigno.
49. **MARANA**: *vicus Mariana* 1150, *villa Marana* 1303, 1405, 1472, presso Filipano.
50. **MARMOLAN**: poderi del vescovo nel 1400.
51. **MARMORAZZAN** oppure **MARMOLAZANO**: *contrata M.1431, 1458, 1563.*
52. **MARZANA (MARANA)**: *Andreas de Marzana* 1243, *vie que vadit Marcanam* 1287, *contrata M.1372.*
53. **MATERNIAN**: *contrata Maderni Minores* 1440.
54. **MELIGRANA**: *terra que dicitur M. in contrata Cananzan* 1367.
55. **MEDIAN**: *in Mitiliano* 1197, *Midilian* 1211, oggi conosciuto come *Medigliano* o *Midian*.
56. **MIMIANO** oppure **MOMIAN**: *vicus Mimianus* 1067, nell'agro polese, non ubicato.
57. **MOIAN**: *vicus Muianus* 1150, *Anthonius villicus Muiani* 1367, presso Sissano.

58. **MORIGNANA (MORINJAN)**: quota 41 a nord dell'insecuratura di S.Polo presso Rovigno.
59. **MRANA**: l'insecuratura presso Punta Bossolo (Parenzo).
60. **MOMORANO (MUTVORAN)**: *Momarano* 1025, *castrum Mons Marianus* 1150, *in castro Momarani* 1299.
61. **NORNIANO**: *vicus N.1150*, nell'agro polese, non ubicato.
62. **ORBAN**: agro polese, non ubicato.
63. **OVIGNANO**: *de vico Ovignano* 1150, *magister Dominicus de Oviniano* 1150, *contrata Ovignano* 1370, presso Sissano.
64. **PAIPANO**: *contrata de P.de villa Pomerii* 1280, 1369.
65. **PANTURANO**: *villa presso Castagna* 1374, *Panturan Grande e Piccolo* 1563, presso Altura.
66. **PAPINIANO**: nell'agro polese, non ubicato.
67. **PATERNUM**: *inter Paternum et Galicianum* 1150.
68. **POLISAN**: *canal Polesan presso Lisignano* 1591, *pozzo Polisan* 1872.
69. **POMPIGNIANO**: *vicus P. 1150, pro vilicibus Pumpignani de villa Lisignani* 1379.
70. **PORGNANA**: Prnjani, a nord di Barbana.
71. **PUDIZAN**: *vicus P.1150, villa Pucincani* 1387, presso Gallesano.
72. **RUBANO**: *de vico Rubano* 1150, *contrata de Rubano* 1370, presso Gallesano.
73. **RUDANO**: podere dell'arcivescovo ravennate 1197, *Rudian* 1300.
74. **RUDIGLIANO**: *contrata Rudigliani* 1303, 1370, presso Vintian.
75. **RUMEIAN**: *Rumianum* 1324, nell'agro polese, non ubicato.
76. **SAGNAN**: *villa Sagnani* 1303, *contrata Segnani* 1399, 1488, *Sanianus* 1458, tra Gallesano e Lavarigo.
77. **SARANZAN**: *li Carsi di Saranzano* 1585, bosco nel territorio di Sissano.
78. **SAVIGNANO**: *vicus Savinianus* 1150, *Savignano* 1197, *silva de vico S.que est inter Paternum et Galizanum*.
79. **SPIUAN**: 1303, 1387, 1458, presso Vintian.
80. **SUARGNAN** oppure **SAVORGNANA**: 1582, 1587, tra Lisignano e Sissano.
81. **SUDIAN**: 1598, presso Vintian.
82. **SIANA, (ŠIJANA)**: *contrata Seiano* 1303, *contrata Sciane* 1424, abitato e bosco presso Pola.
83. **SISSANO, (ŠIŠAN)**: *Sissanum* 1197, *de vico Sissano* 1183.
84. **STIGNANO, (ŠTINJAN)**: *Stinianum* 1197.
85. **TAIBANO**: *Tavianum* 1197, *vicus Taibanus* 1150, presso Medolino.
86. **TERSANA**: *sul monte Goli presso Filipana* 1325.
87. **TINJAN (ANTIGNIANA)**: presso Pisino.
88. **TICAN**: presso Caroiba (Karojba).
89. **TORTIGLIANO**: *vicus Tortilianum* 1150, Turtian presso il villaggio di Sichići ad est di Pola (identico a *Fortian*, vedi n. 31).
90. **TUJAN**: territorio e stagno a nordovest di Valle.
91. **UBAN**: *Monte Uban, confine a sud di Pola* 1422.
92. **URBANO**: *contrata Urbani* 1424, presso Vintian.
93. **VAIANA**: presso Sissano, 1387.
94. **VALENZAN**: abitato a sud di Valle.
95. **VALVERANA** oppure **VALERANA**: sul territorio di Dignano, non ubicato.
96. **VALERIANO** oppure **VALERAN**: presso Moncanoro (Pola). 1303, 1370, 1455.
97. **VEDRANA**: *Val Vedrana in contrata Sissani* 1471.
98. **VERGOLANO**: *Dominicus de Vergolano* 1370, 1425, presso Gallesano.
99. **VERZENAN** oppure **VERZENANEL**: presso Gallesano, 1563.
100. **VIBIAN**: *contrata Vibiano* 1393, *la valle de Vibian* 1478, presso Peroi.
101. **VICIANUM**: *Visiano* 908, presso Altura.
102. **VIDRIAN**: *in Vitriano* 1197, *contrata V.* 1303, 1424, 1458, a nord di Siana.
103. **VIGNIAN**: *in districtu Sissani ubi dicitur contrata de Vignan* 1470, *contrada de Vuignano* 1360, *pro terris de Vignan* 1374.
104. **VINCURAN (VINKURAN)**: *contrata Vencoralis* 1403, presso Pomer.
105. **VINTIAN (VINTIJAN)**: *contrata Vitiani* 1387, *Viteian*, presso Pomer.
106. **VIRTANO**: *Virtano* 1197, *Vitrano* 1481.
107. **VISAN**: *corte de Visiano* 908, *contrata Visiani in districtu Polae* 1387, presso Dignano.
108. **VISIGNANO**: *contrata chiamata V. nelle pretinenti di Sissano* 1592, *Visinal* 1174, presso Sissano.
109. **VISIGNANO (VIŠNJAN)**: presso Parenzo.
110. **VIZIAN**: *contrada de Vitiano* 1370, *contrada Viciano* 1429, *Vizian* 1473, 1518, presso Vincuran (Pomer).
111. **DIGNANO, (VODNJAN)**: *vicus Atinianum* 1150, *Basilius de Adignano* 1230, 1233.
112. **VERCIVAN, (VRČEVAN)**: *Orciano* 804, *vicus Orcevanus* 1150, *Urcivanum* 1150, *villa Orcevani* 1303, 1446, *Orceano* 1198, collina presso Medolino.
113. **ZARTIANUM**: nell'agro polese, non ubicato, 1150.

2. IL CONFRONTO TRA TOPONOMASTICA E ARCHEOLOGIA

Le notevoli coincidenze tra i resti dell'architettura rurale e la sopravvivenza dei toponimi prediali non possono essere interamente casuali, anche se oggi il collegamento e i rapporti tra queste due categorie non sono sempre chiari. Forse neanche gli esempi che seguono chiariranno il collegamento, poiché i dati di cui disponiamo sono alquanto scarsi. Ci soffermeremo perciò su alcuni esempi di toponimi prediali del tipo -an, -ana, i quali sono in qualche modo collegabili con i resti di siti archeologici romani. Ciò non significa che il loro collegamento sia a priori e indiscutibilmente confermato, ma serve soltanto per la visione dell'intensità del popolamento a cavallo tra il periodo romano e quello medievale dell'Istria.

Quando B.Schiavuzzi, all'inizio del secolo, fece un saggio di scavo a Val Fontanelle (S.Giovanni) a nord di Pomer, avendo trovato resti di architettura e di una chiesetta bizantina collegò questa località con l'abitato medievale di Arano (*Aranum*) che troviamo nelle fonti del XII-XV secolo. Purtroppo, questo dato non è confortato con altri ritrovamenti, ed ancor'oggi aspetta la conferma²⁰.

Molto più interessante è il caso del sito Barbolan, a nordovest di Medolino, con la chiesetta di S.Pietro: esso ha dato il nome a tutto il territorio circostante, noto ancor'oggi come Barbolan. Poco tempo fa, a soltanto 100 m dai resti della chiesetta, situata su una dolce collina, è stata casualmente scoperta una tomba tardoantica, che conferma la possibilità della presenza di un sito romano²¹. Proprio qui nel 1942 è stata trovata l'iscrizione votiva dedicata a *Genio Barbulani* da un certo *P.Fl(avius) D(io)medes*²². Il riscontro del genio del posto (*genius loci*) mostra che quest'area anche nell'antichità era chiamata Barbolan: l'iscrizione è databile nel II-III secolo. Il toponimo prediale portava, perciò, il nome di uno dei proprietari del terreno (*Barbi?*).

Ad ovest di Montona, sopra la valle del Quieto, sul terreno chiamato Botac, sotto la quota 60 (Dolzan), durante i lavori di bonifica ci si è imbatuti in elementi

architettonici che hanno fatto pensare a un deposito (horreum). Purtroppo, sono stati raccolti soltanto alcuni frammenti di materiale figulino (anfore, tegole)²³. La posizione dei resti di architettura nelle immediate vicinanze della via di comunicazione fluviale avalla la possibilità che si sia trattato di un impianto commerciale.

L'odierna cittadina di Fasana è uno dei rari abitati per i quali disponiamo di dati sicuri sulla continuità della vita nello stesso posto dall'epoca romana ad oggi. Durante varilavoro di scavo, in modo particolare attorno alla chiesa parrocchiale, vengono alla luce a poca profondità dei grossi e compatti strati di materiale figulino romano: si tratta di materiale da scarto di una figulina. A nord della chiesetta è stata trovata la base di un torchio, e nelle vicinanze di Fasana sono state trovate molte epigrafi romane²⁴. Anche se qui è stata ubicata con sicurezza la fabbrica di anfore di Gaio Lecanio Basso (*C.Lecanius Bassus*)²⁵, ci sono poche possibilità che il toponimo abbia carattere prediale.

A sud del complesso architettonico di Valbandon (n.76), cioè tra l'istmo, la peschiera e Puntizela, si trova Fioran (*contrata de Florianus, Florianum* ecc.), dove sono state trovate alcune iscrizioni romane²⁶.

Nel sito di Foiban, tra Vadibecco e Scattari, sulla strada Pola-Medolino, sono stati notati resti di muri, che all'inizio del secolo si vedevano molto bene: lo Schiavuzzi parla pure di una cisterna che conteneva ancora acqua²⁷.

Fornian, che si menziona nel 1243 presso Altura, è altrettanto conosciuto per gli elementi dell'architettura rurale romana (tegole, anfore, sarcofaghi), e per i cumuli di pietra (grumazzi) che coprono una vasta zona. È stata notata pure una tomba tardoantica²⁸.

Nell'odierno abitato di Gaiano, a nord di Dignano, lo Schiavuzzi all'inizio del secolo aveva visto "rovine con tracce di vasche e di abitazioni"²⁹, che oggi non sono visibili, soprattutto a causa dell'indiscriminata edilizia moderna.

Sul territorio di Gallesano e nei dintorni sono state trovate delle iscrizioni romane, mentre gli eventuali resti di architettura sono nascosti sotto le case odierne. Sulle iscrizioni appaiono i nomi *C.Coelius C.L.Restitutus*,

20 B.SCHIAVUZZI, Agro di Pola, *Notizie archeologiche*, AMSI, 23, 1908, 204-206.

21 V.JURKIĆ GIRARDI, Medolino e i suoi dintorni dalla preistoria al medioevo, *ACRS*, 11, 1980-1981, 27; la tomba è per ora inedita.

22 M.MIRABELLA ROBERTI, *Notiziario archeologico istriano (1940-1948)*, AMSI, n.s.1, 1949, 275; *Inscr.It.* 10, 1, 711.

23 La località è inedita; per i frammenti di tegole con bollo MAN.ACIL.GLAB cf. R.MATIJAŠIĆ, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, *AAAd*, 29, 1987, 528; C.ZACCARIA, M.ŽUPANČIĆ, I bolli laterizi del territorio di *Tergeste* romana, in: *I laterizi di età romana nell'area nordadriatica*, Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici Musei di Udine, Roma 1993, 164.

24 *Inscr.It.* 10, 1, 613-618.

25 A.GNIRS, Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, *JAK*, 4, 1910, 79-88; F.TASSAUX, *Laecanii*, *Recherches sur une famille senatoriale d'Istrie*, MEFRA, 94, 1, 1982, 227-269.

26 A.GNIRS, Zur Topographie des Ager Pofensis: Florianum bei Pola, *JAK*, 2, 1908, 118-123; *Inscr.It.* 10, 1, 610-611.

27 B.SCHIAVUZZI, Attraverso l'agro colonico di Pola, *AMSI*, 25, 1908, 148-149.

28 Relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 30 aprile 1965.

29 B.SCHIAVUZZI, o.c., 99; *Inscr.It.* 10, 1, 636.

L.Anneius L.L. Chrestus, Vibia Maxima, Horatia. L. Festav, Sex.Palpellius Alpa..., *P.Vatrius Severus* ecc.³⁰. Alcune centinaia di metri a nord del villaggio si trova la chiesetta di S.Maria intorno alla quale ci sono importanti resti di architettura romana, parzialmente esplorati³¹.

Nel territorio di Guran, ad est di Dignano, alla distanza di alcune centinaia di metri, si trovano i resti di una basilica ed un'altra chiesa cimiteriale a tre absidi, il cui scavo iniziato nel 1930, e concluso negli anni '60 (M.Mirabella Roberti e B.Marušić). E' molto probabile che le due chiese, o ealmeno una di loro, siano state costruite sui ruderi di una costruzione più antica, anche se in tal senso non abbiamo delle testimonianze sicure³².

Una simile situazione è riscontrabile nel caso della chiesetta di S.Tomaso de Gusan, dove è stata notata una grande quantità di ceramica medievale. Secondo lo Schiavuzzi, la chiesetta è sorta nelle vicinanze o sui resti di architettura romana³³.

A sud del villaggio di Cavrano, sopra la costa sudorientale della penisola istriana, alcuni anni fa è stata scoperta una tomba ad incinerazione con un'olla di vetro per ossa e ceneri (*olla*), custodita entro un'urna di pietra con coperchio. Accanto all'urna è stata trovata una ventina di balsamari³⁴. Non ci sono dubbi che nelle vicinanze esistesse un abitato di tipo rurale, le cui tracce fino ad oggi non sono note. La zona del villaggio era sicuramente abitata, anche per la posizione dominante su tutto il territorio del Poleso.

A Lisignano, villaggio tra Medolino e Sissano, sono stati trovati alcuni resti di architettura ed iscrizioni romane, una delle quali nomina un certo *Octaviani Augusti Nostri Servus*³⁵.

Sull'isolotto di Levan, nel golfo di Medolino, si vedono, nel profilo della sponda nell'area nordorientale, resti di costruzioni romane e tardoantiche³⁶.

Nel bosco di Magran, tra Altura, Sissano e l'aeroporto, è stata trovata un'iscrizione romana con i nomi di *M.F.Paulus, P.Ro...M..Marcellus*³⁷.

Durante la costruzione della strada Dignano-Fasana, sono stati trovati a Marana i resti di fondamenta di muri che secondo il modo di costruzione erano romani. Nel corso degli scavi per la condotta dell'acqua ci si è imbattuti in tombe tardoantiche e alcune tombe romane ad incinerazione³⁸.

Nell'area di Marzana, ma anche in altri casi simili (Dignano, Filipana, Stignano), è difficile parlare con sicurezza della continuità di popolamento per la devastazione degli eventuali resti di architettura romana. Accanto alla strada Marzana-Filipana è stata trovata una tomba con un'anello d'oro, uno specchio, ed altri reperti³⁹.

Nei rapporti custoditi nell'archivio del Museo archeologico d'Istria a Pola esiste una nota sulla chiesetta di S.Martino di Midiliano, costruita su ruderi più antichi. Gli stipiti della porta d'entrata nella piccola capella sono frammenti di sculture preromaniche. In una casa del villaggio erano stati incorporati dei pezzi simili, che oggi sono scomparsi⁴⁰.

Il villaggio di Momorano dimostra in primo luogo i segni tipici di un castelliere preistorico, e non è del tutto chiaro se vi fosse continuità di vita anche durante l'epoca romana. I siti romani sono da ricercare nelle immediate vicinanze, come per esempio attorno alla chiesetta di S.Giacomo, o nel villaggio di Zucconi (Cokuni)⁴¹. Nelle immediate vicinanze del villaggio esistevano resti di tombe romane: le iscrizioni con i nomi di due personaggi della famiglia dei Laecanii sono state utilizzate come basamento per l'altare nella chiesa parrocchiale⁴².

Alcune epigrafi trovate nel territorio chiamato Panturan (presso Altura), riportano nomi romani: *Iulia Aug.L.Prophasis, C.Iulius Aplo, C.Iulius Cupito, Iulia Phyllida, Iulia Apula*⁴³. Resti di architettura romana si trovano nel bosco Siana non lontano da Pola, sulla strada verso Fiume, e sono stati pubblicati dal Gnirs. Si tratta soprattutto di un edificio di media grandezza con le caratteristiche di una piccola azienda rurale. Un po' più avanti, sempre in direzione nord, si trovano i resti di

30 Inscr.It.10, 1, 599-607.

31 A.GNIRS, Forschungen in Pola und in der Polesana, JÖAI 18, 182.

32 B.MARUŠIĆ, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom (Istrische Denkmalergruppe sakraler Architektur mit eingezeichneter Apsis), HArch, 5, 1-2, 1974, 49-52 i 61-64; Inscr.It.10, 1, 629.

33 Relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 7 maggio 1953.

34 AAVV., Arte e archeologia dell'Istria, Monografie e cataloghi, 1, 1985, 73.

35 Inscr.It.10, 1, 585.

36 Relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 12 agosto 1967.

37 Inscr.It.10, 1, 586.

38 R.WEISSHAUPL, Zur Topographie des alten Pola, JÖAI, 4, 1901, 206.

39 A.DEGRASSI, Notiziario archeologico, AMSI, 40, 1928, 401.

40 B.MARUŠIĆ, Djelatnosti srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1956-1958, SHP, 8-9, 1963, 246-247.

41 B.SCHIAVUZZI, o.c. (1968), 112; Relazione dattilo-scritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 2 marzo 1973.

42 F.TASSAUX, o.c. (1982), 227-269; Inscr.It.10, 1, 684 e 658.

43 Inscr.It.10, 1, 593.

un'altra località che purtroppo non ha potuto essere ben definita⁴⁴. Di questa zona sono noti anche rinvenimenti di tombe, ed alcune iscrizioni che portano i nomi di *T. Aelius Hermetus Augustalis e Macr...*⁴⁵.

Nel museo di Pola, dopo l'ultima guerra mondiale, è stato portato dai dintorni di Sissano un sarcofago con il coperchio di tipo ravennate, con la scritta *C. Oct. Silonis ossa et cineres*⁴⁶. Il paese si trova alla fine della strada che segue uno dei decumani della centuriazione romana dell'agro polese. Accanto al muro della scuola è stato pure murato un frammento di fregio dorico databile a cavallo tra il I sec. a.C. e il I sec. d.C. Nell'area del villaggio sono stati notati alcuni poco significativi resti di architettura⁴⁷. Sui frammenti di iscrizioni trovate nelle vicinanze di Sissano leggiamo i seguenti nomi: *T. Fl. Aug. L. Heliadus Dionisius e Spurius Enneis R...*⁴⁸.

Accanto alla vecchia strada per Antignana, a nord del confine tra l'agro Polese e quello Parentino, a circa 1 km da S. Pietro in Selve, è stata distrutta una tomba ad incinerazione con tetto obliquo (fatto con tegole e lastre di pietra). Nella stessa zona è stata trovata una tomba con inumazioni multiple, probabilmente di tradizione tardoantica. Secondo la tradizione locale, si tratta della vecchia Antignana⁴⁹.

Sulla collinetta chiamata Tujan, vicino all'odierno omonimo stagno a nord di Valle, è stato registrato un rinvenimento di materiale minuto, tra una piccola statuetta in bronzo di Eracle, oggi conservata al Museo di Pola⁵⁰. Purtroppo, la documentazione sul ritrovamento non esiste più.

Particolarmente interessante è il sito denominato Turtian oppure Furtian oppure Tortigliano: si trova ad est di Pola, presso il villaggio di Sichici, dove, tra le quote 66 e 42, lo Schiavuzzi aveva visto resti di architettura romana con una cisterna ben conservata⁵¹.

A sud del villaggio di Valenzan, presso Betica (Barbariga), sul terreno denominato Cisternelle, si vedono

dei resti di architettura romana con torchio per le olive ed una cisterna, dalla quale deriva il nome Cisternelle⁵².

Presso il villaggio di Vintian, a sud del castelliere sopra il serbatoio del Gas, si vedono resti d'architettura rurale romana, e dei frammenti di ceramica si trovano anche in riva all'insenatura. Fino a poco tempo fa erano visibili resti di tombe ad inumazione⁵³.

L'altipiano a Nord di Vincuran, chiamato Kucine, è coperto di grumazzi e terrapieni che nascondono resti di architettura romana. Dobbiamo pure ricordare la cava di pietra, ancor'oggi in funzione, e che nella tradizione locale viene da sempre chiamata Cava Romana⁵⁴.

Non è del tutto chiaro il carattere dei resti di architettura in località Visanel (Vižanjel: il nome pare sia stato formato da due toponimi, Visan e Agel), consistenti in resti di basamenti di torchi per olio, frammenti di ceramica, tombe ad incinerazione ed edifici di datazione medievale⁵⁵.

Dignano, cittadina 10 km a nord di Pola, dimostra una reminiscenza romana non molto chiara. Nel 1938, ad ovest della strada principale Pola-Trieste è stata trovata una tomba romana ad incinerazione fornita dell'usuale corredo, di cui segnaliamo una lucerna romana decorata sul disco con un pavone⁵⁶.

L'ultimo in questa carrellata alfabetica di toponimi con il caratteristico suffisso in -an e -ana è Vercivan (Vrčevan, Orcevan), situato tra Medolino e Lisignano. L'antagonismo secolare tra i due villaggi ha ispirato l'etimologia popolare: "Vrče van", oppure "Vrčeve van" ("Fuori le brocche"), pare fosse il detto beffardo degli abitanti di Lisignano rivolto a quelli di Medolino. E chiaro però che il toponimo deriva da Orcianum, toponimo menzionato nel Placito del Risano dell'804⁵⁷ (poi vicus Orcianum 1150, villa Orcevani 1303 e 1446). Il sito ha sicuramente le caratteristiche di un castelliere, ma sono altrettanto noti resti di tombe tardoantiche e

44 R. WEISSHAUPL, o.c. (1901), 206; A. GNIRS, Überreste antiker Werkstätten in der Umgebung Polas, MZK, 3, 1904, 234; ID., Istrische Beispiele für die Formen der antik-römischen villa rustica, JAK, 2, 1908, 131-134; B. BENUSSI, Dalle annotazioni di Alberto Puschi per la Carta archeologica dell'Istria, AT, 14, 1928, 249; M. MIRABELLA ROBERTI, Notiziario archeologico, AMSI, 49, 1937, 285; Š. MLAKAR, Die Römer in Istrien, Pola 1972, 45.

45 Inscr. It. 10, 1, 567 e 571.

46 Inscr. It. 10, 1, 579 e 580.

47 B. SCHIAVUZZI, Atti del Museo Civico della Città di Pola, 3, 1904, 4-5.

48 Inscr. It. 10, 1, 598.

49 Relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 9 giugno 1980 e del 20 giugno 1980.

50 V. JURKIĆ, Arte plastica del culto come determinante l'esistenza dei culti romani e sincretici nella regione istriana, ACRS, 5, 1974, 9 e fig. 4.

51 R. WEISSHAUPL, o.c. (1901), 206; D. VRŠALOVIĆ, Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana, Zagreb 1979, 141; relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 5 luglio 1967.

52 B. SCHIAVUZZI, o.c. (1908), 100.

53 B. BAČIĆ, O dalekoj prošlosti Vinkurana i njegove bliže okolice, Prilozi o zavičaju, 2, 1980, 29.

54 B. BAČIĆ, o.c., 29; relazioni dattiloscritte nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 4 dicembre 1950 e del 9 febbraio 1955.

55 Relazione dattiloscritta nell'archivio del Museo archeologico d'Istria, del 13 giugno 1958.

56 M. MIRABELLA ROBERTI, Notiziario archeologico, AMSI, 50, 1938, 239.

57 Cf. supra, nota 12.

medievali⁵⁸, il che sicuramente indica l'esistenza di una fase romana classica nelle vicinanze, peraltro molto nota lungo la costa di Medolino⁵⁹.

3. CONCLUSIONI

Durante i primi due secoli dell'Impero, nella vita economica in Istria si sviluppa una vivace attività di formazione e consolidazione delle proprietà terriere⁶⁰, secondo schemi noti in altre regioni. Le due colonie istriane, Pola e Parentium, fondate nel giro di mezzo secolo⁶¹, avevano un carattere spiccatamente rurale.

I primi segni di crisi s'intravedono in forma sempre più chiara già nel II secolo d.C. Inizia così quel processo che si protenderà nell'epoca tardoantica, quando i territori si svilupperanno secondo tendenze locali. Alla base di questo processo c'è pure la diminuzione dell'intensità dei commerci e delle comunicazioni, con i quali spariscono gli elementi base che definiscono la vita economica, e scompaiono le risorse di ricchezza, sia agrarie che commerciali.

Il processo di degrado della vita (e non soltanto quella rurale), che durante i secoli III e IV continua, può essere definito "ruralizzazione", poiché la vita negli abitati urbani, ed anche in quelli fuori città (basti pensare alle lussuose ville lungo la costa istriana occidentale), viene ridotta ad una sola funzione, cioè viene completamente sottomessa alla produzione agricola⁶². Però questa volta senza grandi ambizioni,

soltanto per un commercio, uno scambio di prodotti limitato.

Però, il cambiamento del modo di vita ed il declino del tenore di vita non influiscono molto sul grado e sulla densità di popolamento del territorio rurale. La produttività, che dopo la punta di massimo sviluppo nel I e nel II secolo era alquanto in crisi, si mantiene qualitativamente e quantitativamente stesso livello durante il III, IV e anche V secolo⁶³, e perfino agli inizi del VI non diminuisce sostanzialmente⁶⁴. Non c'è più l'assoluta dominazione dei vigneti e degli oliveti, ma si cerca sempre di più l'autarchia dello stretto mercato locale. Analizzando la documentazione archeologica delle località con chiari segni di utilizzo dell'architettura rurale nel periodo tra il I ed il III secolo, possiamo notare che non ci sono evidenti segni d'abbandono e di distruzione nei secoli IV e V. Vengono utilizzati tutti gli edifici abitativi e quelli produttivi, anche se ora prevalentemente a scopi economici ed in un numero limitato di vani⁶⁵.

Nello stesso periodo, durante il V secolo, appare una specie di dicotomia nella tipologia d'insediamento, riconoscibile da una parte nella sopravvivenza delle agglomerazioni aperte, non fortificate, che si sviluppano dalle località rurali classiche del I e del II secolo⁶⁶, e dall'altra parte nella comparsa di nuovi insediamenti, ben fortificati, sugli ex castelli⁶⁷. È particolarmente notevole il grande numero di questi abitati sulla costa occidentale istriana, il più delle volte su promontori o su scogli che successivamente vengono collegati alla terra-

53 B.BACIĆ, O dalekoj prošlosti Vinkurana i njegove bliže okolice, 58 inedito.

59 V.JURKIĆ GIRARDI, Medolino e i suoi dintorni dalla preistoria al medioevo, Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno, 11, Trieste-Rovigno 1980-1981, 7-42 (il lavoro, tradotto in croato è stato pubblicato subito dopo: V.JURKIĆ GIRARDI, Medulin i medulinsko područje od prahistorije do srednjeg vijeka, Prilozi o zavičaju, sv.3, Pola 1983, 99-121); cf. također H.MAIONICA, Trieste - Pola - Aquileia, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, 1, 1877, 36-63; K.MÜNSTERBERG, K.PATSCH, Reise nach Istrien und den Inseln des Quarnero, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, 15, 1892, 48-71; A.GNIRS, Römische Luxusvilla in Medolino, Jahrbuch für Altertumskunde, 2, 1908, 157; A.DEGGRASSI, I porti romani dell'Istria, Atti e Memorie della Società istriana di archeologia e storia patria, n.s.5, 1957, 24-81; per la necropoli tardoantica di Burle presso Medolino, cf. V.JURKIĆ, Burle Medulin, Isira - antički kosturni grob sa stelom, Arheološki pregled, 21, 1980, 114-15, T.73; V.JURKIĆ, Antička i kasnoantička nekropola Burle kod Medulina, u: Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju, Izdanja HAD-a, 11, 2, 1986, 167-188.

60 R.MATIJAŠIĆ, L'uso delle fonti archeologiche nella determinazione del numero degli abitanti dell'Istria in età romana, in: Tipologia di insediamento e distribuzione antropica nell'area veneto-istriana dalla preistoria all'Alto Medioevo, Atti del seminario di studio: Asolo 1989, Montalcone 1992, 147-151.

61 A.DEGGRASSI, Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Diss.bernenses, I, 4, Bern 1954, 60-64 e 70-72; per Pola, cf. A.FRASCETTI, La Pietas di Cesare e le colonie di Pola, AIONArch, 5, 1983, 77-102.

62 V.JURKIĆ GIRARDI, Scavi in una parte della villa rustica romana a Cervera Porto presso Parenzo (I), ACRS, 9, 1979, 277.

63 B.MARUŠIĆ, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora (Alcuni problemi dell'Istria tardoantica e bizantina alla luce delle fonti archeologiche), Jadranski zbornik, 9, 1975, 337-350.

64 R.MATIJAŠIĆ, Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cas.Var.XII, 22,23,24) (Le lettere di Cassiodoro quale fonte per la conoscenza dell'economia istriana nella tarda antichità), Zgodovinski časopis, 42, 3, 1988, 363-371.

65 B.MARUŠIĆ, o.c., 433: "...Lo scavo dell'oleificio ha dimostrato che questo venne ristretto nella tarda antichità, mentre gli oggetti rinvenuti ... ci inducono alla conclusione che esso fosse in uso in questa forma adattata fino alla fine del VI sec., e forse anche più tardi..."

66 B.MARUŠIĆ, o.c., 338; ID., Slavensko-avarski napadi na Istru u svjetlu arheološke građe, Peristil, 2, 1957, 65-66; Š.MLAKAR, o.c., 37-38.

67 B.MARUŠIĆ, o.c. (Neki problemi), 343-346, riporta i rinvenimenti del IV-VI secolo nei castelli dell'Istria interna.

ferma, e sempre vicino a grandi concentrazioni di località rurali. Le città fortificate che si formano in quel periodo sono Rovigno, Orsera, Cittanova, Umago, Sipar, sulla costa slovena Isola e Pirano, nell'entroterra istriano Montona, S.Lorenzo del Pasenatico, Valle, Golzzana, Momorano, Duecastelli, Pedena ed altri.

Nell'entroterra dell'Istria settentrionale sono di tale origine Buie e Grisignana, mentre Pinguente e Rozzo erano abitate senza soluzione di continuità durante tutta l'epoca romana. Spicca il fatto che lungo la costa degli agri delle colonie di Pola e di Parentium si sono formati soltanto *Ruginium* e *Ursaria*, mentre a nord del fiume Quieto, dove non c'erano colonie romane, ma il territorio veniva attribuito durante il II ed il III secolo alla colonia di Tergeste⁶⁸, si sono formati tre abitati che durante il Medio Evo hanno mantenuto le caratteristiche urbane⁶⁹: *Aemonia / Neapolis* (Cittanova), *Humagum* (Umago), *Sipparis* (Sipar, abbandonato già nell'Alto Medio Evo), e *Silbio* (Salvore, non fortificata).

La soluzione dei problemi riguardanti i rapporti socioeconomici degli abitati fortificati con le agglomerazioni all'aperto può basarsi, per ora, soltanto su dati incompleti. Sicuramente in Istria non poteva essersi formato un sistema fortificato come i *Claustra Alpium Iuliarum*⁷⁰, ma alcuni *castella* servivano da rifugio per la popolazione circostante⁷¹. Mentre i *Claustra Alpium Iuliarum* avevano il compito di fermare le invasioni verso l'Italia, le fortificazioni tardoantiche istriane servivano soltanto a fermare le sporadiche incursioni di piccoli gruppi bellicosi. Nuove tendenze⁷² nella comprensione e nell'interpretazione della storia culturale del periodo tardoantico e del medioevo cercano di ridimensionare la situazione dei secoli IV e V, nel senso che gli invasori erano piccoli gruppi che di notte uscivano dai boschi dove stavano nascosti di giorno. Le loro scorrerie, spesso notturne, non provocarono di per se il collasso del sistema, così che l'agricoltura era tutto fuorché in declino.

La vita economica di questo periodo rappresenta, cioè, la continuazione della situazione precedente, senza grandi mutamenti, ma con segni di recessione. Anche se, secondo il Marušić, appena nel VII-VIII secolo possiamo parlare con sicurezza dell'elemento militare nei castelli⁷³, l'inizio dell'organizzazione militare caratteristica dell'Istria bizantina deve collocarsi già nel V secolo. Proprio questo periodo, il V-VI secolo, è cruciale per la comprensione dello sviluppo dell'Istria nell'Alto Medio Evo, periodo che ha influito poi su tutta la storia successiva⁷⁴.

In questo quadro del popolamento insediativo dell'Istria al passaggio dal periodo tardoantico all'Alto Medioevo dobbiamo inserire i risultati degli studi sui toponimi prediali. Il numero dei toponimi è maggiore nel territorio di Pola, soprattutto nelle immediate vicinanze, e diminuisce notevolmente verso nord. Nell'agro parentino tali toponimi sono poco numerosi (Barbana, Faiban, Marzana - Marčana, Muntajana, Antignana - Tinjan, Visignano - Višnjani); si deve supporre l'influsso combinato di due fattori: la diversa situazione dei rapporti di proprietà terriera in epoca romana (prevalenza di grandi tenute e di proprietà imperiali⁷⁵), ed uno sviluppo alquanto differente nel periodo medievale. La seconda onda migratoria dei Croati ha invaso il Parentino in modo più massiccio: lo testimonia la Via Sclavonica, la "strada degli Slavi", che collega *Castrum Pisinum* con Parenzo⁷⁶. I toponimi prediali sono sopravvissuti nei nomi degli abitati più importanti, il che indica la persistenza e la continuità della vita, anche se in grado minore che nell'agro poleso.

Un altro elemento della continuità della vita negli agri sono le chiesette, per lo più cappelle di piccole dimensioni che, sparse oggi negli abbandonati campi del Parentino e del Poleso⁷⁷, testimoniano un ininterrotto filo di vita nelle stesse località dall'epoca romana al Medioevo. La maggior parte di questi edifici presenta elementi romanici e gotici, ma un numero

68 L.MARGETIĆ, Accenni ai confini augustei del territorio tergestino, *ACRS*, 10, 1979-1980, 75-101.

69 *An.Rav. Cosmographia*, 4, 30-31; 4, 15.

70 J.ŠAŠEL, *Claustra Alpium Iuliarum*, I, Fontes, Ljubljana 1971.

71 B.MARUŠIĆ, o.c. (Neki problemi), 345, riporta una cartina dell'Istria con segnato un vallo rettilineo tra Duecastelli e Momorano; questo va inteso in modo simbolico, come una rappresentazione grafica dell'esistenza di un sistema di difesa dell'agro di Pola; cf. anche M.SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 237; S.CIGLENEČKI, *Kastel, utjeno naselje ali refugij*, *AVest*, 30, 1979, 459-470.

72 C.R.WHITTAKER, *Agri deserti*, in: *La proprietà a Roma*, ed. M.I. Finley, Roma-Bari 1980, 170-172.

73 B.MARUŠIĆ, o.c., 346.

74 B.MARUŠIĆ, o.c., 342-343.

75 D.J.CRAWFORD, *Proprietà imperiali*, in: *La proprietà a Roma*, ed. M.I. Finley, Roma-Bari 1980, 50-51 e 73; per i vari liberti imperiali cf. *Inscr.It.* 10, 2, 216-221; per altri funzionari nell'agro poleso cf. *Inscr.It.* 10, 1, 9, 46, 48, 58-59, 592.

76 A.ŠONJE, *Slavenska cesta u Poreštini (Istra) u svjetlu arheoloških nalaza i drugih podataka*, *Rad JAZU*, 360, 1971, 35-64; B.MARUŠIĆ, *Istra u ranom srednjem vijeku*, Pula 1960, 22-27.

77 Per le chiesette cf. A.ŠONJE, *Crkvena arhitektura zapadne Istre, područje porečke biskupije od IV. do XVI. stoljeća*, Zagreb-Pazin 1982.

notevole è di sicura datazione preromanica⁷⁸. Nella villa romana di Cervera Porto presso Parenzo, non è impossibile pensare ad un edificio ecclesiastico paleocristiano di fronte alla presenza dell'abside con quattro contrafforti esterni e i resti della base dei plutei. I vani adiacenti hanno dato del materiale databile tra il IV ed il VI secolo⁷⁹.

Sono noti, nelle province occidentali europee dell'Impero, casi di località dove si è avuto l'utilizzo delle rovine di edifici romani per sepolture medievali⁸⁰. Mentre questo fenomeno in Istria settentrionale appare già nel periodo tardoantico (Catoro e Zambratia - tombe tardoantiche), le necropoli appaiono anche vicino alla chiesetta di S.Eliseo a Fasana (tombe scolpite nella

roccia) e a S.Giacomo a Colonne (tomba tardoantica in riva al mare)⁸¹.

Si pone infine la domanda come sintetizzare tutti questi elementi sparsi che senza dubbio parlano della continuità della vita sul territorio degli agri delle colonie di Pola e Parentium. La fortificazione di alcuni punti cruciali nel tardo Impero, la sopravvivenza dei toponimi prediali e delle chiesette costruite sui ruderi romani - tutto ciò può rappresentare un insieme di dati che ci illustrano la continuità della vita e l'occupazione del territorio dell'Istria meridionale e di quella occidentale dal periodo della romanità classica (I-III secolo) fino al Medioevo, cioè fino ai grandi cambiamenti demografici del XIV-XVI secolo⁸².

POVZETEK

Številnih naključnih podobnosti med ohranjenimi krajevnimi toponimi ter ostanki rimske podeželske arhitekture ne moremo pripisati zgolj slučajju, četudi je dandanes nemogoče z gotovostjo dokazati povezavo med tema dvema viroma zgodovinskih podatkov. V Istri obstaja kakih sto toponimov, ki izhajajo iz rimskih družinskih imen (imena, ki se končajo na -an, -ana), in ponekod so prisotni celo ostanki rimske podeželske arhitekture (podeželske vile). To so: Arano, Barbolan, Monte Dolzan, Fasana, Furnian, Gaiano, Gallesano, Gusan, Levan, Magran, Siana, Turtian (ali Furtian oziroma Tortigliano), Valenzan, Vintian, Vicuran.

Ponekod pa so znani rimski epigrafi in grobovi, ki nesporno dokazujejo obstoj nekdanjih podeželskih naselbin te vrste: Fioran, Foiban, Guran, Cavrano, Lisignano, Sissano, Marzana, Panturan, Antignana, Tuian, Orcevano.

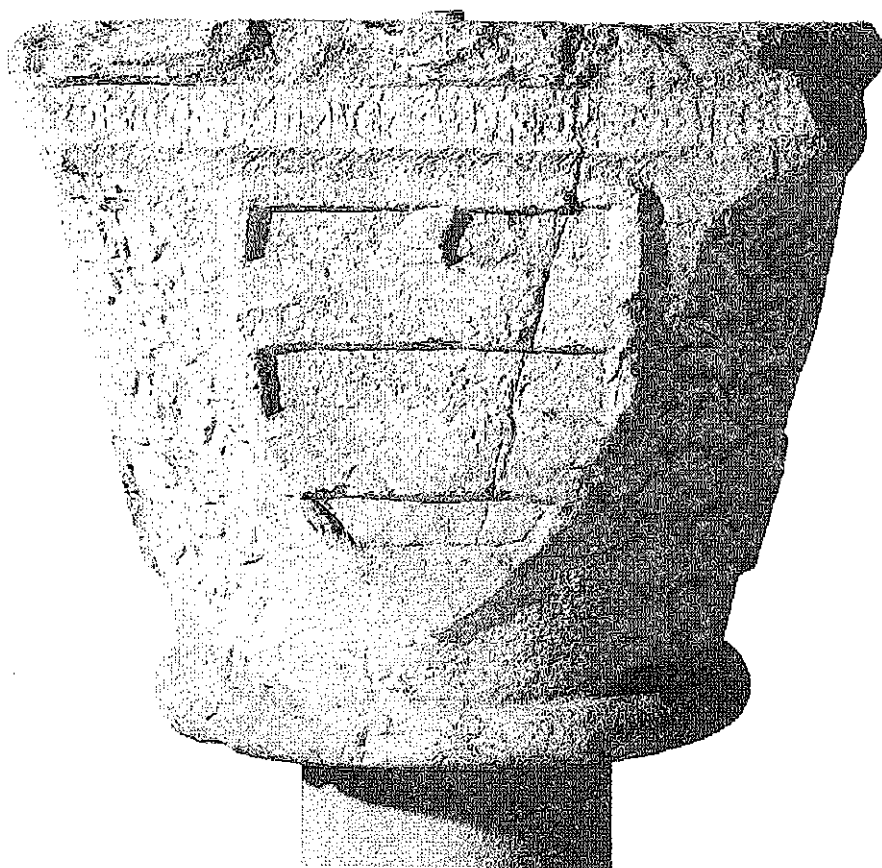
78 B.MARUŠIĆ, o.c. (cf.supra, nota 32), 44-65.

79 V.JURKIĆ, o.c. (cf.supra, nota 62), 282-283.

80 J.PERCIVAL, *The Roman Villa, An Historical Introduction*, London 1976, 181-199, con esempi dalla Gallia.

81 B.MARUŠIĆ, *Kratak doprinos proučavanju kontinuiteta između kasne antike i ranog srednjeg vijeka te poznavanju ravenske arhitekture i ranosrednjovjekovnih grobova u južnoj Istri*, *Jadranski zbornik*, 3, 1958, 331-351; ID., *Varia archaeologica prima*, *Historia Archaeologica*, 11-12, 1980-81, 37-39.

82 Per la disamina di simili situazioni nell'area dalmata cf. M.PRELOG, *Posvajanje prostora*, *Pogledi*, 2, 1979, 139-145; ID., *Prostor - vrijeme*, Zagreb 1973 (1991); ID., *Između antike i predromanike*, *Djela*, 2, Zagreb 1993, 69-81; M.BERTOŠA, *Istarsko vrijeme prošlo*, Pula 1978, in particolare il capitolo: *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću: torzo demografske analize*, 187-216; ID., *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću*, I, II, Pula 1986, 1987.

*Gotski kapitel beneškega doža Antona Venierja (1394).
Izkopavanja PMK na Prešernovem trgu v letu 1994
(foto: D. Podgornik).*

GLAGOLSKI NAPISI V P.C. SV. ROKA V BORŠTU
(OBČINA KOPER, SLOVENIJA):
NOVE PRIČE GLAGOLSKEGA PISMENSTVA V ISTRI

Brigitta MADER

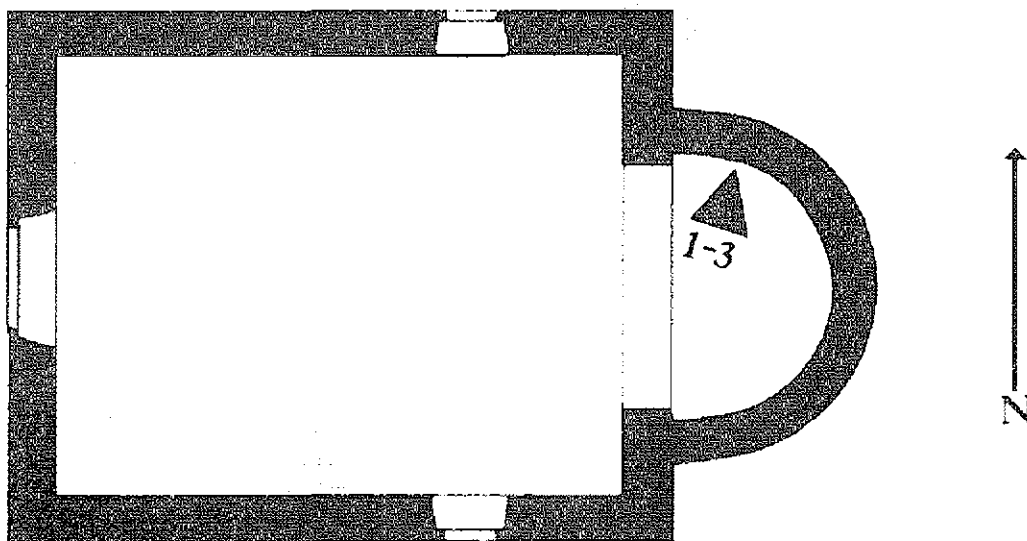
dr., 34100 Trst, Via Cordaroli 26, IT
dr., 34100 Trieste, Via Cordaroli 26, IT

IZVLEČEK

Avtorica obravnava tri nedavno odkrite glagolske vpraskane napise (iz let 1573, 1631, 1766) v cerkvi sv. Roka v Borštu. Napisi se časovno, prostorsko kot tudi jezikovno (hrvaščina, čakavsko-ikavsko) vključujejo v epigrafsko in rokopisno dobro dokumentirano dediščino glagolskega pismenstva v Istri (glej karto!). Prikazanih grafitov ne povezuje le s historično pogosto dokumentiranim pomanjkanjem glagoljaške duhovščine v nekdanji škofiji Koper in z dejavnostjo frančiškanskega samostana svetega Gregorja v Kopru, katerega menihi so bili tesno povezani z glagoljaštvom, ampak tudi z epidemijami kuge v Istri.

Med nedavno (l. 1994) začetimi prenovitvenimi deli v cerkvi sv. Roka v Borštu, ki spada v faro Truske, so pod ometom v apsidi našli srednjeveške stenske poslikave. Med freskami, ki so doslej le delno odkrite in

zato še niso ovrednotene in datirane, so se poleg s čopičem naslikanega, k okrasju fresk spadajočega večvrstičnega besedila v latinici pokazali tudi naslednji trije glagolski grafiti - napisi.

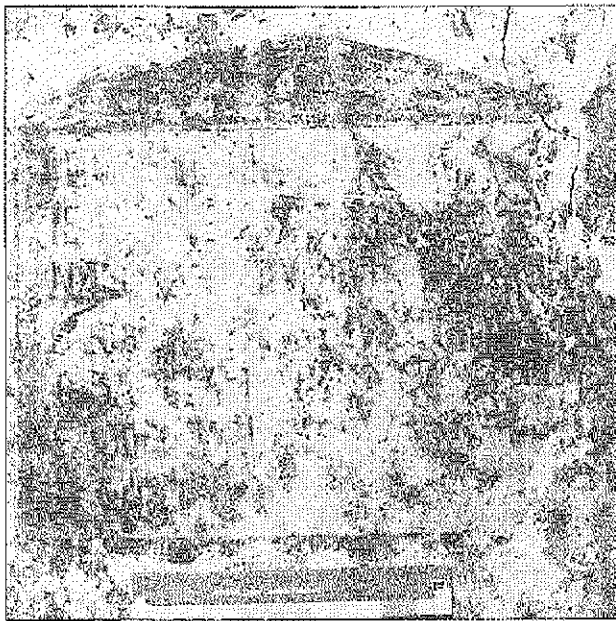
Tloris p.c. sv. Roka v Borštu (Zadnikar 1982, 197) z označeno lego glagolskih grafitov 1-3.
Grundriß der Kirche des Heiligen Rocchus (sv. Rok) in Boršt (Zadnikar 1982, 197) mit Bezeichnung der Graffiti 1-3

NAPIS št. 1

Nahajališče: (Sl. 1) Na levi strani apside, 131 cm od tal in 11 cm od roba levega apsidnega zidu (začetek napisa), znotraj rdeče freske, ki meji na svetlo polje spodaj z ostanke naslikanega latinskega napisa.

Pisava: Kurzivna glagolica v eni vrsti (dolgi 33 cm) z besedo nad vrstico (pri 22. cm); pretežno tanke in bolj privrhu vpraskane, povprečno 1,5 cm visoke črke; samo posamezne črke v prvi tretjini in proti koncu napisa so močnejše oz. vpraskane globlje; stanje ohranjenosti je na splošno srednje, površina stene je močno načeta zaradi zunanjih učinkov, rdeče barve na nekaterih mestih ni več; čitljivost je zelo slaba.

Besedilo:

P A D A

* * *

ČΩME MISECA JU L --- KA --- MAŠI(?) ? M ---

* * * * * . * . * * * . * . * * * . * . * * * . * .

1766 miseca Jul[ě] kada [pa]da maš---

z ligaturo *p* in *a* v *pada*. Beseda "mesec" je zapisana v ikavski obliki "mīsec". Ime meseca "jul" je zaradi slabe ohranjenosti napisa nepopolno in ga je treba dopolniti z *ě*, ustrezno rodilniško končnico pri navajanju datuma. Tudi v nadaljnjih dveh črkah, *k* in *a*, je treba videti ostanek zgubljene besede. Po smislu bi na tem mestu morali vstaviti prislov *kada*: Zdi se, kot da je pisec tega napisa pozabil na besedo *pada* in jo je kasneje vnesel tik nad *kada*, pri čemer je *a* na koncu besede postavil višje, ker ga je na tem mestu ovirala morda že tedaj prisotna jamica v ometu. Težave povzročajo branje zadnje še vidne besede v napisu. Ponuja se verjetna razlaga z besedo "maša", a 4. črka, najverjetneje *i*, takoj postavlja ob njej vprašaj; 5. črka je

nečitljiva, z jasno prepoznavno nadaljnjo črko *m*, nad katero je še znak, ki ga je mogoče interpretirati kot križec, pa se napis tudi že končuje. Nadaljnje besedilo ni več ohranjeno.

1766 miseca Jul[ě] kada [pa]da maš -? - ...

Leta 1766 meseca julija ko -? - pađe ...

NAPIS št. 1A

Nahajališče: Kot št. 1, le v skrajnem kotu ob zgornjem robu rdeče freske, 133 cm od tal in 58 cm od roba levega apsidnega zidu.

Pisava: V dolžini 3,5 cm so v vrhno plast vpraskane posamezne črke kurzivne glagolice, velike ok. 0,5 cm; stopnja ohranjenosti je slaba.

Besedilo:

Posamezne glagolske črke, domnevno *f*, *v*, *i* ali *e* in *č*, ki nimajo nikakršnega skupnega pomena.

NAPIS št. 2

Nahajališče: Na levi strani apside, 155,5 cm od tal in 104 cm od levega roba apsidnega zidu (začetek prve vrstice), v zgornjem obrobem delu nepopolno ohranjene freske treh drug ob drugem stoječih svetnikov. Začenja se na rdečem ozadju tik ob svetniškem siju leve figure, se nadaljuje do rumeno tonirane avreole srednje- ga svetnika in se končuje tik nad njegovim temenom.

Pisava: Kurzivna glagolica ob uporabi majuskul zaradi poudarka posameznih podatkov (datum, ime, priimek); dve vrsti, dolgi 25,8 oz. 17,5 cm, z drobnimi (posamezne do 0,5 mm globoko) vpraskanimi, lepo čitljivimi 0,5 do 2,7 cm velikimi črkami; razen pri redkih izjemah razpoke in jamice v ometu je ohranjenost pretežno dobra.

Besedilo:

1. vrsta:

ČFNV MISECA PRVARA NA V DNI
 *

1573 mîseca prvara na 3. dni

z ligaturo *p* in *r* v besedi *prvara* in *n* ter *a* v *na*; tako *na* kot tudi *n* v *dnî* sta slabo ohranjena in delno oškrbljena. Tudi tu je beseda *mesece* zapisana v ikavskem narečju. Beseda *prvar* se kot izpeljanka iz latinskega *februarius* (SKOK 1971, 509) v glagolskih besedilih v Dalmaciji in Istri od 14. st. dalje uporablja za oznako meseca februarja (prim. ŠTEFANIĆ 1969, 1970; ŠUPUK 1957; FUČIĆ 1982).

2. vrsta:

T ADA UMRI IVAN ŠUPČIĆ
 *

tada umri Ivan Šupčić

z ligaturo *a*, *d* in *a* v *tada* ter *v* in *a* v *Ivan*.

1573 mîseca prvara na 3. dni tada umri Ivan Šupčić

1573 na 3. dan meseca februarja tedaj je umrl Ivan Šupčić

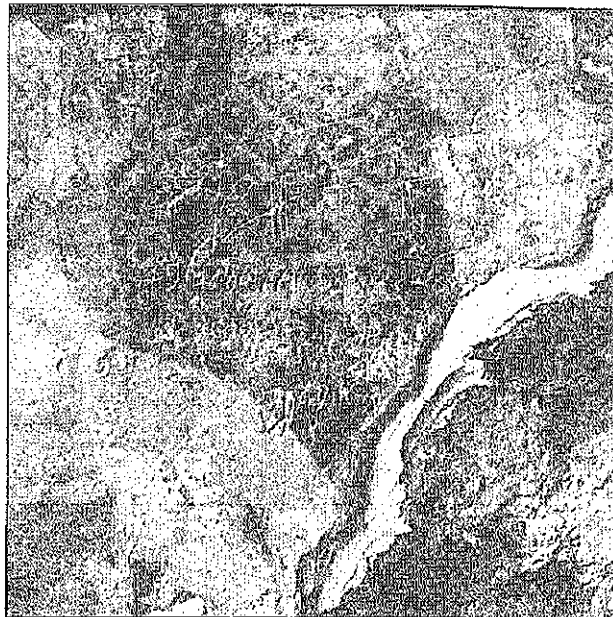
Ta napis je najstarejši v cerkvi sv. Roka. Približno 40 let po njeni posvetitvi 20. avgusta 1534 (NALDINI, 1700, 383) ga je neznan roka vpraskala na steno v apsiidi. Sporočeno je le ime človeka, ki je tega dne umrl. Kdo je bil Ivan Šupčić, ki je zelo verjetno imel pomembno funkcijo v cerkvenem življenju, se ne da razbrati ne iz samega napisa ne iz njegove primerjave z drugimi glagolskimi napisi in rokopisi. Arhiv župnije Truške, ki bi bil najpomembnejši vir za identifikacijo te osebe, je leta 1943 popolnoma uničil ogenj.

NAPIS št. 3

Nahajališče: Na levi strani apside, 146 cm od tal in 136,5 cm od levega roba apsidnega zidu (začetek prve vrste), v zgornji tretjini freske treh svetnikov, na desni strani glave oz. nad levo ramo srednje figure na rdeči in okrasto rumeni podlagi; prvi dve vrstici potekata med zaključnima linijama oz. na zaključnih linijah vodoravnega okrasa v svetlo sivih vzorcih.

Pisava: Kurzivna glagolica v štirih vrstah, dolgih 15,5, 14,3, 12 in 5,4 cm; višina celotnega napisa je 14 cm; črke v velikosti od 0,5 do 2,7 cm so močne in (ponekod do 1 mm) globoko vpraskane v omet, ki je pri desnem spodnjem delu napisa uničen in je tudi sicer na več mestih poškodovan (razpoke, jamice v ometu, odpadla vrhnja plast, zbledela barva), kar zelo poslabšuje berljivost; z izjemo začetka druge vrstice je stanje ohranjenosti na splošno slabo.

Besedilo:

1. vrsta:

ČHJA Ě FR A
 *

1631 ja fra

s tilde nad letnico in *ja* ter z ligaturo *f* in *r* v *fra*.

2. vrsta:

JEROLIM VUČINOVIĆ
 *

Jerolim Vučinović

z ligaturo *v* in *u* ter *n* in *o* v priimku, ki ga je zaradi zelo slabe ohranjenosti dokaj težko prebrati. To še zlasti velja za zadnjo črko, ki je domala v celoti odkrušena (na tem mestu se omet in freska končujeta), a jo je po smislu mogoče interpretirati kot *ć*. Težave so tudi pri 4. in 8. črki v priimku, ki ju je verjetno treba brati kot *i*. Zdi se namreč, da gre v obeh primerih za majuskuli, v nasprotju s kurzivnim *i* v *Jerolim*. Taka zamenjava črk je pogosta in je v tem primeru utemeljena zaradi poudarjenega priimka. Tako izpis imena kot tudi prva vstica kažeta na izurjeno in značilno pisavo, ki je brez dvoma delo spretno in v rabi glagolice zelo usposobljene roke.

3. vrsta:

BI PRE K ---BI U TO ?
 *

bi pre ka[da] bi u to ?

z ligaturo *p* in *r* v *pre* ter *t* in *o* v *to*. *Pre* je v dalmańsko-istrskem prostoru (prim. tudi ŠTEFANIĆ 1969, 1970; FUČIĆ 1982) pogosto rabljena beseda namesto v glagolskih spomenikih običajnega popa za svečenika,

duhovnika ali tudi župnika (gr.-lat. presbyter/praesbyter; SKOK 1973, 61). V tej vrsti so le redke črke v celoti ohranjene (e, k, u, t, o). Ligatura *pr* v *pre* kakor tudi drugi bi sta poškodovana, vendar kljub temu sorazmerno dobro čitljiva. Prvi dve samo delno ohranjeni črki zelo verjetno pomenita *bi*. Glede na smiselni pomen in glede na prostor, ki je na voljo in na katerem ni več mogoče odkriti nikakršne sledi črk, je besedo, ki se začneja s *k*, mogoče dopolniti kot *kada*. Težavna je tudi interpretacija zadnje črke, ki je domala povsem uničena zaradi velike poškodbe freske na tem mestu. Še ohranjeni fragment bi utegnil kazati na *d* ali *z*. Po smislu bi bilo treba tu pričakovati natančnejši podatek o času ali kraju (najverjetneje o Borštu).

4. vrsta:

K U G A ?

• • • • •

kuga ?

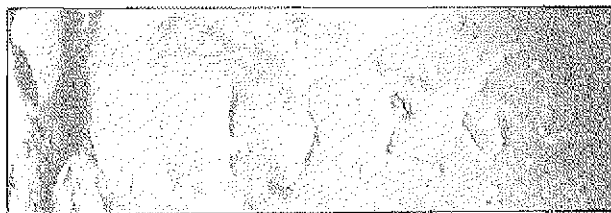
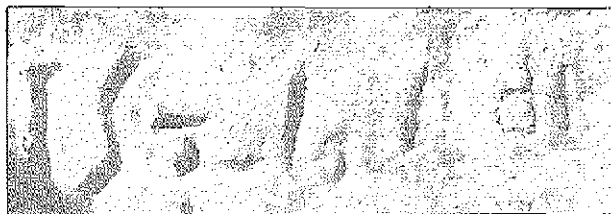
S skromnimi ostanki črke, ki bi jo bilo mogoče prebrati kot *t* ali *u*, se - zaradi poškodbe na freski - zadnja vrsta in z njo celoten napis končuje. Tudi na tem mestu bi po smislu, tako kot v prejšnji vrsti in ustrezno s tam uničenim tekstom, lahko bila zapisana natančnejša navedba kraja ali tudi časa.

1631 ja fra Jerolim Vučinović bi pre k[ada] bi u to --
-- kuga ---

1631 sem jaz brat Jerolim Vučinović bil župnik ko je bila v tem --- kuga ---.

Žal je tretji napis, ki se po datumu vmešča med druga dva napisa in ima tudi najdaljše besedilo, nepopoln. Omemba kuge v letu 1631 kaže v zvezi z razširjenostjo te bolezni v Istri na zanimivo zgodovinsko podrobnost, ki se ujema tudi s poročili o njenih velikih epidemijah v letih 1630 in 1631 v Miljab, Kopru, Umagu, Lovrečici, Brtonigli, Novigradu, Poreču, Fažani in Pulju (SCHIAVUZZI 1888, 442 dalje in 447). Tudi zidavo same cerkve sv. Roka, ki je bila posvečena leta 1534, je morebiti mogoče povezati z razsajanjem kuge v začetku 16. st. v Trstu, Kopru (1511), Rižani, Lokvi in na Krasu (1525) (SCHIAVUZZI 1888, 447). Med njeno gradnjo so namreč na dveh mestih, na zunanjem zidu in na vhodnem pragu, vklesali letnico 1526; s tem dobí poseben pomen tudi dejstvo, da so jo posvetili prav sv. Roku, ki so ga od 15. st. dalje častili kot zaščitnika pred kužnimi boleznimi (KELLER, 1984, 494 dalje). Ni sicer znano, ali je tudi Ivan Šupčić (napis št. 2) umrl zaradi kuge, ki je 1573 razsajala v Kopru (SCHIAVUZZI 1888, 447), in je njegova smrt zato omenjena prav v cerkvi sv. Roka, vendar je zaradi ujemanja datumov taka domneva možna. Pomemben je tudi v napisu 3 navedeni podatek: "*ja fra Jerolim bi pre, jaz brat Jerolim sem bil župnik*". Iz te navedbe je namreč razvidno, da gre v tem primeru za frančiškana, ki je opravljal dolžnosti župnika. Iz zgodovinskih virov, navedenih v nadaljevanju,

namreč izhaja, da v koprski škofiji, kamor so spadale tudi Truske in z njimi Boršt, to nikakor ni bil osamljen primer.

Die Jahreszahl 1526 an der Außenmauer und an der Eingangsschwelle der Kirche des gl. Rochus in Boršt. Letnica 1526 na zunanjem zidu in na pragu cerkve sv. Roka v Borštu (Foto B. Mader).

Tako škof F. Zeno leta 1661 z bolečino opozarja na pomanjkanje duhovnikov, ki bi obvladali ilirski jezik (LAMPE 1905, 486), in v letih od 1691 do 1705 škof P. Naldini večkrat omenja, da je nujno potrebno semenišče za študij bogoslovcev, ki bi obvladali slovanski jezik, ter dodaja, da je zaradi tega že večkrat frančiškane zadolžil za poučevanje ljudstva v verskih naukih (LAMPE 1905, 621).

Frančiškani, ki jih omenja Naldini, so bili pripadniki tretjega reda v samostanu sv. Gregorija v Kopru, ustanovljenem 1467 kot dar plemiča Franja de Spalatis patru Martinu Novaku iz Zadra (IVANČIĆ 1910, 235), ki so "gojili ilirski jezik", kakor navaja koprski škof P. Morari leta 1633 v svojem poročilu v Rim (LAMPE 1905, 486).

Kot "ilirski jezik" - ta oznaka je bila od 15. st. dalje zelo v rabi posebno na področju pod beneško oblastjo - je bila poimenovana stara cerkvena slovanščina hrvaške redakcije. V tem smislu je treba razumeti tudi v latinskih in italijanskih virih večkrat omenjane "črke sv. Hieronima", kar je povezano z legendo, po kateri sv. Hieronim iz Dalmacije (Stridon) velja za očeta glagolice.

Frančiškani tretjeredniki so bili že od nekdaj tesno povezani z glagolskim izročilom. Za benediktinci so se od 13. st. dalje iz Zadra širili po Dalmaciji, severnih jadranskih otokih in Istri ter kot uporabniki in zastopniki glagolske književnosti prispevali pomemben delež tudi k njeni ohranitvi in širitvi. Frančiškanski bratje iz gregoritskega samostana v Kopru so zato bili najbolj primerni za prevzem dušnopastirskih dolžnosti v slovanskih farah, ki so ostale brez duhovnika. Zelo verjetno je tudi

fra Jerolim izhajal iz gregoritskega samostana v Kopru, kajti slovanskih duhovnikov je primanjkovalo že prej, kakor je razvidno iz škofu poslani prošnje 14. maja 1653 za dispenzo zaradi predčasne posvetitve v duhovniški stan. Bernardo Mihić, gvardijan in provincial provincial gregoritskega samostana (ŠTEFANIĆ 1956, 229) njej izrecno poudarja "veliko pomanjkanje duhovnikov v naši cerkveni provinci". Ta, v kurzivni glagolici napisana, prošnja je obenem tudi živ dokaz, da je bila glagolska književnost v rabi ne samo v liturgiji, ampak tudi v vsakdanjem življenju. Gledano z lingvističnega vidika, gre v takih dokumentih, kakor tudi splošno pri glagolskih napisih z napisi v cerkvi sv. Roka vred, za tedaj v Dalmaciji govorjeno hrvaščino čakavskega, pretežno ikavskega narečja, ki v leksiki kaže več romanskih potez, v katero se je pa na slovenskih tleh vrnilo le nekaj redkih slovenizmov (ZOR 1985, 185 dalje).

Ob razpustu samostana sv. Gregorija leta 1806 po odredbi francoske vlade (IVANČIĆ 1910, 237) se je zgubila tudi večina glagolskega pisnega bogastva iz samostanske dediščine; le nekaj ga je prišlo v koprski in tržaški arhiv oziroma v frančiškanski samostan sv. Ksaverija v Zagrebu (ŠTEFANIĆ 1956, 238 dalje in 241 dalje). Po ŠTEFANIĆU (1956, 235 in 367, op. 63) v Jugoslovanski akademiji v Zagrebu poleg brevirja iz leta 1688 hranijo tudi misal iz leta 1706 z rokopisno opombo z dne 26. maja 1734: "Ovo je misal Mostira S(veto)ga Grgura u Kopru."

Da glagolsko pismenstvo zunaj samostana sv. Gregorija ni bila v rabi samo za liturgične namene, ampak tudi v javnem življenju, se jasno kaže na primeru iz Krkavč. Tu je škof Zeno maja 1661 ob veliki vizitaciji v koprski škofiji našel tri "slovanske" mašne knjige in le eno latinsko - še en slovanski misal so našli v Kortah nad Izolo (LAMPE 1905, 486) - in 30 let kasneje je škof Naldini župniku ukazal, naj cerkvene matične knjige, ki jih je dotlej dosledno pisal v slovansčini, dalje piše v italijansčini (LAMPE 1905, 621). Kakor se je izkazalo, brez uspeha, kajti matične knjige so do leta 1706 pisali v glagolici (KLODIĆ 1891, 242); zvezke iz let 1675-1688, ki sta jih pisala Mikula Smilović in Matija Svesić, zelo verjetno prav tako frančiškana (ZOR 1992, 54), še danes hranijo v župnijskem arhivu v Krkavčah (KOŠTIAL 1914, 71; PUCER 1991, 48). V Marezigah je v krstni knjigi glagolski zapis v Kaštelirju rojenega Marka Ružiča, ki ga je, kakor navaja sam, leta 1774 škof Camuzio poslal v to faro iz samostana sv. Gregorija v Kopru (ŠTEFANIĆ 1956, 234).

Precej natančne podatke o razširjenosti glagolice v koprski škofiji najdemo tudi v poročilih koprskih škofov. Tako škof G. Rusca 20. februarja 1623 piše nunciju na Dunaju: "V vaseh, kjer prebivajo Slovani, je nekaj duhovnikov tega naroda in tega jezika, ki sveto mašo in obredne molitve berejo v tem jeziku in v pisavi sv. Hieronima... duhovniki pridigajo krščansko vero in živijo

po katoliških načelih, in vidi se, da imajo pri tem velike uspehe" (LAMPE 1905, 486). In leta 1633 škof Morari sporoča v Rim: "15 far ima dušne pastirje, ki so vsi pobožni. Povečini govorijo ilirski jezik in tudi mašo berejo v tem jeziku" (LAMPE 1905, 486). Po nekem vatikanskem viru iz leta 1626 je v seznamu cerkva, kjer opravljajo službo božjo v ilirskem jeziku in uporabljajo črkopis sv. Hieronima, prav tako naveden velik del obeh istrskih škofij, to je koprške in tržaške (PREMRU 1923, 21 dalje).

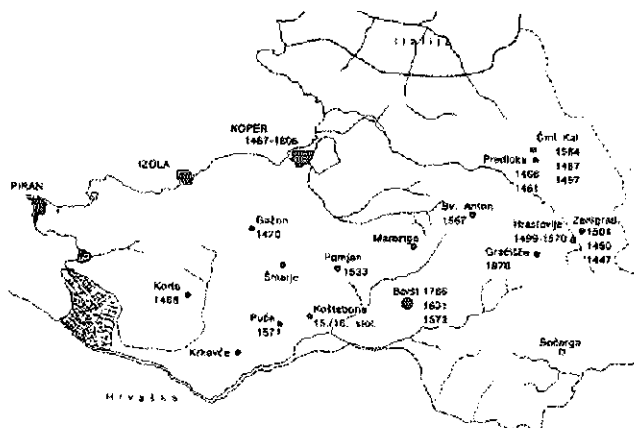
In res tudi v tržaški škofiji rokopisi iz dolinske fare (ŠTEFANIĆ 1970, 183 dalje in 194 dalje; BONAZZA 1977/78, 105 dalje; PANGERC) kakor tudi napisi v Miljah (MADER 1988), Kontovelu (FUČIĆ 1982, 216; MADER 1987) in v cerkvi sv. Ivana v Devinu (MADER 1987) pričajo o tamkajšnji razširjenosti glagolske pisave.

Povsem skladna z zgodovinskimi viri je tudi razširjenost glagolskega pismenstva v krajih Slovenske Istre. Napisi na kamnih po cerkvah in tudi stanovanjskih hišah iz 15. in 16. st. so še: v Predfoki iz let 1461 in 1466 (FUČIĆ 1982, 289 dalje), Kortah nad Izolo iz leta 1468 (FUČIĆ 1982, 152), Gažonu iz leta 1470 (FUČIĆ 1982, 154), Koštaboni iz 15.-16. st. (FUČIĆ 1982, 219), Črnem Kalu iz 15. st. in iz leta 1548 (FUČIĆ 1982, 116 dalje), Sv. Antonu (=Pridvoru) iz leta 1567 (FUČIĆ 1982, 293) in v Pučah iz leta 1571 (FUČIĆ 1982, 294). Prav tako so znani vpraskani napisi iz 15. in 16. v cerkvah: v Zanigradu od leta 1450 do leta 1564 (FUČIĆ 1982, 382 dalje), Hrastovljah od leta 1499 do leta 1570 (FUČIĆ 1982, 182-186) in Pomjanu iz leta 1533 (FUČIĆ 1982, 187).

Glagolski grafit iz leta 1766 v Borštu je torej za zdaj najmlajši primer takega napisa v Slovenski Istri in obenem edini napis iz 18. st. v Istri. Iz istega stoletja sta znana le dva zgubljeni napisa, in sicer prvi na oltarju cerkve sv. Ane pri Voloskem iz leta 1711 in drugi na zvonu župne cerkve v Moščenicah iz leta 1771 (FUČIĆ 1982, 361 in 249); iz leta 1876 je glagolski napis na zvoniku cerkve sv. Nikolaja v Gračišču (KLS I 1968, 131).

Vendar je glagolskih napisov, potem ko so v svoji pogostnosti v 16. st. dosegli nekak vrh, na splošno v 17. st. občutno manj (FUČIĆ 1982, 3, sl. 5-7). Da pa to ni pomenilo konca glagolskega izročila v koprski škofiji, med drugim potrjujejo "slovanske" mašne knjige in obredniki, ki jih je škof Porutti med vizitacijo leta 1760 posamezno našel v Gažonu, Šmarjah, Kortah, Kaštelu, Koštaboni in Pomjanu (LAMPE 1905, 621). Zato je Vjekoslav SPINČIĆ (1926, 43) v svoji razpravi o hrvaški književnosti v Istri koprsko škofijo s tremi italijanskimi in 13 "ilirskimi" farami upravičeno označil kot eno najbolj slovanskih v Istri.

Glagolski napisi v cerkvi sv. Roka v Borštu se torej prostorsko, časovno in jezikovno vključujejo v okvir

Verbreitungskarte glagolitischer Denkmäler (Graffiti, Inschriften in Stein, Manuskripte und Bücher) im slovenischen Istrien.

Karta razprostranjenosti glagolskih spomenikov (graffiti, napisi na kamnu, rokopisi in knjige) v istrski Sloveniji.

glagolske književnosti v Slovenski Istri, kakor je začrtan na osnovi zgodovinskih virov in napisnih ter rokopisnih spomenikov, in s svojo povezanostjo s krajem nastanka avtentično pričajo o razširjenosti vsakdanje rabe glagolskega pismenstva v 16., 17. in 18. stoletju.

Naj zadnja beseda velja upanju, da bo v prihodnosti mogoče nadaljevati odkrivanje fresk v apsidi cerkve sv. Roka, kar bo morda pripeljalo do odkritja novih glagolskih napisov.¹

RIASSUNTO

L'autrice prende in esame tre graffiti glagolitici scoperti di recente nella chiesetta di San Rocco a Boršt. L'epoca, l'area e la lingua (il croato, ciacavo - icavo) cui appartengono li fanno risalire a quel patrimonio letterario glagolitico dell'Istria (vedi cartina!) ben documentato da epigrafi e manoscritti. L'autrice collega i graffiti non soltanto con la mancanza, spesso storicamente documentata, del clero glagolitico nell'allora diocesi di Capodistria e con l'attività del monastero francescano di San Gregorio a Capodistria, i cui monaci erano strettamente collegati con la realtà glagolitica, ma anche con le epidemie di peste in Istria.

LITERATURA

BONAZZA S. 1977/78, Glagolica na Tržaškem, Goriškem in Čedadskem. Goriški letnik 4/5. 103-116

FUČIĆ B. 1982, Glagoljski natpisi. Zagreb

IVANČIĆ St. 1910, Povijestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagoljice u istoj redodržani. Zadar

KELLER H. L. 1984⁵, Reclams Lexicon der Heiligen und biblischen Gestalten. Stuttgart

KLODIĆ A., von SABLADOSKI 1891, Slavische Sprache und Literatur, v/in: Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild - Das Küstenland. Wien. 231-249

KLS I = Krajevni leksikon Slovenije I, Ljubljana 1962

KOŠTIČ I. 1914, Matice v Krkavčah pri Kopru. Vjesnik Staroslavenske Akademije II.

LAMPE E. 1905, Glagolica na Slovenskem. Dom in svet XVIII. 481-486 in 621-623

MADER B. 1987, Non procul a fonte Timavi - Ein glagolitisches Graffito in San Giovanni di Duino (Italien). Österreichische Osthefte 29, 340-346

MADER B. 1987, Neue glagolitische Kritzelschriften in Contovello bei Triest. Wiener Slawistisches Jahrbuch 33, 155-166

MADER B. 1988, Bemerkungen zu einer wenig bekannten glagolitischen Kritzelschrift in Muggia Vecchia. Österreichische Osthefte 30, 212-218

NALDINI P. 1700, Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Venezia

PANGERC B., b.l., Priimki in imena v Dolinskih glagolskih rokopisih. Neobjavljeno diplomsko delo, Univerza v Ljubljani

PREMRU M. 1923, Nekaj dokumentov o glagolici na Slovenskem. Časopis za zgodovino in narodopisje XVIII, 16-29

PUCER A. 1991, Krkavče. Slovenske istrske vasi 3. Ljubljana

SCHIAVUZZI B. 1888, Le epidemie di peste bubbonica in Istria. AMSIA 4/3-4, 423-447

SKOK P. 1971, 1973, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I, III, Zagreb

SPINČIĆ V. 1926, Crte iz hrvatske književne kulture Istre, Zagreb

ŠTEFANIĆ V. 1956, Glagoljaši u Kopru 1467-1806. Starine 46, 203-329

ŠTEFANIĆ V. 1969, 1970, Glagoljski rukopisi Jugoslavenske Akademije I-II, Zagreb

ŠUPUK A. 1957, Šibenski glagoljski spomenici. Zagreb

ZADNIKAR M. 1982, Romanika v Sloveniji. Ljubljana

ZOR J. 1985, Glagolska pričevanja na Slovenskem. Bogoslovni vestnik 45/2. 183-191

ZOR J. 1992, Glagolica in Slovenci. Revija Ministrstva za znanost in tehnologijo R Slovenije 22/1. 43-61

¹ Konzervatorska in restavratorska dela MZVNKD iz Pirana se nadaljujejo pod vodstvom J. Bemika. (Op. redakcije).

PRONAĐEN KONZULOV PROBNI MALI GLAGOLJSKI KATEKIZEM IZ 1561. GODINE

Alojz JEMBRIH

doc. dr., Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO
doc. dr., Facoltà di filosofia, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO

NACRTAK

U današnjoj bibliografiji hrvatskih glagoljskih tiskanih knjiga u Urachu/Tübingenu ne spominje se nigdje potpuni naslov malog probnog glagoljskog Katekizma iz 1561. koji je priredio Stipan Konzul. Radi se zapravo o Katekizmu kod kojega je surađivao i Pavao Skalić koji je napisao njemački predgovor s čijim sadržajem nije bio zadovoljan Petar Pavao Vergerije a potom ni Ivan Ungnad. Ovdje se objavljuje tekst fragmenta maloga probnog glagoljskog Katekizma, pronađenog 1991. godine.

O katekizmu (koji ovdje podastirem oku čitatelja) u dosadašnjoj relevantnoj bibliografiji hrvatskih glagoljskih tiskanih knjiga u Urachu/Tübingenu¹, iz vremena reformacije, nema izričitih podataka. Stoga ću o tom prvom probnom tisku, koji je priredio **Stipan Konzul** (1521-1579) uz svestranu podršku **Primoža Trubara** (1508-1586), nešto više reći na temelju kopija izvornika koji se danas nalazi u privatnom posjedu u Delftu /Nizozemska/².

PRVE VIJESTI O PROBNOM MALOM GLAGOLJSKOM KATEKIZMU (1561)

Primož Trubar je u pismu kralju Maksimilijanu II. (2. 1. 1560), u kojem se branio od optužbi kojima ga se htjelo proglasiti "krivovjercem" - cvinglijancem (usp. *Jembrih*, 1990, 166), spomenuo namjeru o tiskanju

najprije Katekizma. Trubar uz ostalo moli Maksimilijana da mu se dodijeli pomoć. "/.../ da bi se mi poleg Štefana Konzula iz Buzeta dodelil še star mož domačin, dobro učen in izkušén v hrvaškem jeziku in pisavah, bodisi duhovnik ali laik, /.../. In z omenjenim Štefanom Konzulom meniva, da spočetka, dokler ne bo znano, ali bomo s poskusom uspeli po vsej Hrvaški, Dalmaciji in Bosni, ni treba porabiti veliko denarja in da clava zato natisniti v hrvaščini, ko dobiva črke, **najpre samo katekizem** ali enega samega evangelista" /*Rajhman*, 1986, 41-42/.

Trubar nije zaboravio kralju javiti o dobrom i uspjelom Konzulovu provodenju: "/.../ Toda omenjenega Štefana prevajanje in hrvaško pisavo so mnogi hrvaški duhovniki in laiki brali in potrdili³, in s pomočjo razumnega Hrvata, z njim in z mano /.../ se to delo s pridom in častjo v Gospodovem imenu lahko začne" /*Rajhman*, 1986, 43/.

1 U knjizi: Rolf Vorndran, *Südslawische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen* (1977, 2) čitamo u vezi s mjestom tiskanja slovenskih i hrvatskih knjiga: "Alle diese Drucke haben in ihrem Impressum die Ortsangabe 'Tübingen'; in keinem ersacheint als Druck- und Verlagsort 'Urach' (oder Aurach), wo sie - bis auf wenige Ausnahmen - im Mönchshof (dem ehemaligen Chorherrenstift, das Herzog Christoph dem Freiherr zu Sonneg, Hans Ungnad, als Wohnung überlassen hatte) hergestellt wurden.

2 Da ovdje o tom izdanju mogu govoriti, zasluga je gospodina inženjera **Ivana Dubravčića**, koji mi je iz svoje zbirke bibliofilskih rijetkosti, iz Delfta, blagohotno poslao kopiju i mikrofilm izvornika koji je on kupio u Münchenu 1991. na dražbi starih rijetkih knjiga za 2750 DEM. Stoga se i ovom prigodom još jednom srdačno zahvaljujem gospodinu Dubravčiću za kopije prvoga malog probnog, hrvatskoga glagoljskog Katekizma, o čijem ću sadržaju nešto više reći u ovom radu.

3 Više o tome v. *Jembrih*, 1990, 220-221.

Omnipotens

Pater

PPP CCCC X RRR RR

Omnipotens

PPP CCCC X RR RR

Filius

Omnipotens

PPP CCCC X RR RR

Spūs

RRR RR

Sanctus

Pravoslavni zakonodavci.

P. m.

III 93 IPSELIX X 830 00X IPSELIP 00X 8X 9. PP 00 X 00 X 00
 ...

pravoslavni, ...

*L. m. 2nm
 005 p. m.*

IV ...

R. m. 3.

V ...

... X ...

...
 ...
 ...

Veliki glagoljski probni list, Nürnberg 1560.

Vorred.

sten / fürnemlich aber durch trewen
beystand vnd fůrdernuss des wolgebor-
nen Ehrftlichen Herren Hansen Dna
gnad Freyherren/ıc. überkommen ha-
ben / vnd dieselbig Herr Stepphanus
Consul Nsterreicher / gleich zů der zeit
als ich allhie die zwů Epistelen des H^h
Apostels Pauli an die Corinthiern
vñ an die Galatern / mit Argumentē
vñ Scholien / in der Windische sprach
hab drucken lassen / hieher gehn Tů-
bingen gebracht. Ist me von vns eccl^l
chen gerachen / das er zů anfang vnd
erster Prob / die kleine Bibel / nãmlich
den Catechismum / darinn die nůttig-
sten vnd seligmachenden Historien /
Lehren / Bebett / die schůnesten vnd
holdseligsten Ceremonien / vnd die
rechten Gottesdienst des neuen Tes-
taments begriffen seind / mit kůrtzen
Auslegungen / Crabatisch setzen vnd
drucken soll lassen. Dann es ist verhof-
fenlich /

Vorred.

fenlich / Gott der himlisch Vater /
von wegen seines geliebten Sons / vn-
sero Herrn vnd seligmachers / werde
mit seinem heiligen Geist / durch den
Catechismum / auch durch andere got-
selige Bůcher / die hernach gedruckt
werden / nicht allein auß den Crabat-
schen Bůchern / ıc vil von irem Abers
glauben / sonder auch auß den Tůrcken /
diereil sie auch diser Sprach vnd Ses-
schriften / sonderlich die Cyruliza (die
wir auch / ob Gott will / in kůrtzen ha-
ben werden) gebrauchen / von dem Ma-
choneischen / zů dem rechen / alten /
waren / allein seligmachenden Christ-
lichen Glauben / bringen vnd bekůren.

Das wir aber dise erste vnd kleine
Prob E. K. M. dediciern / vnd in
derselbigen Namen außgeben lassen /
hat seine vsach / deren ich eccl^lich in mei-
ner gedruckten teitschen Vorred / über
das ander halb theil des Windischen
A iiij neuen

Štefana Konzula bili zdaj pred kratkim rezani in uliti v Nürnbergu, čeprav so v tisku nekaj črk spregledali in izpustili; so pa vse urezane in ulite hkrati z dvema drugima malima alfabetoma, ligaturami, pikami, vejicami itd. Te lahko vaše kraljevo veličanstvo pokaže in da presoditi izvedencem v hrvaškem jeziku in pisavi, češ ali smo s prevajanjem in tiskanjem na pravi poti ali ne" /Rajhman, 1986, 77).

Poznavajući intelektualne sposobnosti Pavla Skalice⁵ (1534-1575) koji je u to vrijeme boravio u Tübingenu, Trubar će u spomenutom pismu zamoliti kralja Maksimilijana sljedeće: "In ker zna doktor Skalić, moj prav zaupni, naklonjeni gospod, tudi kranjski bezjački in hrvaški jezik in hrvaško pisavo (glagoljicu, A.J.) primerno pisati in brati, naj mu izvoli vaše kraljevo veličanstvo pisati in naročiti, da bi nam pomagal tudi pri tem božjem delu, ki ga sam ima za veliko in koristno itd." /Rajhman, 1986, 77).

KONKRETNJE VIJESTI O PROBNOM
GLAGOLJSKOM KATEKIZMU

Kao što sam već spomenuo, o tom katekizmu u dosadašnjoj bibliografiji nema podataka⁶. Iz 1561. spominju se tiskana djela glagoljicom: **Tabla za dicu...** i **Katekizam edna malahna kniga...** (v. naslov ovdje). O tom prvom probnom knjižnom tisku nalazimo vijesti i u pismu Ivana Ungnada koje je uputio kralju Maksimilijanu iz Uracha (12. 4. 1561): "V.../ Dann gnedigister khünig, wie e.kö.m. zweiffels on gnedigist wissen, hat ermelter Primuss Trubar mit herr Stephano Consule Histriano vnd anderen iren mitgehilffen aus den gnaden gottes vnd mit wůrkhung dess hailigen gaists die windischen vnd crabatischen buechstaben dermassen erfunden vnd ins gericht, das man das freudenreich seligmachende wort gottes in ermelten baiden sprach

5 O Pavlu Skaliću v. kod: Jembrih, 1990, 149-218.

6 Usp. Bučar-Fancev, 1938; Schnurrer, 1799; Vomdran, 1977; Sakrausky, 1989; Rupel, 1954, 13, doduše donosi vijest o postojanju fragmenta, ali bez spominjanja čitava naslova: "49. Glag. Katehismus 1561. Drobec tega katekizma, ki obsega samo prvo polo, pa ji manjka še list A IV, je v privatni lasti dr. Scherererja, ravnatelja knjižnice Tehniske visoke šole v Curihu. "Usp. bilj. 2 odnosno 12 ovdje.

Wort.

newen Testaments hab erzelt. Vnd
 E: K: M: bitten wir vnderthänigst/
 diß vnser dedicieren im besten züner-
 steen/ vñ solches Büchlin durch versten
 diß vñ Goetselig Erboten iudicieren
 zülaffen/ vñ souer ettwan mangel wäre
 de befunden/durch dieselbigen gnädigst
 vns züerñern. Nach disem/wiltu Gote
 alabald vns mehr Schülffen zu dem ge-
 melten Erbotischen Truce/ derē wir
 täglich seind gewartend/ zükönnen/
 wöllen wir alsdann das New Testa-
 mēte/ im namen des Herren/züerück-
 en aufaben. E: K: M: thun wir vns
 also / sampt dem fürgenommenen ho-
 ben Christlichen newen Werck/ auffo
 aller vnderthänigst beuelhen. Datum
 Tübingen am 1. tag Martij / in dem
 1 5 6 1. Jar.

E: K: M.

**Underthänigster
 Capplan.**

Primus Trubar.

ausstrucklich vnd wolverstendlich schrei-
 ben, truckhen, lessen vnd verseen khan,
 wie sy auch zuvor berat schon etlich schön
 christliche tractatln windisch truck-
 hen lessen, yetz aber haben sy zu Tübingen
 den **klainen catechismum Lutheri chrabatisch
 gedruckht**, den pemelter her Primus e.k.m.
 sambt einer christlichen predig des glaubens
 nun mit ainer vnderhenigen teutschen vor-
 red ann e.k.m. gestelt vnderthenigist thuet
 vbersenden" /Kostrenčić, 1874, 16/.

Malí probní glagoljski katekizam još će jednom Pri-
 mož Trubar spomenuti u pismu Maksimilijanu (25. X.
 1561): "I.../ Durchleuchtigster und Gnädigster König
 und Herr, Nach dem Ewer Kün. May. als von dem
 gnädigen lieben Gott hocheleuchtem Christlichen
 König, ich sampt Stephano Histerreicher, in verschinem
 Monat Martio dises LXI jars die erste und kleine Prob
 des newen angefangen Crabatischen Dolmetschen, und
 trucks des Catechismi underthänigst dedicatiert, und in
 derselben Namen aussgeeh lassen / ... / Voigt, 1858,

7 Usp. također Bučar-Fancev, 1938, 59.

8 Pismo nije uvrstio među Trubarova pisma, Jože Rajhman, 1986.

9 Usp. Jože Rajhman, 1977, 15-20.

СВЯТОГО ДУХА ПРАВДЕ
 СВЯТОГО.

pecaloga

Пръвнотъ свѣдѣнъ,

Пръвнотъ свѣдѣнъ.

Свѣдѣнъ,

Пръвнотъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ
 свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ.

Свѣдѣнъ.

Пръвнотъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ
 свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ.

Свѣдѣнъ,

Пръвнотъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ,
 свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ
 свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ.

Свѣдѣнъ,

Пръвнотъ,

Свѣдѣнъ,

Пръвнотъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ свѣдѣнъ
 свѣдѣнъ.

A v свѣдѣнъ.

250/8

Dakle iz Ungnadova pisma vidi se da je riječ o
malom Lutherovom katekizmu⁹ koji je Stipan Konzul
 preveo na hrvatski, a Trubar navodi da je riječ o malom
 katekizmu kao prvom hrvatskom započetom prevodi-
 lačkom pothvatu.

**NESPORAZUM OKO PROBNOGA MALOG
 GLAGOLJSKOG KATEKIZMA (1561)**

O nesporazumu, koji je nastao za vrijeme tiskanja
 katekizma, već sam pisao (Jembrih, 1990, 172-178,
 224-251), ipak na ovom mjestu nije suvišno još jednom
 ukratko priopćiti o tome što se to dogodilo u tiskari
 (veljače, 1561).

I o tome je Trubar također ostavio svjedočanstvo u
 svojem pismu upućenom "ljubim gospodom kršćanskim
 bratom" u Ljubljani (19. 3. 1561). Čekajući u Kemptenu

Մանուկան :

Ինչ Վերջապի .

Յոթանի :

Ինչ շարձեն Վերջապի զանոնքան՝
ճարտարս ճորհորաման ամուսին :

Մանուկան :

Ինչ իմանալուս Վերջապի քան ճարտարս
լուսնունքան ամուսին :

Մանուկան :

Ինչ իմանալուս ճարտարս քան ճարտարս
ճարտարս քան ճարտարս ճարտարս
ճարտարս, քան ճարտարս ճարտարս .

ambotum
policolo
ni

Մանուկան ճարտարս ճարտարս :

Մանուկան ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի Մանուկան ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս . Քի ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս . Քի ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս . Քի ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս

ճարտարս ճարտարս ճարտարս . Քի ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Մանուկան ճարտարս ճարտարս ճարտարս
ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .

Oratio Do
minica

Մանուկան ճարտարս ճարտարս :

Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .
Քի ճարտարս ճարտարս ճարտարս ճարտարս .

Քի :

"navodilo s Kranjskega", prema kojemu bi se ravnao glede "svojega poklica" u Ljubljani, Trubar piše: ".../ Medtem mi piše gospod Ungnad po lastnem slu, naj se brz odpravim v Tübingen, ker da je pri hrvaškem tiskaru (katekizma, A.J.) v predgovoru nekaj narobe, zakaj Vergerij da je pod Skalicevo poslanico zapisal tele besede: 'Takoj v prvi poli (od zgoj šestih) se kaže velika častihlepnost; poveličanih je namreč pet imen in pripoveduje se o nekaterih stvarah, ki niso resnične.¹⁰ Ali bo to učilo Hrvate skromnosti in ponižnosti? O da bi bog to podjetje podprl! Bojim se pa, da ga ne bo, ker sovraži ošabnost in častihlepnost. Zakaj ne bi smel kristijan povedati, kar opazi? Peter Pavel Vergerius.'¹⁰

In Vergerij je tako podpisano polo poslal njegovi milosti, in h knezu je Vergerij sam odjezdil. Zaradi tega je knez njemu, gospodu Ungnadu, sam pisal, naj spre-

menijo predgovor, tj. naj odstranijo Skalicevo poslanico in imena itd.¹¹ /Rajhman, 1986,84/.

O tom događaju u tiskari, Ivan Ungnad u pismu Maksimilijanu (12. 4. 1561), uz ostalo, piše: ".../ Schliesslich gnedigister khünig thue e.k.m. ich vnderthenigster berichten, das ich in erfahrung khome, das graff Scalichius e.k.m. den anfang vnd ersten pogen obangeregten chrbatischen catechismi zuvor auch vbersendt. Dieweili er aber in ermelten pogen aus ime selbs ain eigen zu dieser sahen teutschen epistel, die an e.k.m. geschriben, on mein wissen vnd willen, auch in herrn Primi abwesen dermassen geruembt, als ob ich vil zue diesem werkh gethan, habe ich nach erfahrung desselben solchs alles corrigieren vnd aussthuen lassen, dann ich vnderthenigist wol weiss, ich khains wegs gepüre. Hab schon bisheer meinem geringen vermögen

10 Bila bi dobro znati o kojim je neistinitim stvarima riječ. Vergerije to nije izričito naveo. Možda bi se dalo naslutiti o tome iz Ungnadova pisma Maksimilijanu (12. V. 1561) u kojem je uz ostalo zapisao: ".../ Konačno Vašem Veličanstvu javljam i to, da sam čuo da je grof Skalic (Scalichius) već prije poslao početak i prvi arak Katekizma (dakle koji je vidio Vergerije, A.J.). Kako je on tamo, u odsutnosti Trubara i bez njegova znanja i dopuštenja, sastavio posebni njemački predgovor, ja sam to dao izostaviti i ispraviti, jer je, bez razloga i što se ne pristoji, isticao koliko sam kod toga poduzeća zaslužan. Jer ako sam i ja što od svoga imetka žrtvovao, to je po milosti Božjoj, pa ću i nadalje činiti" /Bucar-Fancev, 1938, 60.

11 Treba spomenuti da se je Vergerije sa Skalicem već prije posvadao. Više o tome v Jembrih, 1990, 178-187.

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ

Правїиъ .

Правїиъ Крїстїанскїи Катекизамъ ;
 Крїстїанскїи Правїиъ Катекизамъ ;
 Крїстїанскїи Правїиъ Катекизамъ ;

Правїиъ .

Правїиъ .

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ

Правїиъ .

Правїиъ Крїстїанскїи Катекизамъ ;
 Правїиъ Крїстїанскїи Катекизамъ ;
 Правїиъ Крїстїанскїи Катекизамъ ;
 Правїиъ Крїстїанскїи Катекизамъ ;

Правїиъ .

Правїиъ .

naprimjer, u probnom malom katekizmu: "/.../ i jedna predika, kako se ima ovo slovo, vera u s. pisnu razumeti"; u većem Katekizmu: "/.../ i edna predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere"; mali probni Katek.: "krozi Stipana Konsula Istranina"; veći Katek.: "krozi Stipana Istranina...". U njemačkom također je razlika očita.

TRUBAROV NJEMAČKI PREGOVOR U MALOM PROBNOM GLAGOLJKOM KATEKIZMU (1561)

Dem durchleüchtigsten unnd Großmächtigsten Fürsten und Heren/ Herrn Maximiano König zu Böhheim/ Erzherzogen zu Osterreich/ Herczogen zu Burgund/ in obern und nidern Schlesien/ marggrauen zu Märhern/ Grauen zu Tyrol etc.

Gnad und Frid von Gott durch Christum.

Durchleüchtigster und Gnädigster König/ Nach dem wir nun auß sonderlichem verordnen und schicken ungen Gottes die gancze Crobotische Truckerey durch hilffe vilser gutherziger Christen/ fürnemlich aber durch

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ

Der klein Catechismus/ vnnnd ein Predig vom rechten Christlichen Glauben/ in der Crobotischen Sprach.

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ ;
 Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ ;
 Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ ;
 Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ ;

Der klein Catechismus/ vnnnd ein Predig vom rechten Christlichen Glauben/ in der Crobotischen Sprach.

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ .

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ .

Крїстїанскїи Малїи Катекизамъ .

Naslovna strana većeg glagoljskog Katekizma (1561).

trewen beystand und fürdernuß des wolgebornen Christlichen Herren Hansen Ungnad Freyherrn/ etc. überkommen haben/ unnd dieselbig Herr Stephanus Consul Isterreicher/ gleich zu der zeit als ich allhie die zwu Epistelen des H. Apostels Pauli an die Corinthiern un(d) an die Galtern/ mit Argumente(n) un(d) Scholien/ in der Windische(n) sprach hab trucken lassen/ hieher gehn Tübingen gebracht. Ist ime von uns ettlichen gerathen/ das er zum anfang und erster Prob/ die kleine Bibel/nämlich den Catechismus/ darum die nöttigsten unnd seligmachenden Historien/ Lehren/ Gebet/ die schönsten unnd holdseligsten Ceremonien/ und die rechten Gottesdienst des newen Testaments begriffen seind/ mit kurtzen Auslegungen/ Crobotisch setzen und trucken soll lassen. Dann es ist verhoffentlich/ Gott der him(m)lisch Vatter/ von wagen seines geliebten Sons/ unsers Herrn unnd seligmachers/ werde mit seinem heligen Geist/ durch den Catechismus/ auch durch andere gotselige Bücher/ die hernach getruckt werden/ nicht allein auß den Crobotischen Völcckern/ ir vil von irem Aberglauben/ sonder auch auß den Türcken/

dieweil sie auch diser Sprach und Geschriften/ sonderlich die Cyruliza (die wir auch/ ob Gott wil/ in kurzem haben werden) gebrauchen/ von dem Machometischen/ zñ dem rechten/ alten/ waren/ allein seligmachenden Christlichen Glauben/ bringen und bekören.

Das wir aber **dise erste unnd kleine Prob** E.K.M. dedizieren/ unnd in derselbigen Namen außgeben lassen/ hat seine ursach/ deren ich ettlich in meiner getruckten teütschen Vorred/ über das ander halb theil des Windischen newen Testaments hab erzölt. Und E.K.M. bitten wir underthänigst/ diß unser dedizieren im besten zuversteen/ un(d) solches Büchlin durch verständig un(d) Gottselig Croboten iudicieren zulassen/ un(d) souer ettwan mängel würde(n) befunden/ durch dieselbigen gnädigst uns zuerin(n)ern. Nach disem/wils Gott alsbald uns mehr Gehülffen zñ dem gemelten Crobotischen Truck/ dere(n) wir täglich seind gewarrend/ zukommen/ wollen wir alsdann das New Testament/ im namen des Herren/ zñtrucken anfahren. E.K.M. thñ wir uns also/ sampt dem fütgenommenen hohen Christlichen newen Werck/ auff's aller underthänigst beuelhen. Datum Tübingen am 1: tag Martij/ in dem 1561. Jar.¹⁵

E. K. M.
Underthänigster
Capplan.
Primus Truber.

TRUBAROV PREDGOVOR U VEĆEM GLAGOLJSKOM KATEKIZMU (1561)

Dem Durchleüchtigsten vnd großmächtigsten Fürsten vnd Herrn/ Maximiliano König zu Böheim/ Ertzherzogen zu Oesterreich/ etc.

Gnad vnd Frid von Gott dem Herrn/ durch Jesum Christum. Durchleuchtigster vnd gnädigster Herr König/ Nach dem wir nun auß sonderlichem verordnen vnnd schickungen Gottes/ in disen obern Teutschen Landen/ die Crobotische Truckerey gantz vn(d) hüpsch/ durch hülfte viller guthertige(n) Christen überkommen haben/ vn(d) diselbig Staphanus Histerreicher/ gleich zu der zeit/ da ich alhie die zwu Episteln des h. Apostels Pauli an die Corinthiern vn(d) die an Galatern/ mit kurtzen Argumenten vnnd Scolien/ in der Creinerischen sprach hab trucken lassen/ hieher gehn Tübingen gebracht. Haben wir jme/ de(m) Stephano geraten/ dz er/ diß vns mehr gehülffen zum Crobotischen doimetschen zukom(m)en/ den Catechismum mit kurtzen Außlegungen. Item/ des Nicenischen Concilij/ Athanasij vn(d)

Augustini Symbola/vnd ein Predig von der kraft vn(d) würckung des rechten christlichen Glaubens/ wölche von den Crobotischen Priestern in Lands Crein/ übersehen/ corrigiert/ vnd vns zu trucken übersent seind/ soll setzen vnd trucken lassen. Dan(n) wil man die rechte Gottselige vnd seligmachende Religion/ vnder dem jungen vn(d) einfältigen voick vnd in der Türckey pflanzen vnd anrichten/ so mag solches durch kein anderen weg oder mittel füglicher vnd fürderlicher geschehen/ dann mit dem Catechismo vnd Symbolo Athanasij.

Das wir aber dise erste vnd kleine Prob vnsers neuen angefangene(n) Crobotischen doimetschen vn(d) Trucks E.K.M. dedizieren/ vnd in derselbigen Namen außgeen lassen/ geschicht nit on vrsachen/ die allda zuerzölen vnfüglich/ vnd deren ich ettlich in der teutschen Vorred über die Episteln zum Römern/ hab angezeigt. Derwegen ist an E.K.M. (Eueren Königlichen Majestät, A.J.) vnser vnderthänigst bitten/ diß vnser wolstendige der Crobotischen sprach inducieren/ vnd war für mängel darinn/ in Wörten oder Orthography befinden/ derselbige(n) gnädigst vns erinnern lassen. Auff dises/ vill Gott/ soll der erst halb theil des Newen Testaments/ erstlich mit Crobotischen buchstaben/ darnach mit Cyrilischen (die wir bald zu überkom(m)en verhoffen) getruckt/ auch in E.K.M. Namen außgehn. E.K.M. thun wir vns hiemit sampt dem fütgenommenen hohen Christlichen Werck in aller Vnderthänigkeit beuelhen. Datum Tübingen den 1. tag Martij/ im 1561. jar.¹⁶

E.K.M.
Vnderthänigster
Caplan
Primus Truber
Creiner

Uspoređujući ta dva predgovora, zaključiti je da se radi o dva sadržajno, na mjestima, različita teksta. Razlikuju se i po obliku slova. U prvom predgovoru malog probnog Katekizma Trubar se potpisao kao "Capplan Primus Truber", a u drugom kao "Caplan Primus Truber Creiner".

U knjizi: Oskar *Sakrausky*, **Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk** (1989), u vezi s (drugim) Trubarovim predgovorom u (većem) glagoljskom Katekizmu, čitamo: "Eine frühere Widmungsrede, die Paul Skalić verfaßte, wurde auf Grund einer Entscheidung Ungnads gestrichen und eingestampft, da diese für ihn unerträgliche Lobhudeleien enthielt.¹⁷ Truber mußte in aller Eile diese kurze neu verfassen" (*Sakrausky*, 1989,188). *Sakrausky* je, neznajući za prvi Trubarov predgovor probnog

16 Ovo je prijepis predgovora, objavljen u knjizi *Sakrausky*, 1989, 187-189.

15 Taj predgovor nije u svoju knjigu uvrstio *Sakrausky*, jer za nj nije ni znao.

17 Usp. bilj. 10 ovdje.

malog glag. Katekizma, mislio da je prvi, nanovo, napisan Trubarov predgovor taj u većem glag. Katekizmu. Međutim sada, kadu imamo integralni tekst stvarno prvoga predgovora u malom probnom glag. Katekizmu namjesto Skalićeva, hrvatska i slovenska protestantistika bogatija je za još jedan Trubarov tekst koji dosada nismo imali prilike nigdje vidjeti. Isto tako fragmentom maloga, probnog glag. Katekizma bibliografija hrvatskih glagoljskih knjiga, tiskanih u Tübingenu/Urachu, također je bogatija za još jednu stvarnu bibliografsku jedinicu.

SADRŽAJ FRAGMENTA PRVOGA MALOGA PROBNOG GLAGOLJSKOG KATEKIZMA (1561)

Kao što je već u katalogu tvrtke Hartung u. Hartung iz Münchena spomenuto, fragment našega Katekizma obuhvaća 7 tiskanih listova. Prema mojoj numeraciji sadržaj je sljedeći:

A Ir naslov Katekizma; A Iv prazno; A Ir početak Trubarova predgovora (njemački švabah); A Ilr nastavak predgovora, A Ilv isto; A Illr isto; A Illv završetak Trubarova predgovora. A IVrv prazno, A Vr Deset zapovedi božje (Dacalogus), A Vv nastavak zapovijedi (7. 8. 9. i 10.), A Vv Vera apostolska (Symbolum Apostolorum), A Vlr nastavak apostolskog vjerovanja, A Vlr Molitva Gospodnja (Oratio Dominica), A Vlv Od Sakramenta svetoga kersta (De Baptismo), A Vlv Od Sakramenta oltara (De Sacramento Altaris), A Vllr Kim načinom meštri imaju učiti dicitu svoju deset zapovedi taj dio završava na A Villv. Dakle imamo 13 stranica tiskanoga teksta od kojih su četiri na njemačkom - Trubarov predgovor.

I na kraju nameće nam se pitanje, kako razumijeti Ungnadovu rečenicu u pismu Maksimilijanu (12. 4. 1561), gdje kaže, nakon što je saznao za Skalićev predgovor, "habe ich nach erfahrung desselben solchs alles corrigieren und austhuen lassen"? Je li Ungnad obustavio daljnje tiskanje Katekizma? O tome zasada nisam našao podataka u pristupačnoj mi literaturi.

Sigurno je da fragment malog probnog glagoljskog Katekizma, u povijesti hrvatske glagoljske knjige tiskane u Urachu, predstavlja unikat, pa ga kao takva nakon 433 godine ovdje ponovo objavljujemo u faksimilu.

Stephanus Lingartius.

Stipan Konzul (1521-1579).

RIASSUNTO

Nello studio, sulla base dell'esame della corrispondenza fra Primož Trubar e Ivan Ungnad, si descrivono le situazioni che hanno portato alla stampa del primo Piccolo catechismo glagolitico di prova (1561) di Stipan Konzul a Tubinga.

Dall'inizio del 1561 lavorava nella stamperia anche Pavao Skalić, grazie soprattutto alle richieste presentate da Primož Trubar a re Massimiliano. Trubar, che scriveva le prefazioni in tedesco anche per le edizioni croate, si trovava all'epoca a Kempten e così il lavoro venne fatto da Skalić. La prefazione da lui scritta per il Piccolo catechismo glagolitico, venne letta da Pietro Paolo Vergerio, già in contrasto con Skalić (v. Jembrih, 1990, 178-197), che mise per iscritto le proprie osservazioni riguardo al contenuto e le comunicò a Ungnad. Questi eliminò la

prefazione di Skalić e Trubar scrisse il nuovo testo. Nel frattempo Skalić aveva inviato la sua prefazione e il testo del Catechismo a re Massimiliano a Vienna. Visto che sinora non viene menzionata in nessuna bibliografia di libri glagolitici-croati stampati a Urach, questo Catechismo glagolitico di prova viene ripubblicato in facsimile. Il Catechismo, conservatosi solo in frammenti (13 pagine stampate), venne acquistato a un'asta di libri rari a Monaco nel 1991 dall'ingegnere croato Ivan Dubravčić il quale ha poi messo a disposizione dell'autore di questo testo le copie dell'originale e il microfilm.

Così il protestantesimo croato e sloveno si è arricchito di un testo sinora sconosciuto e cioè la prefazione di Trubar all'edizione croata mentre la storia del glagolitico croato è più ricca di un'altra edizione originale, opera dei traduttori di Urach durante la Riforma, nel XVI secolo.

LITERATURA

- Franjo Bučar - Franjo Fancev**, 1938: Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije, u: Starine JAZU, knj. 39, Zagreb.
- Franjo Bučar**, 1910: Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije, Zagreb.
- Alojz Jembrih**, 1980: Najstarije hrvatske početnice, u: "Istra", br. 3/4, IV. ročki glagoljski bijenale, Pula.
- Alojz Jembrih**, 1990: Hrvatski filološki aspekti, "Revija", Mala teorijska biblioteka, knj. 39, Čakovec - Osijek.
- Ivan Kostrenčić**, 1874: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559-1565, Wien.
- Jože Rajhman**, 1977: Prva slovenska knjiga v luči teoloških literarno-zgodovinskih, jezikovnih raziskav, Ljubljana.
- Jože Rajhman**, 1986: Pisma Primoža Trubarja, Ljubljana.
- Mirko Rupel**, 1954: Nove najdbe naših protestantik XVI. stoletja, Ljubljana.
- Mirko Rupel**, 1957: Der große und kleine glagolitische Probezettel von 1560, u: Welt der Slaven II, 2, Wiesbaden.
- Oskar Sakrausky**, 1989: Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerke, Wolfsberg.
- Johannes Voigt**, 1858: Briefwechsel des Hans Ungnad Freiherrn von Sonneck mit dem Herzog Albrecht von Preussen, u: Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen. Bd. 20, Wien.
- Rolf Vorndran**, 1977: Südslawische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen, Tübingen.

CERKEV SV. ŠTEFANA V FIJEROGI PRI POMJANU V SLOVENSKI ISTRI

Timotej KNIFIC

dr., Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO
dr., Museo nazionale, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO

Spominu dr. Branka Marušiča (1926-1991), raziskovalca srednjeveške Istre

IZVLEČEK

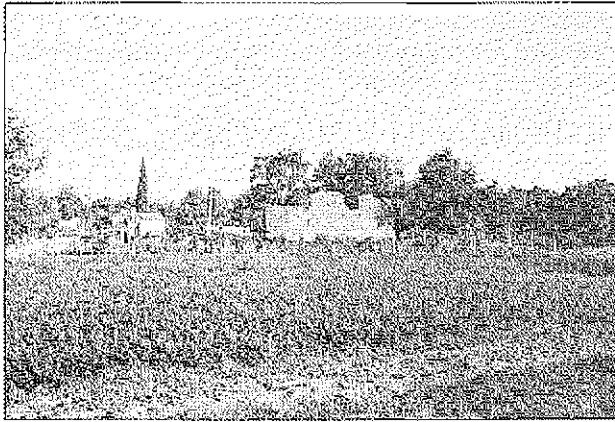
V članku so opisane in opredeljene razvaline enoladijske cerkve z vpisano apsido in grob s pridanim ovalnim kresilom iz Fijeroge pri Pomjanu v slovenski Istri. Najdišče so delno raziskali leta 1986. Cerkev je bila po ljudskem izročilu in pisnem viru posvečena sv. Štefanu, prvemu mučencu. Uvrščena je v "istrsko skupino" sakralne arhitekture in je bila zgrajena v skladnih razmerjih malih celih števil in razmerjih na podlagi korenov števil 2 in 3. Okvirno sta postavitvev cerkve in pokop datirana v čas od 12. do 14. stoletja. Zgodovinsko je bilo to obdobje mlajše slovenske kolonizacije, ki se je takrat širila med starejše gručaste vasi na višinah med Rižano in Dragonjo.

Po krajevnem izročilu je med vasema Fijeroga in Pomjan, ob cesti, ki vodi iz doline Dragonje na sleme Šavrinskih brd, nekdanj stala cerkev sv. Štefana. Pred dvesto leti naj bi bila opuščena in prezidana v skedenj. Ta je pred desetletji pogorel in ni bil več obnovljen. Njegove razvaline leže približno dvesto metrov severno nad Fijerogo, ki se stiska na flišnem pomolu nad dolino Rokave. Ledina Pri sv. Stepanu (tudi Pri sv. Štefanu) je last domačinov Antona in Rudolfa Peroše. Na njej zidana kapelica ohranja spomin na opuščeno cerkev (sl. 1 in 2).

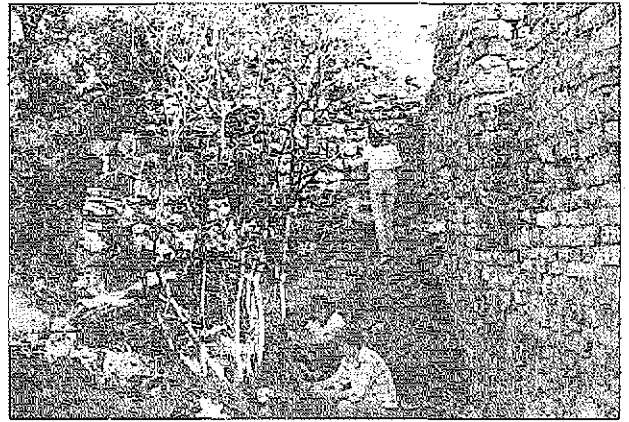
Ker so bili po pripovedovanju najdeni v bližini tudi skeletni grobovi (Boltin Tome 1981), je jeseni 1986 ekipa Arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani opravila na tem zemljišču manjše izkopavanje. Očistili smo notranjost porušene stavbe in izkopali poskusni jarek vzdolž njene vzhodne stene (sl. 3). V razvalinah smo odkrili temelje enoladijske cerkve z vpisano polkrožno apsido, v poskusnem jarku pa s kamnitimi ploščami obložen skeletni grob (sl. 4; Knific 1987; Knific 1987 a).*

* Prvo verzijo članka o cerkvi sv. Štefana v Fijerogi sem pripravil za revijo "Historia Archaeologica", glasilo Arheološkega muzeja Istre v Pulju, kjer so leta 1988 nameravali izdati zbornik ob življenjskem jubileju dr. Branka Marušiča. Ker zbornik ni izšel, sedaj precej spremenjeni in razširjeni članek objavljam v koprskih Annales. Arheološko delo v Fijerogi je bilo opravljeno v okviru topografskih raziskav, ki jih je v Pomjanu in bližnji okolici pod vodstvom arheologa Marka Stokina izvajal Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine iz Pirana (Stokin 1987). Pri izkopavanju v Fijerogi, ki ga je vodil T. Knific, so sodelovali študenti arheologije Milan Lovenjak, Tomaž Nabergoj, Vesna Svetličič, Andrej Šemrov in Irena Šinkovec (Filozofska fakulteta, Ljubljana) ter Pomjanca Dominik Klopčič in Jože Rojc. Risba cerkve: ing. arh. Rado Prodan, Koper (pril. 1 in 2, osnova za sl. 10 in 16). Risbe zemljevidov in najdb: Dragica Knific-Lunder, Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana (sl. 2-4, 10, 16, 26-28): Foto: Jože Hanc, Ljubljana (sl. 7-9, 12-14, 17, 18) in T. Knific (1, 5, 6, 11, 15, 19-25). Kovanec je dočelil dr. Peter Kos (Narodni muzej, Ljubljana). Osteološko gradivo sta opredelili mag. Tatjana Tomazo-Ravnik in mag. Petra Leben-Seljak (Biotehnična fakulteta v Ljubljani). Petrografska opredelitev brusa in kresilnikov: dr. Jernej Pavšič (Fakulteta za naravoslovje in tehnologijo, Ljubljana). Glede na uporabnost je kamnite odbitke pomagal opredeliti dipl. arheolog Draško Josipović (Filozofska fakulteta, Ljubljana). Odfomek sekirice je dočelila dipl. arheologinja Milena Horvar (Filozofska fakulteta, Ljubljana). Vsem se za pomoč in sodelovanje najlepše zahvaljujem. Posebna zahvala velja kolegu Marku Stokinu, ki me je povabil v Fijerogo. - Dokumentacijo hrani hrani Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine v Piranu, kjer je začasno tudi izkopano gradivo.

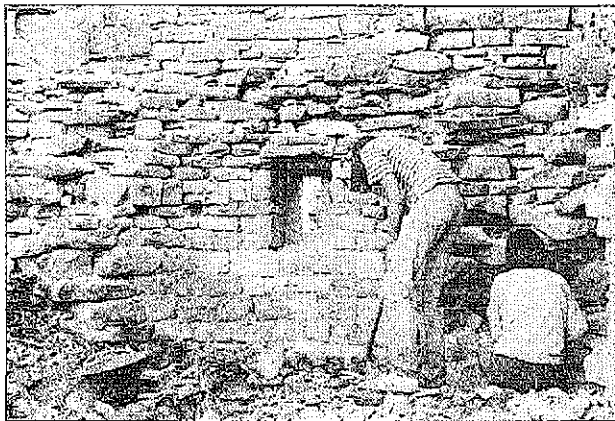

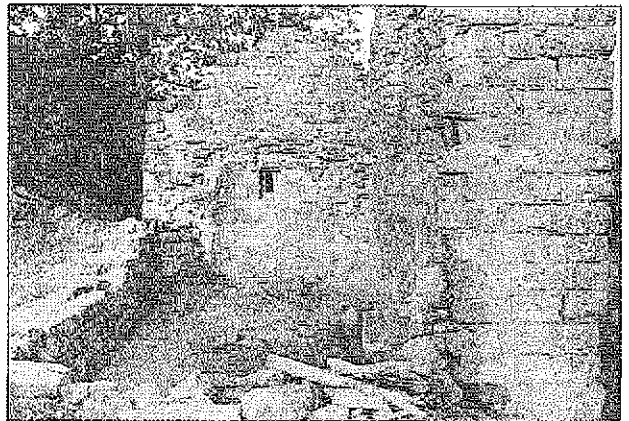
Sl. 1. Fijeroga, pogled na razvaline cerkve sv. Štefana v Fijerogi in kapelico ob cesti v Pomjan (od juga).

Sl. 5. Fijeroga, začetek arheološkega dela v notranjosti cerkve sv. Štefana.

Sl. 6. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, odstranjevanje ruševin v apsi.

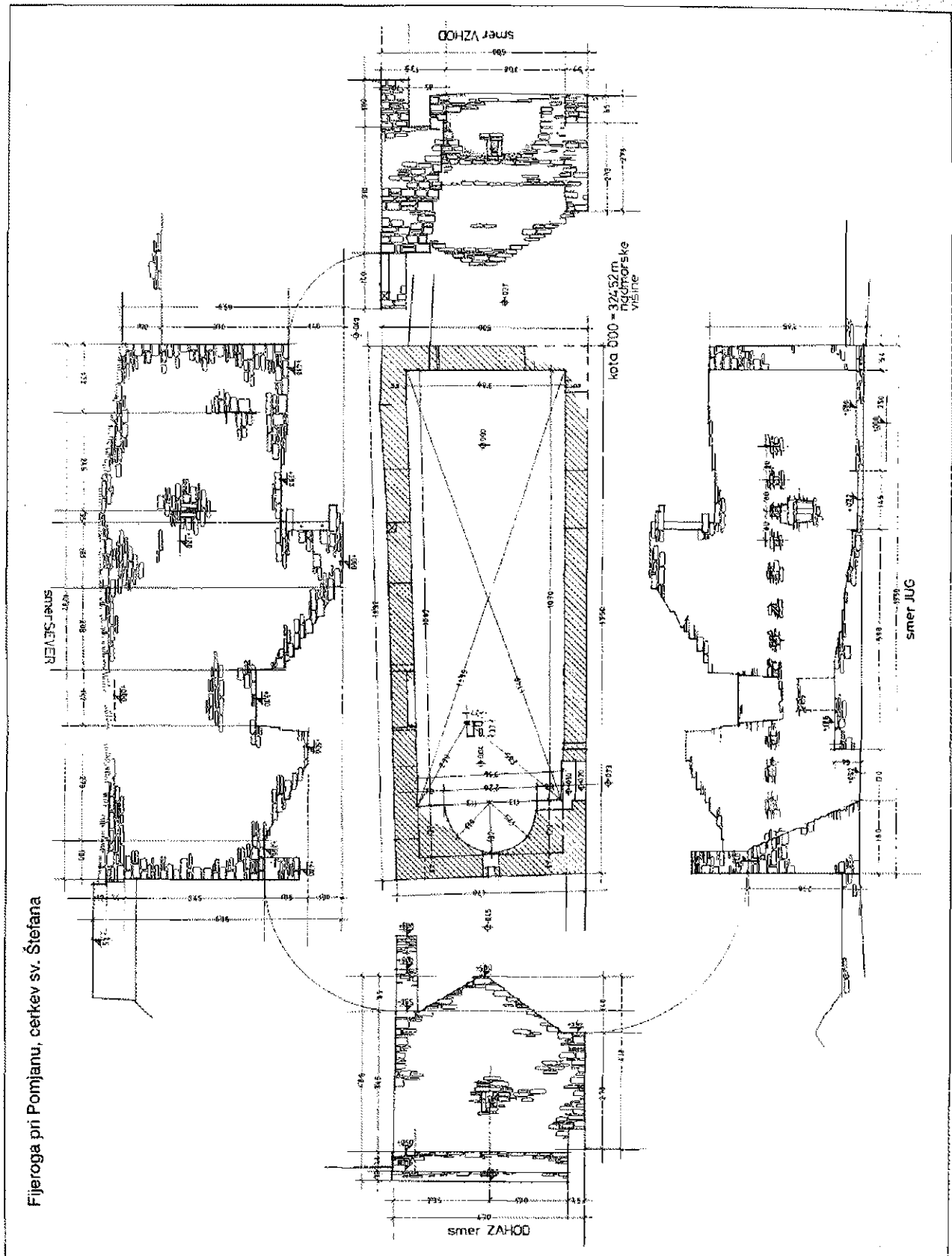
Sl. 7. Razvaline cerkve sv. Štefana v Fijerogi pri Pomjanu, pogled od zahoda.

CERKEV

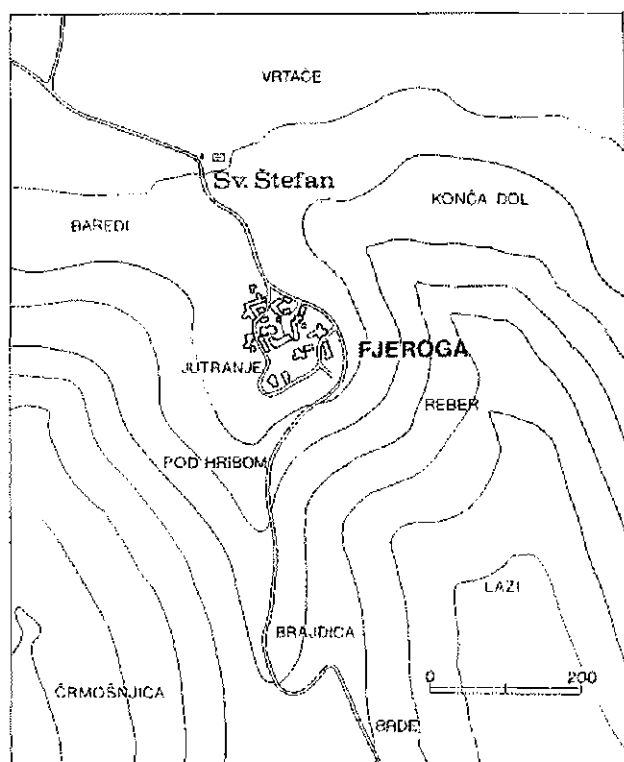
Zemljišče z razvalinami (parc. št. 85/4 k. o. Pomjan, nm 325 m) leži ob križišču pomjanske ceste in dveh poti, ki peljeta med njive (sl. 3), razložene po terasah Korone, Vrtače in Kotešče, na položnem in sončnem pobočju pod prazgodovinsko Stražo (Boltin Tome, Truhlar 1975; Pavlin 1987). Poti sta danes precej zarasli, vendar se iz podrasti še vidijo skarpe in useki iz njunih lepših dni, ko sta bili skrbno urejeni. Pri topografskem ogledu smo na veliki groblji, ki je bila nasuta severno od cerkvenih razvalin, našli delno zakopano in nepopolno ohranjeno kamnito kolo stiskalnice za olje, v vinogradu pod cerkvijo in na njivah čez cesto pa odlomke rimskih opek in lončenine, ki so v teh krajih nasploh pogosti (Boltin Tome, Truhlar 1975; Boltin Tome 1981; Stokin 1987).

Notranjost porušene stavbe, od katere stojita še južna in vzhodna stena, je bila do višine 1,5 m zasuta s kamenjem in gosto zaraščena (sl. 5). Pri odstranjevanju zasutja se je ob vzhodnem zidu najprej pokazala polkrožna apsida s pravokotnim okencem (sl. 6), nato - pri spodnjih vrstah v zidovih - prvotna, enakomerna in večča zidava s kamnitimi klesanci (na grobo obdelanimi lomljenci iz flišnih skladov), ki so vezani z dobro malto, na koncu pa še po vsem prostoru položen kamnit tlak (sl. 7, 8). To so bistveni, še ohranjeni deli pravilno orientirane cerkve, ki je v tlorisu merila 13,32 x 4,70 m (pril. 1).

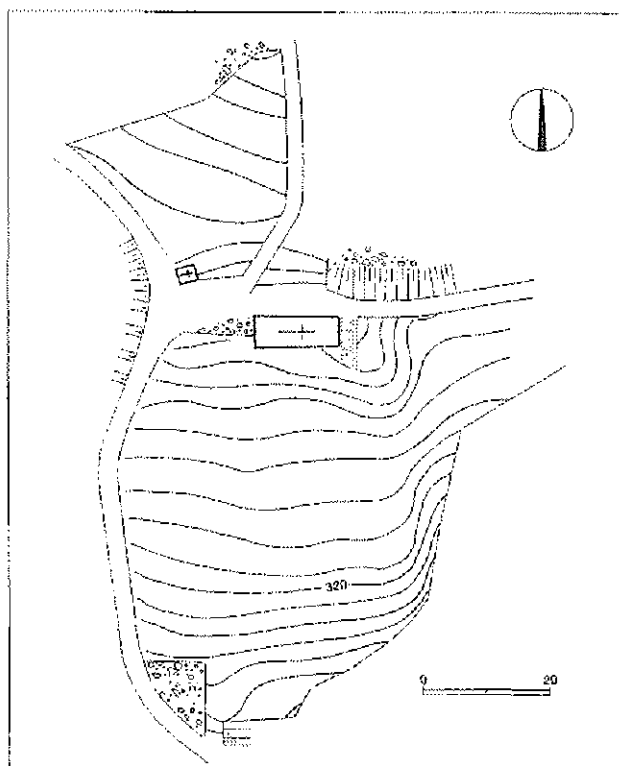
Apsida je skrita v 1,8 m debelem zidu; visoka je 2,10 m, široka 2,26 m in globoka 1,32 m (sl. 9, pril. 1). Okence je 1,55 m od tal, na zunanji strani je veliko 0,39 x 0,19 m, znotraj pa večje: 0,74 x 0,44 m (sl. 10). Temelj zidu je bil vkopan v flišno skalnata tla in pri vz-

Pril. 1. Fijeroga, tloris cerkve sv. Štefana in pogledi na zidove v različnih smereh.

Sl. 2. Položaj vasi Fijeroga in cerkve sv. Štefana.

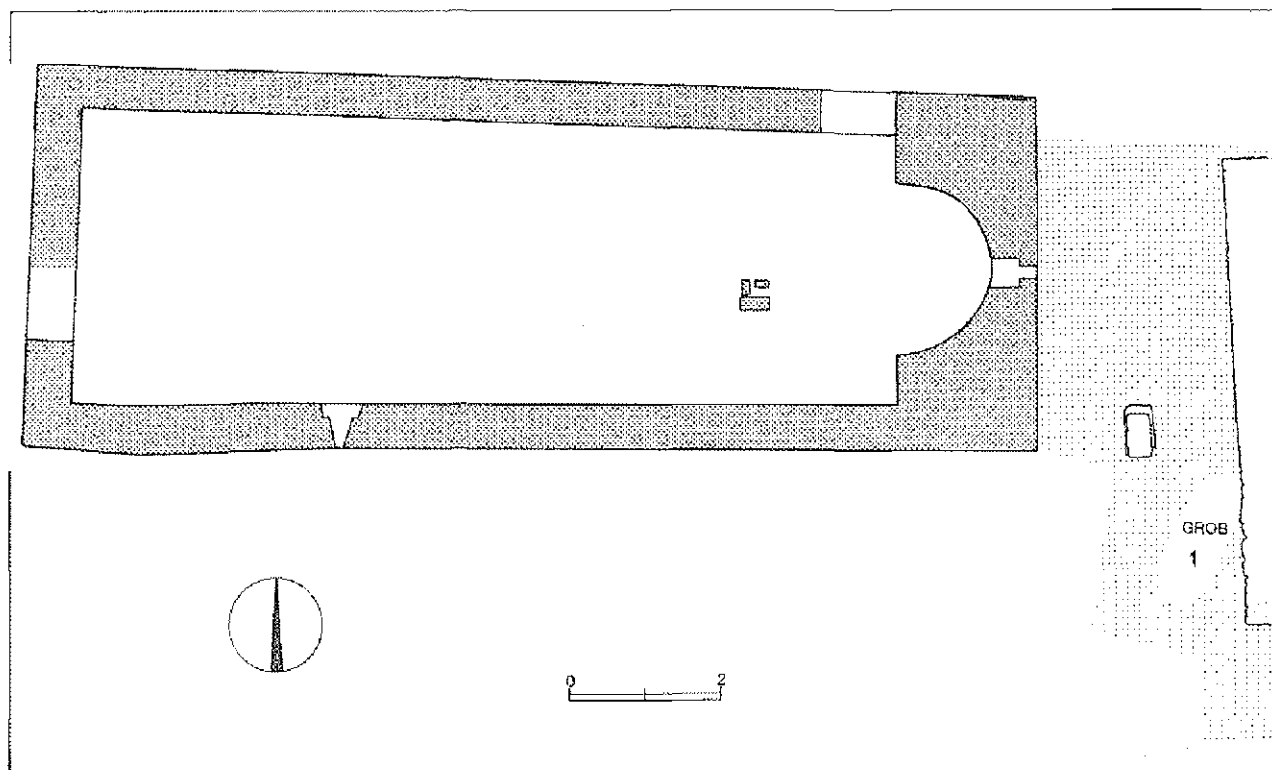

Sl. 3. Fijeroga, geodetski posnetek ledine Pri svetem Stepanu z razvalinami cerkve in vrisanim poskusnim izkopom (ekvidistanca plastnic 0,5 m).

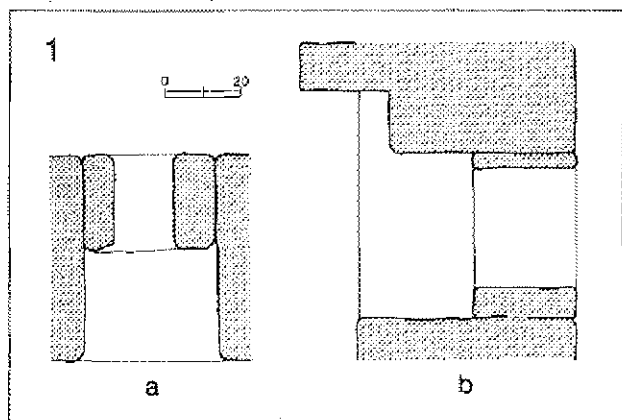
hodnem zidu na zunanji strani stopničasto razširjen (sl. 11, 12). Stopnico so zasuli z gruščnato zemljo, s katero so zravnali tudi hodno površino okrog cerkve. V tej zemlji so ležali raztreseni kosi rimskih opek in drobci lončenine. Apsida je bila tlakovana s kamenjem nepravilnih oblik (sl. 13). Nad 2,74 m visoko gmoto zidu z apsido se do višine 4,80 m dviga trikotni nadzidek. Njegova zidava, ki se začne v osmi vrsti kamnov nad okencem, se loči od zidave spodnjih vrst po uporabi v povprečju večjih klesancev in po podlaganju klesancev s tankimi ploščicami, s katerimi so izravnali vrste; robovi kamnov so v zgornjih vrstah ostrejši kot pri spodnjih, kjer so že zelo zlizani (sl. 11).

Še više je ohranjen južni zid, ki od tlaka meri 6 m (sl. 8, pril. 1). V spodnjem delu je - približno do višine 2,50 m - zidava prvotna, le jugozahodni vogal je zidan tako kot trikotni nadzidek pri vzhodnem zidu. Z ostalim zidom je vogal slabo spojen, na kar kaže velika razpoka, ki ločuje različno zidana dela (sl. 14), pa tudi v liniji zidu je na tem mestu videti rahel prelom (pril. 1: tloris). V prvotnem delu je 1,85 m od tal vzdano okence (sl. 15; pril. 1)). Njegova lina je pravokotna, zunaj ožja (0,13 x 0,39) kot znotraj (0,37 x 0,39 m, pred poškodbo verjetno 0,53 x 0,39 m), kjer sta stranski plošči poševno razmaknjeni (sl. 16). Na notranji strani južnega zidu je v višini 2,55 m razporejena vrsta ležišč za stropne tramove, z njimi pa se začneja mlajša nadzidava v že znani tehniki (sl. 8). V tem delu sta vidni dve veliki pravokotni okenski odprtini (pri zahodni je deloma še ohranjen kamnit okvir), tretja pa je zazidana v prvotnem delu južnega zidu (pril. 1).

Od zahodnega in severnega zidu je ostalo pokonci le nekaj spodnjih vrst. Zidova sta bila očiščena z notranje strani, zunaj pa sta ostala zasuta z ruševinami. Severni zid je v vzhodni polovici boljše ohranjen in višji (do 1,26 m) in ima na prehodu v vzhodni zid 1,15 m široko odprtino za vrata (sl. 8; pril. 2). Od njih sta na prvotnem mestu še kamnit prag in spodnji del podboja (sl. 16). Ta okvir je ožji od zidu in je postavljen podobno kot okence v apsidi (sl. 9). Nekaj gradbenih posebnosti pa na prvi pogled jasno podoba prav v predelu vrat nekoliko zamegljuje. Temeljni kamni so bili namreč pri severnem zidu postavljeni tekoče po vsej dolžini, pri vzhodnem zidu pa na obeh straneh apsida simetrično, kot da bo nanje povsod postavljen zid. Sedaj so nekateri temeljni kamni nezazidani. Iz tistih pri vratih je zaradi ozkega praga nastala nizka stopnica, medtem ko severni zaključek masivnega dela zidu, ki je zaradi vrat nekoliko odmaknjen in temeljni kamen precej gleda izpod njega, ni v navpični ravnini s tistim na južni strani (sl. 17; pril. 1, tloris) niti ni zidan tako umetelno kot apsidna stena. Zato lahko domnevamo dvojje: da so vrata vzdali že pri gradnji cerkve, vendar nespretno in prisiljeno, kot da bi med zidanjem deloma spremenili prvotno zasnovo, ali pa, kar je verjetneje, šele pozneje,

Sl. 4. Fijeroga, tloris cerkve sv. Štefana in poskusni izkop z odkritim suhim zidom, grobom in kamnitima ploščama s strehe.

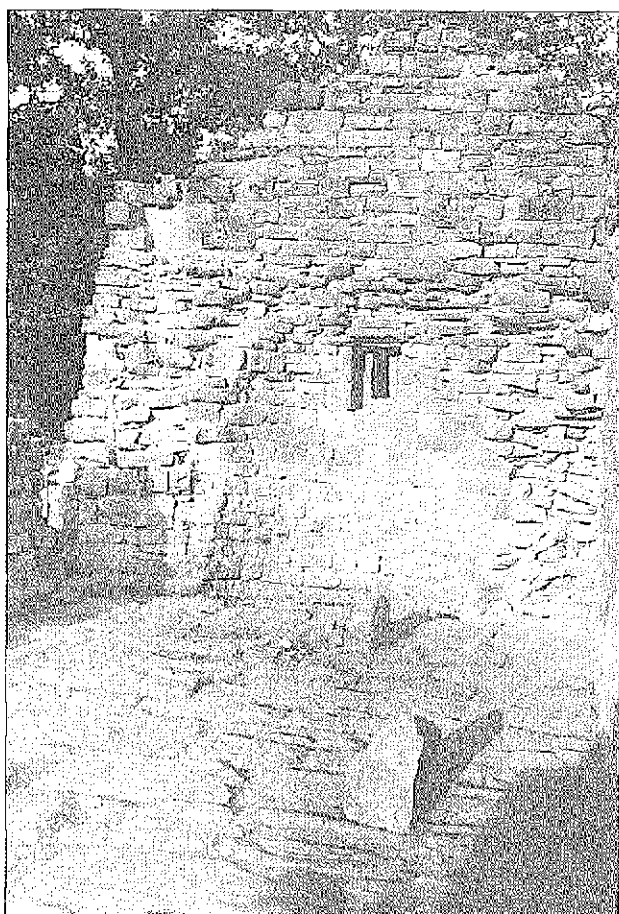
Sl. 10. Fijeroga, tloris (a) in prerez (b) okenca v apsidi cerkve sv. Štefana.

vendar so to storili zelo skrbno, tako da so komaj opazno skrajšali severni krak vzhodnega zidu, ker so takrat cerkev še uporabljali za bogoslužje.

Sl. 8. Fijeroga, pogled v notranjost cerkve sv. Štefana od severa.

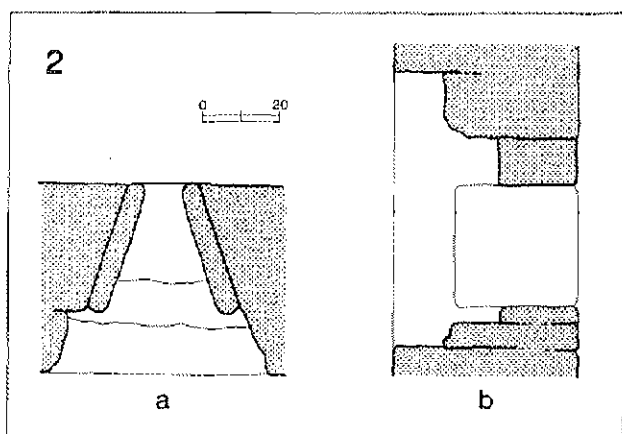
Drugače pa je z vrati v zahodnem zidu (sl. 18). S širokim in dolgim pragom (1,67 x 0,60 m) so vgrajena v zid, za katerega je značilna drugotna zidava. Ugotovili smo jo pri nadzidkih in jugozahodnem vogalu (višina 4,18 m), od katerega se nadaljuje v zahodni zid, ki se

Sl. 9. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, vzhodni zid z vpisano apsido (od zahoda).

Sl. 12. Fijeroga, stopnica cerkvenega temelja, vkopana v flišno podlago, na zunanji strani vzhodne stene cerkve sv. Štefana.

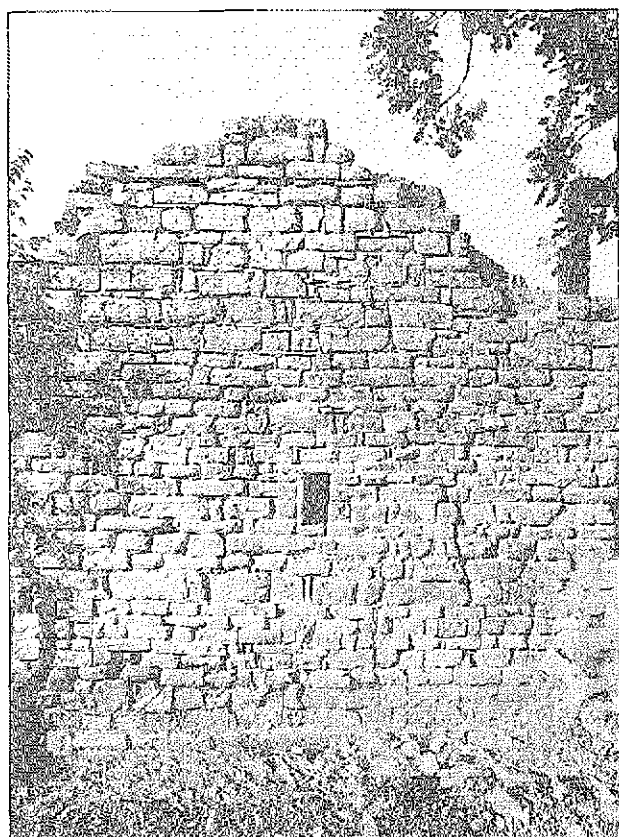

Sl. 16. Fijeroga, floris (a) in prerez (b) okenca v južni steni cerkve sv. Štefana.

porušen strmo spusti do ostankov kamnitega podboja (višina 1,40 m), posebno neurejena pa je zidava na drugi strani vrat, v nizkem delu zidu (do 0,90 m). Zdi se, da tem vratom pripada tudi vrhnji, polkrožni del kamnitega podboja, ki smo ga našli med ruševinami v cerkvi.

Tlak je iz kamnitih kvadrov, večidel pravilnih oblik. Položeni so tesno skupaj, na vzhodnem in zahodnem robu v pravilnih vrstah (sl. 7, 13, 17). Pred apsido štrli iz tlaka 0,45 m visok kamen, ki sicer ne leži na vzdolžni cerkveni osi, vendar bi lahko bil ostanek podstavka oltarne mize (sl. 7, 9, pril. 2). V špranji med kamnitimi tlakovci v apsidi smo našli italijanski kovanec za dvajset centezimov, kovan leta 1918, za vlade Vittoria Emanuela III.

K cerkveni stavbi spadata tudi kamniti, še vedno prekrivajoči se pravokotni plošči (veliki 0,59 x 0,36 x 0,04 m in 0,57 x 0,27 x 0,09 m), izkopani v sondi zunaj cerkve, ki sta padli, povezani z malto, s strehe, kjer naj bi služili za kritino. (sl. 19)

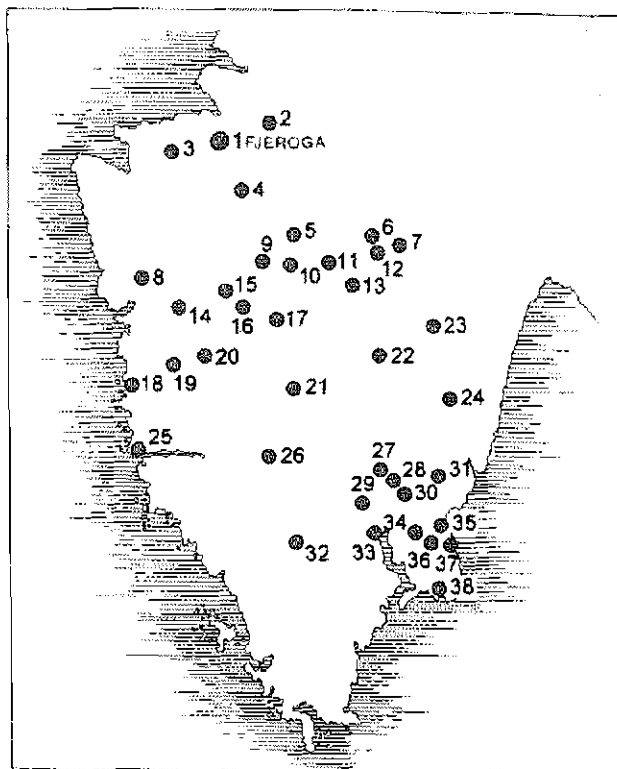

Sl. 11. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, vzhodni zid od vzhoda.

GROB

Poskusni izkop smo zakoličili vzdolž vzhodne cerkvene stene (sl. 20); na severni strani ga je omejevala nizka suhozidna ograda, ki se vleče ob zarasli poti proti vzhodu, proti jugu pa smo izkop podaljšali z ozkim jarkom, ki smo ga, ko smo našli grob, nekoliko razširili. Sonda je na koncu merila 3 m v širino in 7,70 v dolžino (sl. 4). Zemljišče je bilo ob steni poraslo z grmičevjem, drugače pa travnato. Kopali smo plitvo, ker so v globini od 0,30 do 0,40 m flišna skalnata tla. Pod rušo leži do 0,30 m debela plast nasutja, v kateri so bili raztreseni, kot je bilo že rečeno, odlomki rimskih opek in lončenine. Okolica cerkve je bila z nasutjem v tem delu zravnana do nivoja stopničastega temelja. V izkopu smo našli dve strešni plošči, spodnjo vrsto kamnov suhega zidu, ki teče vzporedno z vzhodno cerkveno steno, in grob (sl. 21).

Grob je bil pokrit s ploščami; med njimi je največja merila 1,20 x 0,62 m (sl. 22). Ležale so od 0,25 m do 0,40 m pod površino, deloma na grušču, v katerega je bila do 0,30 m globoko vkopana ovalna grobna jama, deloma pa na lomljenicah, ki so jih postavili na rob ali ob stene 2,05 m dolge in 0,75 m široke jame (sl. 25). V

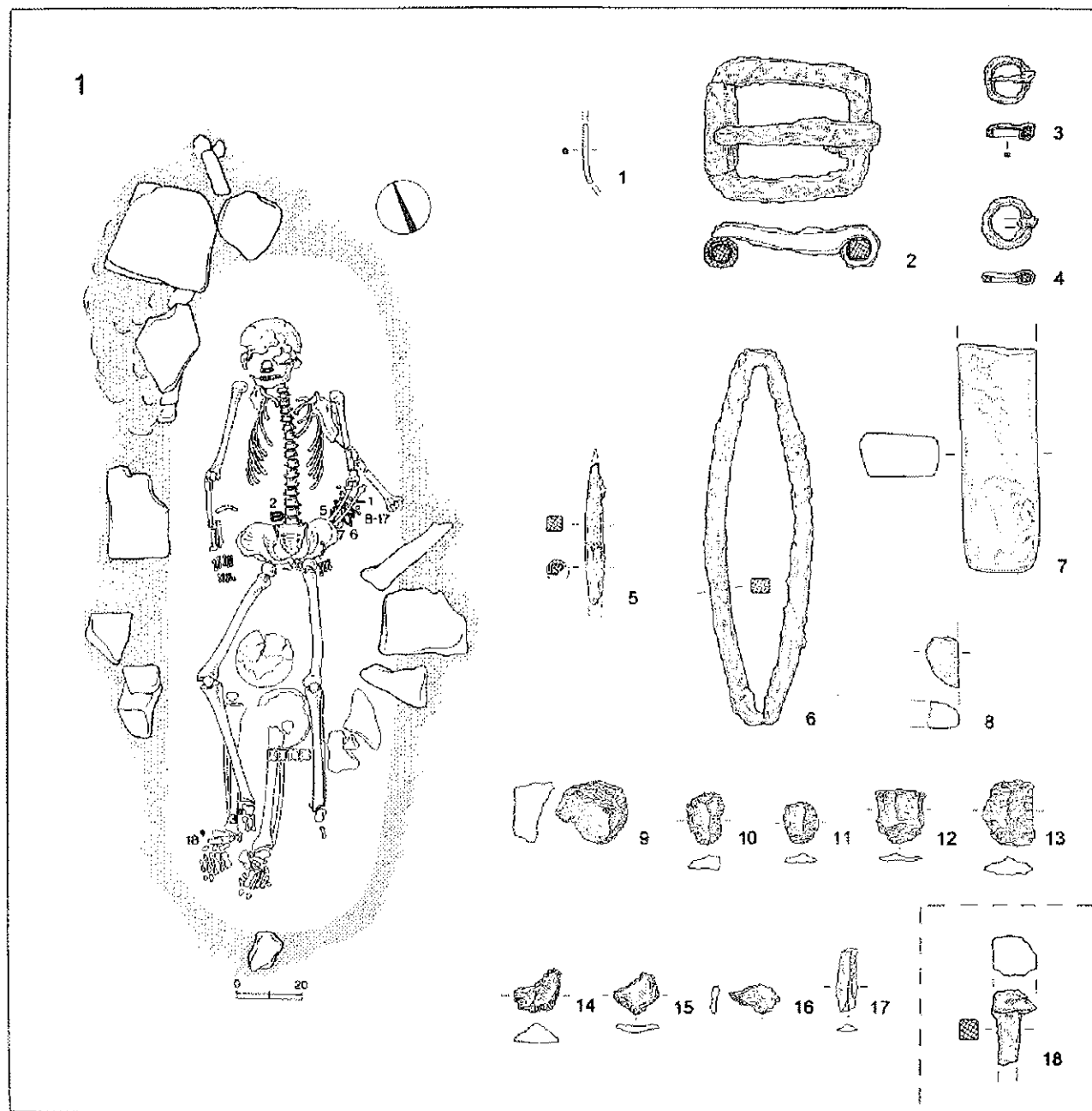
Sl. 27. Razširjenost enoladijskih cerkev z vpisano polkrožno apsidno v Istri (po B. Marušiču in M. Zadnikarju): 1. Fijeroga pri Pomjanu, sv. Štefan; 2. Mohoreče pri Kubežu, sv. Mohor; 3. Dvori nad Izolo, sv. Nedelja; 4. Sorbar, sv. Peter; 5. Istarske Toplice, sv. Štefan; 6. Čiritež; 7. Roč, sv. Rok; 8. Pavići, sv. Lovrenc; 9. Oprtalj, sv. Helena; 10. Sovinjsko Brdo, sv. Martin; 11. Marčenigla, sv. Peter; 12. Hum, sv. Hieronim; 13. Draguč, sv. Elizej; 14. Kaštelir, sv. Trojica; 15. Vižinada, sv. Janez; 16. Rakotole, sv. Nikolaj; 17. Ščulci, sv. Marija Magdalena; 18. Poreč, sv. Mihael; 19. Bačva, sv. Jakob; 20. Radovani, sv. Jurij; 21. Bazgalji, sv. Marija Magdalena; 22. Gologorica, sv. Marija; 23. Boljun, sv. Kozma in Damijan; 24. Lukšiči, sv. Ciriak; 25. Vrsar, sv. Jurij; 26. Dvograd, sv. Marija "od Lokviča"; 27. Kočur, sv. Križ; 28. Martinsko, sv. Pavel; 29. Prnjani, sv. Margareta; 30. Junač, sv. Fabijan; 31. Dobrova, sv. Nikolaj; 32. Štokovci, sv. Marko; 33. Puntera, sv. Trojica; 34. Kranjci, sv. Flor; 35. Sv. Gal pri Labinu; 36. Sv. Bartul; 37. Sv. Marina; 38. Koromačno, sv. Janez "Glavosić".

grobu so bili pokopani trije pokojniki. Okostji prvih dveh sta bili pri naslednjem pokopu prekopani: predvsem dolge kosti so bile naložene prek nog, lobanji pa med noge zadnjega umrlega (sl. 23, 24), medtem ko so pod njegovimi nogami ostale na prvotnem mestu kosti spodnjega dela nog enega od prekopanih skeletov (sl.

26, tloris groba). Prekopane kosti so pripadale dvema moškima. Eden je umrl v starosti med 23. in 39. letom (glede na zobovje bliže 23. letu), drugi pa med 53. in 66. letom. Pri enem od prekopanih okostij (lobanji, po katerih je bila določena starost, in postkranialnega skeleta ni mogoče povezati brez posebnih analiz) so bila vratna, prsna in ledvena vretenca bolezensko zraščena.

Tretje je okostje mladeniča, starega približno 20 let. Ležalo je na hrbtu, lobanja na temenu, z desnico ob telesu in levico na medenici; leva noga je upognjena in

odmaknjena od desne (sl. 26). Okostje je dobro ohranjeno, dolgo 1,59 m. Smer pokopa: S - J, 203°. Pridatki (sl. 26: 1-18): pri desni kolčnici in križnici velika spona (2), ob petnih kosteh leve noge mala spona (3), drugo (4) smo našli v predelu stopal, vendar njenega prvotnega ležišča potem, ko je bila pri čiščenju okostja premaknjena, nismo mogli več ugotoviti; pod levo podlahtnico in koželjnico so ležali skupaj odlomek žice (1), šilo (5), kresilo (6), brus (7) in 10 kresilnikov (8-17); pri levem stopalu spodnjega okostja je ležal žebelj (18).

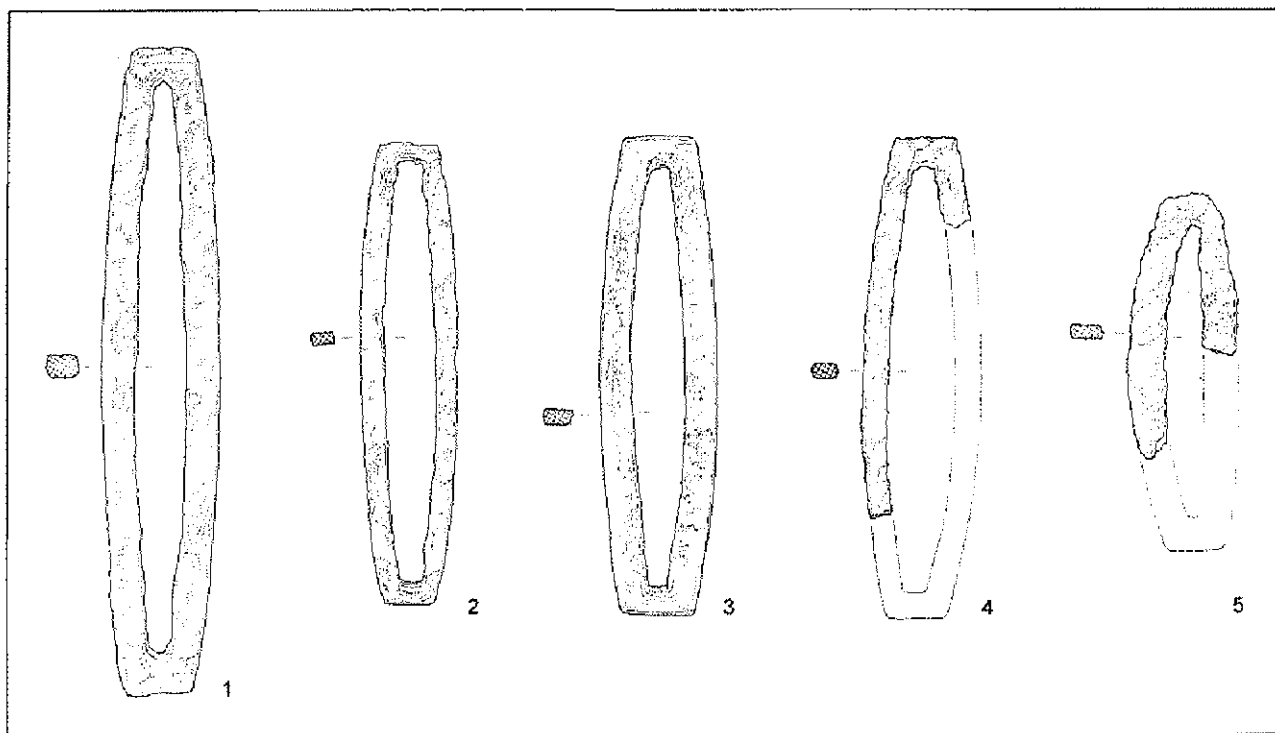

Sl. 26. Fijeroga, tloris groba in najdbe iz groba; 1 bron, 2-3, 5, 6, 18 železo; 7-17 kamen; merilo 1: 2.

1. Odlomek bronaste žice. Dol. 1,8 cm. Sl. 26: 1.
2. Železna pasna spona pravokotne oblike. Prečka pri konici trna je ovita s pločevinastim trakom. Vel. 5,4 x 4,3 cm. Sl. 26: 2.
3. Okrogla železna sponka. Premer 1,5 cm. Sl. 26: 3.
4. Okrogla železna sponka. Trn je odlomljen. Premer 1,6 cm. Sl. 26: 4.
5. Železno šilo. Konica je odlomljena. Na nasaditvenem delu so z rjo prepojeni ostanki lesenega ročaja. Dol. 4,3 cm. Sl. 26: 5.
6. Železno ovalno kresilo. Dol. 11,4 cm. Sl. 26: 6.
7. Brus iz peščenjaka. Odlomljen. Na površini sledovi rje, ker je brus v zemlji ležal pod kresilom. Dol. 0,7 cm. Sl. 26: 7.
8. Odbitek iz zelenega tufa, del sekirice z zglajeno površino. Sledovi rje. Vel. 1,6 x 1,0 cm. Sl. 26: 8.
9. Kresilnik iz sivega roženca. Na robovih sledovi rje. Vel. 2,0 x 1,9 cm. Sl. 26: 9.
10. Kresilnik iz svetlo sivega roženca. Verjetno predelan iz starejšega odbitka. Na površini je deloma ohranjena patina. Na robovih in površini sledovi rje. Vel. 1,6 x 1,1 cm. Sl. 26: 10.
11. Kresilnik iz svetlo rjavega roženca. Verjetno predelan iz starejšega odbitka. Na površini je deloma ohranjena patina. Na eni strani sledovi rje. Vel. 1,3 x 1,3 cm. Sl. 26: 11.
12. Kresilnik iz temno sivega steklastega tufa. Sledovi rje na robovih. Vel. 1,7 x 1,5 cm. Sl. 26: 12.
13. Kresilnik iz sivega silificiranega apnenca. Na robu sled rje. Vel. 2,0 x 1,6 cm. Sl. 26: 13.
14. Kresilnik iz žilnega kremenca. Na površini in robovih sledovi rje. Vel. 2,0 x 0,7 cm. Sl. 26: 14.
15. Kresilnik iz temno sivega roženca. Na robu sledovi rje. Vel. 1,4 x 1,3 cm. Sl. 26: 15.
16. Kresilnik iz sivega roženca. Na robovih sledovi rje. Vel. 1,6 x 0,9 cm. Sl. 26: 16.
17. Rezilce iz roženca. Staro, s svetlo patino. Na površini sledovi rje. Vel. 2,0 x 0,7 cm. Sl. 26: 17.
18. Železen žebelj. Kovan, odlomljen. Dol. 2,3 cm. Sl. 26: 18.

UGOTOVITVE IN DOMNEVE

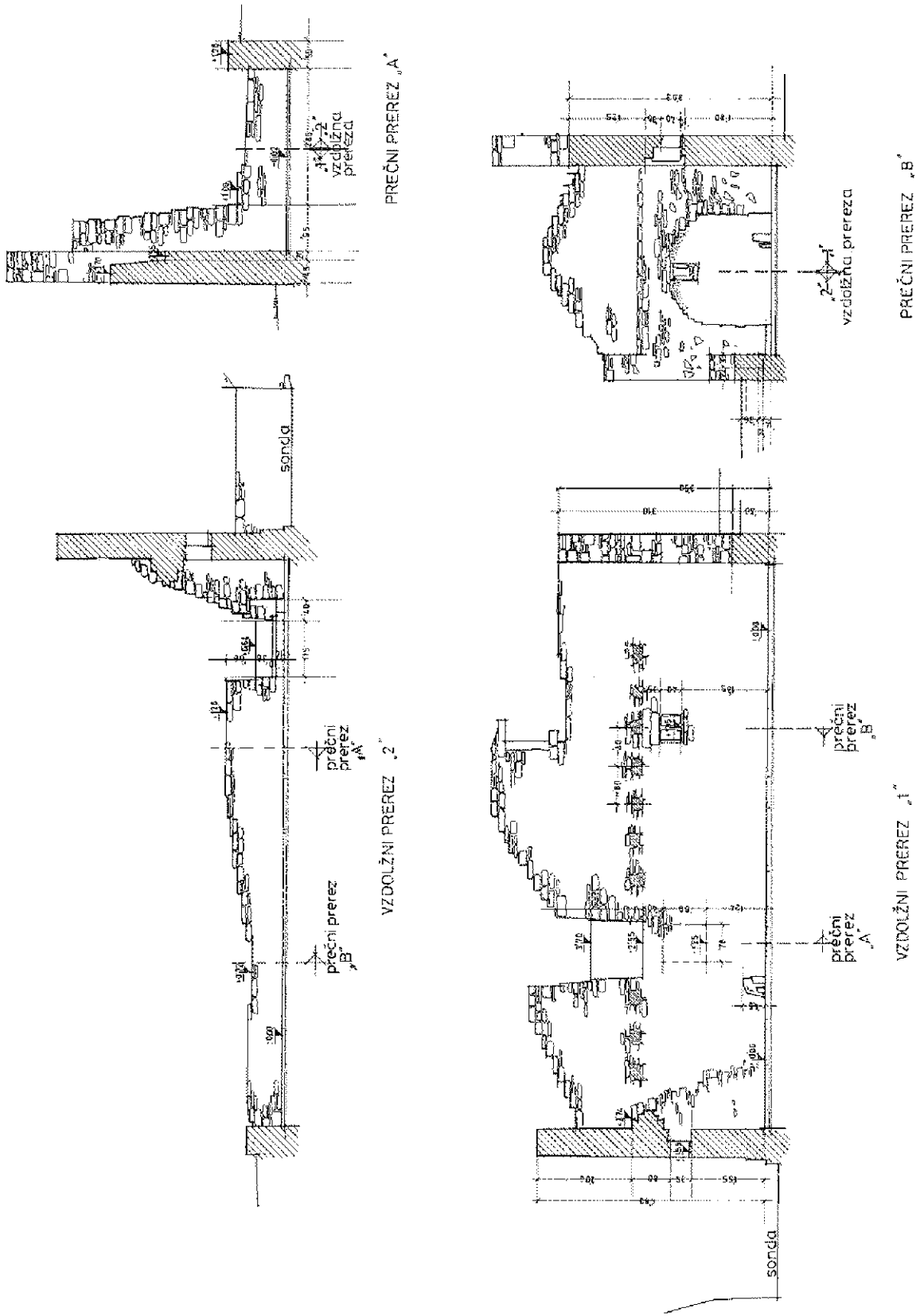
Cerkev, ki smo jo očistili ruševin, omenja leta 1700 koprski škof Paolo Naldini v popisu cerkva na ozemlju svoje škofije. Potem ko opiše cerkev v Pomjanu, nadaljuje: "Druga cerkev se nahaja na poti z gore [in je posvečena] sv. Štefanu, prvemu mučencu. Ima samo en oltar, na katerem je upodobljena deviška mati med sv. Štefanom in sv. Antonom Puščavnikom. Za to cerkev skrbijo farani, vključeni v več bratovščin, ki, čeprav maloštevilni, niso nič manj vneti v pobožnosti" (Naldini 1700). S tem je potrjeno krajevno izročilo o cerkvenem zavetniku, poudarjena pa je tudi preprosta oblika stavbe.

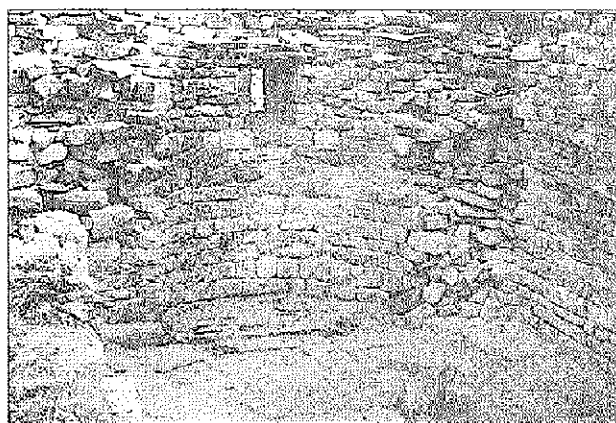
Sl. 28. Ovalna kresila iz Slovenije: 1. Otok pri Dobrovi - Gutenwert, 2. in 3. Ljubljana - Črna vas pri Ljubljani, 4. Hrušica, 5. Pusti grad nad Lipnico pri Radovljici - Waldenberg. Železo; merilo 1 : 2.

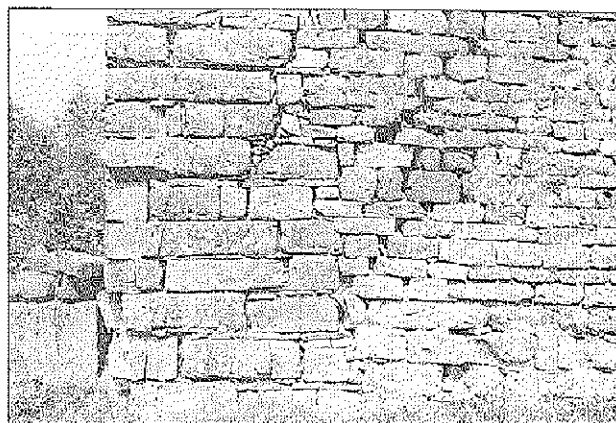
Fijeroga pri Pomjaniu, cerkev sv. Štefana

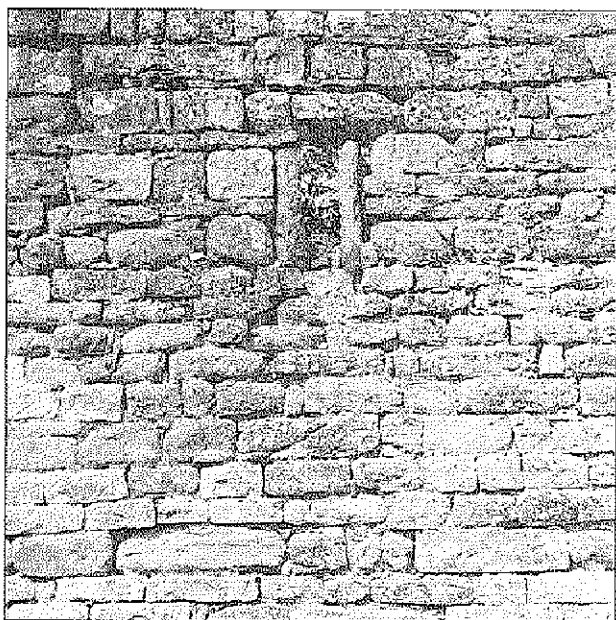
Pril. 2. Fijeroga, prerezi razvalin cerkve sv. Štefana.

Sl. 13. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, kamnit tlak v apsi.

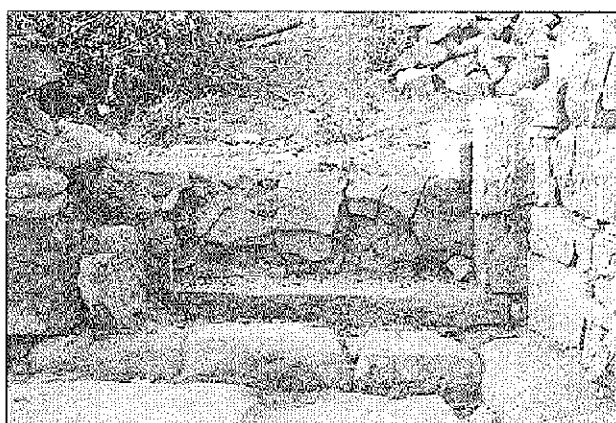

Sl. 14. Fijeroga, različna zidava južnega zidu pri jugozahodnem vogalu cerkve sv. Štefana.

Sl. 15. Fijeroga, okno v južni steni cerkve sv. Štefana (zunanja stran).

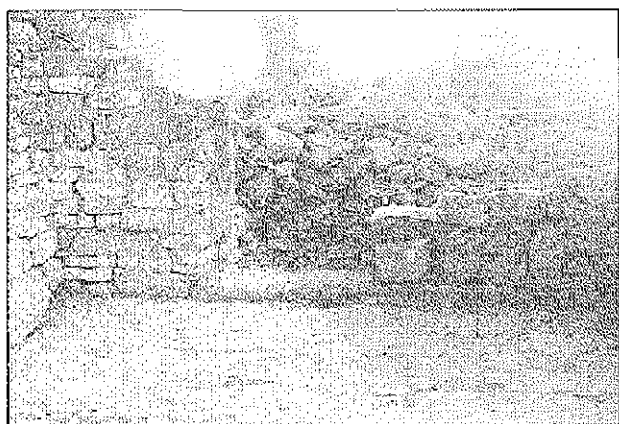
Enoladijska cerkev sv. Štefana z vpisano polkrožno apsidno ima v Sloveniji le dve primerjavi. Obe sta iz soseščine: prva je porušena cerkev sv. Nedelje pri Dvorih nad Izolo (sl. 27: 3; Boltin Tome 1970), druga, le deloma ohranjena, v stanovanjsko hišo prezidana cerkev sv. Mohorja v Mohorečah pri Kubežu (sl. 27: 2; Zadnikar 1982, 415). Pogoste pa so takšne cerkve v hrvaški Istri, kjer jih je ohranjenih prek trideset (sl. 27. 4-38; Marušić 1974, 17 ss). Zato te cerkve upravičeno uvrščamo v "istrsko skupino" podeželske romanske arhitekture v Sloveniji (Zadnikar 1979, 97 s) oziroma v ve-

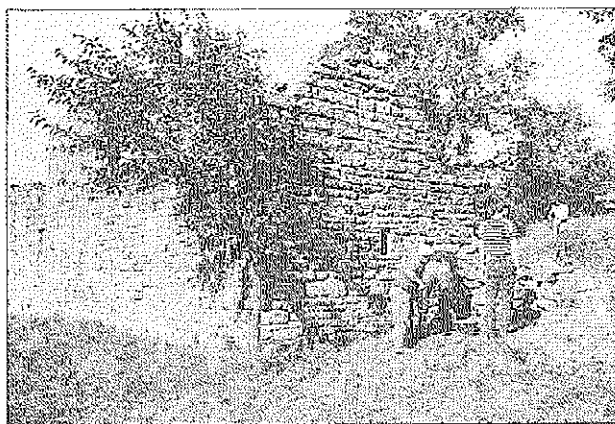
Sl. 17. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, ostanek vrat v severni steni.

liko "istrsko skupino" sakralne arhitekture z vpisanimi apsidami (Marušić 1974, 65).

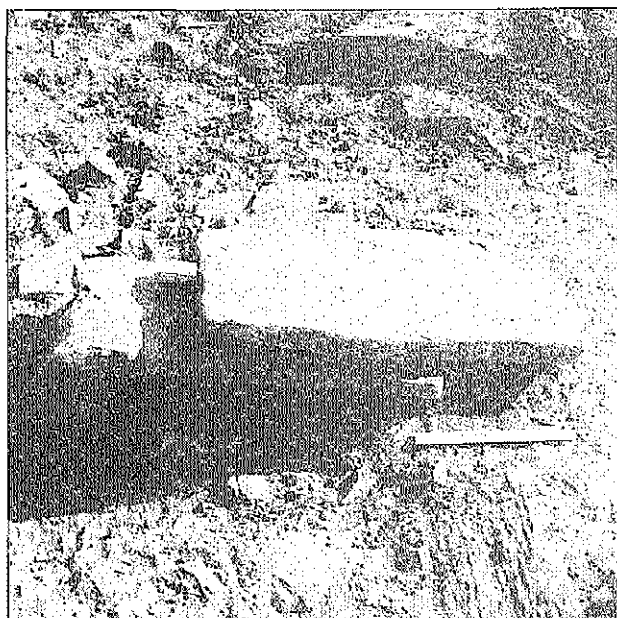
O izvoru takšnih cerkva so obširno pisali M. Zadnikar, B. Marušić in A. Šonje. M. Zadnikar ugotavlja, da so "v evropskem okviru izrazito južnega porekla, saj ohranjajo dediščino kasne antike in zgodnjega srednjega veka, kakor se je razvijala v pogojih mediteranske gradbene kulture" (Zadnikar 1982, 405). Pri tem razvoju M. Šonje ugotavlja številne značilnosti podeželskega stavbarstva, ki se je izražalo s preoblikovanjem v pokrajini obstoječe starejše arhitekture (Šonje 1981, 111 s). B. Marušić pa je istrsko skupino cerkva z vpisanimi apsidami na podlagi analize 68 objektov razdelil v dve podskupini: v starejšo, bizantinsko-predromansko in mlajšo, romansko-gotsko; to sestavlja 16 različnih tipov (nekateri se nadaljujejo iz starejšega obdobja), med katerimi je prav tip enoladijske cerkve z vpisano polkroz-

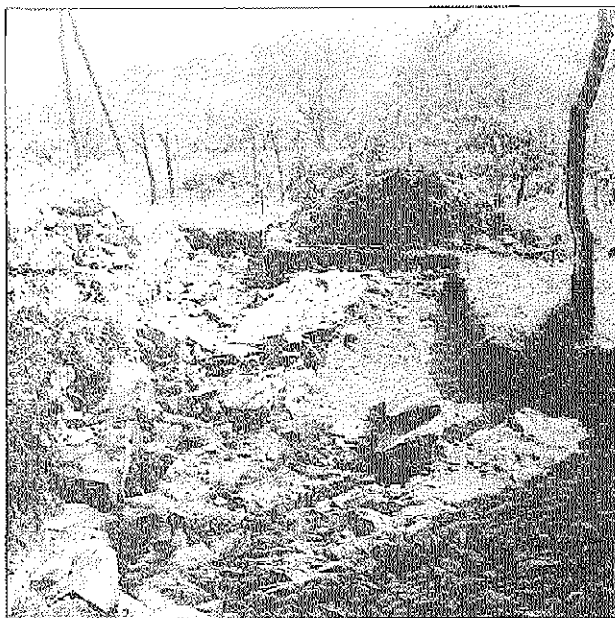
Sl. 18. Fijeroga, cerkev sv. Štefana, ostanek vrat v zahodni steni.

Sl. 20. Fijeroga, razvaline cerkve sv. Štefana od jugovzhoda; začetek dela v poskusnem izkopu.

Sl. 19. Fijeroga, poskusni izkop, kamniti plošči s strehe cerkve sv. Štefana.

Sl. 21. Fijeroga, poskusni izkop pri razvalinah cerkve sv. Štefana: suhi zid, grob, kamniti plošči s strehe, v ozadju vas Fijeroga (od severa).

no apsido iz 12. in 13. stoletja najštevilnejši (Marušič 1974, 17 ss).

Njegove značilnosti veljajo tudi za cerkev sv. Štefana. V gmoto vzhodne stene vgrajena apsida, urejena zidava z obdelanimi lomljenci, okence v apsidi, drugo visoko nad tlemi v južni steni, verjetno raven lesen strop, ki ga še vidna ležišča za tramove postavljajo v isto ravnino kot je vrh debele vzhodne stene, kamnita tlak in streha so tisti elementi, ki jih lahko vidimo tudi pri drugih cerkvah tega tipa. Morda je presenetljiva le

precejšnja dolžina naše cerkve (13,32 x 4,70 m), po kateri bi jo lahko primerjali s cerkvijo sv. Štefana in Marije v Zanigradu pri Hrastovljah, ki ima sicer vpisan pravokotni oltarni prostor. Poleg longitudinalnega tlorisa (14,90 x 5,80 m) se cerkvi ujemata tudi po obliki in položaju okenca v južni steni, podobna dvokapna, iz kamnitih plošč zložena streha, pa je nekdaj pokrivala tudi fijeroško cerkev. Nastanek cerkve v Zanigradu postavlja M. Zadnikar najkasneje na začetek 15. stoletja, z dopolnilom, da se je moralo zgodnjered-

njeveško in romansko izročilo, v katerem je cerkev zasnovana, ohraniti še globoko v 14. stoletje, medtem ko se v nenavadni dolžini cerkve morda že "napoveduje novo prostorsko in s tem tudi slogovno občutje" (Zadnikar 1982, 417 s).

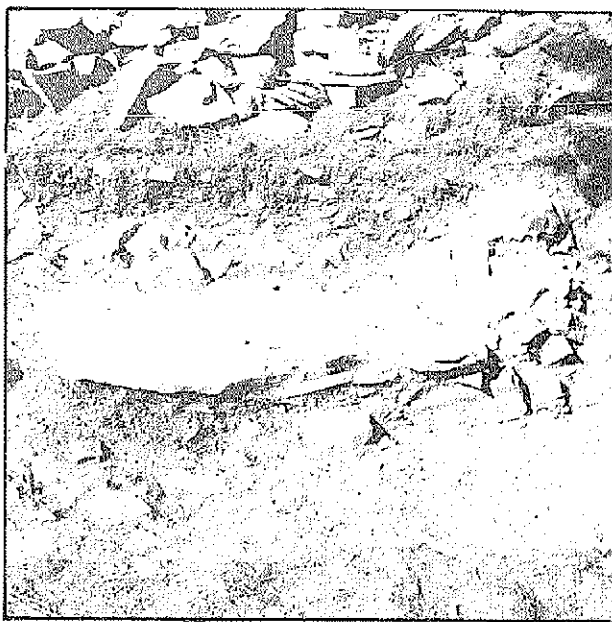
V zadnjem času je opozoril na pomembnost preučevanja proporcionalnosti srednjeveških cerkvenih stavb I. Stopar, ki meni, da je mogoče na podlagi značilnih razmerij, ki so bila uporabljena pri arhitekturnih celotah in detajlih, za nekatere cerkve na Slovenskem trditi, da izvirajo iz karolinškega obdobja (Stopar 1987). Ti proporci "se izražajo bodisi v odnosu malih celih števil bodisi z racionalnimi aproksimacijami formul $1 : \sqrt{2}$ in $1 : \sqrt{3}$, ki se pri pomembnejših arhitekturah v tlorisni zasnovi podvojijo" (Stopar 1987, 56).

Pri cerkvi sv. Štefana v Fijerogi je razmerje med notranjo širino in dolžino stavbe $1 : 3$ (vzeti sta krajši meri 3,56 m in 10,70 m, odstopanje je 2 cm v dolžini), medtem ko sta zunanji meri v proporcu $2 \times 1 : \sqrt{2}$ (4,70 x 13,32 m, odstopanje 3 cm pri dolžini). Višina cerkvenega prostora (vdolbine za tramove strop določajo približno 2,55 m od tal) je glede na širino ladje (3,56 m) v razmerju $1 : \sqrt{2}$ (odstopanje je 4 cm). Uporabljeno razmerje med globino (1,32 m) in širino apside (2,26 m) je $1 : \sqrt{3}$ (odstopanje 3 cm). Zanimivi so tudi proporci obeh oken. Zunanja širina in višina okna v apsiidi (0,19 x 0,39 m) sta v razmerju $1 : 2$ (odstopanje 1 cm pri višini), notranji (0,44 x 0,74 m) pa $1 : \sqrt{3}$ (odstopanje 2 cm). Pri oknu v južni steni je razmerje med širino in višino (0,13 x 0,39 m) na zunanji strani $1 : 3$, na notranji (0,39 x 0,53 m) pa $1 : \sqrt{2}$ (odstopanje 2 cm).

Številna iracionalna razmerja na podlagi korenov števil 2 in 3 so fijeroški cerkvi dajala estetsko skladne poteze, hkrati pa različnost njenih razmerij odkriva trdna načela arhitekturnega oblikovanja v srednjem veku. Vprašanje pa je, če fijeroško cerkev po starosti lahko postavim ob bok podružnici sv. Štefana in Marije v Zanigradu, ki jo I. Stopar označuje kot karolinško cerkev, češ da iracionalnega odnosa $1 : \sqrt{2}$ oziroma $2 \times 1 : \sqrt{2}$ v romaniki ne srečamo več (Stopar 1987, 55, 66). Zgodnji dataciji te in večini tako opredeljenih cerkva je nasprotoval J. Höfler, ki je takšna razmerja ugotovil tudi pri vrsti romanskih cerkva na Slovenskem; upoštevati torej velja, da "uporaba iracionalnih razmerij z nastopom romanike nikakor ni odmrla, posebej uporaba korena števila 2 ne, ki je kot najpreprostejši rezultat kvadrature kroga obdržal izjemno mesto še tja v renesanso" (Höfler 1989, 651).

Skladno fijeroško cerkev - "Lepota je zares v skladnosti," kar ponavljam za sv. Bonaventuro in I. Stoparjem - uvrščam v "istrsko skupino" sakralne arhitekture romanike, deloma že gotike, v časovni okvir od 12. do 14. stoletja.

Pri preučevanju sakralne arhitekture z vpisano apsidjo je B. Marušič med drugim ugotovil, da je večina tak-

Sl. 22. Fijeroga, pri cerkvi sv. Štefana, kamnite plošče nad grobom.

šnih cerkva, kot je Sv. Štefan v Fijerogi, danes pokopaliških, kar samo po sebi zastavlja vprašanje, ali je to njihova drugotna vloga ali pa so bile že grajene kot pokopališke cerkve (Marušič 1974, 21). Na vprašanje skušamo odgovoriti tudi na podlagi groba, izkopanega pri naši cerkvi. Glede na grobno arhitekturo, za katero je značilno oblaganje s kamnitimi ploščami, ima geografsko najbližje primerjave na Hribu pri Krkavčah (Šribar 1967) in v Stari vasi pri Dvorih (Boltin Tome 1970), bolj oddaljene na Krasu (Slapšak 1983, 80 ss), v Vipavski dolini (Svoljšak, Knific 1976, 55 s) in celo na Šentviski planoti (Knific, Svoljšak 1979), najštevilnejše pa v Istri (Marušič 1987, 63 s, 91, 97 ss) in Dalmaciji (Jelovina 1976, 70 ss; Beloševič 1980, 72 ss). Po podatkih so takšni grobovi časovno opredeljeni od poznorimskega obdobja do poznega srednjega veka.

Med primerjavami po sorodnosti izstopa najdišče Hrib pri Krkavčah, kjer so leta 1953 izkopali razvaline cerkve sv. Štefana mučenca in 15 skeletnih grobov, večinoma obloženih s kamnitimi ploščami. Cerkev, od katere so se ohranili zidovi iz lomljenca in del kamnitega tlaka, v svojem popisu omenja P. Naldini. V grobovih je bilo navadno pokopanih zaporedoma več pokojnikov. Grobne najdbe sestavljajo predvsem železne pasne sponne, med katerimi je največ pravokotnih, v dveh grobovih pa je ob sponi ležal tudi železen nož (Šribar 1956, 67 s; Šribar 1967).

Situacijske in tradicijske vzporednice med obema najdiščema so jasne, medtem ko so kronološke zaradi le deloma izkopanih pokopališč še domnevne. Dejstvo pa je, da je pravokotnim pasnim sponam iz krkavških gro-

bov fijeroški zelo podoben, namesto nožev pa so v grobu pri Fijerogi ležali v višini pasu tesno skupaj in celo drug čez drugega brus, šilo, odlomek žice, kresilo in kresilniki, zaradi česar sklepamo, da so morali biti pri pokopu shranjeni v platanenem ali kožnatem mošnjičku (prim. Jelovina 1976, 129).

Fijeroški kamni odbitki za kresilnike so bili pobrani na različnih krajih, med drugim tudi na kamenodobnih ali nekaj mlajših najdiščih. Za to govori rezilce iz roženca in del sekirice z zglajeno površino. Sekirica ima kot izdelek primerjavo v Ajdovski jami pri Nemški vasi (Horvat, Horvat 1987, 235, sl. 3), kot pobirek pa v starohrvatskem grobu na Begovači pri Biljanih Donjih (Jelovina 1976, 28, t. 41: 7). Rja se je lahko zajedla v površino kresilnikov, ko so ti ležali v zemlji s šilom in kresilom, medtem ko so sledovi rje na robovih kresilnikov lahko starejša, oksidirana sled kresanja ob železo. Pri tem opravilu se kamni značilno okrešajo z vseh strani in je zato kresilnike razmeroma lahko ločiti od drugih kamnitih artefaktov (Josipović, 1984, 76 s; prim Seeberger 1985, 257 ss; P. Jamnik, Kamenodobno orodje ali novodobni kresilniki z gorenjskih njiv? - v tisku, revija Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana).

Sl. 24. Fijeroga, zadnji pokop v grobu pri cerkvi sv. Štefana.

Sl. 25. Fijeroga, grob pri cerkvi sv. Štefana, oblika jame.

Ovalno kresilo iz Fijeroge spada med mlajša kresila. L. Niederle je domneval, da so jih Slovani prevzeli v 11. stoletju od turškotatarskih ljudstev, Pečenegov, Kumonov ali Polovcev, in jih zato označuje kot vzhodnjaški tip (Niederle 1913, 870). Med gradivom belobrdске kulture, ki se izteka v 12. stoletju, poznamo primerke iz nekropole Csanytelek Dilitor (Vaňa 1954, 72, t. 7: 20). Iz visokega srednjega veka je verjetno 8,3 cm dolgo in 2,3 cm široko ovalno kresilo iz hrvaškega grobišča Plavno pri Kninu (Gunjača 1960, 17, t. 12: 3; Jelovina 1976, 128; t. 72: 8). Soroden primerke so našli tudi v razvalinah ortenburškega gradu Waldenberg, današnjega Pustega gradu nad Lipnico pri Radovljici. Kresilo je nekoliko manjše od fijeroškega, široko je 2,9 cm, glede na risarsko rekonstrukcijo pa je bilo verjetno dolgo 9,4 cm (sl. 28: 5; hrani NM Lj, akces. št. 1994/1-1). Datiramo ga lahko v starejše grajsko obdobje, med leto 1228, ko se Waldenberg prvič omenja, in 15. stoletje, ko je bil grad v času spopadov za celjsko dediščino porušen, oziroma najkasneje v 16. stoletje, ko je obnovljeni grad pogorel in ostal v razvalinah (prim. Žontar, Zupančič 1969, 30).

Oblikovno so si naštetja kresila zelo podobna. Pojavljajo pa se tudi nekoliko ozji, lečaste oblikovani primerki, do skoraj pravokotnih. Zdi se, da so to le variante ovalnih kresil, ki pa še niso podrobneje opredeljene. Med kovanimi predmeti iz 13. do 15. stoletja je na primer z ozemlja Češke in Slovaške znanih le malo ovalnih kresil (Belcredi 1989, 460). Iz Slovenije predstavljamo štiri primerke. Dve kresili lečaste variante

Sl. 23. Fijeroga, grob pri cerkvi sv. Štefana: kosti prekopanih okostij nad skeletom zadnjega pokojnika.

izvirata iz struge Ljubljanice: obe so našli pri Črni vasi (sl. 28: 2; dol. 12, 1 cm, šir. 2,6 cm; hrani NM Lj, inv. št. V 353, in sl. 28: 3; dol. 12,55 cm, šir. 3, 1 cm; NM Lj, inv. št. V 354). Tretje kresilo je bilo izkopano na Hrušici (sl. 28: 4) in pripada srednjeveškemu sloju nad plastmi rimske trdnjave Ad pirum (Giesler 1981, 189 ss, t. 30: 396; NM Lj, najd. št. 72/293). Čeprav je ohranjeno le delno (ohranjena dol. 10,0 cm, rekonstruirani dol. 12, 6 in šir. 3,1 cm), je videti, da je bilo po obliki in velikosti zelo podobno vitkejšemu primerku z Ljubljanice (sl. 28: 2). Nastanek srednjeveškega sloja na Hrušici datirajo najdeni novci v 12. stoletje, najpogostejši pa je denar iz 14. in 15. stoletja (Steinhilber 1981; Giesler 1981, 190). Četrto lečasto kresilo so izkopali v najmlajši plasti freisinškega trga Gutenwert, današnji Otoku pri Dobravi (sl. 28: 1; dol. 16, 95 cm, šir. 3,1 cm, NM Lj, inv. št. G 1002); ta plast je datirana v 14. in 15. stoletje (Šribar 1979, 48, 71, t. 7: 1).

Po vseh naštetih primerjavah za kresilo bi fijeoroški grob lahko datirali od 12. do 15. stoletja. Če pa upoštevamo le primerke čiste ovalne oblike (in zanemarimo

pri tem široko datacijo kresila s Pustega gradu), bi bila časovna opredelitev lahko nižja - 12. ali 13. stoletje. Ta čas še skrajša datacija pasne spona iz fijeoroškega groba (sl. 26: 2). Zanj imamo najboljšo primerjavo na Hradiščku v Davli, v kratkotrajni mestni naselbini pri ostrovskega samostanu na Češkem, ki je živela v drugi in tretji četrtini 13. stoletja (Richter 1982, 163, 201 ss, sl. 106: 3). Tu so našli med številnimi predmeti tudi dve kresili, eno ovalne in drugo pravokotne variante (Richter 1982, 158, sl. 103). Ob tej ozki dataciji v 13. stoletje, ki se ponuja za grob iz Fijeorože, pa je potrebno poudariti, da so tako za kresilo kot pasno spono primerjave maloštevilne in še negotove.

Za fijeoroško cerkev sv. Štefana in grob ob njej je zato najbolj zanesljiv časovni okvir od 12. do 14. stoletja. V zgodovinskem pogledu je bilo to na ozemlju med Rižano in Dragonjo obdobje mlajše slovanske kolonizacije, usmerjene "med starejše prebivalstvo in njegove vasi, postavljene v gruči na višinah, z imeni starejšega, večkrat neslovanskega izvora" (Kos 1950, 66 s).

RIASSUNTO

Secondo una tradizione locale sui terreni incolti presso Santo Stefano, a circa 200 metri a nord del villaggio di Fijeroga, si trovava un tempo una chiesa. Duecento anni fa venne abbandonata e trasformata in fienile, andato a fuoco qualche decennio fa. Le rovine della costruzione si trovano sulla proprietà di Anton e Rudolf Peroša. Sempre attingendo alla tradizione nelle vicinanze sono state rinvenute alcune tombe con scheletri tanto che nell'autunno del 1986 un'équipe della Facoltà di Filosofia di Lubiana ha eseguito nella zona delle ricerche di minore entità: (1) si è ripulito l'interno dell'edificio diroccato e (2) si è scavato un canale di sondaggio lungo la parete orientale.

1. L'interno dell'edificio diroccato era, per un'altezza di 1 metro e mezzo, pieno di sassi e con una fitta vegetazione. Dopo la rimozione del materiale, nella parete orientale è venuta alla luce un'abside semicircolare con una finestrella rettangolare, nella parte inferiore delle mura è apparsa la tipica costruzione in pietra lavorata (pezzi di flysh tagliati rozzamente) ed infine si è trovato il pavimento in pietra che si estendeva su tutta la superficie. Questi sono gli elementi ancora conservati della chiesa a una navata, esattamente orientata e con l'abside semicircolare già descritto.

La chiesa misurava 13,32 x 4,70 metri. Il timpano aggiunto sul muro orientale, la parte superiore del muro di meridione (sopra gli appoggi delle travi del tetto) e l'angolo sud occidentale con il basso muro occidentale, si differenziano, per modo di costruzione, dall'edificio originale per l'uso di pezzi generalmente più grandi di pietra, per la posa di sottili piastrelle come base dei pezzi di pietra stessi e per gli angoli delle pietre superiori, più pronunciati di quelle inferiori, già molto consunti. Queste appena elencate sono aggiunte più tarde, come le porte del muro settentrionale e occidentale e il possibile resto dell'altare davanti all'abside.

La chiesa di Santo Stefano appartiene al "gruppo istriano" di architettura sacra, fra le molte chiese con abside "nascosto", iscritto. La chiesa viene nominata nel 1700 dal vescovo di Capodistria Paolo Naldini. In Slovenia esistono solo due altri edificio del genere: la chiesa distrutta di Santa Domenica presso Corte di Isola e la chiesa di S. Ermacora a Mohoreče, presso Covedo, trasformata poi in abitazione. Secondo gli studi di Branko Marušič e Marijan Zadnikar l'origine delle chiese simili a quella di S. Stefano risale al XII e al XIII secolo, con esempi più tardi sino al XIV.

Ultimamente la proporzionalità delle chiese medievali è stata rilevata da I. Stopar secondo il quale è possibile, sulla base delle proporzioni caratteristiche delle costruzioni e dei dettagli, affermare che alcune chiese della

Slovenia risalgono al periodo carolingio. Queste proporzioni si esprimono con piccoli numeri interi o con approssimazioni razionali delle formule $1 : \sqrt{2}$ e $1 : \sqrt{3}$, raddoppiati nella pianta delle costruzioni più importanti.

Nella chiesa di S. Stefano a Fijeroga il rapporto fra la larghezza interna e la lunghezza della costruzione è di $1 : 3$ mentre le misure esterne sono nella proporzione di $2 \times 1 : \sqrt{2}$. L'altezza e la larghezza stanno nel rapporto di $1 : \sqrt{2}$. Il rapporto fra la profondità e la larghezza dell'abside è invece di $1 : \sqrt{3}$. Interessanti anche le proporzioni delle due finestre. La larghezza e l'altezza esterne delle finestre dell'abside stanno in un rapporto di $1 : 2$, quelle interne di $1 : \sqrt{3}$. Nella finestra della parete sud il rapporto fra la larghezza e l'altezza è all'esterno di $1 : 3$, all'interno di $1 : \sqrt{2}$.

La diversità delle proporzioni irrazionali sulla base delle radici di 2 e 3 hanno dato alla chiesa forme esteticamente armoniche mentre al tempo stesso questa differenza conferma la rigidità dei principi architettonici del medioevo. Secondo Stopar il rapporto irrazionale $1 : \sqrt{2}$ o $2 \times 1 : \sqrt{2}$ nel periodo romanico non si incontra più. Una tesi avversata da J. Höfler che ha riscontrato proporzioni di questo tipo in tutta una serie di chiese romaniche della Slovenia. C'è da tenere conto dunque che l'uso di proporzioni irrazionali non cessa del tutto con l'avvento del romanico, soprattutto per quel che riguarda l'uso della radice di 2 che, in quanto risultato più semplice della quadratura del cerchio, si mantiene sino al Rinascimento.

2. Nel sondaggio effettuato all'esterno della chiesa (3 metri di larghezza per 7,70 di lunghezza) è stata constatata la presenza di materiale da riporto con resti di mattoni romani e vasellame. Il materiale in questione era servito per livellare la zona attorno alla chiesa, sino alla fondamenta e al muro a secco che corre parallelamente alla parete est. Dallo scavo sono emersi anche due piastre di pietra, unite con della malta, probabilmente cadute dal tetto.

È stata rinvenuto anche un sarcofago in pietra con i resti di tre uomini: due adulti trasferiti lì dopo la morte del terzo più giovane. Presso le ossa di quest'ultimo sono stati rinvenuti una cintura con fermagli e diversi oggetti, probabilmente contenuti in un borsellino: una mola, una lesina in ferro, un pezzo di filo di bronzo, un acciarino lenticolare di ferro e dieci battifuoco di corno e schegge di selce. Presso i talloni sono state rinvenuti due fermagli in ferro per le cinghie che fermavano le scarpe.

L'acciarino lenticolare di Fijeroga appartiene al tipo di acciarini più recente. L. Niederle presuppone che gli Slavi li abbiano adottati nell'XI secolo dalle popolazioni turco-tartare e perciò li classifica come di tipo orientale. Se ne conosce un esemplare proveniente dalla necropoli di Csanytelek Dilitor, esempio di cultura di Belobrd. Risale invece all'alto medioevo l'acciarino ovale della necropoli croata di Plavno, presso Knin. Un esempio simile è rappresentato dall'acciarino ovale trovato nei resti di Pusti grad di Lipnica, presso Radovljica. Viene fatto risalire al periodo più antico del castello, fra il 1228, anno nel quale viene nominato per la prima volta e il XV secolo quando andò distrutto al tempo delle lotte di successione della zona di Celje o, al massimo, il XVI secolo, quando il castello ricostruito andò definitivamente perduto in un incendio.

Riguardo alla forma i due acciarini sono molto simili. Ne sono stati trovati anche di più sottili, lenticolari e anche quasi rettangolari. Sembra si tratti però solo di varianti non ancora definitive degli acciarini ovali. Due acciarini lenticolari sono stati ritrovati nel fiume Ljubljanica, nei pressi di Črna vas, un terzo è stato rinvenuti negli scavi di Hrušica nello strato di terreno medievale che poggia su quello della fortezza romana di Ad pirum. Lo strato medievale parte dal XII secolo anche se le monete trovate al suo interno sono nella maggior parte dei casi risalenti al XIV o XV secolo. Il quarto acciarino lenticolare è stato rinvenuto negli strati più recenti (XIV e XV secolo) degli scavi del mercato di Gutenwerth, l'odierna Otok ob Dobravi, a quel tempo proprietà dei vescovi di Frisinga.

Sulla base degli esempi di acciarino citati, la tomba di Fijeroga potrebbe venir datata fra il XII e il XV secolo, tenendo conto invece solamente di quelli lenticolari si può restringere il periodo ai secoli XII-XIII. La datazione può venir resa ancora più precisa grazie al fermaglio, del quale si sono trovati esempi analoghi a Hradistko presso Davla, l'insediamento del monastero di Ostrov, nella repubblica Ceca, attivo nel secondo e terzo quarto del XII secolo. Per una datazione così precisa della tomba di Fijeroga bisogna comunque dire che, tanto per l'acciarino che per il fermaglio, gli esempi sono ancora pochi e, tutto sommato, incerti.

Per la chiesa di S. Stefano e la tomba resta così più attendibile il periodo che va dal XII al XIV secolo, quando in questo territorio, compreso fra i fiumi Risano e Dragogna, avveniva la prima colonizzazione slava, che interessava le zone poste fra i villaggi abitati da popolazioni autoctone, situati generalmente sulle vette dei colli e dai nomi antichi, per la maggior parte di origine non slava.

LITERATURA

- BELCREDI, L.** 1988, Užití kovu ve středověké osadě. - *Archaeologia historica* 13/88, 459 ss.
- BELOŠEVIĆ, J.** 1980, Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. - Zagreb.
- BOLTIN TOME, E.** 1970, Sv. Nedelja nad Izolo. - Var. spom. 13-14, 173.
- BOLTIN TOME, E., TRUHLAR, F.** v 1975, Pomjan. - V: *Arheološka najdišča Slovenije*, 147.
- BOLTIN TOME, E.** 1981, Pomjan. - Var. spom. 23, 246.
- BOLTIN TOME, E.** 1981 a, Pomjan. - Var. spom. 23, 304.
- GIESLER, U.** 1981, Katalog der Kleinfunde. - V: *Ad pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31, 163 ss.
- GUNJAČA, S.** 1960, *Tiniensia archaeologica - historica - topographica II.* - Starohrv. pros. 7, 7 ss.
- HÖFLER, J.** 1989, Ivan Stopar, Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. - *Ar. vest.* 39-40, 650 ss.
- HORVAT, M., HORVAT, M.** 1987, Ajdovska jama pri Nemški vasi. - Var. spom. 29, 234 ss.
- JELOVINA, D.** 1976, Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine. - Split.
- JOSIPOVIĆ, D.** 1984, Kamena industrija z Luž pri Šenčurju in neo-eneolitska naselbina na Štefanji gori. - *Por. razisk. pal. neol. enol. Slov.* 12, 73 ss.
- KNIFIC, T.** 1987, Fijeroga. - Var. spom. 29, 285 s.
- KNIFIC, T.** 1987 a, Fijeroga pri Pomjanu, srednjeveška cerkev in grobišče. - *Arh. preg.* 1986, 145-147.
- KNIFIC, T., SVOLJŠAK, D.** 1979, Pečine. - Var. spom. 22, 325 ss.
- KOS, M.** 1950, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri. - *Razpr.* 1. razr. SAZU 1, 55 ss.
- MARUŠIĆ, B.** 1974, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom. - *Hist. Arch.* 5. = Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscrita. - *Atti Cen. Ric. St. Rov.* 8, 1977-1978, 29 ss.
- MARUŠIĆ, B.** 1987, Starohrvatska nekropola u Žminju. - Posebno izdanje *Hist. Arch.* 1, Pula.
- NALDINI, P.** 1700, *Corografia ecclesiastica o sia descrizione delle città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria.* - *Historiae urbium et regionum Italiae rariores* 39, Bologna.
- NIEDERLE, Ľ.** 1913, Slovanské starozitnosti, Život starých Slovanů. - Praha.
- PAVLIN, P.** 1987, Pomjan. - Var. spom. 29, 250 s.
- RICHTER, M.** 1982, Hradištko u Davle, mestečko ostrovskeho kláštara. - *Mon. Arch.* 20.
- SEEBERGER, F.** 1985, Zur Identifizierung von Feuerstätten. - *Arch. Korrbf.* 15, 257 ss.
- SLAPŠAK, B.** 1983, Možnosti študija poselitve v arheologiji. - Ljubljana (tipkopisna doktorska disertacija).
- STEINHILBER, D.** 1981, Die mittelalterlichen und neuzeitlichen Fundmünzen. - V: *Ad pirum (Hrušica)*, Münch. Beitr. z. Vor- u. Frühgesch. 31, 153 s.
- STOKIN, M.** 1987, Pomjan. - Var. spom. 29, 262.
- STOPAR, I.** 1987, Župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja v Braslovčah in problem karolinške sakralne arhitekture na Slovenskem. - Ljubljana.
- SVOLJŠAK, D., KNIFIC, T.** 1976, Vipavska dolina, zgodnjesrednjeveška najdišča. - *Situla* 17.
- ŠONJE, A.** 1981, Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri. - *Dometi* 6, Rijeka.
- ŠRIBAR, V.** 1956, Arheološko delo na Koprskem. - V: *Zbornik primorske založbe Lipa*, Koper.
- ŠRIBAR, V.** 1967, Skeletno plano grobišče na Hribu pri Krkavčah. - *Arh. vest.* 18, 365 ss.
- ŠRIBAR, V.** 1979, Otok pri Dobrovi - Gutenwerth, kovinsko gradivo iz izkopnega polja 1. - Projekt "Mihovo" 2, Ljubljana.
- VAŇA, Z.** 1954, Mad'ari a Slované ve světle archeologických nálezů X. - XII. století. - *Slov. arch.* 2, 51 ss.
- ZADNIKAR, M.** 1979, "Istrska skupina" romanske arhitekture v Sloveniji. - *Slov. mor. zaš.* 2-3, 97 ss.
- ZADNIKAR, M.** 1982, Romanika v Sloveniji. - Ljubljana.
- ŽONTAR, M., ZUPANČIČ, M.** 1969, Terenske raziskave gradov na Gorenjskem. - Var. spom. 12, 23 ss.

strokovno delo

UDK 902/904(497.12 Piran)
739.5.032:246
246:739.5.032

SVETINJICE IZ CERKVE SV. JURIIJA V PIRANU

Darko KNEZ

kustos, Narodni muzej, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO
conservatore, Museo nazionale, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, SLO

IZVLEČEK

V razpravi je kronološko objavljenih 22 svetinjic, ki so bile med drugim odkrite v grobnici cerkve sv. Jurija v Piranu ob arheoloških izkopavanjih leta 1992 - 92. Nabožne svetinjice so datirane od druge polovice 17. stoletja do konca 18 stoletja. Očiščene, konzervirane, dokumentirane in strokovno obdelane so bile v Narodnem muzeju v Ljubljani.

Cerkev sv. Jurija v Piranu stoji na strmí skalnati vzpetini z umetno ploščadjo in obvladuje mesto pod seboj. Cerkev je tako izrazita v svojem obrisu in imenitno postavljena na višini, da s svojo veličino dopolnjuje vrednoto tega mesta. Mogočna cerkev je položena v smeri vzhod-zahod. Na vzhodni strani se končuje z visokim polkrožnim apsidalnim delom ob zvoniku. Nekateri strokovnjaki menijo, da je vzhodni polkrožni del cerkve romanski in da je ostal od neke stare prednice sedanje stavbe, medtem ko je vse drugo močno enotno in zlasti z bogatim pročeljem pričuje z lepoto zgodnjega baroka 17. stoletja. Zvonik, ki je posnetek znamenitega stolpa cerkve sv. Marka v Benetkah, so začeli zidati leta 1607, posvetili pa so ga 1637. leta. Za gradnjo nove cerkve so se meščani odločili že ob koncu 16. stoletja¹. Napis na kamniti plošči, ki je vzdana desno od vhodnih vrat v glavnem pročelju, nam pove, da je novo cerkev leta 1637 posvetil koprski škof Peter Morazius, na drugi strani pa je plošča z napisom o obnovi in posvetitvi neke prejšnje srednjeveške cerkve na tem mestu leta 1344.

Po sklepu arheološke komisije in dogovoru z Medobčinskim zavodom za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran je arheolog Damijan Snoj med 8. 10. 1991 in 29. 10. 1991 ter 10. 3. 1992 in 10. 4. 1992 zaključil raziskave v sondi 9.

Pod kamnitim tlakom in njegovo podlago so med izkopom našli na poškodovano srednjeveško grobnico. Ta grobnica je bila pravokotne oblike, z daljšima stranicama v smeri V - Z, ki sta vzporedni z današnjima ladijskima stenama. Njene notranje dimenzije so bile 110 x 220 cm, medtem ko je debelina njenih zidov varirala med 30 in 50 cm. Zidovi so bili grajeni iz različno velikih neobdelanih kamnov in opeke, vezanih z apneno malto. Grobna konstrukcija se je na zahodni polovici pri vrhu zaključila z robom, izdelanim iz opek, ki je služil v funkciji za ležišče kamnitega pokrova (dimenzije 110 x 120 cm). Na vrhu vzhodne polovice grobne konstrukcije pa je vzdana opeka kazala na ostanke oboka.

Notranjost grobnice je bila do globine 130 - 145 cm (od sedanjega tlaka) zasuta z opekami različnih dimenzij. Vmes je bilo malo peska in zemlje. Na omejenih globini so se začeli pojavljati tudi ostanki skeletov (ki so bili pokopani v različnih časovnih intervalih) in lesa (oboje zelo slabo ohranjeni), ki so bili ob zasutju tako poškodovani, da pri izkopu ni bilo mogoče ugotoviti njihovega števila (vsi izkopani kostni ostanki iz sonde 9 so v antropološki obdelavi). Ob skeletih so izkopali še štiri novce, dva križa ter za nas zanimivih dvaindvajset bronastih svetinjic in več jagod rožnega venca.

¹ Marjan Zadnikar omenja v delu Spomeniki cerkvene arhitekture in umetnosti 2, str. 112, listino iz leta 1608, ki poroča o tem, da se ljudje pritožujejo zaradi tatvin pri gradnji nove cerkve, ki so jo začeli zidati že pred 18 leti.

Dno grobnice je bilo iz zbite zemlje, v kateri so našli drobce malte v globini 156 cm od tlaka. Z obeh daljših stranic grobnice so segali v notranjost po trije večji kamni na vsaki strani (njihova lega je bila simetrična).²

Izkopana grobnica je bila zgrajena v času barokizacije cerkve, vsekakor po letu 1637, ko je bila cerkev posvečena. Pokopavanje v cerkvi je pomenilo prestiž, ki so si ga ob duhovščini lahko privoščili samo še premožnejši verniki. Ob obnovi cerkve leta 1882 so - najbrž pri menjavi tlaka - porušili obok ter odstranili pokrov (kamnite plošče pred glavnim vhodom v cerkev bi lahko bile pokrovi oziroma okvirji), notranjost pa zasuli z dvobarvnimi opečnatimi tlakovci, katere so tudi izkopali.

Kulturnozgodovinski oddelk Narodnega muzeja v Ljubljani je leta 1991 ustanovil sistematsko zbirko svetinjic. Arheolog Damjan Snoj je prinesel zgoraj omenjene svetinjice v Narodni muzej, kjer smo jih očistili, konzervirali, dokumentirali, čeprav so bile v izredno slabem stanju. Sedaj pa so predmet strokovne obdelave, ki pa zaradi njihove izrabljenosti ne teče tako, kot bi si to želeli. Tako so pred nami prvi nedokončni rezultati te obdelave, saj so svetinjice eden izmed pomembnejših materialnih virov za preučevanje predvsem duhovne kulture, ki so v stroki po krivici bile odrinjene v stran in zanemarjene pri raziskovalnem delu.

Svetinjice so izraz religioznosti in spomin na božjo pot. Napisi na njih so večinoma latinski, prav tako imajo skoraj vedno obojestranske upodobitve romarskih čudodelnih podob, svetnikov, zavetnikov, svetniških atributov in romarskih cerkva. Prodajali so jih v romarskih krajih na stojnicah ob cerkvenih žegnanjih in podobnih priložnostih. Skoraj nemogoče je bilo, da bi se romar vrnil z daljnjih pa tudi bližnjih božjih poti brez kakšnega materialnega dokaza o opravljeni zaobljubi.

Romarji so bili prepričani, da so te podobice čudodelne, prav tako tudi svetnik, ki je upodobljen na njih. Obešali so jih pred vhod v hišo oziroma v hlev, da bi pregnale zle duhove, dajali so jih v korita za krmljenje živine, zakopavali v polja proti plevelu, mrčesu in mišim. Obešali so jih nad postelje zaradi njihovega močnega vpliva na plodnost.³

1. FRANČIŠKANSKA SVETINJICA (SV. FRANČIŠEK ASIŠKI IN SV. ANTON PADOVANSKI)

A: Sv. Frančišek Asiški

R: Sv. Anton Padovanski

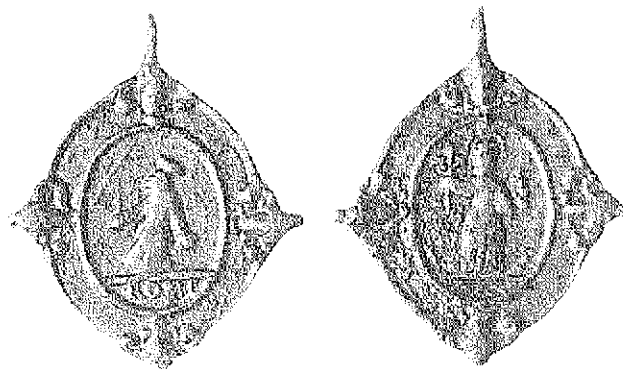
material: ulit bron

datacija: druga polovica 17. stoletja

teža: 4,61 g

mere: v = 43 mm, š = 34 mm

kraj izdelave: Rim

2. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN LAVRETANSKA MATI BOŽJA)

A: S.(ANCTUS) A.(NTONIUS) D.(E) P.(ADOVA) = Sv.

Anton Padovanski

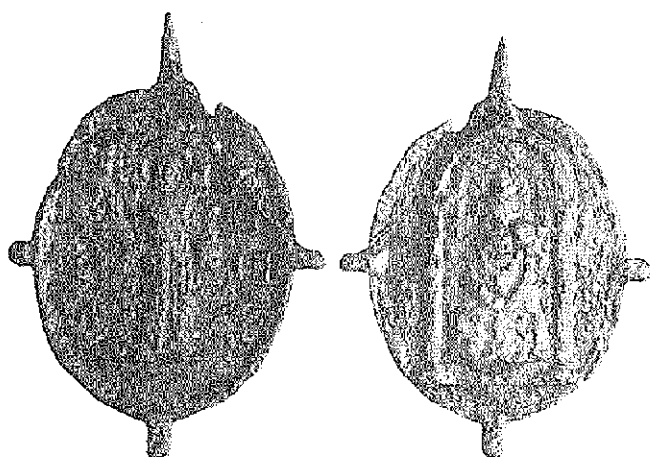
R: Lavretanska Mati Božja

material: ulit bron

datacija: druga polovica 17. stoletja

teža: 1,20 g

mere: v = 28 mm, š = 20 mm

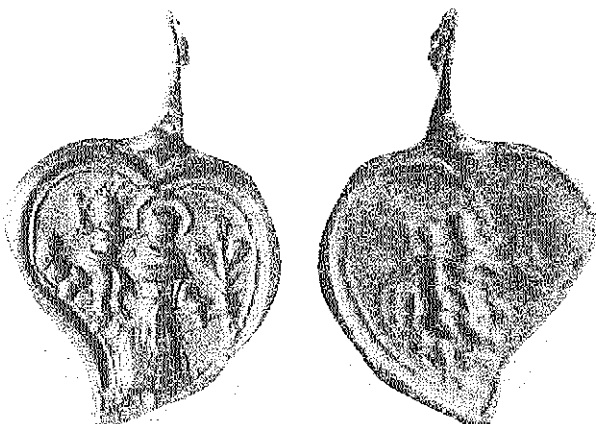

2 Snoj Damijan, Piran - Župnijska cerkev sv. Jurija - Poročilo o arheoloških izkopavanjih Piran, julij 1992.

3 Knez Darko, Argo, št. 33-34, Iz akcesije Kulturnozgodovinskega oddelka Narodnega muzeja, str. 10, Ljubljana 1992.

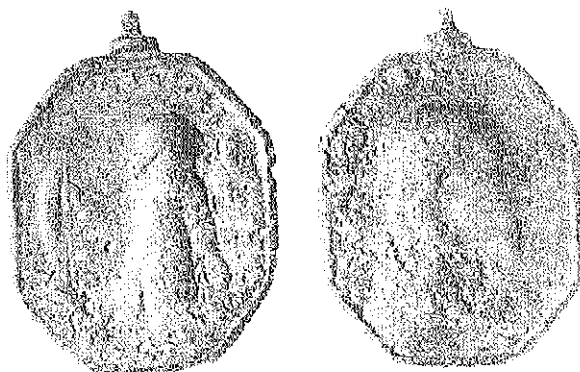
3. SVETINJICA V OBLIKI SRCA (SV. ANTON PADOVANSKI IN ROŽENVENSKA MATI BOŽJA)

A: Anton Padovanski
 R: Roženvenska Mati Božja
 material: ulit bron
 datacija: konec 17. stoletja
 teža: 1,40 g
 mere: v = 25 mm, š = 16 mm

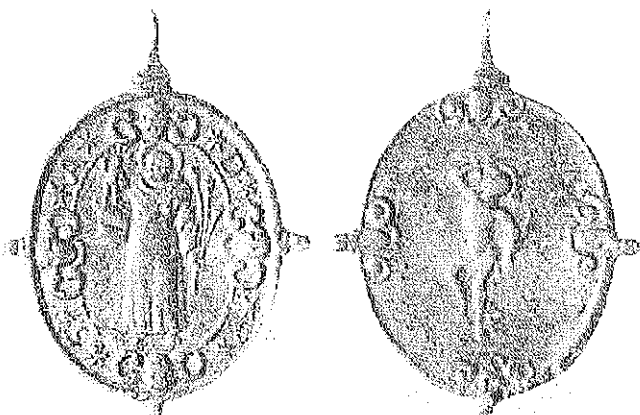
5. FRANČIŠKANSKA SVETINJICA (SV. PASKAL BAYLON IN JEZUS KRISTUS)

A: Sv. Paskal Baylon
 R: SALVATOR MUNDI SALV.(E) NOS = Odrešenik sveta reši nas
 material: ulit bron
 datacija: začetek 18. stoletja
 teža: 18,43 g
 mere: v = 42 mm, š = 31 mm

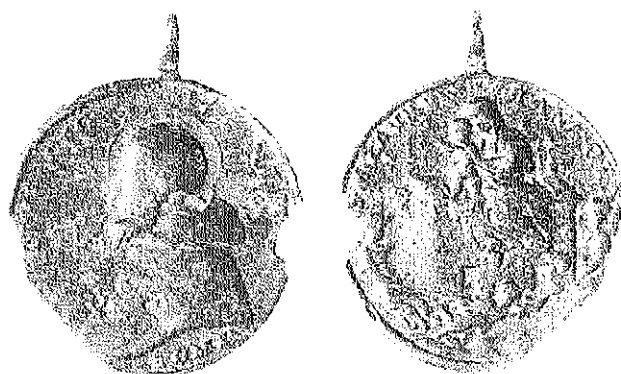
4. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN SV. BOŠTJAN)

A: S.(ANCTUS) A.(NTONIUS) D.(E) P.(ADOVA) = Sv. Anton Padovanski
 R: Sv. Boštjan
 material: ulit bron
 datacija: konec 17. stoletja
 teža: 3,64 g
 mere: v = 40 mm, š = 30 mm

6. SVETINJICA (PAPEŽ PIJ V. IN SVETA HIŠA LAVRETANSKA)

A: S.(ANCTUS) PIUS V. PONT.(IFEX) M.(AXIMUS) = Sv. Pij V. papež
 R: S.(ANCTA) M.(ARIA) LAVRETANAE O.(RA) P.(RO) N.(OBIS) = Sv. Marija Lavretanska moli za nas
 material: ulit baker
 datacija: začetek 18. stoletja
 teža: 12,15 g
 mere: v = 43 mm, š = 34 mm
 kraj izdelave: Rim

7. SVETINJICA (SV. FRANČIŠEK ASIŠKI IN SVETA HIŠA LAVRETANSKA)

A: S.(ANCTUS) FRANCISCE ORA PRO NOB.(IS) = sv. Frančišek moli za nas

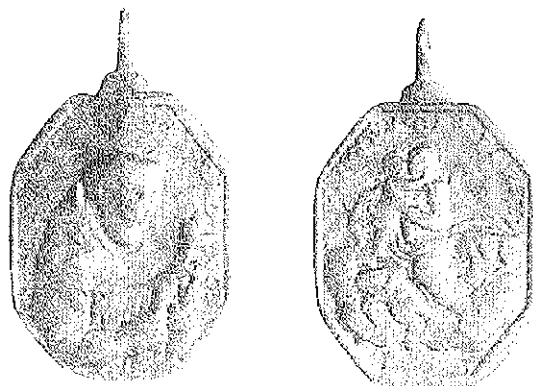
R: H.IGVE.R.GAR.FA EST.(?)

material: ulit bron

datacija: začetek 18. stoletja

teža: 12,89 g

mere: v = 43 mm, š = 30 mm

9. JEZUITSKA SVETINJICA (SV. IGNACIJ LOJOLSKI IN SV. FRANČIŠEK KSAVERIJ)

A: S.(ANCTUS) IGNATIUS SOC.(IETATIS) IESU. = Sveti Ignacij Družbe Jezusove

R: S.(ANCTUS) FRANC.(ISCUS) XAV.(ERIUS)

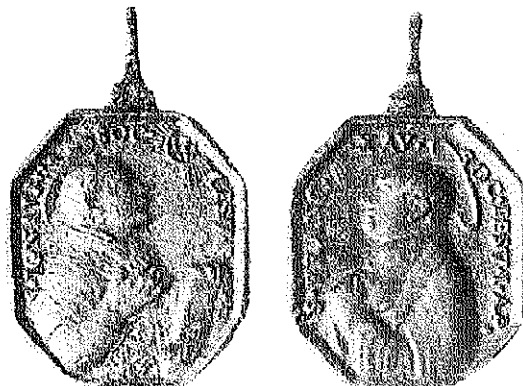
SOC.(IETATIS) IESU. I.(NDIAE) AP.(OSTOLUS) = Sveti Frančišek Ksaverij Družbe Jezusove Apostol Indije

material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 1,41 g

mere: v = 30 mm, š = 19 mm

8. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN SV. ANA)

A: Sv. Anton Padovanski

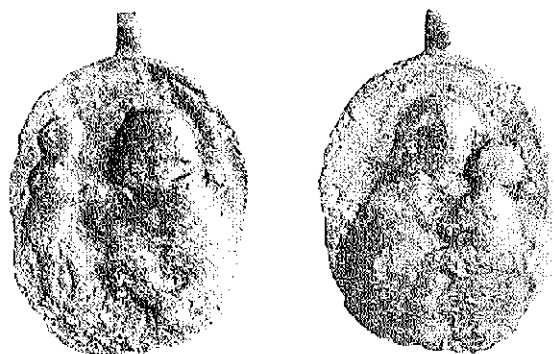
R: Sv. Ana

material: ulit baker

datacija: prva polovica 18. stoletja

teža: 6,91 g

mere: v = 35 mm, š = 24 mm

10. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN ROŽENVENSKA MATI BOŽJA)

A: Anton Padovanski

R: Roženvenska Mati božja

material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 2,62 g

mere: v = 28 mm, š = 20 mm

11. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN SVETA HIŠA LAVRETANSKA)

A: S.(ANCTUS) ANT.(TONIUS) D.(E) PADVA. / ROMA
= Sv. Anton Padovanski, izdelano v Rimu

R: Mati Božja z otrokom nad Sveto hišo Lavretansko

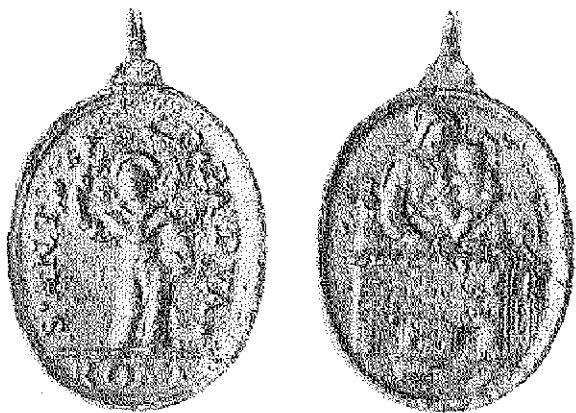
material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 1,55 g

mere: v = 28 mm, š = 18 mm

kraj izdelave: Rim

13. SVETINJICA (LAVRETANSKA MATI BOŽJA IN KRIŽANI)

A: S.(ANCTA) MARIA LAVRETA.(NA) = Sv. Marija Lavretanska

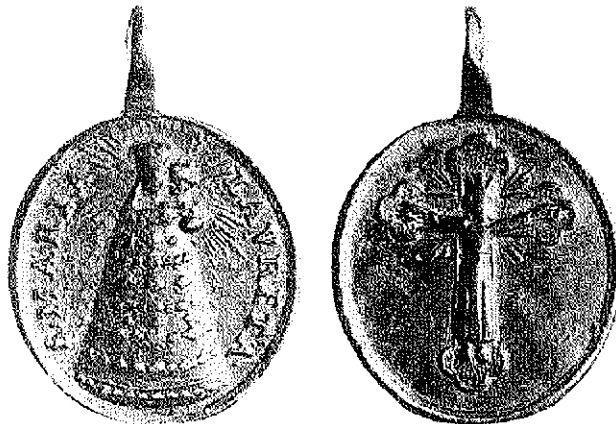
R: Križani (gotski slog)

material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 3,92 g

mere: v = 30 mm, š = 20 mm

12. SVETINJICA Z JAGODAMI /del rožnega venca/ (SV. IGNACIJ LOJOLSKI IN SVETA HIŠA LAVRETANSKA)

A: S.(ANCTUS) IGNATIUS LOYOL.(A) SOC.(IETATIS) IES.(U) = Sv. Ignacij Lojolski Družbe Jezusove

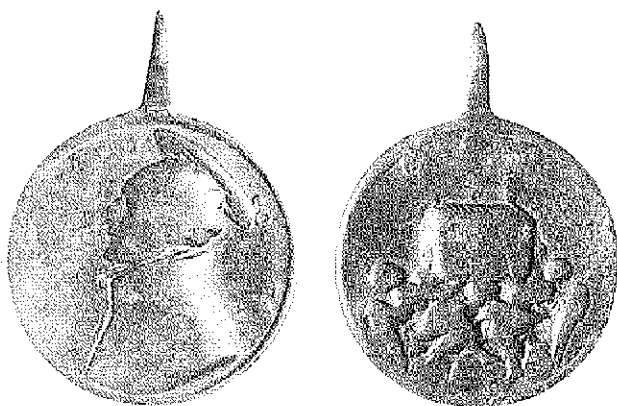
R: Sveta hiša lavretanska

material: svetinjica = ulit bron, jagode = les + bron

datacija: 18. stoletje

teža: 12,39 g (svetinjica), 6,74 g (jagode)

mere: v = 40 mm, š = 29 mm

14. SVETINJICA (SV. HIŠA LAVRETANSKA IN ?)

A: Sv. hiša lavretanska in Lavretanska Mati božja nad njo

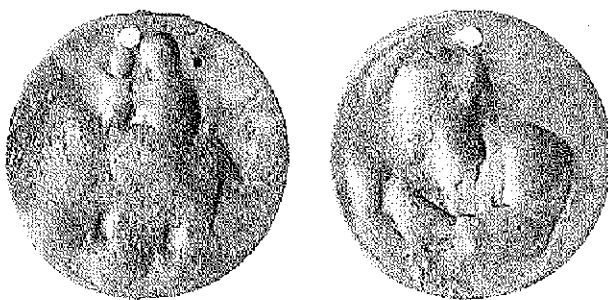
R: (?)

material: ulita medenina

datacija: 18. stoletje

teža: 6,22g

mere: ø = 27 mm

15. SVETINJICA (SV. ANTON PADOVANSKI IN SV. ALOJZIJ GONZAGA)

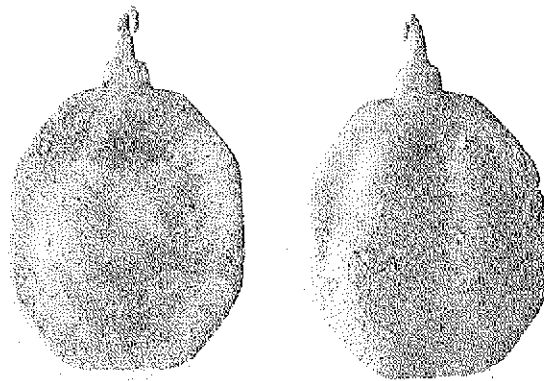
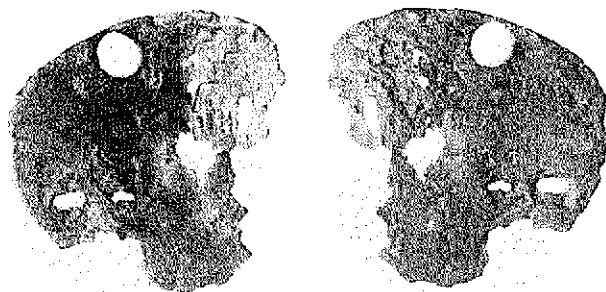
A: Anton Padovanski

R: S.(ANCTUS) ALOIS.(IUS) GON.(ZAGA) = sv. Alojzij Gonzaga

material: ulita medenina*datacija:* 18. stoletje*teža:* 2,51 g*mere:* v = 25 mm, š = 17 mm**17. SVETINJICA**

A: ?

R: ?

material: ulit bron*datacija:* 18. stoletje*teža:* 6,05 g*mere:* v = 36 mm, š = 23 mm**16. FRAGMENT SVETINJICE***material:* kovan baker*datacija:* 18. stoletje*teža:* 0,77 g*mere:* v = 20 mm, š = 21 mm**18. SVETINJICA (SV. JOŽEF IN SV. ANA)**

A: S.(ANCTUS) IOSEP.(HUS) = Sv. Jožef

R: S.(ANCTA) ANN.(A) M.(MATER) TUA = Sv. Ana, tvoja mati

material: ulit bron*datacija:* 18. stoletje*teža:* 4,69 g*mere:* v = 32 mm, š = 22 mm

19. SVETINJICA (SV. PETER IN SV. PAVEL)

A: S.(ANCTUS) PETRUS APOST.(OLUS) O.(RA) P.(RO)

N.(OBIS) = Sv Peter apostol moli za nas

R: S.(ANCTUS) PAVL.(US) APOSTOL.(US) O.(RA)

P.(RO) N.(OBIS) = Sv. Pavel apostol moli za nas

material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 3,01 g

mere: v = 24 mm, š = 17 mm

21. JEZUITSKA SVETINJICA (SV. FRANČIŠEK KSAVERIJ IN SRCE JEZUSOVO)

A: S.(ANCTUS) FRANCIS.(CUS) XAVERI(U)S.

APOS.(TOLUS) IND.(IAE) = Frančišek Ksaverij, apostol Indije

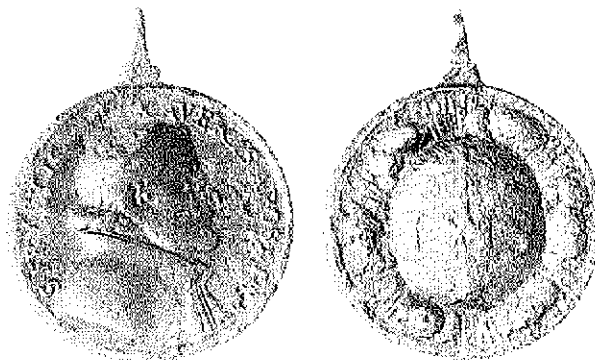
R: Srce Jezusovo z Jezusovim monogramom

material: ulita medenina

datacija: 2. polovica 18. stoletja

teža: 8,26 g

mere: v = 34 mm, š = 26 mm

20. SVETINJICA

A: ?

R: ?

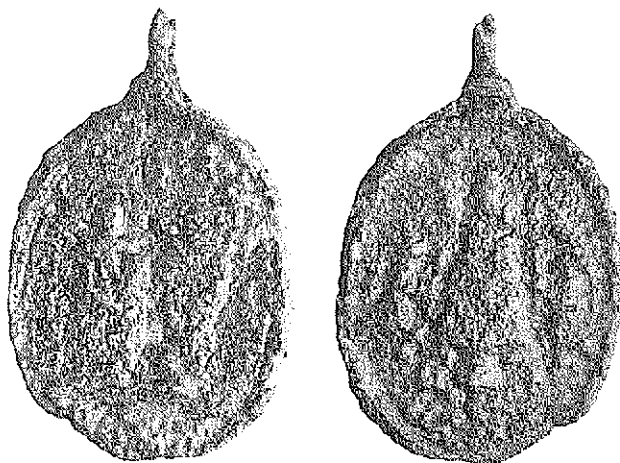
material: ulit bron

datacija: 18. stoletje

teža: 1,56 g

mere: v = 28 mm, š = 19 mm

kraj izdelave: Rim

22. JEZUITSKA SVETINJICA (POKLON SV. TREH KRALJEV)

A: Poklon sv. Treh kraljev

R: S.(ANCTI) 3 REGES CASPAR MILCEAR BALTHASAR

ORA PRO NOBIS NUN(C) ET IN HORA MORTIS

NOSTRE = Sveti trije kralji Gašper, Melhior, Boltežar

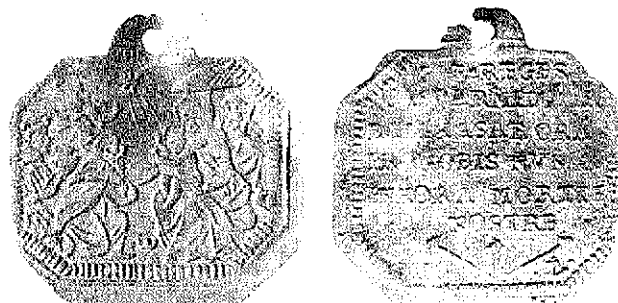
molite za nas sedaj in ob naši smrtni uri

material: kovana medenina

datacija: konec 18. stoletja

teža: 0,81 g

mere: v = 21 mm, š = 21 mm

Katalogni del članka je razvrščen kronološko, po času izdelave svetinjice, od druge polovice 17. stoletja do konca 18. stoletja. Vsi ostali podatki pa so razvidni iz kataloških enot in priloženih fotografij.

RIASSUNTO

Nella chiesa di San Giorgio a Pirano fra l'8 e il 29 ottobre 1991 e fra il 19 marzo ed il 10 aprile del 1992 sono terminate le ricerche alla sonda 9 eseguite dall'Istituto intercomunale per la tutela dei beni culturali ed ambientali del comune di Pirano. Sotto il pavimento in pietra e la sua base gli scavi hanno messo in luce una tomba medievale danneggiata, risalente al periodo del restauro barocco della chiesa e comunque posteriore al 1637, anno di consacrazione della chiesa. La sepoltura nella chiesa era considerata di grande prestigio, riservato, oltre che al clero, ai fedeli più ricchi. Durante il restauro del 1882, probabilmente nel corso dei lavori al pavimento, venne danneggiata la volta della tomba, tolta la lapide e il suo interno riempito con selciato di terracotta bicolore. Alla profondità di 140-145 centimetri sono venuti alla luce resti ossei e lignei. Accanto alle ossa sono state recuperate quattro monete, due croci, 22 medagliette con immagini sacre e diversi grani di un rosario. Le medagliette sono state portate dall'archeologo Damjan Snoj a Lubiana dove, dal 1991 esiste presso il reparto di storia culturale del Museo nazionale di Lubiana una collezione sistemica di medagliette religiose. Qui sono state pulite, conservate e catalogate, nonostante fossero tutte in pessimo stato. Ora sono oggetto di studi che procedono molto lentamente a causa del loro stato. Qui vengono presentati i primi risultati, ancora incompleti, di queste ricerche, visto che queste medagliette rappresentano una delle fonti più importanti per lo studio della cultura spirituale ma che, per errore, sono state escluse sinora dal lavoro scientifico di ricerca. Le medagliette sono espressione della religiosità e ricordano qualche pellegrinaggio, le scritte sono in massima parte in latino e spesso sono decorate da entrambi i lati con scenette riproducenti i miracoli avvenuti nei vari santuari, con santi, protettori, attributi di santi, mete di pellegrinaggio. Venivano vendute nei luoghi di pellegrinaggio su bancarelle in occasione delle varie festività religiose. Era quasi impossibile che un pellegrino tornasse a casa senza avere una prova materiale del suo viaggio. A quel tempo si credeva che fossero capaci di miracoli, come il santo su esse riprodotto. Venivano appese all'entrata nelle case o nelle stalle affinché scacciassero gli spiriti cattivi, messe nelle mangiatoie per il bestiame e sepolte nei campi per combattere erbacce, insetti nocivi e topi. Venivano inoltre appese ai letti per assicurare la fertilità. Il catalogo che accompagna questo studio è cronologico e segue l'anno di produzione delle medagliette, dalla seconda metà del XVII secolo sino alla fine del XVIII. Tutti gli altri dati sono visibili dai singoli cataloghi e dalle fotografie accluse.

NAZARIO DA CAPODISTRIA E LE MINIATURE DI UN ANTIFONARIO NEL TESORO DEL DUOMO DI CAPODISTRIA

Ivan MARKOVIĆ

prof., Televizione Koper - Capodistria, 66000 Capodistria, via OF 12, SLO
prof., Televizija Koper - Capodistria, 66000 Koper, Ul. OF 12, SLO

SINTESI

Gli autori che avevano accennato alle miniature di un corale-antifonario del Duomo di Capodistria firmato Opus Nacarri de Iustinopoli ne avevano indicato l'appartenenza al miglior Gotico Internazionale italiano. In particolar modo era stata indicata una certa influenza di Pisanello e di Iacobello del Fiore, e proposta una datazione anteriore al 1432 circa. In questo saggio vengono invece additate numerose affinità con i grandi maestri lombardi del '400, Bonifacio e Benedetto Bembo. La datazione indicata è il decennio 1455-1465. L'autore del saggio è inoltre dell'avviso che con il nome di Nazario da Capodistria bisogna intendere non solamente il calligrafo ma anche il miniatore dell'opera.

INTRODUZIONE

Il Tesoro del Duomo di Capodistria custodisce un corale-antifonario ornato di sette miniature e firmato a carta 109 *Opus Nacarri de Iustinopoli*. I lavori precedenti hanno indicato la pertinenza di queste miniature al Gotico Internazionale. In particolar modo è stata sottolineata una certa influenza di Pisanello e di Iacobello del Fiore.

Con questo lavoro cercheremo di dimostrare invece, oltre all'evidente appartenenza di queste miniature al miglior Gotico Internazionale italiano, anche una loro stretta affinità con l'ambiente lombardo-veneto verso la metà del quindicesimo secolo. In definitiva, le nostre miniature ci sono sembrate molto più affini ai cicli di affreschi lombardi che non alle miniature coeve vere e proprie; in questo senso l'attività della bottega dei Bembo (che ricordiamo, curarono tanto l'affresco quanto la miniatura) ci è sembrata la più vicina all'opera del maestro capodistriano.

L'artista che minì il corale che qui esamineremo è ancora affatto ignoto, di lui infatti non conosciamo alcun altro documento firmato. Proprio l'autografo a carta 109 del nostro codice, ha dato quindi vita a numerose ipotesi intorno alla figura di questo Nazario da Capodistria, e se egli sia da considerarsi soltanto il calligrafo

o anche il miniatore dell'opera. È nostra opinione che un autografo tanto vistoso non voleva indicare la paternità di una semplice opera calligrafica di trascrizione bensì è da considerarsi una palese indicazione alle miniature. Un'ipotesi che, per quanto fondata o ragionata, rimane pur sempre soltanto un'ipotesi, e come tale potrà essere provata o smentita solamente da eventuali ritrovamenti d'archivio.

I. RASSEGNA DEI LAVORI RELATIVI ALLA FIGURA STORICA DI NAZARIO DA CAPODISTRIA

Lavori monografici su Nazario da Capodistria e sulla sua opera non sono ancora stati compiuti. Pochi sono gli autori che ne trattano in modo circostanziato; le note su Nazario da Capodistria sono prevalentemente marginali e brevi, spesso anche di seconda mano.

La prima segnalazione risale a Giuseppe Caprin (1905, II, 68):

...Questo valentissimo maestro, vissuto nel Quattrocento, scrisse un Antifonario, e lo adornò di sei mini delicatissimi. Nell'ultima pagina, certo forse di aver dimostrato con quel lavoro la eccellenza del suo ingegno e della sua mano, pose, a grandi caratteri, la seguente scritta: Opus Nacarri de Iustinopoli...

Hans Folnesics (1917, 25/26) riporta una descrizione

molto particolareggiata del corale e delle miniature; per Roger Van Marle (1926, VII, 412) le miniature di Nazario da Capodistria sono un'opera provinciale, affine alle ancone dalmate di Zara, Curzola e Sebenico:

Here and there we notice archaic elements which derive from Venetian art of the 14.th century...It is interesting to note, that some miniatures, showing the same characteristics, were executed in the region of Istria. Some illumination of this style in a Latin antiphonary in the parish archives of Capodistria are signed "Opus Nazarii de Sustinopolisic!"]".

Antonio Alisi (1932, 100-102) è il primo ad accennare alle affinità col Pisanello:

Non si può aderire senz'altro all'entusiastica attribuzione di Giuseppe Caprin tanto del testo quanto delle miniature a colui che a pag. CXXII [sic: I] segnò, con gli stessi caratteri del testo "Opus Nazarii de Iustinopoli"; può darsi ch'egli sia stato il calligrafo ed altri il miniatore, come in infiniti casi si riscontra. Le miniature, specialmente quelle con le immagini di San Giorgio e di

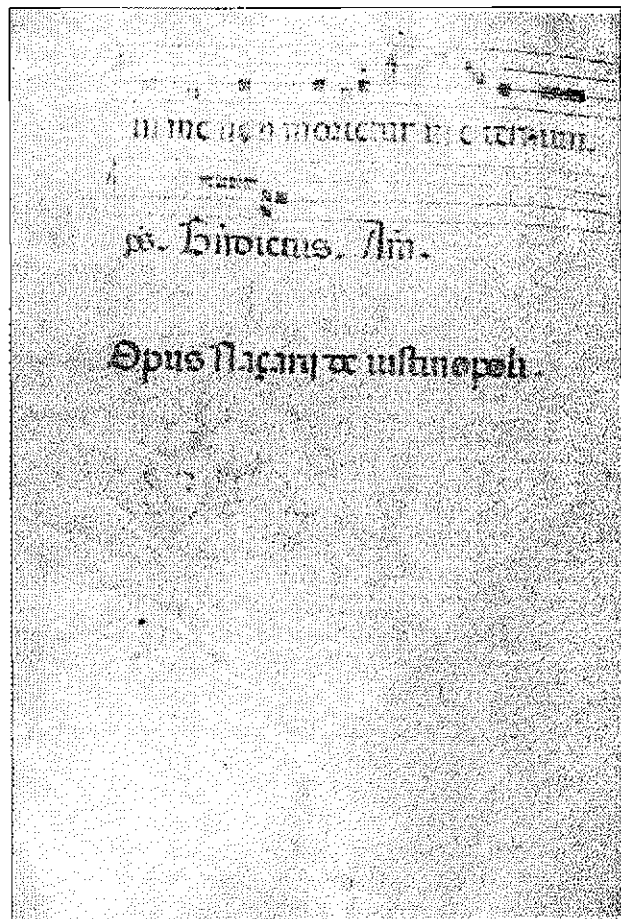

Fig.1) Nazario da Capodistria: firma a C.CIX verso "Opus Nazarii de Iustinopoli", Capodistria, Tesoro del Duomo.

Santa Caterina, ricordano se non addirittura l'arte di Vittorio Pisano, detto il Pisanello (1380-1456), qualcuno dei suoi più vicini seguaci, formatosi a Verona. Che però a Capodistria possano aver operato dei miniatori si ha una prova oltretutto negli altri libri miniati del Duomo, anche in quelli del Convento di S.Anna, ove Nazario può aver appreso la calligrafia, ancor prima di trasferirsi a Verona. Le due miniature di quest'Antifonario nelle quali sono raffigurati due santi vescovi presso una basilica, nei quali santi si dovrebbe riconoscere San Nazario ed il B.Elio protettori della città, data la mancanza di ogni corrispondenza fra le basiliche effigiate dal miniatore e quello che avrebbe potuto allora essere il Duomo di Capodistria col suo Campanile, ci persuadono ancor di più non aver mai visto il miniatore Capodistria, men che meno esser egli nato in questa città.

Francesco Semi si occupa in più riprese (1934, 1935, 1937, 1975 e 1991) della figura storica di Nazario da Capodistria. Ne Il Duomo di Capodistria (1934, 92-96), dopo una descrizione minuziosa della miniature così scrive:

Lumeggiare con notizie storiche la persona di Nazario da Giustinopoli (cioè da Capodistria) è impossibile. L'unica prova della sua esistenza è fornita dalla firma, ch'egli lasciò in questo antifonario; e finora, per quante ricerche io abbia fatte, non mi riuscì-ne riuscì ad altri, di trovare altre opere del genere con la sua firma o coi suoi caratteri, né a Capodistria, né fuori. Il suo modo di firmarsi potrebbe farlo supporre un frate capodistriano, probabilmente attivo in uno dei tanti conventi della sua città; ma ciò ammesso, viene naturalmente di domandarsi, com'egli non abbia lasciato a Capodistria che quest'unico lavoro: quesito al quale non è facile rispondere...

Nazario deve essersi formato a Venezia, sotto gli insegnamenti di Iacobello dal Fiore (1370 c.-1493), /../ Michele Giambono al quale in un primo momento si potrebbe pensare è alquanto diverso; lontanissimo poi dal nostro Nazario è Antonio (non Vittorio) Pisano, cui l'Alisi disgraziatamente attribuì l'opera, che abbiamo esaminata. A Nazario spetta uno dei posti più eminenti fra i miniaturisti della prima metà del Quattrocento, che in tale periodo dobbiamo collocare il suo lavoro, e precisamente non prima del 1432, se questo è l'anno, intorno al quale s'aggira il meglio della produzione di Iacobello;

Fra i ricercatori sloveni il primo a parlarne è France Stelè (1934; 338):

Za nas je bolj zanimiv Koral, ki je signiran kot delo Nazarija de Iustinopoli. Šest odličnih miniatur v inicijalah kaže značilnosti veronske šole, neke črte spominjajo kar na Pisanello. Ni izključeno, da je bil Nazarij iz Kopra kljub veronskemu stilu ne samo pisec ampak tudi iluminator tega rokopisa.

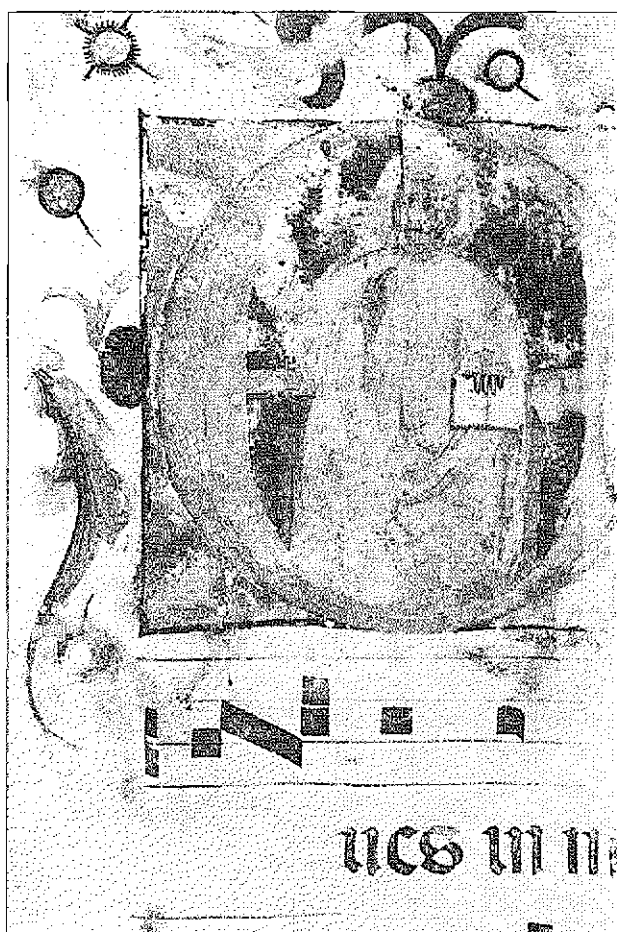

Fig. 2) Nazario da Capodistria: C.2 recto "Cristo in trono", Capodistria, Tesoro del Duomo.

Antonino Santangelo (1935, V, 47-50) dopo un'accurata descrizione del codice e delle miniature così scrive:

Non si comprende come il Van Marle abbia potuto confondere queste belle miniature con le provincialissime ancone veneto-dalmate di Curzola e Sebenico. Lo stile delle miniature appartiene al nostro miglior gotico internazionale del primo Quattrocento, sia veneziano che veronese. Le derivazioni dal Pisanello sono infatti più che evidenti, senza traccia di appesantito provincialismo fino al punto da suggerire che il Nazario da Capodistria sia solo il calligrafo e non il miniatore.

Il nome di Nazario da Capodistria è segnalato anche da Paolo d'Ancona e Erhard Aeschlimann (1948; 156):

Dans la fabrique de la cathedrale de Capodistria est conservé un livre de choeur contenant de belles initiales en miniature, dans lequel, à la page 109, on lit: "Opus Nacarii de Justinopoli". Il est difficile de dire s'il s'agit d'un miniaturiste ou d'un simple calligraphe.

Nel 1964 il nostro corale viene esposto a Zagabria

alla mostra La miniatura in Jugoslavia (1964; 23, 296):

Rukopis je signirao (na f.109) kao scriptor Nazarius de Justinopoli; to znači da je bio pisan u Kopru. Nema dokaza da ga je on i iluminirao. Urešen je inicijalama s minijaturama koje pokazuju karakteristiku talijanske gotike veronske škole. Neki elementi upućuju na Pisanello.

Tra le segnalazioni più recenti quella di Salvator Žitko (1992, 103-105):

Tako so strokovnjaki sele v novejšem času ponovno osvetlili in ovrednotili sijajno delo koprskega miniaturista Nazarija (Nazario da Giustinopoli), ki je v Koprski stolnici zapustil znameniti antifonarij. Drugih njegovih del žal ne poznamo. Antifonarij je sestavljen iz 130 pergamen; med temi je 124 numeriranih, miniaturnih podob z inicijalkami pa je 7. Za lokalno zgodovino sta pomembni upodobitvi koprskega patrona sv. Nazarija na četrti in sedmi miniaturo. Nazarij se je kot umetnik solal v Benetkah pri mojstru Jacobellu del Fioreju, pogosto pa se je zgledoval tudi pri mojstrih Lombardijih. Gre mu nedvomno eno najvidnejših mest med miniatu-

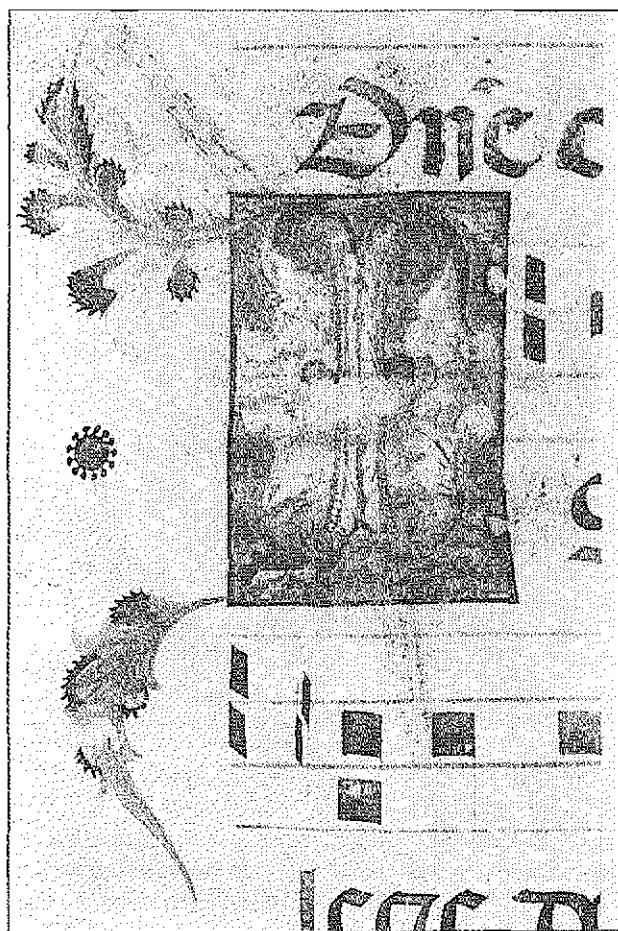

Fig. 3) Nazario da Capodistria: C.XIV recto "lettera iniziale I", Capodistria, Tesoro del Duomo.

Fig. 4) Nazario da Capodistria: C.XXVI verso "Vegliardo orante", Capodistria, Tesoro del Duomo.

risti prve polovice 15. stoletja; nastanek samega antifonarija pa postavljamo v čas okoli 1432, ko je bilo tudi Jacobellovo delovanje najbolj plodno.

Le altre citazioni, nelle quali si accenna alla figura di Nazario da Capodistria si rifanno perlopiù al materiale sinora esposto e riprendono in definitiva le tesi già avanzate (vedasi nella Bibliografia l'elenco delle opere relative a Nazario da Capodistria).

II. LE MINIATURE DEL CORALE DI CAPODISTRIA (Descrizione)

Il corale-antifonario, facente parte del tesoro del Duomo di Capodistria, si compone di carte 109+18 in pergamena di m.0,456x0,321; scritto in minuscola gotica e con notazione musicale. La prima carta manca, la numerazione inizia con il secondo foglio. Per errore dell'amanuense il numero LI appare due volte, il foglio LXXV è spurio. A carta 109 verso c'è la firma Opus Nacarii de Iustinopoli (fig.1). La numerazione continua

dal foglio 110 al foglio 124 e questi fogli vanno addebitati a qualche calligrafo posteriore che nulla ha da vedere con il lavoro di Nazario da Capodistria. L'antifonario è conservato in una semplice rilegatura di tela. Le miniature si trovano tutte nella prima parte dell'antifonario, vale a dire in quella parte firmata in calce con Opus Nacarii de Iustinopoli. Le miniature sono sette come di seguito:

carta II. recto

iniziale *E*(*ecce ego mitto vos...* di cm.10x10 (fig. 2).

Pessimo lo stato di conservazione. Su uno sfondo azzurro, rovinatissimo, è rappresentata la figura del Redentore (come del resto suggerisce il testo iniziale del primo notturno *Ecce ego mitto vos sicut oves in medio luporum dicit dominus*) seduto, con la mano destra in atto di benedire mentre nella sinistra tiene un libro aperto. Il volto è pressoché irricognoscibile a causa della cattiva conservazione e per una piega del foglio che fende il viso.

carta XIV. verso

lettera iniziale *I*(*ste sanctus pro lege sui certavit*) di cm 4,2x6 (fig. 3). Su uno sfondo indaco, molto danneggiato, si distingue l'iniziale *I* di color rosarancio con fogliami verdi agli angoli, oro ai bordi.

carta XXVI. verso

lettera iniziale *A*(*bsterget deus omnem lacrimam*) di cm 10x9,6 (fig. 4). La pagina è danneggiata e di conseguenza manca l'angolo superiore destro del quadretto miniato. Ottimo invece lo stato di conservazione sicché questa ci si presenta come una delle miniature migliori. Manca nel testo qualsiasi accenno su chi possa rappresentare la miniatura. Su uno sfondo blu, nel quale sono appena percettibili finissimi ricami bianchi, si leva austera la figura di un vecchio canuto, dallo sguardo rivolto verso l'alto e le mani giunte in atto di preghiera (San Girolamo?).

carta XLIII. recto

lettera iniziale *E*(*uge serve bone et fidelis*) di cm 9,9x11,4 (fig. 5). Su di un verde tappeto erboso si innalza la figura di un giovane vescovo; nella mano sinistra tiene il pastorale e con la destra sostiene il modellino di una città. Piace credere che siamo di fronte alle sembianze giovanili di San Nazario, patrono di Capodistria, e che il modellino rappresenti l'antica Giustinopoli (Semi F., *Il Duomo...*, 1934, pp. 93-94). Sebbene nulla vieti di pensare ad una raffigurazione giovanile di San Nazario, tuttavia in tutto il testo del corale, almeno in quella sua parte che va dall'inizio sino alla firma del calligrafo e (o) miniatore, che è poi quella contenente le miniature, non si trova alcun accenno, di data nome od altro, che aiuti a stabilire l'identità del giovane vescovo. Ciò vale anche per il modellino della città che ci sembra troppo stilizzato, quasi uno stereotipo di una città-modello nordica e troppo "gotico internazionale" per poterlo ritenere una rappre-

Fig. 5) Nazario da Capodistria: C.XLII recto "Giovane Vescovo", Capodistria, Tesoro del Duomo.

sentazione dell'antica Giustinopoli.

carta LX. recto

lettera iniziale *V(eni sponsa christi...)* di cm 10x10,5 (fig. 6). Lo sfondo è rosso e vi si scorgono tracce di un edificio con colonne esilissime. Sopra di esso la delicata Santa Caterina che tiene nelle mani la palma del martirio e la ruota dove è stata torturata.

carta LXXVI. recto

lettera iniziale *B(eatus vir qui metuit dominum...)* di cm 9,5x11,1 (fig. 7). Su uno sfondo rosso è raffigurato San Giorgio, in veste di crociato, mentre trafigge il drago. I colori sono tanto sbiaditi da lasciar scorgere i tratti di penna sottostanti.

carta LXXXVII. verso

miniatura di cm 9x16,2 (fig. 8).

Fondo oro. Sopra una basilica verde in primo piano, dietro alla quale se ne scorge un'altra purpurea dal

campanile a punta, si erge la figura di un Santo Vescovo con la mitra bianca e la pianeta rosso mattone. Pur mancando nel testo qualsiasi specificazione riguardo al personaggio miniativo, anche in questo caso il riferimento è andato sempre a San Nazario, come è logico pensare vista l'ubicazione del manoscritto. Forse un tantino azzardata l'ipotesi che la chiesa raffigurata rappresenti il modello del Duomo di Capodistria prima della ristrutturazione del Massari, data l'assoluta mancanza di prove e per la presenza di quel campanile a punta dal sapore troppo nordico.¹

III. RIFERIMENTI AL GOTICO INTERNAZIONALE

III.1 Pisanello

I pochi lavori nei quali si accenna all'opera di Nazario da Capodistria, indicano la sua appartenenza al

Fig. 6) Nazario da Capodistria: C.LX recto "Santa Caterina", Capodistria, Tesoro del Duomo.

¹ Sul Duomo di Capodistria: Alisi A., 1932; Bernik S., pp. 34-39; Del Bello N., 1905; Mikein T., 1970; Mikuz J., 1980; Madonizza A., 1851; Pilosio L., 1934; Semi F., 1934.

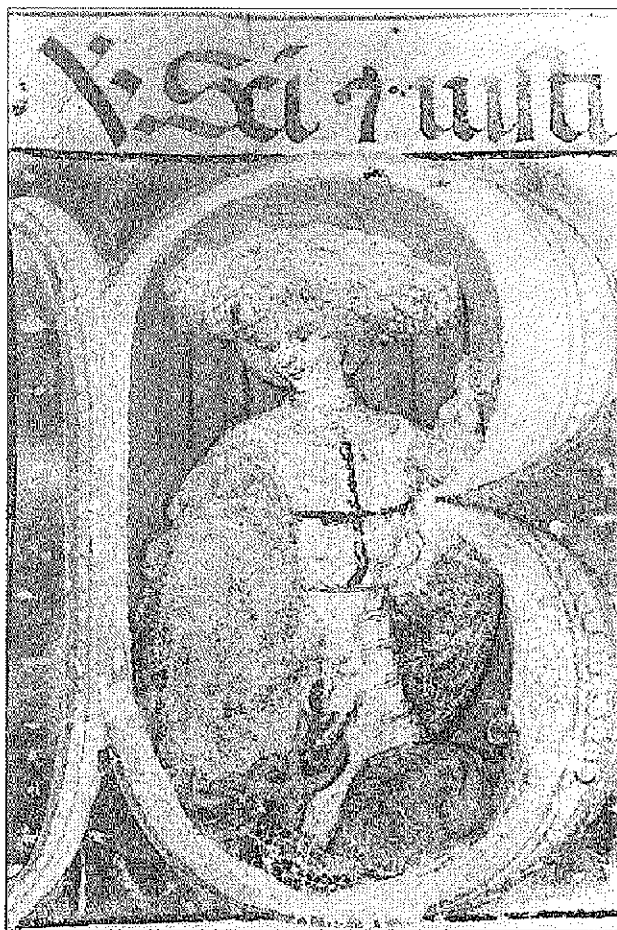

Fig. 7) Nazario da Capodistria: C.LXXVI recto "San Giorgio", Capodistria, Tesoro del Duomo.

miglior Gotico Internazionale italiano e sottolineano in particolare l'influenza del Pisanello e di Jacobello del Fiore.² Ed in effetti una prima lettura dell'opera del nostro artista ci induceva a crederla piuttosto prossima alla maniera pisanelliana. Una somiglianza generica la si nota con la *Madonna della Quaglia* al Museo Castelvecchio di Verona (fig. 9), databile 1420 (variamente attribuita a Stefano da Zevio e al Pisanello), per la posizione aggraziata della Madonna il cui volto e le mani affusolate ricordano la grazia della Santa Caterina illuminata da Nazario da Capodistria. Il bel copricapo tutto piume del San Giorgio che uccide il drago (miniatura sesta del nostro antifonario) trova riscontro con uno studio di costume oggi all'Ambrosiana di Milano (fig. 10). Il grande affresco pisanelliano nella chiesa Santa Anastasia a Verona il *San Giorgio e la principessa*, come pure lo studio preparatorio, forse per

il medesimo lavoro, *Cavaliere e dama* (fig. 11) che si trova al Museo Condé di Chantilly, entrambi databili 1441, ci riportano ancora una volta alla lineare graziosità della Santa Caterina di Nazario. Infine, il dipinto pisanelliano, *Madonna con Santo Antonio Abate e San Giorgio*, alla National Gallery di Londra (fig. 12) ci ricorda, per il barbuto volto del vecchio abate dal medesimo profilo e dallo sguardo severo, la miniatura terza del nostro antifonario (Vegliardo orante).

Naturalmente non è difficile trovare altre corrispondenze con l'opera pisanelliana, però si tratta di analogie iconografiche dovute piuttosto all'affinità dei personaggi che non ad una vera e propria corrispondenza del linguaggio stilistico. Proprio per questo motivo, il nesso con il Pisanello ci appare appropriato sì, ma tuttavia troppo generico. Abbiamo pertanto cercato in altra direzione. Prima di procedere dobbiamo però fare un passo indietro.³

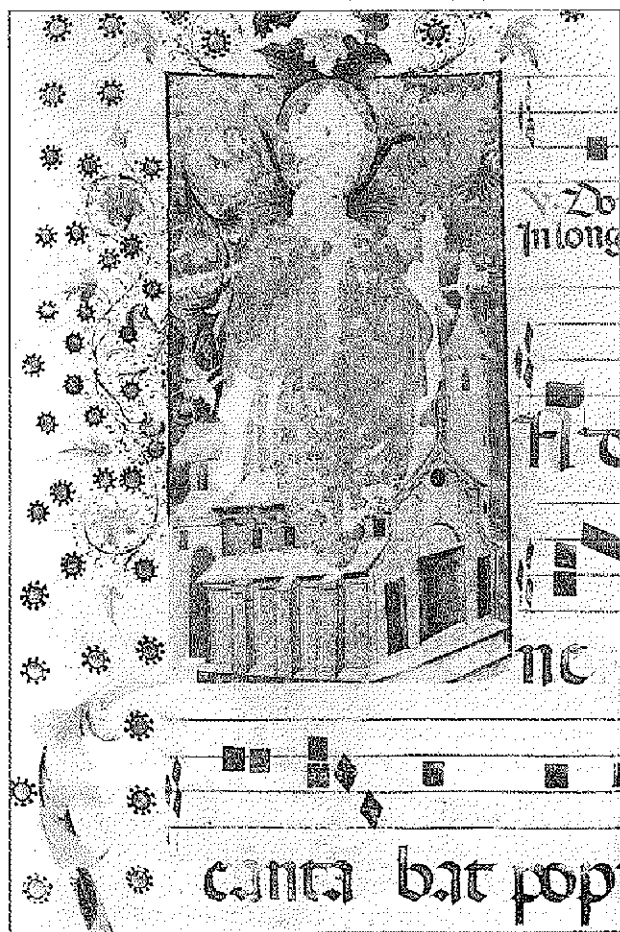

Fig. 8) Nazario da Capodistria: C.LXXXVII verso "Santo Vescovo", Capodistria, Tesoro del Duomo.

2 Alisi A., 1932, p. 100; INVENTARIO, Roma 1935, p. 48; Stelè F., 1934, p. 338.

3 Sul Pisanello vedasi: Coletti L., 1953, pp. XVI-XXII; Coletti L., 1953; Fossi Todorov M., 1966; Hill G.F., 1905; Krasceninnikova M., 1920 pp. 5-23, 125-133 e 226-229.

III.2 I Limbourg

Se osserviamo un'opera squisitamente internazionale come il *Corteo di caccia* dalle "Très riches Heures" del Duca di Berry, Chantilly Museo Condé 1416 circa (fig. 13), ci rendiamo subito conto di quanto sia "internazionale" l'opera del Nostro. Al solo confronto con questo piccolo riquadro, tipicamente cortese, balza agli occhi l'internazionalità di questo movimento che accomuna in un medesimo stile opere ed artisti di diversa provenienza. Il volto della damigella al centro del corteo di caccia, possiede la stessa compostezza e leggerezza della Santa Caterina del nostro antifonario; i cappelli di piume e pure i cavalli potrebbero essere di mano pisanelliana e sempre al Pisanello rimanda anche la verde selva sullo sfondo. Le architetture poi che si intravedono dietro agli alberi richiamano alle guglie del modellino della presunta Giustinopoli sorretta dal Giovane Vescovo nella miniatura quarta del nostro anti-

Fig. 9) Stefano da Verona o Pisanello: "Madonna della Quaglia", Verona, Museo di Castelvechio.

Fig. 10) Pisanello: "Studi di costume e drago", Milano, Pinacoteca Ambrosiana.

fonario, e pure la torre, che spunta da dietro la basilica nell'ultimo riquadro del codice capodistriano, trova qui preciso riscontro. Ma nuovamente siamo di fronte a somiglianze di immagini, quasi tratte da un repertorio comune, e non di mano; somiglianze che tuttavia dimostrano la fattura squisitamente internazionale delle miniature di Nazario da Capodistria, nella maniera in cui questo movimento si andava delineando verso la metà del secolo decimoquinto.

Finalmente, una pista da seguire ci si apre analizzando la *Madonna nel giardino dei gigli* al Museo Ferdinandeum di Innsbruck (fig. 14), è un'opera già variamente attribuita; in un primo tempo alla scuola tedesca, poi a Stefano da Verona nel momento del suo maggior avvicinamento all'arte lombarda, e più di recente gli studiosi concordano nel sottolineare la preponderanza di elementi spiccatamente lombardi.⁴ Qui i riscontri con le miniature del nostro antifonario si fanno

4 Per quest'opera vedasi: Coletti L., 1953, p. XVIII; Magagnato L., 1958, p. 53.

Fig.11) Pisanello: "Cavaliere e dama", Chantilly, Musée Condé.

più precisi; la caduta del panneggio, le lumeggiature sul naso e sulle gote sono segnali inequivocabili di corrispondenza stilistica.

III.3 Gli affreschi lombardi del Quattrocento

Una lettura più attenta delle nostre miniature ce le ha fatte sembrare opera più di pittura che non di miniatura, nel senso che denunciano una manualità vicina a quella di un artista abituato a lavorare su grandi superfici e che solo saltuariamente si cimenta con la miniatura. Lo si riscontra soprattutto esaminando i particolari molto ingranditi delle nostre miniature, ad esempio su diapositiva. Tale ipotesi, e cioè quella di un artista abituato a lavorare su grande scala, magari in una bottega di affreschi, potrebbe anche indirettamente spiegare la mancanza di altre opere in miniatura firmate da Nazario da Capodistria.

Si rende pertanto necessario esaminare alcuni dei cicli di affreschi che sono sopravvissuti al grande nau-

fragio dell'arte lombarda.

Alla metà del secolo si datano gli affreschi del Palazzo Borromeo di Milano.⁵ Quantunque il loro stato di conservazione non sia eccellente e comunque manchi del tutto l'elemento più importante ovvero l'oro, non è difficile trovare somiglianze nei particolari dei volti (fig. 15), soprattutto con quello della Santa Caterina di Nazario. Così pure gli affreschi contigui di Oreno, Casino Borromeo (fig. 16) e che rappresentano lo stadio successivo rispetto a quelli del Palazzo, si avvicinano ancora di più, per la maggiore finezza del segno, alle miniature del corale di Capodistria. Per quel che riguarda panneggio e chiaroscuro invece, entrambi i cicli di affreschi, per la durezza del tratto, sono ancora lontani dalle nostre miniature.

Dello stesso periodo, firmato Zavattari e datato 1444, il ciclo del Duomo di Monza, con le *Storie della regina Teodolinda*, ciclo che si presenta un tantino più aggraziato rispetto ai precedenti. Sempre degli Zavattari,

Fig.12) Pisanello: "Madonna con S. Antonio abate e S. Giorgio", Londra, National Gallery.

⁵ Per gli affreschi di Palazzo Borromeo: Consoli G., 1966; Matalon S.-Mazzini F., 1958, pp. 77-80.

Fig.13) *Pol de Limbourg e fratelli: "Corteo di caccia dalle Tres riches Heures del duca di Berry", Chantilly, Musée Condé.*

i Santi Antonio Abate e Benedetto di Firenze, collezione privata, che, forse per la diversa tecnica, sembrano avvicinarsi di più alle nostre miniature.⁶

Un ennesimo ciclo pittorico che si potrebbe accostare alle miniature del nostro codice sono gli affreschi di Torre Aquila a Trento, anch'essi da anni oggetto delle dispute di studiosi: sempre in bilico tra arte italiana e arte oltremontana.⁷

Se nordiche sono le rappresentazioni del lavoro nei campi e l'architettura, di contro, il portamento aggraziato delle figure di Torre Aquila (fig. 17), e lo si nota specialmente nei particolari, denota uno stile pittorico del tutto italiano, molto affine alle miniature del nostro antifonario ed ai cicli di affreschi sinora esaminati. Riguardo alla paternità di quest'ultimo ciclo di affreschi è stato fatto il nome di Stefano da Verona, nel momento in cui, sul nascere del Quattrocento, questi si era avvicinato alla cultura boema.⁸ Ed anche di Stefano troviamo qualche eco nell'opera del nostro miniatore. A parte la già citata *Madonna della Quaglia* (fig. 9) del Museo di Castelvecchio a Verona, la *Madonna del Roseto*, sempre al medesimo museo e databile 1420 circa, possiede, nel particolare del corteo degli angeli, nella capigliatura quasi mossa dal vento, molta somiglianza con la chioma della Santa Caterina illuminata da Nazario da Capodistria.

Tutti i dipinti sinora esaminati rimandano, a parte la medesima appartenenza al Gotico Internazionale, ad una radice comune, ad un grande esempio da emulare, ad una fonte inesauribile di motivi dalla quale attingere.

Un artista che nel 1404 è citato negli Annali del Duomo di Milano quale *summus in arte pittorica et disegnamenti* mentre nel 1410 a Venezia è ricordato come *excellentissimus inter omnes pictores mundi*. Stiamo naturalmente parlando di Michelino de Molinari da Besozzo, la cui opera il miniatore dell'antifonario capodistriano deve certamente aver conosciuto.

III.4 Michelino da Besozzo

Lo *Sposalizio mistico di Santa Caterina* della Pinacoteca di Siena (fig. 18), sua unica opera firmata *Michelinus fecit* e datata 1420, rappresenta il punto di partenza per le successive attribuzioni su base stilistica poiché contiene tutte le peculiarità dello stile micheliniano, molte delle quali sono facilmente rintracciabili anche nelle miniature di Nazario da Capodistria. La

Fig. 14) *Miniatura lombardo del primo Quattrocento: "Madonna nel giardino dei gigli", Innsbruck, Ferdinandeum.*

6 Per gli affreschi degli Zavattari: Castelfranchi Vegas L., 1964; Matalon S.-Mazzini F., 1958, pp. 67-70.

7 Per gli affreschi di Torre Aquila: Morassi A., 1928-29, pp. 337-367; Magagnato L., 1958, p. 35.

8 Fiocco G., 1950, pp. 56-64

Fig. 15) *Maestro dei Giochi Borromeo: "Il gioco dei tarocchi (particolare)", Milano, palazzo Borromeo.*

Santa Caterina di Nazario e l'omonima Santa di Michelino sono entrambe diafane nei volti e sono candide le loro mani, mani esilissime che, nel nostro antifonario, trovano preciso riscontro nella miniatura quarta raffigurante il Giovane Vescovo che sostiene il modellino di una città. Il caratteristico modo di lumeggiare gli zigomi per ottenere il rilievo del San Antonio Abate micheliniano (ibid.), si ritrova anche in ben tre figure del nostro corale: i due vescovi, miniature quarta e sesta, ed il Vegliardo orante, miniatura terza. Lo stesso paragone lo si potrebbe fare anche con altre opere di Michelino, ad es. con lo *Sposalizio della Vergine* del Metropolitan Museum di New York, opera databile 1420-30. Ulteriori paragoni stilistici si possono fare con la *Crocefissione* della Chiesa di San Salvatore a Crevenna,⁹ opera giovanile di Michelino (fig. 19), paragonabile alla miniatura

del Giovane Vescovo, per il medesimo impianto del volto, inclinato e abbassato, per la struttura degli occhi appena accennati e affossati, per il naso ricurvo e per il solito gioco di ombre dagli zigomi al mento. Opera della maturità invece gli affreschi che Michelino eseguì nella Chiesa di San Eustorgio a Milano.¹⁰ Anche in questo caso possiamo fare un bel paragone tra il *San Domenico* di Michelino (fig. 20) e l'ultima miniatura del nostro antifonario, il Santo Vescovo che si erige sopra la basilica. Oltre all'acconciatura, che sembra essere uscita proprio da sotto le stesse "forbici", molto simile è la maniera di trattare gli occhi, un pò a mandorla, ed il naso, per non parlare del modo di chiaroscurare il viso. Indicativo è anche il modo di "muovere" i panni, maniera ormai molto vicina a quella adottata da Nazario. Ne sono una prova i vari particolari delle vele, sempre nella medesima chiesa: il *San Giovanni Battista*, il simbolo dell'Evangelista Matteo ed altre immagini di Santi.

Quanto esposto induce a credere che il nostro miniatore sia stato senz'altro a conoscenza dell'opera di Michelino da Besozzo e che, come tanti altri del suo tempo, ne abbia ammirato la carica umana ed appreso lo stile.¹¹ Tra i suoi seguaci, ad una o due generazioni

Fig. 16) *Maestro lombardo: "La cattura dell'orsacchiotto", Oreno, Casino Borromeo.*

9 Per gli affreschi di Crevenna: Ottino della Chiesa A., 1959, pp. 25-30; Mazzini F., 1965, p. 424.

10 Per gli affreschi di San Eustorgio: Bicchi U., 1954, pp. 269-272; Mazzini F., 1965, p. 425.

11 Su Michelino da Besozzo vedasi: Toesca P., 1905, pp. 31-39; Zappa G., 1910, pp. 443-449.

dal grande maestro, va situata quindi anche l'opera di Nazario da Capodistria.

III.5 Cristoforo Moretti

Se accenniamo ai seguaci di Michelino pensiamo

Fig. 17) Maestro Boemo (?): "Particolare dei mesi", Trento, Torre Aquila.

Fig. 18) Michelino da Besozzo: "Sposalizio di S. Caterina", Siena, Pinacoteca Nazionale.

subito a Cristoforo Moretti, il cui Polittico del Museo Poldi Pezzoli di Milano, sua unica opera firmata databile 1460 circa, è un'opera di capitale importanza per intendere l'orientamento dell'arte lombarda a metà Quattrocento. Poco interessato alle innovazioni del suo tempo, che ormai stavano prendendo piede un pò dovunque, egli è considerato invece come l'epigono dell'arte di Michelino da Besozzo e degli Zavattari.¹²

La sua opera tuttavia non comporta per noi un maggiore avvicinamento alle miniature di Nazario da Capodistria, rispetto al materiale sinora preso in considerazione. Per noi si rivela di gran lunga più proficua l'analisi dell'opera pittorica di due artisti contemporanei e concittadini del Moretti: Bonifacio e Benedetto Bembo.

IV. I BEMBO

IV.1 Bonifacio Bembo

Di tutti gli artisti sinora considerati, e anche fra quelli che ancora vedremo, Bonifacio Bembo ci è sembrato il più vicino all'artista che minò il corale del Duo-

¹² Su Cristoforo Moretti vedasi: Cavalcaselle G.B.-Crowe J.A., 1912, p. 331; Van Marle R., 1926-27, p. 182; Baroni C.-Samek Ludovici S., 1952, pp. 73-75; Russoli F., 1955, pp. 192-193; Salmi M., 1955, pp. 837-838; Matalon S.-Mazzini F., 1958, pp. 68-69.

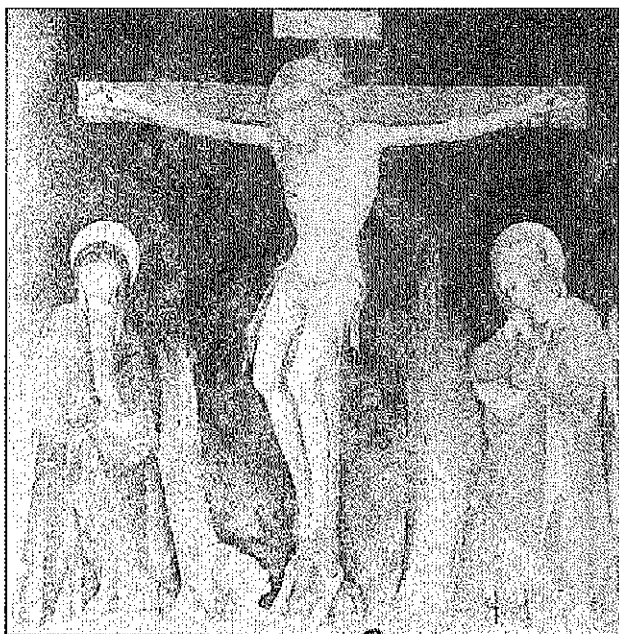

Fig. 19) Michelino da Besozzo: "Crocefissione", Cremona, San Salvatore.

mo di Capodistria. Vedremo quindi un pò più da vicino il percorso artistico di questo grande artista cremonese.

Le raccolte di tarocchi sono, se non la principale, sicuramente la sua più conosciuta prova giovanile. La bulinatura dorata del fondo della collezione Visconti di Modrone di Milano e quelle dell'Accademia Carrara di Bergamo (fig. 21), tanto cortese e "zavattariana", rimarrà una peculiarità del suo stile tanto prezioso e cavalleresco. La datazione di questi tarocchi parte dal 1440 e non va oltre il 1447. Le stesse caratteristiche presenta un'altra serie di tarocchi un tantino più tarda, 1446- 1453, oggi al Museo Civico di Catania.¹³

Datate 1446 sono le illustrazioni del Codice Palatino 556 (fig. 22) alla Biblioteca Nazionale di Firenze,¹⁴ graziosissime "miniature" in sola penna che narrano le avventure dei più amati eroi cortesi. Altra opera giovanile le tavolette superstiti della demolita Casa Meli, cospicua famiglia cremonese, cronologicamente prossime ai tarocchi, databili quindi di poco oltre la metà del secolo e suddivise oggi in varie raccolte: sedici al Museo Civico di Cremona, dieci al Museo di Torcello e una all'Albertina di Vienna. Narrano perlopiù storie bibliche, come ad es. *La creazione degli animali* del Museo di Trento (fig. 23). Opere giovanili anche la *Madonna col bambino tra Santi Cosma e Damiano* del

Museo Civico di Cremona, ed il *Peccato originale* della collezione Wilczek a Kreuzenstein nel Tirolo, entrambe databili verso la metà del secolo. Un grande ciclo di affreschi giovanili, compiuto molto probabilmente dal 1449 al 1453, orna la Cappella Cavalcabò nella Chiesa di San Agostino a Cremona. Purtroppo la decorazione della cappella ci è giunta mutila e quel che ne rimane è in cattive condizioni. Verso la metà del secolo andrebbero datati anche gli affreschi recentemente scoperti a Genova in Santa Maria di Castello, raffiguranti vari *Profeti* (fig. 24).¹⁵ La *Madonna col bambino e angeli musicanti* del Museo di Worchester va situata tra gli affreschi giovanili della Cappella Cavalcabò e l'attività matura di Bonifacio Bembo.¹⁶ Opera della maturità è il ciclo di affreschi nella Cappella del Castello a Monticeli

Fig. 20) Michelino da Besozzo: "San Domenico", Milano, San Eustorgio.

13 Per le miniature di Catania vedasi: Bottari S., 1951, pp. 110- 124.

14 Rasmus N., 1939, pp. 245-281

15 Per gli affreschi di San Agostino: Mazzini F., 1965, pp. 441- 442; Wittgens F., 1936, pp. 345-366.

16 Wittgens F., 1955, pp. 70-74.

Fig. 21) Bonifacio Bembo: "Carta da tarocchi - re di coppe", Bergamo, Accademia Carrara.

d'Ongina (Piacenza)¹⁷. Compiuto tra il 1450 ed il 1460, esso comporta una serie di ricerche realistiche ed espressive che ci fanno vedere Bonifacio Bembo in una dimensione ancora inedita. Con questo ciclo infatti, l'artista supera la maniera di pittore cortese, che è stata una peculiarità della sua produzione giovanile, denunciando un nuovo interesse volto alla ricerca della prospettiva. Probabilmente tale svolta è dovuta all'influenza di suo fratello minore, Benedetto Bembo, che pur uscendo dalla stessa bottega, ha sempre rivolto il proprio interesse verso la cultura padovana squarconesca,

una cultura che ha ben poco di Gotico Internazionale e che esula di conseguenza dall'orbita nella quale gravitava il più anziano Bonifacio. Negli affreschi di Monticelli d'Ongina assistiamo ad una stretta collaborazione e ad un reciproco scambio di esperienze tra i due fratelli, collaborazione che sfocia in composizioni inedite, insolite e molte volte, per la maniera dell'uno o dell'altro, quasi impossibili da dipanare. Del 1455 sono i *Santi Giuliano e Alessio* della Pinacoteca di Brera di Milano (fig. 25), nei quali, per il panneggio così poco internazionale del San Giuliano, per il sapiente lavoro di chiaroscuro sulle gambe del San Alessio e per la presenzialità alquanto volumetrica delle figure, si può pensare, forse, ad una certa influenza di Masolino.¹⁸ Forse di poco più tardi ma comunque molto vicini ai Santi Giuliano e Alessio di Brera, i *Santi Vito e Lorenzo* della collezione Harris di Londra. *L'Incoronazione di Cristo e della Vergine* alla Pinacoteca di Cremona, databile 1460, è un'opera di fondamentale importanza per tutti gli studi relativi a Bonifacio Bembo¹⁹.

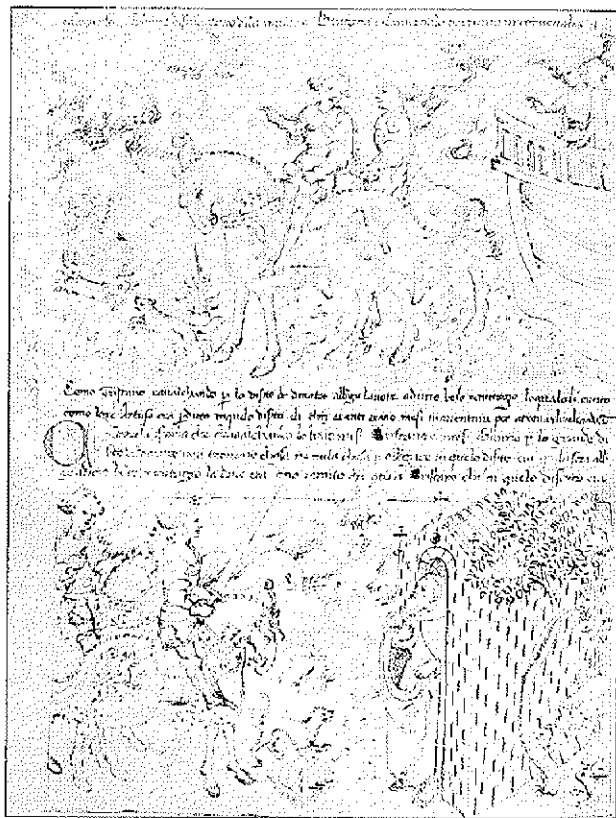

Fig. 22) Bonifacio Bembo: "pagina del Codice Palatino 556", Firenze, Biblioteca Nazionale.

17 Per gli affreschi di Monticelli d'Ongina: Quintavalle A.C., 1963, pp. 36-46; Mazzini F., 1965, pp. 441-442; Quintavalle A.C., 1961, pp. 45-46

18 Zeri F., 1951, pp. 32-35

19 Longhi R., 1928-29, pp. 55-67

Fig. 23) Bonifacio Bembo: "La creazione degli animali", Trento, Museo Civico.

L'Incoronazione è il pannello centrale di un trittico ricomposto dal Longhi (i pannelli laterali *Incontro di Gioacchino e Anna*; *Epifania* si trovano in raccolte americane) ed è stato il punto di partenza dal quale ha preso il via tutta una serie di studi e nuove proposte di opere da attribuire a Bonifacio Bembo.

Fra gli anni 1460-1470 infine, vanno collocate le tre tavolette del Museo del Seminario di Cremona,²⁰ e l'*Iconografia estense* codice n. 293 della Biblioteca Nazionale di Roma, considerata una delle sue ultime opere. Passiamo ora all'esame delle somiglianze stilistiche tra l'opera di Bonifacio Bembo e le miniature dell'antifonario capodistriano: se ne trovano tantissime e lungo tutto il percorso artistico di Bonifacio. A partire dalla raccolta di tarocchi dell'Accademia Carrara di Bergamo, il cui giovane *Re di coppe* (fig. 21) ci rimanda alla Santa Caterina miniata dal nostro Nazario. Entrambi diafani nel volto, identica la maniera di trattare gli occhi, le sopracciglia, il naso, la bocca, il mento e l'orecchio che è praticamente identico nella Santa Caterina ed in quasi tutti i tarocchi della serie. Nel con-

tinuare l'esame del Re di coppe calzante è anche il paragone coloristico con il volto della Santa Caterina come pure il tocco dell'acconciatura con le stesse identiche "volute" nei capelli che li fanno sembrare così leggeri come mossi dal vento. Le illustrazioni del Codice Palatino 556 ci offrono numerosissimi spunti iconografici da portare a confronto; tante damigelle somiglianti a Santa Caterina, il copricapo di Lancillotto sembra essere lo stesso portato dal nostro San Giorgio ecc... (fig. 22) Da un'altra opera giovanile, le tavolette da soffitto della demolita Casa Meli (fig. 23), troviamo affinità nel modo di trattare il panneggio, lievemente mosso, sapientemente avvolto attorno alle mani e ben disteso fino a terra dove risalta nel bordo ben marcato, che ci fa pensare al Giovane Vescovo con il modellino di una città dell'antifonario capodistriano. Per lo stesso chiaroscuro sul volto a tre quarti, al *Profeta* del Chiostro di Santa Maria di Castello a Genova (fig. 24) si può paragonare il Vescovo sopra la Basilica, ultima miniatura del nostro antifonario. Le sottilissime dita del Profeta di Genova rimandano inoltre alla mano del Giovane Vescovo recante il modellino di una città. Le maggiori affinità si riscontrano con i *Santi Giuliano e Alessio* (fig. 25) della Pinacoteca di Brera. Un attento esame dei volti dei Santi Alessio e Giuliano con i volti del Vegliardo orante e del Vescovo sopra la Basilica del codice capodistriano, svela moltissime affinità stilistiche. Il chiaroscuro degli zigomi, che già aveva avvicinato le miniature allo stile di Michelino da Besozzo, perde qui la sua insistenza per farsi più ricercato e diffuso su tutto il volto sino ad apparire meno percettibile ma più prezioso. I colpi di luce sulla fronte e sugli zigomi sono attenuati e presentano un certo trapasso dalla luce all'ombra. Questa tecnica è facilmente riscontrabile in tutti e quattro i soggetti indicati: Santi Alessio e Giuliano, Vegliardo orante e Vescovo sopra la Basilica. Caratteristico è anche il lungo raggio di luce che modella il naso, come pure le labbra carnose appena percettibili sotto le barbe dei quattro Santi. Le mani del Sant'Alessio, così semplici e dal contorno nero (quasi dei guanti), sono le stesse che il Vegliardo, miniatura terza di Nazario da Capodistria, giunge in atto di preghiera. L'abito del San Giuliano, per le pieghe, la caduta delle vesti ed il riscontro anche coloristico nella contrapposizione tra zone di colore chiaro e colore scuro e per il fondo bordato di nero, è quasi identico a quello indossato dal Giovane Vescovo. I medesimi raffronti si possono fare anche con l'*Incoronazione di Cristo e della Vergine* della Pinacoteca di Cremona e con i *Santi Vito e Lorenzo* della collezione Harris di Londra.²¹

20 Voltini F., 1957, pp. 54-56

21 Su Bonifacio Bembo vedasi ancora: Di Parravicino E., 1963, pp. 237-51; Mazzini F., 1965, pp. 437-442; 444 e 449; Berti Toesca E., 1939, pp. 135-143; Ragghianti C.L., 1949, pp. 31-59 e 288-300; Baroni C.-Samek Ludovici S., 1952, pp. 91-122; Longhi R., 1957, p. 9; Matalon S.-Mazzini F., 1958, pp. 25-26, 43, 46-47 e 64; Ferrari L., 1959; Pesenti F.R., 1963, pp. 319-321.

IV. 2 Benedetto Bembo

Della collaborazione di Bonifacio con il fratello minore Benedetto si è già parlato, accenneremo quindi solamente alle somiglianze più stringenti con le miniature di Nazario da Capodistria.

Omero e Virgilio del Castello di Torchiara (fig. 26), 1462 circa, presentano, specialmente nel Virgilio, un modo di trattare il panneggio molto simile a quello del Giovane Vescovo del nostro antifonario. Sempre al Castello di Torchiara, alcuni *Putti* posseggono il chiaroscuro dei volti identico al Vegliardo orante del Nazario capodistriano. Un particolare della *Fuga in Egitto*, nella Chiesa di San Michele a Cremona (fig. 27), possiede, nella maniera di trattare il panneggio, moltissime somiglianze, anche iconografiche, con l'ultima miniatura del nostro antifonario. La *Fuga in Egitto*, databile 1455-1460 è alquanto prossima allo stile di Bonifacio e l'attribuzione è tuttora incerta.²²

V. I MINIATORI

Abbiamo visto come le miniature del nostro antifonario si possano facilmente accostare ai grandi cicli di affreschi lombardi del Quattrocento e come la maniera di Bonifacio Bembo debba aver avuto un ruolo determinante nella formazione del linguaggio di Nazario da Capodistria. E' giunto adesso il momento di volgere lo sguardo verso i miniatori di quel tempo e vedere chi tra

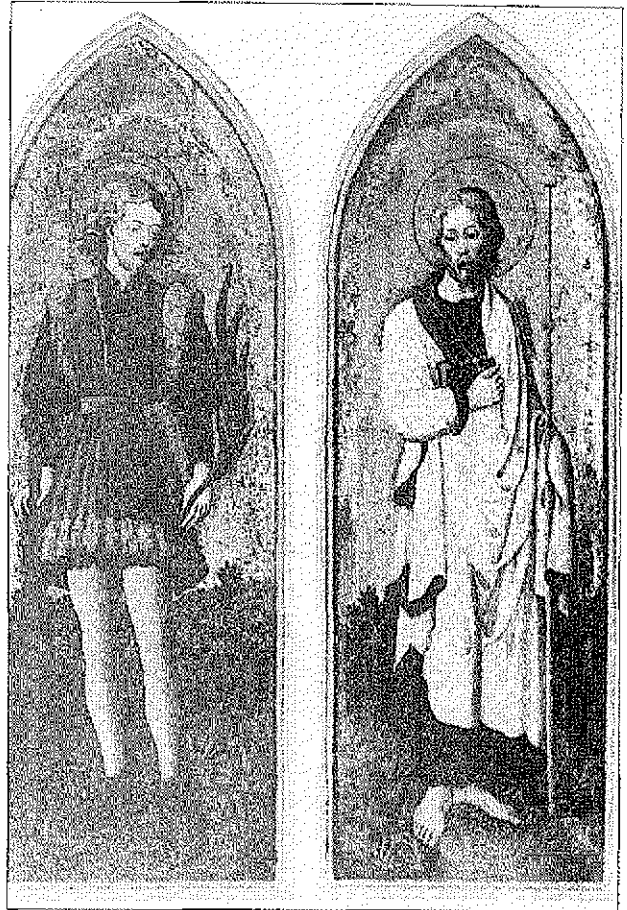

Fig. 25) Bonifacio Bembo: "Santi Alessio e Giuliano", Milano, Brera.

essi abbia potuto incidere sullo stile del miniatore capodistriano.

V.1 Frate Nebridio, il Maestro del Messale Mainardi

Tra i miniatori il cui stile si avvicina maggiormente a quello di Bonifacio Bembo, e di conseguenza potrebbero risultare particolarmente interessanti per un confronto con l'artista che minid il corale di Capodistria, spicca la figura del Maestro del Messale Mainardi.

Per dare un volto a questo maestro anonimo, alcuni ricercatori fanno il nome di tal Andrea da Cremona, attivo con certezza tra il 1460 ed il 1490. Più di recente il Maestro del Messale Mainardi è stato identificato, assieme ad altre opere, sotto il nome di Frate Nebridio.²³

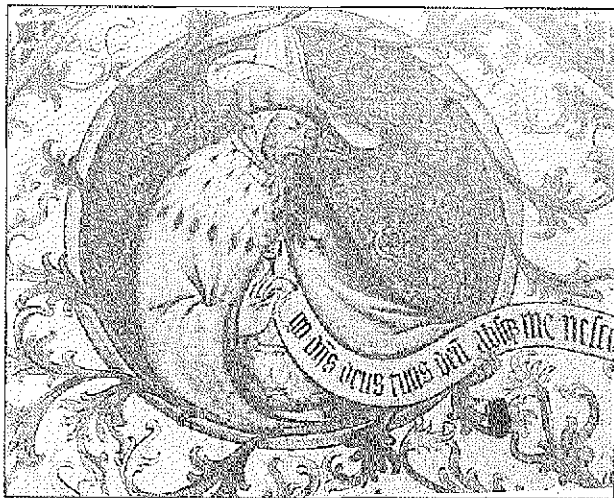

Fig. 24) Bonifacio Bembo: "Profeta", Genova, S. Maria di Castello.

22 Per Benedetto Bembo vedasi: Quintavalle A.C., 1963, pp. 33-46; Ragghianti C.L., 1949, pp. 31-59 e 288-300; Baroni C.-Samek Ludovici S., 1952, pp. 91-122; Mazzini F., 1965, pp. 442-443.

23 Levi D'Ancona M., 1963, pp. 87-92

Fig. 26) Benedetto Bembo: "Omero e Virgilio", Torchiara, Castello.

Il Breviario della Bodleyan Library di Oxford (Ms. Can. Lit. 388 fol. 7) è un punto di sutura fra un gruppo di opere raccolto dalla Levi D'Ancona²⁴ intorno al nome di Nebridio, e un altro gruppo, più tardo, raccolto dalla dott. Ferrari²⁵ sotto il nome di Maestro del Messale Mainardi. Molto probabilmente trattasi di un unico artista, alquanto prossimo alla maniera di Bonifacio Bembo, per quanto nel Breviario di Oxford sia riscontrabile l'influenza di altri artisti lombardi come Benedetto Bembo, Cristoforo Moretti e soprattutto Belbello da Pavia nel suo periodo tardo, tanto che questo Breviario andrebbe datato 1460-1470. Molto probabilmente è di questo periodo anche il Breviario Romano della Biblioteca di Brera di Milano (fig. 28), anch'esso attribuito a Frate Nebridio-Maestro del Messale Mainardi.

Rispetto alle miniature di Nazario da Capodistria, queste conservano una grafia lineare ancora del tutto gotica nonostante la stesura abbastanza tarda. Pure l'ornamentazione marginale, che qui è spiccatamente lombarda, com'è naturale vista la grande affinità con lo stile di Bonifacio Bembo, è alquanto lontana dalla maniera delle miniature di Nazario da Capodistria. Le miniature di Nazario presentano, per quanto riguarda la

decorazione marginale e la struttura delle iniziali, caratteristiche non riscontrabili nelle opere di pittura lombarda sinora esaminate. Per la maniera di ornare le figure e per il modo di disporvi dentro le immagini, le miniature di Nazario sembrano dipendere piuttosto da botteghe venete che non da officine lombarde e, indirettamente, anche dallo stile di Belbello da Pavia.

Fig. 27) Bembo: "Fuga in Egitto (particolare)", Cremona, San Michele.

²⁴ Ibid

²⁵ *Arte Lombarda...*, 1956, pp. 87-88

Fig. 28) Frate Nebridio: "Breviario Romano - frontespizio", Milano, Brera.

V.2 Belbello da Pavia

Belbello da Pavia, uno dei maggiori miniatori lombardi del Quattrocento, deve avere per qualche anno (dal 1462 in poi) soggiornato a Venezia.²⁶ Dato il considerevole numero di miniature eseguite da Belbello a Venezia è facile supporre che la sua presenza abbia esercitato una notevole influenza sulla miniatura locale. E' provata inoltre anche l'influenza del lessico di Belbello sullo stesso Bonifacio Bembo, come dimostrano gli affreschi nella chiesa di San Agostino a Cremona.²⁷

Per noi sono particolarmente interessanti le miniature di un grande antifonario del Gabinetto delle Stampe di Berlino che, sebbene non tutte di una stessa mano, tanto dipendono dalla maniera di Belbello da farle

attribuire ad un suo seguace.²⁸ La miniatura che riportiamo (fig. 29), è iconograficamente vicinissima alla miniatura del Vegliardo orante dell'antifonario capodistriano: vuoi per il modo di disporre il personaggio nell'iniziale o per l'ornamentazione a girari della stessa o ancora per le medesime foglie di vite che vi riscontriamo. Siffatto modo di impostare l'iniziale e la maniera in cui è trattata la decorazione marginale può aver pesato notevolmente sulla formazione artistica di Nazario da Capodistria.

Il miniatore capodistriano si presenta quindi come un artista molto versatile e aperto a molteplici influenze. La parte più strettamente miniatoria (tecniche di esecuzione della decorazione, impostazione dei soggetti entro le iniziali) gravita verso la zona veneta, pur tenendo conto dei nessi di quest'ultima con l'ambiente lombardo (Belbello), mentre la rappresentazione delle

Fig. 29) Miniatore veneziano: "MS.261-1903", Berlino, Gabinetto delle stampe.

26 Levi D'Ancona M., 1963, p. 90

27 Wittgens F., 1936, pp. 345-366

28 Per Belbello vedasi: Toesca P., 1930, pp. 104-106; Levi D'Ancona M., 1970, pp. 35-59; Cadei A., 1976; Pacchioni G., 1915; Samek-Ludovici S., 1954

figure umane (linea, colore, chiaroscuro) trova preciso riscontro, come abbiamo visto, nella regione lombarda verso il sesto decennio del quindicesimo secolo.

CONCLUSIONI

Le sette miniature dell'antifonario conservato nel Tesoro del Duomo di Capodistria posseggono spiccate caratteristiche dell'arte lombarda della metà del quindicesimo secolo ed in particolare della grande officina artistica dei Bembo.

Gli esami stilistici da noi compiuti inducono a ritenere che il nostro artista si sia formato proprio in questa scuola o comunque le sia stato molto prossimo, condividendone gli orientamenti tecnici, stilistici ed iconografici e subendo, in prima persona, l'influenza del maestro Bonifacio.

Le miniature del codice capodistriano sono state eseguite con ogni probabilità verso il periodo 1455-1465, decennio che corrisponde all'attività matura di Bonifacio Bembo, quando egli licenziava le opere che stilisticamente più si avvicinano alle nostre miniature: i *Santi Giuliano e Alessio* della Pinacoteca di Brera (fig. 25), i *Santi Vito e Lorenzo* della collezione Harris di Londra e *l'Incoronazione di Cristo e della Vergine* della Pinacoteca di Cremona.

Le miniature del codice capodistriano sono molto prossime anche ad alcune opere di Benedetto Bembo, ma bisogna tener conto degli stretti rapporti di quest'ultimo con suo fratello Bonifacio. In questo senso, la *Fuga in Egitto* (fig. 27) della Chiesa di San Michele a Cremona, opera datata 1455-1460 ed oggi attribuita a Benedetto, conferma la datazione delle miniature capodistriane da noi indicata.

Decisamente venete invece l'impostazione delle iniziali e l'ornamentazione marginale; elementi quest'ultimi per i quali non abbiamo riscontrato grandi affinità con l'arte lombarda. In tal senso le maggiori concordanze vanno riscontrate con le miniature del grande *Antifonario del Gabinetto delle Stampe di Berlino ms. 261-1903* (fig. 29).

Da quanto esposto risulta che il miniatore del codice capodistriano doveva essere un artista permeato di cultura lombarda-cremonese, che deve però aver tenuto d'occhio anche l'arte veneta. Probabilità questa non

affatto impossibile, e del resto già verificatasi proprio in quegli anni, come testimonia l'esempio del lombardo Belbello da Pavia e della sua grande influenza sulla pittura veneta.

Pertanto il lessico del nostro maestro presenta i caratteri di due scuole: quella veneta, emergente dall'ornato e dall'impostazione delle iniziali, e quella lombarda che caratterizza la parte figurativa.

In mancanza di documenti storici è naturalmente impossibile tracciare una qualsiasi linea cronologica dello sviluppo artistico e naturalmente della vita dell'artista capodistriano.

Giungiamo così infine a dover cercare di stabilire se l'autografo, *Opus Nacarii de Iustinopoli* a carta 109 (fig. 1), sia soltanto la firma del calligrafo, ed in tal caso il miniatore resterebbe anonimo, oppure identifichi calligrafo e miniatore. Assente nelle miniature qualsiasi traccia di appesantito provincialismo, come si potrebbe desumere dall'ubicazione del codice firmato da un nome tanto locale (Nazario, il patrono della città) si è portati a credere che Nazario da Giustinopoli sia solamente il calligrafo di quest'opera. Non esistono però, o perlomeno non sono ancora state scoperte, a Capodistria o altrove, altre testimonianze del suo operato: per quale motivo allora Nazario da Giustinopoli firmava tanto vistosamente proprio questo corale?

Chi firma in modo tanto vistoso un lavoro deve possedere un valido motivo per farlo. Semplici lavori manuali, di sola trascrizione, solitamente, non sono conclusi con appariscenti autografi. Questi vanno piuttosto apposti ad ultimazione di opere nuove, creative, come potrebbe essere la compilazione di un corale con canti nuovi (canti legati da unità strutturale o tematica), oppure per indicare la paternità di opere artistiche, specie se di notevole rilievo, come ad es. le nostre miniature...

Il codice capodistriano non è una raccolta omogenea di canti né risulta essere una compilazione di canto liturgico particolarmente originale. La firma *Opus Nacarii de Iustinopoli* è da ritenersi quindi un palese riferimento alle miniature del codice, e pertanto sotto il nome di Nazario da Capodistria bisogna intendere (naturalmente oltre al calligrafo poiché l'autografo è scritto con gli stessi caratteri del testo) anche il miniatore.

POVZETEK

Zaklad Koprške stolnice hrani koral-antifonarij, ki je okrašen s sedmimi lepimi miniaturami in je na strani 109 podpisan z *Opus Nacarri de Iustinopoli*. Redki so avtorji, ki so o tem delu pisali nekoliko obsirneje. Le-ti pa so uvrstili miniature v slog najboljše italijanske gotike. Še posebej je bil naveden vpliv *Pisanella in Iacobella del Fioreja* ter ponujena datacija nekaj pred letom 1432. V tem delu stilistične afinite s *Pisanellovim* opusom predstavljajo le izhodiščno točko bolj poglobljene slogovno-morfološke analize, ki bo pripeljala do popolnoma novih stilističnih primerjav, predvsem z lombardskimi mojstri sredine 15. stoletja. V tem kontekstu se nakazuje na afinite s slogom brata iz Cremona, *Bonifacija in Benedetta Bemba*, Koprške miniature pa se datirajo v obdobje 1455-1465. Glede miniaturne tehnike (postavitve iluminacij, robno okraševanje) pa se nakazuje vpliv beneških mojstrov. Glede vprašanja, ali je miniator, ki je podpisal Koprški kodeks tudi iluminator rokopisa, avtor meni, da je. Tako viden podpis ni mogel biti postavljen, da bi označil le avtorstvo navadnega rokopisnega dela, temveč izrecno nakazuje na očetovstvo miniaturne.

BIBLIOGRAFIA

ELENCO DELLE OPERE RELATIVE A NAZARIO DA CAPODISTRIA

- Alisi A.**, Il Duomo di Capodistria, Roma, 1932, pp. 98-102
- Bernik S.**, Koper Izola Piran. Organizem slovenskih obmorskih mest, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1968, p. 23
- Caprin G.**, Istria Nobilissima, Trieste, 1905, voll. 1 e 2 (ristampa 1968), p. 68
- D'Ancona P.-Aeschlimann E.**, Dictionnaire des minitristes du Moyen-Age et de la Renaissance dans les différentes contrées de l'Europe, Hoepli, Milano 1948, p. 156
- Del Bello N.**, Capodistria la Piazza del Comune nel sec. XV, in "Pagine istriane" III, 1905, pp. 246-264, cit. p. 250
- DIZIONARIO enciclopedico Bolaffi dei pittori e degli incisori italiani dall'XI al XX secolo, Torino, 1975, vol. VII, p. 101
- Folnesics H.**, Die illuminierten Handschriften in Osterreich und der Stadt Triest, Leipzig, 1917, pp. 25-26, sta in: Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Osterreich, VII: Kustenland Istrien und Triest, Wien 1915
- Hofler J.-Klemenčič I.**, Glasbeni rokopisi in tiski na slovenskem do leta 1800, Ljubljana, 1967, p. 21
- INVENTARIO degli oggetti d'arte d'Italia, V: Provincia di Pola, Roma, 1935, pp. 47-50
- KOPER, Pokrajinski muzej Koper in Lipa Koper, SO.IS Koper, 1992, pp. 103-105
- Marković I.**, Miniature di Nazario da Capodistria: a proposito di un Antifonario nel tesoro del Duomo di Capodistria firmato *Opus Nacarri de Iustinopoli*, Tesi di Laurea discussa all'Università di Trieste, 1987
- Mikeln T.**, Koprška stolnica stavbna zgodovina, tesi di Laurea discussa all'Università di Lubiana, 1970

- Mikuž J.**, Stolnica v Kopru, Obzorja, Maribor, 1980, p. 1
- MINIJATURA u Jugoslaviji, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 1964, p. 23 e 296
- Pilosiso L.**, Il Duomo di Capodistria e i suoi tesori d'arte, in "La Panarie" XI, Udine, 1934, pp. 294 e 297
- Semi F.**, Capris Justinopolis Capodistria, LINT, Trieste, 1975, pp. 191 e 209
- Semi F.**, Il Duomo di Capodistria, Parenzo, 1934, pp. 2 e 92-96
- Semi F.**, "Il Gazzettino", Venezia, 1935, 13.I.
- Semi F.**, Istria e Dalmazia uomini e tempi, vol. 1 Istria e Fiume, Del Bianco editore, 1991, pp. 122-124
- Semi F.**, L'Arte in Istria, Pola, 1937, pp. 185-193
- Stele F.**, Stikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja, (ristampa 1968), Ljubljana, 1934, p. 338
- UMETNOST na tlu Jugoslavije, Spekter, Zagreb Beograd Mostar, 1938, pp. 34-35
- Van Marle R.**, The Italian schools of Painting, vol VII, Haag, 1926, p. 412
- Ziliotto B.**, Capodistria, Trieste, 1910, p. 23

ELENCO DELLE RIMANENTI OPERE CITATE NEL TESTO

- Alisi A.**, Il Duomo di Capodistria, Roma, 1932
- Affreschi lombardi del Quattrocento** (introduzione di G.A. Dell'Acqua, testo di F. Mazzini), Milano, 1965
- Arte lombarda dai Visconti agli Sforza**, Catalogo della Mostra (R. Longhi et al.), Milano, 1958
- Baroni C.-Samek Ludovici S.**, La pittura lombarda del Quattrocento, Messina Firenze, 1952
- Bernik S.**, Koper Izola Piran organizem slovenskih obmorskih mest, Ljubljana, 1968
- Berti Toesca E.**, Un romanzo illustrato del Quattrocento, in: L'Arte XLII, 1939, pp. 135-143
- Bicchi U.**, Restauro di affreschi in San Eustorgio a Milano, in: Bollettino d'arte III, 1954, pp. 269-272
- Bottari S.**, I tarocchi di Castello Ursino e l'origine di

- Bonifacio Bembo, in: *Emporium*, 1951, pp. 110-124
- Cadei A.**, *Belbello miniatore lombardo*, Roma, 1976
- Castelfranchi Vegas L.**, *La leggenda di Teodolinda negli affreschi degli Zavattari*, Monza, 1964
- Cavalcaselle G.B. - Crowe J.A.**, *A History of Painting in North Italy*, London, 1912
- Coletti L.**, *Pittura veneta del Quattrocento*, Novara, 1953
- Coletti L.**, *Pisanello*, Milano, 1953
- Consoli G.**, *I giuochi Borromeo ed il Pisanello*, Milano, 1966
- Del Bello N.**, *Capodistria la Piazza del Comune nel sec. XV.*, in: *Pagine Istriane* III, 1905, pp. 246-264
- Di Parravicino E.**, *Three Packs of Italian Tarocco Cards*, in: *The Burlington Magazine* III, 1903, pp. 237-251
- Ferrari M.L.**, *Il Salterio riminese di Bonifacio Bembo*, in: *Paragone* n. 111, 1959, pp. 44-45
- Fiocco G.**, *I disegni di Stefano da Verona*, in: *Proporzioni*, 1950, pp. 56-64
- Fossi Todorov M.**, *I disegni del Pisanello e della sua cerchia*, Firenze, 1966
- Hill G.F.**, *Pisanello*, London-New York, 1905
- Inventario degli oggetti d'arte d'Italia*, V: *Provincia di Pola*, Roma, 1953, pp. 47-50
- Krasceninnikova M.**, *Catalogo dei disegni del Pisanello*, in: *L'Arte* n. XXIII, 1920, pp. 5-23, 125-133 e 226-229
- Levi D'Ancona M., *Frate Nebridio e il Maestro del Messale Mainardi*, in: *Arte lombarda* VIII, 1963, pp. 87-92
- Levi D'Ancona M.**, *The Wildenstein Collection of Illuminations, The Lombard School*, Firenze, 1970
- Longhi R.**, *Carlo Braccesco*, Milano, 1942
- Longhi R.**, *"Me pixit" I resti del polittico di Cristoforo Moretti*, in: *Pinacoteca I.*, 1928-1929, pp. 55-87
- Longhi R.**, *Una cornice per Bonifacio Bembo*, in: *Paragone* n. 87, 1957, p. 9
- Madonizza A.**, *Il Duomo di Capodistria*, in: *Il popolano dell'Istria*, 1851
- Magagnato L.**, *Da Altichiero a Pisanello - Catalogo della Mostra*, Venezia, 1958
- Matalon S. - Mazzini F.**, *Affreschi del Tre e del Quattrocento in Lombardia*, Milano, 1958
- Mikeln T.**, *Koprška stolnica stavbna zgodovina*, tesi di Laurea discussa all'Università di Lubiana, 1970
- Mikuž J.**, *Stolnica v Kopru*, in: *Obzorja*, Maribor, 1980
- Morassi A.**, *Come il Fogolino restaurò gli affreschi di Torre Aquila a Trento*, in: *Bollettino d'Arte*, 1928-29, pp. 337-367
- Ottino della Chiesa A.**, *Pittura lombarda del Quattrocento*, Bergamo, 1959
- Pacchioni G.**, *Belbello da Pavia e Gerolamo da Cremona miniatori*, in: *L'Arte*, XVIII, 1915, pp. 241 e sgg.; 368 e sgg.
- Pesenti F.R.**, *Per una nuova interpretazione di Bonifacio Bembo*, in: *Arte Antica e Moderna* n. 24, 1963, pp. 319-321
- Pilasio L.**, *Il Duomo di Capodistria e i suoi tesori d'arte*, in: *La Panarie* XI, Udine, 1934, pp. 294 e 297
- Predanzani E.**, *La Capodistria di San Nazario*, in: *Pagine Istriane*, 1956, pp. 25 e sgg.
- Quintavalle A.C.**, *Problemi bembeschi a Monticelli d'Ongina*, in: *Arte Antica e Moderna* n. 21, 1963, pp. 36-46
- Quintavalle A.C., *Un ciclo di affreschi di Bonifacio Bembo*, in: *Critica d'Arte* n. 43, 1961, pp. 45-46
- Ragghianti C.L.**, *Studi sulla pittura lombarda del Quattrocento*, in: *La Critica d'Arte* VII, 1949, pp. 31-39 e 288-300
- Rasmo N.**, *Il codice palatino 556 e le sue illustrazioni*, in: *Rivista d'Arte* XLII, 1939, pp. 245-281
- Russoli F.**, *Poldi Pezzoli la Pinacoteca*, Milano Firenze, 1955
- Salmi M.**, *La pittura e la miniatura gotiche*, in: *Storia di Milano* v. VI, Milano, 1955
- Samek Ludovici S.**, *Miniature di Belbello da Pavia*, Milano, 1954
- Semi F.**, *Il Duomo di Capodistria*, Parenzo, 1934, pp. 92-96
- Stelè F.**, *Slikarstvo v Sloveniji od 12. do srede 16. stoletja* (ristampa 1968), Ljubljana, 1934, p. 338
- Testi L.**, *La Storia della pittura veneziana I-II*, Bergamo, 1909-1915
- Toesca P.**, *Michelino da Besozzo e Giovannino de Grassi*, in: *L'Arte* VIII, 1905, pp. 331-339
- Toesca P.**, *Monumenti e studi per la storia della miniatura italiana: la collezione di Ulrico Hoepli*, Milano, 1930
- Van Marle R.**, *The development of the Italian Schools of Painting vol. VII Late Gothic Painting in North Italy*, Haag, 1926
- Voltini F.**, *Tre tavolette da soffitto di Bonifacio Bembo*, in: *Paragone* n. 87, 1957, pp. 54-55
- Wittgens F.**, *Un dipinto ignoto di Bonifacio Bembo nel Museo di Worchester*, in: *Arte Lombarda I.*, 1955, pp. 70-74
- Wittgens F.**, *Note e aggiunte a Bonifacio Bembo*, in: *Rivista d'Arte* XVIII, 1936, pp. 345-366
- Zappa G.**, *Michelino da Besozzo miniatore*, in: *L'Arte*, n. XIII, 1910, pp. 443-449
- Zeri F.**, *Due Santi di Bonifacio Bembo*, in: *Paragone* n. 17, 1951, pp. 32-35

TUTTE LE OPERE D'ARCHITETTURA ET PROSPETTIVA
DI SEBASTIANO SERLIO (1619)
I PRAKSA IZRADE DRVENIH OLTARA U ISTRI

Nina KUDIŠ

mr. sci., znanstveni asistent, Pedagoški fakultet Sveučilišta u Rijeci, 51000 Rijeka, J. Brusica 1, Hrvatska
mr. sci., assistente scientifico alla Facoltà di Pedagogia dell'Università di Fiume, 51000 Rijeka, J. Brusica 1, CRO

NACRTAK

Nakon kraćeg osvrta na ulogu grafičkih predložaka u slikarstvu od XV. do XVIII. stoljeća, autorica obrazlaže važnost istih i za produkciju drvenih rezbarenih oltara venecijanskog porijekla, te onih koji su nastali pod venecijanskim utjecajem u Istri. Serliov traktat o arhitekturi nudi čitav niz konkretnih uzora koji su očigledno poslužili kao modeli za pojedine tipove ili konkretne oltare. U istom se traktatu, međutim, mogu naći i uzorci za njihove ornamentalne ukrase.

Problemi datacije i atribucije djela, što se temelje na arhivskim podacima ili pukoj *morellijanskoj* metodi, dugo su dominirali napisima i raspravama o umjetnosti u Istri i Dalmaciji. Opravdanost je takvog postupka, inače tipičnog za talijansku povijest umjetnosti, nesumnjiva prvenstveno stoga što je on omogućio stručnjacima da primjereno prezentiraju pojedine spomenike, razriješe velike probleme atribucije i skiciraju, a ponekad i precizno ocrtaju osnovne konture povijesti umjetničke kreacije ili dinamiku importa na istočnoj jadranskoj obali.

Suvremena je povijest umjetnosti međutim, poglavito kada je riječ o onoj koja se bavi slikarstvom od XV. do XVIII. stoljeća, uglavnom razriješivši temeljne probleme vremena nastanka i autorstva pojedinih djela i opusa, svoju pažnju usmjerila prvenstveno na vizualne i literarne predloške, zatim na probleme međudjelovanja sadržaja i forme, te vanumjetničke faktore koji utječu na realizaciju pojedinog djela. To su sociološka ili psihološka uvjetovanost ostvarene, primjerice, kroz tradicionalan način obrazovanja umjetnika i odbojnost provincijske sredine prema radikalnijim inovacijama.

Osim manjeg broja izuzetaka, velika većina spomenika iz razdoblja od XV. do XVIII. stoljeća u Hrvatskoj i Sloveniji ne predstavlja vrhunska ostvarenja visoke invencije koja bi mogla ponijeti stijeg stilske evolucije, već se ona mahom uklapaju u dobro ukorijenjenu i sna-

žno razgranatu venecijansku i srednjoeuropsku umjetničku tradiciju, te nerijetko graniče s visokim obrtom. Stoga je spoznaja o drugačijoj percepciji umjetničke invencije tijekom spomenutog razdoblja, a koja je stasala posljednjih desetljeća u povijesti umjetnosti, izuzetno dobrodošla svima koji se bave spomenicima venecijanske, ali i lokalne produkcije u Istri. Riječ je baš o spomenutoj sociološkoj uvjetovanosti umjetnika, ili češće majstora, koji se gotovo bez iznimke povinovao tradicionalno koncipiranoj stvaralačkoj proceduri doslovnog ugledanja na velika i standardna ostvarenja te zahtjevima sredine, točnije naručitelja koji je nerijetko birao oblik, pa i sadržaj djela pomoću kataloga predložaka što bi mu ih majstor prikazao. Uloga grafičkih listova čiji su autori bili slavni umjetnici, ili kako je češće bio slučaj, listovi napravljeni prema razvikanim djelima velikih autora, tako dobiva sasvim nove dimenzije. O intenzitetu njihova kolanja možemo suditi prvenstveno na temelju evidencije djela koja vrlo često nose kompozicione karakteristike pojedinih poznatih listova ili pala, pa su ponekad *sastavljena* i od dijelova preuzetih s dva ili više uzora. Koliko je taj aspekt oblikovanja fresaka i oltarnih pala značajan za spomeničku baštinu u Istri, ali i o tome kako provincijski kasnogotički i barokni majstori poimlju djelo vizualne umjetnosti na vrlo sličan način, najrječitije govore otkrića Branka Fučića o predlošcima za beramske freske Vincenta iz Kastva iz osmog desetljeća

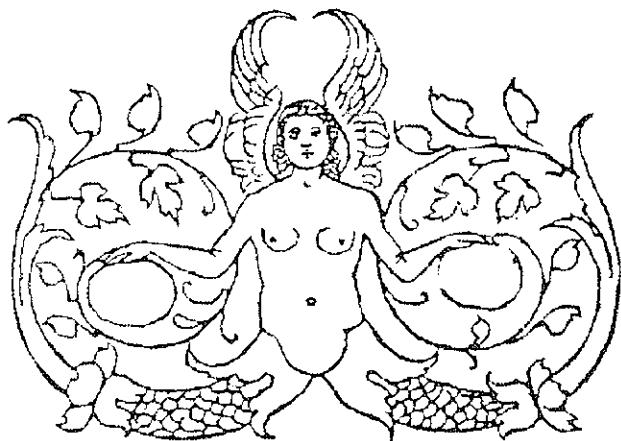
XV. stoljeća:

"U posljednje vrijeme sve više znamo što je Vincent pokazivao Beramcima kad je s njima sklapao ugovor i što je njemu i njegovim suradnicima služilo za predložke kada su slikali u crkvi sv. Marije. Bila je to kasnogotička grafika.

To su bili drvorezi i bakrorezi nizozemskih i njemačkih majstora, listovi s likovima svetaca mehanički umnoženi u mnogo primjeraka koji su se prodavali i raspačavali trgovačkim putevima kao vrlo traženi artikli. ... Do sada se utvrdilo da su u Vincentovim rukama bili grafički listovi njemačkog majstora ES i nizozemskog majstora, kojega po obilju natpisnih trakova na njegovim prikazima zovemo Majstorom sa svicima (Meister mit den Bandrollen).

Ali uz ove "slobodne listove", koji su se nabavljali pojedinačno, komad po komad, u Vincentovoj se torbi nalazila i jedna odštampana slikovnica: Biblia pauperum.¹

Kronološki bliže temi ovog teksta svakako je značajno otkriće Krune Prijatelja o ulozi grafičkih predložaka u opusu Zorzi Ventura,² a kojem sam nedavno i sama dala prilog.³ Isto se odnosi i na djela Baldassare d'Anne i drugih manjih umjetnika s kraja XVI. i iz XVII. stoljeća čija se brojna djela nalaze u Istri i Dalmaciji, te na djela nepoznatih autora za koje su pronađeni predlošci, pa nam sigurno predstoje još mnoga otkrića ovog tipa.

Sl. 1. Dvorepa sirena iz *Hypnerotomachie Poliphili* Francesca Collone.

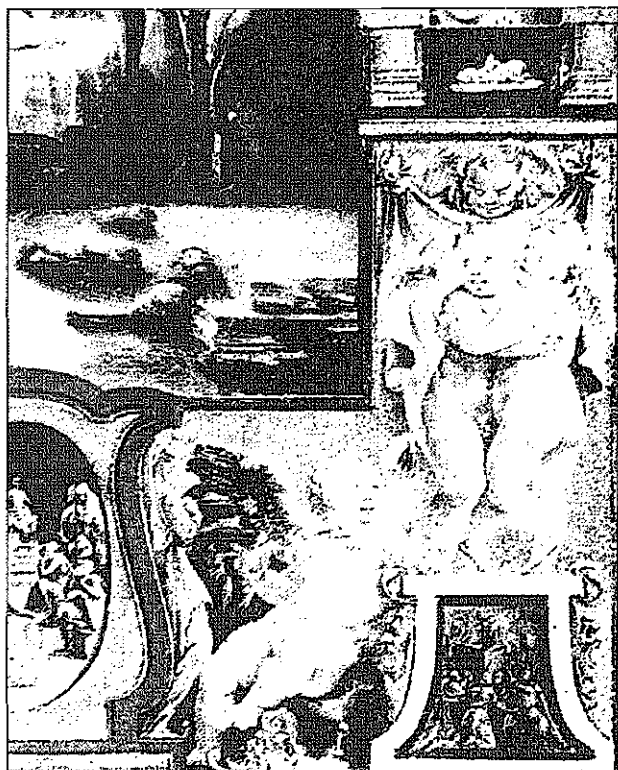
Problem predložaka i utjecaja za slikarstvo je svakako najsloženiji, no nema sumnje da analogna situacija mora biti primijenjiva i na onovremenu skulpturu i arhitekturu već zbog osnovne koncepcije umjetničke, ili preciznije rečeno, majstorske kreacije. U hrvatskoj se povijesti umjetnosti o tom problemu raspravljalo tek marginalno, a valja naglasiti da su slovenski povjesničari umjetnosti već od Franca Stelea njegovali saznanja o ulozi grafičkih predložaka pri formiranju specifičnih stilskih izraza, ali i tipova spomenika, na primjer drvenih rezbarenih oltara, u pojedinoj, uvjetno nazvano - provincijskoj, sredini.⁴ Nije slučajno da je baš Branko Fučić nastavljatelj ove škole u Hrvatskoj.

Kada je riječ o spomenicima koji u sebi ujedinjuju odlike skulpture i arhitekture - drvenim rezbarenim i obojenim oltarima, već je Milan Železnik pišući prvenstveno o djelima s područja kontinentalne Slovenije - *zlatnim oltarima*, utvrdio neke predloške koji su poslužili za izradu **rezbarenih ukrasa**, odnosno **ornamentike** kao što su dvorepa sirena, andeoska glavica s podbratkom od tkanine ili par delfina, te *hrskavični* ornament. On je uzore, dakako, pronašao u tiskanim izvorima venecijanskog porijekla, odnosno u knjigama s naputcima o ornamentici što su mahom tiskane u Njemačkoj, a sve datiraju iz druge polovice XVII. stoljeća.⁵ Danas, međutim, i mi možemo ukazati na starije, talijanske izvore koji su poslužili kao uzor za brojne tiskane, slikane, pa i rezbarene motive što se javljaju od kraja XVI. i tijekom čitavog XVII. stoljeća na oltarima u Istri. Riječ je prvenstveno o drvorezima još uvijek nepoznatog autora koje susrećemo u publikaciji što je izvršila presudan utjecaj na venecijansku vizualnu kulturu XVI. stoljeća, na primjer, na mladog Tiziana i Tintoretta. To je *Hypnerotomachia Poliphili* Francesca Colonne⁶, prvi put objavljena u Veneciji 1499, a za koju Giuseppe M. Pilo tvrdi da je "la piu' bella edizione e il primo libro 'illustrato' del Rinascimento italiano"⁷. Dvorezi iz *Hypnerotomachie* postali su ishodištem za čitav niz visokorenesansnih simboličkih prikaza koje možemo susresti i u razdoblju baroka, a sami porijeklo vuku iz bogatog antičkog inventara simbola, te su prisutni i u srednjovjekovnoj umjetnosti. Tipični primjeri za to su dvorepa sirena (slika 1) koju u *Hypnerotomachii* susrećemo u nekoliko verzija i delfini.

- 1 B. Fučić, *Vincent iz Kastva*, Zagreb/Pazin 1992, str. 118-9.
- 2 K. Prijatelj, *Zadarski slikar Juraj Ventura*, u "Studije o umjetninama u Dalmaciji III", Zagreb 1975, str. 19 - 32. Isti autor, *Ventura 1992*, *Mogućnosti 1-2*, Split 1993, str. 146 - 151.
- 3 N. Kudiš, *Dva priloga za Zorzi Ventura*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, Zagreb, u tisku.
- 4 Zahvaljujem se dragom prijatelju i kolegi Ivanu Matejčiću, ravnatelju Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika u Rijeci, što mi je ukazao na članak M. Železnika, *Rezbarstvo 17. stoljetja na Slovenskem in tiskane predloge*, ZUZ 21, 1985, str. 149-153.
- 5 M. Železnik, *Rezbarstvo 17. stoljetja na Slovenskem*, ZUZ, n. v. VII (1965), str. 184-5; isti, *Rezbarstvo 17. stoljetja na Slovenskem in tiskane predloge*, o. c.; ovdje sam se koristila i ostalim temeljnim tekstovima istog autora: *Osnovni vidiki za studij "zlatih oltarjev" v Sloveniji*, ZUZ, n. v. IV, 1957 i *K problematiki "zlatih oltarjev"*, ZUZ, n. v. V-VI, 1959.
- 6 F. Colonna, *Hypnerotomachia Poliphili*, komentari i kritička obrada G. Pozzi i L.A. Ciapponi, Padova 1980.
- 7 G. M. Pilo, *Postilla a Jacopo Tintoretto*, Arte documento 5/1991, Udine, str. 111.

Neizravan i često modificiran uzor za motiv anđela s podbratkom od dekorativne tkanine, što se toliko često javlja na podlošcima stupova ili ispod arhitrava drvenih oltara iz XVII. stoljeća u Istri, pronašla sam na minijaturama Julija Klovića, a i on ih je sigurno preuzeo od starijih izvora. Na listu s prikazom *Poklonstva pastira* (fol. 26 v) iz *Časoslova Farnese*, dovršenog 1546. godine, pozadinu zagrljenih anđela na bogatom okviru središnjeg prikaza čini dekorativna anđeoska glavica obrubljena parom krila, a ispod nje se nalazi dekorativno nabrana tkanina (slika 2). Na pripremnoj skici za isti prizor što se čuva u Royal Library u Windsor Castleu taj se detalj još jasnije vidi (slika 3), a vrlo se slični elementi javljaju i na drugim stranicama *Časoslova*.⁸

O predlošcima za arhitektonske elemente drvenih oltara, međutim, mnogo se je manje pisalo kako u Hrvatskoj, tako i u Sloveniji. Unatoč tome Sergej Vrišer u knjizi *Baročno kiparstvo na Primorskem* upozorava da se i u stranoj literaturi najmanje pažnje posvećuje arhitekturi oltara, propovijedaonica ili korskih klupa i nastavlja: "Vendar se mi zdi pravilnejše, da obravnavamo

Sl. 2. Julije Klović, *Poklonstvo pastira*, *Časoslov Farnese*, detalj.

Sl. 3. Julije Klović, *Poklonstvo pastira*, detalj pripreme skice.

te izdelke kot celoto, kot seštevek prizadevanj rezbarja oziroma kiparja, mizarja oziroma kamnoseka in pri delih v lesu še slikarja ali pozlatarja, pri čemer moramo upoštevati, da je osnutek za oltar ali prižnico tako najpogosteje izdelal kipar.⁹

Govoreći o *zlatnom oltaru* nastalom pod neposrednim utjecajem Venecije (sic!), Radmila Matejčić u Baroku u Hrvatskoj spominje kako je "ornamentika preuzeta iz Serlijevih, Palladijevih i drugih traktata o arhitekturi i ornamentici",¹⁰ no kasnije naglašava da su na arhitekturu tih oltara utjecali Sansovino, Antonio i Tullio Lombardo.¹¹ Kruno Prijatelj u istom djelu kao uzore za isti tip oltara u Dalmaciji navodi Palladija, Sanmichelija, Sansovina i Vittoriju.¹² Čini se da traktat Sebastiana Serlia o arhitekturi nije percipiran kao mo-

8 M. Cionini - Visani, *Julije Klović*, Zagreb 1977.

9 S. Vrišer, *Baročno kiparstvo na Primorskem*, Ljubljana 1983, str. 11.

10 R. Matejčić u Horvat - Matejčić - Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982, str. 568.

11 R. Matejčić, op. cit, str. 570.

12 K. Prijatelj u Horvat - Matejčić - Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, op. cit, str. 775.

gući izvor predložaka za arhitektonski aspekt drvenih polikromiranih oltara nastalih u Veneciji ili pod venecijanskim utjecajem od posljednje četvrtine XVI. pa do druge polovice XVII. stoljeća. Način na koji Rudolf Wittkower opisuje taj traktat ukazuje, međutim, na to da je riječ o gotovo idealnom katalogu koji je majstor mogao dati na uvid naručiocu, manje ili više upućenom u najnovije trendove umjetničkog izraza:

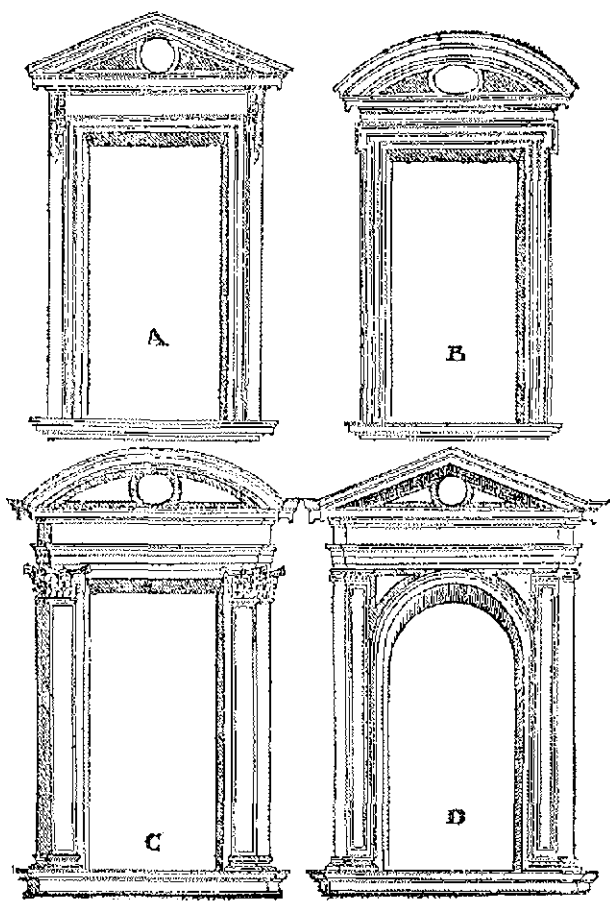
"It is well known that Serlio's books on architecture, which appeared from 1537 onwards, were based on material left by his great master Peruzzi. **Serlio's work is pedestrian and pragmatic, consisting of a collection of models rather than expressions of principle**, and we

cannot expect to find here any of Alberti's philosophical concepts."¹³ Sam autor rođen je 1475. u Bologni (umro u Fontainebleau ili Lyonu 1554.), a iako je bio stariji od Peruzia, u Rimu postaje njegovim slijedbenikom, te nasljeđuje njegove, a čini se i neke Bramanteove crteže. Nakon Pljačke Rima 1527. bježi u Veneciju gdje djeluje kao graditelj u službi Republike za koju, između ostalog, izrađuje crteže antičkih građevina u Istri i Dalmaciji. Godine 1537. Serlio počinje izdavati traktate o arhitekturi. Objedinjeni, oni su prvi put objavljeni u Veneciji 1584. pod naslovom *Tutte l'opere d'architettura di Sebastiano Serlio*, a ponovno izdanje iz 1619. ima naslov *Tutte le opere d'architettura et prospetiva di Sebastiano Serlio*.¹⁴ Ovaj je traktat stekao izuzetnu popularnost širom Europe te je prevoden na strane jezike. Peter Murray ističe: "The reason for this great popularity is that the treatise was not merely an exercise in Vitruvian theory; **it was the first really practical handbook on the art of architecture**. It was of immense importance in the history of European architecture, ... , because it appeared to give a simple account of the elements of antique and modern architecture and was available in the vernacular. Perhaps **the most important part was the illustrations, for Serlio seems to have been the inventor of the illustrated book in the sense in which the text merely elucidates the illustrations rather than the other way round**."¹⁵

Za venecijanske ili provincijske marangone gotovo da se i nije mogao zamisliti prikladniji katalog od prikaza vrata i slavloluka iz Serliovih *Libro terzo* i *Libro quarto*, te se oni njime sigurno služe na isti način na koji se venecijanski ili putujući slikari služe grafičkim listovima. Serliovi su tipovi, ili njihovi elementi, poslužili za izradu čitavog niza slavlolučnih oltara, a usporedba ovih predložaka sa sačuvanim oltarima diljem Istre dala je neke zanimljive rezultate. Serliovi modeli stilski se uklapaju u visokorenesansne i manirističke sheme tipične za rimsku arhitekturu, ali između ostalih baš je ovaj slikar i arhitekt bolonjskog porijekla znatno doprinio širenju tih oblika u Veneciji i na njezinim posjedima. Stoga ćemo u Istri susresti drvene oltare koji najčešće u osnovnoj konturi ili značajnim elementima nose osobine Serliovih vrata i slavloluka istovremeno pokazujući stilске osobine zrelog venecijanskog manirizma i, puno češće, ranog baroka. Riječ je o izlomljenim zabatima, razvedenim tlocrtima, bogatoj ornamentici i raskošnim dekorativnim zabatnim završecima koji kod Serlia izostaju. U mnogim slučajevima čini se da je oltar produkt temeljnog, manirističkog Serliova predloška i dekorativnih dodataka, ili precizni-

LIBRO SETTIMO.

77

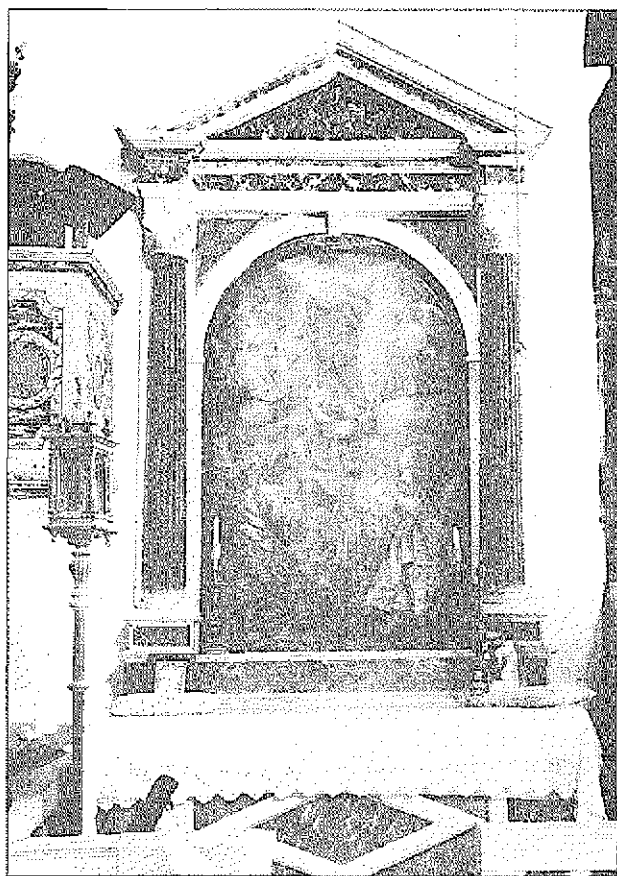
Dele

Sl. 4. Sebastiano Serlio, drvorez iz *Libro settimo*.

13 R. Wittkower, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London, New York 1985 (prvo izdanje 1949), str. 26. Dio citata naglasila Nina Kudiš.

14 Primjerak ovog izdanja koji je u jednom trenutku bio vlasništvo Iniga Jonesa doživio je pretisak 1964 (Ridgewood).

15 P. Murray, *The Architecture of the Italian Renaissance*, London 1986.3, str. 195, 196-7. Dijelove citata naglasila Nina Kudiš.

Sl. 5. Oltar sv. Šimuna u crkvi sv. Marije Magdalene u Mutvoranu.

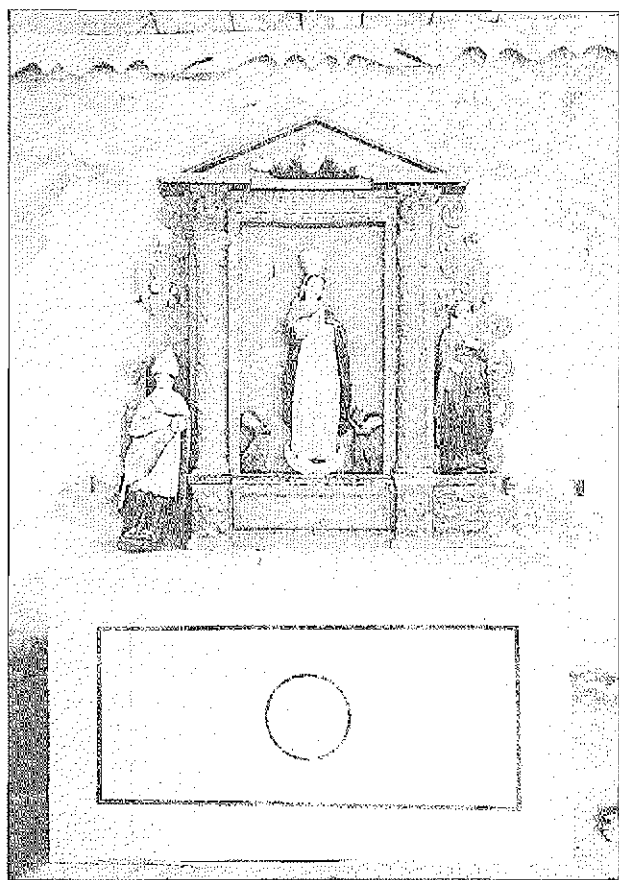
je, on je često rezultat manipulacije osnovnim arhitektonskim elementima u duhu ranog baroka. Zanimljivo je, također, dodati da se Serliovi tipovi mogu prepoznati čak i kod vrlo rustičnih oltara u istarskoj unutrašnjosti gdje utjecaj produkcije *zlatnih oltara* sa sjevera nikako ne može biti zanemaren.¹⁶

Osnovni tipovi slavolučnih oltara čije očigledne, ali ne i isključive, uzore susrećemo u Serliovu traktatu su:

1. Jednostavan slavolučni oltar s prostorom za palu koji je flankiran s jednim stupom sa svake strane, a iznad svega nalazi se jednostavan zabat.¹⁷ U *Libro quarto* postoje dva predloška za ovaj tip oltara na str. 146 i 150, a varijanta sa zaobljenom palom predstavljena je u *Libro settimo* na str. 77 (slika 4, varijanta D). Primjeri za ovaj tip oltara vrlo su brojni, a na temelju

ornamentike možemo zaključiti da su nastajali od XVI. do visokog XVII. stoljeća, pa nije neobično da ih susretnemo i u kamenoj izvedbi sa stilskim oznakama baroknog klasicizma iz XVIII. st. Navedimo samo neke: oltar sv. Šimuna u crkvi sv. Magdalene u Mutvoranu (slika 5), oltar sv. Elizeja u istoimenoj crkvi u Draguču, oltar sv. Križa u ž. c. u Galižani, oltar Bezgrešno začete u kapeli sv. Foške u Medulinu s četvrtastom palom (slika 6). Vrlo lijep primjer za ovaj posljednji tip nalazi se u crkvi sv. Petra u Banjolu na Rabu, što svjedoči o rasprostranjenosti modela, te o tome da je riječ o autentičnoj venecijanskoj drvorezbarskoj tradiciji.

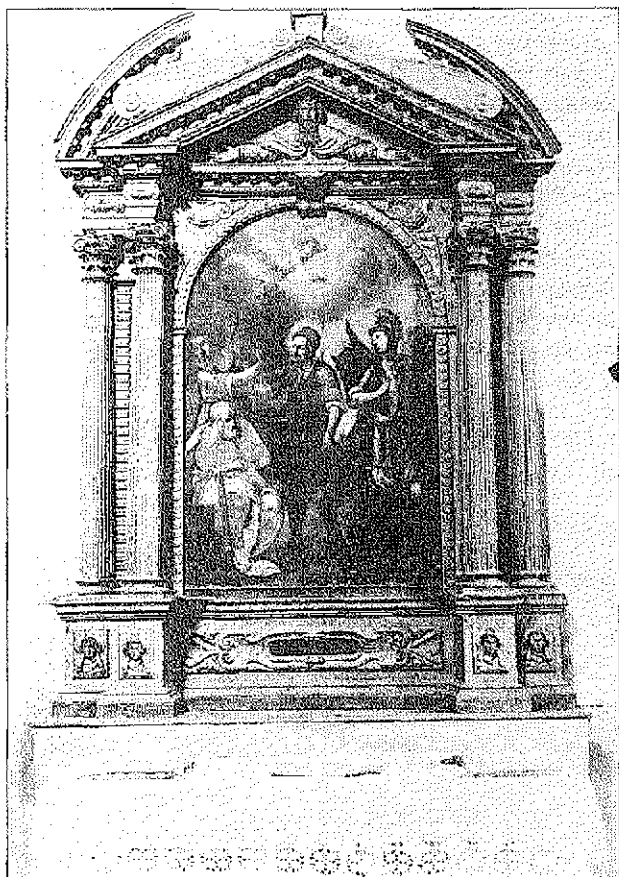
Ovaj tip jednostavnog slavolučnog oltara ima i svoju inačicu koja se manifestira u superponiranju dvaju slavoluka, na isti način kao što je to Palladio učinio superponiranjem dviju fasada antičkog hrama da bi razriješio

Sl. 6. Oltar Bezgrešno Začete u kapeli sv. Foške u Medulinu.

16 Usporediti sa S. Vrišer, *Baročno kiparstvo na Primorskem*, op. cit, str. 6, 10.

17 O takvom tipu oltara S. Vrišer, op. cit, str. 32, piše: "V drugo skupino se zaokrožujejo oltarji, ki se izraziteje naslanjajo na kamnito oltarno arhitekturo in med katerimi prevladuje takoimenovani slavolučni tip. Pri tej zvrsti nastavkov nastopata zvečine po dva stebra, ki nosita ogrodje s pristreški in vmesnim elementom, osrednji prostor v nastavku pa je namenjen oltarni podobi." I dalje: "Ni težko doumeti, da je poglobljena pozornost v teh kompozicijah namenjena oltarni podobi in da so slavolučni oltarji pravzaprav samo njen okvir."

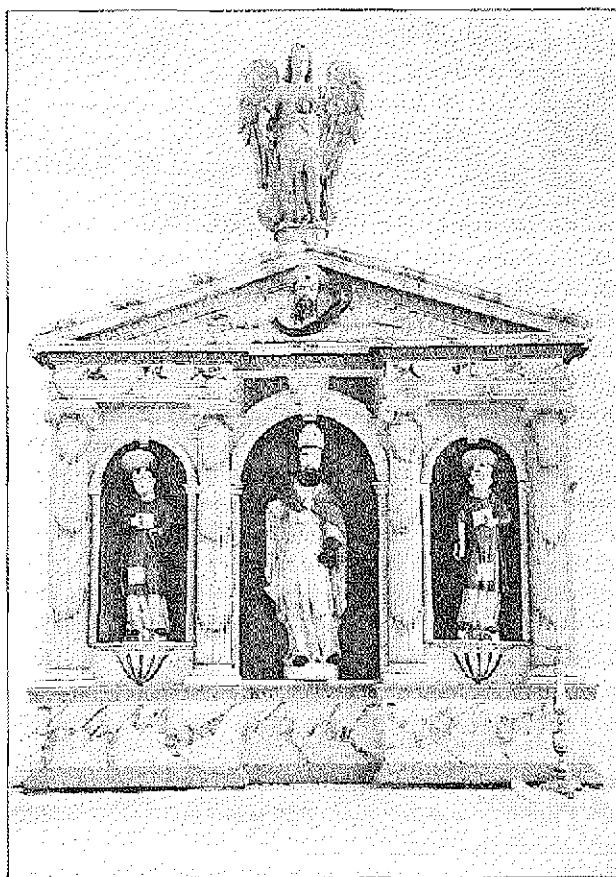

Sl. 7. Oltar sv. Apolonija i sv. Jurja iz crkve sv. Jurja u Buzetu.

fasadu trobrodne bazilike. Posljedica takve intervencije je, naizgled, tek dodavanje stupova na boku, ali u stvari je riječ o postojanju još jednog *slavoluka* iza onog središnjeg (o čemu ponekad svjedoči i dvostruki zabat), te se time dobiva i veća razigranost volumena, tipična za kasnije faze nastanka drvenih rezbarenih oltara. I opet, tek dva iz mnoštva primjera: oltar sv. Apolonija i sv. Jurja iz crkve sv. Jurja u Buzetu (slika 7) i vrlo lijepi oltar Ružarice u ž. c. u Vrbniku nastao početkom 17. st, te ga stoga i ovdje navodim.¹⁸

2. Jednostavan slavolučni oltar sa širom središnjom nišom i užim (ponekad i nižim) bočnim nišama koje su od ove odijeljene jednim stupom. Iznad cijele širine oltara nalazi se nizak zabat. Uzor za ovaj oltar **jednake visine i širine**, vrlo čest u manjim, rustikalnim crkvama u unutrašnjosti Istre, prikazan je u *Libro quarto* na stranici 149. Vrlo bliski ovom modelu su oltari sv. Grgura (?) iz crkve sv. Silvestra iz Draguča (slika 8), oltar Krunjenja Bogorodice iz crkve sv. Trojstva u Račicama

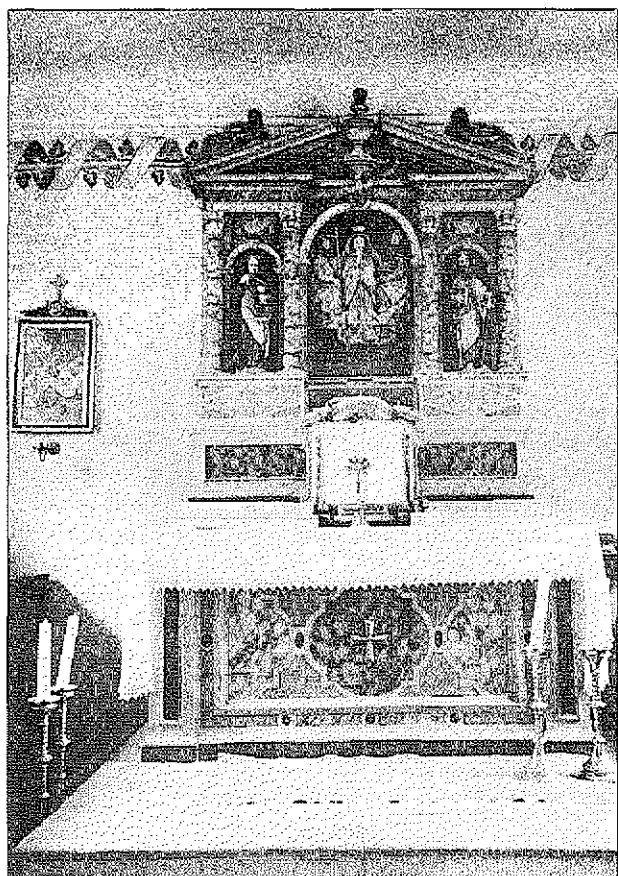
(slika 9), oltar sv. Mihovila iz istoimene crkvice u Lovranskoj Dragi, oltar sv. Ivana Krstitelja iz istoimene crkve u Sv. Ivanu kod Buzeta i oltar Bezgrešno začete iz crkve sv. Petra u Marčenigli, a zanimljivo je ovdje spomenuti i glavni oltar iz 1640. u Neverkama u Sloveniji.¹⁹ Od osnovnog Serliova modela spomenuti oltari se razlikuju u konturi arhitrava koji je na uzoru cjelovit, a kod njih izlomljen i prati doctt s uvučenim prostorom za palu. Ta izmijena, međutim, može odražavati Serliovu dispoziciju s velikom šupljinom slavolučnog prolaza. Oltari sv. Jurja u istoimenoj crkvi u Brseču (slika 10, usporedite izgled prije i poslije barokizacije), sv. Jurja u crkvi sv. Jurja Starog u Plominu i oltar sv. Ivana Krstitelja u crkvi sv. Margarete u Mutvoranu, podvrsta su osnovnog tipa. Kod ovih oltara zabat teče samo nad središnjim dijelom, a ostali elementi su analogni Serliovom modelu, s time što brsečki oltar u bočnim dijelovima ponavlja odnos niže niše iznad koje se nalazi četvrtasta dekorativna površina, a mutvoranski oltar čak ponavlja postamente za skulpturu nad zabatom koji su izgledom identični Serliovu crtežu.

Sl. 8. Oltar sv. Grgura (?) iz crkve sv. Silvestra u Draguču.

18 R. Matejčić, op. cit, str. 489.

19 S. Vrišer, op. cit, str. 22-3.

Sl. 9. Oltar Krunjenja Bogorodice iz crkve sv. Trojstva u Račićama.

3. Sljedeći primjeri slavlolučnih oltara sastoje se od prostora za palu flankiranog stupovima te bočnih dijelova s nišama koji su također flankirani stupovima. Iznad središnjeg dijela oltara postavljeni su zabati različitih oblika. Od prethodnog tipa oni se razlikuju prvenstveno po naglašenom vertikalizmu kako središnjeg, tako zabatnog dijela, te raznovrsnijim, složenijim arhitektonskim elementima koji ih tvore.

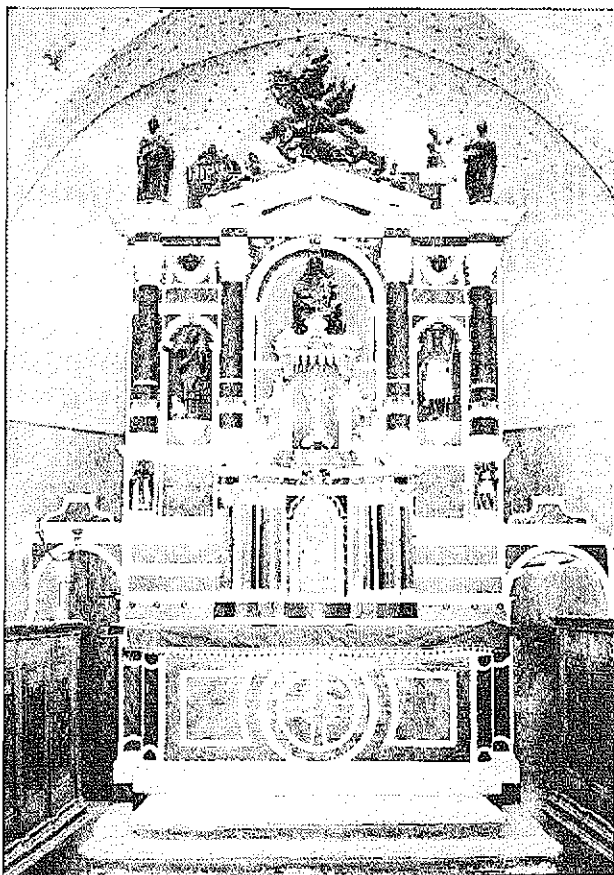
Ovdje ću navesti samo neke tipove za koje uzore u cjelini ili djelomično možemo naći kod Serlia:

a) Relativno jednostavan je primjer glavnog oltara u crkvi BDM od sv. ružarija u Draguču (slika 11) iz druge polovice XVII. st. čiji središnji dio znatno podsjeća na središnji dio slavloluka iz *Libro terzo* str. 110. Osim na omjere i osnovne arhitektonske elemente, sličnost se ovdje proteže i na kanelirane stupove i kapitele.

b) Još je evidentnija sličnost između glavnog oltara u ž. c. u Žbandaju i slavloluka u *Libro terzo* na strani 112 (slika 12). Ovdje možemo ustvrditi da nije riječ tek o pukoj sličnosti, već o preuzimanju uzora iz Serliova

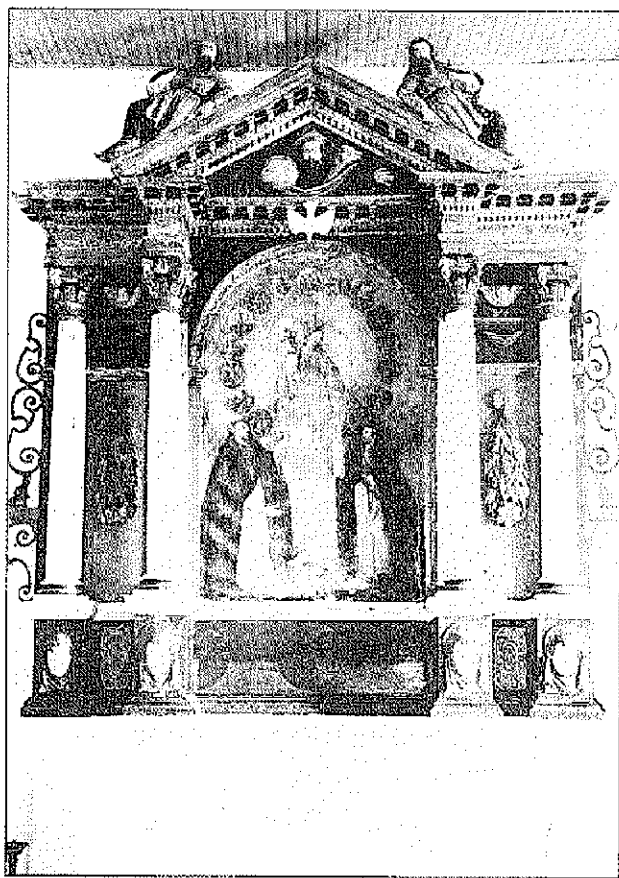
djela. Omjeri, stupovi i kapiteli, niže bočne niše iznad kojih se nalazi prazna površina, manji niski zabat iza kojega se nastavlja masivni horizontalni vijenac - sve navedeno ukazuje na povezanost drvoreza i drvenog oltara. Ustupak baroku učinjen je jedino postavljanjem drugog, pozadinskog, prekinutog zabata iznad širokog vijenca na vrhu oltara.

c) Glavni oltar u ž. c. u Premanturi, u kojoj se inače nalazi veći broj izuzetno vrijednih drvenih rezbarenih i polikromiranih oltara čije bi majstore možda valjalo tražiti na sjeveru, oblikom i omjerima podsjeća na Serliov slavlolu s brojnim inačicama. Riječ je o tipu vrlo sličnom prethodnima (primjeri a i b), osim što je vertikalizam zabatnog dijela potenciran umetanjem četvrtaste površine između završnog vijenca i samog zabata čija je površina znatno reducirana. Primjeri takvih slavloluka su vrlo brojni u poglavlju naznačenom kao *Libro sesto* koji na naslovnici nosi naznaku 50 porte. To je, u stvari, *Libro extraordinario* izdat prvi put u Francuskoj 1551, te ne bi smio biti pobrkan sa šestom Serliovom knjigom koja nije izdata za njegova života.²⁰

Sl. 10. Glavni oltar u ž. c. sv. Furja u Brseču, današnji izgled.

²⁰ P. Murray, op. cit, str. 196.

Sl. 11. Glavni oltar u crkvi BDM od sv. ružarija u Draguču.

d) Glavni oltar u crkvi sv. Foške u Peroju još je jedan primjer jasnog preuzimanja modela iz Serliovog traktata. Osnovnom konturom, ali naročito zabatnim završetkom s bočnim horizontalno položenim volutama, ovaj oltar znatno podsjeća na vrata iz *Libro extraordinario* na strani 25 (slika 13). Zanimljiv je detalj odnosa četvrtastog umetka između zabata i vijenca i samog zabata: dok se kod Serlia umetak nalazi ispod zabatnog trokuta, u Peroju zabat je spušten na vijenac, a četvrtasti "umetak" nalazi se iza njega, pa ga znatno nadvisuje.

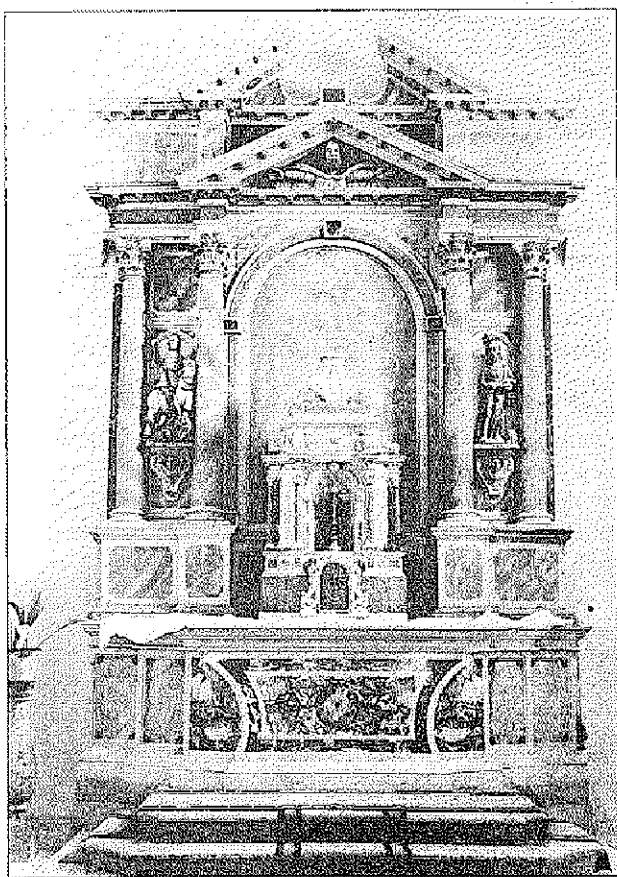
e) Niz završavam varijantom oltara koja je slična prethodnima, a sličnost sa Serliovim drvorezom iz *Libro extraordinario* ocrta se ne samo u pojedinim elementima, već poglavito u temeljnim omjerima, odnosu središnjeg i zabatnog dijela. Tipičan primjer za to je monumentalni oltar sv. Aurelija (najvjerojatnije sedmo desetljeće XVII. st.) iz ž. c. sv. Jurja u Brseču koji se može usporediti s jednim od Serliovih vrata (neoznačena stranica) (slika 14).

***

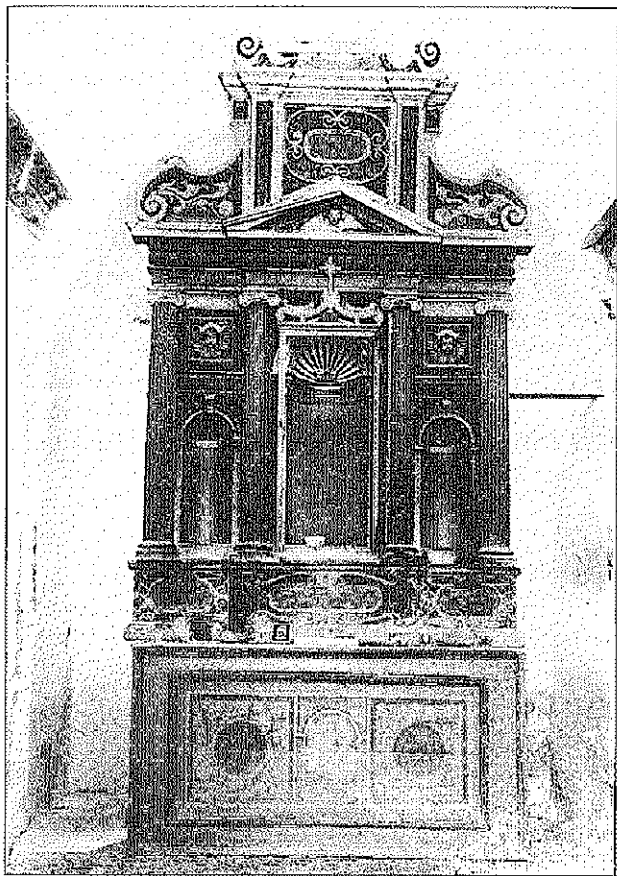
Popularnost Serliova traktata među venecijanskim marangonima i onima koji su bili pod utjecajem

venecijanskog drvorezbarstva ne proteže se samo na preuzimanje arhitektonskih elemenata iz prve ili, kad je riječ o ovim drugima, iz druge ruke. Kao što sam već naglasila, zanimanje povjesničara umjetnosti za grafičke predloške kojima su se drvorezbari služili dosada bilo je usmjereno prvenstveno ka ornamentu. Serliov traktat nam pruža i takve primjere. U *Libro terzo* i *Libro quarto* postoji čitav niz prikaza ornamenata na vijencu, čak kasetiranog svoda pod lukom, kapitela, baza stupova, profila postamenata i drugog (slika 15). Riječ je, dakako, o elementima antičke arhitekture koju je autor upoznao na svojim putovanjima Apeninskim poluotokom, ali i Dalmacijom i Istrom. Minuciozni opisi ovih elemenata koji tvore standardni rječnik talijanske renesansne arhitekture nesumnjivo su utjecali na venecijansku i gravitirajuću rezbarsku praksu, pa su vidljivi na većini drvenih oltara i drugog rezbarenog crkvenog inventara u Istri i Dalmaciji što su nastali najkasnije početkom XVII. stoljeća. Naročito je lijep primjer kasetiranog svoda pjevališta (1580) u crkvi BDM od Milosrda u Bujama.

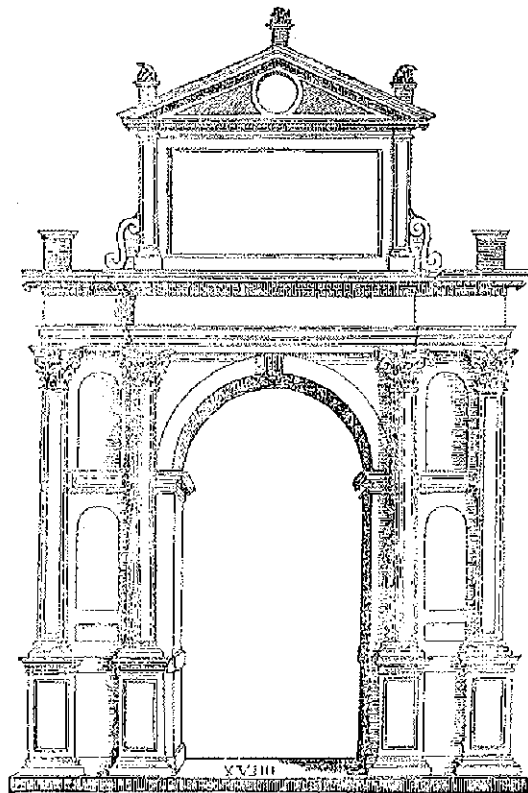
Kasnija ornamentika drvenih oltara zadobija barokne osobine, te postaje bliža onoj koju susrećemo na zlatnim oltarima, iako je uvijek daleko suzdržanija.

Sl. 12. Glavni oltar u župnoj crkvi u Žbandaju.

Sl. 13. Glavni oltar u crkvi sv. Foske u Peroju.

Sl. 14. Sebastiano Serlio, drvorez iz Libro sesto, odnosno Libro extraordinario.

RIASSUNTO

Il ruolo e l'importanza degli schizzi grafici nella pittura del Cinquecento e del Seicento sono ben noti, analizzati e studiati in tutto il mondo, nonostante si tratti di una problematica molto complessa. Nella storia dell'arte croata un approccio del genere è stato avviato parzialmente solo di recente.

Nel testo l'autrice cerca di dimostrare che il ruolo degli schizzi stampati nel periodo preso in esame era altrettanto importante nel caso della scultura e dell'architettura e, nel caso concreto, dei monumenti con caratteristiche dell'una e dell'altra, come ad esempio gli altari policromi intagliati eseguiti a Venezia o su influenza veneziana. Il ruolo degli schizzi grafici negli ornamenti d'altare è stato studiato molto, soprattutto in Slovenia, mentre quelli legati all'architettura sono quasi completamente ignorati. Nel noto trattato *Tutte le opere d'architettura et prospetiva* di Sebastiano Serlio che ha avuto un'importanza decisiva sull'edilizia europea, l'autrice ha trovato tutta una serie di esempi più o meno diretti per altari lignei istriani. La differenza più evidente fra gli schizzi e i singoli altari si manifesta nelle differenze stilistiche: gli archi e le porte del Serli sono del tardo rinascimento e del manierismo e dimostrano come l'autore sia cresciuto fra gli architetti che a quel tempo operavano a Roma e nell'Italia centrale; gli altari istriani sono invece, anche quando ripetono le incisioni del Serli, concepiti con linee del tardo manierismo e del primo barocco veneziano.

LITERATURA

BERGAMINI, Giuseppe, GOI, Paolo, PAVANELLO, Giuseppe, BRUSSICH, Gabriella, *La scultura nel Friuli-Venezia Giulia*, vol. II, Pordenone 1988.

CIONINI-VISANI, Maria, *Julije Klović*, Zagreb 1977.

COLONNA, Francesco, *Hypnerotomachia Poliphili*, komentari i kritička obrada G. Pozzi i L. A. Ciapponi, Padova 1980.

FUČIĆ, Branko, *Vincent iz Kastva*, Zagreb/Pazin 1992.

HORVAT, Anđela, MATEJČIĆ, Radmila, PRIJATELJ, Krno, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982.

MURRAY, Peter, *The Architecture of the Italian Renaissance*, London 1986.

PILO, Giuseppe Maria, *Postilla a Jacopo Tintoretto*, u *Arte Documento* 5/1991, Udine.

PRIJATELJ, Krno, *Zadarski slikar Juraj Ventura*, u *Studije o umjetninama u Dalmaciji III*, Zagreb 1975.

RIZZI, Aldo, *Mostra della scultura lignea in Friuli*, Udine 1983.

VRIŠER, Sergej, *Baročno kiparstvo na Primorskem*, Ljubljana 1983.

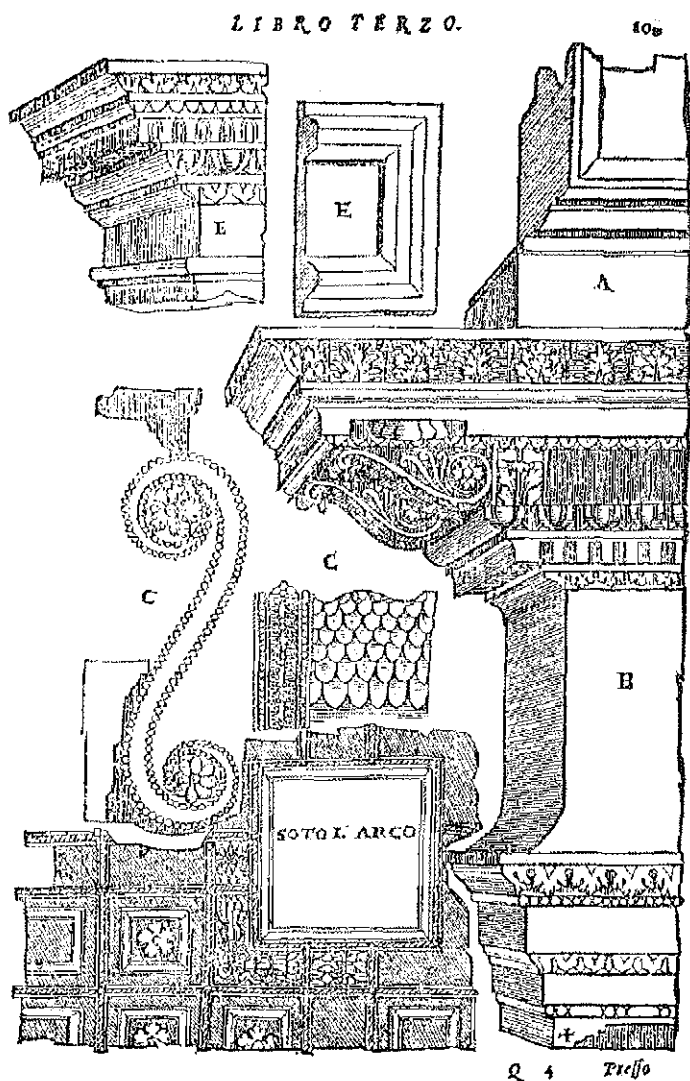
WITTKOWER, Rudolf, *Architectural Principles in the Age of Humanism*, London/New York 1988.

ŽELEZNIK, Milan, *Osnovni vidiki za studij "zlatih oltarjev" v Sloveniji*, ZUZ, n. v. IV, 1957.

ŽELEZNIK, Milan, *K problematiki "zlatih oltarjev"*, ZUZ, n. v. V-VI, 1959.

ŽELEZNIK, Milan, *Rezbarstvo 17. stoletja na Slovenskem*, ZUZ, n. v. VII, 1965.

ŽELEZNIK, Milan, *Rezbarstvo 17. stoletja na Slovenskem in tiskane predloge*, ZUZ 21, 1985.

Sl. 15. Sebastiano Serlio, drvorez iz Libro terzo.

GIAMBETTINO CIGNAROLI U BUJAMA

Radoslav TOMIĆ

dr., Regionalni zavod za zaštitu kulturnih spomenikov, 58000 Split, Poljudsko setalište 15, CRO
dr. sc., Istituto regionale per la tutela dei monumenti culturali, 58000 Spalato, Poljudsko setalište 15, CRO

IZVLEČEK

U tekstu se objavljuju dvije slike iz župne crkve u Bujama koje prikazuju sv. Servula i sv. Sebastijana. Obje se pripisuju slikaru Giambettinu Cignaroliju (1706-1770). Govori se o njegovoj ulozi u povijesti mletačkog slikarstva 18. stoljeća. Istodobno se piše i o mramornim kipovima istih svetaca koje je za bujsku crkvu 1735. godine izradio kipar Giovanni Marchiori.

Još nemamo točan uvid u barokno slikarstvo Istre: jedan mogući topografski katalog djela proširio bi spoznaje ne samo o kakvoći djela naručenih u Veneciji i majstorima istarskog podrijetla, već bi utvrdio receptivne mogućnosti sredine u nemirnim ratnim stoljećima¹.

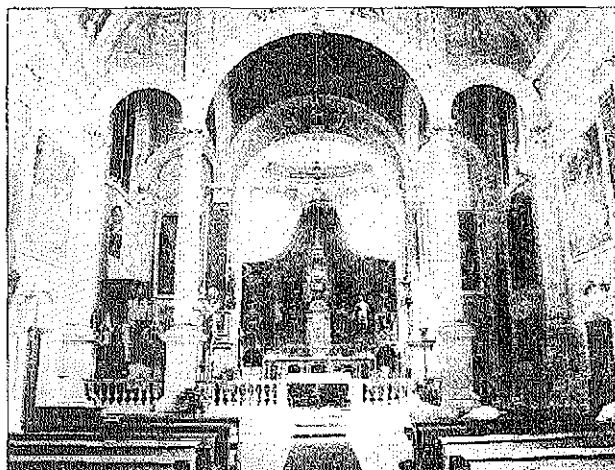
Ovom se prigodom analiziraju dvije slike s prikazima sv. Servula i sv. Sebastijana u crkvi sv. Servula u Bujama. U vezi s njima raspravlja se i o istoimenim mramornim kipovima na glavnom oltaru.

Crkva sv. Servula jedna je od najznačajnijih kasnobaroknih građevina 18. stoljeća na istarskom poluotoku, a podignuta je na mjestu starije, srednjovjekovne, između 1754. i 1784. godine po projektu piranskog graditelja G. Dongettija, čiji rad nastavlja A. Naiber iz Kopra².

Glavni oltar spada u tabernakul skupinu oltara, što znači, da je na sredini stipesa svetohranište, a na rubovima kipovi sv. Sebastijana i sv. Servula. Oba je izradio i na postamentima potpisao 1737. godine mletački kipar Giovanni Marchiori (OP: IOAN: MARCHIORI 1737)³. Prema tome kipovi su dio inventara starije, srušene crkve, a postavljeni su na oltar kojega podiže piranski oltarista Gasparo Albertini, prethodeći u

rješenju arhitekturi glavnog oltara u župnoj crkvi Velog Lošinja.

Ono što je u opremi bujske crkve posebno i posve rijetko ne samo u Istri, već i na hrvatskoj obali, udvostručavanje je prikaza sv. Sebastijana i sv. Servula, jer su i

Crkva sv. Servula u Bujama.

- 1 Još uvijek je najbolji i najiscrpniji Santangelov rad iz 1936. godine. Usp. A. Santangelo, *Inventario degli oggetti d'arte d'Italia, Provincia di Pola*, Roma 1935
- 2 V. Marković, *Crkva sv. servula u Bujama-izgradnja i arhitektura, Peristil XXXIV*, Zagreb 1991, 69-80.
- 3 C. Semenzato, *La scultura veneta del Seicento e del Settecento*, Venezia 1966, 133; A. Horvat-R. Matejčić-K. Prijatelj, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb 1982, 507-508.

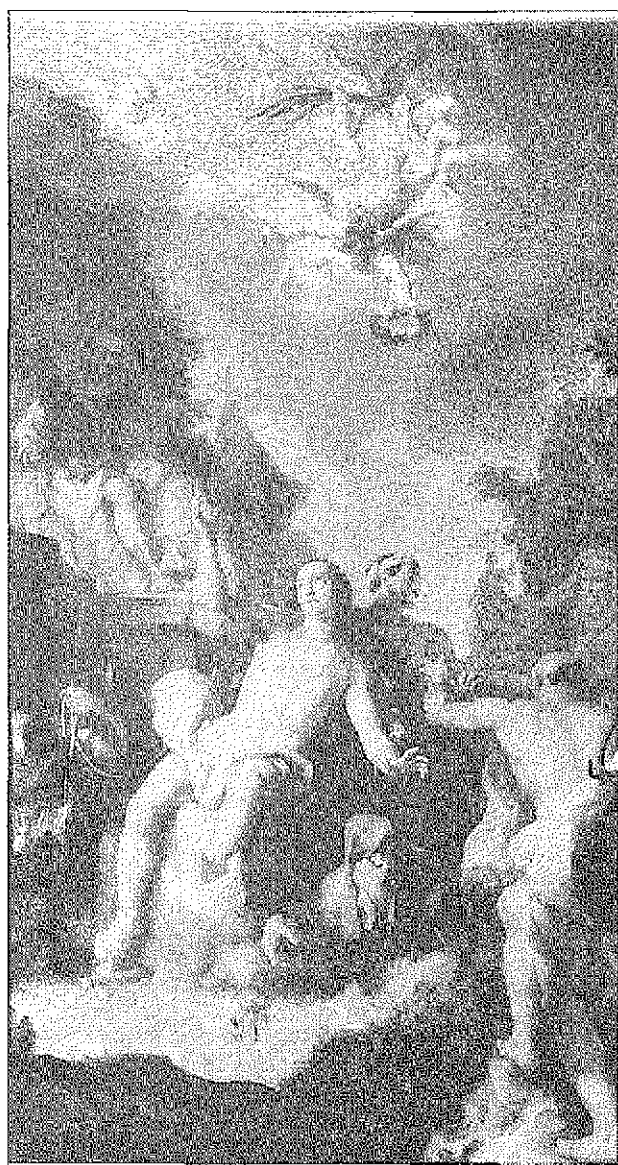

Giambettino Cignaroli, sv. Servul (Buje).

na bočnim zidovima uz trijumfalni luk svetišta dvije slike s prikazima navedenih svetaca. Oba su sveca prikazana u krajoliku, ispred bregova s rijetkim raslinjem i otvorenim nebom. Sv. Servul u odjeći po rimskom ukusu ubija zmaja (zmiju) u okolici Trsta, prostoru njegova čudotvorna djelovanja. Njegov izduženi lik pokrenut je elegantno i rafinirano, i u tom smislu neadekvatno samom činu borbe s opasnom nemani. Uz strmu se hrid propinju dva muškarca bježeći od opasnosti, desno je skupina bjegunaca, a na horizontu događaj promatraju anđeli.

Sveti je Sebastijan prikazan u trenutku uhićenja po naredbi cara Dioklecijana, pri odlasku u arenu gdje će biti dotučen toljagama. Njegov se goli lik izvija u dija-

Giambettino Cignaroli, sv. Sebastian (Buje).

gonali upirući pogled prema nebu: skupina ga vojnika veže, a u dnu jedan zaognuti lik u patetičnoj pozi prekriva lice rukom. U vrhu sjedi rimski funkcionar promatrajući radnju, a s neba slijeće anđeo noseći u ruci cvjetni vijenac za sveca-mučenika.

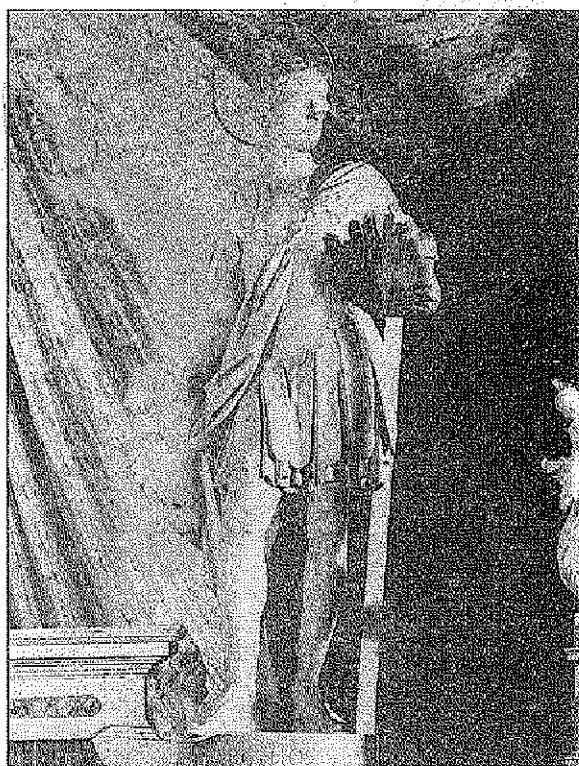
Obje su slike djelo istog umjetnika. Na temelju poredbene analize smatram da je to Giambettino Cignaroli (Verona, 1706-1770), predstavnik akademskih strujanja u slikarstvu Veneta 18. stoljeća. Naglašena je sličnost slike "Mučenje sv. Sebastijana" u Bujama i slike "Mučenje sv. Lovre" (Brescia, crkva sv. Lovre) iz 1757-1758. godine koja se interpretira kao remek-djelo umjetnikova zrelog razdoblja⁴. Ne samosličnost protagonista

4 F. R. Presenti, Due momenti dell'attività di G. B. Cignaroli, *Arte antica e moderna* 33, Bologna 1966, f. 28 a; E. Martini, *La pittura del Settecento veneto* Udine 1982, 470, f. 573.

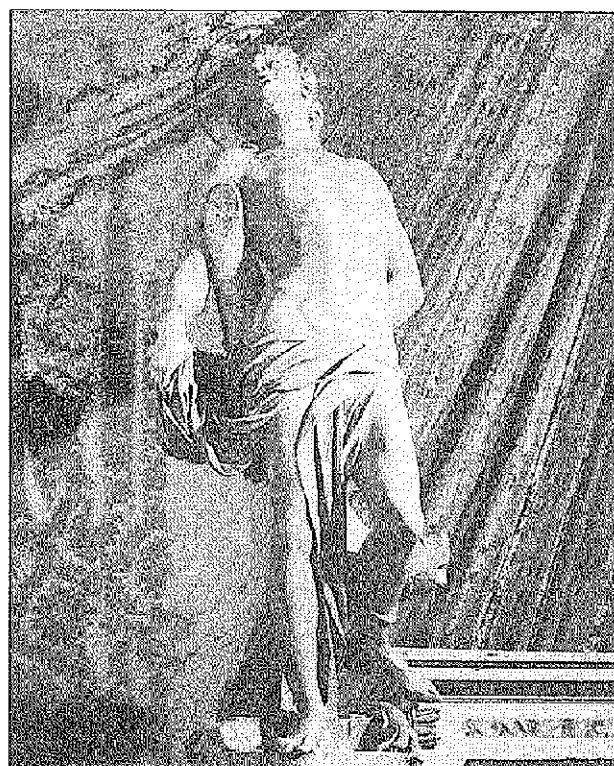
sv. Sebastijana i sv. Lovre, već istovjetno građena kompozicija te korištenje istih motiva (stube, anđeo koji nosi vijenac, fragmenti skupinom milosrđa" (Venezia, sv. Dominikom, sv. Barbarom i anđelom čuvarom"⁵. Uz to, Cignaroli će ponoviti lik letećega anđela na slikama u Brescii i Pisi⁶. Takvih primjera bit će još više u nedovoljno obrađenu katalogu Cignarolijevih djela⁷. Izvanredno obrazovan (Cignaroli je slikar, historičar, utemeljitelj Umjetničke akademije u rodnoj Veroni), on se nastavlja na klasicizirajuću liniju mletačkog baroknog slikarstva: već je njegov suvremenik i biograf I. Bevilacqua istaknuo, da je Cignaroli kao učenik Lodovica Dorignyja i Antonija Balestre od prvoga preuzeo "eleganciju, lakoću i precizan crtež, a od drugoga nedokučivu ljepotu i pastoznost majstorski nanošenih boja te

nježnost lica.⁸ Cignaroli se prvenstveno preko Balestre usmjerio prema akademizmu, prema mješavini rokoka i klasicizma, s izraženim melodramatskim naglaskom, što se interpretira kao nasljedovanje ne samo Marattine slikarske lekcije, već i ukupnog slikarskog inventara bolonjskog akademizma i rimskog klasicizma⁹.

Ne može se osporiti da se Cignaroli u prikazu slike Mučenje sv. Lovre u Brescii i Mučenje sv. Sebastijana u Bujama oslonio, u širem smislu, na Balestrinu veliku kompoziciju "Mučenje sv. Kuzme i Damijana" u padovanskoj crkvi sv. Justine¹⁰. Iako je Balestrina slika složenija, s nizom paralelnih radnji u različitim planovima, ideja da se u sredinu postavi svetac mučenik, s promatračima uzdignutim na stubama, zajednička je za oba umjetnika. Kao jedinstveni postupak prepoznaje se

Giovanni Marchiori, sv. Servul (Buje).

Giovanni Marchiori, sv. Sebastian (Buje).

- 5 Za sliku u Veneciji usp. E. Martini, n. dj., f. 575. Za sliku u Pradu usp. K. Garas, *Les oeuvres de Giambettino Cignaroli et de Pietro Rotari en Hongrie*, Bulletin du Musée Hongrois des beaux-arts 39, Budapest 1972, 87, f. 72. Za madridsku palu postoji i replika nešto manjih dimenzija. Usp. *Notable Works of Art now on the Market*, Supplement to *The Burlington Magazine*, June 1970, f. XLIV.6 S. Pinto, *Venezia nell'età di Canova: la mostra e alcune divagazioni*, *Arte veneta* XXXIII, Venezia 1979, f. 1.
- 6 S. Pinto, *Venezia nell'età di Canova: la mostra e alcune divagazioni*, *Arte veneta* XXXIII, Venezia 1979, f.1.
- 7 S. Zatti, *I pittori bergamaschi, il Settecento II*, Bergamo 1978, 522-540 s bibliografijom. Nakon toga usp. S. J. Warma, *Giambettino Cignaroli, Francesco Algarotti, and two paintings for the King of Poland*, *Arte veneta* XLIII, Venezia 1991, 105-107; ista, *Cignaroli's unexpected accomodation to Michelangelo and an unusual St Teresa and St John*, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* XXXVII, Firenze 1993, 146-150.
- 8 I. Bevilacqua, *Memorie della vita di Giambettino Cignaroli eccelente pittore veronese*, Verona, 1771. Cit. prema S. Zatti, n. dj., 522.
- 9 K. Garas, N. dj. (5), 88. F. D'Arcais, *Antonio Balestra, u Maestri della pittura veronese*, a cura di P. Brugnoli, Verona 1974, 359.
- 10 L. Ghio-E. Baccheschi, *Antonio Balestra*, Bergamo 1989, 161, 260.

prostrano nebo i široko zamišljeni rajolik u kojeg je uklopljena arhitektura. Ta se arhitektonska ambijentalizacija tumačila kao rezultat utjecaja Paola Veronesea od kojega će učiti svi mletački slikari nakon Sebastiana Riccija. Cignarolijeve slike nisu pridodati svjetli kolorit, kojemu je izvorište, ponovo, Paolo Veronese, i način oblikovanja likova na kojem se prožima mekoća tijela i nježnost zaobljenih fizionomija. Već je uočeno da se Cignarolijevi mladenački muški sveci izražavaju nevinim, ponešto androginih izgledom¹¹.

Pri pokušaju da definira Cignarolijev stilski izraz F. R. Pezenti je isticao svjetlo što pada odozgo na mase koje ne gube plastičku čvrstoću utopljene u jedva uočljive polusjene; forme su izdužene pretačući se jedna u drugu; potez kistom nije nikada mlohav, što naglašava formalnu čvrstoću¹².

Ostaje otvoreno kada je Cignaroli naslikao dvije slike u Bujama. Da li u vrijeme njegova mletačkog boravka između 1735. i 1738/39. godine, kada su naručeni i mramorni kipovi kod Giovannija Marchiorija, ili tek pred kraj života, krajem sedmog desetljeća, kada se završava prezbiterij, kor i sakristija crkve sv. Servula. Iako razmišljam o kasnijem nastanku slika, što bi moglo objasniti i udvostručenje prikaza svetaca u istoj crkvi, naknadna arhivska istraživanja (zapisi vizitatora npr.) možda doprinesu, da se djela kronološki posve precizno smjeste u Cignarolijev djelomično obraden opus¹³.

Giambettino Cignaroli, Mučenje Sv. Lovre, Brescia, crkva Sv. Lovre.

RIASSUNTO

Il testo analizza due opere provenienti dalla chiesa parrocchiale di Buie e nelle quali sono effigiati San Servolo e San Sebastiano. Entrambe sono attribuite al pittore Giambettino Cignaroli (1706-1770). Viene illustrato il suo ruolo nella pittura veneziana del Settecento. Il contributo tratta pure le statue marmoree dei due santi, eseguite nel 1735 per la chiesa di Buie dallo scultore Giovanni Marchiori.

11 S. J. Warma, Cignaroli's unexpected accomodation to Michelangelo and an unusual St. Teresa and St. John, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institut in Florenz XXXVII*, Firenze 1993, 148.

12 F. R. Pesenti, Due momenti dell'attività di G. B. Cignaroli, *Arte antica e moderna* 33, Bologna 1966, 82-88.

13 Usp. i sljedeća djela o slikaru: F. R. Pesenti, *Appunti per Giambettino Cignaroli*, *Arte antica e moderna* 12, Bologna 1960, 418-424; isti, *L'arte a Parma dei Farnese ai Borbone*, Parma 1979, 80-83, f. 53-56.

BENEŠKI KIPAR ANTONIO DAL ZOTTO. AVTOR TARTINIJEVEGA KIPA V PIRANU

Duška ŽITKO

kustos, Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, 66330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3, SLO
conservatore, Museo del mare S.Mašera,66330 Pirano, Riva Cankar 3, SLO

IZVLEČEK

Osebnost in delo beneškega kiparja in dolgoletnega profesorja na beneški Akademiji lepih umetnosti Antonia Dal Zotta v Sloveniji le bežno poznamo. Na naših tleh je le eno njegovo kiparsko delo, in sicer spomenik piranskega skladatelja in violinskega virtuozu Giuseppa Tartinija. Spomenik G. Tartinija v Piranu ni le eden najboljših javnih monumentov poznega historizma na naših tleh, pač pa je tudi ena najbolj uspešnih kiparskih kreacij kiparja Antonia Dal Zotta. Razprava je posvečena odkritju spomenika G. Tartinija v Piranu leta 1896 in Dal Zottovemu ustvarjalnemu življenju, vpetemu med delom v ateljeju, poučevanjem na Akademiji, na beneški soli za oblikovanje ter mnogimi drugimi dejavnostmi.

Beneškega kiparja Antonia Dal Zotta (Benetke, 1841 - Benetke, 19. februar 1918) poznamo po številnih kiparskih delih, zlasti pa kot avtorja monumentalne skulpture Giuseppa Tartinija na osrednjem - Tartinijevem trgu v Piranu.

Slovenska umetnostnozgodovinska stroka Tartinijevega spomenika ni prezrla, saj sodi, kot je zapisal prof. dr. Nace Šumi, med najboljše te vrste v našem spomeniškem gradivu.¹

Spomenik so doslej opisali razni avtorji zapisov o zgodovinskem in arhitektonskem razvoju Tartinijevega

trga v Piranu,² vsaj omenjajo pa ga tudi umetnostno-zgodovinski leksikoni in enciklopedije.³ Podrobnejši opis in uvrstitev med spomenike prejšnjega stoletja pa v domači literaturi najdemo v knjigi Sonje Žitko Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem.⁴

Kljub očitni pozornosti, osredotočeni na spomenik Giuseppa Tartinija, je moč zaznati venomer enako, ponavljajočo se omembo njegovega avtorja, kiparja Antonia Dal Zotta, ki je v slovenski literaturi večinoma označen le z nazivom "beneški kipar" oz. "beneški mojster".

- 1 Nace Šumi, Slovenija - umetnostni vodnik, Ljubljana, 1991, str. 162
- 2 Breda Kovič in Miroslav Pahor, O zgodovinskem in arhitektonskem razvoju Tartinijevega trga v Piranu, Kronika VIII, Ljubljana, 1960, str. 35. Miroslav Pahor, Tone Mikelc, Piran - kratek zgodovinski pregled in ogled mesta, Portorož, 1972. Stane Bernik, Organizem slovenskih obmorskih mest Koper Izola Piran, Ljubljana, 1968, str. 176. Sonja Ana Hoyer, Hiša Tartini v Piranu, Piran, 1992, str. 50. Piransko pristanišče, katalog št. 8 Pomorskega muzeja "Sergej Mašera" Piran, avtorji tekstov F. Bonin, S. A. Hoyer, N. Terčon, Piran, 1993, str. 108. Katalog razstave "Piran, Sacile, Salzburg - tri mesta - trije trgi", Piran, Sacile, Salzburg, 1987
- 3 Luc Menaše, Evropski umetnostno zgodovinski leksikon, Ljubljana, 1971, str. 430, 460. Enciklopedija likovnih umetnosti, Zagreb, 1959, II, str. 4.
- 4 Sonja Žitko, Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem, Ljubljana, 1989, str. 45, 46. Ista avtorica se s to tematiko ukvarja že nekaj let, zato primerjaj: Zbornik za umetnostno zgodovino (ZUZ), n. v. XXI, Ljubljana, 1985, Prispevek k problematiki slovenskega kiparstva ob prelomu stoletja, str. 155 - 160. Ista : ZUZ n. v. XXV, Ljubljana 1989, Prispevek k problematiki slovenskega kiparstva ob prelomu stoletja II, str. 91 - 96. Ista : Slovensko kiparstvo ob prelomu stoletja, 1977, Filozofska fakulteta v Ljubljani, magistrsko delo, rokopis.

V ospredju je bil torej doslej vselej spomenik kot tak, v razpravah o arhitekturi so ga obravnavali le kot akcent oz. dopolnitev arhitektonskega prostora, nikogar pa ni zanimalo, kdo je pravzaprav njegov avtor, tolikokrat citirani "slavni beneški kipar" Antonio Dal Zotto, saj imamo v Sloveniji le eno njegovo delo.

Ugotavljam, da žal tudi italijanska strokovna literatura kiparju Antoniu Dal Zottu ni posvečala zadostne pozornosti in ga večinoma le omenja ali na kratko označuje.⁵

Skoposti zapisov o Dal Zottu ni pripisati njegovemu skromnemu delovanju, temveč bolj nesrečnemu času njegovega najplodnejšega delovanja v zadnjih desetletjih 19. stoletja, to je času poznega historizma. Starejše raziskave likovnega ustvarjanja se večinoma zaključujejo že pred časom historizma, ki se dolgo, do srede oz. šestdesetih let 20. stoletja, ni zdel vreden znanstvenega umetnostnozgodovinskega raziskovanja, tiste, ki obravnavajo novodobno likovno ustvarjalnost in začinjajo z začetkom 20. stoletja, pa ga izpuščajo oziroma iz konca 19. stoletja omenjajo le zametke prvin, ki so vplivale na prodor impresionizma pa tudi secesije.

Zato so najboljše zapisi o beneškem kiparju Antoniu Dal Zottu in njegovem delu objavljeni predvsem v časopisju, ki je sledilo velikim kulturnim dogodkom, med katere sodijo tudi slavja ob odkritjih monumentalnih javnih spomenikov, likovne razstave in še posebej beneški Biennale, kjer je bil aktivno udeležen tudi Antonio Dal Zotto.

Druga polovica 19. stoletja je bila, po močnem prevratu leta 1848, zaradi vsesplošnih družbenih razmer zelo naklonjena vsemu, kar je krepilo in vzpodbujalo zanimanje za narodno preteklost. V umetnosti je romantika izpodrinila iz antike precepljeni klasicizem, ker so se strogi kanoni grške in rimske umetnosti izkazali kot ovirajoči. Historizem, porojen iz zgodnjemantičnih nazorov in idej, pa je vseskozi gojil zavest o nacionalni preteklosti in je zato najbolj ustrežal potrebam in zahtevam časa. V upodabljajoči umetnosti mu je najbolj ustrezala prav spomeniška kiparska zvrst, saj je spomenik s svojo materialno prisotnostjo neposredno predstavljal preteklost ali zgodovino naroda in dežele. Postavljanje spomenikov zaslužnim možem, zanimanje za narodovo preteklost in iskanje njegove identitete so bili v drugi polovici prejšnjega stoletja modni in množični.⁶

Kakor je prebujena narodna zavest Slovencev v tistem času povečala zanimanje za narodovo preteklost in iskanje njegove identitete, kar je vplivalo na postavljanje spomenikov zaslužnim možem (Francetu Prešernu, Valentinu Vodniku, Simonu Jenku, Antonu M. Slomsku idr.), tako je monarhija za časa cesarja Franca Jožefa II. serijsko odlivala bronaste in železne kipe vladarja in jih postavljala po monarhiji ter z njimi označevala moč in pripadnost cesarstvu. Eno in drugo je vzbudilo obsežnejše kiparsko delovanje in za Slovence povsem nov izziv, ki ni bil vezan le na kreiranje in postavljanje monumentalnih javnih spomenikov, pač pa tudi na študij kiparjev na priznanih evropskih akademijah. Njihovo znanje in ustvarjalna moč sta absolutno prerasla domet slovenskih podobarskih mojstrov in delavnic.⁷

Kipar Antonio Dal Zotto ob odkritju spomenika G. Tartiniju v Piranu. (Foto D. Podgornik; fototeka PMP)

5 Zamolčale so ga celo nekatere pomembne enciklopedične izdaje, kot npr. Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti, Istituto G. Treccani, Milano - Roma, 1930 - 1938, zapisano pa je geslo Dal Zottovega učitelja in predhodnika na Akademiji kiparja Luigija Borra. V novi izdaji: Enciclopedia Italiana fondata da G. Treccani - Lessico universale Italiano, Roma 1970, je vpisano geslo Antonia Dal Zotta v zv. VI na str. 16. in geslo Luigija Borra v zv. III na str. 406.

6 Primerjaj: Sonja Žitko, Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem, Ljubljana, 1989 str. 29

7 Franc Zajec je prvi slovenski solani kipar umetnik, njemu so po končanem študiju na dunajski akademiji sledili se Alojz Gangl in mlajša, v šestdesetih in sedemdesetih letih rojena generacija: Jakob Žnider, Alojz Repič, Ivan Zajec (sin Franca), Jožef Ajlec, Franc Berneker, Josip Urbanija ter še desetletje kasneje rojeni Svetozar Petuzzi. Vsi so žal doživeli situacijo, ko zanje doma ni bilo dela, tako da so bili prisiljeni po končanem študiju ostati in delovati v tujini.

Nacionalno prebujanje je zajelo tudi obalna mesta in Istro, ki je bila z drugimi slovenskimi deželami priključena avstrijskemu cesarstvu, kot tudi kraljevino Italijo nasploh. V okviru narodne prebuje in nacionalnega samopotrjevanja se je pomnožilo postavljanje spomenikov zaslužnim možem. Prebujeno meščanstvo je iskalo primerne osebnosti, ki bi bile dovolj pomembne, da bi zadovoljile smisel in namen obeležij z močnim nacionalnim nabojem ter istočasno opravičile velika finančna sredstva, ki so bila potrebna za izpeljavo tovrstnih manifestacij.

V podobnem vzdušju so se Istrani odločili za postavitev spomenika velikemu piranskemu rojaku Giuseppeu Tartiniju (Piran, 8. 4. 1692 - Padova, 26. 2. 1770) in se tega načrta lotili z največjo vnemo in zagnanostjo.

Zamisel za postavitev spomenika violinskemu virtuozu in skladatelju se je porodila vsaj že leta 1888. Po neuspeli obeležitvi stoletnice smrti Giuseppa Tartinija leta 1870 so se praznovanja dvestoletnice rojstva lotili z veliko večjo vnemo.⁸ Že leta 1888 so v odbor za pripravo dvestoletnice imenovali zaslužne Pirančane,⁹ kasneje pa so bili v odbor imenovani še predstavniki devetnajstih istrskih mest, ki so se vključila v organizacijo velike vseistrske kulturne manifestacije; izvolili pa so še pet predstavnikov, ki so z iskanjem sponzorjev članom odbora olajšali delo. Kljub podpori istrskih in številnih italijanskih mest ter Dunaja, glasbenih šol, konservatorijev, društev, časopisov ipd. pa so spomenik Giuseppeu Tartiniju v Piranu odkrili s štiriletno zamudo, in sicer 2. avgusta 1896. leta.

Tedaj ni praznoval le Piran, ampak vsa Istra. Mnoge istrske kulturne ustanove so sodelovale v izredno bogatem kulturnem programu, ki je sledil odkritju spomenika. O velikem, če ne največjem kulturnem dogodku v Istri so poročali številni novinarji, ki nam s svojimi

zapisi omogočajo rekonstrukcijo dogodkov.¹⁰ Znale in do podrobnosti opisane so vse prireditve, ohranili so se

Kiparja Antonia Dal Zotta so navdušeni Pirančani povzdignili na ramena in mu vzklikali "Viva Dal Zotto". (Foto D. Podgornik; fototeka PMP)

- 8 Pokrajinski arhiv Koper, Enota Piran je ob tristoletnici Tartinijevega rojstva uredil ves arhivski fond Giuseppa Tartinija in izdal inventar zbirke Giuseppe Tartini (IGT), ki ga je uredil Albert Pucer, Koper, 1993. Primerjaj poglavje E - Tisk, predvsem podpoglavje XI. Časopisi in časopisni izrezki, XII. Plakati ter poglavje F - Fotografije, nadalje poglavje D - Obeležje 200 - letnice Tartinijevega rojstva v Piranu in predvsem podpoglavje VII. Spomenik Tartiniju v Piranu in podpoglavje VIII. Proslava. Zanimiv je tudi zapis piranskega kronista Bartolomea Tamara, tako o Tartinijevi proslavi kot o spomeniku G. Tartiniju. Zato primerjaj rokopis v tretjem zvezeku z naslovom Notizie patrie, Pirano, 1894, str. 26 - 72, hranjenem v Pomorskem muzeju "Sergej Mašera" Piran z inv. št. 3327.
- 9 PAK, Enota Piran, (IGT), poglavje VIII, skatla 7, št. 298 in št. 299. Spisa, datirana 16. aprila 1888, sta sklep o imenovanju prof. Domenico Vatta in grola Stefana Rota za člana odbora za pripravo proslave ob 200 - letnici rojstva G. Tartinija. Sicer pa so v razglasu deželnega odbora za proslavo Tartinijeve 200 - letnice, glej IGT, poglavje X, skatla 8, št. 327, z dne 26. junija 1890 imenovani: predsednik odbora Dott. Giuseppe Bubba, podpredsednika Dott. Attilio Hortis in Dott. Pietro de Madonizza, ter tajnika Dott. Michele Depangher in Prof. Domenico Vatta in računovodja Nicolo Zarotti.
- 10 O odkritju spomenika Giuseppeu Tartiniju so poročali številni časopisi in revije: "La vita Italiana", Rim, 10. 8. 1896, "La patria illustrata", Dunaj, 15. 8. 1896, "Trieste letteraria", Trst, 1. 9. 1896, "L'Adolescenza", Milano, 18. 10. 1896, "La Provincia dell'Istria", Koper, 16. 5. 1885, "Corriere di Gorizia", Gorica, 25. 7. 1896 in 30. 7. 1896, "La Patria del Friuli", Videm, 31. 7. 1896, 3. 8. 1896, 4. 8. 1896 in 6. 8. 1896, "Il Giovine Pensiero", Pulj, 1. 8. 1896 in 29. 8. 1896, "L'Indipendente", Trst, 1. 8. 1896, 3. 8. 1896, 5. 8. 1896, 6. 8. 1896, 10. 8. 1896 in 11. 8. 1896, "L'Eco di Pola", Pulj, 1. 8. 1896 in 22. 8. 1896, "L'Istria", Poreč, 1. 8. 1896, 8. 8. 1896, 15. 8. 1896, 22. 8. 1896 in 29. 8. 1896, "Gazzetta di Venezia", Benetke, 1. 8. 1896 in 5. 8. 1896, "Il Piccolo di sera", Trst, 2. 8. 1896, "Il Piccolo", Trst, 2. 8. 1896, 3. 8. 1896, 4. 8. 1896 in 5. 8. 1896, "La Provincia di Venezia", Vicenza, 2. 8. 1896, "Neue Musikalische Presse", Dunaj, 2. 8. 1896, "Corriere della sera", Milano, 2 - 3. 8. 1896 in 3 - 4. 8. 1896, "La Stampa", 3. 8. 1896, "Il Mattino", Trst, 4. 8. 1896, "Eco del Litorale", Gorica, 5. 8. 1896, "Il Pensiero Slavo", Trst, 8. 8. 1896, "La Perseveranza", Milano, 9. 8. 1896, "L'Eco del Popolo", 9. 8. 1896, "L'Illustrazione Italiana", 16. 8. 1896, "Amico", Trst, 2. 8. 1896.

tudi slavnostni govori.¹¹ Očitno je bila prireditev dobro organizirana in množično obiskana, saj je v Piran samo po morskimi potmi s parniki in raznimi ladjami, ki so vozile med istrskimi mesti in Piranom ter še posebej na relaciji Trst - Piran, Tržič (Monfalcone) - Piran in Benetke - Piran, prispelo več kot 4660 potnikov.

Mestno pristanišče, mestni trg (ki so ga leta 1894 z zasutjem mandrača razširili do današnjega malega pristanišča), vse ulice in trgi ter okolica stolne cerkve sv. Jurija, od koder se je ponujal lep razgled na osrednje prizorišče, so bili nabito polni navdušenih gostov in gostiteljev. Praznovanje, ki je trajalo ves dan in se zvečer zaključilo z ognjemetom, so ovekevečili tudi fotografi Alfredo Pettener, B. Cirovich in Emilio Rendich.

Že v prvih razpravah o vsebini obeležitve 200 - letnice rojstva Giuseppa Tartinija je piranski podestata Domenico Fragiacomu predlagal postavitve monumentalnega spomenika.¹² Mestni svet je ambiciozno zamisel podprl in kasneje predlagal zbiranje kiparskih osnutkov za monumentalno skulpturo ter izbor lokacije, na kateri naj bi stal spomenik.

Aktivnost odbora v pripravah za Tartinijevo proslavo je bila živahna. Še živahnejši pa je bil konkurenčni boj med tremi kiparji, ki so pred uradnim razpisom natečaja poslali svoje osnutke skulptur. Kipar Antonijo Taddio iz Trsta, ki ga je priporočilo tržaško društvo umetnikov "Circolo artistico di Trieste" in društvo inženirjev in arhitektov ("Societa degli Ingegneri ed Architetti"), je kot

mlad in še neveljavljen poslal kar dva osnutka za spomenik, vendar se v dokaj težkem boju za prestižno kiparsko naročilo ni prebil. Druga dva, kipar Andrea Malfatti iz Milana in kipar Antonio Dal Zotto iz Benetk, pa verjetno niti slutila nista, koliko priporočil pa tudi odklonilnih stališč je bilo izrečenih in napisanih glede njihovih osnutkov. Iz ohranjene korespondence simpatizerjev omenjenih dveh kiparjev je mogoče razbrati zagovarjanje enega ali drugega, ki je trajalo od februarja do septembra 1891. leta.¹³

Največ zaupanja si je tako pri podestatu kot pri odločujočem odboru za proslavo dvestote obletnice rojstva pridobil že uveljavljeni beneški kipar Antonio Dal Zotto, avtor znanega kipa komediografu Carlu Goldoniju v Benetkah ter vrste drugih javnih spomenikov. Osnutek skulpture Giuseppa Tartinija so člani izborne komisije sprejeli, vseeno pa so si drznili kiparju Antoniu Dal Zottu predlagati manjše korekture, kar je skalilo odnose med umetnikom in naročniki.¹⁴ Dokaj odločno pismo kiparja Antonia Dal Zotta piranskemu podestatu z dne 15.8.1891, v katerem razočaran sporoča, da se v primeru razpisa natečaja le - tega ne bo udeležil, je pripomoglo k odločitvi odbora, da je Dal Zottu zaupal izvedbo skulpture Giuseppa Tartinija.¹⁵

Po izboru izvajalca so zaradi prezaposlenosti Antonia Dal Zotta prireditev ob odkritju spomenika v Piranu vedno bolj odlagali. Dal Zotto je imel poleg obveznosti na Akademiji in na Šoli za industrijsko oblikovanje še obilico drugih zadolžitev. Kot zverno iz korespondence,

- 11 Glej PAK, Enota Piran, IGT, poglavje X, skatla 8 in 9 št. 352 Vabilo podestata Fragiacomu na proslavo ob 200 - letnici Tartinijevega rojstva, št. 337 Program ob odkritju spomenika, št. 338 vstopnica za banket.
- 12 V časopisu "La Provincia dell'Istria" z dne 16. 5. 1885 je prvič javno omenjena zamisel o postavitvi spomenika. Glej IGT, skatla 10, št. 364. Sicer v osemdesetih letih 19. stoletja kiparstvo na Tržaškem in v Furlaniji ter Benečiji ni v ničemer izstopalo. Kar nekaj tržaških kiparjev, npr. Antonio Bosa (1780 - 1845) in njegova sinova Eugenio (1807 - 1875) in Bosa (1803 - 1870) ter Giuseppe Capolino (1827 - 1858), v drugi polovici stoletja ni več delal ali živel. Med živečimi in delujočimi so bili Tržačan Giovanni Depaul (1825 - 1918), Devinčan Francesco Pezzicar (1831 - 1890) v bližnji Furlaniji in Venetu pa so kiparili še Luigi Misini (1816 - 1901) iz S. Daniela del Friuli, Andrea Flaibani (1846 - 1897) in Leonardo Liso (1855 - 1922) iz Vidma ter Enrico Ettore Chiaradia (1851 - 1891) in Urbano Nono (1849 - 1925), iz Sacileja pa Luigi De Paoli (1857 - 1947) itn. Jasno je, da se z naštetimi kiparji, ki so se ukvarjali pretežno z arhitekturno in nagrobno plastiko, Pirančani pri svojem ambicioznem načrtu niso zadovoljili in so iskali ustrezno kiparsko osebnost na širšem območju Benečije in Furlanije. Primerjaj: Giuseppe Bergamini - Sergio Tavano, Storia dell'arte nel Friuli Venezia Giulia, Chiandetti editore, Udine, 1984 in Enciclopedia monografica del Friuli Venezia Giulia, parte terza: La storia e la cultura, Udine, 1980 ter Laura Tull Zucca, Architettura neoclassica a Trieste, Lions Club, Trieste, 1974 in Trieste - l'architettura neoclassica (Fulvio Caputo, Roberto Masiero idr.), Trieste, 1988.
- 13 PAK, Enota Piran, IGT, poglavje VII, skatla 7, št. 280. Grof Eugenio Rota iz Benetk piše prijatelju v Piran (dne 23. 2. 1891) in ga nagovarja ter navdušuje za osnutek kipa Antonia dal Zotta, ki ga je videl v kiparjevem ateljeju v Benetkah. Ibidem št. 283. Ruggero Berlam, arhitekt iz Trsta, v pismu podestatu D. Fragiacomu z dne 5. 4. 1891 negativno ocenjuje Dal Zottov osnutek kipa, ki ga je videl na fotografiji. Ruggero Berlam je bil v Trstu zadolžen za izdelavo podstavka pri kamnoseku Francescu Tamburliniju in je v pisemih omenjal tudi stroške kamnoseških del. Glej pismo ibidem št. 284.
- 14 V najstarejšem ohranjenem pismu Antonia Dal Zotta v piranskem arhivu, poslanem dne 26. 3. 1891 iz Benetk podestatu Fragiacomu v Piran je, najprej navedena kiparjeva zahvala za ugodno oceno osnutka kipa G. Tartinija. V istem pismu se Dal Zotto razpiše o G. Tartiniju in pokaže poglobljeno poznavanje upodobljenca ter poudari, da je o G. Tartiniju prebral vse, kar je bilo dosegljivega. PAK, Enota Piran, IGT, poglavje VII, skatla 7, št. 281. Ibidem št. 285. V naslednjem pismu, datiranem 18. 4. 1891, pa Dal Zotto piranskemu podestatu opiše podstavek, na katerem naj bi stala skulptura G. Tartinija.
- 15 V pismu ibidem št. 288, datiranem 15. 8. 1891, Dal Zotto piše podestatu Fragiacomu, katerega je zelo spoštoval, da je dne 23. 7. 1891 prejel pisno predsednika odbora za spomenik G. Tartiniju, v katerem so omenjene zelene modifikacije skulpture. Najprej Dal Zotto omeni, da je preučil in našel način, kako zadovoljiti želje spoštovanih gospodov, ne da bi pri tem spremenil izraz, ki si ga je zamislil za slavnega mojstra, nato pa užaljeno pravi, da po vsem, kar je slišal od gospoda Boita, odstopa od natečaja. Nadalje podestata prosi odpuščanja zaradi svoje odločitve.

je bil nepogrešljiv tudi pri odlivanju kipov v kraljevi livarni v Torinu, kamor je moral oditi na ministrov ukaz.¹⁶

Tako je odbor za odkritje spomenika šele decembra 1893 sporočil, da je s kiparjem Antoniom Dal Zottom in kamnosekom Antoniom Tamburlinijem iz Trsta sklenjena pogodba in določena denarna nagrada za izdelavo in postavitve spomenika.¹⁷

Zaradi zasutja mandrača, ki je takrat še bil na današnjem Tartinijevem trgu, se je spremenila tudi lokacija za spomenik. Sprva, pred zasutjem, so mu določili mesto pred mestno hišo - med kamnitima stebroma za zastave. Potem ko je z zasutjem mandrača leta 1894 nastal velik trg, so nekateri želeli postaviti spomenik v središče novonastalega trga. Upoštevajoč mnenje znanih umetnikov, so spomenik postavili na današnjo dobro premišljeno lokacijo, v sečišče pravokotnice na mestno hišo in v osi z zvonikom cerkve sv. Jurija.

Odlučilno besedo pri določitvi lokacije je imel prav kipar Dal Zotto. Ohranjen je zapisnik občinske seje z dne 22. marca 1894, ki navaja, da so ob prihodu kiparja Dal Zotta v Piran določili prostor, kjer naj bi stal spomenik G. Tartiniju.¹⁸

Številnim opravičilom zaradi zamude pri dogovorjenem delu se je, kot beremo v pismih Antonia Dal Zotta piranskemu županu januarja 1894, pridružila še tragična vest o smrti kiparjeve žene Ide Marije Dal Zotto.¹⁹

Aprila 1894 so se nekateri člani odbora za spomenik odpravili v Benetke, da bi odobrili model kipa v mavcu. (20) Navdušeni so bili nad upodobitvijo Giuseppa Tartinija, ki se zadovoljen in prevzet od pravkar odigrane skladbe rahlo priklanja ploskajoči množici.

Konec leta 1894 so se začeli v livarni Munaretti v Benetkah pripravljati za izdelavo odlitka v bronu. Delo pa se je tako zavleklo, da so kip odlili šele spomladi

1896. Istočasno so že iz Trsta pripeljali v Piran iz sivega kraškega kamna izklesan podstavek za kip in ga postavili na današnje mesto.

Po odhodu posebne komisije iz Pirana, ki je v začetku junija v Benetkah preverila kvaliteto odlitka v bronu, so ga 16. junija s parnikom "Venezia" pripeljali v Piran. Ob štirih zjutraj sta kip Giuseppa Tartinija uradno prevzela piranski župan Fragiaco in predsednik odbora za postavitve spomenika Bubba. Takoj so ga namestili na že pripravljeni podstavek, in tam je pričakal svečano odkritje, ki se ga je udeležil tudi njegov avtor, kipar Antonio Dal Zotto.

Kip dominira na osrednjem trgu tako zaradi dobro izbrane lokacije kot zaradi svojih monumentalnih dimenzij; visok je kar 2,45 m in stoji na 4,22 m visokem podstavku.

Podstavek je sestavljen iz dveh enot: kvadratnega kamnitega podesta, ograjenega s kovano železno ograjo, na vogalih vpeto v kamnite stebričke, in iz kamnitega klesanega pokončnega dela, okrašenega predvsem na posnetih vogalih z volutami, akantovimi listi in drugim neobaročnim kamnoseškim okrasjem; v čelnem polju je napis: A GIUSEPPE TARTINI L'ISTRIA MDCCCLXXXVI.²¹

Skupaj s kipom ustvarja enoten vtis dominantne igrive lahkotnosti, ki od kovane ograje, poine polkrožnih krivih in spiralnih linij, prehaja prek mehko modeliranega kamnitega okrasja do bronaste sohe.

Kipar Antonio Dal Zotto je v statui Giuseppa Tartinija pričaral dinamično, lahno zasukano figuro v trenutku zmagoslavja in zanosa po uspešno zaigrani skladbi. Giuseppe Tartini je prikazan v baročnem slogu, z dolgimi, na tilniku spetimi lasmi, z okoli vratu zavezanim šalom, tričetrtinskim plaščem z bogato okrašenimi zavijki na rokavih in hlačami do kolen, tako da prihajajo do izraza atletska meča, ki jih je pridobil kot

16 Iz pisma, ki ga je kiparjeva žena Ida Maria Dal Zotto pisala dne 31. 3. 1893 nekemu gospodu v Piran, in iz pisma, ki ga je Dal Zotto pisal iz Benetk piranskemu županu dne 8. 4. 1893, izvemo, da je Dal Zotto bil več kot tri mesece v kraljevi livarni v Torinu, kamor ga je poslalo Ministrstvo za šolstvo (Ministero della Pubblica Istruzione) oz. minister Martini, da bi s svojim livarjem pripravil litino za odlitek kipa kralja Vittoria Emanuela II. Glej PAK, Enota Piran, poglavje VII, skatla 7, št. 290 in 291.

17 Primerjaj: "La voce di San Giorgio", Trst, oktober, 1966. "La voce di San Giorgio", Trst, julij, 1967. "La voce di San Giorgio", Trst, 1970. "La voce di San Giorgio", Trst, 1991 in časopis "L'Istria", Poreč, 1. 8. 1896 ter časopis "Il Piccolo della sera", Trst, 2. 8. 1896.

18 V zapisniku 5. seje piranskega občinskega sveta z dne 22. 3. 1894 je pod peto točko z naslovom Fondamento del Monumento Tartini zapisano: "L'onorevole Nicolo Venier dice che in occasione della venuta dello scultore Dal Zotto fu stabilito il posto dove si ha da collocare il monumento Tartini".

19 PAK, Enota Piran, IGT, poglavje VII, skatla 7, št. 292 Dal Zotto dne 30. 1. 1894 piše nekemu grofu v Piran in izraža potrnost zaradi izgube svoje dobre in inteligentne žene, ki se je zelo zanimala za njegovo delo in se je z njim, če nekaj ur preden ga je zapustila, še pogovarjala o kipu G. Tartinija. V pismu je tudi sprejel povabilo predsednika odbora gospoda Bubbe in župana Fragiaco za obisk Pirana zaradi določitve lokacije spomenika in njegove namestitve za stopnico višje.

20 Originalna statua Giuseppa Tartinija v mavcu se nahaja v kraju Bassano del Grappa. Mestnemu muzeju je kip leta 1937 poklonila gospa Ines Battaglia. Kip je razstavljen v vhodni avli muzeja, manjkata pa mu violina in violinski lok. Glej članek Aida Ancone z naslovom "Un gemello di Tartini a Bassano del Grappa" v časopisu "Il Piccolo" 15. 5. 1992.

21 PAK, Enota Piran, IGT, poglavje VII, skatla 7, št. 285 Pismo Dal Zotta piranskemu županu z dne 18. 4. 1891. V tem pismu kipar Dal Zotto predlaga županu, v kakšnem slogu naj bo izdelan podstavek kipa G. Tartinija. Predlaga mu slog, ki je cvetel v Tartinijevem času, in nadaljuje, da bo, če bo izvajalec njegovega kipa, sam osiobel kip s primernim podstavkom. V pismu ibidem št. 291 (Dal Zotto piše piranskemu županu dne 8. 4. 1893) pa pravi, da je videl fotografijo osnutka podstavka, ki ga je izdelal Tamburlini, in se strinja z izločitvijo predvidenih instrumentov.

strasten sabljač. Stoji v kontrapostu; teža telesa prehaja z leve noge na desno, obratno pa je desna roka nekoliko pred telesom in drži rahlo navzgor obrnjen violinski lok; levica, ki drži violino je zamahnila nazaj, hrbet je nekoliko upognjen in virtuofov utrujeni, vendar zmagojavni pogled se je sprehodil po publiko. Bronasta soha in spomenik v celoti, sicer ustvarjena predvsem za pogled od spredaj z baročno razgibanostjo delujeta tudi za poglede iz vseh drugih strani.

Spomenik gledalca vabi, da gre okoli njega. S hojo okrog spomenika pa se okrog gledalca zavrti tudi vsa arhitektura, ki obkroža trg, in tako se kot v vrtincu s središčem v spomeniku zavrti vse mesto. Ali kot je zapisala Sonja Žitko: "S svojo prijetno teatraliko rokokojske figurine spreminja trg v gledališki prostor, sebe pa v igralca na odru - iluzija, ki jo je bil sposoben ustvariti zreli pozni historizem".²²

Kipar Antonio Dal Zotto je dobro poznal Tartinijev trg in funkcijo, ki je bila namenjena Tartinijevemu spomeniku. Na splošno je za vse Dal Zottove monumentalne skulpture značilno, da vzpostavljajo stik z mimoidočim, opozarjajo nase in se s svojo živahnostjo aktivno vključujejo v življenje mesta. Najbolj pa to izražata prav njegovi figuri G. Tartinija v Piranu in C. Goldonija v Benetkah.

Dal Zottovo obravnavanje kiparstva je poistoveteno z značilnim historističnim obravnavanjem skulpture. Kot vesten akademski učitelj je Dal Zotto upošteval "predpise" takrat modnega in pri meščanstvu zelenega stila. Svoje upodobljence je oblačil v opravo njihovega časa, opremil jih je z označujočimi atributi in jih oblikoval skrajno podrobno, s skoraj fotografsko natančnostjo. Značaj in dušo jim je vdihnil z obrazno mimiko in držo telesa, v kateri je pokazal svoje obvladanje anatomije. Tudi pri sohi Giuseppa Tartinija imamo občutek, da je Dal Zotto sprva izdelal golo telo, ki mu je nato dodal oblačila baročnega časa. Kako vestno in zagnano se je lotil kreiranja podobe, je moč razbrati iz njegovih pisem, saj je pred izdelavo osnutka za kip prebral in

preučil vso literaturo, ki jo je bilo možno dobiti o življenju in delu Giuseppa Tartinija, tako da ga je tako rekoč osebno spoznal in ga kar najbolje podoživel. Zatem si je natančno ogledal predvideni prostor za monumentalno skulpturo, da bi jo kar najbolje vključil v ambient. Za spomenike poznega historizma je bilo sploh značilno dvoje: figura je stala na dokaj visoko vzdignjenem mestu, kar je povečevalo njeno avtoriteto, hkrati pa je z gledalcem našla stik: tega je pri Giuseppu Tartiniju vzpostavil s pomočjo obrazne mimike in naravne, neizumetničene, naravno razgibane drže telesa.

Soha Giuseppa Tartinija je med spomeniki zadnjih desetletij prejšnjega stoletja na naših tleh enkratna in primerljiva z že dolgo odstranjenim kipom cesarja Franca Jožefa II. v Mariboru, ki ga je izdelal dunajski kipar Richard Kauffungen (1854 - 1942) in so ga odkrili leta 1882. Gre za enega številnih železnih kipov, ki so jih ob javnih manifestacijah nemških liberalcev postavljali po Štajerski; istega leta še v Celju in leto kasneje v Ptuj. Tudi ta spomeniški lik le z gestami, realistično oblikovanim oblačilom, ki razkriva stan in dobo, ter cesarskimi atributi uteleša vladarsko moč in vzvišenost. Kipar Richard Kauffungen, sicer pristaš strogega historizma, je v podobi Franca Jožefa II. z držo telesa v kontrapostu in z rahlim zasukom ter različno držo rok (ena je uprta v bok, druga iztegnjena navzdol drži listino) dosegel dinamičnost in lahkotnejšo razsežnost, ki je prvina poznega historizma, najavljajočega se v dunajskem kiparstvu sočasno z beneškim v osemdesetih letih 19. stoletja.²³

Postavitvev spomenika Giuseppu Tartiniju je bila za Piran pomembno pridobitev; mesto je dobilo prvi javni spomenik, po dolgem obdobju je bil k delu pritegnjen renomiran umetnik iz Benetk, od koder so v preteklih stoletjih, v času Beneške republike, prihajali umetniki raznih umetniških zvrsti. Prezreti pa ne gre namembnosti spomenika in njegovega poudarjenega nacionalnega motiva.²⁴

22 Sonja Žitko, *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 1989, str. 45

23 Richard Kauffungen je bil učenec kiparja Edmunda Hellmerja (1850 - 1919). Vodilna slogovna tendenca poznega historizma je bil neobarok, ki se je oplajal pri francoskih kiparjih in še posebej pri Jeanu - Baptistu Carpeauxu (1827 - 1875). Kljub tedaj prevladujoči neobarokni slogovni smeri pa je dunajsko kiparstvo z umetniki, kot so Rudolf Weyr (1847 - 1914), Johannes Benk (1844 - 1914) in Edmund Hellmer, ohranjalo tudi klasične prvine in se izogibalo ekstremom, medtem ko sta Caspar Zumbusch (1830 - 1915) in Karl Kundman zastopala zmerni realizem. V slovenskih deželah se monumentalnemu kiparstvu pozna vpliv berlinskega kiparja Christiana Daniela Raucha in dresdenskega kiparja Ernsta Rietschela. Glej Sonja Žitko, *Historizem v kiparstvu 19. stoletja na Slovenskem*, Ljubljana, 1989, str. 42.

24 S postavitvijo spomenika Giuseppu Tartiniju je hotel Piran na viden način poudariti svoj patriotizem in pripadnost italijanstvu. Istra, ki je bila nacionalno mešana, je bila vključena v Avstro - Ogrsko, medtem ko so bile italijanske province združene v kraljevini Italiji. Po slovesnosti, kjer so odkritje spomenika povezovali s pripadnostjo Istre italijanstvu in beneški kulturi, se je v časopisju razplamela polemika, ki jo je izzval članek v tržaškem časopisu "Il Pensiero Slavo" z dne 8. 8. 1896. Zapleteni in tudi nestrpni odnosi med narodnostmi v Istri so se izrazili v člankih v časopisih: "L'Indipendente" z dne 10. 8. 1896 in 11. 8. 1896, "L'Eco di Pola" z dne 22. 8. 1896 ter "L'Istria" z dne 22. 8. 1896. Zanimiv je članek Attila Centellija z naslovom: "Una festa della civiltà latina a Pirano", objavljen v časopisu "La Preserveranza", Milano, 9. 8. 1896, kjer ostro napada pripadnike slovanske narodnosti in pravi, da je kljub obljubi avstrijske oblasti o dvojezičnosti v Piranu visi le ena dvojezična tabla, in še ta je na fasadi sodišča obešana tako visoko, da se z nje ne da prebrati uličnega imena.

Spomenik Giuseppu Tartiniju ob odkritju 2. avgusta 1896. (Foto D.Podgornik; fototeka PMP)

Vsekakor sta tako spomenik kot njegov avtor po odkritju požela veliko pohval široke javnosti in priznanj strokovne kritike. Ne le da so Dal Zotta ob odkritju povzdignili na ramena in mu vzklikali: "Viva Dal Zotto" in "Viva l'arte Italiana", s častmi, ki jih je bil deležen že ob prihodu v Piran, so Dal Zotta tudi ob slovesu pospremili na parnik, ki ga je odpeljal v Koper, kjer so se pogovarjali o izdelavi doprsnega kipa enciklopedista Gian Rinalda Carlia ter o potrebi postavitve spomenikov velikim osebnostim, kot sta bila zdravnik Santorio Santorio in slikar Vittore Carpaccio. Iz Kopra je Dal Zotto po morskem poti odšel v Trst, kjer so mu, kljub

nenapovedanemu obisku, v društvu umetnikov "Circolo Artistico" organizirali prijeten večer.²⁵

Beneški kipar Antonio Dal Zotto je s svojo podobo Giuseppa Tartinija presenetil tudi umetniško kritiko, ki je to delo zelo pohvalila, saj je pričakovanja gradila na osnovi Dal Zottovih dotedanjih kiparskih kreacij: predvsem spomenika komediografu Carlu Goldoniju v Benetkah in slikarju Tizianu v Pieve di Cadore. Tartinijev kip je nadgradil prejšnje Dal Zottove stvaritve, še več, s tem delom je Dal Zotto presegel samega sebe in se povzpел na vrhunec poznega historističnega kiparstva.

Dal Zotto se je rodil 1841. leta v Benetkah, korenine njegovega rodu pa segajo v trdna karnijska tla. Že kot otrok je znanje pridobival v očetovi kamnoseški delavnici. Prej je znal vrteti izsekač in kladivo kot svinčnik oz. pero. Neposreden stik s kamnoseškim delom ga je prisilil, da si je pridobil tehnično znanje in mojstrstvo obvladovanja snovi, v kateri je oblikoval svoje zamisli.

Pri šestnajstih letih je že zmožgal celostno izoblikovati marmornati kip svetnika sv. Antona v naravni velikosti za neko cerkev v Benečiji. Pri devetnajstih pa je prejel nagrado za kiparstvo na velikem javnem tekmovanju v Rimu. Leta 1864 je modeliral skulpturo "Galileo v zaporu" (Galileo nel carcere), zaradi katere je bil oproščen služenja vojaščine.

Od leta 1870 je poučeval kiparstvo na Akademiji lepih umetnosti ("Accademia di Belle Arti") v Benetkah, kjer je nasledil svojega profesorja kiparja Luigija Borra. Kasneje so Dal Zottu zaupali tudi Katedro za umetnostno anatomijo (Cattedra di Anatomia Artistica). Obe je vodil 45 let, ob tem pa poučeval tudi na beneški Šoli za oblikovanje ("Scuola d'Arte applicativa all'industria di Venezia"). Poučevanje je opustil šele zaradi starosti, ves čas pa se mu je v celoti predajal. V zahvalo je od ministrstva za šolstvo ("Ministero della Pubblica Istruzione") dobil naziv častnega oz. zaslužnega profesorja (Professore emerito).²⁶

Antonio dal Zotto je bil spoštovan član raznih odborov in komisij za kulturo v Benetkah in Venetu. Od 1894. leta je bil član odbora "Giunta Superiore di Belle arti", dve leti je bil namestnik ravnatelja na Inštitutu lepih umetnosti v Benetkah ("L'Instituto di Belle Arti a Venezia"). Bil je tudi član Komisije za izbor razstavljenih del na Beneškem bienalu od njegove prve prireditve 1895. leta dalje, ko je komisiji predsedoval Gerardo Pompeo Molmenti, znan beneški literat in umetnostni kritik, in so v njej sodelovali še slikarji

25 Glej članke v "L'Indipendente", Trst, 6. 8. 1896, "Il Piccolo", Trst, 5. 8. 1896, "La Patria del Friuli", Videm, 6. 8. 1896, in "L'Istria", Poreč, 29. 8. 1896. Društvu tržaskih umetnikov je predsedoval Antonio Lonza, družabnega večera s kiparjem Dal Zottom pa so se udeležili: Attilio Hortis, Antonio Smareglia, Alberto Boccardi, Emilio Rendich, Enea Silvio Benco, Giulio Beda, Eugenio Scamparini, Carlo Wostry, Zampieri, Luigi Conti, Enrico Nordio, Giuseppe Pogna, Ruggero Berlam, Glauco Cambon in še drugi, ki jih članek v "L'Indipendente" ne omenja. Sicer pa glej knjigo Carlo Wostry, Storia del Circolo artistico di Trieste, Edizioni Svevo - Trieste, 1991.

26 Primerjaj članek v časopisu "Libera Stampa", Benetke, 17. 5. 1946 z naslovom Antonio Dal Zotto - Un grande scultore dimenticato in evidenčni list z Akademije "Ermengildo Curti", označen: Accademia 880 Antonio Dal Zotto, ter nekrolog v časopisu "L'Illustrazione Italiana", Milano, 10.3.1918.

Giulielmo Ciardi, Pietro Fragiacomio in Bartolomeo Bezzi, če naštejemo le nekatere.

Antonio Dal Zotto se zato s svojimi deli na razstavah Beneškega bienala ni želel predstavljati, vseeno pa je na prvem leta 1895 razstavil statuo Giseppa Tartinija v mavcu. (V katalogu je kip naveden pod zaporedno številko 24).

Sicer pa je že leta 1887 "Palazzo dei giardini pubblici" v Benetkah razstavil skulpturo "Narcisa"; fotografija kipa je bila 26. junija 1887. leta objavljena na naslovnici časopisa "L'Esposizione artistica nazionale illustrata".²⁷

Mitološko podobo Narcisa je Dal Zotto modeliral v naravni velikosti; gol, na skali ležeč Narcis se ogleduje v vodni gladini. Dal Zotto je pri modeliranju njegovega telesa uporabil svoje dobro poznavanje anatomije. Že sam izbor teme očitno priča, kako močno je Dal Zotta privlačevalo človeško telo, zato je bil celopostavni akt zanj pravi izziv. Čeprav je s časopisne fotografije težko presoditi kvaliteto dela, je očitno, da je Dal Zotto želel uporabiti svoje znanje iz anatomije. Mitološki lik mu je nudil mnogo večjo svobodo izraza kot portretna monumentalna plastika. Kljub možnosti avtonomnega kreiranja pa je ostal zvest pravilom historizma, zato mu je njegov sodobnik, likovni kritik Pompeo Molmenti, očital preveč zvesto uporabo "slovarja", torej vsaj zmerni eklekticizem, ki verjetno izhaja iz vpliva Dal Zottovega učitelja Luigija Borra.

Kipar Luigi Borro (Ceneda pri Trevisu, 29. 7. 1826 - Benetke, 6. 1. 1886), znan po svojem spomeniku Danielu Maninu v Benetkah (odkrili so ga 1875. leta) in nekaj karakterističnih doprskih kipih (npr. doža Loredana pod arkadami Doževe palače, Antonia Catulla v muzeju v Trevisu, Caterine Percoto v Videmskem muzeju in Marca Foscarinija na istoimenskem liceju v Benetkah), je bil tipičen eklektik, obnavljalec starih stilov, v njegovem delu pa se najbolj izraža način modeliranja romantikov in realistov.²⁸ Prav ta dva elementa, romantični in realistični, sta najbolj prisotna v Dal Zottovih zgodnejših skulpturah, med katere sodita "Narcis", ki ga je kipar oblikoval v glini, in "Fontana",

modelirana v mavcu.²⁹

Na isti razstavi se je Dal Zotto predstavil tudi z doprskim ženskim kipom "Ricordati di me", z manj pomembnim plitvim reliefom in pomanjšano reprodukcijo statue Carla Goldonija, ki je tedaj že krasila beneško četrt Campo di San Bartolomeo.³⁰

Leta 1887 je Dal Zotto v razstavnem salonu uporabne umetnosti "Salone sulla montagnola" predstavil tudi skulpturo, izdelano v počastitev dograditve beneškega vodovoda. Risba Fontane je bila objavljena v časopisu "L'Esposizione nazionale artistica illustrata" 3. julija 1887. leta. Kritika je Fontano ocenila zelo ugodno, zanjo je Dal Zotto dobil celo priznanje za izrazno moč in kompozicijo. Osrednja akterka kompozicije je mlada žena, ki iz vodovodne pipe nataka vodo v vrča in spominja na sceno iz ljudske idile. Tudi tukaj gre za realistično, a z romantiko prežeto temo, obravnavano po Borrovem vzoru modelacije, ki je bila v osemdesetih letih tudi v Benetkah, vsaj po kritikah sodeč, očitno priljubljena.

Med uspešnejše zgodnejše stvaritve Antonia Dal Zotta uvrščamo tudi skulpturo oz. monumentalno plastiko beneškega slikarja Tiziana (Tiziano Vecellio, Pieve di Cadore, 1477 - Benetke, 27. 8. 1576), ki od leta 1880 krasí trg Tizianovega rojstnega kraja Pieve di Cadore. Podobno kot v Piranu so se tudi v malem kraju Pieve di Cadore krajani s postavitvijo monumentalnega spomenika želeli oddolžiti svojemu velikemu rojaku. Kipar Antonio Dal Zotto je izdelal celopostavni bronasti kip Tiziana v nadnaravni velikosti, podstavek v kamnu pa so izklesali kamnoseki iz družine De Poli di Vittorio. Spomenik so odkrili 5. septembra 1880. leta.

Tudi o tem dogodku je bilo v časopisju precej napisanega, objavljeni pa sta bili tudi risba bronastega Tizianovega kipa in risba slovesnega dogodka.³¹

Antonio Dal Zotto je upodobil v kontrapostu stoječega bradatega slikarja, odetega v tedanja oblačila, z značilnimi slikarskimi atributi (paleta s čopiči) v rokah. "Delovni" pripomočki in izraz portretirančevega obraza prispevajo k neposrednosti ustvarjalnega trenutka, ko Tizian v kratkem premoru med slikanjem kritično opa-

27 V istem časopisu je na str. 98 in 99 tudi zapis G.A. Munara z naslovom: "Ciardi e Dal Zotto". Avtor članka oba umetnika podrobno opisuje in ocenjuje Dal Zottovo mitološko podobo "Narcisa". Glej Venecijanski biennale i jugoslavenska moderna umjetnost 1895 - 1988, Dokumenti 7 - 10 Galerije grada Zagreba, Zagreb, 1988. Inicijativa za bienale je bila v beneskem mestnem svetu sprejeta leta 1883. Mednarodni koncept je bil sprejet leto kasneje, za idejo pa se je zelo zavzel beneški župan Riccardo Selvatico; zbral je ožji krog beneške intelektualne elite in umetnikov, tako da je leta 1894 mestni svet že sprejel internacionalni koncept Beneškega bienala. Po enem letu so leta 1895 v prisotnosti italijanskega kralja Umberta I. in Margarete Savojske odprli Prvo mednarodno razstavo moderne oz. sodobne umetnosti v Benetkah.

28 Primerjaj geslo Borro Luigi v Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti, Istituto Giovanni Treccani, Milano - Rim, 1930 - 1938 zv. I., str. 511, in Enciklopedija likovnih umetnosti, Zagreb, 1959, zv. 1., str. 441.

29 Primerjaj članek z naslovom "La fontana di Dal Zotto" in fotografijo s podnaslovom "La fontana sulla Montagnola" v časopisu "L'Esposizione nazionale artistica illustrata", Benetke, 3. 7. 1887.

30 Dela so omenjena v članku G. A. Munara: Ciardi e Dal Zotto; zaradi njihove postranskosti nisem nikjer zasledila njihovih fotografij oz. risb.

31 Glej časopis "L'illustrazione italiana", Milano, 19. 9. 1880.

zuje svojo sliko. Za držo te spomeniške figure, modelirane šestnajst let pred Tartinijevo v Piranu, sta značilni predvsem še togost in tektonska zasnova, ki se v naslednjem desetletju spremenita in odstopita mesto lahkotnejši figuralnosti. Druge lastnosti historističnega spomenika, npr. vzvišenost figure na visokem podstavku in njena odmaknjenost od gledalca, pa so prisotne tudi v figurh C. Goldonija in G. Tartinija, le da ti dve že vzpostavljata stik z gledalcem.

Verjetno je v osemdesetih letih nastal tudi Dal Zottov velik nagrobni spomenik družini Giulai v Budimpešti, ki združuje kar 40 kipov.³²

Osrednje delo, ki je kiparju Antoniu Dal Zottu prineslo največji ugled in slavo, pa je spomenik komediografa Carla Goldonija v četrti Campo S. Barolomeo di Rialto v Benetkah. Kipar je upodobil zamišljeno figuro Goldonija, ki opazuje mimoideče, kot bi se želela vključiti v njihove razgovore in njihove poglede pritegniti nase z željo, da bi jih za trenutek osvobodila skrbi in jih preusmerila na prijetne zgodbe, ki so jih videli v teatru ali doživeli v življenju.

Ker je kip nastajal zelo dolgo, so nekateri kolegi Dal Zottu očitali, da je najprej izdelal skelet, zatem mišice, torej kot zavzet profesor za anatomijo izdelal le golo postavo, ki ji je nato dodal oblačila osemnajstega stoletja. Priznali pa so mu, da tovrstno monumentalno spomeniško tematiko obvlada, da je neutruđen raziskovalec z razvitim smislom za podrobnosti in vedno novim navdihom. Dal Zottov Goldoni nadvse pristno poseblja Benetke in njene prebivalce. Komediografov poklic se združuje s teatraličnostjo Benetk, in njegovi Benečani so, takoj po svečanem odkritju leta 1883, spomenik sprejeli kot sestavni del svojega mesta.

Deset let kasneje, leta 1893, je Antonio Dal Zotto izdelal spomenik kralja Vittoria Emanuela II. v kraju San Martino della Battaglia. Razen po fotografski natančnosti upodobitve in po vladarjevi dostojanstvenosti zaradi grandioznosti se ta statua ne da primerjati z Dal Zottovimi prejšnjimi in kasnejšimi stvaritvami. (33) Ta kip je zaradi svoje togosti, nerazgibanosti, vzvišenosti in odmaknjenosti od gledalca najbližje eklekticističnemu historizmu.

Kar nekaj let se je kipar Dal Zotto ukvarjal z osnutkom za spomenik beneškemu vojaškemu poveljniku Sebastianu Venierju, ki je v pomorski bitki pri Lepantu oktobra 1571 premagal Turke in kasneje postal beneški dož. Venierjeve posmrtno ostanke so iz grobnice v cerkvi S. Maria degli Angeli na otoku Murano prenesli v

cerkev Santi Giovanni e Paolo ob kapelo Del Rosario. Spomenik Sebastianu Venierju je Dal Zottovo zadnje veliko delo in s tem zaključek velikega in plodnega avtorjevega kiparskega ustvarjanja.

Dal Zotto se je tega dela lotil z enako mero strasti in zagnanosti kot pri kipu C. Goldonija; kot bi hotel ob beneškega poeta postaviti še velikega beneškega vojskovodjo.³⁴

Statua Giuseppa Tartinija v Piranu danes. Kljub vsem slovesnostim, ki so se zvrstile ob 300 - letnici rojstva G. Tartinija, je bronasti kip ostal zunaj pozornosti njihovih prireditev: zanemarjen, poln zelene patine, komponist in virtuoz je še veržno hrez violinskega loka, njegov instrument pa brez strun. Kamniti tlak v obliki elipse, ki ga obkroža, je spomenik znižal in mu odvzel tehtno premišljeno višino, za katero se je zavzel in jo skrbno določil kipar Antonio Dal Zotto. (Foto D. Podgornik; fototeka PMP)

32 Razen omembe žal o nagrobniku nisem zasledila nobenega vira.

33 V časopisu "L'illustrazione Italiana" z dne 15. 10. sta dve fotografiji spomenika Vittoria Emanuela II. v Torre di San Martino.

34 Postavitve spomenika oz. mavzoleja beneškemu vojaškemu poveljniku Sebastianu Venierju so dolgo odlagali. Šele beneški likovni kritik Pompeo Molmenti se je zavzel zanj, zbral sredstva in se s kiparjem Dal Zottom dogovoril za izdelavo spomenika. Clej časopis "L'illustrazione Italiana" z dne 7. 7. 1904, kjer je objavljena risba osnutka spomenika. V cerkvi Santi Giovanni e Paolo je bila zgrajena kapela del Rosario kot zahvala za zmago pri Lepantu, žal pa jo je leta 1867 zajel požar, ki je uničil tudi Tizianovo sliko sv. Petra mučenika.

Z velikim cerkvenim in državni ceremonialom so Venierjeve posmrtno ostanke z otoka Murano 30. junija 1904. leta prenesli v cerkev Santí Giovanni e Paolo; italijanski vladar je poslal svojega zastopnika, prisotna pa je bila tudi kraljica Margherita. O velikem dogodku se je razpisalo beneško in vse italijansko časopisje.

Dal Zottova poglobitev v izjemno pomemben zgodovinski dogodek je kiparja vodila v neteatralično, nadvse resno in hieratično upodobitev vojaškega voditelja. V vzravnani držji, zamišljenem izrazu in v resnem, v daljavo usmerjenem pogledu Sebastiana Venierja je Dal Zotto ponazoril moč razuma, s katerim so Benečani premagali napadalca.³⁵

S spomenikom Sebastianu Venierju je Antonio Dal Zotto zaključil opus velikih monumentalnih skulptur. Zanimivo je, da se je v tej zadnji veliki plastiki, pa tudi že v sohi kralja Vitoria Emanuela II., vrnil k resnemu, togemu, vzvišeno odmaknjenemu izrazu, običajnemu in značilnemu za zreli historizem.

Dal Zottov stilni izraz se je tako razvijal od vpliva njegovega profesorja Luigija Borra in splošnih tendenc kiparstva druge polovice prejšnjega stoletja, prek romantičnega realizma in celo zmernege eklektizma, prisotnega v njegovih zgodnejših delih, "Narcisu" in

"Fontani", do zrelega historizma z vsemi slogovnimi karakteristikami, izraženimi v sohi Tiziana, in do poznega dinamičnega historizma v kipih C. Goldonija in G. Tartinija, ko je dosegel vrhunec v svoji ustvarjalnosti in s tem prispeval k razcvetu poznega historičnega sloga nasploh; ta njegova razvojna pot se sklene v nekakšnem umirjenju in vrnitvi k običajnemu, bolj togemu in strogemu historizmu, ki se zrcali v skulpturi kralja Vittoria Emanuela II. in v sohi Sebastiana Venierja.

Antonio Dal Zotto je bil aktiven do pozne starosti, saj je poučeval na Akademiji do svojega 75. leta. Kasneje, že upokojen, je razmišljal o postavitvi spomenika braniteljem Italije v Benečiji v prvi svetovni voljni, česar pa ni mogel več uresničiti.

Umril je v Benetkah 18. februarja 1918. leta v 78. letu nadvse plodnega življenja. Dolgoletni profesor na beneški Akademiji lepih umetnosti in eden najvidnejših beneških historističnih kiparjev je predvsem s svojimi štirimi najbolj uspešnimi kiparskimi deli: Tizianom (1880), Goldonijem (1883), Tartinijem (1896) in Venierjem (1904), dosegel vrh beneške in širše evropske kiparske produkcije zrelega in poznega historizma.³⁶

RIASSUNTO

L'opera dello scultore veneziano Antonio Dal Zotto, per lunghi anni professore all'Accademia delle Belle Arti di Venezia (Venezia 1841 - Venezia 19 febbraio 1918) è stata studiata assai poco, sia in Slovenia che nella vicina Italia. L'unica opera di Dal Zotto oggi in Slovenia è la statua del violinista e compositore piranese Giuseppe Tartini, non solo una delle sue migliori creazioni ma anche uno dei monumenti di maggior qualità dell'ultimo periodo storicistico sloveno.

L'autrice presenta l'inaugurazione del monumento a Tartini a Pirano nel 1896 e la vita dello scultore Antonio Dal Zotto, nato e vissuto a Venezia diviso fra l'insegnamento all'Accademia delle Belle Arti, la scuola di arti applicate e il proprio atelier. Antonio Dal Zotto è stato senza dubbio uno dei migliori scultori del periodo storicistico veneziano ed europeo in generale grazie ai suoi monumenti a Tiziano (1880), Goldoni (1883), Tartini (1896) e Venier (1904).

35 Primerjaj članek Carla Lottija z naslovom *Lo scultore veneziano Antonio Dal Zotto* in članek Pompea Molmentija z naslovom *Sebastiano Veniero ed il suo monumento* v listu "Gazzetta di Venezia" z dne 28. 12. 1941.

36 V časopisu "L'Illustrazione Italiana" z dne 10. marca 1918 je bil objavljen nekrolog Antoniu Dal Zotto. Spomnili so se ga tudi ob stoletnici rojstva. Glej članek z naslovom "Un grande scultore dimenticato" v časopisu "Liberia stampa" z dne 17. 5. 1946 in najnovejšo italijansko enciklopedijo: *Lessico universale Italiano, Enciclopedia Italiana fondata da G. Treccani, Roma 1970, zv. VI, str. 16.*

TIPOLOGIA DEGLI INSEDIAMENTI E DELLE ABITAZIONI TRADIZIONALI IN ISTRIA

Roberto STAREC

dott., etnologo, 34100 Trieste, Facoltà di Magistero, via Tigor 22, IT
dr., etnolog, 34100 Trst, Facoltà di Magistero, via Tigor 22, IT

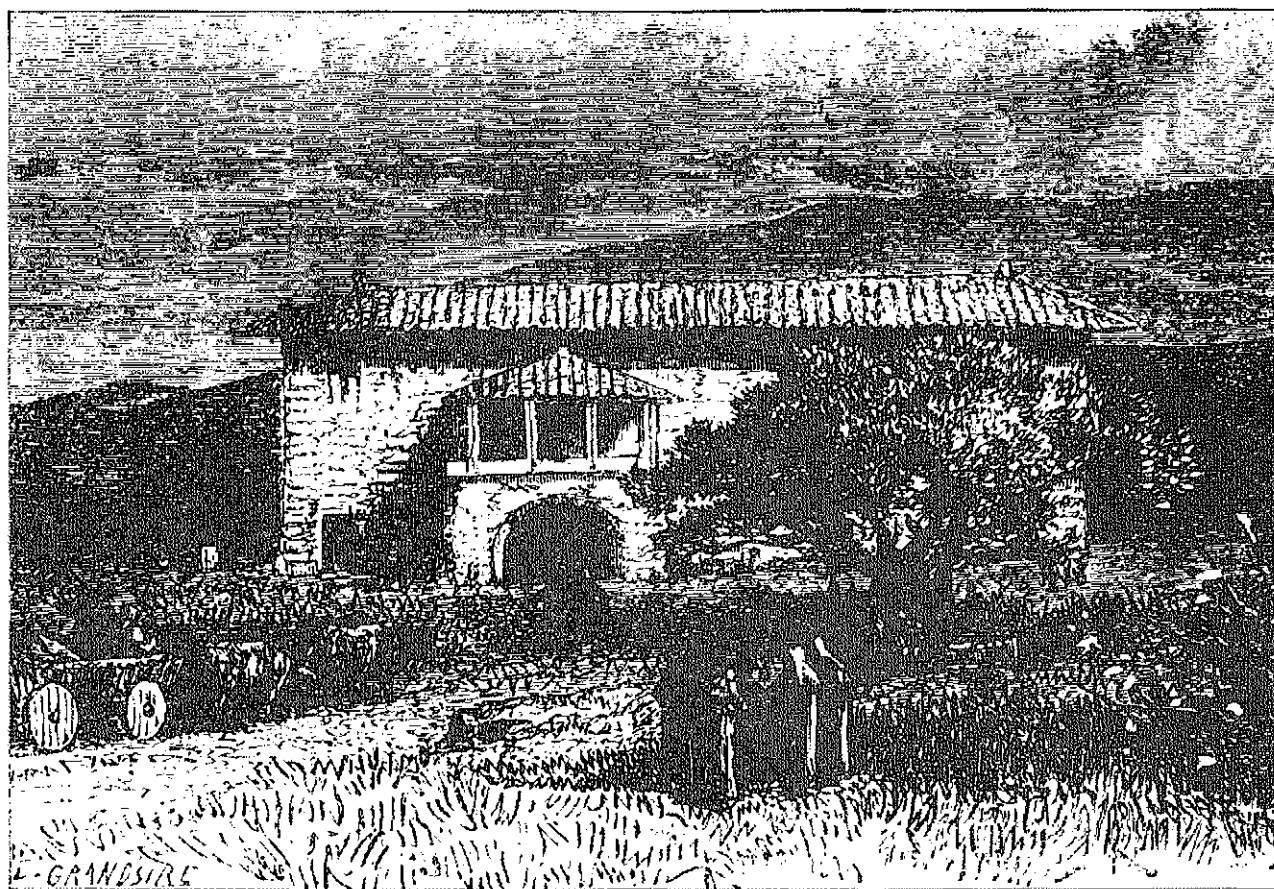
SINOSI

L'articolo descrive e classifica i diversi tipi di insediamenti umani e di abitazioni tradizionali dell'Istria. Soprattutto negli ultimi decenni molte abitazioni sono state completamente rifatte o costruite ex novo, ma è ancora possibile osservare numerose case di tipo tradizionale, talora anche in buone condizioni. Nei centri che più hanno subito lo spopolamento dopo la Seconda guerra mondiale, molte sono anche le vecchie case abbandonate ormai cadenti. Le une e le altre, accanto ai dati delle ricerche effettuate nella prima metà del Novecento, ci permettono di ricostruire il quadro della tipologia abitativa istriana degli ultimi secoli, quale in buona misura era ancora conservato fino agli anni Quaranta.

Anche in Istria l'abitazione è uno tra gli aspetti della civiltà materiale che maggiormente ha subito le conseguenze delle trasformazioni socio-economiche verificatesi con ritmo sempre più rapido negli ultimi cinquant'anni. In moltissimi casi la struttura dei diversi tipi di insediamento e le caratteristiche architettoniche tradizionali hanno registrato radicali modificazioni. Gli incendi della Seconda guerra mondiale, l'esodo di una larga parte della popolazione nel decennio successivo, il sempre più accentuato spopolamento delle campagne, l'immigrazione interna ed esterna, l'espansione dei centri maggiori, l'industrializzazione e la creazione di nuovi villaggi turistici hanno stravolto il quadro delle sedi umane quale si era definito in epoca moderna e contemporanea, in particolare dal Seicento agli inizi del Novecento. La popolazione di molte località rurali risulta ridotta ad un decimo rispetto a quaranta o cinquant'anni fa e in molti borghi e villaggi oggi tristemente spopolati si incontrano vecchie abitazioni ormai cadenti, nelle quali solo qualche decennio fa vivevano ampie famiglie, ora abitate da singoli anziani. Appare perciò urgente avviare delle forme di tutela

dell'edilizia rurale tradizionale, pregiudicata da un lato dall'abbandono più completo, dall'altro (e in modo forse anche più deleterio) da rifacimenti e ristrutturazioni. Naturalmente è necessario, perché le vecchie case continuino ad essere abitate, l'adeguamento a standard di comfort moderni, che comportano l'installazione di servizi igienici e di impianti di riscaldamento, e spesso anche la redistribuzione degli spazi interni. Tuttavia sia per carenza di consapevolezza culturale che per scarse disponibilità economiche, questi e altri interventi vengono effettuati dai proprietari senza alcun progetto complessivo e senza tentare di preservare gli elementi architettonicamente caratterizzanti, in questo modo compromettendo il valore anche economico di fabbricati spesso vecchi di secoli e con particolarità uniche. Il quadro che qui di seguito delinea fa dunque riferimento alla situazione conservatasi fino alla metà circa del Ventesimo secolo, quale è ricostruibile da un lato attraverso le testimonianze del passato e in particolare grazie alle ricerche effettuate negli anni Trenta da studiosi come Bruno Nice e Alessandro Cucagna¹, dall'altro attraverso rilevazioni dirette. Natu-

1 B. NICE, *La casa rurale nella Venezia Giulia*, Bologna 1940; A. CUCAGNA, *La casa rurale nel Carso di Parenzo (Istria occidentale)*, Trieste 1953.

Istria: Casa colonica a Sbandati (da C. Yriarte, Trieste e l'Istria, Milano 1875, p. 72).

ralmente oggi, come in altri settori della cultura materiale, si hanno più rare conservazioni e sopravvivenze e più frequenti trasformazioni e abbandoni. Ad esempio, mentre molti vecchi pozzi-cisterna sono tuttora in funzione e la loro acqua spesso è considerata migliore di quella dell'acquedotto, gli antichi focolari bassi non sono più in uso nemmeno nei villaggi più poveri (se non in qualche edificio declassato a deposito, per cuocere il pastone per gli animali). E' perciò necessario ricercare gli aspetti più conservativi e identificare attraverso le modifiche più o meno recenti le strutture originarie.

La secolare contrapposizione tra popolamento urbano e popolamento rurale, tra città e campagna, riflette la composizione etnico-linguistica dell'Istria quale si era configurata nel Cinque-Seicento a seguito della politica di ripopolamento promossa dalla Repubblica di Venezia e dagli Asburgo, e si era mantenuta sostanzialmente invariata fino alla Seconda guerra mondiale. Le cittadine e le borgate maggiori, sia sul mare che verso l'interno, presentano un aspetto di impronta veneta, con calli e piazzette, sottoportici e logge. La loro posizione di regola fu determinata da ragioni di difesa. In contrasto con questi insediamenti accentrati, si hanno inse-

diamenti di tipo sparso e case isolate. In generale si può riconoscere che il primo gruppo include centri già con popolazione quasi totalmente o prevalentemente italiana, il secondo in larga maggioranza località con popolazione croata e slovena. L'influsso veneto ha spesso fortemente permeato anche gli insediamenti slavi, condizionandone in moltissimi casi sia le forme dell'architettura che la struttura complessiva. Se i villaggi minori e gli insediamenti sparsi riflettono una realtà spiccatamente rurale, d'altro canto anche nelle cittadine maggiori prevalentemente italiane vivevano molti agricoltori che coltivavano le campagne circostanti, compiendo quotidianamente lunghi tragitti per recarsi al lavoro. La forza delle tradizioni storico-culturali, derivate sia da antiche necessità di difesa che dalla consuetudine di partecipare alla vita sociale dei centri urbani, ha mantenuto ancora in questo secolo nei centri italiani questi "contadini di città". A Capodistria (Koper) l'agricoltore che abitava in città era definito *paulàn* (dal latino "pabulum"), quello che abitava nella casa o fattoria (*cortivo*) di campagna *cortivàn*, mentre il termine *contadin* designava soltanto l'agricoltore dei villaggi sloveni dell'interno. In tutte le cittadine della

costa, accanto alle attività legate al mare, una notevole parte della popolazione svolgeva lavori agricoli: secondo il catasto agrario del 1929 a Isola (Izola) e a Pirano (Piran) le famiglie di agricoltori cittadini costituivano ancora rispettivamente il 28 e il 33 per cento degli abitanti. Più nell'interno anche centri superiori ai duemila abitanti come Buie (Buje) e Valle (Bale) e una cittadina di oltre cinquemila abitanti come Dignano (Vodnjan) erano essenzialmente rurali, grosse borgate di agricoltori, con poche famiglie della piccola nobiltà o della borghesia agraria².

Secondo i dati del 1936 nella provincia di Pola (Pula) il 38 per cento circa della popolazione viveva in case sparse. Della popolazione accentrata, che costituiva il 62 per cento circa del totale, più della metà abitava nei centri superiori a 1000 abitanti. Ancora fino alla Seconda guerra mondiale questo poteva essere considerato il limite discriminante, al di sopra del quale un centro acquistava carattere urbano. La consuetudine in realtà faceva designare come cittadina (o "paese") e non villaggio ("villa") anche alcuni centri di scarsissima consistenza demografica, ma importanti storicamente e come centri amministrativi, ad esempio Grisignana (Grožnjan), Portole (Oprtalj), Pinguente (Buzet), Sanvincenti (Svetvinčenat), Barbana (Barban), la cui popolazione (escluse le frazioni e le case sparse) nella prima metà del Novecento era compresa fra i trecento e i cinquecento abitanti. Al contrario qualche località che pure superava i mille abitanti, come ad esempio Marzana (Marčana) e Medolino (Medulin), veniva tuttavia considerata villaggio. Secondo i censimenti dal 1921 al 1945 in tutta la penisola istriana i centri con popolazione superiore ai duemila abitanti erano soltanto dodici. Pola, con una punta massima di circa 36000 abitanti, poteva considerarsi l'unica vera città. Capodistria, Isola, Pirano, Rovigno (Rovinj) e Dignano contavano fra i cinquemila e i diecimila abitanti, Muggia (Milje), Buie, Abbazia (Opatija), Pisino (Pazin), Parenzo (Poreč) e Valle fra i duemila e i cinquemila.³

Tipi di insediamenti

In questo quadro delle sedi umane in Istria, oggi profondamente mutato, si possono riconoscere tre gruppi principali, ciascuno con alcuni sottogruppi⁴:

1. Insediamenti accentrati.
  - A. Centri della costa occidentale su promontori o isolotti.
  - B. Centri della costa liburnica su pendii terrazzati.
  - C. Centri in posizione elevata in cima a colline.
  - D. Centri in posizione elevata sul ciglione carsico o a mezza costa.
  - E. Centri in posizione pianeggiante lungo la strada o presso un crocicchio.
2. Insediamenti estesi o comunque senza centro riconoscibile.
  - A. Località derivate da nuclei familiari.
  - B. Località a case distanziate separate da campi coltivati.
  - C. Località sui fianchi dei rilievi con case disposte in fila longitudinale.
3. Insediamenti isolati.
  - A. Gruppi di casali o fattorie (*stanzia / stancija, cortivo / korta*).
  - B. Case isolate.

Il nucleo originario delle cittadine della costa occidentale è sorto su penisole o promontori - è il caso di Pirano, Umago (Umag), Cittanova (Novigrad), Parenzo - oppure su isolotti poi uniti artificialmente alla terraferma - è il caso di Capodistria, Isola, Rovigno - facilmente difendibili dal lato di terra con cinte di mura. Pola invece è inserita in una profonda baia, che ha determinato la sua importante funzione dal punto di vista strategico. Si tratta di centri la cui origine è di epoca romana o alto medievale. Soltanto dal Settecento e in maggior misura nell'Ottocento queste località si espansero, con l'abbattimento parziale o totale delle mura. Dato il poco spazio disponibile nel nucleo storico, le case sono in genere a due o più piani, strettamente

2 Cfr. E. BONETTI, *Rapporti tra popolamento urbano e popolamento rurale in Istria*, in "La porta orientale" XVIII (1949), pp. 109-117; E. BONETTI - C. SCHIFFRER, *Popolamento urbano e popolamento rurale in Istria*, in "Rivista geografica italiana" LVII (1959), 3, pp. 129-144.

3 *Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1° dicembre 1921*. III. Venezia Giulia, Roma 1926, pp. 27-38 e 56-68; VII *Censimento generale della popolazione 21 aprile 1931*, vol. II, Roma 1933, pp. 645-678; VII *Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936*, vol. II, Roma 1937 pp. 31-35; *Cadastre national de l'Istrie, d'après le Recensement du 1 er Octobre 1945*, Sušak 1946.

4 Cfr. N. KREBS, *Die Halbinsel Istrien. Landeskundliche studie*, Leipzig 1907, pp. 160-162; N. KREBS, *Tipi di sedi umane nella campagna istriana*, in "Pagine istriane" VI (1908), pp. 154-158; G. GRAVISI *Città e Castelli, Ville e Corti nella toponomastica istriana*, in "Bollettino della Società geografica italiana" VI s. IV (1927), pp. 671-676; G. DEPOLI, *La provincia del Carnaro. Saggio geografico*, Fiume 1928; G. CUMIN, *Guida della Carsia Giulia*, Trieste 1929, pp. 121-144; L. GORLATO, *Note sugli insediamenti umani nella penisola istriana*, in "Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria" n.s. XV (1967), pp. 35-81; L. LAGO, *I "katuni" della penisola istriana*, in "Rivista geografica italiana" LXXXVI (1969), 2, pp. 169-180.

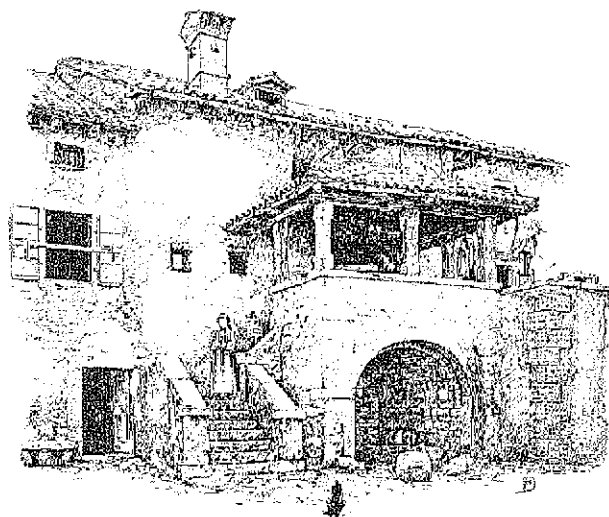

addossate l'una all'altra, irregolarmente distribuite, separate da strette viuzze, simili a calli veneziane, spesso lastricate a schiena di testuggine, in diversi casi (soprattutto Pirano e Rovigno) con varia e notevole pendenza. Qualche piazzetta ricorda i campielli veneziani, mentre l'arteria principale sbocca nella piazza centrale. Parenzo conserva ancora i caratteri della primitiva pianta romana, con le due vie principali in croce e le altre vie che seguono la traccia dei decumani e dei cardini minori. Diverso è il caso dei centri della costa nord-orientale (Liburnia / Liburnija), come Abbazia e Laurana (Lovran), disposti a pendio terrazzato, data l'altezza della costa. Le case sono disposte in più file quasi parallele e sovrapposte.

Verso l'interno si incontrano numerosi centri costruiti in posizione elevata, in cima a colline da cui dominano il circondario. Molte località sorgono dove già nella preistoria esistevano i castelli dell'età del bronzo, altre nacquero come borghi fortificati in epoca medievale, o anche più tarda, giacché ancora nel Seicento si rinnovarono condizioni di scarsa sicurezza, quando avvennero le ultime scorrerie degli Usocchi, provenienti dal litorale croato. I maggiori centri apicali o di cocuzzolo di questo tipo, come Buie, Montona (Motovun), Pinguente e Albona (Labin), erano anch'essi abitati da popolazione quasi totalmente o a larga maggioranza italiana. Tutti questi centri interni, che sorgono in genere intorno ai trecento metri di altezza, solo in anni recenti hanno iniziato ad estendersi gradualmente verso la parte meno ripida del pendio o ad allungarsi sui lati della strada sottostante. Le case, talvolta ancora racchiuse entro la cinta di antiche mura, sono di norma orientate verso sud o sud-est e si innalzano quasi a gradini, per meglio ricevere il sole senza privarne i vicini. Altri abitati in posizione elevata sorgono sull'orlo del ciglione carsico, sui ripiani esposti a mezzogiorno, come Colmo (Hum), Gallignana (Gračišće) e Pedena (Pićan), oppure a mezza costa come Corte d'Isola (Korte), Dragucco (Draguč) e Bogliuno (Boljun).

Soprattutto nella parte meridionale e occidentale vi sono borghi e villaggi accentrati in aree più pianeggianti, raccolti attorno alla chiesa o alla piazza principale. Si tratta di insediamenti che denotano caratteri norditalici e rivelano l'intervento organizzatore del governo veneziano. Alcune di queste località, come Sanvincenti, Valle e Dignano, presentano caratteri spiccatamente urbani, pur essendo state abitate fino ad anni recenti in grande maggioranza da agricoltori. In parte si possono classificare come centri di strada, sorti lungo una direttrice viaria importante, come Mompaderno (Baderna), Valle e Barbana, in parte come centri di crocchio, sorti all'incrocio di due o più strade, come Gimino (Žminj), Canfanaro (Kanfanar) e Sanvincenti. Molti hanno forma allungata, con le case disposte soprattutto lungo l'arteria principale, che spesso si allarga

dando luogo ad una piazza dove sorge la chiesa. Una fordoma particolare a Y ha Dignano, con la piazza del Duomo situata nel punto di incontro delle tre aste, dove sorgeva il nucleo più antico, chiuso da mura con tre porte.

*An Istrian Farm-house (da F. Hamilton Jackson, *The Shores of the Adriatic*, London 1908, p. 133).*

Gran parte del territorio istriano (soprattutto l'Istria centrale e la Liburnia) è coperta da numerosi piccoli e piccolissimi insediamenti, che generalmente non hanno piazza né chiesa, abitati in modo pressoché esclusivo da croati. Si tratta di villaggi che fino alla Seconda guerra mondiale contavano cento o duecento abitanti circa e di casali in cui si raccoglievano alcune famiglie per un totale di qualche diecina di persone. In molti casi i nomi di queste località derivano da quelli delle famiglie originarie. Così gli abitanti di Rudani presso Gimino (Žminj) portano in maggioranza il cognome Rudan (Rudani) e quelli di Lazarici presso Fianona (Plomin) il cognome Lazaric. In parte questi insediamenti risalgono alla colonizzazione avvenuta tra la metà del Quattrocento e la metà del Seicento, con il trasferimento dai Balcani di interi gruppi familiari. Altri piccoli villaggi e casali derivano da una seconda colonizzazione agricola, di tipo interno, che iniziata alla fine del Seicento, ebbe il maggior impulso nel Settecento e continuò ancora per gran parte dell'Ottocento. Data la crescente sicurezza delle campagne e il bisogno di nuove terre per l'aumento della popolazione, altre zone fino ad allora incolte e disabitate si copirono di minuscoli insediamenti.

Anche alcune località di maggiori dimensioni hanno mantenuto il carattere di insediamento sparso, con case notevolmente distanziate tra loro e separate da campi coltivati, senza un nucleo centrale riconoscibile. Pisino

(Pazin) è un esempio di centro allungato di tipo misto, in cui il confine tra la città e la campagna non era facilmente delineabile. Infatti, intorno alla fortezza, roccaforte del Margraviato dell'Istria, si sviluppò un centro abitato non protetto da mura, tanto da confondersi con la campagna circostante.

Nella montuosa Cicceria (Čičarija), dove non sono mai esistite case sparse, i villaggi presentano una collocazione e una struttura analoga a quella degli insediamenti della regione dinarica. Sono posti sui fianchi soleggiati dei rilievi, lungo il margine dei campi carsici. Per sfruttare le sorgenti sono costruiti in genere sui pendii nord-orientali, vicino al limite delle formazioni rocciose. La ristrettezza dello spazio ha imposto una forma a scaglioni, con le case disposte in fila longitudinale. Altri villaggi sono costruiti nelle conche, in prossimità dei magri terreni coltivati. Nella zona boscosa avevano da quattrocento ad trecento a seicento. Oggi in gran parte sono quasi disabitati.

Lungo tutta la fascia occidentale a sud del fiume Dragogna (Dragonja) vi sono fattorie isolate dette stanzie *stānzia / stancija*, spesso formate da diverse abitazioni e rustici variamente raggruppati⁵. Soltanto questa parte d'Istria, per le più favorevoli condizioni ambientali, attirò capitali di provenienza esterna nell'agricoltura. I proprietari nella maggior parte dei casi erano infatti di origine veneta o friulana. Le stanzie maggiori derivano dall'insediamento di coloni che lavoravano i grandi latifondi ed erano abitate da più famiglie. Variano moltissimo per numero, dimensioni e disposizione degli edifici che le compongono. Oltre che dalla casa padronale, risultano composte dalle case per i coloni, da un ricovero per i pastori transumanti, da uno o più rustici (stalla, porcile, pollaio). Le costruzioni possono essere allineate o disposte in modo da racchiudere una corte quadrangolare. Nell'agro capodistriano più case coloniche, con stalle separate, disposte intorno ad uno spazio chiuso, danno luogo ad insediamenti rurali detti cortivi *cortivo, corte / korta*. In tutta la zona costiera settentrionale, da Muggia ad Umago, fra una cittadina e l'altra si ha un insediamento

a case isolate, oggi notevolmente infittitosi, di origine relativamente recente, avviato soprattutto a partire dagli inizi dell'Ottocento.

Tipi di abitazioni

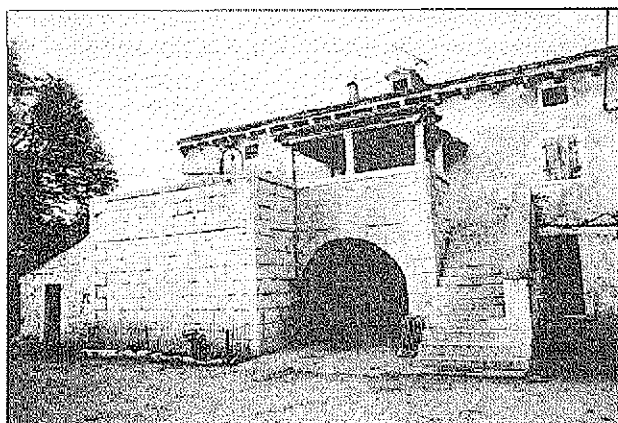
Nell'architettura tradizionale istriana le case hanno tutte la struttura interamente in pietra non squadrata, spesso a vista senza intonaco. Il tetto è quasi sempre a due spioventi poco inclinati, la copertura in tegole o in scandole di pietra. Sono riconoscibili alcuni tipi principali, tutti di carattere sud-europeo, che strutturalmente si possono classificare in due gruppi, a seconda se l'abitazione è il rustico, cioè gli ambienti adibiti a cantina *cānova / konoba* e a deposito degli attrezzi, sono affiancati, oppure se l'abitazione è sovrapposta al rustico. Nel primo caso la cucina con il focolare *fogolèr, fugul(i)èr / ognjišće, ognjišće* è al pianterreno, nel secondo caso al piano superiore. Si possono dunque distinguere due gruppi principali di abitazioni, ciascuno con alcuni sottogruppi⁶:

1. Abitazioni con cucina al primo piano.
  - A. Casa con scala esterna in pietra e terrazzino coperto o scoperto (*balidòr / baladur*).
  - B. Casa dei centri maggiori con scala interna in legno.
  - C. Casa delle saline *salaro*.
2. Abitazioni con cucina al pianoterra.
  - A. Casa recente.
  - B. Casa con vano del focolare sporgente rettangolare (*cantòn del fogo / kavada*).
  - C. Casa con vano del focolare sporgente semi-circolare (*tornica*).
  - D. Casa con ballatoio in legno al primo piano (*balidòr / baladur*).

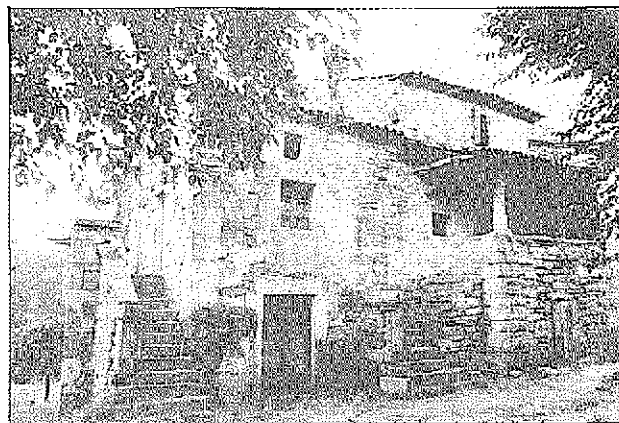
A questi tipi principali, tuttora relativamente frequenti, ne vanno aggiunti due molto più rari (verosimilmente anche in passato) e marginali, indicabili come 1 d, e rispettivamente 2 e, ai quali accennerò più oltre, nonché qualche esemplare residuale di casa monocellulare.

5 B. NICE, *op. cit.*, pp. 85-87 e 90; A. CUCAGNA, *op. cit.*, pp. 22-23.

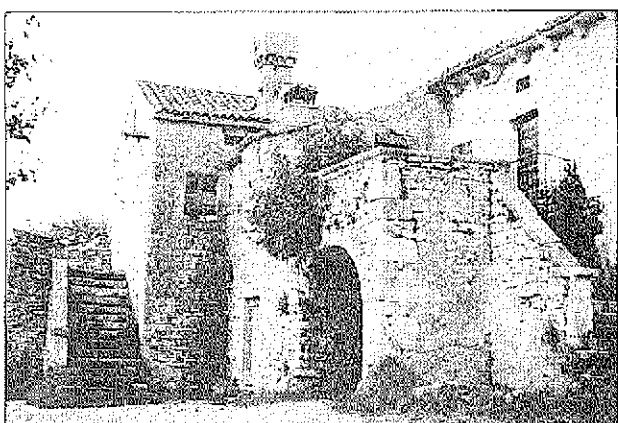
6 Cfr. R. BATTAGLIA, *Ricerche paleontologiche e folkloristiche sulla casa istriana primitiva*, in "Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria" XXXVIII (1926), 2, pp. 33-79; B. NICE, *op. cit.*, pp. 3-12 e 69-137; R. BATTAGLIA, *Dialetti e dimore ai confini orientali d'Italia*, in "Rivista geografica italiana" LIII (1946), 1-3, pp. 1-9; A. CUCAGNA, *op. cit.*, pp. 3-13; A. FREUNDENREICH, *Kuće sa širokim zabatnim zidovima u narodnom graditeljstvu*, in "Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena" XL (1962), pp. 117-127; A. FREUNDENREICH, *O istarskoj narodnoj kući*, in *Rad XVII Kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije - Poreč 1970*, Zagreb 1972, pp. 37-40; T. STEPINAC-FABIJANIĆ, *Način i kultura stanovanja u Istri, na Krasu i sjevernojadranskim otocima: povijesni pregled arhitektonskog razvoja*, in "Problemi sjevernog Jadrana" V (1985), pp. 197-229; G. IEZ RUGLIANO, *L'insediamento e la casa rurale nel Comune di Muggia: ricerca etnografica*, in "Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria" n.s. XXXV (1987), pp. 229-259; M. RAVNIK, *Vprašanja o istrskem stavbarstvu*, in "Traditiones", XVII (1988), pp. 121-134; T. STEPINAC-FABIJANIĆ, *Paleoetnološka istraživanja kamenih poljskih kućica okruglog tlocrta u Istri*, in "Problemi sjevernog Jadrana", VI (1988), pp. 109-132; Z. CIGLIĆ, *Kamniti svet - Il mondo della pietra*, Koper - Capodistria 1993, pp. 12-55.

1. Tipo 1 A: Marassi (Marasi) presso S. Lorenzo del Pasenatico (Lovreč). Tutte le foto sono dell'autore.

3. Tipo 1 A: Rimniacco (Rimnjak) presso Draguccio (Draguč).

2. Tipo 1 A: Raichi (Rajki) presso Barbana (Barban).

4. Tipo 1 A: Zaici (Zajci) presso Pedena (Pićan).

Secondo la classificazione del Nice, il tipo 1 A è detto *istriano antico*. Cucagna preferisce usare la denominazione *casa col balidòr*. Sempre secondo il Nice, il tipo 1 B è detto *istriano dei centri*, il tipo 1 C è citato ma non è trattato in quanto a rigore non è dimora rurale; il tipo 2 A è detto *istriano recente*, il tipo 2 B è detto *capodistriano*, il tipo 2 D è detto *carsico*. Il tipo 2 C non è considerato⁷. A buon titolo potrebbe definirsi come tipo *liburnico* (Nice impiega invece questa definizione per il tipo 1 d). Il tipo *castelnuovano*, registrato dal Nice a est di Castelnuovo (Podgrad), esce dai confini geografici dell'Istria e ha carattere medio-europeo, con tetto a quattro spioventi. Non ho considerato i ricoveri temporanei (*casete o casite / kažete, kažuni, hiske*), né le costruzioni accessorie (stalle, tettoie).

Le abitazioni più antiche e più tipiche dei centri istriani sono riconoscibili dalla collocazione della cucina al primo piano. Sono caratterizzate da un elemento esterno detto *balidòr / baladu*⁸. Con questo termine si intende una scala in pietra protetta da un parapetto, che introduce al piano superiore e spesso si conclude in una specie di terrazzino talvolta coperto da una loggetta. Solo nelle costruzioni più accurate il *balidòr* è interamente in pietra squadrata, nella maggior parte dei casi la pietra squadrata è usata solo per i gradini, per la parte superiore dei parapetti e per gli spigoli. Anche in alcune delle cittadine maggiori (per esempio a Pirano, a Parenzo, a Valle, a Dignano) si sono conservate singole case con il *balidòr*, generalmente nella sua forma più semplice di scala esterna parallela alla facciata, senza ter-

7 La casa di questo tipo è descritta in G. DEPOLI, *op. cit.*, pp. 242-243. Nice probabilmente non la vide direttamente. Va detto che, almeno oggi, la casa con tornica si può incontrare soltanto in piccoli e piccolissimi villaggi della Liburnia lontani dalle strade principali, e in posizioni spesso raggiungibili con difficoltà.

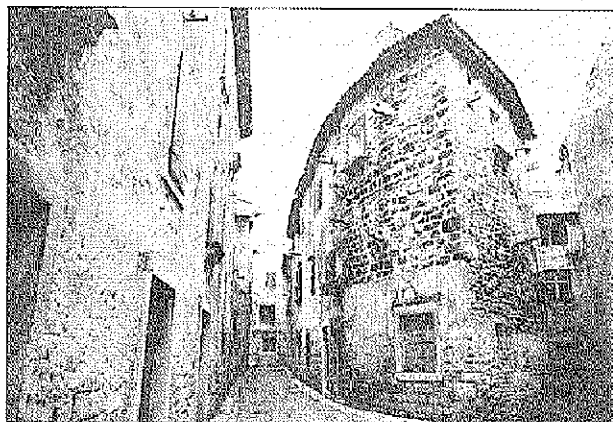
8 Sulla casa con il *balidòr* si veda anche V. BRATULIĆ, *Rovinjsko selo. Monografija jednog istarskog sela*, Zagreb 1959, pp. 51-61.

razzino e loggetta. La casa istriana antica con il *balidòr* si incontra ancora in quasi tutta la penisola (anche se più raramente nella parte nord-orientale), sia nei villaggi che come fattoria isolata, e fino alla metà dell'Ottocento doveva rappresentare il tipo principale e più diffuso. Ne sopravvivono numerosi esemplari, ma non molti sono in buone condizioni di conservazione e hanno potuto evitare trasformazioni e riadattamenti che ne hanno stravolto la fisionomia originaria. La casa con il *balidòr* può essere di varia dimensione, più comunemente è ad un piano, ma può anche averne due (in questo caso il primo e il secondo piano sono collegati da una scala interna di legno), con o senza solaio. Al pianoterra sono la cantina e i depositi, in diversi casi anche la stalla per i bovini (in altri casi era stata costruita una stalla separata), i locali di abitazione sono al piano o ai piani superiori. Si riconoscono spesso diverse ali, costruite in epoche successive. Non è infrequente l'allineamento di due o più *balidori* sulla medesima facciata o l'accostamento, lineare o ad angolo, di più case, ciascuna con il proprio *balidòr*. La scalinata di pietra può essere parallela o perpendicolare alla facciata o anche a forma di L, avendo cioè i gradini inferiori perpendicolari e gli ultimi paralleli. In qualche raro caso corre parallelamente ad uno dei muri laterali. Spesso la scala si conclude con un vero e proprio terrazzino quadrato o rettangolare, anch'esso munito di un parapetto in pietra. In alcuni casi la scalinata è accostata ad un grande corpo sporgente che contiene la cisterna, sopraelevata sul terreno, e sopra il quale sta la vera del pozzo. Più spesso la cisterna con la vera del pozzo, anche quando non è interrata, o non si trova sul lato posteriore della casa, è piuttosto affiancata al complesso formato dalla scala e dal terrazzino⁹. Sotto il terrazzino frequentemente si apre un arco a tutto sesto *volto / volta*, più o meno grande e profondo, che immette nella cantina e, nelle costruzioni maggiori, può dare riparo ai carri. L'arco è normalmente parallelo alla facciata, ma in qualche raro caso si apre lateralmente. Eccezionalmente si hanno grandi *balidori* con due e anche tre *volti*. Al posto dell'arco si può avere più semplicemente una porta rettangolare. Infine il *balidòr* può anche non presentare alcuna apertura e sporgere pieno e tozzo dalla facciata. Il terrazzino in parecchi casi è coperto da una loggetta, formata da due o tre sfanciati pilastri in pietra bianca (ma possono essere fino a cinque, oppure uno solo), che reggono un tettuccio a uno o a tre spioventi. La loggetta non è un elemento strutturale e certamente in diverse costruzioni

è andata perduta. La sua presenza tuttavia costituisce, soprattutto nelle case di maggiori dimensioni, un'importante componente decorativa, che aggiunge eleganza e movimento alla facciata. Particolarmente nella zona di Parenzo, in alcune abitazioni padronali o comunque di contadini facoltosi, il *balidòr* diviene una vera e propria terrazza di grandi dimensioni, addossata ad un lato della casa e coperta da un tetto a tre spioventi sorretto anche da sei o sette pilastri.

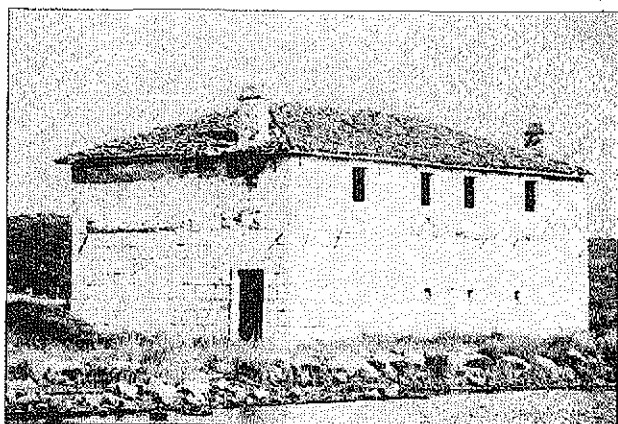
5. Tipo 1 B: Valle (Bale).

6. Tipo 1 B: Dignano (Vodnjan).

9 Secondo Nice, *op. cit.*, pp. 128-129, che chiama loggette i terrazzini sui quali si conclude la scala esterna di pietra, "queste loggette aperte, che tuttavia i contadini chiamano *baladur*, sono una derivazione delle cisterne addossate alle facciate delle case. Il tetto della cisterna offriva uno spazio che gli antichi resero praticabile cingendolo d'un parapetto. Ebbe così origine la caratteristica forma con l'arco sottoposto, dal quale si accede alla cantina. Oggi anche se la cisterna manca, la loggetta ne mantiene le caratteristiche esterne". L'ipotesi del Nice non mi sembra condivisibile. L'arco del resto non può mai aprirsi nel corpo della cisterna, ma soltanto di fianco ad essa.

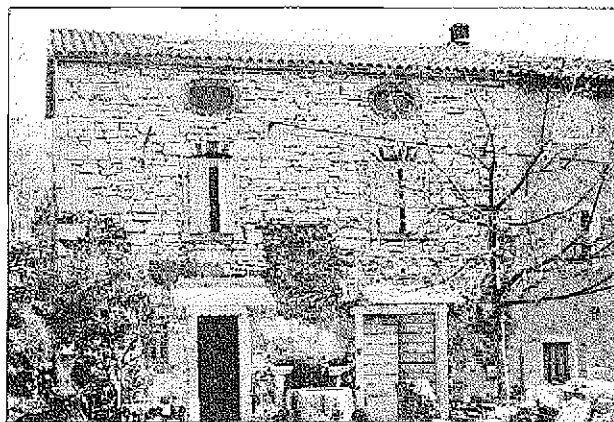
Più spesso nei centri maggiori, pur mantenendo la cucina al piano superiore, venne adottata la scala interna in legno. Alla maggiore praticità, la scala interna unisce un risparmio di spazio esterno negli angusti nuclei storici, dove le case si stringono l'una all'altra. Qui le abitazioni, pur di aspetto cittadino, generalmente a due piani per sfruttare lo spazio in senso verticale, avevano il piano terreno adibito a deposito degli attrezzi e dei prodotti dell'agricoltura (e della pesca), mentre i due piani superiori erano riservati all'abitazione. Nelle cittadine prettamente rurali dell'interno, come Buie, Montona, Sanvincenti, Valle, Dignano, data la distanza dei campi dal centro urbano, il pianoterra era adibito non solo a cantina ma anche a stalla per gli asini, indispensabili mezzi di trasporto. Spesso in queste case non vi è praticamente atrio e la scala interna in legno, stretta e molto ripida, si diparte immediatamente dall'uscio che dà sulla via¹⁰.

7. Tipo 1 C: Sicciole (Sečovlje).

Di un tipo di abitazione temporanea *salaro*, proprio dei salinai della zona di Pirano, che vi si trasferivano da aprile a settembre, appartenente anch'esso al gruppo con cucina e camere sovrapposte ai depositi, sono rimasti, soprattutto a Sicciole (Sečovlje), numerosi esemplari non più usati, diroccati e consunti dall'aria salmastra. Alcuni *salari* più antichi avevano la scala esterna in pietra, ma in genere negli edifici rimasti il pianoterra, che aveva la funzione di magazzino per il sale e per gli attrezzi, è collegato al primo piano, dove

erano la cucina e una o due camere da letto, mediante una scala interna in legno. I muri esterni erano intonacati ma non dipinti, perché lo strato di colore sarebbe stato presto attaccato dall'intensa salinità dell'aria, il tetto era in tegole. In genere il lato più lungo è allineato con l'argine che separa il canale dai bacini di evaporazione. I magazzini hanno due porte: una che si apre verso i campi saliferi, l'altra verso il canale. Il sale raccolto veniva portato nel magazzino, per essere poi caricato attraverso la seconda porta direttamente nelle imbarcazioni che attraccavano lungo il canale¹¹.

8. Tipo 2 A: Castellier (Kaštelir).

Al gruppo con abitazione e rustico affiancati e non sovrapposti e cucina al pianterreno appartiene un tipo di casa relativamente recente, diffusosi nell'Ottocento e nella prima metà del Novecento in tutta la penisola, nel quale al pianterreno sono la cucina ed un locale usato come deposito e al piano superiore, a cui si accede con una scala interna, le camere. La cucina è lastricata, le camere hanno il pavimento in legno. Il sottotetto è adibito a solaio, il tetto è di tegole, i muri esterni in pietra sono normalmente senza intonaco. La stalla è solitamente giustapposta all'abitazione o separata. Questo tipo di abitazione si incontra ovunque, nei centri maggiori come nei più piccoli villaggi.

Oltre al tipo recente, al gruppo di abitazioni con cucina al pianoterra appartengono alcuni tipi circoscritti ad aree specifiche. Nella zona nord-occidentale e presso la costa della Liburnia si incontrano abitazioni

10 Sull'architettura tradizionale delle cittadine maggiori si veda anche G. CAPRIN, *Istria nobilissima*, Trieste 1907, pp. 241-248, 280-282 (I vol.), 44-46, 237-240 (II vol.); M. FERRARI - A. BOCCHINA ANTONIAZZO, *Case gotico veneziane in Istria*, Trieste 1955.

11 G. CUMIN, Le saline istriane, in "Bollettino della Società geografica italiana" VII s. II (1937), n. 5-6, pp. 378-381; M. RAVNIK, *Nepremična etnološka dediščina Sečoveljskih solin - Il patrimonio etnologico delle saline di Sicciole*, in Z. ŽAGAR (a cura di), *Sečoveljske soline včeraj, danes, jutri - Le saline di Sicciole ieri, oggi, domani*, Piran - Pirano 1988, pp. 15-20; E. BENČIČ-MOHAR, *Obnova solinske hiše - Il restauro del "salaro"*, in Z. ŽAGAR (a cura di), *Muzej solinarstva - Museo delle saline*, Piran - Pirano 1991, pp. 16-23.

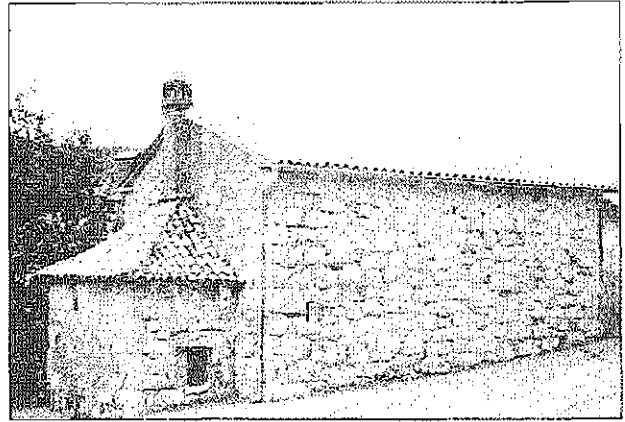
nelle quali il focolare è posto in un vano aggettante ben evidente anche all'esterno e il cui tetto serve da cappa del camino. Nelle campagne dei dintorni di Capodistria e di Pirano, ma anche più verso l'interno, il focolare sporgente, detto semplicemente *fogolèr / ognjišče*, ma più specificamente *cantòn del fogo / kavada*, ha generalmente forma rettangolare (più raramente anche semicircolare). Nei piccoli villaggi sulle pendici della costa liburnica, dove è detto *tornica*, è invece sempre semicircolare, simile ad un abside. Il focolare sporgente nasce evidentemente come misura di sicurezza contro gli incendi, particolarmente in abitazioni un tempo con copertura in paglia.

La casa con focolare sporgente rettangolare, collegabile al tipo della pianura friulana, ha un'area di diffusione che va da Muggia fino a Umago, spingendosi notevolmente anche verso l'interno. In questo tipo di abitazione generalmente al pianterreno vi sono un minuscolo atrio, la cucina e una stanza deposito attrezzi. Una scala interna porta alle camere del piano superiore. Se vi è solaio, normalmente era adibito a granaio. Il vano del focolare non è sempre così pronunciato, talvolta risulta appena accennato all'esterno, quasi con funzione decorativa. Può essere collocato sul muro laterale oppure sulla facciata. Il camino può innalzarsi staccato dalla casa, o correre lungo la parete esterna. Focolari sporgenti si incontrano ancora poco più a sud verso l'interno, nella zona di Grisignana e Portole, anche in case con il *balidòr* e in tale caso sono più alti, essendo la cucina al piano superiore.

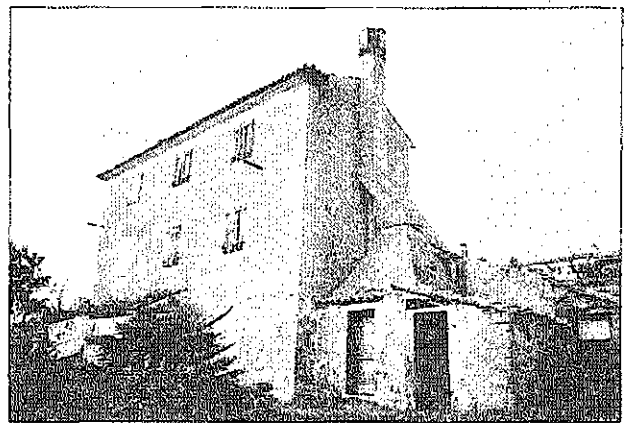
La casa con *tornica*, propria dei piccoli e piccolissimi insediamenti sui pendii del retroterra liburnico, comunemente è bassa, soltanto a piano terreno, più raramente ad un piano. Di solito l'ingresso è nel mezzo della facciata e dà su un corridoio da cui lateralmente si accede alle camere. La cucina sta per lo più all'estremità del corridoio, di fronte all'ingresso, in un vano sporgente semicircolare da cui si innalza il camino. Frequentemente, essendo la casa collocata su terreni in forte pendenza, la facciata è rivolta in direzione del mare, mentre la *tornica* dà verso il monte ed è parzialmente incassata e nascosta dal pendio. Più rara è la collocazione sul fianco laterale.

Infine al gruppo con cucina al piano terreno appartiene un tipo di abitazione che si incontra soltanto nella fascia nord-orientale della penisola e che è diffuso invece in tutta l'area carsica slovena a est di Trieste e di Gorizia. Presente verso sud fino a Lanischie (Lanišče), questa casa è caratterizzata dalla presenza al primo piano di un ballatoio di legno *baladur*. Al pianoterra sono la cucina, in cui si entra direttamente, il deposito e la cantina. Lungo tutta la facciata del piano superiore, dove sono le camere da letto, corre il ballatoio, che ha il parapetto formato da assi di legno ed è coperto da un tettuccio sporgente dalla facciata, al livello del pavi-

mento del solaio. Vi si accede generalmente mediante una scala esterna in pietra. In diversi casi l'accesso alle camere del piano superiore, e da qui al ballatoio (talvolta di dimensioni così ridotte da prendere piuttosto l'aspetto di un balcone), avviene invece attraverso una scala interna.

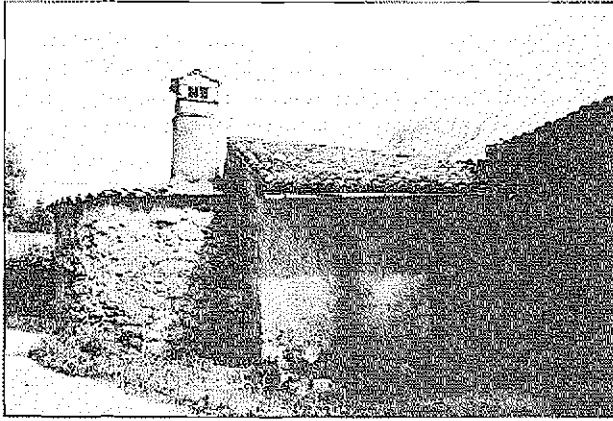
9. Tipo 2 B: Valmorasa (Movraž).

10. Tipo 2 B: Strugnano (Strunjan).

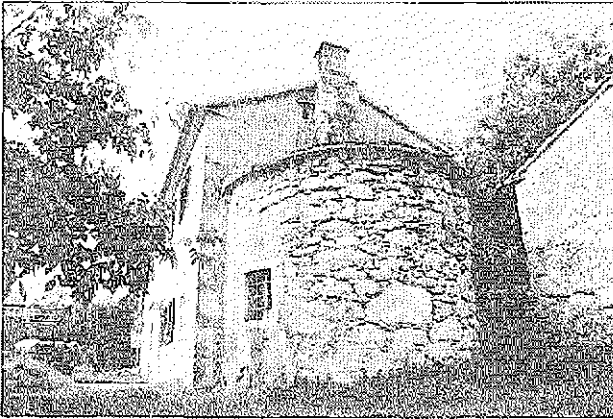
11. Tipo 2 B: Poropati (Poropati) presso Piemonte (Završje).

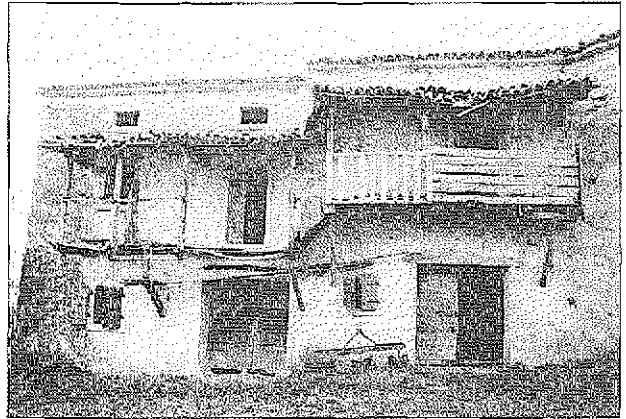
12. Tipo 2 C: Andretti (Andretiči) presso Apriano (Veprinac).

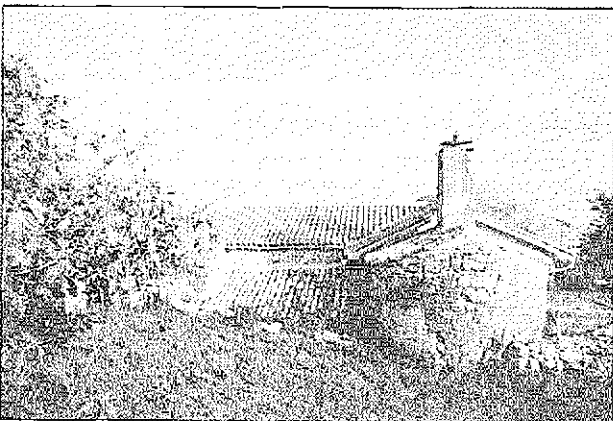
15. Tipo 2 D: Popetra (Popetre) presso Maresego (Marezige).

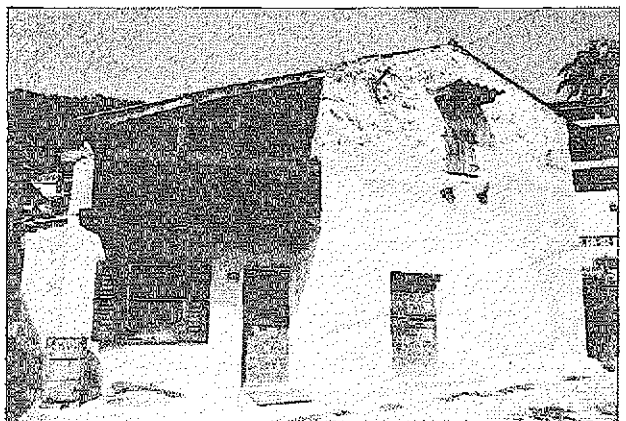
13. Tipo 2 C: Stepza (Štepca) presso Bersezio (Brsec).

16. Tipo 2 D: Lanischie (Lanišće).

14. Tipo 2 C: Cucelli (Kučeli) presso Mattuglie (Matulji).

17. Tipo 2 D: Acquaviva dei Vena (Rakitovec).

Dei due tipi a limitata presenza, che non ho incluso nella classificazione per gruppi principali, entrambi localizzati nella fascia più orientale della penisola istriana, il primo (1 d) corrisponde a quello che Nice denomina *liburnico*, l'altro (2 e) è anche descritto dal

Nice, ma non considerato come tipo a sé, bensì come variante del tipo *carsico*. Nel tipo 1 d una scala parzialmente coperta immette in una loggetta sormontata dal prolungamento del tetto, supportato da colonnine di pietra o di legno. La loggia poggia su due archi a tutto

sesto, che formano un portico dal quale si accede agli ambienti del pianoterra¹². Il tipo 2 e, a un piano o a solo pianterreno, presenta un ingresso con due archi senza porte, che immette in un atrio da cui si accede da un lato alle camere, dall'altro alla cucina¹³.

18. Tipo 1 d: Bernobici (Brnobici), presso Colmo (Hum).

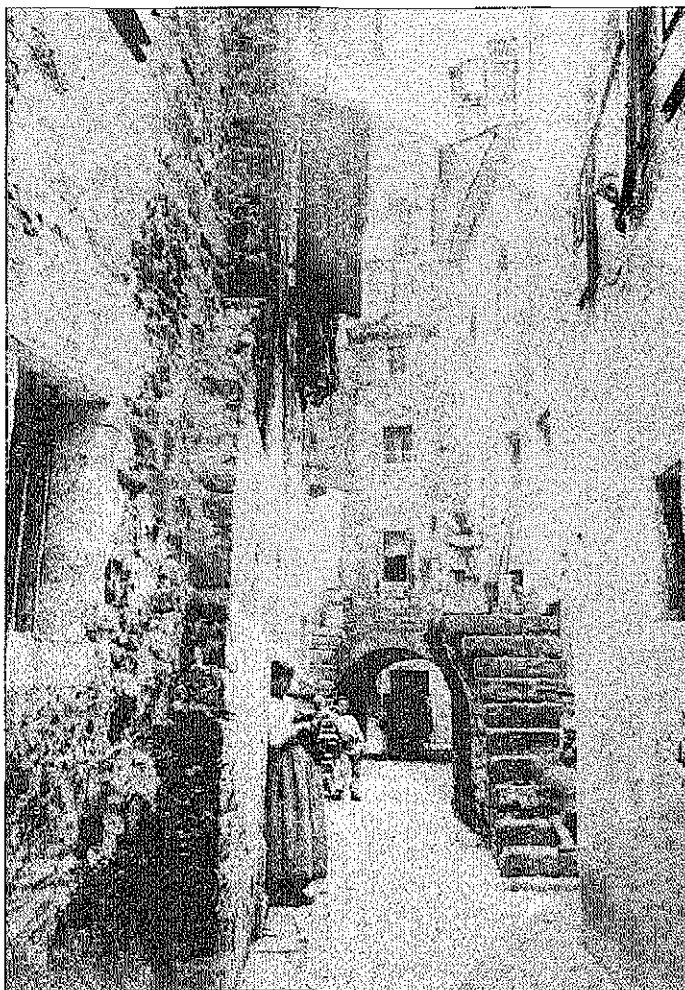
Probabilmente ancora fino all'ultima guerra, in singoli casi erano ancora abitati alcuni esemplari di primitive costruzioni monocellulari, certamente frequenti un tempo nelle zone più povere. Si trattava di edifici di piccole dimensioni a solo pianterreno, spesso senza finestre e con le pareti annerite dal fumo, con focolaio a terra (con o senza camino), coperte da un

tetto a due spioventi frequentemente ancora in paglia. Altre costruzioni di questo tipo già risultavano non più abitate e adibite a stalla, pollaio o deposito¹⁴. Infine va almeno ricordata la presenza di qualche singola abitazione di tipo carnico, collegata all'immigrazione nei secoli scorsi di famiglie dall'alto Friuli¹⁵.

La classificazione tipologica, basata principalmente sulle rilevazioni dirette, si pone dunque come presupposto indispensabile per tentare di ricostruire la storia dell'abitazione delle classi rurali e popolari in un dato territorio. I parametri formali, che stanno alla base di una classificazione degli abitati e degli edifici che li compongono, acquistano significato in quanto permettono l'individuazione di elementi necessariamente funzionali a determinate situazioni configuratesi storicamente. Se pure le forme esterne per inerzia della tradizione spesso resistono e si mantengono, di norma la modificazione di talune strutture socio-economiche comporta la variazione (abbandono o evoluzione) delle configurazioni edili ad esse relative. In questa sede si è soltanto accennato ad alcune problematiche in chiave diacronica, ma è necessario affrontare gli esiti della ricerca etnografica "sul campo" in una visuale interdisciplinare, che coinvolga l'attenzione degli studi storici, per interpretare la dinamica dei fenomeni del mondo tradizionale all'interno della complessa realtà di cui erano parte.

- 12 G. DEPOLI, *op. cit.*, pp. 242-243, riconosce nella regione liburnica due tipi principali: "Il primo tipo è dato da case ad un piano; al piano di sopra, il solo che serve da abitazione, si accede per una gradinata esterna che adduce ad un portico sopportato di regola da arcate a tutto sesto, e coperto da un tetto sporgente sorretto da colonne di sasso o (presso i più poveri) di legno; il piano terreno serve da cantina. L'altro tipo è dato da case a solo piano terreno, coll'ingresso nel mezzo della facciata; questo dà su un corridoio sul quale da ogni lato si apre l'accesso ad una camera; la cucina sta di fronte all'ingresso, e di solito sporge all'infuori con un'abside semicircolare; dove non sia ancora soppiantato da un focolaio economico in ferro, si vede un focolare basso, elevato da terra 20 o 30 centimetri, e circondato da panche, sulle quali l'intera famiglia si raccoglie nei mesi invernali". Il secondo tipo è evidentemente la casa con *tornica*, la descrizione del primo potrebbe anche riferirsi alla casa con *balidôr*, il tipo *liburnico* delineato dal Nice, accostando alla tipologia derivata dal Depoli osservazioni dirette, presenta numerose contraddizioni e ambiguità. Nella classificazione finale è incluso nel gruppo con cucina a pianterreno. Così ad esempio sono descritte come "schiette rappresentanti dello stile locale" alcune case della zona di Matuglie (Matulji), con "la cucina sporgente ad abside e la scala esterna che conduce ad una graziosa loggetta" (B. NICE, *op. cit.*, p. 74), con rimando alle tavv. 13 e 14, dove sono riportate sotto la denominazione tipo liburnico le fotografie di due case di Pasiacco (Pasjak) e Seiane (Žejane), dove compaiono gli archi sommontati dalla loggetta, ma non vi è traccia di focolare sporgente. La casa di Pasiacco risulta ora completamente trasformata, mentre la casa di Seiane è stata incendiata durante la Seconda guerra mondiale. Ho potuto individuare una sola casa molto simile a quella distrutta di Seiane a Bernobici (Brnobici) presso Colmo (Hum).
- 13 E' ancora conservato in alcuni villaggi ad est di Castelnuovo, come Golazzo (Golac) e Pogliane (Poljane). Cfr. B. NICE, *op. cit.*, p. 78 e tav. 13.
- 14 Le indicazioni del Tommasini (1650 circa) sono generiche: "Rustiche sono le lor case, massime quelle di campagna, che sembrano piuttosto tugurii d'animali che d'uomini di paesi colti com'è la provincia, spirando esse una semplicità, e rozzezza pastorale" (G.F. TOMMASINI, *De Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria*, in "Archeografo Triestino" IV (1837), p. 59). Due secoli dopo il Facchinetti scrive che "generalmente le case degli Slavi Istriani, poche eccettuate, contengono una sola stanza, che loro serve di cucina, di tinello, di camera da letto, da cantina, da granaio, e talvolta, tra i più poveri, anche di ricovero ai loro animali" e più oltre che "le case degli Slavi, tranne quelle dei più ricchi, o di quelle che contano molti individui in una sola famiglia (contandone alcune fino da quaranta a cinquanta), come si è detto sono per la maggior parte di una sola stanza, o a pian terreno, o di un piano solo, a cui si ascende per una scala esterna di pietra" (A. FACCHINETTI, *Degli slavi istriani*, in "L'Istria" II (1847), pp. 87 e 95). La casa monocellulare di Seiane (Žejane) in B. NICE, *op. cit.*, p. 76 e tav. 13, già da tempo usata come stalla, è stata demolita negli anni Sessanta.
- 15 B. NICE, *op. cit.*, p. 91, segnala una casa a due piani di Rozzo "palesemente costruita da oriundi carnici"; A. CUCAGNA, *I "carnelli" in Istria. Materiali per uno studio sull'emigrazione carnica nella Venezia Giulia durante i secoli scorsi*, in *Atti del XV Congresso geografico italiano*, Torino 1952, pp. 424-430, descrive una casa di Antignana (Tinjani), con sottoportico a tre archi per tutta la lunghezza della facciata anteriore e focolare sporgente nella facciata posteriore, "copia perfetta di un'antica abitazione dell'alto Friuli" (tuttora perfettamente conservata).

Calle Storti, Pirano (Foto A. Pettener, 1900 ca., Civici Musei di Storia ed Arte Trieste). Ai lati case con scala esterno (balidòr), al centro casa con sottoportico (volto). Cfr. il disegno in G. Caprin, Istria nobilissima, Trieste 1907, I vol., p. 247.

POVZETEK

V članku so opisane in razvrščene različne vrste tradicionalnih človeških bivališč in naselbin v Istri. Četudi so bila zlasti v poslednjih desetletjih številne stanovanjske hiše popolnoma obnovljene ali na novo zgrajene, je še vedno mogoče najti nemalo tradicionalnih stanovanjskih hiš, med katerimi je celo nekaj dobro ohranjenih. V krajih, ki so bili po zadnji vojni prizorišče masovnega izseljevanja, je veliko zapuščenih bivališč v zelo slabem stanju. S pomočjo stavbne zapuščine, ki se je še kolikor toliko ohranila ter na osnovi podatkov iz raziskav opravljenih v prvi polovici tega stoletja, lahko okvirno rekonstruiramo istrsko stanovanjsko tipologijo poslednjih stoletij, kakršna se je v dobrisni meri ohranila vse do štiridesetih let. Ločimo tri tipološke skupine naselbin (strnjene s centrom, razpršene oziroma brez razpoznavnega centra, izolirane). Vsaka izmed teh ima tudi po nekaj podskupin. Bivališča pa lahko razvrščamo glede na položaj kuhinje (v prvem nadstropju ali v prtličju). V prvo skupino spadajo: 1 A. Istrska hiša z zunanjim kamnitim stopniščem in majhnim, kamnitim, pokritim, ali odkritim balkonom (balidòr/baladur), 1 B. Hiša v večjih centrih z lesenim notranjim stopniščem, 1 C. Solinarska hiša ali "salaro". V drugo skupino uvrščamo: 2 A. Stanovanjsko hišo novejšega izvora, 2 B. Stanovanjsko hišo, ki je značilna za koprsko območje s pravokotnim izstopajočim ognjiščnim prostorom ("canton del fogo/kavada"), 2 C. Stanovanjsko hišo značilno za liburnijsko območje, s polkrožnim izstopajočim ognjiščnim prostorom ("tornica"), 2 D. Kraška stanovanjska hiša s kamnitim zunanjim stopniščem in lesenim balkonom v prvem nadstropju (baladur). Obstajajo pa še nekatere manj pogoste vrste stanovanjskih hiš.

PRILOG PROUČAVANJU USMENE TRADICIJE U ISTRI

Danica ŠKARA

dr. docent, Filozofski fakultet u Zadru, CRO
dott., prof. della Facoltà di lettere e filosofia di Zadar, CRO

NACRTAK

Povijesne odrednice istarskog prostora od pamtivijeka su upućivale njegovo stanovništvo na multikulturalnost, ali istodobno i na očuvanje vlastite kulturne tradicije, a što je posebice vidljivo na primjerima poslovice i drugih, tradicijom oblikovanih izričaja, čime se bavi ovaj članak.

U kojoj mjeri je poslovični način razmišljanja vezan za kulturnu tradiciju naroda koji ih upotrebljava, vidljivo je, između ostaloga, i iz riječi F. Bacona: "The genius, wit and the spirit of a nation are discovered in its proverbs." Poslovice zapravo oslikavaju život, običaje, tradiciju i vjerovanja naroda koji ih upotrebljava. U njima se obično izdvaja jedna životna situacija koja se karakterizira prema jezičnim i kulturnim modelima razmišljanja koja su imanentna određenomu jeziku i pripadajućoj mu kulturi. Način viđenja stvarnosti, te način na koji se klasificira ta stvarnost u mnogočemu se podudara kod pripadnika jedne jezične zajednice, jer oni osim zajedničkog jezika dijele i zajedničku kulturu i tradiciju. Oni vrlo često imaju zajednički sustav evaluacije valjanosti nekih pojava što nalazi odraza i u poslovicama. Međutim, nije rijetka niti pojava da dva ili više jezika, koji se nalaze u neposrednoj blizini, u većoj mjeri iskazuju sličnost nego što je to slučaj s genetski srodnim jezicima koji su geografski udaljeni. Ne može se, zapravo, zanemariti niti činjenica da postoje poslovice koje pripadaju tzv. internacionalnom fondu (npr. središnjem europskom rezervoaru) iz kojega pojedini jezici preuzimaju one poslovice koje su prihvatljive njihovim jezičnim i kulturnim navadama. Tako npr. poslovice koja slijedi pokazuje zavidan stupanj ekvivalencije na interkulturalnom planu:

lat. Manus manum lavat.

tal. Una mano lava l'altra.

eng. One hand washes the other.

šp. Una manao lava a la otra.

rus. Ruka ruku moet.

hrv. Ruka ruku mije.

Analiza poslovice koje funkcioniraju na području Istre od posebnog je značaja i zahtjeva interdisciplinarni pristup zbog specifičnih povijesnih i geografskih uvjeta. Istraživanja jednog takvog korpusa mogu pružiti obilje informacija kako dijalektologiji tako i teoriji jezika u kontaktu. U ovome radu analizi poslovice pristupa se s aspekta kontrastivne analize i teorije jezika u dodiru jer se upravo na ovaj način nastojalo doći do objektivnih znanstvenih informacija. Svako promatranje samo jednoga jezika, jedne kulture na ovome prostoru može dovesti do 'euforičnih' prosudbi naspram vlastite ili pak tuđe kulture. Poradi znanstvene objektivnosti važno je, stoga, poslovice promatrati stavljajući ih u interkulturalni prostor jer nam to daje veću mogućnost da objektivno spoznamo i prosudimo svoje mjesto u europskoj i svjetskoj kulturnoj tradiciji.

Osnovna je namjera ovoga rada ukazati na specifičnosti poslovičnog govora u Istri, te na moguće oblike interferencije različitih jezika i kultura. Isto tako važno je istaknuti i pojave koje su univerzalne na više-jezičnom planu, a koje nisu nužno vezane uz probleme jezika u kontaktu. Stoga se u analizu koja slijedi uključuju i poslovice koje funkcioniraju u engleskom jeziku, što može poslužiti kao korektivni faktor prilikom donošenja konačnih zaključaka glede stupnja međusobnog utjecaja jezika koji se susreću na istarskom prostoru. Naime, mnoge se pojave mogu objasniti i zajedničkom pripadnošću europskoj kulturnoj tradiciji.

U ovome se radu teži objašnjenju međujezičnih sličnosti i razlika; utjecaju jezika i pripadajuće mu kulture kao i mogućim posljedicama jezičnih dodira.

1. OPĆE STRUKTURNE OSOBINE POSLOVIČNIH REČENICA

Prije same analize poslovice nužno je dati osnovne odrednice koje će poslužiti kao temelj analize odabranoga korpusa.

Poslovice se u ovome radu ispituju kao sredstvo komunikacije, kao model, znak koji je imanentan određenoj kulturi, ali i kao jedna univerzalna struktura kojom se iskazuju temeljni logički odnosi u stvarnosti.

Jezik se promatra kao sredstvo koje se koristi u kategorizaciji, imenovanju iskustvenih pojava, situacija. Pokušava se također dati odgovor na neka pitanja poput sljedećeg: Kojim lingvističkim sredstvima se koriste različiti jezici u imenovanju istovjetnog iskustva? Ovdje se polazi od pretpostavke da određena situacija, događaj koji ima visoku frekvenciju pojavnosti, nastoji razviti neku svoju organizaciju verbalnih sredstava koja obično podliježu pravilima ekonomije jezika, i to na način da se stvaraju jezične formule, fiksne strukture poput izreka, slogana i sl. Primjerice, ako se u nekoj situaciji želi kazati da se *loše karakterne osobine teško mijenjaju* tada se između različitih mogućnosti izbora vrlo često bira poslovice:

hrv. Vuk dlaku mijenja, ali čud ne.

eng. The wolf may lose his teeth, but never his nature.

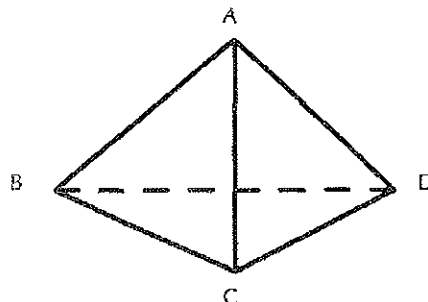
tal. La volpe perde il pelo, ma il vizio mai.

Takav stav nalazi potporu i u istraživanjima nekih autora poput K. Burkea (1957) koji inzistira na analizi jezika kao ozakonjenoj strategiji za ovladavanje situacijom. To stajalište poslužilo je kao osnova u analizi poslovice zadanog korpusa. Kako korpus obuhvaća veliki broj metaforičnih poslovice, nužno je u predstojećoj analizi uključiti objašnjenje njihova semantičkog ustrojstva. Metaforične se poslovice u ovome radu promatraju prvenstveno kao fenomen kulture, pa tek onda kao fenomen jezika.

U svrhu što detaljnijeg objašnjenja semantičkog ustrojstva, poslovice možemo promatrati kao jedan specifičan i kompleksan jezični znak. Polazeći od definicije Permyakova (1979; 20) kojom se kaže da su poslovice "...signs of situations or of a certain type of relationship between objects...", može se pretpostaviti da one imaju iste semantičke karakteristike kao i svi ostali znakovi te da se moraju kao takve i analizirati.

Budući da većina poslovice ima metaforično značenje, u njihovu raščlambu nužno je uvesti takav pristup koji uzima u obzir stvarne i konotativne (asocijativne) odnose. Predlaže se takav znak koji odgovara

formi tetraedra i koji obuhvaća sljedeće elemente:

A = stvarnost, situacija

B = označavanje ili fonetička forma poslovice (ovisi o izboru jezika)

C = doslovno značenje

D = preneseno, metaforičko značenje

Taj znak nije sasvim arbitran. On je uvjetovan određenom situacijom, odnosima u društvu i u dotičnoj kulturi. Analiza semantičkog potencijala poslovične rečenice pretpostavlja, dakle, znanje o semantici društvenih odnosa i kulturnih normi, a ne samo znanje o semantici verbalne forme. Takvo viđenje strukture poslovične rečenice poslužilo je kao osnova u daljnjoj analizi.

2. ANALIZA KORPUSA

Slijedi odabrani korpus koji obuhvaća 40 poslovice koje funkcioniraju na području Istre (prema izvješću informanata):

Ki ima blaga, dobro živi, a ki ga nima - još bolje.
 Je bolji jedan šoldo u žepu nego sto fijorini duga.
 Oholija dojde na bilon konju, a na tovaru gre ča.
 Kega ni volja križ ljubiti, ga usta bole'.
 U jedan dan se sve ne upravi, ni sve se ne pojide.
 Pretela se ne pozna, dokle se ga ne zgubi.
 Ki u mladosti špara, u starosti najde.
 Kemu se moraš moliti, ne valja da ga središ.
 Žni ne valja sve povidati ni sve virovati.
 Mlad čovik ni nikad siromah.
 Ki nima sramote, nima ni poštenja.
 Ki prevari na miri i na viri, za nj ni spasenja.
 Naučen se ni nidan rodija.
 Tuji kruh ima devet kor.
 Muži se drže za beside, a tovari za uši.
 Kega se u crikvu tira, Boga ne moli.
 Ne more biti vuk sit i koza cila.
 Zelenu krušku vitar lako struni, zrelu još laglje.
 Di je čenivce, je i ljulja.
 Par para i u crikvi najde.
 Kruška kad je zrila mora pasti.
 Tić, koji se prvo zleže, prvo leti.
 Volu na ležeć brazda ne teče.

Svaka skuža ima muža.
Ne valja mrtvoga buditi ni mladoga suditi.
Pršura se kotlu ruga.
Ki ima žuko u grlu ne more pljukati slatko.

a) Leksičko ustrojstvo poslovice

Navedene poslovice uglavnom pripadaju ikavsko-čakavskom dijalektu, što potvrđuju brojni ikavizmi i čakavizmi:

nima, virovati, čovik, miriti, tirati, slip, zrla, cilo, dite, mlika, vrime...

Dite reče ča mu na jezik doteče.

i dr.

Tradicionalni karakter poslovice našao je odraza i u izboru leksika. Nije rijetka pojava **arhaizama**, tj. zastarjelih riječi koje su nestale iz uporabe u modernom govoru. Očuvanje arhaičnih oblika predstavlja tenziju koja je u poslovicama izražena znatno jače od svake potrebe za promjenom. Takvi su sljedeći termini: **pretela, čenivce, (fijorini)**, i dr.

Arhaičnost je iskazana i uporabom arhaičnih, rus-tičnih slika: **Oholija dojde na bilom konju, a na tovaru gre ča.**

Kao rezultat jezičnog kontakta i međusobnog utjecaja različitih kultura pojavljuju se i brojne **posuđenice**:

Svaka skuža ima muža.

(tal. skusa = isprika)

Ki u mladosti špara, u starosti najde.

(njem. sparen = čuvati, štedjeti)

Pršura se kotlu ruga.

(lat. frxorium, ven. dijalekt fersora = prosulja)

Je bolji jedan soldo u žepu nego sto fijorini duga.

(tal. soldo = sitan novac (stoti dio austrijske forinte);

tal. fiorino = srebrni ili zlatni novac (u Hrvatskoj do 1892.)

i dr.

Utjecaj latinske, talijanske i austrijske kulture evidentan je u velikom broju poslovice čakavskih govornika u Istri, što je ujedno i najbolji odraz zemljopisnih i povijesnih okolnosti.

Daljnjom analizom leksika moguće je izvesti sljedeće zaključke glede specifičnih osobina pojedinih vrsta riječi:

Imenice

Analizom imenica koje se koriste u zadanom korpusu moguće je zamijetiti specifičnu uporabu završetaka u deklinaciji imenica, eliptične oblike i sl.

Muži se drže za beside, a tovari za uši.

/muž-i (nom.mn.) = muž-evi/

Žni ne valja sve povidati...

/z(')ni (dat. jed.) = ženi/

Tuji kruh ima devet kor.

/eliptični oblik imenice - kor-' (gen.mn.) = kor-a/

Tič, koji se prvo...

/vjerojatno zbog poteškoća izgovora konsonantske grupe -pt- izostavlja se početni konsonant p: tić (nom.jed.) = ptić/

Zbog istoga razloga konsonantskoj grupi -čr- dodaje se e, primjerice u posloviци **Ki s gospodom čerišnje zoblje ...**

Specifičnu formu ima i imenica **críkva** = crkva (kod Liburna crekav) koju koriste u takvom obliku i u nekim dijelovima Dalmacije.

Riječ **oholija** predstavljaju leksičku inovaciju /prid. ohol + imenički sufiks -ija/. npr. **Oholija dojde na bilom konju, ...usp. i hudobija**, također u Istri.

Glagoli

Infinitiv na -TI obično je sačuvan, dok se u negativnim rečenicama može umjesto infinitiva koristiti konstrukcija finitnoga glagola s DA: **Kemu se moraš moliti ne valja da ga srdiš.**

Glagoli u 3. licu jed. obično koriste oblike poput **dojde, najde** i sl. **Oholija dojde na bilom konju, ...**

/dojde (prez. 3.lice jed.) = dođe (metateza za što-kavski -(d)đ = dojdje/

Glagol **biti** u čakavskom se spreže na sljedeći način:

san, si, je, smo, ste, su

Glagol **ići** koristi sljedeću formu:

(gren) ili greden, gredeš, grede ili gre, gredemo, gredete, gredu,

...a na tovaru gre ča.

Učestala je i pojava ispadanja vokala na početku glagola (obično ispred naglašenoga sloga)

npr. **...dokle se ga ne zgubi.**

/zgubi (prez. 3.l.jed.)=izgubi/

Tič, koji se prvo zleže...

/zleže (prez.3.l.jed.)=izleže/

Negacija je također karakteristična u poslovičnom govoru čakavsko-ikavskih govornika, primjerice:

Kega ni volja križ ljubiti...

Mlad čovik ni nikad siromah.

/ni = nije, nema/

Ki nima sramote...

/nima=nema/

(NI u drugom kontekstu može značiti i veznik NI(TI), npr. Ne valja mrtvoga buditi **ni** mladoga suditi.)

Zamjenice

Ki ima blaga, dobro živi, a ki ga nima - još bolje. (ki=tko)

Kega ni volja križ ljubiti, ga usta bole. (kega, kojoga =koga)

Kemu se moraš moliti, ne valja da ga srdiš. (kemu=komu)

Ki prevari na miri i na viri, za nj ni spasenja.
(nj=njega)

Pridjevi i prilogi

Glede uporabe priloga karakteristična je sljedeća pojava:

Ča čovik na trizno misli, u pijanstvu govori. /Kombinacija riječi **na trizno** vrši funkciju priloga, a u značenju pridjeva **triježan**./

Sličan je i primjer poslovice: **Volu na ležeć brazda ne teče.**

Konsonatska grupa t +j u čakavskom je uglavnom rezultirala refleksom j (u štokavskom đ), npr. **Tuji** kruh ima devet kor. /tuji=tuđi/

Specifični oblik komparacije pridjeva i priloga prisutan je u jednom broju poslovice:

Zelenu krušku vitar lako struni, zrelu još laglje.

/laglje (komparativ)= lakše (završetak -lji, -lje vjerojatno je nastao analogno nekim drugim pridjevima poput **deblji**./

Pridjev **žuk**, **-a**, **-o** ima značenje **gorak**. Ovaj pridjev vrši funkciju imenice u sljedećoj poslovi:

Ki ima žuko u grlu ne more pljukati slatko.

Brojevi

U pojedinim brojevima izostavljaju se glasovi poput sljedećeg primjera:

Jena vrtoglava ovca smuti cilo stado. /je(')na=jedna/

Sintaktičko ustrojstvo

U čakavskom 'poslovičnom govoru' enklitike se učestalo koriste na početku:

Je bolji jedan šoldo u žepu nego sto fijorina duga.

Koga ni volja križ ljubiti, ga usta bole.

Od slaba dužnika je dobra i koza prez mlaka.

Moguće je pretpostaviti da je ova konstrukcija nastala pod utjecajem talijanskoga jezika. Posuđivanje na sintaktičkom planu nešto je rjeđe nego na leksičkom, a moguće je ako se jezici nalaze u dugotrajnom i bliskom kontaktu kao što je to slučaj s jezicima koji se analiziraju.

Ovdje je također važno napomenuti da je red riječi u navedenim poslovicama u velikoj mjeri stilski naglašen, tj. odudara od neutralnog reda riječi, npr.

Ne more biti vuk sit i koza cila.

Valja u grlo vrci, koliko se more proždriti.

Naime, glagoli se vrlo rijetko koriste na početku rečenice osim ako se ne želi postići određeni efekt, što je slučaj s velikim brojem poslovice.

Zaključno se može reći da ikavsko - čakavski 'poslovični govor' pokazuje izvjesne specifičnosti glede uporabe leksika (arhaizmi, posuđenice) i sintaktičkog

ustrojstva rečenice. S obzirom na činjenicu da se istarski prostor nalazi na razmeđu različitih jezika i kultura, tragovi interferencije su sasvim evidentni, što se moglo i očekivati. S druge strane potrebno je također istaknuti i resistantnost ovoga govora na mogući veći utjecaj kultura s kojima je u kontaktu, jer nije moguće ne zamijetiti da je taj govor markiran i naglašeno lokalnim osobinama.

Ova analiza predstavlja samo jedan prilog istraživanju usmenog govora u Istri, a što ostaje kao preporuka budućim autorima, ne samo lingvistima nego i antropolozima, sociolozima i dr.

3. INTERKULTURALNA ANALIZA POSLOVICA

U ovome radu uspoređuju se poslovice koje pripadaju latinskoj, hrvatskoj (područje Istre) i talijanskoj kulturi, a u svrhu korekcije mogućih zaključaka u analizu se uvodi i engleski jezik koji nije u neposrednom doticaju s kulturama navedenih jezika, ali pripada europskoj kulturnoj tradiciji.

1. **Ča čovik na trizno misli, u pijanstvu govori.**
Ebrietas prodt, quod amat cor, sive quod odit.
Bocca ubriaca scopre il fondo del cuore.
What soberness conceals, drunkenness reveals.
2. **Valja u grlo vrci, koliko se more proždriti.**
Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est.
Bisogna stendersi quanto il lenzuolo e lungo.
Stretch your legs according to your coverlet.
3. **Kad Bog neće ni sveci ne moru.**
Quando Dio non vuole, i santi non possono.
When it pleases not God, the Saint can do little.
4. **Ki s gospodom čerišnje zoblje, neka ga se čuvaju žene i muži.**
Difficile est multum cerasis cum principe vesci.
Non e buono mangiar ciliege co' signori.
(Ven. Chi magna la sariese co i signori suzza i manighi)
Those that eat cherries with great persons, shall have eyes squirted out with the stones.
5. **Kad slip slipoga vodi, oba u jamu padu.**
Si caecus caecum ducit, ambo in foveam cadunt.
Se un cieco guida l'altro, tutti e due cascano nella fossa.
If the blind lead the blind, both shall fall into the ditch.
6. **Nova metla dobro mete.**
Verrit humum bene scopa recens.
Granata nuova, tre di buona.

New brooms sweep clean.

7. Jena vrtoglava ovca smuti cilo stado.
Unius pecudis scabies totum commaculat gregem.
Una pecora infetta n'ammorba una setta.
One scabbed sheep's enough to spoil a flock.
8. Zlo dojde na funte, a gre ća na unće.
Citius venit malum quam revertitur.
Il male vien a cavallo e se ne va a piedi.
Mischiefs come by the pound and go away by ounce.
9. Ki se hvali - se kvari.
Non te laudabios: propria laus foetet in ore.
La lode propria puzza.
He that praiseth himself, spattereth himself.
10. Od slaba dužnika je dobra i koza prez mlika.
Accipias paleam, si non vult solvere nequam.
Da cattivo debitor, togli paglia per lavor.
(Ven. Da cattivo pagador, bisogna tor quel che se pol.)
From a bad paymaster get what you can.
11. Kega Bog naruži, neka ga se čuvaju žene i muži.
Effuge, quem turpi signo natura notavit.
Guardati dai segnati da Dio.
Take care of that man whom God has set his mark upon.
12. Vrime teče, niš ne reče.
Tempora labuntur more fluentis aquae.
Il tempo scorre incessamente come l'acqua.
Time fleeth away without delay.

Usporedbom poslovice koje pripadaju navedenim jezicima moguće je izvesti određene zaključke koji upućuju na činjenicu da postoji velika sličnost u poslovičnom izražavanju kod različitih jezika. Razlike su uglavnom iskazane na planu leksika i sintakse, dok je na planu značenja sličnost iskazana u gotovo 90% poslovice. Razlozi tako velikog postotka semantičke ekvivalencije mogu se tražiti u sljedećem:

- sličnostima životnog iskustva koje može biti identično i kod najudaljenijih naroda, kao i u činjenici da su fundamentalni mehanizmi i principi razmišljanja svakog čovjeka slični u istovjetnoj situaciji (u ovome radu poslovice se promatra kao znak za situaciju). Potvrdu toga nalazimo i kod onih jezika koji nisu nikada bili u kontaktu (geografska udaljenost) i nalaze se na različitom stupnju razvoja. Značenjska ekvivalencija česta je, dakle, pojava u poslovičnom izražavanju.

Sukladno tomu narodi koji dijele zajednički prostor i povijesna iskustva u većoj mjeri podliježu pritisku inter-

ferencije na poslovičnom planu:

- genetska srodnost jezika ima zapaženu, ali ne i jedinu važnu ulogu;
- zajednički izvor, primjerice Biblija, uzrok je velikoj sličnosti poslovice koje funkcioniraju na interkulturalnom planu. Moguće je također zaključiti da su poslovice latinskoga jezika postale integralni dio mnogih europskih jezika. (Ovime je, između ostaloga, moguće objasniti veliku sličnost engleskih, talijanskih i hrvatskih poslovice.)

Kontrastivnom analizom zadanoga korpusa hrvatskih (istarskih), latinskih, talijanskih i engleskih poslovice vidljivo je da su sličnosti uglavnom iskazane na semantičkom planu dok su razlike utemeljene uglavnom u odabiru leksika i slike (konotacijski plan), koja je primjerena danoj sredini. Tako npr. logički odnos **onaj koji ne radi nema uvjeta za život** iskazan je u istarskom govoru uporabom slike koja je specifična za ovaj kraj:

hrv. (**Mačka** koja lezi, miše ne lovi.)

Volu na ležeć brazda ne teče.

tal. **Volpe** che dorme vive sempre niagra.

eng. Sleeping **foxes** catch no poultry.

U svakoj od navedenih poslovice koristi se različita slika koja nosi istovjetno značenje. Naime, navedene poslovice imaju istovjetno značenje, isti odnos objekata u stvarnosti, ali se ti objekti razlikuju (mačka, vol, vuk, lisica...). Razlike između navedenih poslovice temelje se, dakle, na kulturnoj matrici, a odražavaju se u drugačijem izboru slike (koncepta). Njihova zajednička osobina jest logički sadržaj i karakter odnosa između objekata u stvarnosti. One dakle, pokazuju visoki stupanj univerzalnosti glede lingvističke strukture i značenja dok su razlike uglavnom uvjetovane kulturnim faktorom. Kultura ponekad služi kao filter percepcije određenih pojava u stvarnosti. Izbor slike može biti usko lokalnog značenja, primjerice **vol** se u Istri koristi u poljodjelstvu, dok se u nekim drugim krajevima koristi neka druga životinja. Sve to nalazi odraza i u poslovičnom govoru tj. odabiru metaforične slike. Tako je primjerice zamjetna uloga **koze** u jednom broju istarskih poslovice. Ta životinja služi kao podloga metaforičnoj slici u sljedećim poslovicama, npr.

Od slaba dužnika je dobra i koza prez mlika.

Ne more biti vuk sit i koza cila.

U nekim drugim kulturama, ili pak u drugim dijelovima Hrvatske umjesto riječi 'koza' koristi se termin 'ovca'.

4. ZAKLJUČAK

Zaključno se može reći da analiza ikavsko-čakavskih poslovice koje funkcioniraju na području Istre pokazuje sljedeće rezultate:

- evidentna je specifičnost u odabiru metaforične slike koja se uglavnom temelji na tradicionalnim vri-

jednostima istarske kulture;

- čakavsko-ikavski dijalekt sačuvan je često u arhaičnoj formi sa svim lokalnim obilježjima;

- one isto tako oslikavaju povijesne i kulturne veze s latinskom i talijanskom tradicijom;

- uspoređujući ih s engleskim poslovicama razlike su nešto izrazitije što je odraz nedostatka neposrednog kontakta dviju kultura. Međutim, sličnosti su dovoljno velike i one upućuju na zajednički izvor (latinski jezik, Biblija) kao i na zajedničku pripadnost europskom kulturnom prostoru.

Samosvojnost poslovičnog govora u Istri zahtijeva i dodatna istraživanja posebice poslovice mletačke provenijencije. Ovaj rad predstavlja samo jedan segment

moгуće analize. Bez sumnje je da bi sveobuhvatnija analiza trebala uključiti i poslovice koje pripadaju slovenskoj kulturnoj tradiciji upravo zbog neposredne blizine, povijesnih i kulturnih veza i moguće interferencije jezika i kultura. Takva analiza može pružiti objektivniju valorizaciju usmenoga govora istarskog prostora, te ukazati na uske veze kultura koje se susreću na tom prostoru, a isto tako i na pokušaj očuvanja i rezistentnosti tradicije u odnosu na različite moguće utjecaje susjednih kultura koje su tijekom povijesti imale prestižnu ulogu. To svakako ostaje obveza budućih istraživanja. Ako je ovaj rad pobudio interes za istraživanjem usmene tradicije u Istri, njegov je cilj ostvaren.

RIASSUNTO

Il contributo analizza i proverbi istriani. I risultati dell'analisi interculturale dimostrano la specificità dei proverbi di quest'area, che, tuttavia, per il loro comune background culturale e per le tendenze universali presenti in tutti gli idiomi, presentano una fisionomia che è comune a tutte le lingue.

LITERATURA

1. Arthaber, A., *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali in sette lingue*, Milano, 1952.
2. Burke, K., *The Philosophy of Literary Form. Studies in Symbolic Action*, New York, 1957.
3. Grzybek, P., "Semiotische Studien zum Sprichwort. Simple Forms Re-Considered I." *Kodikas/Code-Ars Semiotica* 3/4, 1984.
4. Norrick, N.R., *How Proverbs Mean*, Berlin/New York, 1985.
5. Permyakov, G.I., *From Proverb to Folk-Tale*, Moskva, 1979.
6. Ribarić, J., *Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri*, Beograd, 1940.
7. Škarpa, V., *Hrvatske poslovice*, Šibenik, 1909.
8. Škara, D., "Odras jezičnih i kulturnih doticaja u poslovicama", *Zbornik Jezici i kulture u doticajima*, Pula, 1989.
9. D. Škara, "Interferencije poslovičnih misli na interkulturalnom planu" *Zbornik Prožimanje kultura i jezika*, Zagreb, 1991.

SKRB ZA KULTURNO DEDIŠČINO IN NJENO VAROVANJE MED 1. SVETOVNO VOJNO - ITALIJANSKI ODNOS DO NJE

Damjana FORTUNAT ČERNILOGAR,

prof. zgod. in soc., samostojna konservatorica, ZVNKD, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, SLO
storico, conservatore, ITBNC, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, SLO

IZVLEČEK

Prispevek obravnava odnos do kulturne dediščine različnih narodov med oboroženimi spopadi nasploh, nato pa preide na obravnavo predvsem italijanskega odnosa do kulturne dediščine in seveda tudi do slovenske dediščine na t.i. soški fronti in v njenem zaledju.

RAZVOJ SLOVENSKE SPOMENIŠKE SLUŽBE

Ker je bila Slovenija do leta 1918 pod Avstro-Ogrsko, je bil razvoj slovenskega dela spomeniške službe odvisen od avstrijske spomeniške zakonodaje.

Zametke varovanja kulturne dediščine zasledimo že v prvi polovici 18. stoletja, ko so najprej zavarovali arhivalije (edikt 12. avgusta 1749 - rokopisi, korespondenca, načrti itd.). Kot začetno letnico varovanja kulturnih spomenikov na Slovenskem pa lahko štejemo 1850. Takrat je bila na Dunaju ustanovljena Centralna komisija za preučevanje in ohranjanje stavbnih spomenikov (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale - 31. december 1850), ki je postavila temelje za vse nadaljnje avstrijsko in slovensko spomeniško varstvo. Prvi predsednik in organizator Centralne komisije je bil baron Carl von Czoernig (dolgo časa je delal v Gorici). Komisija je delovala kot kolegij, ki sta ga sestavljala po dva zastopnika ministrstva za trgovino, obrt in gradnje, dva predstavnika akademije znanosti, dva akademije upodablajoče umetnosti in en konservator za mesto Dunaj. Ob ustanovitvi je bila podrejena ministrstvu za trgovino, obrt in gradnje, od 1859. leta naprej pa je bila po francoskem vzoru v resorju ministrstva za uk in bogočastje. Komisija je imela poudarjen centralistični in administrativni značaj. Vzpodbujala je zanimanje za raziskovanje in ohranjanje stavbnih spomenikov, podpirala delo zgodovinskih društev in posameznih

znanstvenikov, zbirala in objavljala raziskovalne izsledke posameznikov in skrbela, da postanejo spomeniki splošno znani in ohranjeni. Komisija je skušala vrednotiti spomenike po francoskem zgledu v manj in bolj pomembne. Izdelovala je inventar spomenikov po enotni shemi, ki je vsebovala arheološko in arhitektonsko vrednost spomenika, njegovo stanje, potrebna popravila in stopnjo njihove nujnosti. Delo komisije se je omejevalo le na preučevanje in odkrivanje monumentalnih cerkvenih spomenikov in njihove opreme. Komisija sama se s praktičnim delom ni ukvarjala, še zlasti ne z restavratorstvom. Nasploh pa so pri obnovi cerkvenih objektov tedaj prevladovali "čisti slogi", romnika in gotika, ki so se odražali tudi v novi arhitekturi druge polovice 19. stoletja.

Komisija je svoje sodelavce, konservatorje, pridobila iz obstoječih zgodovinskih in arheoloških društev, posameznikov in zastopnikov občin, sol in cerkve. Njihovo delovanje je temeljilo na častnem in prostovoljnem delu. Poleg konservatorjev so delovali tudi korespondenti in ponekod gradbeni uradniki. Prvi konservator za Primorsko je bil zgodovinar Pietro Kandler v Trstu (od 1856 do 1871). Na Primorskem so delovali še Sigismund Attems - Petzenstein, Anton Bizzaro Pauš, Franz Coronini, Attilio Hortis, Heinrich Majonica, Ivan Šubic in Jakob Žmavec. Na Slovenskem sta v drugi polovici 19. stoletja delovala dva zaslužna konservatorja, ki sta raziskovala zlasti arheološka najdišča, Dragotin Dezman (Carl Deschmann) in Alfons Müllner.

Oba sta se zapisala v anale starinoslovja na Slovenskem kot muzejska kustosa. Pomen obeh konservatorjev je bil v tem, da sta znala organizirati krajevno zaupniško službo, in sicer med redkim podeželskim razumništvom, nekaterimi pripadniki plemstva in uradništva in zlasti med slovensko duhovščino. Na Goriškem in Primorskem se je v drugi polovici 19. stoletja in ob prelomu v 20. stoletje na arheološkem področju izkazal zlasti Carlo de Marchesetti. V Müllnerjevem času se je na Kranjskem uveljavil konservator Simon Rutar, ki je skupaj s Premmersteinom raziskoval predvsem rimske ceste in utrdbe, vključno z limesom, ukvarjal se je tudi s staroželzodobnimi najdišči in pripravljaj prvi slovenski terminološki slovarček. Simon Rutar je bil edini, ki je bil vezan predvsem na konservatorsko službo, vse ostale osebnosti so namreč delovale v okviru muzejske službe. Omeniti moram tudi pomembnejše korespondente, ki so delovali na Kranjskem in Notranjskem, in sicer Henrika Costa (v Ljubljani za Gorenjsko), Jurija Grabrijana (v Vipavi za Notranjsko), Antona Globočnika, Andreja Lavriča in Rudolfa Machnitscha. Na Goriškem in v Slovenski Istri pa takih dopisnikov ni bilo.

Komisija se je prvič reformirala leta 1873. Prvotno ime je spremenila v Centralno komisijo za raziskovanje in ohranjanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov ("K. K. Central - Commission für Erforschung und Arhaltung der Kunst und Historischen Denkmale"). Takrat so znotraj komisije vpeljali tri sekcije: *arheološko*, ki je imela muzejski poudarek in je obravnavala prazgodovino in antiko; *umetnostnozgodovinsko*, ki je skrbela za arhitektonske, plastične, slikarske in grafične spomenike srednjega in novega veka do konca 18. stoletja, ter *arhivsko sekcijo*, ki je skrbela za srednjeveške in novejšje pisne spomenike do konca 18. stoletja. Pod vodstvom nove komisije sta nastala in se razvijala muzeja v Ogleju in Gorici. Na Primorskem so zbirali premično dediščino, z izjemo Ogleja in deloma Kopra, v deželnih središčih (Gorica, Puła, Trst). Inventarizacija dediščine na Primorskem je bila prav zaradi prevlade spomeniškega varstva antične arheologije zelo osiromašena. Poudarek komisije je bil sicer na umetnostnozgodovinskih spomenikih, srednjeveških in renesančnih. Z razvojem je komisija svoje delo usmerila tudi k varovanju baročne in meščanske arhitekture, kasneje tudi kmečke.

V slovenskem spomeniškem varstvu sta se sčasoma uveljavila dva pomembna in danes zelo iskana profila v spomeniški službi, restavrador in urbanist - arhitekt. Prvi

restavrador je bil akademski slikar Matej Sternen. Iz potrebe po smotrni vključitvi spomenika v njegovo okolje pa je pričel z delom tudi urbanist oziroma arhitekt Maks Fabiani.

Leta 1911 se je Centralna komisija ponovno reorganizirala. V sestavu spomeniškega urada sta delovala spomeniški svet in umetnostnozgodovinski inštitut, ki ga je vodil Max Dvorák. Zopet je prevladala začetna umetnostna usmeritev komisije.¹

Reorganizacija je za nas pomembna, ker je poslej hitro stekla decentralizacija avstrijske spomeniške službe.

Kranjska je dobila prvega deželnega konservatorja dr. Franceta Steleta. Leta 1913 je bil namreč v Ljubljani ustanovljen Spomeniški urad za Kranjsko. Dobro zasnovano Steletovo delo na Kranjskem, v duhu najboljših tradicij dunajske konservatorske šole in vpliva prof. Dvoráka, je prekinila prva svetovna vojna. Prav na Primorskem se je zaradi vojne preragala naveza s centralno dunajsko spomeniško službo in precejšen del kulturne dediščine je prešel v varstvo italijanskih služb (Segretariato generale per gli Affari Civili), ki so bile zadolžene skrbeti za dediščino. Za Furlanijo in naše kraje ob meji (zlasti Goriško) je italijanski vrhovni štab zadolžil Uga Ojettija² za evidentiranje, reševanje in varovanje umetnostnih predmetov in spomenikov na ozemlju, kjer so se bili boji. Šele ko so se po štirih letih umirila glavna bojišča in so se zlasti iz ruskega ujetništva začeli vračati stari konservatorski kadri, se je s prevratom in razidom z Avstrijo začelo novo obdobje našega konservatorstva.

Potrebno je pripomniti, da nova jugoslovanska država v bistvu sploh ni poznala spomeniškovarstvenih zakonov, niti jih ni želela v vsem medvojnem obdobju sprejeti. Le na nekdanjem Kranjskem in v Splitu sta se še ohranili prvotni spomeniški izpostavi, prilagojeni novim razmeram. Tako je v Ljubljani prenovljeni Spomeniški urad kmalu po nastanku nove države SHS razširil svojo dejavnost na celotno območje ljubljanskega in mariborskega županstva, oziroma kasneje na vso Dravsko banovino. Konkretno korake pri pripravi zakonskih izhodišč spomeniškega varovanja je naredil Josip Mantuani. Takoj po koncu prve svetovne vojne je napisal poročilo o stanju kulturnozgodovinskih zbirk na slovenskem ozemlju, ki je prišlo v okvir države SHS oziroma kasnejše kraljevine SHS. Mantuani je razlikoval domovinsko varstvo in spomenike same. Pod domovinskim varstvom je razumel skrb za naravo s kulturnimi, zgo-

1 Najpomembnejše spremembe so bile objavljene tudi v Reviji Mitteilungen der K. K. Zentral - Kommission für Denkmalpflege (odslej Mitteilungen), XV., 3/4, Wien märtz - april 1916, s. 48 - 51

2 Ugo Ojetti (r. 1871 - u. 1946), italijanski pesnik, umetnostni zgodovinar, likovni kritik, časnikar, pisatelj in esejist, je po ustanovitvi Ministrstva za propagando in posebne organizacije na fronti postal ključna oseba novo ustanovljene pisarne za sovražno propagando v Padovi. Glej doktorat John Mark Cornwalli, The Undermining of Austria - Hungary. The allied propaganda campaign of 1918 against the Austro - Hungarian army on the Italian front, The school of History, The University of Leeds, oktober 1987. O tem je poročala Damjana Fortunat Černilogar v Zgodovinskem časopisu (ZČ) 47/3, 1993, s. 478 - 482

dovinskimi in narodopisnimi lastnostmi. Za spomenike pa je pojmoval izključno monumentalno arhitekturo (cerkveno in grajsko). Leta 1929 je Zakon o gozdovih prinesel pomembno novost, in sicer proglasitev predmetov zgodovinske, znanstvene in umetniške vrednosti ter prirodne lepote in redkosti za zavarovane, kar je pomenilo prvo pravno zavarovanje spomenikov, seveda le tistih, ki so bili v gozdovih. Podobno je tudi gradbeni zakon iz leta 1931 določal varstvo zgodovinsko-umetniških mest in stavb v mestih. V predlogu zakonske uredbe o zaščiti kulturnih in prirodnih znamenitosti za Dravsko banovino (osnutek z dne 26. 8. 1939) so prvič izrecno omenjeni tudi etnološki spomeniki, poleg premičnih in nepremičnih arheoloških, zgodovinskih, umetnostnozgodovinskih, umetniških in naravnih, vendar ta zakonska odredba ni začela nikoli veljati.

Leta 1938 je prišlo do kadrovske spremembe. Stele je odšel na Univerzo in nasledil ga je France Mesesnel.³ Z drugo svetovno vojno se je v našem prostoru delokrog spomeniškega urada v Ljubljani omejil le na italijansko okupacijsko ozemlje, na Ljubljansko pokrajino. Za časa nemške okupacije je bil ljubljanski urad podrejen konservatorskemu uradu v Celovcu. Ker je bil leta 1944 Mesesnel aretiran, je vodstvo oziroma posle začasnega vodje Spomeniškega urada spet prevzel Stele. Tako je predvojna spomeniška služba dočkala konec vojne (9. maja 1945) v močno okrnjeni kadrovski in prostorski zasedbi.

Zadnjo vojno zimo, 27. januarja 1945, je bil že izdan Odlok o zaščiti knjižnic, arhivov, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in naravnih znamenitosti (pripravilo ga je predsedstvo SNOS) in takoj objavljen v Slovenskem poročevalcu na osvobojenem ozemlju v Beli Krajini. Tako so bili še v zadnjih mesecih vojne vihre postavljeni temelji za povojno organizacijo spomeniške službe v Sloveniji. Poleti 1945 je bil izdan prvi Zakon o zaščiti kulturnih spomenikov. Za območje federalne Slovenije je bil ustanovljen Zavod za zaščito in znanstveno proučevanje kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti Slovenije. Mlada spomeniškovarstvena ustanova je prevzela prostore in ves inventar nekdanjega Spomeniškega urada. Za prvega ravnatelja pa je bil izbran Fran Šijanec.

V 60. letih se je mreža spomeniške službe pričela širiti in danes deluje v Sloveniji osem zavodov - Zavod R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine kot osrednji zavod, Zavodi za varstvo naravne in kulturne dediščine v Celju, Kranju, Ljubljani, Mariboru, Novem Mestu, Novi Gorici in Piranu. Poleg teh pa samostojno

delujeta še Triglavski narodni park in Spominski park Trebče.

SPOMENIŠKA SLUŽBA NA PRIMORSKEM

Razvoj spomeniške službe oziroma delovanja konservatorjev na Primorskem je bil specifičen, tako zaradi obmejnega območja kot zaradi stalne menjave oblasti in različnih kulturnih vplivov, zlasti vpliva italijanske in nemške oziroma avstrijske kulture. Prva svetovna vojna je pomenila prelomnico, saj je soško bojišče presekalo enoten slovenski prostor na italijanski in avstrijski del. Tako eni kot drugi so trdili, da se borijo za svoje ozemlje in v tem smislu delovali tudi s kulturno dediščino. Številni avstrijski premožniki in izobraženci, ki so delali zlasti v Gorici in Trstu, so pred izbruhom vojne odpeljali na Dunaj, na varno, številne umetnine. Tu ni šlo samo za osebno premoženje, temveč tudi za številne premičnine iz muzejev, galerij in knjižnic. Tudi na italijanski strani je bilo kar nekaj zanesenjakov, ki so skušali prepričati vlado o nujnosti umika vseh vrednejših premičnin v notranjost Italije pred vojno nevarnostjo. Vlada je sprva skušala to preprečiti, saj je menila, da bi to povzročilo preveč vznemirjenja med ljudmi in strahu pred vojno. Italijani, zadolženi za varovanje dediščine, so menili, da rešujejo svojo kulturno dediščino.

Vpliv dunajske šole na Goriško je deloval po dveh smereh, preko Centralne komisije ter kulturnega in osebnega ali individualnega vpliva posameznikov. V letih pred prvo svetovno vojno in tudi po njej so na Primorskem delovale številne zaslužne tudi drugače pomembne osebnosti, kot so arhitekti: Max Fabiani, Antonio Lasciac, Girolomo Luzzato, Silvano Barich; kiparji: Alfonzo Canciani, Antonio Camaur in slikarji: Italo Brass, Vittorio Balaffio, Gino de Finetti.⁴

SKRB ZA KULTURNE DOBRINE V OBOROŽENIH SPOPADIH

Človek je imel v vseh časih, kulturah ali deželah različen odnos do premičnih ali nepremičnih dragocenosti. Skozi stoletja je skrb posameznikov za dediščino rasla in prispevala k oblikovanju samostojnih institucij, ki skrbijo za kulturno dediščino. Spomeniško varstvo je zadolženo predvsem za preprečevanje uničevanja ali povzročanja škode na dediščini zaradi različnih vzrokov. Dejstvo pa je, da so na dediščini povzročili največ škode prav razni oboroženi spopadi.

3 France Mesesnel, umetnostni zgodovinar in konservator, rojen v Cervignanu. Na hiši št. 60 v Vipavi, kjer je preživel mlada leta, so mu leta 1951 postavili spominsko ploščo.

4 Franjo Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov (VS), V., Ljubljana 1953-54, s. 13 - 38, glej tudi Sergio Tavano, I monumenti fra Aquileia e Gorizia, 1856 - 1918, Udine - Gorizia 1988

Vojne se pojavljajo skozi vsa obdobja človeške zgodovine in odnos do kulturne dediščine je bil vedno odvisen od vojaških strategov, ki so odločali o ciljnih napadov. Mnogi posamezniki so, zavedajoč se vseh vrednot dediščine, s številnimi apeli skušali ta odnos spremeniti in z nastankom prvih državnih spomeniških institucij je postala njihova naloga tudi skrb za spomenike v vojnem času. Šlo je predvsem za preprečevalno-zavarovalne ukrepe in izvajanje tehnično-zaščitnih ukrepov, ki so zgolj preventivne narave.

Nerazumnemu uničevanju izjemnih kulturnih spomenikov v svetovnem merilu smo na ozemlju nekdanje Jugoslavije priče tudi danes.

V 19. stoletju se je izoblikovala mednarodna pravna določitev varstva spomenikov. Prva svetovna vojna je z novo razsežnostjo uničevanja sicer opozorila na problem, vendar so začetna prizadevanja na mednarodni diplomatski ravni zaspala. Ponovno so oživila s sočlenjem posledic španske državljanske vojne za kulturno dediščino. Šele na podlagi spoznanj v drugi svetovni vojni, so končno izoblikovali in sprejeli mednarodni dogovor o varstvu kulturnih dobrin med oboroženim spopadom.

Misel o varstvu, pravilneje o spoštovanju kulturnih dobrin v vojni, je stara in sega že v antiko, vendar je šele dunajski kongres (1814/15) prispeval k uradnemu priznanju načela o preprečevanju odtujevanja kulturnih dragocenosti. Na bruseljski konferenci 1874 je bil izdelan osnutek mednarodne deklaracije o zakonih in pravih ravnanja v vojni, a načrt ni bil sprejet. Kljub temu je bil to pomemben korak, saj so zamisli prevladoval v teoriji in praksi vse do sprejetja haaške konvencije o zavarovanju kulturnih dobrin med oboroženimi spopadi leta 1954.

Zavzemanje za spoštovanje in varovanje kulturne dediščine ter poudarjanje načela o obči in človeški vrednosti kulturnih dobrin sta prispevali k oblikovanju sklepov prve haaške konference leta 1889. Takrat je bilo v vojno pravo zajeto tudi načelo spoštovanja kulturnih dobrin. Druga haaška konferenca leta 1907 je prav tako oblikovala pomembne določbe, ki se posredno nanašajo na zavarovanje kulturnih dobrin v vojni. Vse to je vsekakor pomenilo napredek, a žal je zelo malo prispevalo k preprečevanju velike škode na spomenikih, kar se je pokazalo v prvi svetovni vojni. Tedaj so bili poškodovani veliki spomeniki, med njimi tudi najdragocenejše umetnine iz seznama svetovne kulturne dediščine. Haaška pravila o vodenju vojne iz leta 1907

so se za uspešno zavarovanje kulturnih dobrin izkazala kot nepopolna. Zato se je med prvo svetovno vojno oblikovalo nekaj novih pobud in predlogov za izboljšanje mednarodnopravnega varstva kulturnih dobrin. Švica je npr. leta 1915 predlagala oblikovanje mednarodne organizacije "Zlati križ". Še pred koncem vojne je tudi Nizozemska posredovala svojo pobudo. Izkušnje pri zavarovanju med prvo svetovno vojno je skušala razčleniti dokaj sistematično in na tej podlagi predlagala nove rešitve. Zavzeli so se za predčasno mimodobno izvajanje varstvenih ukrepov, javno obveščanje o spomenikih izrednih vrednosti, zavarovanje nekaterih naselij kot celoto in izdelavo mehanizma mednarodnega nadzora.⁵ Avstro-ogrska država kot napadalka v prvi vojni je že leta 1913 v avstrijsko pravo vključila obe konvenciji iz Haaga, nastali na podlagi mednarodnih konferenc leta 1899 in 1907. Med vojno so bile v rednih enotah organizirane posebne službe, ki naj bi skrbele za kulturne dobrine. Na fronti so stanje spomenikov sistematično fotografsko dokumentirali tako avstrijski kot italijanski strokovnjaki (številni negativni se nahajajo tudi na Zavodu R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine).

Fotografi v avstroogrski vojski so bili organizirani v skupino umetnikov, v kateri so delovali slikarji, risarji in kiparji, vsi pa so bili pod okriljem Vojnega tiskovnega urada na Dunaju. Ta urad je bil ustanovljen za propagandne namene prvi dan konflikta s Srbijo. Njegov ustanovitelj je bil general Max von Hoen. Umetniki so bili na terenu po dva meseca in vsak teden so morali na urad poslati po eno sliko. Dela so zbirali v Vojnem arhivu in Zgodovinskem vojnem muzeju. Fotografski center, ki je deloval neodvisno od skupine umetnikov, je do konca aprila 1918 registriral 80.000 fotografij. Poleg posnetkov, ki so prikazovali dogodke na bojiščih, podeželsko življenje, komunikacije, oskrbo, in letalskih posnetkov, so v tem obsežnem fondu tudi fotografije na temo vojne škode na spomenikih.⁶

Znani so pozivi tedanje Centralne komisije za varstvo spomenikov na Dunaju v zvezi z bombardiranjem Devina in Gorice.

Podobno je ravnala tudi italijanska stran, saj je bilo leta 1931 mogoče vojno škodo, tudi škodo na spomenikih v Posočju in na Krasu, objaviti v knjižni obliki.⁷ V okviru Generalnega sekretariata za civilne zadeve (Segretariato generale per gli Affari Civili) je namreč deloval urad, ki je spremljal stanje na dediščini, jo popisoval in fotodokumentiral.

5 Ivan Komeelj, Varstvo kulturnih dobrin v vojni, Varstvo spomenikov XXIII, Ljubljana 1981, s. 16

6 Eugenio Buccioli, Il Veneto nell'obiettivo austro-ungarico. L'occupazione del 1917-18 nelle foto dell'Archivio di guerra di Vienna. Introduzione di Mario Isnenghi, Treviso 1992, s. 3 - 15

7 Andrea Moschetti, I danni ai monumenti e alle opere d'arte delle Venezia nella guerra mondiale 1915 - 1918, Venezia 1928 - 1931 (I., II., III., IV., V.), (odslej Moschetti).

Izhodišča za nove predloge v zvezi z zavarovanjem kulturnih spomenikov so se po prvi svetovni vojni oblikovala v različnih pravnih komisijah. Leta 1926 je bil ustanovljen mednarodni muzejski urad, ki je prvi dal pobudo za sprejetje mednarodne konvencije o varovanju kulturnih dobrin v vojni. Generalna skupščina Društva narodov je izdala priporočilo o stalni in temeljiti skrbi s pomočjo izobraževalnih ustanov pri vzgoji ljudi, da bi se zavzemali za spoštovanje spomenikov in umetnin ne glede na to, kateri civilizaciji ali obdobju pripadajo. S špansko državljansko vojno je varovanje kulturnih dobrin postalo zopet aktualno in Društvo narodov je pričelo z akcijo za sprejetje mednarodnega dogovora o varstvu kulturnih dobrin v vojni. Leta 1938 je bil izdelan osnutek mednarodnega dogovora o varstvu spomenikov med oboroženimi spopadi, ki ga je podprlo kar lepo število držav. Mednarodni muzejski urad je leta 1939 izdal celo priročnik Zavarovanje spomenikov in umetnin v vojnem času. Kljub temu, da je mednarodni dogovor podprlo več držav, je vse prehitel hitler nemški vzpon in tudi pričetek druge svetovne vojne, hkrati pa je postal dogovor še bolj aktualen. V ZDA je bila leta 1943 ustanovljena ameriška komisija za varstvo in reševanje umetnostnih in zgodovinskih spomenikov na vojnih prizoriščih. Organizirana je bila tudi posebna služba, ki je imela znak MFAA (Monument's Fine Art and Archiver Officers). Tudi na slovenskem osvobojenem ozemlju je predsedstvo SNOS (27. 1. 1945) sprejelo Odlok o zaščiti bibliotek, arhivov, umetniških, kulturnih in zgodovinskih spomenikov in umetniških zbirk in prirodnih znamenitosti, da bi se taki objekti ali predmeti zavarovali pred uničenjem.⁸

Žal se v vojnah kaj hitro pozabi na vse sklenjene in podpisane dogovore in na mirnodobno skrb za kulturno dediščino. Po skoraj petdesetih letih smo v Evropi lahko samo nemočni opazovalci ponovnega uničevanja kulturne dediščine svetovnega pomena. Spomeniška služba je lahko še tako opozarjala in označevala številne kulturne spomenike s predpisanim znakom haaške konvencije, pa so bili žal prav ti deležni

barbarskega uničenja. Če samo pomislimo na razdejanje svetovnega bisera, Dubrovnika ali pa na uničen most v Mostarju, se nam taka dejanja zdijo nepojmljiva in skorajda nemogoča, pa vendar se je in se na mnogih spomenikih še dela velika škoda v civilizirani Evropi na pragu 21. stoletja.

ITALIJANSKI ODNOS DO KULTURNE DEDIŠČINE MED PRVO VOJNO

Ukrepi spomeniškega varstva tik pred vojno in med njo

Ob začetku sovražnosti so Italijani z dekreti od 22. maja 1915 do 5. oktobra 1916 oblikovali t.i. vojno območje, ki je zajelo kar 25 pokrajin ter otoke in občine ob jadranski obali. Na tem ozemlju italijanskega kraljestva in na zasedenem ozemlju čez mejo je bila oblikovana politična in administrativna oblast vojaškega Vrhovnega poveljstva. Generalni sekretariat za civilne zadeve (Segretariato Generale per gli Affari Civili) je ustanovilo Vrhovno poveljstvo (Comando Supremo) 29. maja 1915.⁹ Njemu je bil tudi podrejen. Predstavljal je osrednji urad politične in administrativne oblasti na področjih, ki so bila podvržena vojaški zasedbi. V vsakem političnem okraju je bil nastavljen civilni komisar s sedežem v glavnem mestu okraja. Glavne naloge začasne organizacije civilne oblasti so bile določene z uredbo 25. junija 1915.¹⁰ Vrhovnemu poveljstvu so pripadale popolne kompetence in odgovornost tudi za vprašanja civilne službe. Vrhovni sekretariat je kot izvršilna oblast Vrhovnega poveljstva deloval neodvisno od drugih institucij. Odločal je o zadevah, ki so bile drugače v pristojnosti ministrstva, in nadomeščal tudi pokrajinske oblastvene strukture.¹¹

Uradni komisarji so bili lahko imenovani¹², določeni z razpisom¹³ ali pa so to postali kar župani. Generalni sekretar je imel položaj prefekta in je imenoval civilne komisarje, ki so bili podprefekti.¹⁴ Vsak civilni komisar je imel pristojnosti prejšnjega avstrijskega političnega okraja.¹⁵

8 Ivan Komelj, *Varstvo kulturnih dobrin v vojni*, VS XXIII, Ljubljana 1981, s. 23 - 24

9 Doc. 1., *La gestione dei servizi. Relazione*. (odslej *Relazione*), I., s. 9. O oblikovanju začasne uprave na zasedenih ozemljih in ustanovitvi ter delovanju Generalnega sekretariata za civilne zadeve je pisala tudi Petra Svobljak v delu *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*, Ljubljana 1991

10 Doc. 7. *Relazione*, I., s. 12

11 *Ibidem*, s. 12 - 13

12 Imenovani so bili za okraje oziroma skupine okrajev kot npr. za zgornje Posočje (Dreznica, Idrsko, Libušnje, Livek, Žaga, Srpenica in Trnovo) - *ibidem*, s. 14

13 Tako za okraj zgornjega Posočja (Breginj, Sedlo, Kred) - *ibidem*

14 *Relazione*, I., s. 16

15 Ko je bil ustanovljen Civilni komisariat za Gradiški okraj, je imel kompetence tudi na zasedenem ozemlju, ki je pripadalo Goriškemu okraju. O ustanovitvi Generalnega sekretariata za civilne zadeve glej tudi *Archivio di stato di Gorizia, Inventar - Atti del Commissariato civile di Gorizia in Commissariato civile per il distretto di Gradisca (1917 - 1922)*

V takšnih okoliščinah je bil civilni komisar političnega okraja zadožben, da poskrbi za popis, zbiranje in prevoz na varno mesto vseh vrednejših predmetov in dokumentov v lasti občin in ustanov. Zagotoviti in umakniti je moral ves kapital, vrednostne papirje, dokumente in najpomembnejše dosjeje.¹⁶ Arhivske spise, zlasti tiste državne oblasti, okrajnega sodstva (sodbe, testamente, zemljiške knjige, skrbništva), davčnih uradov (posestniški listi, katastrske mape) in zgodovinske dokumente so hranili pri Civilnem komisariatu ali pri uradih, včasih določenih od Vrhovnega sekretariata.

"Anche di ciascun deposito o di ogni consegna che si faccia si compila separato verbale, di cui viene inviata copia al Segretariato Generale e viene presa nota dal Commissario civile in apposito registro sul foglio destinato alla Amministrazione nel caso speciale interessata."¹⁷

Že od prvih dni vojaškega napredovanja so zahtevali od vojaške in civilne oblasti vso skrb za ohranitev in varstvo vseh vrst arhivov in vseh zbirk, pomembnih za zgodovino, kulturo in umetnost. Vse z namenom, da bi ohranili duhovno in moralno dediščino dežel, priključenih domovini, in predvsem, da bi ustanove ali posamezniki na osnovi teh dokumentov kasneje lahko uveljavljali določene pravice.¹⁸

Vojaška poveljstva, župani in civilni komisarji so od primera do primera ukrepali za ohranitev in zavarovanje kvalitetnega pohištva, umetnostnozgodovinske dediščine, arhivskega gradiva in podobno. Sledilo je sestavljanje podrobnega poročila, da bi ugotovili dejansko stanje vsakega arhiva ali zbirke in popisali zatečeno stanje ob menjavi med vojaškimi operacijami, glede na to pa prevzeli nadaljnje ukrepe. Vse to se je kasneje izkazalo kot koristno, saj so prav na tej podlagi lahko določili arhivsko gradivo, knjige in druge dragocenosti, ki so jih avstrijski posamezniki odpeljali v Avstrijo (zlasti na Dunaj) se pred italijansko zasedbo.

Italijanska vlada je že konec marca 1915 pokazala resno zaskrbljenost za kulturno dediščino v beneški regiji. Takrat je v Benetkah Corrado Ricci, generalni direktor Zavoda za starine in lepe umetnosti, pripravil sestanek treh konservatorjev in nekaj direktorjev muzejev iz Veneta.¹⁹ Izmenjali so mnenja o strogi uredbi, ki je v različnih pokrajinah spodbudila takojšnjo zbiranje vseh pomembnih umetnin in pohištva ter njihovo evakuacijo čez Apenine. Istočasno so predvideli zava-

rovanje najdragocenejših nepremičnih spomenikov z vrečami peska. Zavod in ministrstvo sta za izvedbo teh del pooblastila nadzornike spomenikov in direktorje muzejev. Pri odstranjevanju premične dediščine so lastniki sprva pokazali velik odpor, saj se od svoje lastnine niso hoteli ločiti. Zaradi njihovega nezadovoljstva je vlada želela omenjene ukaze preklicati. Že od prvih dni je Zavod želel umakniti umetnine iz vseh cerkva in jih skrbno shraniti. Iz dneva v dan so spori in pritiski s strani lokalnih oblasti in cerkvenih oseb naraščali in postali tako intenzivni, da so paralizirali vse delo Zavoda za varovanje umetnin (Soprintendenze agli oggetti d'arte), ki je 25. aprila dobil ukaz, naj prekine vse nove operacije in naj vse že zbrano gradivo pusti na zbirnih mestih, a naj poskrbi za primerno zaščito, da ne bi preveč razdražili ljudi še pred uradno napovedjo vojne -

"di sospendere ogni nuova operazione e di lasciare sul posto, con semplici provvedimenti di cautela, le opere artistiche già rimosse; e ciò per non impressionare le popolazioni e non irritare gli animi prima della dichiarazione di guerra."²⁰

Delo Zavoda so zato omejili na nadaljevanje zaščitnih ukrepov z odstranjevanjem akademskih del. Ustregli so željam nekaterih občin in mestnih muzejev z odstranitvijo nekaj najkvalitetnejših zbirk. Odstranili so dela iz mestnih muzejev v Padovi, Veroni in Trevisu. Dela v Vicenzi, Vidmu in Bellunu pa so želeli konservirati in dobro zavarovati na licu mesta.²¹ Vrhovno poveljstvo v Želji, da bi obdržalo visoko moralo ljudi, zlasti tistih ob meji, in v prepričanju na ugoden izid vojne, ni bilo preveč pripravljeno pomagati pri prevozu umetnin. Po italijanski napovedi vojne Avstriji maja 1915 se je v Italiji odnos do prizadevanj Zavoda, odstraniti vse vrednejše umetnine iz vojnega območja, nekoliko spremenil.

Po dogovoru v Rimu med Ministrstvom za javno izobrazbo, Vrhovnim poveljstvom in Ugom Ojettijem so uvedli sistematično odstranjevanje vrednejših umetnin iz obmejnih krajev.²²

Ohranitev kulturne dediščine (premične in nepremične) je dolžnost do civilizacije in predvsem do države, so zapisali v uradnem dokumentu. Vrhovno poveljstvo je za varovanje dediščine 21. julija 1915 določilo komandanta Uga Ojettija, uradnika in člana Višjega sveta za starine in umetnine. Pri izvajanju svojih nalog se je srečal z različnimi težavami. Veliko grožnjo so za spomenike predstavljali vojaški spopadi. Številne

16 Relazione, I., s. 36

17 Ibidem

18 Ibidem, s. 37 - 38

19 Moschetti, I., Venezia 1928, s. 5-6

20 Ibidem, s. 7

21 Ibidem

22 Ibidem, s. 8

palače, cerkve, vile, arheološke lokalitete, kjer so potekala izkopavanja, so bile pred pričetkom vojne izpraznjene, kar je bilo prikladno tudi za številne rope in barbarsko uničevanje. Pri samem delu so italijanskemu uradu za dediščino povzročali največ težav nepopolni avstrijski sezname spomenikov in predmetov, pa tudi to, da Avstrija ni imela pravega zakona za starine in umetnine. Zato so 31. avgusta 1915 izdali uredbo, ki je predlagala konservirati, kolikor je bilo mogoče nespremenjeno stanje. Uredba je določala neodtujljivost nepremičnin z umetnostno, zgodovinsko, arheološko ali paleontološko vrednostjo in pravno neveljavnost njihove prodaje in odstopa ali druge transakcije.²³ Uredba je tudi prepovedala odstranitev predmetov iz prvotnih lokacij in obnovo, če ni bila le-ta vnaprej poverjena od Generalnega sekretariata. Uredba je zadolžila naključne najditelje in imetnike, da prijavijo najdene ali poseđovane predmete in prepovedala vsako neodobreno arheološko izkopavanje in v nasprotnem primeru grozila z arestom do 30 dni ali s plačilom globe do 2000 lir.

"...ne interdice, pena il sequestro, la rimozione dal luogo dove attualmente si trovano, e il restauro o la modificazione se non autorizzati preventivamente dal Segretariato Generale (art.2 e 3); obbliga i fortuiti inventori o i detentori alla denuncia degli oggetti trovati o posseduti, proibisce ogni scavo archeologico non autorizzato (art.4) e commina l'arresto fino a trenta giorni o l'ammenda fino a lire duemila ai contravventori (art.5)."²⁴

Zaradi pomanjkljivosti oziroma nepopolnega seznama so pričeli ponovno popisovati in preverjati dediščino na terenu. Pomagali so si s številnimi turističnimi vodiči, revijami in monografijami v italijanskem in nemškem jeziku, ki pa so bile že zastarele in sestavljene brez upoštevanja umetniškega kriterija. Na osnovi novih seznamov je bilo lažje ugotoviti škodo na mnogih spomenikih, zbirkah in arhivih, ki jo je povzročila vojna. "Pistranski" sezname so bili sestavljeni po vsem zavzetem ozemlju in iz njih je bilo razvidno, koliko umetnin je ostalo še prisotnih in koliko so jih lahko še pravočasno začasno odstranili.²⁵

Prva naloga spomeniške službe je bila vsekakor preventivno zavarovanje spomenikov in nepremične dediščine. Kiparska dela in fasade spomeniških objektov je bilo relativno lahko zavarovati z vrečami peska, ki so bile ojačane s palisadami ali opaži ali z lesenim

opornim zidom, napolnjenim s peskom. To metodo so uporabili predvsem v Benetkah, Padovi in Trevisu. Jasno je bilo, da polne vreče lahko učinkovitejšo varujejo kiparska dela ali fasado arhitektonskega spomenika pred učinki drobcev, slabo pa je, ko je arhitektonski spomenik zadet v polno z eksplozivno bombo velikega kalibra ali zažigalno bombo, ki takoj prizadene lesene dele, destabilizira celoto in tako nepopravljivo poškoduje freske in mozaike.²⁶

Freske so največkrat zaščitili tako, da so varovalo namestili skoraj en meter od zidu, da so omogočili kroženje zraka.

Toliko bolj je občudovati opravljeno delo za ohranitev nepremične in predvsem premične dediščine, saj so organizatorji kljub številnim oviram, s prepričevanjem in vztrajnostjo uspeli zlasti od aprila do maja 1917 zbrati in umakniti na varno številne umetnine iz Videmske pokrajine.²⁷

Klanec pri Komnu, spomenik madžarskim vojakom. Stanje leta 1992 - dokumentacija ZVNKD Gorica.

23 "L'Ordinanza dichiara (art.1) l'inalienabilità delle cose immobili di interesse artistico, storico, archeologico o paleontologico, e l'inefficacia giuridica della loro vendita e cessione o di qualsiasi altro atto di trasferimento della loro proprietà, ..." Relazione, I, s. 103; glej tudi La gestione dei servizi civili. Documenti. (odslej Documenti), I. N. 43, s. 106 - 107. Gre za uradni publikaciji (prva 4 snopiče, druga 22 snopičev), ki opredeljujeta temeljne principečasne organizacije civilnih služb.

24 Relazione, I, s. 103 - 104; Documenti I. N. 43

25 Relazione, I, s. 104

26 Moschetti, I, s. 9

27 Ibidem

Po kobariškem preboju je bila spomeniška služba dobro organizirana in za seboj je imela že veliko opravljenega dela. Še veliko pa je bilo treba postoriti za zavarovanje premične dediščine. 1. novembra je bil v Padovo poslan državni komisar dr. Arduino Colasanti, da bi uredil vse potrebno za organiziranje evakuacije dediščine v to mesto. Poveljnik Ugo Ojetti, kot predstavnik vrhovnega poveljstva, konservatorja Fogolari in Ongaro ter Andrea Moschetti²⁸ so sklenili sporazum in Padova je v resnici, tako zaradi svoje geografske lege sredi ravnine Veneta kot zaradi stičišča poti, ki vodijo čez Apenine, postala sedež Generalnega sekretariata za civilne zadeve. Menili so, da je to najugodnejši kraj za koncentriranje umetnin iz vojnega območja. Komisarju Colasantiju in konservatorju Fogolariju so za njune potrebe potrdili pomoč Moschettija in njegovih sodelavcev.²⁹ Sledil je hiter vojaški pregled krajev med Piavo in Tagliamentom. Fogolariju, Ojettijju in Moschettiju so pomagali številni konservatorji (iz Umbrie, Piemonta, Lazia in Firenz) ter osebe različnih galerij, muzejev, knjižnic in arhivov. Vsem pa je bila skupna zagnanost za delo in občutek za dolžnost.³⁰

"Negli uni e negli altri del resto, in quelli venuti di fuori e in quelli nostri, era l'identica febbre di lavoro, l'identica volonta di riuscire ad ogni costo nell'intento, l'identico senso del dovere, l'identica incuranza di pericolo e di stanchezza."³¹

Zbrane umetnine so vozili v osrednji prostor Mestnega muzeja v Padovi.

Colasanti je pospešil izločevanje vrednejših umetnin, ki sprva niso bile zaupane Zavodu³² in skupaj s konservatorji in z odobritvijo Vrhovnega poveljstva skrbel za njihovo hitro evakuacijo.

Moschettiju je pomagal kustos milanske akademije lepe umetnosti Giuseppe Azzimonti. Slednji je bil zadolžen, da zbere vse predmete, ki še niso bili pripravljeni za evakuacijo, v muzeju v Bellunu. Medtem ko je v muzeju v Padovi potekala glavna akcija reševanja, so v Benetkah poskrbeli za pošiljko vseh že zbranih umetnin in jo odposlali v Cremono in nato v Piso. Posamezni konservatorji so skušali tudi sami prispevati k ohranitvi dediščine in kar nekaj umetnin shra-

nili na svojih domovih. Iz Caorle je konservator Max Ongaro odnesel na varno dragocenosti iz 10. in 16. stoletja. Iz Trevisa so Ojetti, Fogolari in Colasanti rešili nekaj slik in kipov. V Padovi je ing. Bertea, konservator za spomenike iz Piemonta, pobral vrednejše stvari. V Vicenzi in Veroni je prevzel vodstvo pri akciji reševanja dediščine Ettore Modigliani - konservator Lombardije. Pomagali pa so mu tudi lokalni inšpektorji Luigi Ongaro, Filippo Nereo Vignola in konservator za spomenike v Veroni markiz Da Lisca.³³

Ko se je fronta na Piavi ponovno utrdila, se je reševanje umetnin nadaljevalo mirnejše in tehtnejše. Če pomislimo, da so od prvega dne vojne avstrijska letala napadala Benetke in od takrat z bolj ali manj kratkimi presledki nadaljevala z neprestanimi nočnimi napadi na Benetke, Padovo, Treviso, Vicenzo, Verono in Čedad, na mesta, ki so imela v Venetu največ dragocenih umetnin, je jasno, da vseh ni bilo moč dovolj zavarovati in jih obvarovati.³⁴ Od 9. do 11. avgusta 1916, takoj po italijanskem zavzetju Gorice, so avstroogrska letala napadala Benetke s parolo: "Gorizia perduta Venezia distrutta".³⁵ Zaradi kobariškega umika je Avstro-Ogrska vzstopila na italijanska tla in postavila fronto na Piavi. Takrat so postali tudi vpadi na italijanska tla pogostejši in močnejši. Pogosteje napadena mesta so bila Padova, Treviso in Benetke, Treviso predvsem zaradi svoje bližine glavnih letaliških oporišč. Nanj so vrgli več kot 1500 bomb. Na Padovo pa je padlo v vsej vojni več kot 900 bomb.³⁶

"Ne tutte le opere sottratte alla tempesta di guerra ebbero sorte felice; quantunque a onor del vero, sia già cosa mirabile che fra tante e tante migliaia di dipinti, di statue, di oreficerie, di stoffe, di libri, di oggetti patriottici, raccolti e imballati alla rinfusa e accatastati nelle sale e nei magazzini di Roma, di Firenze, di Pisa, di Lucca, solo pochissimi, quattro o cinque appena, non siano più tornati al loro posto e pochissimi pure abbiano subito guasti, quasi tutti facilmente poi riparati."³⁷

Italijanski strokovnjaki so obiskali, popisali in evakuirali tudi dediščino iz slovenskih krajev, in sicer največ v Gorici, ki je bila kot kulturno in administrativno središče najbogatejše mesto. Ogljedali so si Kostanjevico

28 Andrea Moschetti (1865 - 1943) je bil italijanski umetnostnizgodovinar. Od leta 1899 je bil direktor muzeja v Padovi in profesor um. zg. na univerzi v Padovi. Zaposlen je bil tudi kot kustos beneških galerij in je avtor že citiranega dela - glej op. 7

29 Moschetti, I., s. 35 / Moschetti je sodeloval že v prvi odpravi vrednejših umetnin prvi dan vojne in pri drugi ekspediciji umetnin iz Mestne knjižnice (Bibliotece civica) in starega mestnega arhiva (Archivi civici antichi). 668 zabojev so odpeljali v Firenze, del v Lucco, Piso in Bologno.

30 Moschetti, I., s. 36

31 Ibidem

32 Nekatere umetnine so bile namreč namesto vladnim zaupane nevladnim ljudem.

33 Moschetti, I., s. 40 - 44

34 Ibidem, s. 47

35 Moschetti, I., s. 57

36 Ibidem, I., s. 68

37 Ibidem, s. 90

pri Gorici³⁸, Cerovo, Šempeter, Vrtojbo, Bilje, Miren, Ročinj, Brestovico, Vojščico, Temnico, Kostanjevico na Krasu, Opatje selo, Ozeljan, Črniče, Štanjel, Komen, Rihenberk (Branik), Dornberk, Prvačino, Gradišče, Vogrsko, Solkan, Kromberk, Sveto goro, Trnovo, Grgar, Banjšice, Kanal, Avče, Most na Soči, Tolmin, Volče, Ročinj, Levpo, Prilesje pri Plavah, Deskle, Plave, kraje nad Anhovim, Kojško, Svino, Kobarid, Dreznico, Volarje in Bovec.³⁹

"Di circa 500 citta, paesi o villaggi e frazioni da me visitati sulle tre fronti, 330 ne ho trovati colpiti, piu o meno gravemente, nel loro patrimonio d'arte, cosi da meritare che io mi vi indugiassi a raccogliere notizie, per quanto possibile, precise e ad eseguire fotografie di danni non ancora tutti cancellati. E se in molti di essi non meritava attenzione che la chiesa parrocchiale o curaziale, in altri pur molti a questa si aggiungevano altre belle chiese minori, o cappelle, o palazzi pubblici, o privati, o ville, o fontane. Nell'insieme il numero degli edifici distrutti o danneggiati in se stessi o depauperati in tutto o in parte di suppellettili artistiche raggiunse circa due volte e mezza il numero dei paesi, superando i 700. Impossibile e poi dire nemmeno approssimativamente a quante ascendano, nel loro insieme, le singole opere d'arte, nel senso ampio della parola, infrante, incendiate, deturpate, delapidate, scomparse, mutilate. In ben pochi casi abbiamo potuto trovare un inventario esatto di quanto esisteva avanti guerra;..."⁴⁰

Popisali so škodo na vrednejših objektih, cerkvah, vilah, gradovih in še prisotno notranjo opremo.

Avstrijski strokovnjaki so v reviji Mitteilungen der k. k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege tudi po italijanskem zavzetju poročali o dediščini v Gorici, Trstu in Kopru. Iz Primorja pa je največ poročil iz Istre - Rovinja, Poreča, Pule.⁴¹

Leta 1918 ponovno sledimo poročilom o delu v Gradiški, Ločniku, Tržiču, Podgori, Gorici, Ogleju pa tudi v Avčah in Kanalu.⁴² O delovanju avstrijske oziroma nemške spomeniške službe po prebitju fronte lahko izluščimo iz nekaterih dokumentov, ki se nahajajo v Arhivu Republike Slovenije.⁴³

Kljub vojni izvedeni konservatorski posegi na nepremični kulturni dediščini in prizadevanja za ohranitev premične dediščine.

Že Avstrija je vso svojo skrb za kulturno dediščino na Primorskem usmerila v Oglej (Aquileia). Ta je do vojne predstavljal zgodovinski in umetnostni center. Prva skrb je bila namenjena baziliki in arheološkemu muzeju. V tem prispevku pa se bom osredotočila na Gorico in slovenske kraje. Ministrstvo za javno izobrazbo je spremljalo dela v oglejski baziliki in muzeju ter evidentiranje dediščine v Gradežu (Grado), San Martinu di Terzo, Crangliu, Cavenzanu in v vili Vicentina. Izdelali so 350 negativov, od katerih so po eno kopijo poslali v arhiv muzeja in eno v arhiv Vrhovnega poveljstva.⁴⁴

Ko so prve bombe padle v bližino katedrale v Tržiču, so Italijani prenesli vse najdragocenejše predmete na varno. Dokler je pretiła nevarnost, so bili predmeti v glavnem na začasnih lokacijah. Samo nekaj umetniških in zgodovinskih spomenikov tega mesta je ostalo nedotaknjenih. Znano je, da je nadvojvoda Francesco Ferdinando iz stolnice že leta 1912 odnesel na Dunaj lep lesen kip sv. Mihaela.⁴⁵

Štanjel, vojaško pokopališče padlih v 1. svetovni vojni. Zaključna dela na pokopališču leta 1917 - dokumentacija ZVNKD Gorica (preslikava).

38 "Avvenuta l'occupazione di Gorizia da parte dell'esercito italiano, Ugo Ojetti - incaricato dal Comando supremo di inventariare opere d'arte, biblioteche, quadre pubbliche e private e di porle in luogo sicuro - saliva alla Castagnavizza per rilevare i danni riportati dal convento e dalla tomba dei Borboni." - glej Luigi Bader, Le vicende delle tombe dei reali di Francia alla Castagnavizza, Studi Goriziani 43 - 44, 1976, s. 7 - 27 (cit. s. 12)

39 Moschetti, IV., Venezia 1931, s. 3 - 168

40 Ibidem, s. 145

41 Mitteilungen, XV., Wien 1916/1917, št. 3/4, s. 72 - 73; št. 5/6, s. 111 - 115 in št. 9/12, s. 229 - 230

42 Mitteilungen, XVI., Wien 1918, s. 39 - 41 in s. 98 - 101

43 Arhiv Slovenije (AS), fond - Deželni konservatorski urad za Primorsko, f. I.

44 Relazione, I., s. 106 - 107

45 Relazione, I., s. 109 - 110

Nekateri italijanski strokovnjaki so menili, da so v vzhodni Furlaniji kot v drugih italijanskih delih, ki so bili pod Avstrijo, le-ti vpeljali povsod enak stil - "bolj nabuhel in prisiljen (izlepotičen)" slog, kot je bil pravzaprav prisoten v Avstriji. Menili so, da se vse od Tržiča (Monfalcona) do Gorice, od Gradiške do Kojskega, od Krmna (Cormons) do Sovodenj (Savogna), od Campolonga do Mariana, od Ville Vicentina do Sv. Petra na Soči (San Pietro dell'Isonzo) ter od Števerjana (San Florian) do Ločnika, lahko dobi enake oltarje.⁴⁶ V teh ugotovitvah se očitno izraža sovražno razpoloženje do nasprotnika, tako so tudi nasprotnikove umetnine dobile negativen priznak.

Na severni črti Komons - Gorica, so bile vile, cerkve in hiše revnejše in brez večjih umetnostnih kvalitét. Iz poročil je razvidno, da so italijanski strokovnjaki obiskali tudi Brda, grad Dobrovo. O Coroninijevi vili v Kojskem so zapisali, da ima pet velikih in nedotaknjenih sivih granitnih stebrov egiptovskega izvora. O gradu Vipolže so zapisali, da je bil ruševina že pred vojno, vila Formentini v Števerjanu pa je bila uničena z avstrijskimi zadetki. Poročali so, da so cerkve zidane v slovanskem slogu s kmečkim privdihom, da pa se dobi kar nekaj dobrih rezbarij v lesu, ki kaže na tirolsko navezavo. Iz cerkve nad Kojskim je bil v Firenze odnešen oltar na restavriranje, in sicer na račun Vrhovnega poveljstva.⁴⁷

Po ogledu Gorice so menili, da sicer lepo in premožno mesto, ni bogato s staro in srednjeveško umetnostjo. Avstrijci so prenesli v notranjost vrednejše predmete iz "zakladnice Ogleja", ki je prišla v Gorico leta 1753, in sicer več kot 500 pergamentov in najvrednejše novce Pokrajinskega muzeja (Museo provinciale), knjižnico in rokopise semenišča ter veliko zvezkov in knjig iz Mestne knjižnice (Biblioteca civica). Svoje premoženje so v Avstrijo reševale tudi mnoge družine, kot npr. Lanthieri, Ritter in Thurn - Valsassina. Številne opuščene hiše so nato oropali še avstrijski vojaki. Po italijanskem zavzetju mesta so karabinjerje takoj razporedili na stražo najpomembnejših objektov - javnih ali privatnih. Druge umetniške premičnine so bile zavarovane na licu mesta v zabojih. Knjige, slike, novce ipd. iz Pokrajinskega muzeja so odstranili na varno v kletne prostore palače Attems. Najpomembnejše pohištvo Mestnega muzeja (Museo civico) so našli že zaklenjeno v šestih zabojih in vse so odpeljali na varno. Knjige iz Mestne knjižnice, državne knjižnice (Biblioteca di stato) in majhne nadškofijske knjižnice so bile spravljene v solidno suhih kletih. Knjižnico samostana

v Kostanjevici so patri skrili v sodih v vlažni kleti in jih prepeljali v kripto bližnje cerkve. Zemljiška knjiga ("L'Archivio tavoloare") in sodniški arhiv ("L'Archivio del Giudizio") sta bila nameščena v podzemlju ruševin palače dei Tribunali. V palačo Strassoldo, vilo Coronini v Gorizi, vilo Boos-Waldeck in v drugo vilo Coronini v San Pietru so prenesli slike, tisk in pohištvo ter najdragocenejše dokumente. Iz cerkve sv. Roka so odstranili veliko sliko z glavnega oltarja in kos platna. Zbirali so karte in tisk po vseh hišah, za katere so vedeli oziroma sumili, da v njih obstajajo knjižnice in zbirke. V vili Attems v Podgori, v gradu Bianchi v Rubbiji, v vili Tosi v Sovodnjah je bilo vse uničeno, v cerkvah v Podgori, Pevmi, Štandrežu in Sovodnjah pa ni bilo najdeno nič novega.⁴⁸

Od 24. maja do 4. junija 1916 so zbirali slike iz različnih krajev v sodelovanju s kraljevim nadzornikom galerij Veneta (R. Soprintendente Gallerie del Veneto). Slike so v zabojih uskladiščili v mestnem muzeju Vicenze. V Vicenzo je bil prenešen tudi pomemben arhiv družine Colleoni. Od tod so nato čez Apenine prepeljali šest velikih zabojev najkvalitetnejših zbirk, ki sta jih vodstvo Osrednjega urada za lepe umetnosti in vodstvo Mestnega muzeja pripravila že leta 1915. Poskrbeli so za pravilno embalažo in za ostale zbirke slik in najbogatejši del knjižnice. Temu delu sta pripomogla tudi škof in župan Vicenze. Iz Mestnega muzeja, občine in cerkva v Bassanu so odpeljali slike, kipe, tisk, knjige in rokopise, skratka vse, kar je bilo vrednega. Vsi transporti so potekali pod maksimalnim nadzorom Vodstva za transport pri osrednjem organu za nadzor ("Direzione Trasporti dell'Intendenza Generale") in v spremstvu vojske. Od Gorice do Alp, od Tržiča do Condine so bili zbrani sezname vrednejših predmetov, ki so ostali na tem ozemlju, in kaj so evakuirali iz nevarnih območij. Evidentirali so vse, kar je bilo dano na varno iz krajev, ki so bili najbolj izpostavljeni topniškemu napadu in vse, kar je bilo mogoče odpeljati. Za vso dediščino, ki je bila evakuirana, so predstavniki občin izdali potrdilo ali pa predloge in priporočila za uspešno rešitev dediščine.⁴⁹

Od januarja do oktobra leta 1917 se je nadaljeval prenos javnih in privatnih zbirk slik in knjig, ki so bile še prisotne v Gorici, spravljene v kletih in pritličjih. Čez Apenine so odpeljali 30.000 zvezkov iz goriških knjižnic in Pokrajinskega arhiva, novce in nekaj vrednejših slik. Vse vrednejše slike in tisk iz vile Coronini v San Pietru so bile zbrane v mestni občini (Municipio di Gorizia). Slike in nekaj kart iz Mestnega muzeja pa so

46 Ibidem, s. 110 - 111

47 Ibidem, s. 111 - 112

48 Relazione, I., s. 112 - 113

49 Ibidem, s. 116 - 117

shranili pri Comandu del Presidio.⁵⁰ Pomembna zbirka geografskih kart Mestnega muzeja je bila zaupana v hrambo Vojaškemu geografskemu institutu v Firenzah (Istituto Geografico Militare di Firenze). Potrdila o 1049 arhivskih pergamentih, 1486 zlatih in srebrnih novcih in antičnega nakita ter drugih vrednejših predmetov iz omenjenega muzeja pa priča, da so bili prepeljani na Dunaj pred italijansko zasedbo. Kopije so bile poslane na Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za notranje zadeve in Ministrstvo za javno izobrazbo. Privatne knjižnice in arhivi (Coronini, Strassoldo, Thurn, Valsasaina, Teuffenbach in Lanthieri) so bili na varnem že leta 1916. Kar je ostalo preko Soče in kar je bilo odpeljano preko Apeninov, pa so inventarizirali tudi zato, ker so bila imetja teh družin zaplenjena.⁵¹

Bogato knjižnico iz samostana Jezusove družbe (Casa della Compagnia di Gesù) v deželi Veneto so odpeljali s šestdesetimi avtomobili v Čedad in jo predali semenišču za zunanje misijone (Seminario delle Missioni Es-

ere) iste družbe. V Gorici je bila kapucinska knjigarna zaprta v 166 zabojih in s soglasjem škofa v Vidmu predana v tamkajšnji kapucinski samostan. 19. oktobra so z desetimi avtomobili odpeljali v nadškofovsko palačo v Videm večji del knjižnice samostana v Kostanjevici, ki je bil med avgustom in septembrom skoraj posem uničen. Potrebno je bilo poskrbeti za tisto, kar je ostalo v nadškofijski palači in kar je bilo od 9. avgusta 1916 zaupano razstresenemu varstvu nekaterih duhovikov. Mnogo premičnin ni imelo večje bogočastne vrednosti in, zbrane po kleteh pred italijansko zasedbo in po njej, so bile nakopičene brez inventarja. Kar je ostalo še vrednega v zapuščenem škofijskem arhivu in knjigarni, ki sta vsekakor imela zgodovinsko in kulturno vrednost, so napolnili v več kot 200 zabojev in jih zaupali škofu v Vidmu. V dveh zabojih so prepeljali tudi skulpture iz cerkve sv. Lovrenca v Fiumicellu v Vidmu v palačo Torriani.⁵²

Zatočin, Javorca - spominska cerkva sv. Duha. Gradnja cerkvice leta 1916 - dokumentacija ZVNKD Gorica (preslikava).

50 Del zbirke Mestnega muzeja so 9. avgusta 1916 našli že v zabojih, pripravljeno za evakuacijo in jo nato odpeljali v skladišče v Firenze. Relazione, II. 31. ottobre 1917, s. 69

51 Ibidem

52 Relazione, II., s. 70

Kljub vojni so izvedli nekaj arheoloških izkopavanj. Tako so avgusta na izkopavanjih, ki jih je izvajal R. Marina za vojaške namene, na otoku Gorgo med Belvederom in Gradežem, odkrili anfore s pečati in spisi. Najpomembnejše so prenesli v muzej v Oglej, ostale so inventarizirali in jih prenesli v Gradež na sedež občine.⁵³

Od decembra 1916 do aprila 1917 so pri evakuaciji dediščine nudili vso pomoč v delovni sili, materialu in s prevoznimi sredstvi tako Zavoda za galerije in umetnine dežel Veneta in Lombardije kot Centralni inšpektorat za arhive.⁵⁴

Izkušnje s težavami, s katerimi so se srečali maja in junija 1916 pri prevažanju umetnin, zlasti iz bližine ofenzive in iz visokogorja, so prispevale k angažiranju Ministrstva za javno izobrazbo pri evakuaciji številnih umetnin, ki so krasile cerkve, muzeje in palače ob meji. Z deli so pričeli funkcionarji spomeniškega varstva, Zavoda za galerije in umetnine, Zavoda za arheološka izkopavanja Veneta in Lombardije ter Generalni inšpektor za državne arhive. Različna mobilna in teritorialna poveljstva so na željo Generalnega sekretariata poskrbela, za vojaški nadzor in vso potrebno pomoč, da so umetnine odstranili iz vojnega območja iz Latisane, Marano Lagunare, San Giorgio di Nogaro, Palmanove, Codroipa, San Vita al Tagliamento, Pordenona, Čedad, Vidma, Spilimberga, San Daniela, Tricesima, Tarcenta, Gemone Venzone, Kluz (Chiusaforte), Moggia, Tolmezza in vse prepeljali v Rim. Slike, skulpture, zlatarske izdelke in mašna oblačila iz različnih krajev, so zbrano v zabojih deponirali v Mestni muzej Vicenze. Ko so se umikali iz pokrajin Verona in Brescia skupaj z umetninami iz Valteulina in Val Camonica so le-te deponirali v Rimu. Del zbirke iz Mestnega muzeja v Padovi in velikega Občinskega arhiva so spravili v Rim in del v Lucco.⁵⁵

Umetnine so dobile svoj prostor v različnih krajih, ker so menili, da bi množična evakuacija tako številnega zaklada lahko vznemirila prebivalstvo, zato je bil aprila 1917 ukaz odlog. Takšni previdnosti se je zahvaliti, da je italijanska vojska, v trenutku, ko se je morala umakniti do Tagliamenta in potem na Piavo, lahko s tega ozemlja odstranila najvrednejše umetnine in najpomembnejše arhivske dokumente. To seveda niso bili vsi najkakovostnejši predmeti, in kar je ostalo, so skušali zbrati za transport v nekaj urah.

Med 29. oktobrom in 27. novembrom 1917 so uspeli

umakniti še nekaj umetnin in poskrbeti za transport zlatarskih izdelkov iz Čedad, za podobe in različne predmete iz Vidma, tkanine iz 18. stoletja in Zuccarellija iz Gorice ter za skoraj sistematično odstranitev umetnin s področja ob Tagliamentu in Piavi. Po učinkovitem reševanju s tega področja je bilo nujno poskrbeti za odstranitev umetnin s celotnega preostalega ozemlja Veneta.⁵⁶

V Trevisu so konec pomladi 1917 poskrbeli za najpomembnejše slike iz katedrale Sv. Nikolaja, Sv. Lovrenca in zbirke slik ter stare dokumente iz Notariškega arhiva (Archivio notarile). Novembra so z vojaškim spremstvom z dvema vagonoma iz Trevisa odpeljali vrsto umetnin in dokumentov v Rim.⁵⁷ V Padovi so po ponovnem izboru predvideli umik slik in vrednejših predmetov iz cerkva in palač.⁵⁸ V prvi polovici decembra 1917 so bili vsi zakladi na varnem. Zbrani material je bil predvsem napoten v Rim in le del v druga mesta čez Apenine, in sicer v Lucco in Piso. Vsa dela so potekala v popolnem soglasju med generalnim sekretariatom in Ministrstvi za javno izobrazbo, za pomilostitev, pravosodje in bogočastje. Po posvetu z glavnim direktorjem Zavoda za starine in lepe umetnosti je sodeloval še generalni inšpektor državnih arhivov. Po evakuaciji najkvalitetnejše dediščine je ostala skrb za dediščino na terenu in skrb za obnovo posledic vojskovanja. Padla je odločitev ponovnega preverjanja na terenu. V vseh stavbah, ki so predstavljale umetniško vrednost v pokrajinah blizu bojne linije, so nadaljevali s preiskavo in skrbeli, da so s primernimi uredbami skušali obvarovati stvari, ki jih ni bilo moč odpeljati. Obiskali so vse vile in izdelali inventarje. Državne ustanove za varstvo spomenikov v Trevisu, Padovi, Benetkah in drugih mestih Veneta so opravljale svoje poslanstvo že od konca leta 1915 in si tako pridobile izkušnje, kar jim je bilo v pomoč pri obnovi po vojni. Poskrbele so tudi za nova dela, ki so jih nadaljevale s svojim znanjem in pomočjo vojske pod tehničnim nadzorom funkcionarjev beneškega zavoda za spomeniško varstvo. Delavcem Generalnega urada za starine in lepe umetnosti je bila dovoljena vsa pomoč, ki so jo zahtevali, polovica prevoza in ljudi za ogled in dela pri zaščiti krajev in predmetov, pomembnih za umetnost in zgodovino. Da bi se izognili in zavarovali pred bombnimi napadi, so v januarju sestavili seznam objektov največje zgodovinske in umetnostne vrednosti med Piavo in Sočo.⁵⁹

53 Relazione, II., s. 71

54 Ibidem, s. 72

55 Relazione, III., 31. ottobre 1918, s. 49

56 Relazione, III., s. 50 - 51

57 Ibidem, s. 52

58 Ibidem

59 Ibidem, s. 56 - 57

Poskrbeli so za številne premičnine, zlasti za material v knjižnicah, muzejih in arhivih. Ko natančneje pregledujemo arhivske posnetke porušenih mest, zlasti Gorice, lahko šele dojamemo, kako zares enkratno delo je bilo storjeno med vojno, ko so vse vrednejše premičnine odstranili iz vojnega območja.

V korespondenci⁶⁰ večkrat omenjenega Uga Ojettija je opaziti, da v svojih pismih govori zlasti o dediščini kot dediščini vojaškega nasprotnika svoje države, in če že omeni domačine kot ustvarjalce, jih šteje kot ustvarjalce iz "terra miserabile". Glede na to, da je veliko časa prebil tudi v Gorici in bližnjih krajih, izhaja njegov odnos do kulturnih dobrin iz lastnega prepričanja, da gre tod za italijansko oziroma italijansko tradicionalno kulturo, kar pa so ustvarili Avstrijci, je po njegovem vse enako, vse narejeno po istem vzorcu. Kljub vsemu ne oporeka pomembnemu delu, ki so ga Avstrijci opravili v Ogleju na arheološkem področju, pri arheoloških izkopavanjih, čeprav nesistematičnih kot pravi, pa vendar korektnih, z vrisovanjem lokacij na karte in natančnim evidentiranjem najdb.

Zlasti za spomeniško službo bi bilo koristno pridobiti dokumentacijo, ki je bila ustvarjena po ogledih v naših

obmejnih krajih, saj je že v knjigi Andrea Moschettija kar nekaj posnetkov stanja naših cerkva, kjer lahko prepoznamo freske, ki so žal že izgubljene. V Gorškem državnem arhivu, kjer sicer hranijo arhiv Sekretariata za civilne zadeve - fond Commissariato civile per il distretto di Gradisca, manjka gradivo oddelka za kulturo dediščino. Prav tako je tudi v tržaškem državnem arhivu fond Commisariato generale civile per la Venezia Giulia s tovrstno dokumentacijo zelo skop. V knjižnici Biblioteca Statale Isontina Gorizia se nahajata uradni publikaciji *La gestione dei servizi civili. Relazione.* in *La gestione dei servizi civili. Documenti*, ki sem ju uporabila pri izdelavi te naloge.

V bodoče bi kazalo vsekakor pregledati gradivo v centralnem državnem arhivu v Rimu. Že iz Vodnika po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije (Ljubljana 1992) je razvidno, da se v fondu Ministrstva za javno izobrazbo nahaja tudi gradivo o ohranjanju spomenikov, o muzejih in galerijah. Skratka, dela za zgodovinarja je na tem področju še veliko.

RIASSUNTO

Il presente contributo sull'atteggiamento italiano nei confronti del patrimonio culturale durante la prima guerra mondiale costituisce solo una parte di una ricerca tuttora in corso su questo argomento. Un lavoro che si basa su pubblicazioni ufficiali riguardanti l'attività del Segretariato generale italiano alle questioni civili e la temporanea creazione dei servizi civili, su materiali d'archivio provenienti dagli Archivi di Stato di Gorizia e Trieste e dall'Archivio della Repubblica di Slovenia e sulla pubblicistica a disposizione. Fine della ricerca è quello di illustrare l'atteggiamento assunto nei confronti del patrimonio culturale durante gli scontri armati, concretamente nel corso della prima guerra mondiale, e soprattutto il ritrovamento della ricca documentazione fotografica e dell'evidenza di tutti i monumenti, compresi quelli della zona di confine slovena, elaborata alla vigilia, durante e immediatamente dopo il primo conflitto mondiale. La prima preoccupazione di coloro che furono incaricati di tutelare il patrimonio culturale fu quella di proteggere preventivamente i monumenti immobili con sacchi di sabbia e di asportare dalla cosiddetta "zona di guerra" tutti i beni mobili di qualche valore artistico, i materiali d'archivio ed i numerosi volumi delle biblioteche. Sia gli austriaci che gli italiani asportarono la maggior parte del patrimonio mobile, i primi a Vienna, i secondi a Padova, Roma, Lucca e Pisa.

60 Glej Ugo Ojetti, *Lettere alla moglie 1915 - 1919*, Sansoni - Firenze 1964 in Ugo Ojetti, *Cose viste*, I. in II., Milano 1925

VIRI

Archivio di stato Gorizia

fond: Commissariato Civile per il distretto di Gradisca, fsc. 1, 2, 3

Archivio di Stato Trieste

fond: Commissariato Generale Civile per la Venezia Giulia, fsc. 55, 99, 114, 130

Arhiv Republike Slovenije

fond: Deželni konservatorski urad za Primorje, fsc. 1

Publikacije:

-La Gestione dei servizi civili. Relazione (4 snopiči) in La gestione dei servizi civili. Documenti (22 snopičev)
-Mitteilungen der k.k. Zentral - Kommission für Denkmalpflege, XV. Wien 1916/17 in XVI., Wien 1918

LITERATURA

Luigi Bader, Le vicende delle tombe dei reali di Francia alla Castagnavizza, Studi Goriziani, 43/44, 1976, s. 7 - 27

Alfredo Barbacci, Il restauro dei monumenti in Italia, 10. Tutela dei monumenti e delle bellezze naturali, Rim 1956, s. 251 - 263

Franjo Baš, Organizacija spomeniškega varstva v slovenski preteklosti, Varstvo spomenikov (VS), V. Ljubljana 1953-54, s. 13 - 38

Eugenio Buccioli, Il Veneto nell'obiettivo austro-ungarico. L'occupazione del 1917 - 18 nelle foto dell'Archivio di guerra di Vienna, Treviso 1992

John Mark Cornwall, The Undermining of Austria - Hungary. The allied propaganda campaign of 1918

against the Austro-Hungarian army on the Italian front, The school of History, The University of Leeds, oktober 1987

Ivan Komelj, Varstvo etnoloških spomenikov v luči razvoja spomeniškovarstvene zakonodaje in ideologije varstva, VS, XXVI. Ljubljana 1984, s. 39 - 46

Ivan Komelj, Varstvo kulturnih dobrin v vojni, VS XXIII, Ljubljana 1981, s. 9 - 24

Guido Manzini, Diario di un olocausto e di una tomba sul Calvario di Gorizia, Studi Goriziani, Vol. XXXII, 1962, str. 83 - 99

Jakob Medved, Zemljevid z italijanskimi in slovenskimi krajevnimi imeni v Furlaniji, Julijski krajini in Benečiji, Lj. 1974

Andrea Moschetti, I danni ai monumenti e alle opere delle Venezia nella guerra mondiale 1915 - 1918, Venezia 1928 - 1931

Emilio Mulitsch, Biblioteche e tesori d'arte goriziani nella guerra 1915 - 1918, Studi Goriziani, vol. XXIII, 1958, str. 71 - 79

Ugo Ojetti, Cose viste, I in II., Milano 1925

Ugo Ojetti, Lettere alla moglie 1915 - 1919, Sansoni - Firenze 1964

Patrimonio architettonico in Tirolo alto Adige e Trentino. Museo d'arte moderna Bolzano (Restauro recenti 22. 9. - 10. 10. 1988)

Sergio Tavano, I monumenti fra Aquileia e Gorizia, 1856 - 1918, Udine - Gorizia 1988

Davorin Vuga, Spomeniškovarstvena preteklost, dokumentacija Zavoda R Slovenije za varstvo naravne in kulturne dediščine, Ljubljana

Marko Vuk, Poročilo o krilnem oltarju v Kojskem iz leta 1916, Goriški letnik 8/ 1981, str. 223 - 227

Maja Žvanut, Nekaj misli o zgodovinskih spomenikih in njihovem varstvu, VS, XXIII, Ljubljana 1981, s. 67 - 70

POTENCIALI NAČRTNE PRENOVE STAVBNE DEDIŠČINE NA PODEŽELJU IN TEŽAVE NJENEGA UVAJANJA (Na primeru Krasa)

Ljubo LAH

mag., dipl. inž. arh., FAGG - Šola za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, SLO
MD, ing. arch., FAGG - Scuola di architettura, Università di Lubiana, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, SLO

IZVLEČEK

Več zaskrbljujočih ugotovitev o neustreznem odnosu do stavbne dediščine podeželja terja usklajeno ukrepanje. Za dokazovanje potrebnosti organizirane prenove podeželja so bili nekdanjim "nemerljivim" razlogom dodani še "merljivi". Kot vzorčni primeri za dokazovanje so bila izbrana nekatera naselja na Krasu. Uspešnost uveljavljanja organizirane prenove je v največji meri odvisna od usklajenosti in prilagojenosti družbenih dejavnikov - usmerjevalnih mehanizmov, organiziranosti uprave in stroke ter od postopkov vodenja razvojnih programov. Trije aktualni sklopi vprašanj, ki se dotikajo navedenih področij, so v zaključku članka posebej obravnavani.

V prihodnosti se ne bomo mogli znebiti lastne in skupne odgovornosti za ohranjanje pitne vode, čistega zraka, trošenja neobnovljivih virov energije, zaseganja in uničevanja prostora - tako tudi ne odgovornosti za posledice uničevanja stavbne dediščine. Pokrajina Primorske je doživljala v zadnjih desetletjih intenzivno in korenito preobrazbo. Najbolj izrazita in zlahka vidna je zagotovo preobrazba arhitekturne pokrajine. Na splošno lahko trdimo, da je človek v odnosu do narave in pokrajine, v kateri živi, prekinil dolgotrajno skrbništvo in razumno prilagajanje. Prestopil je na breg, ki ga označuje gospodovalen in izkoriščevalski odnos do vsega, kar je podedoval - tudi do narave in izoblikovane "prostorske dediščine"¹ kot zapuščine svojih prednikov. To je mogoče na primeru Krasa ponazoriti s številnimi ugotovitvami in primeri:

1. V zadnjih desetletjih je na podeželju Krasa "izginilo" toliko stavbnega fonda, da bi to, če bi se dogodilo hipoma, zlahka razglasili za katastrofo. Ob tem se marsikje gradi na novo, ne vselej dobro - največkrat slabo, na silo ali na "rezervo". Pri številnih zidavah na podeželju prevlada miseelnost: "Glavno, da je hiša pod streho, potem bomo že nekako". Posledice ustvarjanja

in toleriranja takih odnosov so vidne v prostoru.

2. Najbolj vidne prostorske preobrazbe, ki so se dogodile v zadnjih desetletjih, so nove stavbe na prestižnih lokacijah izven strnjenih naselij. Tudi vsa preostala nova "skatlasta" arhitektura individualne pozidave je praviloma umeščena na prvotno agrarno parcelacijo zunaj strnjenih vaških jeder, z nesmotrno izrabo stavbne parcele, z drago izvedbo potrebne komunalne infrastrukture, kar lahko vse skupaj označimo s potratniškim odnosom do prostora. Če ocenjujemo sedanje trende na področju zidave na Krasu in jih projiciramo v prihodnost, ugotovimo, da smo se kot skupnost (država) zavestno odločili za način razvoja (nekateri temu še vedno pravijo "napredek"), ki bo opustil starejši stavbni fond in izoblikoval obročje novih pozidav okrog razpadajočih vaških jeder z novimi tako imenovanimi "nadomestnimi" gradnjami.

3. Končno, značilne so tudi spremembe na področju samega oblikovanja stavb. Te postajajo vse bolj uniformirane in "modno" oblikovane oziroma označene s tujimi oblikovalskimi sestavinami, ki z "duhom kraja" in z že izoblikovanim prostorom, kamor so umeščene, nimajo nič skupnega. S takim oblikovalskim odnosom

1 Podrobno razlago vsebine sintagme "prostorska dediščina" je mogoče razbrati v: Fister, P.: Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota. V: Varstvo spomenikov 34, Ljubljana, 1992, s. 27 - 57.

pustošimo identiteto krajem in pokrajini in izgubljammo potenciale pri oblikovanju kulturno bogatega bivalnega okolja. Hkrati pa so vse bolj pogosti primeri nostalgičnega vračanja k novim pozidavam v "starem stilu", ki v večini primerov niso nič drugega kot nerazumni (nerazumljeni) ponaredek "originalov".

Primeri nesprejemljivega poseganja v prostor zagotovo niso samo tisti, ki jih "preganjajo" kot črne gradnje. Neracionalnost, potratnost pa tudi nedomiselnost in neuskajenost gradbenih posegov se kaže tako rekoč že na vsakem koraku. Če je v mestih to mogoče še nekako skriti pod krinko razlag o "modnosti", "novih pristopih" ali "avtorski arhitekturi" - pač višjih ciljev, ki naj bi opravičevali vsakršne posege in za to namenjena (pretirana) sredstva, se to na podeželju povsem razgali. Nekaj več o tem v nadaljevanju prispevka.

KRATEK ORIS IDEJ O VAROVANJU STAVBNE DEDIŠČINE NA PRIMERU KRASA

V ozkih strokovnih krogih v bližnji preteklosti ni primanjkovalo zavedanja in prepričanja o tem, da je potrebno varovati Kras in njegovo kulturnokrajinsko podobo. Primanjkovalo je znanja, kako to prepričanje uveljaviti v vsakdanjem življenju. Primanjkovalo je tudi "splošne pripravljenosti" s strani države in stroke za dejansko uresničevanje zgolj na papir planskih dokumentov zapisanih ciljev varovanja in ohranjanja. Zamujenih priložnosti je bilo v preteklosti veliko. Vse to kaže na težavnost tovrstne naloge in na obsežnost dela pri uresničevanju pobud in prizadevanj za ohranjanje vrednot "prostorske dediščine" tudi v prihodnosti.

Že na začetku sedemdesetih let so na primer znane pobude za splošno zaščito in ohranitev ter reševanje posebnih problemov Krasa. Ene najbolj zgodnjih so bile izoblikovane v okviru "Študijskega srečanja o Krasu", ki so se ga leta 1970 udeležili strokovnjaki različnih področij z obeh strani meje. Na srečanju so bila že takrat z vso utemeljenostjo izpostavljena vprašanja o ekološko-varstvenih vidikih Krasa, o sociološko - kulturnih povezavah med mestom in podeželjem, o realnih okvirih zaščite Krasa in kraške arhitekture itd. - skratka, vprašanja, ki jim tudi na kasnejših strokovnih srečanjih in simpozijih niso dali ustreznega odgovora.²

Če skušamo zelo strnjeno opredeliti dosedanje odnose različnih strokovnjakov do kulturne krajine in stavbne dediščine Krasa, lahko ugotovimo, da so se približevali trem značilnim načinom gledanja na omenjeni problem (podrobno v: Lah, L., 1989).

V enotno skupino je mogoče uvrstiti avtorje, ki pojmujejo prostor Krasa predvsem osebno - celo čustveno. Na osnovi osebnega doživljanja "realnosti" skušajo

namreč pojasniti in ovrednotiti večino prostorskih značilnosti in posebnosti, tako arhitekturna kot tudi urbanistična načela oblikovanja prostora.

Drugo skupino ustvarjajo avtorji, ki obravnavajo prostor Krasa na način, ko poskušajo objektivizirati lastne poglede z uveljavljanjem ožjih strokovnih vidikov. Pomemben prispevek tovrstnih razlag je predvsem v tem, da omogočajo poglobljena videnja in razumevanja razvoja prostora.

Oba pristopa, če jih želimo dosledno uveljavljati v praksi, pa sta dokazano problematična. Za prvega lahko trdimo, da vodi v tako imenovano "avtorsko" arhitekturo, ki želi biti poudarjeno "originalna", "osebna" in na vsak način drugačna od preostale - "za vsako ceno", ali pa samo modna - pač odvisno od usmeritve njenega "umetniškega snovalca". Tudi drugi pristop zna biti, v primeru vztrajanja na ozko usmerjenih in enostranskih argumentacijah, pomanjkljiv, saj imamo številne tovrstne primere posegov v prostor, ki zgolj parcialno in kratkoročno rešujejo določene prostorske probleme. Pa naj gre denimo na področju stavbarstva za posamezne prenovljene spomenike, ki ostajajo v razmerju do svoje okolice "kot zlati zob v razpadajoči protezi", ali pa za povsem nove posege, ki si nasilno podredijo ambient, namesto da bi se v njem pojavili kot "gost".

V tretjo, zadnjo skupino lahko uvrstimo tiste avtorje, ki stremijo k bolj ali manj metodološko razčlenjenemu in kompleksnemu obravnavanju tovrstnih vprašanj. Prednost dajejo medsebojno usklajenim interdisciplinarnim pristopom k obravnavi varstvenih in razvojnih vprašanj. Seveda se konkretne predstave piscev o potrebnih posegih in metodah dela razlikujejo, njihova skupna značilnost pa je, da se zavedajo kompleksnosti pristopov in nujnosti reševanja prepletov vzročno-posledičnih zvez, ki so značilni tudi za problematiko preнове stavbne dediščine. Ob tem se nehote ponuja misel, ki ne more biti vzpodbudna za priznavanje arhitekturne stroke v družbi, da je za strokovno in uspešno realizatorsko delo arhitekta resnično potrebno še znanje "političnega menedžmenta" in strokovnih manipulacij.

Kljub vsemu pa je vendar potrebno dati v prihodnosti načelno podporo prizadevanjem, ki so usmerjena v celovitost in kompleksno reševanje problemov "prostorske dediščine".

O DEFINICIJI PRENOVE PODEŽELJA

Kaj naj bi bila pravzaprav celovita prenova podeželja?

Definirati jo je mogoče kot operativen in konkreten odgovor na prizadevanja, ki so danes v svetu znana pod skoraj že "modno" sintagmo - "sustainable develop-

2 Omenimo dve večji strokovni posvetovanji: Okrogla miza - posvetovanje "Zaton kraške arhitekture", v Sežani 1984. leta, "Kako graditi na Krasu", v Trstu 1985. leta.

Aeroposnetek in kataster naselja Dutovlje na Krasu, ki je dopolnjen s stavbno strukturo naselja, kažeta na potratno obliko prostorskega razvoja naselja v zadnjih desetletjih (Aeroposnetek je objavljen z dovoljenjem MOP RS - Republiška geodetska uprava; št. 457-1/65-93/žm, snemanje CAS, Red 1081/25, posnetek št. 7203).

ment".³ Prenova podeželja pomeni prizadevanje po skladnem razvoju, ki temelji na enakovredni skrbi za najrazličnejše človekove potrebe, ki določajo kakovost bivanja, ob zavedanju omejitev in zmožljivosti narave in naravnih virov. Taka usmeritev razvoja v urejena in zaželena razmerja (-v dogovorjene cilje razvoja) mora upoštevati naravne in ustvarjene danosti; pomemben del slednjih pa predstavlja v večini podeželskih okolij prav stavbna dediščina. Torej: prenove podeželja ne smemo v tem okviru razumeti zgolj kot sanacijo dotrajanih objektov, urejanje vaških ambientov, izboljševanje kmetijskih zemljišč, temveč tudi kot široko in usklajeno voden gospodarski, socialni in ekološki proces revitalizacije podeželskega prostora v celoti.

Seveda pa sama "definicija" prenove še zelo malo pove o njeni dejanski vsebini. Prave pomene je mogoče

razbrati šele z njihovo "interpretacijo" v praksi - v obliki konkretnih predlogov za reševanje tako "vsakodnevnih" problemov v prostoru kot tudi dolgoročnih razvojnih usmeritev. Del argumentacije za uveljavitev na tak način opredeljene prenove bo v nadaljevanju ponazorjen na dejstvih iz analize razvoja nekaterih kraških naselij.

RAZLOGI ZA PRENOVO STAVBNE DEDIŠČINE

Zelo zahteven sklop vprašanj se nanaša na utemeljevanje osnovnih razlogov za prenovo stavbne dediščine - zakaj in čemu prenavljati? Vselej znova se moramo spraševati po temeljnih vzrokih in namenu prenove.

Po prvotni usmeritvi v obnovo zgolj posameznih kulturnih spomenikov, predvsem zaradi njihovega kulturnega pomena, je prodrla v zavest strokovnjakov misel-

3 Pri nas je sintagma prevedena na različne načine kot npr.: "uravnotežen razvoj", "trajen, obstojen razvoj", "celosten razvoj", "celovit razvoj", "(samo)obnovljiv razvoj", "trajen/zdržen razvoj" itd.

nost o mnogo bolj razširjenih pomenih prenove stavbne dediščine. Oblikovanje drugačnih, celovitejših pogledov v zvezi s stavbno dediščino in razlogov za njeno prenovo - tudi na podeželju - je prišlo k nam šele z uveljavljanjem načel Amsterdamske deklaracije (1975), ki je imela pri nas izmed vseh mednarodnih priporočil in sklepov morda največji strokovni odziv. S postopnimi uvajanjem pojmov prenove "manj kvalitetnega" stavbnega fonda, mestnih in vaških jeder, ruralne krajine, kulturne krajine so bili pri nas narejeni začetni koraki na teoretičnem področju. Spreminjati se je začela strokovna miselnost; obetavnih rezultatov v praksi pa še ni bilo. Nasprotno: istočasno je prišlo do pravega razcveta "individualnega novograditeljstva" - časov najbolj intenzivnih negativnih preobrazb podeželja.

Pravi miselni preskok pri opredeljevanju ciljev prenove stavbne dediščine v okviru urejanja podeželja, vendar še vedno zgolj na strokovnem področju in domača še nič v praksi, je bil pri nas storjen šele v 80. letih, ko so prodira zavedanja, da s propadom stavbne dediščine ne izgubljam zgolj **kulturnih, zgodovinskih, estetskih in preostalih vrednot "nemerljive narave"**, ki izpričujejo našo identiteto, temveč tudi take, ki jih je mogoče fizično izmeriti ali primerjati z drugimi - **materialne, ekonomske, ekološke, energetske, ... vrednote ("merljive narave")**. Zavedati smo se začeli, da s propadom stavbne dediščine ne samo siromašimo kvalitete bivanja in socialne ravni življenja v takih okoljih, temveč tudi izgubljam razvojne potencialne, ki jih predstavlja obstoječa stavbna dediščina v svojem fizičnem in materialnem smislu. Ivan Sedej je ugotavljal, da "kulturni, znanstveni izobraževalni, osveščevalni ali še kak podoben interes ima žal premajhno težo, da bi lahko z njim argumentirali bolj širokopotezno ohranjanje in varovanje. Prej bi lahko rekli, da poudarjanje takih interesov spomenikom /in stavbni dediščini/ (dopolnil avtor) škoduje, saj nakazuje nekatere vidike elitizma in intelektualističnega pristopa k vrednotenju historične dediščine" (Sedej 1987, 6).

Po ugotovitvah, ki so prihajale iz tujine, o ekonomsko-finančnih prihrankih, ki jih prinaša prenova v mestnem, pa tudi podeželskem okolju (20 do 25 % prihranki v primerjavi z zidavo novega; prim.: Fister 1988, s. 12 - 13; povzeto po: Sanierung historischer Stadtkerne im Ausland - Frankreich, Grossbritannien, Holland, Italien, Polen, 1975), so bile tudi pri nas opravljene prve tovrstne celovite raziskave (vključevale so tudi na novo pridobljene - terenske podatke!), ki so pomembno razširjale pomen prenove stavbne dediščine. Spremljala so jih opozorila, da tega ni mogoče doseči v sedanjih razmerah in ob pogojih (ki seveda dajejo prednost gradnji novega!), še posebej ne na posameznih vzorcih, **temveč le v celovitem sistemu prenove**, "ki ne bo reševala le delnih problemov (varovanja posamičnih kulturnih spomenikov), temveč bo s celostnim pristopom ustvarila bival-

no okolje najvišje vrednosti, obenem pa postala metoda ohranjanja arhitekturne identitete in kontinuitete" (Fister 1990, 2).

Ob vsem tem sta pomembna še dva premisleka oziroma predpostavki:

1. Če obstoječega stavbnega fonda sproti ne obnavljamo in posodabljam, bo v prihodnosti potrebno zgraditi povsem nove nadomestne stavbne površine v enakem obsegu.

2. Za večino stavbnega fonda (razen za materialno-tehnično zelo slabo ohranjenega) je z ustreznimi sanacijskimi ukrepi možno zadovoljivo, ponekod pa celo "elitno", rešiti vse sodobne zahteve po bivalnem standardu (v to nas prepričujejo posamezni domači primeri pa tudi vzorci iz tujine).

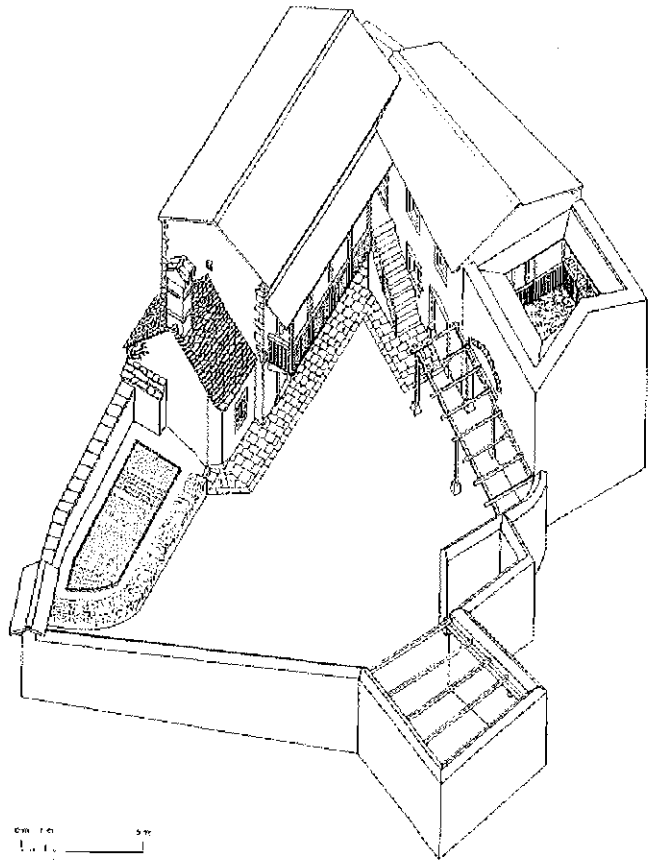
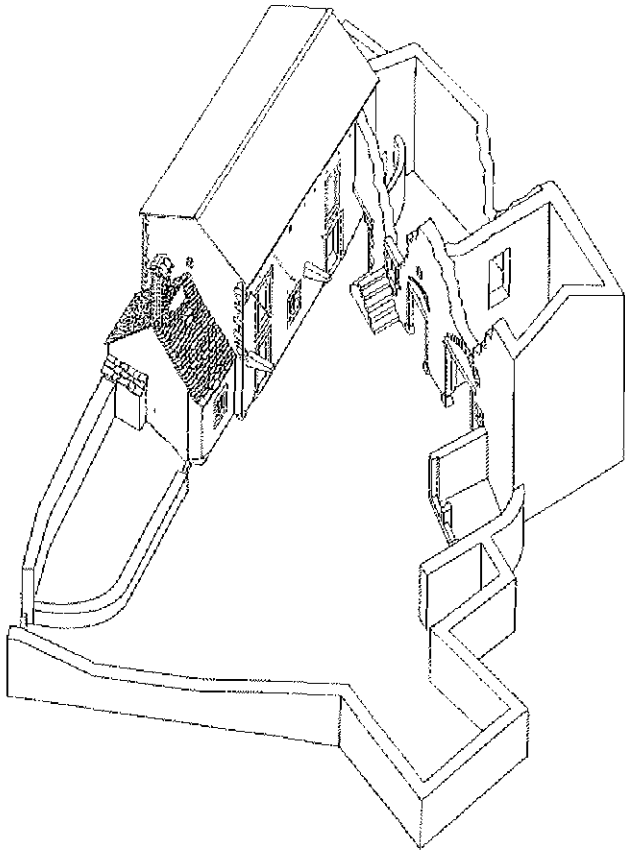
Možnosti, ki jih ponuja stavbna dediščina so pri nas na splošno podcenjene. S prenovo je mogoče pretežni delež še ohranjenega stavbnega fonda usposobiti do take ravni, da dosežemo v njem raven bivanja, ki je povsem primerljiva z bivalnim standardom v novejših stavbah. Marsikdaj pa je mogoče posebnosti in enkratnosti stavbne dediščine uporabiti celo v "obogatnje" bivalnega ambienta. Na sliki: fotografija že močno poškodovane stanovanjske stavbe in del projektne dokumentacije za prenovo Paulinove domačije v Pliskovici.

Z upoštevanjem zgoraj navedenih izhodišč je bila opravljena podrobna terenska raziskava na vzorčno izbranem stavbnem fondu nekaterih naselij na Krasu. Potrjeno je bilo, da je mogoče tudi pri nas, ob organizirani prenovi, pričakovati podobne prihranke kot v tujini. Ob tem je bilo ugotovljeno (po uradnih statističnih popisih), da je v 171 podeželskih naseljih občine Sežana (leto 1990) več kot 5000 enot pretežno starejšega stavbnega fonda z več kot 300.000 m² neizkoriščenih stavbnih po-

Paulnova domačija v Pflškavici

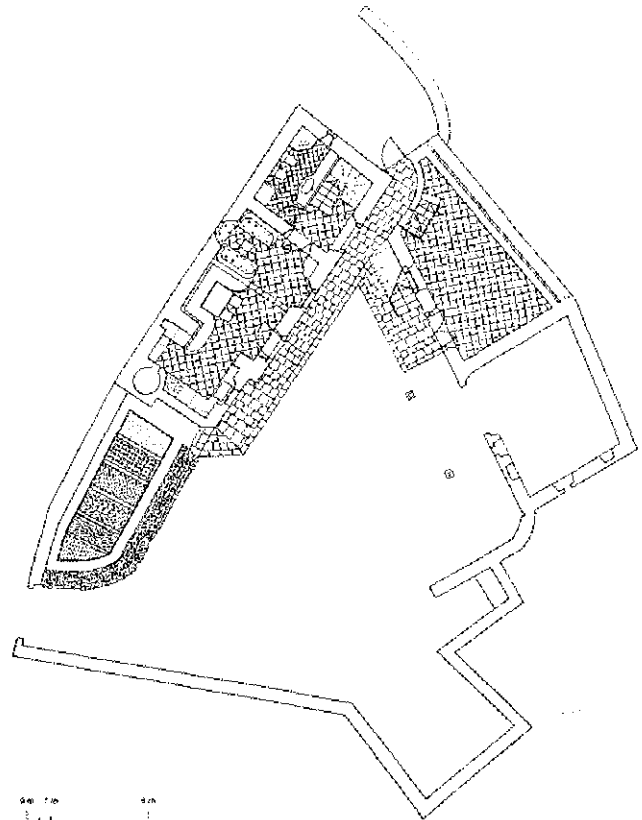
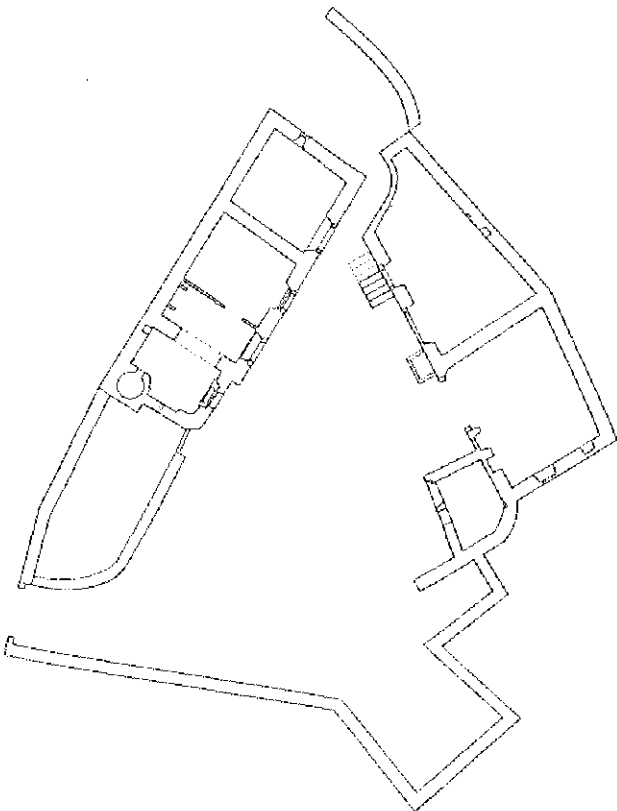
obstoječe stanje - aksometrija

predlog - aksometrija

obstoječe stanje - situacija

predlog - tloris pritličja in ureditve dvorišča

vršin! Iz istih podatkov lahko tudi razberemo, da je bilo v občini že pred desetimi leti **neizkoriščenih več kot 400 stanovanjskih enot**. Z vzorčnimi terenskimi raziskavami, preverjanji natančnosti pa tudi zastarelosti uradnih popisnih podatkov ter ob upoštevanju neustavljivih trendov opuščanja starejših objektov ugotavljamo, da se število teh enot danes bliža k **1000 ali morda že več**.

Ocene o slabi izkoriščenosti obstoječega stavbnega fonda kažejo na "notranje rezerve" in možnosti, ki jih ponuja organiziran pristop k prenovi. S takim razumevanjem problema so mnogokrat poudarjene zahteve po novih pozidavah in nenehnem vztrajanju na pridobivanju stavbnih parcel močno pretirane in nesmiselne. Če uporabimo za podkrepitev ocen še enkrat te iste uradne popisne podatke o povečanju števila stanovanj v občini Sežana v desetletnem obdobju 1971 do 1981 za 979 enot, da je od tega odpadlo na mestno naselje Sežana kar 697 enot, lahko potemtakem sklepamo, da bi z organiziranim prenavljanjem stavbnega fonda na podeželskem prostoru v obsegu občine povsem zadostili potrebam po stanovanjih za nekaj prihodnjih desetletij! Seveda tako, na prvi pogled preveč poenostavljeno, sklepanje zapletajo še številna druga razmerja, ki vplivajo na odločanje pri posamezniku v dilemi med obnavljanjem in gradnjo novega. Gre seveda za ugodnosti bivanja v "centru", kar je Sežana za Kras zagotovo postala, in za vprašanja dejansko enakovrednega razvoja med centrom in njegovim zaledjem.

Neizpodbitno pa ostaja dejstvo, da kot družbena skupnost delujemo brez razjasnjenih razmerij in strategije v odnosu med stavbno dediščino in potrebami po zidavi novega. To med drugim ponazarjajo tudi občinski planski dokumenti in strokovne osnove, v katerih predvidevamo - z nedoločljivimi in marsikdaj spornimi kriteriji - zgolj območja za širitev naselij! Dokumenti običajno nič ne govorijo o "planirani" vlogi obstoječega stavbnega fonda, ne o njegovem obsegu, še manj pa o potrebnih ukrepih za njegovo vzdrževanje in ohranjanje!

Potrebno se je zavedati, da mora odločitev za bivanje v "prenovljenem" ali "novem" ostati tudi v prihodnosti svobodna odločitev vsakega posameznika. Hkrati pa bi nam moral biti skupni cilj, da bi družba (država) preko lastnih mehanizmov s področja normativike in stimulacij, glede na lastne opredeljene dolgoročne interese take odločitve dejansko omogočala, istočasno pa jih tudi ustrezno ovrednotila glede na posledice, ki jih prinašajo v okolje in prostor. Razišništvo z energijo, materiali in prostorom, ki je značilno za posege zadnjih nekaj desetletij, je potrebno nujno ustrezno otežiti (če že ne v celoti preprečiti) z ukrepi, ki ne izhajajo iz zaslepljenega in kratkovidnega pojmovanja "razvoja" in "napred-

ka".

V nadaljevanju so v kratkem ponazorjeni primeri s Krasa.

Da bi ugotovili resnična razmerja na ravni smotrnosti prenavljanja vaških naselij na Krasu, smo primerjali sedaj uveljavljen način pozidav novih delov naselij in način njihovega komunalnega opremljanja z možnostmi opremljanja stavbnega fonda v starejših vaških jedrih.⁴ Iz razpoložljivega dokumentacijskega gradiva smo poskušali izvesti čimbolj nazorne primerjave, ki naj bi pokazale realna razmerja in slutene, a žal še neizkoriščene možnosti, ki bi jih prinašal organiziran pristop k prenavljanju.

Vzorčne modele novih načinov pozidav smo razčlenili in primerjali s starejšimi principi pozidav značilnih vaških jeder, kjer se izrazito prevladuje starejši stavbni fond, glede na:

- delež površin, ki ga en ali drug način pozidave zasega,
- delež potrebnih dostopnih poti,
- delež potrebne preostale osnovne komunalne infrastrukture.

Za prvi in drugi del raziskave so bila za vzorec izbrana naselja Dutovlje, Ponikve, Pliskovica in primerjalno tudi naselje Goče nad Vipavsko dolino. Ugotovljeno je bilo, da so z danes uveljavljenim načinom pozidave v primerjavi s starejšo pozidavo v strnjениh vaških jedrih nova stavbna zemljišča v povprečju **od dvakrat do ponekod celo petkrat (!) večja od starejše stavbne parcelacije**. Gre za potrditev kritik, da je bil v bližnji preteklosti dovoljen, celo vzpodbujan, eden najbolj potratnih načinov pozidave prostora, ki v specifičnem prostoru Krasa povzroča najmanj tri različne vrste negativnih posledic:

- razvrednotenje identitete, posebnosti in kvalitet za izoblikovanega podeželskega prostora,
- ekstenzivno in nesmotno izrabo razpoložljivega prostora na račun zaseganja, v največ primerih, najkvalitetnejših kmetijskih površin,
- preusmerjanje razvojnih potencialov stran od ponovne usposobitve in revitalizacije obstoječega stavbnega fonda.

Rezultat tega dela raziskave je bil, da so bila na nek način pričakovanim ugotovitvam dodana stvarna in pravič natančno izražena razmerja. Gre za poskus nazorne predstavitve negativnih posledic - največkrat celo družbeno podprtega načina individualne gradnje - in dejstev, ki naj bi služili kot opora tistim usmerjevalcem razvoja, ki lahko odločilno pripomorejo k uveljavljanju družbenih mehanizmov in pogojev, bolj naklonjenim načelom preнове.

Za podobna razmerja gre tudi pri ugotavljanju potrebnih dostopnih poti do posameznih stavbnih enot no-

4 Razmerja so tudi v tabelarni obliki predstavljena v: Lah, L., Prenova stavbne dediščine na podeželju - Kras, Dolenjska založba, Novo mesto 1994, s. 22 - 52.

ve pozidave v primerjavi s pozidavo znotraj strnjenih vaških jeder ("sekundarno" omrežje poti). Tudi v tem primeru je bilo ugotovljeno, da gre pri novejših pozidavah za neracionalen in potraten način uporabe nekdanj poljskih poti za dovozne poti k novogradnjam. Še posebej negativno se posledice kažejo takrat, ko z novogradnjami posežemo v zaledje nekoč kmetijskega prostora, daleč stran od "tranzitnih" poti (primer Dutovelj). Že s tem, ozkim in zgolj "racionalističnim" vidikom presojanja je možno prikazati slutene posledice takega razrščanja naselij v prihodnosti. Če sedanje težnje pozidav in najbolj karakteristične in nazorne primere projiciramo v prihodnost, naletimo na zastrašujoče posledice takega prostorskega razvoja. S komunalnega vidika urejanja prostora ugotovimo, da bi bilo v prihodnje potrebno zgraditi in vzdrževati nekajkrat obsežnejše cestne komunikacije in komunalno infrastrukturo. Dopusčanje takega razvoja v bistvu zapira realne možnosti ustrezne dograditve sedanjega omrežja, posledično pa tudi možnosti celovitega urejanja (prenove) komunalne infrastrukture vaških jeder. S takim preusmerjanjem investicijskega kapitala se povzroča pravzaprav podvojena škoda.

Zadnji sklop raziskav so bile analize potrebnega obsega del pri opremljanju s komunalnimi napravami (vodovod, elektrika, ptt) značilnih novih delov naselij v primerjavi z obstoječimi - starejšimi vaškimi jedri. Pri tem delu analize so bili uporabljeni redki izvajalski načrti, ki so bili pripravljene za nekatera naselja na Krasu. Prenova ali ponovna izgradnja osnovne infrastrukturne ureditve vaških jeder je (oziroma bi bila) v poprečju na bivalno enoto znatno cenejša od komunalnega oskrbovanja novih delov pozidav - v povprečju za dobro tretjino! Novi del Štanjela je tipičen primer novega vzorca poselitve. Če ocenimo v tem naselju obseg sekundarnega in terciarnega razvodnega omrežja vodovoda s 100%, ugotovimo, da bi bilo potrebno za oskrbo številnih vaških jeder po Krasu sorazmerno manjše omrežje na enoto. Vzorčna naselja kažejo od 2% (primer Utovlje) do celo 73% (Škocjan) prihrankov v potrebnem obsegu komunalnih vodov. Precejšnje razlike izhajajo iz specifičnosti zasnov posameznih naselij, na kar seveda ne moremo vplivati. Tudi mnogo obsežnejši in sistematični pregled naselij širšega območja verjetno ne bi pokazal bistveno drugačnih razmerij. Rezultati kažejo, da bi z organiziranim in celovitim pristopom k prenavljanju vaških jeder samo z vidika oskrbovanja z osnovno infrastrukturo povprečno prihranili več kot 35% na potrebnem obsegu omrežja vodovodnih, električnih in telefonskih vodov v primerjavi s potrebnim omrežjem v novih predelih pozidav. Podobna razmerja med "novim" in "stari" veljajo tudi na področju opremljanja naselij z elektroomrežjem in "PTT omrežjem".

Tu so rezultati nekoliko manj izraziti v prid opremljanja vaških jeder, saj gre običajno, po danes uveljavljenih načinih izvajanja, za zračne razvode omrežja. Poudariti velja tudi ugotovitev, da na videz "racionalno in načrtno" snovana nova naselja, kot na primer "Križ Gmajna", kljub "smotrnosti", ki naj bi jo zagotavljal zazidalni načrt, v fazi izgrajevanja ne presega starih vaških jeder po "ekonomičnosti" razvoda instalacij. Uveljavitev primestnih vzorov pozidave v podeželskem prostoru običajno spremlja večji obseg potrebnega infrastrukturnega omrežja. Glavni očitke, češ da je urejanje infrastrukture v strnjenih naseljih, zaradi težjih pogojev izvedbe del dražje, ne drži povsem. Mnogokrat je upravičen le pogojno. Upoštevati je potrebno, da gredo taki očitki predvsem na rovaš neusposobljenih in tehnološko slabo opremljenih izvajalcev del.

Ob vsej lucidnosti problematike je najbolj zaskrbiljujoč brezbrizen odnos države, ki pasivno spremlja skrajno neracionalna početja v prostoru. Znani izgovori, češ da gre za vlaganje zasebnega kapitala in da nanj država pač nima (in naj ne bi imela) vpliva, so zelo prozorni. Dejavnosti in usmeritve posameznikov - individualnih investitorjev so odvisne od okoliščin, pogojev in odnosov, na katere ima največji vpliv prav država. Jasno je, da neracionalna početja posameznikov ne morejo biti prispevek v skupno korist, niti v korist državi - kar je ceneno ali privlačno za posameznika, še ne pomeni nujno, da je ustrezno in dobro za skupnost /državo! Selektivna podpora države pri tovrstnih posegih z različnimi oblikami kreditiranja, višinami prispevkov za komunalne priključke, spremembe namembnosti zemljišč itd. so lahko pomembni usmerjevalni mehanizmi države, ki so že v sedanjih razmerah slabo uporabljeni ali celo neizkoriščeni. Država, ki želi usmerjati razvoj v dogovorjene in zelene smeri, pa ima na voljo še številne druge mehanizme; če le ima sproti izdelano in dopolnjevano konkretno predstavo zelenega razvoja.

Pomembnega sklopa pri prenovi stavbne dediščine - kako prenavljati in kaj ob tem upoštevati - se bomo le bežno dotaknili. Obveljati bi moralo pravilo, ki ga je najlažje v kratkem predstaviti s prisposodobama: "Kdor ne ve od kod prihaja, ne more vedeti, kam gre" oziroma "Kdor ne pozna preteklosti, ne more načrtovati prihodnosti".

Povsem uveljavljeno je strokovno prepričanje na različnih področjih, da "urbanistično" in arhitekturno oblikovanje na podeželju v preteklosti ni bilo slučajno. Lega naselja, oblikovanje posameznih stavb, vaških poti, sistemi obdelovanja itd. so bili v skladu z naravnimi danostmi prostora in seveda odvisni od materialnih, kulturnih, socialnih in zgodovinskih vzgibov. Dokazov o tem imamo tudi iz lastnega prostora Primorske na pretek!⁵ V

5 Glej nazorne predstavitve in razlage v številnih prispevkih G. Šukljetove, I. Sedeja, J. Tilda, I. Gamsa, F. Lovrenčaka, B. Ingoliča, M. Ravnika, E. Benčič Moharjeve, M. Požeševca, V. Pika itd.

prihodnosti je načrtovanje na podeželju nujno potrebno pogojevati z upoštevanjem prostorskih značilnosti. Kdor hoče načrtovati njihovo nadgradnjo - to je poleg zidave novega namreč tudi prenova - jih mora nujno spoznati. Prepoznati mora tudi "strukturo" podeželja - to je razvoj razmerij v odnosih: prostor - oblikovanje - lastnina, pa naj gre za raven naselja kot celote ali pa za raven posamezne bivalne enote. Le na tak način je mogoče razumeti in prepoznati številne nespametne preobrazbe na podeželju, ki so se dogodile v zadnjih nekaj desetletjih. Na Krasu, še bolj pa v Koprskem primorju, so take posledice zlahka vidne. Ob tem, da vasi vse bolj preplavlja brezoblična "škattasta arhitektura" individualnih hiš, srečujemo še neodločnost oziroma tihi boj nasprotujočih si sil znotraj vpletenih strok. Na eni strani gre za prizadevanja po ozko usmerjenih "konzervatorskih" pristopih k prenovi, na drugi strani pa za težnje po "avtorskih" projektih z novimi, a v prostoru pretirano tujimi elementi ter z uporabljenimi "eksotičnimi" gradbenimi materiali. Taka pot vodi v kaotičnost in v razvrednotenje kvalitet prostora in stavbne dediščine - v dejanski "zaton kraške arhitekture".

Ob samih nerazjasnjenih strokovnih dilemah pa nam že bežen sprehod po Krasu razkriva "metastazično" razraščanje pozidave. Lahko postavimo splošno sodbo, da je postala stavbna dediščina "uporabniku" (stanovalcu) breme. Uničuje jo in zamenjuje z novo - drugačno. Iz kakšnih razlogov? Ne smemo spregledati dejstva zadnjih nekaj desetletij, da razen možnosti zidave znanih tipskih objektov, zaradi nezanimanja stroke in odločujočih dejavnikov družbe nasploh ni bilo vnaprej in organizirano ponujeno ničesar drugega, kar bi bilo lahko ustrežnejše. Za stroko in projektantska podjetja je bil v preteklosti to največkrat nezanimiv posel - iz različnih in številnih vzrokov. Ljudje so bili dobesedno prisiljeni v izbor zanje najbolj ustreznega načrta med tistimi (slabimi), ki so jim pač bili dosegljivi! Torej so sedanji trendi usmeritev, ob upoštevanju enostranskosti ponujenega, s te plati zelo logični.

Tudi z odpravo temeljnih strokovnih razhajanj, s sprejetjem podrobnejših dogovorjenih načel na izsledkih objektiviziranih metodoloških pristopov različnih strok, z njihovimi konkretnimi in uporabnimi znanji se stavbni dediščini v prihodnosti ne pišejo boljši časi. Potrebno je pristopiti tudi k hkratnemu odpravljanju neskladnosti in neprilagojenosti najširših družbenih dejavnikov na področjih:

- usmerjevalnih mehanizmov v obliki najrazličnejših normativnih in stimulativnih (pa tudi destimulativnih) instrumentov, ki vplivajo na odločitve pri posamezniku (npr. ekonomsko - finančni mehanizmi, davki, krediti, sankcije,...),
- organiziranosti in pristojnostih upravnih in strokovnih struktur ter struktur lokalne samouprave,
- postopkov vodenja razvojnih programov in načrtov (pla-

nov) z načini uveljavljanja dogovorjenih ciljev razvoja.

Uspešnost in usklajenost na omenjenih področjih pogojujeta začetek in kontinuiteto dejanskih procesov prenove.

Ob tem je vredno omeniti nekaj aktualnih sklopov vprašanj, ki zadevajo zgoraj navedena področja, ki so do danes ostala nepojasnjena v stroki. Ustrezen odgovor nanje morda najbolj neposredno pogojuje učinkovit prehod v organizirane oblike prenove v Sloveniji.

1. Arhitektovo delo v prihodnosti je potrebno približati neposrednemu uporabniku in omejevati sedanje oblike samograditeljstva.

Želja po "elitnosti" v stroki na eni strani in "boj za preživetje" na drugi, so v sedanjih razmerah zagotovo breme stroke, ki ga bo potrebno preseči. To terja urejanje razmer znotraj same stroke kot tudi položaja stroke navzven. Če želimo probleme nekvalitetnega samograditeljstva, "fušanja" in končno tudi "črnih gradenj" dejansko obvladati, kar je zagotovo akuten problem podeželja, je potrebno delo projektantov vezati tudi na "manjše" posege v prostoru (na tako imenovane "priglasitve del") ter ob tem terjati od njih korektno opravljeno delo in njihovo dejansko odgovornost za ustreznost posega. Zgledno urejena so ta razmerja na primer v Nemčiji. Projektant oziroma njegovo podjetje je po odobrenem načrtu, ki ga potrdi deželna zbornica projektantov, vsestransko odgovoren za vse posege na objektu. Investitor lahko po opravljenem delu izplača izvajalca del takrat, ko projektant podpiše ustreznost računa in izvedenih del. S tem prevzame tudi svoj del odgovornosti za opravljeno delo izvajalcev in opravi svoj del projektantskega nadzora. Pogodbo oziroma račun med izvajalcem del in investitorjem evidentira in odobri (zopet) deželna zbornica projektantov, ki ima na tak način "vpogled" v vse posege v prostoru. Tudi inšpekcijski nadzori in sankcioniranje nepravilnosti so v tako vzpostavljenih razmerjih zelo olajšani. Preprosto in učinkovito, mar ne!?

Seveda bi moral projektant ob vsakem posegu, tudi najmanjšem, vsakokrat dokazovati svojo koristnost naročniku in lastno "mojstrstvo". To načeloma ne bi smela biti pretežka naloga, če upoštevamo, da je sedanji samograditelj običajno "samemu sebi le enkrat v življenju arhitekt" in zato brez strokovnih in izkustvenih znanj! Samoumevno je, da bi ob tem moralo biti poskrbljeno tudi za uvedbo novih oblik načrtovanja in priprave dokumentacije ter za permanentno izobraževanje in informiranje projektantov, saj gre v primerjavi s sedanjo prakso za povsem nova prizadevanja in cilje. S takimi spremembami bi tudi "država" dokazala, da ji je v resničnem interesu, da prihaja do smotnih in usklajenih posegov v prostor - ne samo na področju "velikih arhitektur", temveč tudi pri drobnih posegih v prostor, ki dokončno oblikujejo podobo naših pokrajin.

2. V novi organiziranosti državne uprave in lokalne

samouprave mora priti do usteznejše razdelitve pristojnosti in odgovornosti za posege v prostor.

Marsikatero izkušnjo na tem področju je mogoče prevzeti ne samo iz zahodnoevropskih dežel, marveč tudi iz naše preteklosti. Če naj bodo v prihodnosti lokalne skupnosti odgovorne za lasten razvoj tudi na področju urejanja prostora, bodo morale skrbeti za javni interes na lokalni ravni. Ta je lahko marsikdaj povsem v nasprotju z "javnim interesom" širše skupnosti ali celo nacionalnim interesom. Zato bo potrebno vnaprej zelo natančno predvideti razdelitev pristojnosti in omogočiti ustrezno zaščito interesov v razmerjih posameznik : lokalna skupnost : država. Področje urejanja prostora terja organiziranje regionalnih upravno-strokovnih služb oziroma direktij, ki jih bo potrebno zavezati k uveljavljanju regionalnih in nacionalnih interesov.

Da bi povečali učinkovitost, bo potrebno ponovno uvesti arbitrarost v razsojanje spornih zadev in diskrecijsko pravico. Že z zakonodajo stavbnih redov Avstro-Ogrske je bilo predvideno, da se ne da vsega vnaprej s predpisi določiti ter da je zakonom mogoče dati življenjskost le, če se bodo vse izjeme in posebnosti, ki jih lahko le univerzalno predvidimo, reševale čim manj birokratsko. Zato je bil v razsojanje pri večini stavbnih zadev vpleten državni pooblaščenec in od ljudstva izbrana in spoštovana oseba - župan. Ob preprostih zadevah ga je marsikdaj nadomestil kar njegov tajnik ali inženir (kjer so ga imeli), v zapletenih in pomembnih javnih zadevah pa starešinstvo. Po hierarhiji pristojnosti so bili nad starešinstvom še "deželni odbor" in "cesarsko namestništvo".

Temu bi se v sedanji "demokraciji" zagotovo zoperstavili z argumenti, češ da so to zametki avtokracije - pa vendar! V mnogih evropskih državah lokacijske odločbe za stavbe še vedno podpisuje in prevzema svoj delež odgovornosti zanje župan občine. V sedanjem času pa se pri nas obnašamo tako, kot da je mogoče vse vnaprej predpisati; dobesedno vzpodbujamo birokratsko odločanje - ne da bi bil ob vsem, kar se v prostoru kasneje zgodi, sploh kdo neposredno odgovoren. Lahko rečemo, da je motiv skorajda vsakega občinskega referenta ali načelnika "skriti se pod črko zakona", namesto življenjsko razreševati nastale probleme v prostoru. Na drugi strani pa se je med ljudmi, pa tudi pri nekaterih "strokovnjakih" usidrilo prepričanje, da "na svoji parceli lahko dela in gradi, kar hoče - saj je vendar njegova".

3. Pomanjkanje objektivnih podatkov, ustreznosti geodetskih podlog in katastrov ter drugih konkretnih informacij o prostoru močno ovira načrtovanje operativno učinkovite preнове.

Celovita prenova podeželja skupaj s prenovo stavbnega fonda je proces, ki terja visoko stopnjo objektivnih podatkov, načrtovalskih podlog, analiz in vrednotenij. Številna preverjanja kartografskih in geodetskih podlag ter podatkov iz rednih statističnih popisov ob delu na terenu potrjujejo neustreznost in pomanjkljivost tovrstnega temeljnega gradiva. Zato se tudi razmišljanja o "strategijah" in "nacionalnem programu" večinoma naslanjajo le na bolj ali manj (ne)ustrezne podatkovne osnove. Pomemben strokovni cilj načrtovanja podeželja bi morala postati izdelava novih prostorskih informacijskih sistemov in ažuriranih katastrov, ki naj bi ohranili primerljivost s starejšimi katastri (npr. s takoimenovanim franciscejskim katastrom, ki je v večini primerov prvotni vir kartografskih podatkov za številna podeželska naselja). Podobno so se tega lotili v nekaterih deželah zahodne Evrope (Prim: Gostovič, M. 1989, s. 12). Za prehodno obdobje je smotrno preskrbeti vsaj aerofotoposnetke naseljenih območij v ustreznem merilu, ki so se v merilu geodetskih podlog izkazali za učinkovite nadomestke in kot primerno operativno orodje v fazi analize in načrtovanja na podeželju. Boljša evidenca o stavbnem fondu na podeželju bi razkrila njegovo neizkoriščenost in postavila zahteve po pretiranem povečevanju ponudbe stavbnih zemljišč na šibke temelje.⁶

Ob vseh razkritih težavah se kaže nujnost po pospešenem uveljavljanju interdisciplinarnosti v delu, da bi preprečili divergentno delovanje družbenih mehanizmov, predvsem s strani upravnih organov in strokovnih institucij.

Ob tem je vredno upoštevati priporočila mednarodne organizacije v okviru Združenih narodov (Trends in research... 1990), ki govorijo o nujnosti usklajevanja strokovnega dela na različnih ravneh - od raziskovalnega do izvedbenega - s prostorskimi politikami in tistimi, ki sprejemajo odločitve. Če hočemo ohranjati najvišje kvalitete naših arhitekturnih pokrajin, je tako široko zasnovan proces dela nujen, sicer bomo lahko v prihodnosti občudovali le fragmente ostalin v izkrivljenih podobah novega.

RIASSUNTO

Accertamenti con esiti preoccupanti sul rapporto inadeguato nei confronti degli stabili rurali dettano la necessità di un ampio accordo sociale relativo agli interventi futuri. Il Carso ci può servire a tale scopo come una zona tipo.

6 Če prebiramo analizo "Ankete o stanju na področju urejanja prostora", ki jo je opravilo Ministrstvo za okolje in prostor RS Slovenije v letu 1993 z občinami oziroma različnimi strokovnjaki, ugotovimo, da nihče ne opozarja na neizkoriščen stavbni fond, marveč zgolj na pomanjkanje stavbnih parcel za novogradnje! Zanimivo!

Nonostante in strette cerchie scientifiche sia prevalsa in tempi recenti la convinzione, basata su vari e diversi presupposti, della necessità di tutela della regione del Carso, essa non ha mai trovato la sua realizzazione. Il rinnovo delle zone rurali rappresenta senza dubbio una buona base di partenza per ulteriori interventi nel campo della tutela e della conservazione degli edifici e di uno sviluppo armonico della campagna. Alla base della tutela degli stabili rurali in passato prevalevano motivi di natura "indefinita", oggi si possono riscontrare anche motivi "definiti". La conferma ci viene dal confronto tra i modi di costruzione di oggi e i potenziali offerti dal rinnovo organizzato degli stabili, all'interno dei vecchi centri rurali. Come criterio comparativo sono state considerate le aree occupate dagli stabili costruiti nell'uno o nell'altro modo, le indispensabili vie di accesso e le infrastrutture comunali necessarie. Il successo del rinnovo organizzato dipende in gran parte dalla cooperazione dei fattori sociali che indirizzano l'opera, dall'organizzazione dell'amministrazione e dalle varie discipline coinvolte e dai procedimenti che investono la direzione dei programmi di sviluppo. Le questioni che riguardano questi tre campi esposti vengono trattate in particolare nella conclusione dello studio.

LITERATURA

- Ciklično** aerosnemanje Slovenije (CAS): Posnetki izbranih obravnavanih območij na Krasu, 1985.
- Costa, R.:** Splošna vprašanja o zaščiti človekovega okolja in posebna vprašanja Krasa, Akti študijskega srečanja o Krasu, Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Črepinšek, M.:** Arhitekturno-varstvena izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove stavbne dediščine (magistrska naloga), FAGG VTO Arhitektura, Univerza v Ljubljani, Ljubljana, 1991.
- Fister, P. s sodelavci:** Strokovna izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove na ravni naselij, delov naselij in objektov. (Raziskovalna naloga FAGG Arhitektura), Ljubljana, 1988.
- Fister, P.:** Vloga stavbne dediščine v urejanju prostora jutri. Referat - XI. Sedlarjevo srečanje, Otočec, 1990.
- Fister, P. s sodelavci:** Metodologija in modeli revitalizacije starih mestnih in vaških jeder, FAGG VTO Arhitektura, Univerza E. K. v Ljubljani, Ljubljana, 1979.
- Fister, P. s sodelavci,:** Strokovna izhodišča in kriteriji za ugotavljanje smotnosti prenove na ravni naselij, delov naselij in objektov (raziskovalna naloga FAGG Arhitektura), Ljubljana, 1988.
- Fister, P.:** Prostorska dediščina, nova spomeniška vrednota. V: Varstvo spomenikov 34, Ljubljana, 1993.
- Gams, I.:** Kras, Slovenska matica, Ljubljana, 1974.
- Gams, I., Lovrenčak, F., Ingolič, B.:** Krajna vas, V: Geografski zbornik XII, Ljubljana, 1971.
- Gauthier, J-P.:** Transition to Sustainable Development. V: Pollution Prevention and its Role in Sustainable Development, The International Union of Air Pollution Prevention and Environmental Protection Associations, Montreal, Kanada, 1993.
- Gostović, M.:** Uredjenje seoske teritorije, Naučna knjiga, Građevinarski fakultet Beograd, Beograd, 1989.
- Koļarič, M.:** Amsterdamska deklaracija in kongres o evropski stavbni dediščini, V: Varstvo spomenikov XX, Ljubljana, 1975.
- Lah, L.:** Vloga Krasa kot kulturne krajine in njegove stavbne dediščine. V: Primorska srečanja 99, 1989, s. 618 - 622.
- Lah, L.:** Kakšna gradbena zakonodaja je veljala na Krasu pred sto in več leti? (Preprostost in učinkovitost stavbnih redov Avstro-Ogrske v primerjavi s sedanjimi predpisi). V: Kraški koledar 1994, Sežana, 1994, s. 89 - 106.
- Moritsch, A.:** Das nahe Triestiner Hinterland (Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart), Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Wien, 1969.
- Peterlin, S.:** Nekaj vprašanj varstva Krasa. V: Akti študijskega srečanja o Krasu, Izdala Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Pikel, V.:** Prenova naselja Glem. Diplomaska naloga na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo - Šoli za arhitekturo Univerze v Ljubljani, Mentor: prof. dr. P. Fister, somentor: asist. D. Likar, Ljubljana, 1993.
- Prosen, A.:** Sonaravno urejanje podeželskega prostora, Ljubljana, 1993.
- Pucelj, K.:** Ocenitev vrednosti komunalne infrastrukture v naselju Dolž - občina Novo mesto (diplomaska naloga, mentor: A. Rakar) FAGG - Oddelek za gradbeništvo, Ljubljana, 1990.
- Rakar, A.:** Nekateri ekonomski vidiki urejanja prostora, XI. Sedlarjevo srečanje, Otočec, 1990.
- Ravnikar, V.:** Kako graditi danes na Krasu. V: Arhitektov bilten, Ljubljana, 1986.
- Sanierung** von Städten und Dörfern - Beispiel Nördlingen: Bayerisches Staatsministerium des Innern Oberste Baubehörde, München, 1988.
- Sedej, I.:** Realni okviri zaščite Krasa in kraške arhitekture, Akti študijskega srečanja o Krasu, Izdala Zadruga Kras, Trst, 1970.
- Sedej, I.:** Etnološki spomeniki in njihova funkcija. V: Etnološka dediščina brez namebnosti, Slovensko konservatorsko društvo, Ljubljana, 1987.
- Semerani, L.:** Kamnita hiša. V: Kamnita hiša, Katalog ob razstavi "Kamnita hiša" v Trstu, Luigi Reverdito editore, Trento, 1984.
- Šuklje, G.:** Vpliv podnebnih razmer na hiše in naselja v Istri. V: Slovenski etnograf 5, Ljubljana, 1952.
- Šumi, N.:** Krasu zvoni. V: Goriški letnik 12/14, Zbornik Goriškega muzeja, 1985/87.
- Trends** in research on human settlements in ECU Countries: United Nations, New York, 1990.
- Urbani** izziv 16 - 17, (Prenova): Urbanistični inštitut Republike Slovenije, Ljubljana, 1991.
- Vindiš, K.:** Cena stavbnega zemljišča kot regulator pro-cesa urbanizacije v občini Ptuj (diplomaska naloga, mentor: A. Rakar), FAGG - Oddelek za geodezijo, Ljubljana, 1990.

RELAZIONE SULLE INDAGINI DIAGNOSTICHE EFFETTUALE DELLA TECNO FUTURE SERVICE (TFS) NELLA CATTEDRALE DI SANTA MARIA DI CAPODISTRIA (SLOVENIA)¹

Giancarlo MASELLI

dott., Tecno Futur Service s.r.l., 41030 Bomporto Modena, Via per Modena 20, IT
dipl. hum., Tecno Futur Service s.r.l., 41030 Bomporto Modena, Via per Modena 20, IT

Fernando MONTI

Tecno Futur Service s.r.l., 34100 Trieste, Str. di Cattinara 22, IT
Tecno Futur Service s.r.l., 34100 Trst, Str. di Cattinara 22, IT

SINOSI

Gli autori descrivono le prove non distruttive applicate dalla Tecno Futur Service nel 1994 nella cattedrale e nel battistero di Capodistria. L'indagine georadar del suolo e l'analisi termografica delle pareti hanno portato alla luce un'immagine piuttosto complicata dell'edificio, causa dei molti interventi succedutisi attraverso 700 anni. Grazie alle ricerche è stato possibile distinguere i materiali impiegati, oggi nascosti sotto gli intonaci e il pavimento e il loro stato fisico (umidità, struttura). L'interpretazione dei risultati conferma parzialmente quelli offerti dall'analisi storica e dagli interventi operati dagli archeologi.

Prima di affrontare il tema dei controlli non distruttivi da noi effettuati nel Duomo di Capodistria, ci permettiamo un breve cenno in merito a tutto quello che la ns. Società può offrire sul mercato in quanto a indagini diagnostiche o prove non distruttive (P.N.D.).

Da oltre 15 anni la TFS esegue analisi diagnostiche e strumentali sui beni culturali e sul costruito in supporto ai tecnici di Enti Pubblici e privati.

L'elevata qualificazione del ns. personale e l'alto contenuto tecnologico delle apparecchiature utilizzate sono maturati negli ambienti di ricerca e sviluppo in molteplici settori della vita economica della Nazione, quali il restauro ed il recupero storico-artistico-monumentale, recupero e manutenzione nell'edilizia civile ed industriale, strutture in cemento armato, collaudi strutturali, controllo di qualità nel costruito.

Il servizio tecnico e le consulenze avvengono attraverso indagini diagnostiche e strutturali, con rilievi fotografici, indagini diagnostiche e georadar, indagini termografiche, soniche ed ultrasoniche, magnetomet-

riche ed endoscopiche, prove con martinetti piatti, monitoraggi microclimatici e strutturali, prove statiche e dinamiche di carico, carotaggi, prove ed analisi di laboratorio e verifiche progettuali col metodo degli elementi finiti.

Diversi ed articolati sono anche i servizi che consistono in una assistenza tecnica specializzata nella programmazione delle analisi diagnostiche conoscitive, nella preparazione delle voci di capitolato per gare d'appalto o per una progettazione integrata; disponibilità d'intervento delle squadre diagnostiche anche per lavori di piccola entità (1 o 2 giornate lavorative).

La situazione di crisi economica recentemente creata nel mondo, impone interventi di spesa pubblica e privata sempre meno onerosi e sempre più trasparenti.

A tale proposito è giusto far ricadere l'attenzione sull'analisi nella progettazione, intesa come prima e vera fase d'intervento. Una fase questa che, a seconda della sua bontà, può influire positivamente o negativamente sull'esito dell'intervento vero e proprio.

¹ Lavori sovvenzionati dalla Curia Vescovile di Capodistria e dal Ministero della Cultura della Slovenia, 21-24 Marzo e 7 Aprile. I responsabili dei lavori F. Monti e dott. G. Maselli. - Una conferenza con un riassunto dei risultati fu organizzata dalla Parrocchia, dalla TFS e dal Museo regionale di Capodistria il 3 giugno 1994, con partecipazione dei signori dott. G. Maselli e F. Monti ed esperti sloveni e croati.

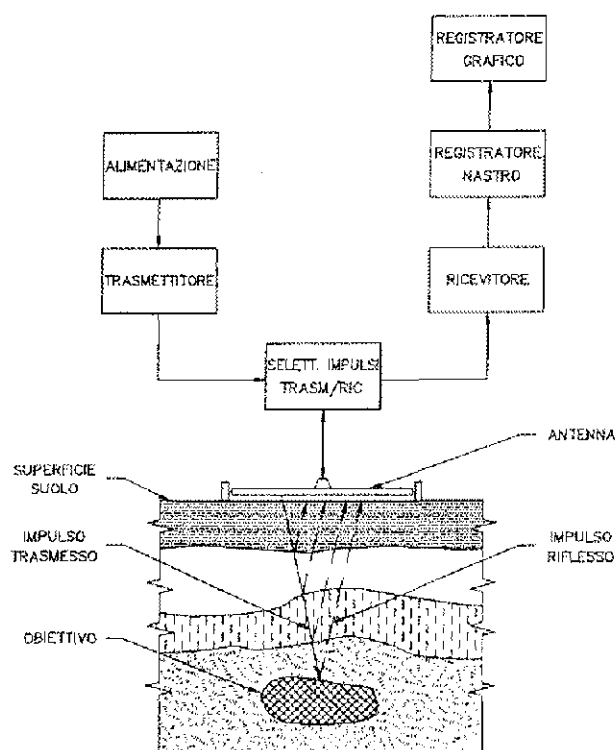

Fig. 1. Diagramma a blocchi del sistema G.P.R. (Ground Probing Radar).

Non è facile né semplicemente immaginabile l'importanza basilare di una diagnosi quanto mai mirata e precisa su un qualsivoglia progetto di restauro conservativo o consolidamento di un bene culturale o di un manufatto civile. Le indagini espletate dalla ns. Società dovrebbero essere considerate doverosamente e preminentemente insite e strategicamente integrate in ogni progetto di restauro architettonico o civile e situate in una ben definita fase antecedente la stesura del progetto stesso. Salta all'attenzione di tutti che una diagnosi quanto mai approfondita dello stato di degrado dell'oggetto, porta inevitabilmente ad una stesura del relativo progetto di restauro quanto mai mirato, preciso, e, fattore non trascurabile, ad un sicuro abbattimento dei costi dell'operazione! In quanto, con questi controlli mirati, è possibile risalire alle cause di degrado e prescrivere i rimedi.

In sintesi abbiamo parlato di un sistema integrato che prende il nome di PROGETTAZIONE PILOTATA che non serve ad altro che a proporre una scelta ottimale delle operazioni, attraverso l'acquisizione di dati tecnico - conoscitivi, e che rappresenta una costante in termini di costi, mentre le tecniche di lavorazione e le materie prime impiegate sono fattori dinamici e flessibili. Quindi la progettazione pilotata prende corpo attraverso un'analisi scientifica dello stato di fatto delle

opere, finalizzata all'enunciazione di un quadro patologico globale. Da questo si evince l'importanza assoluta di una diagnosi preprogettuale. Nel caso poi specifico di uso del georadar, salta subito all'attenzione la sua importanza, soprattutto nella fase preliminare all'effettuazione di scavi, ad uso urbano, in zone a rischio archeologico, in quanto ritrovamenti di strutture ed oggetti di interesse storico in aree adibite ad utilizzo urbanistico hanno sempre causato impedimenti ad un normale svolgimento dei lavori, bloccando in qualche caso ogni attività dei cantieri, fino alla liberalizzazione delle aree dal cosiddetto rischio archeologico, e ciò in particolare per tracciati stradali, aeroporti e parcheggi sotterranei che insistono sui centri storici cittadini. L'esecuzione quindi di tali indagini fornisce a priori quegli elementi di valutazione per eventuali varianti progettuali.

Inoltre, tale tipo di prospezione G. P. R. è oggi di uso comune per la ricerca archeologica in senso stretto e cioè per identificare e ricostruire l'andamento delle strutture sepolte, avvalendosi in questo dell'assistenza di esperti nel campo sto; notate sul muro di origine rinascimentale e che avevano un'andamento quasi parallelo al piano stradale. È dato che, internamente, nella Chiesa era in atto un vistoso fenomeno di cedimento di alcuni gradini di marmo vicini a detto muro, si voleva capire se ciò non fosse dovuto ad un possibile fenomeno di cedimento delle fondazioni. Fummo contattati dal parroco don A. Skapin e dal archeologo, prof. M. Župančić per una ipotesi di controlli suppletivi da effettuarsi con i raggi infrarossi a compendio delle loro indagini, e cogliere nello stesso tempo l'occasione per effettuare un sondaggio Georadar al fine di ottenere dati sull'esistenza di antiche strutture sotto l'impiantito della Chiesa stessa. Dopo alcuni incontri interlocutori fummo incaricati ufficialmente dei lavori, finalizzati a due ben precisi obiettivi:

1) un'analisi termografica su complessivi mq 200 della parete sud - ovest della Chiesa, sia internamente che esternamente, corrispondente alla zona lesionata, in modo da ottenere una mappatura del quadro fessurativo nascosto sotto gli intonaci, per una valutazione globale del plesso fessurativo.

2) una indagine col Georadar con la realizzazione di un reticolo di m. 2 x 2 atto ad individuare, sotto il pavimento, eventuali tracce sotterranee di epoche precedenti.

Per l'analisi di cui al punto 1), ci siamo serviti di un'apparecchiatura portatile all'infrarosso del tipo "AGA - THERMOVISION 782" dotata di ottiche intercambiabili al germanio da 7 x 7 e 20 x 20 gradi.

Questa tecnica permette d'individuare e visualizzare la composizione fisica delle strutture eludendo la presenza superficiale dell'intonaco; la metodologia

applicativa prevede l'osservazione delle superfici da analizzare quando esse vengono a trovarsi in condizioni termocinetiche evolutive (riscaldamento o raffreddamento del corpo da analizzare).

L'impulso termico alla muratura viene realizzato mediante convezione d'aria calda sulle superfici interne e altrimenti sfruttando l'irraggiamento solare su quelle esterne.

La dotazione prevede una telecamera che consente la visualizzazione all'infrarosso in tempo reale, con la possibilità di scattare fotografie istantanee di immagini significative e di videoregistrarle per ottenere l'elaborazione computerizzata in mappa termica, che consente uno studio particolareggiato di situazioni termiche significative.

Praticamente si ha, con queste indagini, la possibilità di rilevare:

- 1) la costituzione della maglia muraria con individuazione e diversificazione dei suoi componenti (mattoni, pietrame, elementi lignei o metallici)
- 2) lesioni nella muratura nascoste sotto l'intonaco.
- 3) elementi architettonici celati sotto l'intonaco (aperture, archi, tamponamenti, architravi, vecchie canne fumarie ecc.).

Per le analisi di cui al punto 2) ci siamo serviti di una metodologia basata sul sistema G.P.R. (GROUND PROBING RADAR) e di una strumentazione SIR SYSTEM 10 costituita da:

MAINFRAME mod. MF10 che contiene il sistema di generazione dell'impulso radar interamente gestito da un microprocessore 80286, il quale mediante lo array processor T1 321, consente l'acquisizione e l'elaborazione digitale in tempo reale del segnale analogico registrato. I dati vengono registrati su un'unità nastro interna in forma digitale.

CONTROL DISPLAY

Unità mod. CD10 È l'unità di visualizzazione e di controllo delle funzioni del sistema. È costituita da un monitor a colori ad alta risoluzione, mediante il quale è possibile avere, in tempo reale, la visualizzazione in falsi colori le sezioni radar ed il controllo e la progettazione dei filtri digitali per il processing dei dati.

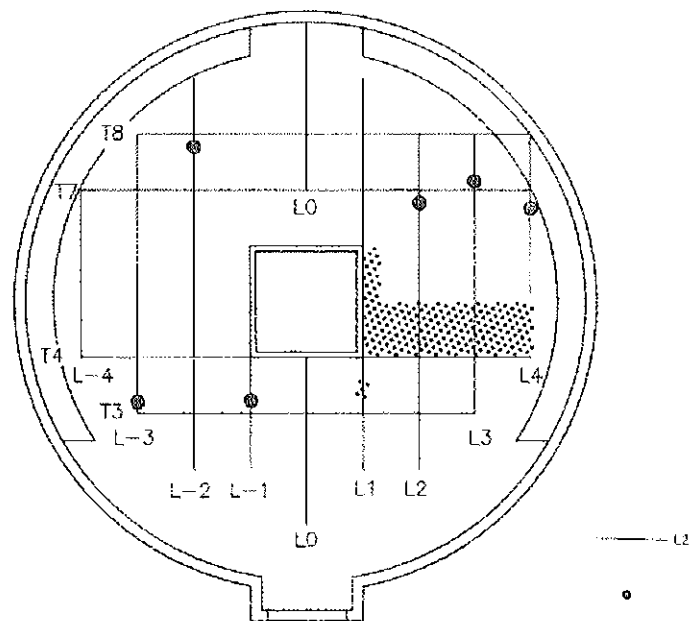
ANTENNA DA 500 MHz

RICETRASMITTENTE invia i segnali nel sottosuolo e ne riceve di ritorno gli echi in pochi nanosecondi.

Questa metodologia applicata come metodo di controllo non distruttivo, permette infatti una facile e rapida acquisizione dei dati nonché una precisa localizzazione delle anomalie. La prospezione geofisica è uno strumento valido e prezioso per la determinazione di

strutture sepolte in vari contesti archeologici. Essa può essere programmata per due scopi, scegliendo quindi i metodi più appropriati e le tempistiche adeguate:

- VALUTAZIONE DEL RISCHIO ARCHEOLOGICO in aree di urbanizzazione (comprensori edilizi, aeroporti, strade ed autostrade, ferrovie, arredi urbani, ecc.).
- RICERCA ARCHEOLOGICA propriamente detta (nell'ambito dei programmi di scavo e valorizzazione del patrimonio archeologico).

LEGENDA

- L2 Profilo G.P.R.
- Anomalia isolata
- Anomalia ascrivibile a struttura

Fig. 2. Planimetria anomalie elettromagnetiche batistero.

Sono passati circa trent'anni dai primi esperimenti nel campo della prospezione geofisica applicata all'archeologia, e da quasi vent'anni il lavoro procede con una certa continuità perfezionando i metodi geofisici tradizionali e ricercandone di nuovi e più sofisticati.

Lo sviluppo di tale metodologia mette a disposizione della ricerca archeologica uno strumento che offre la possibilità d'indagare zone molto più estese ed in tempi relativamente brevi che non quelle affrontabili con lo scavo tradizionale e fornendo al ricercatore la possibilità di formulare programmi più mirati. A fianco e ad integrazione dei metodi tradizionalmente utilizzati, quali quello elettrico - gravimetrico - magnetico e sis-

mico", da alcuni anni ha trovato un'applicazione ottimale il metodo GEORADAR G.P.R. (GROUND PROBING RADAR). Il sistema consiste nell'immissione nel terreno e nella ricezione da parte di un sensore, di onde elettromagnetiche con un campo di frequenza tra gli 80 ed i 1000 MHz; operativamente, in campagna, si trascina lungo profili definiti una serie di trasmettitori e sensori in modo da ottenere già in tempo reale una radargrafia del sottosuolo che mette in evidenza strutture, servizi interrati, vuoti, ecc. (Fig. 1). Il sistema è di facile utilizzazione e veloce per quanto riguarda l'acquisizione dei dati di campagna, mentre richiede una certa attenzione, esperienza ed abilità nell'elaborazione dei dati con l'utilizzo di sofisticati software e con l'analisi del segnale elettromagnetico.

Dal punto di vista operativo in campo, la prospezione eseguita su di una maglia regolare di profili permette la ricostruzione, con buona approssimazione, delle strutture sepolte, della loro profondità dal piano di calpestio e delle loro caratteristiche in base alla risposta del segnale elettromagnetico inviato. Ma va premesso che l'ascrizione di queste anomalie a ben definite strutture archeologiche è di alquanto difficile interpretazione e necessita di volta in volta di saggi esplorativi del sito per una maggiore sicurezza di responso.

Explicate tutte le osservazioni attinenti ai metodi d'indagine e alle strumentazioni adoperate, si passa alla vera e propria discussione sui risultati raggiunti. Premettiamo prima che il campo d'indagini pattuito con la committenza è stato successivamente allargato su iniziativa personale del ns. agente per la Slovenia, sig. Monti, con il risultato felice di ulteriori ritrovamenti quanto mai interessanti per l'approfondimento dello studio storico delle varie fasi di ristrutturazione del manufatto col passare dei secoli.

Abbiamo iniziato con l'effettuare la termografia della lesione della parete sud - ovest della Chiesa, che, come abbiamo detto, corre con un percorso pressoché parallelo al piano stradale, a partire dal triplo finestrone e dirigendosi verso il campanile. La graficizzazione dei risultati ottenuti è stata riportata su due tavole: una riguardante il prospetto esterno e l'altra quello interno. Sulle stesse tavole sono ubicate le zone di ripresa per le quali viene allegata la documentazione di certificazione. Trattasi di schede diagnostiche di due tipi:

a) quelle composte da pellicola al polaroid dell'immagine all'infrarosso con la relativa elaborazione computerizzata in mappa termica e foto reale del manufatto

b) quelle composte da pellicola al polaroid dell'immagine all'infrarosso e relative foto reali

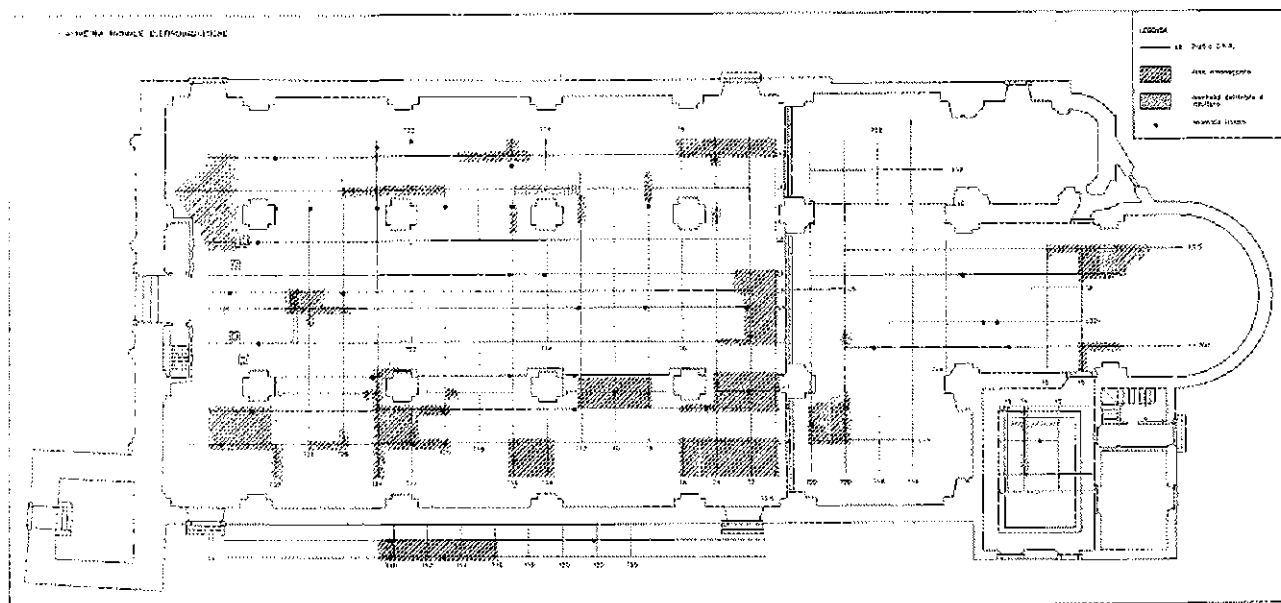

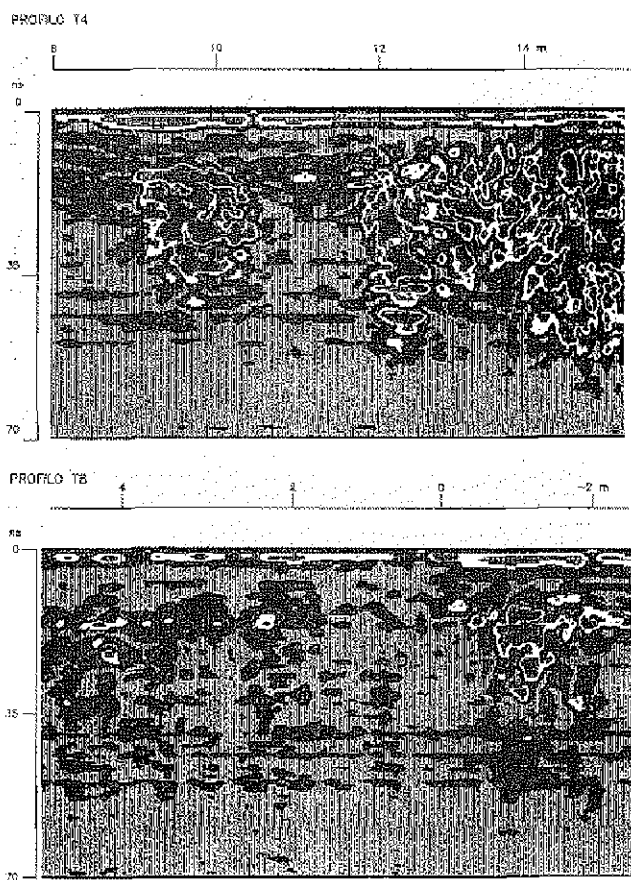
Fig. 3. Planimetria anomalie elettromagnetiche.

Va pure detto che la lettura delle immagini all'infrarosso (basata sulla distribuzione della temperatura superficiale) va effettuata, oltre che con l'ausilio di ben precisi parametri basati sull'irraggiamento dei corpi, anche con questi criteri :

- ZONE SCURE (fredde) corrispondono a materiali densi o pesanti (pietrame, metalli...)
- ZONE CHIARE (calde) corrispondono a materiali leggeri (mattoni, legno, lesioni, stuccature...)

Quindi, in relazione all'incarico affidatoci, e cioè lo studio della lesione visibile, propagatasi in senso orizzontale tra i finestroni superiori, si può affermare che:

- l'effettiva lesione della muratura ha una propagazione più articolata rispetto al visibile ma similare come direzionalità
- non esistono ulteriori manifestazioni fessurative riguardanti le murature in oggetto
- sulla facciata interna la lesione corrisponde al limite tra paramento murario in pietrame e lo spicco della volta in cotto

Fig. 4. Nel profilo T4 è visibile tra 9 e 10 una struttura e dal 12 in poi un'area rimaneggiata. Nel profilo T8 tra 0 e -2 si nota un'anomalia isolata.

L'analisi statico - diftologica relativa alla lesione e in correlazione ad una vistosa spanciatura osservata nel muro esterno, a ridosso di essa, nonché alla mancanza di presidi strutturali atti al contenimento di sforzi orizzontali, può individuare nella spinta provocata dalla volta superiore la probabile causa generante. Ad ogni caso queste ipotesi andrebbero verificate ed approfondite con ulteriori esami, da noi peraltro già proposti, quali: prove soniche, endoscopie, eventuali martinetti piatti e prove tensionali. Certamente le trasformazioni stilistiche subite dalla Chiesa nel passare dei secoli devono aver pesato non poco sugli equilibri statici della stessa.

Ma è sull'ampliamento delle indagini sulla parete in questione, che si sono avute le scoperte più interessanti con la messa in luce di tutta una serie di motivi architettonici celati sotto l'intonaco. Fra questi, degni di attenzione sono alcuni rilievi arieggianti delle merlature e posti sopra il portale d'ingresso ad uso dei fedeli (Fig. 7).

All'interno invece, nella parete laterale la suddetta porta, e quasi a ridosso del campanile, si vede delineata una parete che sembrerebbe formata da materiali più densi dei mattoni che formano la quasi totalità del manufatto in quel sito. E, dato che questa parete è tuttora sotto studio per motivi della sua costruzione, si coglierà probabilmente l'occasione per ulteriori esami strumentali.

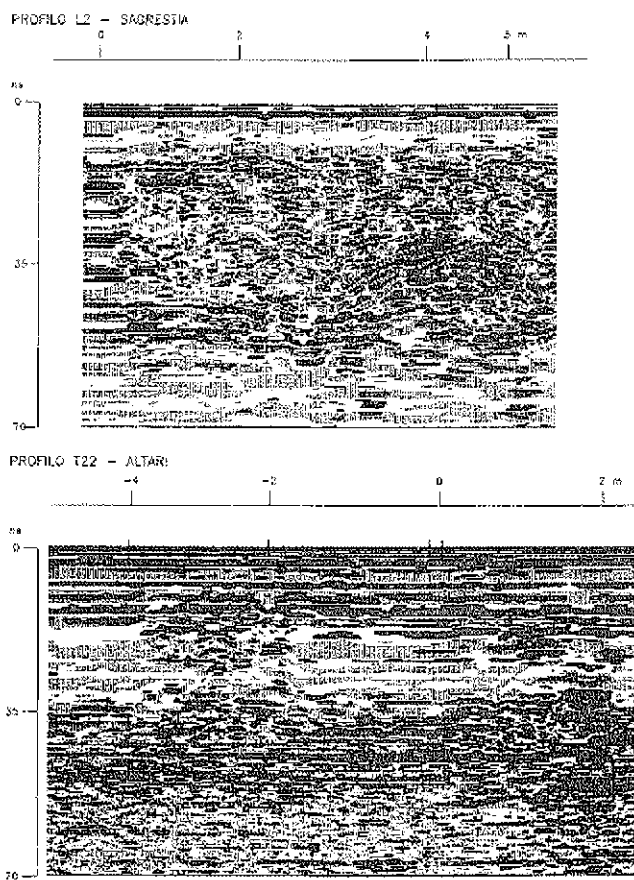
Passando poi alle indagini georadar vere e proprie, atte ad individuare eventuali antiche strutture relative ai precedenti assetti architettonici subiti nei secoli dall'edificio indagato, si è ritenuta opportuna la realizzazione di una maglia d'indagine di metri 2 x 2, rendendo così possibile una correlazione delle eventuali anomalie riscontrate.

Complessivamente sono stati eseguiti 1090 metri lineari di profili radar (Fig. 2, 3) coprendo così l'area del Duomo, della Sacrestia e del Battistero.

La prima fase di lavoro è stata quella di scegliere la configurazione strumentale in funzione delle caratteristiche del mezzo entro cui il segnale si propaga e degli obiettivi che ci si era prefissati. Tra tutte le antenne utilizzabili (100, 300, 500 e 900 MHz) è stata scelta quella di 500 MHz che unisce alla versatilità operativa, grazie alle ridotte dimensioni, una buona profondità d'indagine.

Dal momento che i livelli altimetrici relativi alle aree indagate sono differenti e probabilmente realizzati con materiali aventi diverse caratteristiche elettromagnetiche, si sono rese necessarie varie configurazioni strumentali.

Impostando un tempo di fondoscala di 70 ns, sono stati ottenuti dati utili per la definizione delle caratteristiche del sottosuolo fino ad una profondità di circa 3 metri.

Fig. 5. Nel profilo L2 si nota, centrata sulla prog. 4, l'anomalia ascritta a struttura. Nel profilo T22 sono visibili un'area rimaneggiata tra -2 e -4 e una struttura al prog. 2 circa 1 metro.

In Fig. 3 sono state riportate le aree indagate ed i profili eseguiti.

Le anomalie rilevate sono state suddivise in tre gruppi, sulla base delle loro caratteristiche geometriche ed elettromagnetiche:

ANOMALIE ISOLATE: vengono ascritte a "target" di piccole dimensioni fino cioè a circa 30 - 40 cm di estensione, che determinano, sulla registrazione radar, le tipiche riflessioni ad iperbole.

ANOMALIE ASCRIVIBILI A STRUTTURE: si riferiscono a strutture sepolte di dimensioni maggiori rispetto alle puntuali.

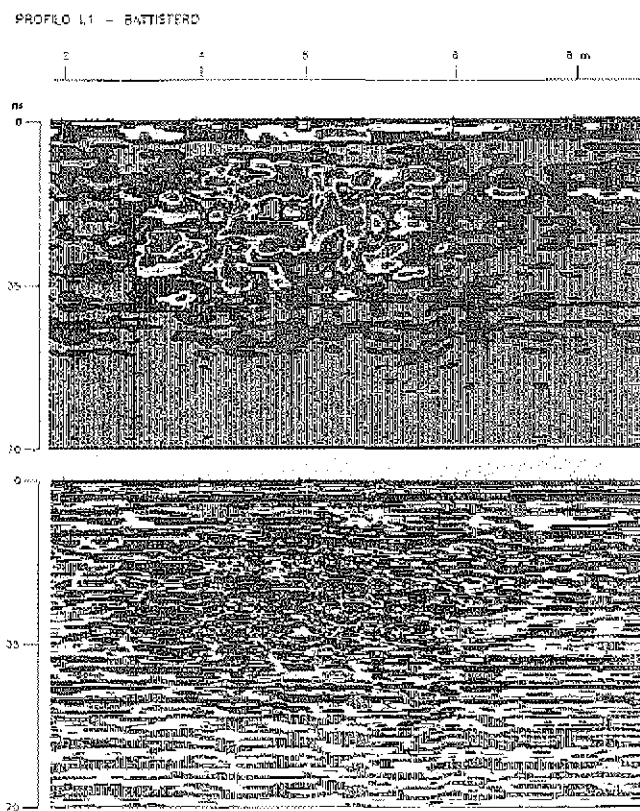
AREE RIMANEGGIATE: si tratta di aree in cui non si riesce a delineare esattamente delle strutture in quanto sembra trattarsi di zone costituite da materiale caotico, che non danno quindi una risposta radar netta. All'interno si possono a volte riconoscere delle anomalie isolate.

Nella planimetria (Fig. 3) sono rappresentate in modo schematico ed esemplificativo le anomalie precedentemente descritte. Nell'area compresa tra le na-

vate, dove è stato possibile eseguire un reticolo regolare di profili, si nota la prevalenza di anomalie del terzo tipo e cioè di aree caratterizzate dalla presenza di materiale rimaneggiato.

Dal punto di vista elettromagnetico, l'area compresa tra i profili T0 5 - T6 e tra L0 e L6 si presenta diversa dalle altre rappresentate con la stessa simbologia. Infatti qui le riflessioni sono molto più forti e nascondono quindi eventuali segnali più deboli sottostanti.

Sono state comunque individuate delle anomalie puntiformi molto forti, ubicate in pianta tra L0 e L-2. Si può notare che la maggior parte delle aree rimaneggiate sono in corrispondenza delle colonne e comunque lungo i muri perimetrali, mentre la parte centrale si presenta quasi indisturbata, fatta eccezione per alcune anomalie localizzate.

Fig. 6. Profilo L1 non processato (sotto) e processato (sopra) - È visibile alla prog. 3 una struttura isolata e dalla prog. 4.5 una struttura estesa fino alla prog. 6.

Per quanto riguarda le anomalie ascrivibili a strutture, ne sono state individuate tre.

La prima, ubicata sul profilo T4 alla progressiva 10 presenta una estensione di circa 1 metro e si trova alla profondità di circa 70 cm.

La seconda ha un'estensione maggiore e viene intercettata dal profilo L11 tra le progressive 12 e 16 ad una profondità di circa 70 - 80 cm.

La terza è ubicata sui profili L5 - L4 - L12 tra le progressive 20 e 30 ed è stata estrapolata da tre anomalie puntuali che presentavano le stesse caratteristiche geometriche ed elettromagnetiche.

In Fig. 4 sono illustrati due stralci dei profili T4 e T8. Nel profilo T4 è visibile tra 9 e 10 un'anomalia che nella planimetria è stata rappresentata come struttura; dalla progressiva 12 fino alla fine del profilo si nota un'area definita come rimaneggiata con un'anomalia isolata a 12.

Nel profilo T8 sono visibili due anomalie isolate localizzate a -1 ed a 4.

Nella zona degli altari sono stati eseguiti due reticoli di profili, uno centrato sull'altare maggiore ed uno all'interno della Sacrestia.

La prima serie di profili ha messo in luce un'anomalia ascrivibile a struttura posta a circa metri 1,5 di profondità, inglobata in un'area rimaneggiata, si è cioè

riusciti a distinguere un'anomalia relativamente netta su due profili adiacenti con le stesse caratteristiche geometriche ed elettromagnetiche.

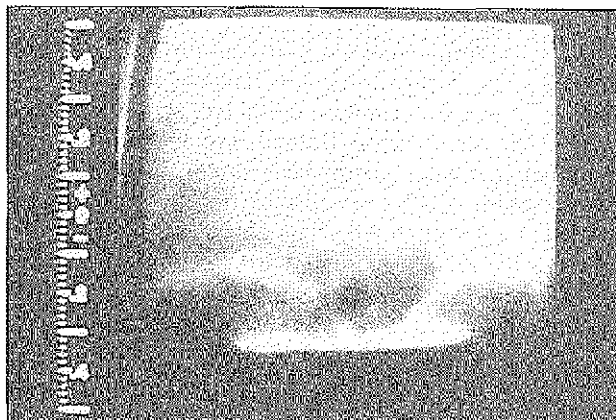

Fig. 7a.

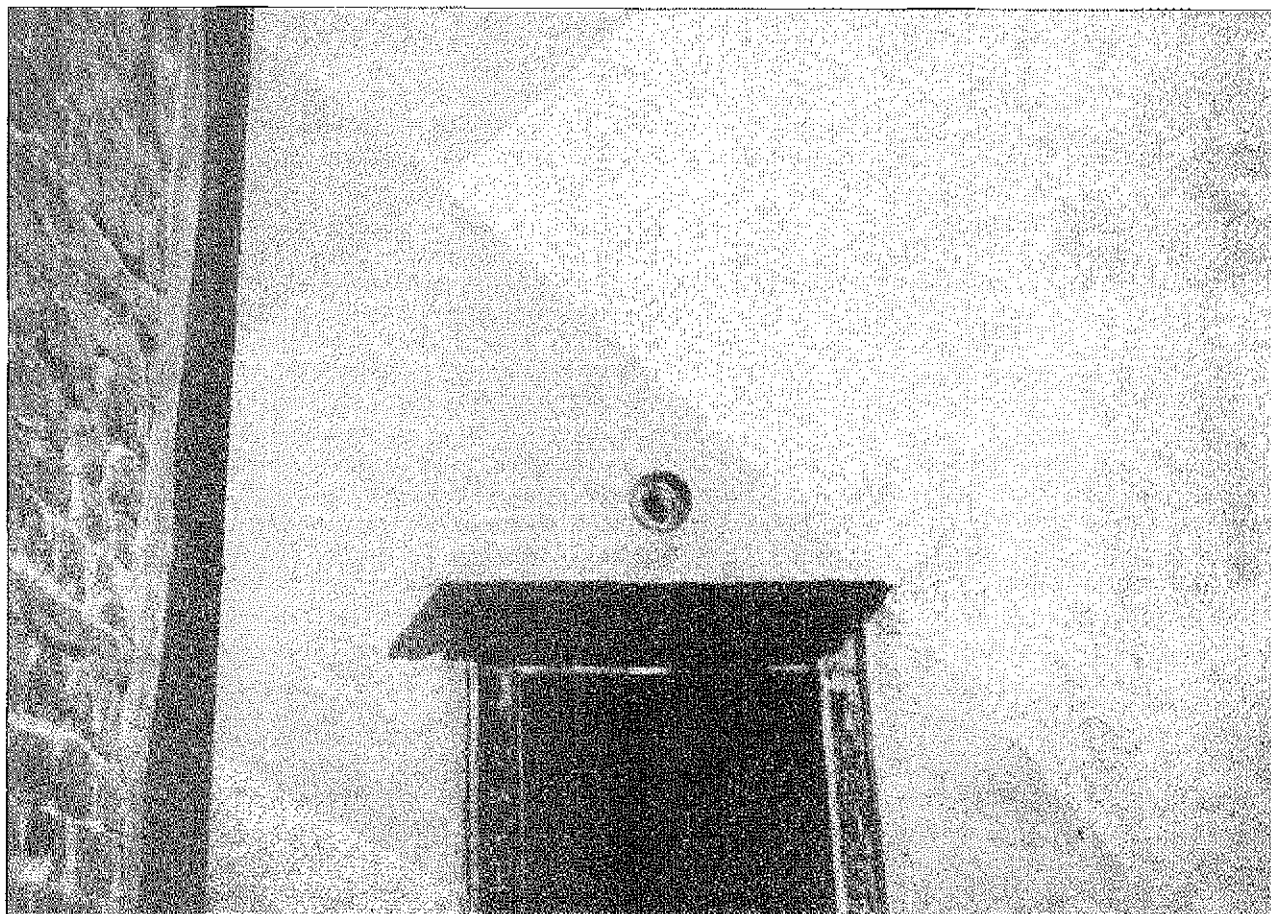

Fig. 7.

Un'altra anomalia, definita come struttura, è stata rilevata dal profilo T22.

Il reticolo eseguito nelle Sacrestia ha messo in evidenza due strutture ad andamento ortogonale, poste alla profondità di circa 1 metro.

In Fig. 5 sono rappresentati i profili L2 eseguito in Sacrestia ed il T22 eseguito davanti all'altare. Nel profilo L2 si nota, centrata sulla progressiva 4, l'anomalia ascritta a struttura. Trattasi di una struttura a volta che viene intercettata perpendicolarmente dal profilo.

Nel profilo T22 sono visibili un'area rimaneggiata con all'interno un'anomalia isolata compresa tra -2 e -4 e l'anomalia ascritta a struttura alla progressiva 2 e posta ad una profondità di circa 1 metro.

Nel Battistero (Fig. 2) è stata individuata un'anomalia rappresentata come struttura di non facile attribuzione in quanto non si presenta come un'unica struttura, sembra infatti costituita da due livelli sovrastanti.

Nella Fig. 6 è rappresentato il profilo radar L1 come appare in fase di acquisizione (sotto) e dopo le varie fasi di filtraggio (sopra).

Sono stati inoltre eseguiti dei profili all'esterno del Duomo allo scopo di intercettare le strutture rilevate dagli scavi precedentemente eseguiti. Sono state rilevate delle anomalie isolate all'interno di un'area rimaneggiata difficilmente correlabili a causa del limitato numero di profili.

Per concludere, si evince che l'indagine con il metodo G.P.R. nel Duomo e nel Battistero di Capodistria era finalizzata alla possibile localizzazione di antiche strutture relative ai precedenti assetti architettonici.

Sono state rilevate una serie di anomalie che sono state distinte sulla base delle loro caratteristiche in tre tipologie.

Si è cercato di effettuare delle correlazioni in modo tale da ricostruire le strutture note da documenti storici. La presenza di aree, definite come rimaneggiate, caratterizzate da materiali eterogenei ha determinato delle difficoltà nella ricostruzione delle strutture. Sono state comunque individuate delle zone che presentano sicuro interesse archeologico.

IZVLEČEK

Avtorja opiseta nedestruktivne postopke, ki jih je firma Tecno Futur Service izvedla l. 1994 v koprski stolnici in v baptisteriju. Georadarska raziskava tal in termografska analiza sten so pokazale dokaj zamotano sliko zgradb zaradi zaporedja posegov skozi 700 let. Možno je razločiti uporabljene materiale, danes skrite pod ometi ali pod podom in njihovo fizično stanje (vlažnost, struktura). Interpretacija rezultatov se delno ujema z rezultati historične analize in arheoloških posegov v stolnici.

NAZOČNOST, ŽIVOT I DJELOVANJE KOPERSKIH DOSELJENIKA U VENECIJI OD XV. DO XVII. STOLJEĆA

Lovorka ČORALIĆ

asistent, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 41000 Zagreb, Krčka 1, CRO
assistente, Istituto per la storia croata, Facoltà di Filosofia di Zagabria, 41000 Zagreb, Krčka 1, CRO

NACRTAK

U radu autorica na osnovi izvorne arhivske građe iz mletačkih arhiva prikazuje tijek i intenzitet doseljavanja stanovnika Kopra u Veneciji od XV. do XVIII. stoljeća. Ukazano je na mjesta njihova stanovanja, zanimanja koja obavljaju, te društvenu strukturu. U sklopu razmatranja privatnog života i svakodnevnja doseljenika prikazani su njihovi obiteljski odnosi, rodbinske i prijateljske veze i poznanstva i oblici komunikacije s doseljenicima iz drugih dijelova istočnojadranske obale. U poglavlju o vjerskom životu doseljenika prikazani su njihov odnos spram crkvenih ustanova u Veneciji i rodnom gradu te uključenost u bratovštinu slavenskih iseljenika Sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni*). Kao posebne cjeline teksta izdvajaju se poglavlje o neželjenoj i prisilnoj nazočnosti koperskih doseljenika u Veneciji (progoni, kažnjavanje, sudski procesi i slično) te cjelina o nazočnosti i doprinosu mletačkoj kulturnoj baštini koperskih umjetnika, književnika, javnih i kulturnih djelatnika koji su dio života proveli u Veneciji.

U prošlom sam broju prikazala nazočnost i djelovanje doseljenika iz Pirana u Veneciji u razdoblju od XV. do XVII. stoljeća¹. U ovom prilogu pokušat ću ukazati na istovrsne procese migracija, spominjanja i djelovanja iseljenika iz Kopra u Veneciji u približno istom vremenskom periodu, koji sam, zbog opsežnijeg arhivskog materijala, produžila do u XVIII. stoljeće. Izvor za istraživanje bila mi je, kao i u prethodnom radu, građa iz mletačkog Državnog arhiva (napose fond *Notarile testamenti*, u manjoj mjeri spisi ureda *Santo Ufficio i X Savi sopra alle decime in Rialto. Catastico di Venezia*), te, što u prethodnom radu nije bilo korišteno, spisi iz arhiva bratovštine slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna (*Archivio di Scuola Dalmata, fond Libri conti e spese*).

VREMENSKI OKVIR

Doseljenici iz Kopra ne spominju se ravnomjerno tijekom svih stoljeća. Tako se do 1450. godine, jednako kao i u primjeru doseljenika iz Pirana, bilježi neznatan spomen o nazočnosti doseljenika iz Kopra u Veneciji,

da bi njihov broj izrazitije porastao od 1451. do 1500. godine. U seljavanje i spominjanje koperskih doseljenika rastu i tijekom idućeg razdoblja (1501-1550. god.), da bi najvišu razinu, slično primjeru Pirana, dostigli od 1575. do oko 1630. godine. U drugoj polovici XVIII. stoljeća ponovo je zabilježen pad broja doseljenika iz Kopra u Veneciji, te se učestalost spominjanja vraća na razinu približno jednaku razdoblju od 1450. do 1500. godine. Zaključak je stoga da je intenzitet seljavanja koperskih stanovnika u Veneciju približno jednak onome koji je ustanovljen u primjeru piranskih doseljenika. Nasuprot tome, za oba grada karakteristični su, kada ih usporedimo s istovrsnim procesima seljavanja ostalih, napose dalmatinskih gradova na području mletačkog dominija na istočnom Jadranu, drugačiji uzroci seljavanja u Veneciju, rezultat čega je i nejednak intenzitet spominjanja u Veneciji u određenim vremenskim razdobljima. Za dalmatinske gradove seljavanje na zapadnojadransku obalu, te tako i u Veneciju, dostiže vrhunac od 1450. do 550. godine, kada su, uslijed turskih prodora, ti gradovi preplavljeni izbjeglicama iz zauzetih područja, te kada se, zbog otežane ili potpuno onemo-

1 L. Čoralić, 1993, str. 101-116.

gućene komunikacije sa zaleđem prekida posrednička trgovina - do tada važan izvor egzistencije za nemali dio tamošnjeg življa. Nasuprot tome, gradovi Koper i Pirana, iako su posredno osjetili posljedice turskih prodora u dubinu hrvatskih i slovenskih zemalja, nisu bili izravno ugroženi, pa se gospodarski život u njima mogao odvijati, barem što se ratnog (turskog) aspekta tiče, u mnogo povoljnijim okolnostima. Razlozi iseljavanja stanovnika Kopra, jednako tako kao i Pirana, stoga su konkretne ekonomske potrebe stanovništva obaju gradova tijekom navedenih stoljeća. Grad Koper upravo tijekom stoljeća u kojima je iseljavanje u Veneciju najizrazitije doživljava nemale demografske poremećaje i oscilacije², uzrokovane kužnim epidemijama koje su tada potresale taj dio mletačkog dominija i konkretnom ekonomskom, napose fiskalnom politikom mletačke vlasti, koja je nastojala iz njega izvuci što veću dobit, kao i ratom između Venecije i Austrije (1508-1516). S druge strane, pomorska važnost Kopra sve je više ugrožena austrijskim forsiranjem tršćanske luke, koja će postupno preuzimati ulogu vodećeg grada na sjevernom dijelu istočnojadranske obale. Grad koji se u mletačkim izvorima još uvijek ističe zvučnim imenima ("Justinopolis metropolis Histriae", "La Zentil dona de l'Istria") proživljava tijekom XVI. i XVII. stoljeća tešku demografsku i gospodarsku krizu, iz koje se uspijeva privremeno izvuci, ali teško dostiže nekadašnji značaj i moć. U takvim prilikama, kada konkretne demografske prilike u gradu negativno i isuviše učestalo osciliraju između rasta i smanjenja, nataliteta i mortaliteta stanovništva, iseljavanje na zapadnojadransku obalu zasigurno je za nemali dio lokalnog življa bilo jedino egzistencijalno rješenje. Iako su doseljenici iz Kopra odlazili i u druge gradove suprotne jadranske obale (napose u Marke)³, Venecija će biti jedno od najvažnijih mjesta njihova naseljavanja.

SPOMINJANJE U IZVORIMA. ZANIMANJA I MJESTA STANOVANJA

Doseljenici iz Kopra u mletačkim su izvorima zabi-

lježeni vlastitim i očevim (u slučaju žene i suprugovim) imenom, te, nešto češće nego u primjeru doseljenika iz Pirana, i svojim prezimenom. Najveći dio prezimena nepoznat nam je i odnosi se na obične doseljenike pučkog podrijetla, dok dva prezimena (Divo i Gavardo) svjedoče da su ti doseljenici pripadnici poznatih koperskih obitelji, čiji su članovi tijekom prošlih stoljeća nerijetko spominjani u službi Mletačke Republike⁴. Uz ime svakog doseljenika naveden je, kako je to uobičajeno, grad iz kojeg dolazi u Veneciju, a za grad Koper u izvorima je zabilježeno više oblika njegovog imena (Capodistria, Capo d'Istria, Cavodistria, Capite Istria, Iustinopoli).

Iako podaci o zanimanjima doseljenika nisu sadržani u svakom dokumentu, njihovo je navođenje dragocjeno za razmatranje svakodnevnog života i djelatnosti koperskih doseljenika u Veneciji. Slično većini doseljenika s istočnojadranske obale, i doseljenici iz Kopra najvećim su dijelom zaposleni u pomorskim i obrtničkim djelatnostima. Prednjače različita zanimanja maritimnog karaktera (radnici u škverovima, ribari, kormilari)⁵, dok se od obrtničkih struka spominju krojači, tkalje i oklopari⁶. Spominju se i državne službe (nadzornik zatvora), crkvene dužnosti (župnik), te, kada je riječ o ženama, služinski poslovi u nekoj od plemičkih ili građanskih obitelji u Veneciji⁷. Ako usporedimo strukture zanimanja doseljenika iz Kopra i Pirana, možemo primijetiti da se, promatraju li globalni tip djelatnosti (pomorstvo, obrti), podudaraju, ali se ponešto razlikuju u konkretnim zanimanjima unutar svake skupine.

Mjesto stanovanja doseljenika podatak je koji se u izvorima navodi češće, pri čemu je redovito riječ o župama unutar pojedinih predjela Venecije. Župe istočnog gradskog predjela Castello mjesto su u kojem je zabilježeno najviše doseljenika iz Kopra, pri čemu se ni jedna od navedenih župa ne izdvaja učestalošću spominjanja⁸. Drugi predio po učestalosti koperskih doseljenika je Cannaregio, smješten u susjedstvu spomenutog predjela Castello, u kojem se nešto većim brojem spominjanja koperskih doseljenika izdvaja župa s. Mar-

- Godine 1522. grad Koper bilježi 8.000 stanovnika; 1548. god. 10.000; 1553. god. 2.300; 1560. god. 3.500; 1577. god. 4.000; 1579. god. 3.500 stanovnika, itd. (Bertoša 1986 II, str. 384).
- O tome opširnije usporedi brojne radove F. Gestrina (Gestrin 1962, 1963, 1965, 1972, 1975, 1976, 1978A, 1978B).
- Don Domenico Mazzetti (ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700); Gierolimo Morali (ASD, LCS, 1672); Gierolimo Ruzzatto (ASD, LCS, 1677); Vicentius Divo (ASV, NT, b. 96B, br. 475, 25.10.1525); Laura condam Geronimo Gavardi (ASV, NT, b. 167, br. 231, 23.1.1683).
- Jacobus condam Domenigo squerariol de Capo d'Istria (ASV, NT, b. 763, br. 40, 23.9.1621); Andrea pescador de Capodistria (isto, b. 11, br. 322, 30.6.1590); Nicolaus de Iustinopoli filius condam Iohannis nachier (isto, b. 578, br. 296, 4.2.1529).
- Iohannes de Capite Istrie corazarius (ASV, NT, b. 875, br. 107, 5.6.1467); Pasqua tessera de Capo d'Istria (ASD, LCS, god. 1663, 1668); Giovanni Maria Milovich (Mileusi) da Capodistria, sarte da donna (Tassini, str. 311).
- Don Domenico Mazzetti decano e parroco de Capo d'Istria (ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700); Maria de Iustinopoli ancilla in domo donne Ursie (isto, b. 825, br. 186, 6.8.1479); Hieronymo da Cavodistria "fu guardionao delle prigioni" (Franzoi, 97).
- Catarina condam Zorzi de Capo d'Istria... in contrada de s. Provolo (ASV, NT, b. 10, br. 104, 12.9.1577); Margareta de Capo d'Istria... in contrada s. Giovanni Batista in Bragora (isto, b. 187, br. 39, 23.7.1670); Margareta condam Marco de Capodistria... in contrada s. Biasio (isto, b. 11, br. 322, 30.6.1590); Nicolaus de Iustinopoli de confinio s. Martini (isto, b. 578, br. 296, 4.2.1529).

cuola (s. Hermagora e Fortunatis)⁹. Središnji gradski predio s. Marco nešto je manje puta spomenut kao mjesto stanovanja Koprana, dok su preostali gradski predjeli Dorsoduro i s. Croce, spomenuti u samo nekoliko pojedinačnih primjera¹⁰. Uspoređujući mjesta stanovanja doseljenika iz Kopra s mjestima stanovanja doseljenika iz ostalih dijelova istočnojadranske obale, napose iz grada Pirana, primjetno je da se ona uglavnom podudaraju.

Mjesto stanovanja doseljenika u izvorima se katkad, osim najosnovnijeg podatka (ime župe), označava i poblizom odrednicom. U tim su primjerima sadržani nazivi ulica (calle) ili dvorova (corte) unutar pojedine župe, kao i imena kućevlasnika zgrada i stanova u kojima doseljenici obitavaju¹¹. Ako je doseljenik štćenik nekog od tamošnjih hospitała, tada se to u izvoru izričito navodi¹². Napokon, podatke o točnom mjestu stanovanja doseljenika možemo pronaći i u katasticima koji su od XVII. stoljeća vođeni za svaki gradski predio Venecije. Tako iz katastika datiranog 1661. godine zatječemo u župi s. Marino u predjelu Castello doseljenika Bastiana iz Kopra, koji stanuje u Corte de Ca'Gritti. Vlasnik je zgrade (kućni broj 21) plemić Cornelio Contarini, a godišnji najam (affitanza) iznosi 12 dukata¹³.

IMOVNE MOGUĆNOSTI DOSELJENIKA

Najveći dio doseljenika iz Kopra pripadao je srednjem i nižem društvenom sloju. Zanimanja u koja su bili uključeni koperski doseljenici također se ne mogu ubrojiti u djelatnosti koje njihovim nosiocima omogućuju znatniju ekonomsku dobit. Oporuke doseljenika iz Kopra stoga rijetko sadrže podatke o njihovim znatnijim ekonomskim mogućnostima, te su slične stotinama oporuka doseljenika podrijetlom s istočnojadranske obale i iz unutrašnjosti. Od pokretne imovine u oporukama je ponajviše riječ o oskudnoj osobnoj imovini (odjeća, obuća, poneki dio namještaja, posuda i slično) koja se namjenjuje nekom od članova

rodbine ili poznanicima. Kada je riječ o duhovnoj osobi (svećenik), tada se u popisu njegove pokretne ostavštine navode i knjige za bogoslužje (brevijari). Tako koperski župnik Dominik Mazzetti ostavlja sve svoje brevijare župniku crkvene župe u kojoj obitava (s. Marcilian)¹⁴. Za razliku od pokretne imovine, koja je, iako oskudna i uobičajena, redovito spomenuta u oporukama doseljenika, podaci o njihovim nekretninama (posjedi, kuće, zemljišta) u izvorima su vrlo rijetko spomenuti. Među doseljenicima iz Kopra takav je primjer zabilježen u oporuci Margarete, udovice koperskog doseljenika Vicenza, koja spominje vinograd na području Kopra (predio s. Stefano), a oporučno ga ostavlja svojoj djeci¹⁵, te u oporuci spomenutog svećenika Domenica Mazzettia, koji kao mjesto svog obitavanja u Veneciji navodi kuću koju posjeduje njegov nećak Lorenzo, smještenu u župi s. Marcilian¹⁶.

G.A. CANAL detto il CANALETTO:
PONTE DI RIALTO. *Okolo Rialta nalazile su se trgovačke i obrtničke radionice, mjesta u kojima je djelovao značajan broj koperskih iseljenika.*

9 Andriana condam Baldisera de Capo d'Istria del confin ss. Apostoli (ASV, NT, b. 278, br. 51, 29.10.1555); Iacobus condam Domenigo de Capo d'Istria in contrada s. Marzuola (isto, b. 763, br. 40, 23.9.1621); Laura condam Geronimo Gavardi de Capo d'Istria de contrada s. Marzuola (isto, b. 167, br. 231, 23.1.1683).

10 Maria de Iustinopoli de confinio s. Juliani (ASV, b. 825, br. 186, 6.8.1479); Zuane de Capo d'Istria... in contrada s. Maria Zobenigho (isto, b. 324, br. 428, 18.8.1586); Menega de Capo d'Istria sta a s. Stefano (isto, b. 645, br. 227, 11.8.1576); Lucia condam Agostin de Capodistria de contrada s. Trovaso (isto, b. 685, br. 1250, 23.1.1582); Nicolaus de Capodistria de confinio s. Barnaba (isto, b. 1186, br. 157, oko 1496. god); Menega relicta Cusme de Iustinopoli de confinio s. Iacobo de Lupio (isto, b. 1155, br. 332, 18.8.1441).

11 Betta condam Michael de Capo d'Istria habita in casa Pietro Angelo da Mosto (ASV, NT, b. 763, br. 27, 27.7.1624); Margareta de Capo d'Istria... in casa solita habitazione in Corte Bosella in contrada s. Giovanni Batista in Bragora (isto, b. 187, br. 39, 23.7.1670); Zuane de Capo d'Istria fu Andrea habitante in casa del Zuane Grimani fu Antonio in contra s. Maria Zobenigho (isto, b. 324, br. 428, 18.8.1586).

12 Marina condam Zuane de Capo d'Istria habitante nel ospedaletto delle povere del priorado della Misericordia (ASV, NT, b. 33, br. 554, 19.1.1622).

13 X Savi, str. 132'.

14 ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700.

15 La mia vigna che è a s. Stefano de Capodistria lasso la mia fia et l'altra mia a mi fio Giacomo (ASV, NT, b. 191, br. 533, 12.10.1539).

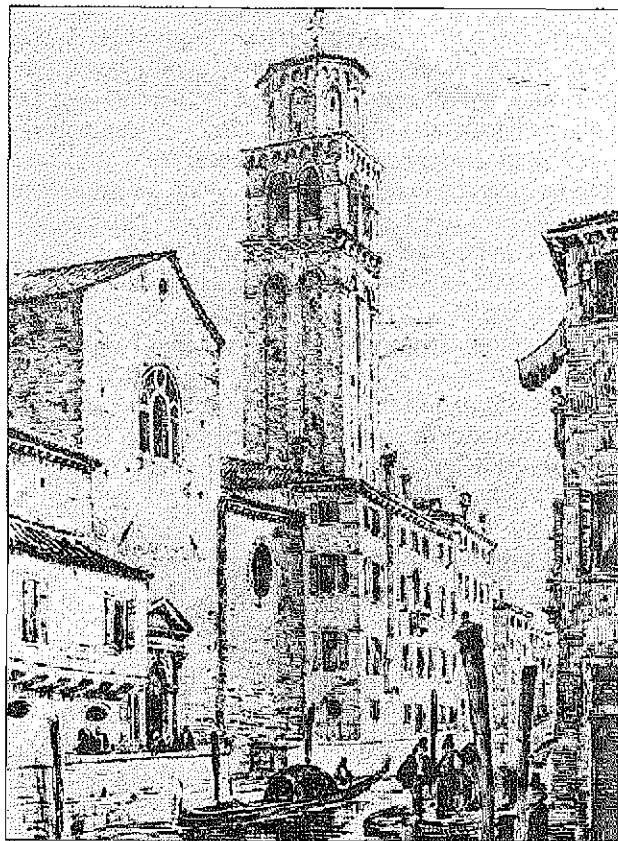
16 ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700.

KRUGOVI SVAKODNEVNE KOMUNIKACIJE: OBITELJ, RODBINA, PRIJATELJSKE VEZE I POZNAVSTVA

Osim do sada navedenih podataka o životu i djelovanju iseljenika u Veneciji, oporuke sadrže brojne podatke o krugovima njihove svakodnevne komunikacije, odnosno o bližim i širim članovima obitelji, rodbine, kao i prijateljskim vezama i poznavstvima. Obitelj i članovi rodbine osnovni su i najvažniji krug življenja svakog doseljenika te su stoga najbliži članovi obitelji u oporukama redovito spomenuti u svojstvu izvršitelja oporuke doseljenika (napose supružnici), a njima se, kao najbližijim osobama, ostavlja i najveći dio imovine. Imetak koji se namjenjuje pojedinim članovima obitelji i rodbine pritom nije istovjetan. Najvrednija imovina (veće svote novca, veće količine pokretne imovine) u pravilu se namjenjuje najbližim članovima obitelji, dok su širim rodbinskim krugovima namijenjeni poneki dio pokretne imovine oporučitelja ili manje novčane svote. Jednako tako, pri imenovanju glavnog nasljednika (*herede residuario*) cjelokupnih oporučiteljevih dobara, prednost ima najuži obiteljski krug (jedan od supružnika ili izravni potomci), a tek u slučaju ako ih nema (napose u slučaju smrti), imovina se određuje nekom od preostalih živućih rođaka¹⁷.

Prijatelji i poznanici čija imena susrećemo u oporukama koperskih doseljenika pretežito su osobe iz Venecije ili nekog drugog grada Apeninskog poluotoka, dok se tek u manjem broju dokumenata spominje poznavstvo s doseljenicima iz drugih dijelova istočno-jadranske obale. U oporukama se poznanici koperskih doseljenika najčešće spominju u svojstvu svjedoka pri sastavljanju oporuka. Zanimanja i mjesta stanovanja svjedoka najčešće se podudaraju s oporučiteljevim, te je stoga jasno da je uglavnom riječ ljudima srednjeg i nižeg društvenog statusa, čije su ekonomske mogućnosti i poslovanje slični mogućnostima i poslovanju većine doseljenika u Veneciji¹⁸. Poznanici koperskih doseljenika

spomenuti su katkad i kao izvršitelji oporuka. I u ovom slučaju najviše ih je podrijetlom iz Venecije¹⁹, a tek iznimno zatječemo stanovnike Venecije za koje možemo, na osnovi njihovih prezimena, pretpostaviti da su podrijetlom s istočnojadranske obale²⁰. Pri podjeli svoje ostavštine koperski doseljenici spominju, uz već spomenute članove obitelji i rodbine, ponekog od svojih poznanika, a ostavljaju im predmete iz svoje pokretne imovine²¹.

Crkva s. Martino di Castello. U ovoj župi zabilježeni su doseljenici iz Kopra.

- 17 Catarina condam Zorzi da Capo d'Istria consorte Marco Antonio de Cesena: Lasso tutti et cadauni miei beni a Margareta mia fiola et a Marco Antonio mio marido li lasso ducati quinque et lo prego che sii commissario; Voglio et ordino che siano vendutte le mie robbe che mi attrovo et che il tratto di quelle sii investido a utile et beneficio di detta mia fiola... (ASV, NT, b. 10, br. 104, 12.9.1577); Vicentius Divo de Iustinopolis condam ser Iohannis: Lasso Agnesina uxor mea stari otto frumenti e sua dote; Lasso Andree Divo consobrino meo vestes et habitis; Residuuum lasso uxore mea in vita sua e doppo la sua morte Andrea Divo e Francesco Divo suoi fradelli (isto, b. 968, br. 475, 23.10.1525).
- 18 Giacomo fu Pietro caleger i Iseppo de Francesco Biger svjedoci su Andrijane pok. Baldisare (ASV, NT, b. 278, br. 51, 29.10.1555); Francesco Dario de Gasparo i Niccolò de Domenico samiter svjedoci su Jakova pok. Grgura (isto, b. 684, br. 982, 1.9.1579); Zuane Maria Veronese spezier i Marcantonio Monte svjedoci su Ivana pok. Andrije (ASV, NT, b. 324, br. 428, 18.8.1586).
- 19 Maria de Iustinopoli: Commissario Ilarius Zivallinus apotezarius de s. Barnaba (ASV, NT, b. 825, br. 186, 6.8.1479); Nicolaus de Capodistria: Famulus seu officialius ad officium dominum Iohanne condam Andrei (voglio) meo solo commissario et executore de questo mio testamento (isto, b. 1186, br. 157, oko 1496).
- 20 Marina condam Zuane de Capo d'Istria: Lasso miei commissarii Antonio Pecina e Eufemia sua sorella (ASV, NT, b. 33, br. 554, 19.1.1622).
- 21 Zuane de Capo d'Istria: Lasso alla fia de Veneranda moier de Zanetto sta in contra di s. Maurizio ducato uno per una volta tantum; Item lasso ducato uno alla fia de Thomaso calegher sta in contra s. Maurizio; Item lasso a Greguol Rago fiol de Zanetto il mio zupon negro de mezza lana et un paro di calzi de panno roani vecchi e una camisoia rassa; Item lasso alla puttina de Antonio di Putti sta a s. Lio ducati doi; Item lasso a Berto garzon del Francesco scultor un zupon vecchio et una camisa vecchia (ASV, NT, b. 324, br. 428, 18.8.1586).

Od gradova iz kojih potječu doseljenici koji se u svojim oporukama prisjećaju ili za svjedoke uzimaju koperske doseljenike najčešće se spominje južno-dalmatinski grad Kotor, dok se od ostalih spominju još samo Šibenik i Modruš²².

Rijetki su doseljenici iz Kopra koji su tijekom života i boravka u Veneciji stekli takve ekonomske mogućnosti ili bili u prilici da u svojoj kući imaju posluhu. Jedan takav primjer je svećenik Domenico Mazzetti koji u svojoj oporuci spominje služavku (serva) Luciju Moinu, podrijetlom iz okolice Trevisa, kojoj u znak zahvalnosti za dugogodišnju službu ostavlja dio svoje pokretne imovine²³. Posebno zorno je službu svoje služavke Margarete u svojoj oporuci opisala Marina pok. Ivana iz Kopra. Spominjajući kako ju je Margareta tijekom mnogih godina odano služila, te joj svakog dana, "i po kiši i vjetru", donosila hranu i brinula se za nju s najvećom pažnjom, Marina joj ostavlja pet dukata²⁴. Ivan pok. Andrije iz Kopra stanovao je tijekom svog boravka u Veneciji u kući u vlasništvu mletačkog plemića Zuane Grimani. U toj su kući bile i služavke obitelji Grimani, Marija i Betta, kojima koperski doseljenik ostavlja manji dio svoje pokretne imovine²⁵.

VJERSKI ŽIVOT. ODNOS PREMA CRKVENIM USTANOVAMA U VENECIJI I DOMOVINI

Nezaobilazan vid svakodnevnog života čovjeka prošlih stoljeća činili su vjerski život, religioznost i povezanost s vjerskim ustanovama i duhovnim osobama u mjestima iz kojih su potjecali i u kojima su živjeli i djelovali. Prvi podatak u oporukama doseljenika vezan

uz njihov odnos prema vjerskim ustanovama u gradu na lagunama jest određivanje mjesta njihovog posljednjeg počivališta. Zanimljivo je pritom primijetiti da je većina oporučitelja iz Kopra za mjesto pokopa odredila crkvena ili samostanska groblja u župama predjela Cannaregio²⁶, dok je Castello, mjesto u kojem tijekom svih prošlih stoljeća bilježimo najizrazitiju koncentraciju koperskih doseljenika, zastupljen samo jednim primjerom²⁷. Koperski doseljenici češće kao mjesto pokopa određuju i župe drugih predjela Venecije (s. Marco, Dorsoduro)²⁸, u kojima su, kada je riječ o mjestu njihova stanovanja, znatno rjeđe zastupljeni.

Zanimljiv je odnos koperskih doseljenika prema vjerskim ustanovama u Veneciji. U oporukama doseljenika iz drugih dijelova istočnojadranske obale najčešće su obdarivani mletačke crkve i samostani, ponajprije oni koji su bili u blizini mjesta obitavanja doseljenika ili oni čija su groblja određivana kao mjesta njihova pokopa. Bratovštine i hospitali rjeđe su spominjani i njima je najčešće ostavljena manja svota. Za razliku od tih primjera, u oporukama koperskih doseljenika gotovo da ne nalazimo podatke o darivanju crkava, samostana i bratovština u Veneciji. Izuzev oporuke Vicenza Diva, koji, određujući crkvu s. Geminiano za mjesto svoga pokopa, ujedno ostavlja toj crkvi pet dukata²⁹, izvori ne bilježe nikakve druge podatke o ostavštinama koperskih doseljenika mletačkim crkvama, samostanima i bratovštinama. Oni češće oporučno darivaju mletačke hospitale, napose one najpoznatije (s. Antonio, Madonna della Pietà, s. Zuane Polo, Incurabili). Hospitalima se najčešće ostavljaju manje svote, pri čemu se katkad izričito navodi svrha upotrebe novca (za gradnju hospitala, za štićenike hospitala koji su dužni sudjelovati u posljednjem ispraćaju pokojnika)³⁰.

22 Bernardus Pidrisus filius Francesci de Iustinopoli svjedok je Nadalinu iz Kotora (ASV, NT, b. 71, br. 160, 21.7.1480); Vicentius de Iustinopoli svjedok je Justine, supruge Dimitrija iz Kotora (isto, b. 742, br. 28, 3.1.1513); Vicenzo Divo de Capodistria svjedok je Margarete pok. Ivana Milovića iz Šibenika (isto, b. 968, br. 329, 30.11.1514); Georgius condam Iohannis de Modrussa marinarius: Item dimitto Dorothee de Iustinopoli ducati quinque (isto, b. 360, br. 124, 21.5.1464); Damianus de Cattaro servitor del magnifico signor Francesco de Mosto: Lasso due camise de donna alfa moier dell più belle che sia a Menega de Capo d'Istria sta a s. Staffano (isto, b. 645, br. 227, 11.8.1576).

23 Lasso serva Lucia Moina de villa Zorma territorio de Treviso una litiera e un stramazzo, linzuoli, coperte alla stagione, un par lane a suo benepiacito, una mezza dozzena di tavaglioli e doi mantilli (ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700).

24 Margarta mia massera cinque ducati... che lei mi fa già tanti anni in vegrin ogni giorno a portarmi il mangiare con pioggia et vento con grandissima pacienza et carità (ASV, NT, b. 11, br. 322, 30.6.1590).

25 Lasso a Maria massera qui in casa la mia cassa granda voda; Item a Betta massera qui in casa l'altra mia cassa picola voda (ASV, NT, b. 324, br. 428, 18.8.1586).

26 Don Domenico Mazzetti: Voglio chiel corpo mio sia sepolto in archa di Ca'Mazzetti in chiesa dei Padri Serviti de questa città senza pompa (ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700); Lucia condam Agustin de Capodistria: Il corpo mio voglio sia sepolto a s. Barnaba (isto, b. 685, br. 1250, 23.1.1582); Laura condam Geronimo Gavardo pokopana je, kako stoji u bilješci na kraju oporuke, u crkvi s. Marcuola (isto, b. 167, br. 231, 23.1.1683).

27 Catarina condam Zorzi de Capo d'Istria: Voglio il corpo mio sia sepolto a s. Zaccaria (ASV, NT, b. 10, br. 104, 12.9.1577).

28 Vicentius Divo de Iustinopoli: ... sepolto in capella s. Geminiani cui lasso ducati quinque (ASV, NT, b. 968, br. 475, 23.10.1525); Zuane de Capo d'Istria: Voglio esser sepolto nel campo santo a s. Stefano in una cassa de legno (isto, b. 324, br. 428, 18.8.1586).

29 ASV, NT, b. 968, br. 475, 23.10.1525.

30 Catarina condam Zorzi de Capo d'Istria: ... et manchando dita mia fiola lasso tutto al hospital de s. Zuane Polo et alla Pietà per l'anima mia (ASV, NT, b. 10, br. 104, 12.9.1577); Iohannes de Capite Istrie: Lasso per cadauno hospitalale mezza ducato (isto, b. 875, br. 107, 5.6.1467); Maria de Iustinopoli: Residuum dimitto fabrice hospitali s. Antonii (isto, b. 825, br. 186, 6.8.1479); Vicentius Divo de Iustinopolis: Lasso ducato uno hospitalale Pietatis; Lasso hospitalale s. Antonio ducato uno (isto, b. 968, br. 475, 23.10.1525).

Istraživanje vjerskog života i odnosa prema crkvenim ustanovama u Veneciji ne bi bilo cjelovito kada bi se ispustio odnos koperskih doseljenika prema vjerskim ustanovama u gradu iz kojega potječu. Sadržaj tih dijelova oporuka ukazuje na to da doseljenici, unatoč potpunoj uklopljenosti u život u novoj sredini, nisu zaboravljali niti prekidali veze sa starim krajem. Tako koperski svećenik Domenico Mazzetti, koji posljednje dane svog života provodi u Veneciji, ne zaboravlja na stolnu crkvu rodnog grada, te određuje izvršitelju svoje oporuke, nećaku Lorenzu, da nakon njegove smrti proda svu njegovu robu, te nakon podmirivanja svih legata sav ostatak preda koperskoj stolnici za spas oporučiteljeve duše³¹. Jedna koperska crkvena ustanova spominje se i u oporuci Laure pok. Gerolima Gavardo. Osim odredbe o održavanju jedne "mansionarie" u crkvi sv. Blaža u Kopru, Laura izričito navodi da se, ako ne bude imala zakonitih nasljednika, sva njezina dobra daruju redovnicama istog koperskog samostana³².

Naposljedku, spomen o bratovštini sv. Lazara u Kopru zatječemo u oporuci Margarete, udovice koperskog doseljenika Vicenza, koja toj bratovštini namjenjuje pet marcella³³.

Rio S. Barnaba u predjelu Dorsoduro, mjesto obitavanja mnogih doseljenika iz Kopra.

Na kraju razmatranja vjerskog života koperskih doseljenika u Veneciji potrebno je ukratko spomenuti i njihov odnos prema bratovštini slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna (Scuola dei ss. Giorgio e Trifone, Scuola degli Schiavoni, Scuola Dalmata). Osnovana 1451. godine, bratovština je okupljala ponajprije doseljenike s dalmatinskih područja mletačkog dominija, ali

su tijekom njezinog višestoljetnog i do današnjeg dana neprekinutog djelovanja njezini članovi bili i doseljenici iz drugih dijelova istočnojadranske obale i iz unutrašnjosti. Iz Kopra bilježimo samo nekoliko članova bratovštine, bez podatka da je netko od njih obnašao neku od dužnosti u upravnom odboru bratovštine. Godine 1663. i 1668. kao članica bratovštine spominje se tkalja Pasqua, dok su Gierolimo Morali i Gierolimo Ruzzatto upisani u knjigu članova bratovštine 1672. odnosno 1677. godine³⁴.

PROCESI, OSUDE, KAŽNJAVANJA I OSTALI OBLICI NEŽELJENE NAZOČNOSTI GRAĐANA KOPRA U VENECIJI

Neuobičajena, neželjena i prisilna nazočnost građana Kopra u Veneciji u izvorima je mnogo rjeđe spominjana od uobičajene. Razlozi takve vrste dolaska i boravka u Veneciji ponajprije su sudski sporovi i procesi, kažnjavanja i izdržavanja zatvorske kazne, ali i slučajni, neočekivani oblici nasilnog zadržavanja, uhićenja ili kažnjavanja. U prošlom sam radu ukratko navela najvažnije službe Mletačke Republike koje su bile mjerodavne za različite vrste krivičnih djela i prekršaja, bilo da je riječ o civilnim, crkvenim ili krivičnim prekršajima i sudskim procesima, te ću ovdje ukazati na najpoznatije procese i kažnjavanja koperskih građana u Veneciji. Proces protiv sljedbenika nauka Martina Luthera najčešći su, a u krugu osoba privedenih na sudsku istragu i saslušavanja, među kojima susrećemo i niz istaknutih imena onodobnog Kopra, zasigurno prednjače osobama privedenim na sudsko istraživanje zbog druge vrste prekršaja. O toj problematici napisan je već niz radova, od kojih napose vrijedi spomenuti čitavu seriju priloga A. Miculiana³⁵, pa ću se samo ukratko osvrnuti na kronološki tijek procesa protiv koperskih građana pred sudom inkvizicije u Veneciji, te navesti njihova imena, godine početka i održavanja procesa, kao i naziv optužbi zbog kojih su izvedeni pred sud. Zasigurno je najistaknutija ličnost optužena za protestantizam koperski biskup Petar Pavao Vergerije Mladi (1498-1565), koji je smatran glavnim zagovornikom protestantskog pokreta i uz čije je djelovanje vezan još niz drugih istaknutih koperskih ličnosti, protiv kojih je, jednako kao i protiv Vergerija, pokrenut istražni postupak u Veneciji. Uz Petra Pavla Vergerija, protiv kojeg se sudski postupak vodio od 1544. do 1563. godine, u popisu privedenih na saslušanje pred Santo Ufficio bilježimo i njegovog brata Aurelija (1580. god.), Alvisea Vergerija (1544. god.), te niz sljedbenika protiv

31 ASV, NT, b. 167, br. 331, 19.11.1700.

32 ASV, NT, b. 167, br. 231, 23.1.1683.

33 Lasso cinque marcelli alla scuola de s. Lazzaro de Capodistria (ASV, NT, b. 191, br. 533, 12.10.1539).

34 ASD, LCS, god. 1663., 1668., 1672., 1677.

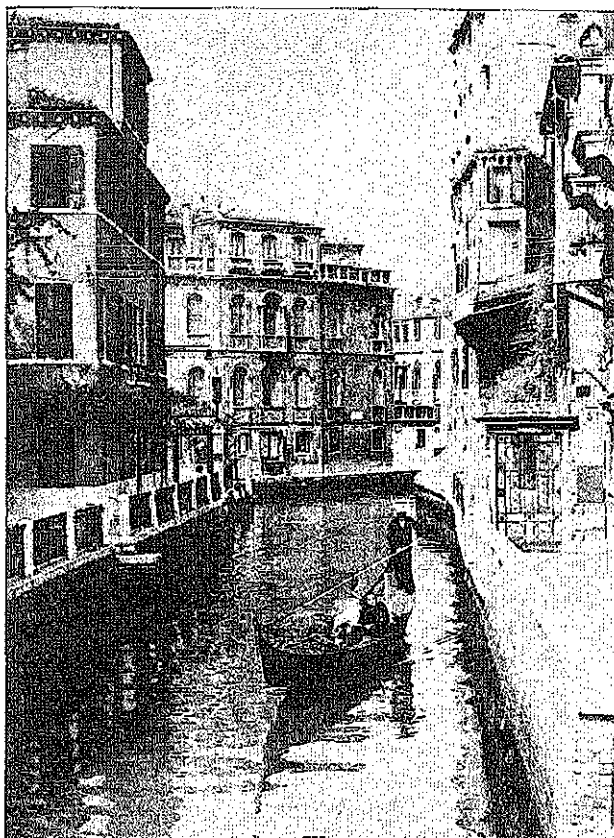
35 Miculian 1979-1980, 1981-1982, 1982-1983, 1983-1984.

kojih se sudski postupak vodio u Udinama³⁶. Slijedi niz ostalih koperskih građana, a za većinu njih opise sudskih procesa možemo pronaći u radovima A. Miculiana: Giacomo Constantini (1544), Odorico Teofanio (1562), Francesco Ottobon (1567), Almerico Sabino (1570), Girolamo Brato (1577), te Sebastiano de Valentini (1588), optužen zbog odbijanja ispovijedi i posjedovanja kalvinističke literature³⁷. Osim navedenih osoba, redovito optuženih za pristajanje uz Lutherov nauk, od XVI. do XVIII. stoljeća zabilježen je niz stanovnika Kopra protiv kojih je, iz ponešto drukčijih razloga, vođen proces pred uredom mletačke inkvizicije. Zbog optužbe za zloupotrebu religije (abuso di religione) optuženi su iste (1550) godine Fosca Cognato, supruga Nikole, Andrea pok. Marka Malfatti, te Martino Tomecht. Skandalozne izjave (proposizioni scandalosse) teretile su 1694. godine Santa, člana ugledne i u mletačkoj službi često spominjane obitelji Gavardo, dok su izjave i istupi ocijenjeni kao heretički (proposizioni hereticali) bile povod da se otvori proces protiv redovnika Domenica Pellegrinia 1775. godine. Nedovoljno je jasna i optužba "zavodenje u vjeri" (seduzione in confessione) zbog koje je 1707. godine bio okrivljen fratar Vicenzo Davanzo, dok su optužbe za čaranje i magiju (stregherie), protiv koperske stanovnice Lucije 1667. godine, jedna od najčešćih optužbi zbog koje su pred istražni sud u Veneciju dolazile žene. Naposljetku, godine 1588. zabilježen je proces protiv Girolama Viole, optuženog sa sodomiju³⁸.

Poseban oblik neželjenog i prisilnog zadržavanja u Veneciji je i zatočeništvo, što je tijekom svog boravka u gradu na lagunama doživjela nekolicina istaknutih Koprana. Još sredinom XIV. stoljeća, u vrijeme kada se u Kopru mletačka vlast nije dovoljno učvrstila, te su pobune toga i niza drugih istarskih i dalmatinskih gradova (npr. Zadra) bivale učestalom pojavom, mletačka vlast primjenjivala je drastičnu metodu slanja u progonstvo nekolicine predstavnika najistaknutijih i najbuntovnijih plemićkih obitelji. Tako je 1348. godine iz Kopra u Veneciju u privremeno zatočeništvo poslano nekoliko istaknutih plemića, koji su, jednako kao i gotovo istovremeno zatočeni Zadranjci, nakon nekog vremena bili pušteni na slobodu³⁹.

Pojedinačne primjere kratkotrajnog zatočeništva zatječemo u primjeru istaknutog koperskog humanista i književnika Petra Pavla Vergerija Starijeg (1370-1444) kojega su, iz nedovoljno razjašnjenih razloga, za njegovog posjeta Veneciji 1409. godine, uhitili prokurator sv. Marka Francesco Correr i zapovjednik pred-

jela sv. Marka Benedetto Venier i jedan dan držali ga kao zatočenika⁴⁰. Još nam je manje razumljiv razlog kratkotrajnog boravka u zatvoru u Padovi koperskog plemića Giovannia de Albertia, koji je neposredno prije toga (1430-1432) spominjan na uglednoj dužnosti rektora sveučilišta u tom gradu⁴¹.

Rio S. Trovaso. U župi S. Trovaso (Dorsoduro) spominju se tijekom prošlih stoljeća iseljenici iz Kopra

Najstrašnije i po osuđenike najpogubnije zasigurno su ipak bile smrtne kazne, zbog različitih krivičnih prijestupa, čije je izvršenje često izvođeno na jezovit način. Tako u popisu optuženih i kažnjenih smaknućem za različite teške zločine i kriminalnu djelatnost, od VIII. stoljeća do pada Republike, bilježimo dva primjera tako drastičnog kažnjavanja koperskih građana. U prvom je riječ je o 34-godišnjem Lukreciju (u izvoru se navodi i kao Leonardo) Paguzzi iz Kopra, koji je zbog nepoznatog zlodjela 1631. godine obješen⁴². Iz godine 1758.

36 Miculian 1980-1981.

37 Miculian 1981-1982.

38 Processi 1886, str. 213-218.

39 Semi 1975, str. 107-130.

40 Zilio 1913, str. 75.

41 Zilio 1913, 111.

42 Tassini 1966, str. 297.

nalazimo mnogo iscrpniji opis jezovito sročene kazne Koprani Ivanu Mariji Miloviću (Mileusi ili Milevoi), starom oko 45 godina, koji se u Veneciji bavio krojačkim obrtom (*sarte da donna*). Milović je optužen za ubojstvo i krađu neke Mlečanke, koja je, kako stoji u izvoru, bila njegova dobročiniteljica i zaštitnica (*benefattrice*). Prema prvotnoj odluci, izvršenju smrtne kazne trebala su prethoditi mučenja (vezivanje za konja i povlačenje po zemlji), ali je, nakon njegove molbe, koja je usvojena, egzekucija obavljena "samo" odsijecanjem glave i komadanjem već mrtvog Milovićevog tijela⁴³.

ISTAKNUTI KOPERSKI KNJIŽEVNICI, UMJETNICI I ZNANSTVENI DJELATNICI U VENECIJI

Tijekom svih proteklih stoljeća između Kopra i Venecije postojale su brojne i raznovrsnim oblicima izražene kulturno-umjetničke veze i prožimanja. U Koprnu je djelovao niz značajnih slikarskih majstora, a brojna slikarska djela, graditeljska zdanja i klesarsko-kiparski radovi koperske spomeničke baštine nastali su naredbom iz Venecije ili pod izravnim utjecajem neke od tamošnjih majstorskih radionica. Talijanski, te tako i mletački književnici spominjali su Koper u svojim djelima, a spomen na posjet Koprnu sačuvao se i u korespondenciji Francesca Petrarce⁴⁴ i dnevniku putovanja mletačkom "Terra femom" glasovitog kroničara Marina Sanuda iz 1483. godine⁴⁵. Pod izravnim utjecajem Venecije, u Koprnu su se osnovala književna i kazališna društva, a knjige tada najčitanijih književnika uvijek su iz Venecije brzo stizale u Koper. Prožimanje kulturnih utjecaja, prenošenje svježih umjetničkih tokova, te konkretna komunikacija umjetnika, književnika i znanstvenika nije se, međutim, odvijala isključivo u jednom smjeru. Tijekom svih proteklih stoljeća iz Kopra su u Veneciju iz različitih pobuda i na nejednako dugo vrijeme odlazili mnogi intelektualci, kulturni djelatnici, umjetnici, poslanici, vojni časnici, te drugi koperski građani i plemići koji su vrsnošću svoje struke i znanjem pronosili ime svojih obitelji i rodnog grada duž

čitavog Apeninskog poluotoka. Ponajprije, već je odlazak na visokoškolske ustanove značio napuštanje rodnog grada i odlazak na neko od talijanskih sveučilišta, pri čemu je Padova - jedinstveno sveučilište za cjelokupno područje mletačkog dominija, zasigurno imala najistaknutije mjesto. Podugačak bi bio popis Koprana koji su studij prava (kanonskog i civilnog), medicine, filozofije ili književnosti pohađali na tom sveučilištu⁴⁶. Neki od njih, poput Antonia Zarottia (rektor artista 1472. god.⁴⁷ ili Giovannia de Albertisa (rektor artista 1431. god.⁴⁸) obnašali su i istaknute dužnosti rektora na svojim odsjecima, te su grbovi njihovih obitelji ukrašavali predvorje sveučilišta. Nemali broj njih ostajao je i nakon završetka studija u Padovi, djelujući niz godina, a ponekad i do kraja života, kao sveučilišni profesori i istaknuti znanstvenici u svojim disciplinama (Cristoforo Zarotti, Filippo Vergerio, Bartolomeo Petronio, Niccolò Petronio, Giorgio Almerigotti, Cristoforo Verzi, Santorio Santorio, Girolamo Polesini i drugi).

U Padovi je kao dugogodišnji profesor medicine djelovao tada zasigurno jedan od najuglednijih liječnika i začetnik eksperimentalne medicine - Santorio Santorio (1561-1636), koji je nakon umirovljenja ostatak života proveo u Veneciji, gdje mu je mletačka vlada zbog mnogih zasluga dodijelila doživotnu potporu i imenovala ga predsjednikom tamošnjeg liječničkog društva. Kada je u Veneciji 1630. godine izbila kužna epidemija, Santorio se još jednom istaknuo kao vrstan praktičar, aktivno djelujući i svojim bogatim iskustvom i savjetima pomazući njezino suzbijanje⁴⁹.

Koprani se spominju i kao poučavatelji u samoj Veneciji. Tako je Daniele de Bernardo del Pozzo iz Kopra između 1402. i 1404. godine držao skolu u župi ss. Apostoli u mletačkom predjelu Cannaregio. U izvorima je sačuvano da mu je mletački plemić Agostino Corner plaćao 20 dukata mjesečno za poučavanje njegovih sinova Marca i Jacopa u latinskom jeziku i književnosti⁵⁰.

Različite su veze s Venecijom održavali i mnogi drugi istaknuti Koprani prošlih stoljeća. Nemali dio njih,

43 Tassini 1966, str. 311.

44 Petrarca je Boccaccia pozvao da sa njime posjeti Koper i Trst "dove per lettere di fede degnissime so che regna una dolcissima tempa di clima". Petrarca je u Koprnu boravio više puta (1363., 1367. god.) i odatle je uputio niz pisama svojim prijateljima (Ziliotto 1911, str. 233-235; isti, 1913, str. 13).

45 Itinerario 1847, str. 148-149; Ziliotto 1911A, str. 202-204; Poli 1952, str. 17-18.

46 I più illustri 1866; Costa 1895, str. 361-389; Ziliotto 1910, str. 18-19; isti 1913, str. 109-110; Totto 1937., str. 151, 154; Grmek 1957, str. 334-374; Caprin 1968 I, str. 217.

47 I più illustri, str. 8; Costa 1895, str. 362; Ziliotto 1913, str. 110; Totto 1937., str. 154; Grmek 1957, str. 339.

48 I più illustri, str. 8; Costa 1895, str. 361; Ziliotto 1913, str. 111; Castiglioni 1925; Totto 1937, str. 154; Grmek 1957, str. 340.

49 Santorio je umro u Veneciji 1536. godine, gdje je svečano pokopan u crkvi Madonna dei Servi. Kada je crkva srušena 1812. godine njegovi su posmrtni ostaci pohranjeni u padovanskom anatomskom muzeju. Tako se danas u dvorani medicinskog fakulteta u Padovi s portretima slavnim anatomima nalazi se u staklenom ormanu originalna Santorijeva lužanja (Stanković II, str. 235-259; Ziliotto 1910, str. 58-59; Grmek 1952; isti 1957, str. 337, 363). U Padovi je medicinu studirao, te kasnije djelovao u Veneciji i Koprani Cesare Zarotti (1610-1670), Totto 1937, str. 154.

50 Ziliotto 1913, str. 25-26.

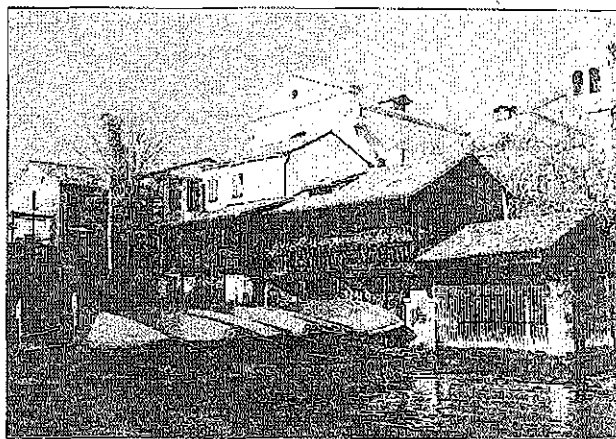
poput brojnih članova uglednih koperskih plemićkih obitelji Gavardo⁵¹, Gravisi ili Brutti, svojom su službom u mletačkoj vojsci, u kojoj su katkad zauzimali vrlo istaknute položaje, sudjelovali u gotovo svim ratovima i vojnim pohodima Republike. Poneki od njih, poput Barnabe Bruttia, mletačkog dragomana u Carigradu početkom XVIII. stoljeća, stekli su zaslužna priznanja titule punopravnih mletačkih vitezova (cavaliere di s. Marco)⁵², a posjedi koje su kao leno dobivali nakon iskazivanja u pojedinim vojnim pothvatima bili su rasprostranjeni uzduž svih dijelova Veneta, ali i na dijelu mletačkog dominija u Dalmaciji i na Istoku. Dio njih posvetio se i upravno-administrativnim poslovima ili su u diplomatskoj službi kao poslanici Venecije djelovali niz godina u različitim dijelovima mletačkog interesnog područja u Europi, na Levantu i područjima Osmanlijskog Carstva⁵³.

Djelovanje niza koperskih književnih stvaralaca također je neizostavno povezano s Venecijom. Većina je, iako su obitavali u Kopru, održavala žive veze s mletačkim književnicima i širim tamošnjim intelektualnim krugovima, a svoja su djela najčešće objavljivali u nekoj od mletačkih tiskara⁵⁴. Njihove veze i poznanstva katkad su obuhvaćali i najistaknutije onodobne mletačke književne djelatnike, poput Steffana Carlia (1726-1813), bliskog prijatelja komediografa Carla Goldonia, s kojim se tijekom svog djelovanja u Veneciji često sastajao i održavao razvijenu korespondenciju⁵⁵.

Iako rođen u Padovi, Girolamo Muzio (Padova, 1497 - Paneretta kod Firenze, 1576) potječe iz Kopra, te se uz njegovo ime nerijetko susreće dodatak "Iustinopolitano". Djelujući kao diplomat, teološki pisac i književnik u različitim dijelovima Italije (Rim, Ferrara, Padova, Urbino, Pesaro), Muzio je tijekom procesa protiv sljedbenika protestantskog pokreta u Kopru (ali i drugim dijelovima Istre i mletačkog dominija) odigrao značajnu ulogu. Kao agent rimske inkvizicije, Muzio je tijekom XVI. stoljeća često boravio u Veneciji, ističući se kao dosljedan

protivnik luteranizma i napose njegovog najopasnijeg promicatelja iz Kopra - Petra Pavla Vergerija⁵⁶.

U Veneciji je u drugoj polovici XVIII. stoljeća djelovao i Kopranin Giovanni Valle, istaknuti onodobni kartograf i autor niza karata talijanskih regija i gradova⁵⁷.

Škver (brodogradilište) S. Trovaso. Jedno od najstarijih mletačkih brodogradilišta u kojem su zaposlenje nalazili i iseljenici iz Kopra.

U gradu na lagunama djelovao je i niz slikara, graditelja, kipara, klesara i minijaturista podrijetlom iz Kopra. Iako se neki od njih ne mogu ubrojiti u najistaknutije predstavnike svoje vještine toga vremena, njihovo djelovanje i stvaranje u Veneciji doprinosilo je kako obogaćivanju kulturno-umjetničke baštine toga grada, tako i razvijanju umjetničke komunikacije između dviju jadranskih obala. Jedan od prvih u izvorima spomenutih koperskih umjetnika u Veneciji zasigurno je

51 Alessandro Gavardo, sekretar je generala mletačke vojske Bartolomea Coleoni i mletački poslanik oko 1511. godine (Caprin 1968 I., prilog XXVI; Stanković III, str. 20); Gavardo de Gavardo je zbog vojnih zasluga 1366. godine stekao mletačko državljanstvo (Sardegna 1880-1881, str. 79-80), a Rinaldo Gavardo I. spominje se 80-ih godina XV. stoljeća kao sekretar, nuncij, ambasador i komisar mletačke vlade u Toscani (Stanković III, str. 13-14).

52 Stanković II, str. 153; Zilio 1910, str. 61; Caprin 1968 I., str. 217. O istaknutim Kopranima u mletačkoj vojnoj službi usp. Stanković II.

53 Agostino Firmano bio je u XV. stoljeću tri godine "precettore e cancelliere comunità di Torcello, Mazzerbo e Burano" (Zilio 1913, str. 110); Vitore Bon je 1447. godine kancelar generalnog zapovjednika vojske Michielija i nuncij Venecije milanskom knezu; Lugnani Tiso, god. 1454. spominje se kao "contestabile di Gattamelata" (I più illustri 1866, str. 23); književnik Agostino Vida "cancelliere capitanato di Padua" 1621. god (Totto 1937, str. 152). Također je i Petar Pavao Vergerije Mladi nakon stjecanja doktorata prava na padovanskom sveučilištu prvo vrijeme službu obnašao na području Veneta (Stanković I, str. 349-426). Carli Gian Rinaldo obavljao je dužnost mletačkog poslanika u Ugarskoj, a u Carigradu je u istom svojstvu imao čin "dragoman grande" (Stanković II, str. 279-282).

54 U Veneciji je svoju tiskaru krajem XV. stoljeća imao i jedan koperski tipograf - Bartolomeo Polusio (Zilio 1910, str. 18; isti 1913, str. 117).

55 Longo 1907, str. 43-47; Zilio 1910, str. 73.

56 U nizu objavljenih književnih i teoloških djela koje je Girolamo Muzio objavio u Veneciji napose treba spomenuti čuvene "Le Vergeriane" (Venezia 1550), spise upućene protiv Petra Pavla Vergerija i njegovih sljedbenika, a koje su imale nemali odjek i bitno pripomogle suzbijanju protestantizma u ovim krajevima (Stanković II, str. 131-217; Glaxich 1847; I più illustri, str. 15-16; Zenatti 1880-1881; Zilio 1910, str. 34; Paschini 1927; Totto 1937, str. 125; Semì 1975, str. 213-214).

57 Stanković II, str. 197-212.

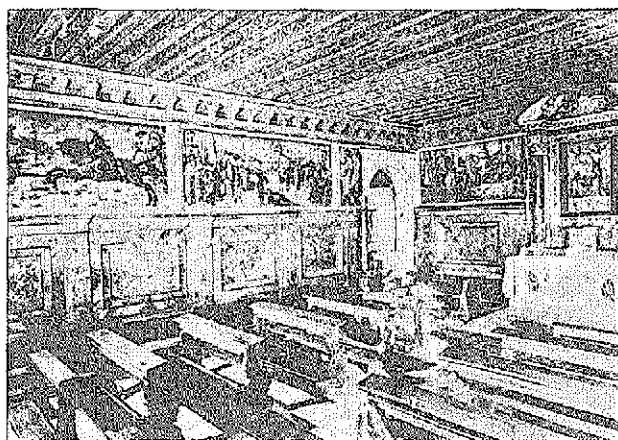
Domenico da Capo d'Istria, graditelj, klesar i kipar čije djelovanje u Veneciji bilježimo potkraj XIV. i u prvoj polovici XV. stoljeća⁵⁸. Potkraj 1600 u Veneciji studij teologije u okviru franjevačkog samostana s. Francesco della Vigna polazi Giuseppe Dona (Koper 1665-Koper 1744). Od 1703. godine u Veneciji djeluje kao svećenik-kapelan u privatnoj kapeli obitelji Corner-Piscopia u crkvi s. Luca. Istaknuo se kao izrazito vješt minijaturist. Tijekom boravka u Veneciji, a i nakon povratka u Koper 1721. godine izradio je brojne minijature za različite talijanske gradove i naše krajeve (Dalmacija, Bosna), a od mletačkih narudžbi ističu se djela za franjevački samostan s. Francesco della Vigna, augustinski s. Stefano, te samostan konventualaca s. Maria dei Frari⁵⁹.

Zasigurno su najpoznatiji i sačuvanim djelima najistaknutiji umjetnici koji su iz Kopra djelovali u Veneciji braća Francesco (1656-1746) i Angelo (1669-1753) Trevisani. Francesco je slikarsku vještinu u Veneciji izučavao u radionici majstora Antonia Zanchia, da bi poslije glavninu svog života proveo djelujući u Rimu. U Veneciji su njegova djela u crkvi s. Rocco i u palači obitelji Contarini. Za razliku od Francesca, koji je većinu života proveo u Rimu, Angelo Trevisani uglavnom je živio i djelovao u Veneciji, pa je broj crkava u kojima bilježimo njegove slike mnogo veći (crkva s. Zaccaria, s. Francesco della Vigna, s. Alvise, s. Stae, s.

Vitale, s. Pantaleon, katedrala u Chioggi, te u postavi Galerije moderne umjetnosti u Veneciji)⁶⁰.

ZAKLJUČAK

Na kraju razmatranja nazočnosti i djelovanja koperskih iseljenika u Veneciji u razdoblju od XV. do XVIII. stoljeća može se zaključiti da je proces doseljavanja, ostanka i djelovanja doseljenika iz Kopra, jednako kao i iz Pirane, pojava koja je, iako nejednakim intenzitetom, trajala tijekom cjelokupnog razdoblja višestoljetne mletačke uprave nad tim područjem. Iako su im uzroci doseljavanja različiti, svakodnevni život i djelovanje Koprana u Veneciji bitnije se ne razlikuje od većine doseljenika s istočnojadranske obale. Društvenom strukturom pretežito pripadnici srednjeg i nižeg društvenog sloja, koperski su se doseljenici u Veneciji najčešće bavili uobičajenim zanimanjima naših iseljenika (pomorstvo, obrt), a mjestom stanovanja bili su vezani za župe predjela Castello, s. Marco i Cannaregio. Tijekom svog života i djelovanja u Veneciji koperski doseljenici nisu zaboravljali grad iz kojeg su potekli, te u njihovim oporukama nalazimo vrijedne spomene o posjedima kojima raspolažu u Kopru, ali i o darivanju tamošnjih crkvenih ustanova i duhovnih osoba. Naposljetku, iz Kopra je u Veneciju odlazio ili na intenzivne veze i poznanstva bio upućen i najveći dio onodobne koperske intelektualne elite, čiji su predstavnici, pored neizbježnog studiranja na sveučilištu u Padovi, u Veneciji najčešće objavljivali svoja književna, znanstvena ili teološka djela. Poneki od njih, poput liječnika Santoria Santoria, književnika i znanstvenika Giana Rinalda Carlia ili slikarskih majstora braće Francesco i Angela Trevisania najveći su dio svog života proveli u Veneciji i drugim talijanskim gradovima, postavši, uz neizbježnu pripadnost rodnom gradu, značajnim sudionicima kulturnog razvoja gradova i krajeva u kojima su djelovali. Prisutnost i djelovanje istaknutih građana Kopra u Veneciji, ali jednako tako i onih manje poznatih, tek u ponekom izvoru zabilježenih doseljenika, stoga su značajan aspekt povijesnog procesa prožimanja, međusobnog utjecaja i komunikacije ljudi, ideja i kulturno-umjetničkih tokova između dviju jadranskih obala tijekom više stoljeća njihovog zajedničkog povijesnog razvoja.

Unutrašnjost sjedišta bratovštine sv. Jurja i Tripuna. Na zidu s lijeve strane ciklus slika Vettora Carpaccia

58 Za Domenica se pretpostavlja da je sudjelovao na restauraciji Duždeve Palače, radeći zajedno sa dalmatinskim majstorom Ivanom iz Splita, te Mlečanima Michaelom Naranza, Michaelom Bertuccijem, Alvisom Bianco i protomajstorom Antoniom Rizzo (Caprin 1968 I, str. 54-55).

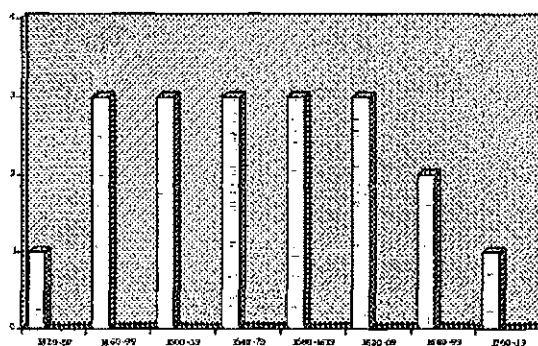
59 Gianni 1910., str. 45-48.

60 Stanković II, str. 174-179; I più illustri 1866, str. 19; Zilfotto 1910, str. 64-66; Caprin 1968A, str. 198-200; Semi 1975, str. 215-216.

PRILOG:

Popis oporuka doseljenika iz Kopra s naznakom arhivske signature i datumom oporuke (fond. ASV, NT)

- 1) Andriana condam Baldisera de Capo d'Istria (b. 278, br. 51, 29.10.1555)
- 2) Betta condam Michael de Capo d'Istria relicta condam Olmi da Ca'Dondo (b. 763, br. 27, 27.7.1624)
- 3) Catarina condam Zorzi da Capo d'Istria et consorte Marco Antonio de Cessena (b. 10, br. 104, 12.9.1577)
- 4) Don Domenico Mazzetti decano e parroco da Capo d'Istria (b. 167, br. 331, 19.11.1700)
- 5) Iacobus condam Domenigo de Capo d'Istria squerariol (b. 763, br. 40, 23.9.1621)
- 6) Iacomo fiol Greguol de Capo d'Istria (b. 684, br. 982, 1.9.1579)
- 7) Iohannes de Capite Istrie corazarius (b. 875, br. 107, 5.6.1467)
- 8) Laura condam Geronimo Gavardo de Capo d'Istria relicta Francesco Modena (b. 167, br. 231, 23.1.1683)
- 9) Lucia condam Agustin de Capodistria et consorte Alessandro de Crisignano (b. 605, br. 1250, 23.1.1582)
- 10) Margareta de Capo d'Istria moglie de Gregorio Ludovicho (b. 187, br. 398, 23.7.1670)
- 11) Margareta condam Marco de Capodistria (b. 11, br. 322, 30.6.1590)
- 12) Margareta relicta Vincenzo da Capodistria (b. 191, br. 533, 12.10.1539)
- 13) Maria de Iustinopoli ancilla (b. 825, br. 186, 6.8.1479)
- 14) Marina condam Zuane de Capo d'Istria (b. 33, br. 554, 19.1.1622)
- 15) Menega relicta Cusme de Iustinopoli (b. 1155, br. 332, 18.8.1441)
- 16) Nicolaus de Capodistria (b. 1186, br. 157, oko 1496)
- 17) Nicolaus de Iustinopoli filius condam Iohanni nauchier (b. 578, br. 296, 4.2.1529)
- 18) Vicentius Divo de Iustinopolis condam ser Iohanni (b. 968, br. 475, 23.10.1525)
- 19) Zuane de Capo d'Istria fu Andrea (b. 324, br. 428, 18.8.1586).

Broj doseljenika iz Kopra u Veneciju prema oporukama 1441.-1700.

RIASSUNTO

Nel suo lavoro l'autrice dimostra, sulla base di documenti originali provenienti dagli archivi veneziani, il flusso e l'intensità dell'immigrazione di Capodistriani a Venezia nel periodo compreso fra i secoli XV e XVIII. Ne vengono indicati i luoghi di abitazione, i mestieri e la struttura sociale. Nell'ambito dell'osservazione delle loro vicende private e della loro vita quotidiana, vengono esposti i loro rapporti familiari, i contatti con parenti e amici e le forme di comunicazione con gli immigrati di altre zone della costa orientale adriatica. Nel capitolo dedicato alla loro attività religiosa viene esposto il rapporto con le istituzioni ecclesiastiche di Venezia e della loro città e l'inclusione nella confraternita degli immigrati slavi di San Giorgio e Tripun (Scuola degli Schiavoni). Da rilevare nel testo due parti a se stanti e cioè il capitolo sulla presenza forzata degli immigrati Capodistriani a Venezia (pogrom, punizioni di vario genere, procedimenti giudiziari e simili) e quello sulla presenza e il contributo dato alla cultura veneta da artisti, letterati e uomini di cultura provenienti da Capodistria e che passarono una parte della loro vita a Venezia.

IZVORI I LITERATURA

Anonim: I più illustri istriani ai tempi della Veneta Repubblica commemorati dagli studenti di Trieste e dell'Istria nella Università di Padova, Padova 1866.

Archivio di Stato di Venezia (dalje: ASV), Notarile testamenti (dalje: NT) ASV, Santo Offitio ASV, X Savi sopra alle decime in Rialto. Catastico di Venezia,

sestiere s. Pietro di Castello, b. 420 (estimo 1661).

Archivio di Scuola Dalmata (dalje: ASD), Libri conti e spese.

Barbalić, R.: Pomorstvo istre, u: Pomorski zbornik, sv. II, Zagreb 1962, str. 1517-1534.

Benussi, B.: L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trieste 1924.

Bertoša, M.: Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, sv. I-II,

- Pula 1986.
- Caprin, G.:** *L'Istria nobilissima*, sv. I-II, Trieste 1968.
- Caprin, G.:** *Marine istriane*, Trieste 1889.
- Castiglioni, A.:** *Il libro della pestilenza di Giovanni de Albertis da Capodistria*, Bologna 1925.
- Coglievina, M.:** *Girolamo Muzio*, *Pagine istriane* (dalje: PI), serie III., anno III., N. 6, Pola 1951, str. 17-23.
- Costa, A.:** *Studenti foroiulianensi, orientali, triestini ed istriani all'Università di Padova*, *Archeografo Triestino* (dalje: AT), N.S., vol. 20, fasc. II., Trieste 1895, str. 357-389.
- Ćoralić, L.:** *Prisutnost doseljenika iz Pirana u Veneciji od XV. do XVII. stoljeća*, *Annales, Anali Kopskega primorja in bližnjih pokrajin*, 3, Koper 1993, str. 101-116.
- Fiocco, G.:** *Le pitture di Vettore Carpaccio per l'organo del duomo di Capodistria*, *Atti e memorie della società istriana per archeologia e storia patria* (dalje: AMSI), vol. 43, Pola 1931, str. 223-240.
- Franceschi, C. de, A** *proposito delle pitture di Vettore Carpaccio per l'organo del duomo di Capodistria*, AT, vol. 44, Pola 1932, str. 331-334.
- Franzoi, U.:** *Le prigionie della Repubblica di Venezia*, Venezia 1966.
- Gestrin, F.:** *Gospodarstvo in družba na Slovenskem v 16. stoletju (Oris razvoja)*, *Zgodovinski časopis* (dalje: ZĀ), god. XVI, Ljubljana 1962, str. 5-28.
- Gestrin, F.:** *Migracije Slovanov v Italijo. Rezultati jugoslavenske historiografije*, ZĀ, god. XXXII, Ljubljana 1978A, br. 1-2, str. 7-21.
- Gestrin, F.:** *Migracije Slovanov v Fanu v 15. stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura*, ZĀ, god. XXXII, Ljubljana 1978B, br. 3, str. 233-242.
- Gestrin, F.:** *Prispevek k kulturnomu živelju Slovanov v Markah v Italiji (XIV-XVII stoletje)*, *Spomenica Josipa Matasovića*, Zagreb 1972, str. 89-96.
- Gestrin, F.:** *Trgovina s kořami v Markah v 15. in v prvi polovici 16. stoletja*, ZĀ, god. XXX, Ljubljana 1976, br. 1-2, str. 23-35.
- Gestrin, F.:** *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI. stoletju*, ZĀ, god. XXIX, Ljubljana 1975, br. 1-2, str. 89-108.
- Gestrin, F.:** *Trgovina slovenskeg zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, *Dela SAZU*, knj. 15, Ljubljana 1965.
- Gorlato, A.:** *Paesagi istriani*, Padova 1968.
- Gianni, A.:** *Di un miniadore capodistriano della fine del sec. XVII*, PI, anno VIII, N. 2-3, Capodistria 1910, str. 45-48.
- Grafenauer, B.:** *Zgodovina Slovenskega naroda*, sv. II i IV, Ljubljana 1955.
- Grmek, M.D.:** *Istarski lijeĀnik Santorio Santorio i njegovi aparati i instrumenti*, Zagreb 1952.
- Grmek, M.D.:** *Hrvati i SveuĀilište u Padovi*, *Ljetopis JAZU*, sv. 62, Zagreb 1957, str. 334-374.
- Historija naroda Jugoslavije** (dalje: HNJ), sv. II, Zagreb 1959.
- Itinerario di Marin Sanuto per la terraferma Veneziana nell'anno MCCCCLXXXIII, Padova 1847, str. 148-149.**
- Longo, E.:** *Carlo Goldoni nell'epistolario del Carli*, PI, vol V, N. 2-3, Capodistria 1907, str. 43-47.
- Miculian, A.:** *Contributo alla storia della riforma protestante in Istria*, *Atti centro di ricerche storiche - Rovigno* (dalje: Atti-Rovigno), vol. X, Trieste-Rovigno 1979-1980, str. 215-230.
- Miculian, A.:** *Il Santo Ufficio e la riforma protestante in Istria*, *Atti-Rovigno*, vol. XI, 1980-1981, str. 171-240.
- Miculian, A.:** *La riforma protestante in Istria. Processi di luteranesimo*, *Atti-Rovigno*, vol. XII, 1981-1982, str. 131-169; vol. XIV, 1983-1984, str. 171-189.
- Morpurgo, S.:** *Vita di Gianrinaldo Carli Capodistriano dettata da Gianmaria Mazzuchelli*, AT, N.S., vol. VII, fasc. 3-4, Trieste 1880-1881, str. 312-372.
- Paschini, P.:** *Episodi della contro-riforma in lettere inedite di Girolamo Muzio*, AMSI, god. XLIV, vol. 39, Pola 1927, fasc. 2, str. 347-377.
- Poli, G.:** *Tra le case di Capodistria*, PI, seria III, anno III, N. 9, Pola 1952, str. 17-22.
- Processi di Luteranesimo in Istria, AMSI, anno III, vol. 2, fasc. 1-2, Parenzo 1886, str. 179-218.**
- Sardegna, G. di:** *Memorie di soldati istriani e di altri italiani e forestieri che militarono nell'Istria alla stipendio di Venezia nei secoli XIII, XIV e XV*, AT, N.S., vol. VII, fasc. 1-2, Trieste 1880-1881, str. 18-102; fasc. 3-4, str. 23-289.
- Semi, F.:** *Capris, Iustinopolis*, Capodistria, Trieste 1975.
- StankoviĀ, O.:** *Biografie degli uomini distinti dell'Istria*, sv. I-III, Trieste 1828-1829.
- Tassini, G.:** *Alcune delle piŹ clamorose condanne capitali eseguite a Venezia sotto la Repubblica*, Venezia 1966.
- Totto, G. de:** *Il patriziato di Capodistria*, AMSI, god. LIV, vol. 49, Pola 1937, str. 71-158.
- Zenatti, A.:** *Un'epistola di versi di Gerolimo Muzio*, AT, N.S., vol. VII, fasc. 1-2, Trieste 1880-1881, str. 1-17.
- Zgodovina Slovencev**, Ljubljana 1979.
- Ziliotto, B.:** *Capodistria*, Trieste 1910.
- Ziliotto, B.:** *La cultura letteraria di Trieste e dell'Istria*, Trieste 1913.
- Ziliotto, B.:** *Accademie ed Accademici di Capodistria (1478-1807)*, AT, seria IV, vol. VII (LVI), Trieste 1944, str. 115-280.
- Ziliotto, B.:** *Chi corteggiava col Petrarca da Capodistria o da Trieste?*, PI, anno IX, N. 10-11, Capodistria 1911, str. 233-235.
- Ziliotto, B.:** *Due quattrocentisti capodistriani*, PI, anno IX, N. 8-9, Capodistria 1911A, str. 202-204.
- Ziliotto, B.:** *Salotti e conversari capodistriani del settecento*, AT, seria III, vol. III (XXXI), fasc. 2, Trieste 1907, str. 317-340.

OD LJUDSKE POBOŽNOSTI K ZAČETKOM SEKULARIZACIJE. BREŠKE VASI OD 17. DO ZAČETKA 20. STOLETJA

Marta VERGINELLA

asistentka, Oddelek za sociologijo, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO
assistente, Dipartimento di sociologia, Facoltà di filosofia, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO

IZVLEČEK

Prispevek obravnava versko življenje v breških vaseh v tržaškem zaledju med 17. in začetkom 20. stoletja. Tako iz cerkvenih kot oporočnih virov je razvidno živahno versko udejstvovanje breškega prebivalstva v potridentinskem času in postopno opuščanje oblik baročne pobožnosti v 19. stoletju. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje z razkrojem družbe starega režima in z uveljavljanjem novih vedenjskih modelov je breški kler izgubil svojo osrednjo socialno in politično vlogo. Navzočnost transcendentnega je v vsakdanjem življenju breškega prebivalstva pridobila značaj dodatnega in nenujnega.

V družbi starega režima je versko čutenje prežemalo vsakdanje življenje s svetim in postavljalo v ospredje človekovo pripravo na snidenje z onostranstvom in Bogom. F. Lebrun, ki oporoko označi kot "une véritable pratique de dévotion, recommandée par tous les auteurs spirituels", trdi, da lahko v oporočnem dejanju in še posebej v nabožnih oporočnih klavzulah prepoznamo eno izmed oblik ljudske pobožnosti.¹ Dokler je bila oporoka še predvsem versko dejanje, se je v njej izražala človekova potreba po zagotovitvi odrešenja že v času tuzemskega bivanja. S perspektive vernika-oporočitelja je bila akt, ki je jamčil zveličanje njegove duše in pisno potrdil pogodbo med oporočiteljem, njegovimi dediči in volilojemniki ter Cerkvijo oziroma Bogom. Verskega dela oporoke, to je *raccomandatio animae* in nabožnih volil, namreč ne kaže obravnavati s stališča "razsvetljenega", sodobnega opazovalca, ki v verski gorečnosti in verskih naložbah prepoznava le izraz zaostalosti tradicionalnega človeka in njegovo podrejenost nadnaravnemu, svetemu. Tradicionalni človek je svojo podvrženost naravi priznaval v prepričanju, da božja sila, ki deluje v njej in prek nje, določa tudi njegovo bivanje. Življenje in smrt posameznika kot dela narave

sta bila v družbi starega režima odvisna od božje volje, delujoče v kozmosu.

Bilo bi napak, ko bi v ljudskem, tradicionalnem pojmovanju sveta hoteli videti le sad pomanjkljivega tehničnoznanstvenega poznavanja naravnih pojavov. V religiozni naravnosti tradicionalnega človeka, kot pravi M. Eliade, lahko prepoznamo "tehniko upravljanja kozmične cikličnosti."² Tradicionalni človek kategorije nadnaravnega ni ločeval od kategorije naravnega, ker njegova vizija sveta ni priznavala meje med naravnim in nadnaravnim. V njej ni bilo ostro začrtane ločnice med naravnim in nadnaravnim, med svetim in nesvetim, med človeškim in božjim, kot tudi ne med življenjem in smrtjo. Sklicevanje na nevidne sile v tradicionalnem okolju potemtakem ne gre razumeti toliko kot pribežališče nevednosti, h kateremu se ljudje zatečejo vsakokrat, ko v svojih vsakodnevni opravih trčijo ob neznano, ki si ga ne znajo pojasniti, temveč bolj kot način nadzorovanja tuzemske stvarnosti. Za tradicionalnega človeka vera v Boga ni bila predmet izbire, temveč neogibna in samoumevna danost: predvsem tradicije same, z njo pa njenih verovanj, ki so brisale ločnice med človeškim in naravnim, med naravnim in nad-

1 F. Lebrun, *Les Réformes. Dévotions, Histoire de la vie privée*, III. knjiga, Édition du Seuil, Paris, 1986, str. 93.

2 Glej: M. Eliade, *Traité d'histoire des religions*, Payot, Paris, 1968.

naravnim in med nadnaravnim in svetim.³

Do vse ostrejšje ločitve med sedanjostjo in večnostjo in do zavrnitve arhaične kozmogonije je v 17. stoletju prišlo z nastopom "modernega", "zahodnega" človeka, trdijo zgodovinarji. S profiliranjem "modernega" človeka je vizija neogibne vrnitve v Očetovo okrilje oslabela. Čeprav je natančna opredelitev prelomnega obdobja, ko se je tradicionalno pojmovanje med najrevnejšimi plastmi prebivalstva umaknilo pred moderno, razsvetljsko naravnano koncepcijo človeka in sveta, predmet kontroverznih mnenj, lahko z gotovostjo trdimo, da so ruralna območja ostala dalj časa od urbanih zvesta tradicionalni viziji bivanja, v kateri je bila verska vnama posameznika in skupnosti zagotovilo za blagodejni poseg božjega v človeške zadeve. Versko čutenje kot odnos s svetim je bilo v tradicionalnem vrednostnem sistemu stvar menjave in trgovanja med ljudmi in Bogom: "Sveto ponikne v menjalnem razmerju med ljudmi in bogovi, ki ga določa odnos daj-dam: 'Po tej razlagi (lógos) bi torej svetost (hosiótes) utegnila biti znanje (epistéme) o prošnji in dajanju bogovom.' (14d.) Bogove prosimo za to ali ono, molimo, od bogov pričakujemo določene usluge, v zameno pa opravljamo obrede darovanja oziroma žrtvovanja."⁴ Kot oblika pridobivanja jamstva za redno obnavljanje naravnega cikla in s tem kontinuiranega razpolaganja s sredstvi za preživetje se je verska naložba tradicionalnemu človeku zdelala smiselna in celo nujna, saj je zagotovitev naravne cikličnosti pomenilo omejevanje ekzistencialne negotovosti in tesnobe.⁵ Po navodilih cerkvene pastorale je moral vernik prejem božje milosti poplačati z dvojnimi povračilnim darom, z versko gorečnostjo in denarjem. Bogu "všečen" je namreč postal le z molitvijo in darovi, ki so dokazovali njegovo pobožnost, hkrati pa potrjevali njegovo osvobojenost od vezi z materialnimi dobrinami tostranstva. V verskih naložbah se je po eni strani zrcalila moč Cerkev, po drugi pa predanost individua Bogu. "Svinjsko" imetje, ki ga je Bog naklonil posamezniku, je bilo treba pravočasno zapustiti, kot nam zgovorno priča uvodni obrazec v oporoki Meniga Croatica iz leta 1727: "Dove giacendo in letto il Menigho

Croatich sano per l' Iddio grazia di mente, senso, udito, et intelletto, aggravato solam.te d' infermità di Corpo e sapendo, che ad ogni Nato convenga una volta morire la Morte Certa, poi incerta L' hora di quella; et per essere in età molto avanzata dubitando essere pervenuto da qualche accidente di Morte improvvisa ha voluto, et vole mediante il suo Testam.to Pubblico, quod dicitur sine scriptis disporre di quella **porca** facoltà concessali dal Sommo Iddio ..."⁶

Po tridentinskem zboru je cerkvenim prelatom postalo jasno, da je verska prenova družbe možna le, če se bo vsakdanje življenje vseh družbenih slojev prepajilo z verskim čutenjem. Da bi to dosegla, je potridentska pastorala, ki je v nauku o sodnem dnevu izoblikovala eno od svojih osrednjih tem, še izraziteje kot v preteklosti začela gojiti kolektivno tesnobo in strah pred pogubo, hkrati pa je v pobožni praksi in verskih naložbah, kakršna so bila tudi nabožna volila, kazala možnost zveščanja. Ne gre pozabiti, da je potridentska evangelizacija versko neizobraženega podeželskega prebivalstva različnih območij katoliške Evrope, ki je kljub večstoletni dejavnosti cerkvene institucije živelo na robu življenja verske skupnosti in njenega kolektivnega čutenja, potekala izredno kapilarno in v spoštovanju tridentinskih smernic. Že v času papeža Gregorja XIII. (1572-1585) so škofje dobili osnovna navodila za izpeljavo verske obnove.⁷

V tržaškem zaledju je potridentska evangelizacija doživela svoj razcvet na začetku 17. stoletja, njen vpliv pa je trajal, dokler posamezna ruralna območja niso podlegla vplivu sekularizacijskih teženj. Reorganizacija cerkvene mreže in boljša izobraženost tedanjega svetnega klera sta v tem času okrepili odnose med cerkveno institucijo in verskim občestvom, hkrati pa spodbudili živahen dialog med cerkveno hierarhijo in najširšimi sloji laikov.⁸ Tridentinski koncil je zastopnikom "Najvišjega" poveril vlogo nadzornikov in garantov moralnega življenja skupnosti, v kateri so opravljali svoje dušnopastirsko delo.⁹ Župnik je na zahtevo Cerkev postal posrednik novih vedenjskih modelov, ki so krepili vez med Bogom in verniki in z oživljanjem nadnaravnega

3 A. Dupront, *Du Sacré. Croisades et pèlerinages. Images et langages*, Gallimard, Paris, 1987, str. 463-464.

4 T. Hribar, *Tragična etika svetosti*, Slovenska matica, Ljubljana 1991, str. 88. O darovanju ostaja temeljna študija M. Maussa, *Essai sur le don, Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, Sociologie et anthropologie, Puf, Paris, 1968.

5 S. Guzzi, *Le logiche del progresso e del popolo*, Doktorska disertacija, Univerza v Baslu, marec 1992, str. 145.

6 Župnijski arhiv Dolina (od tu naprej ŽAD), Menigho Croatic, 7.11.1727, fasc. Testamenti.

7 Glej: M. Benedik, *Cerkvene razmere na Slovenskem ob prihodu jezuitov, Jezuiti na Slovenskem*, Zbornik simpozija, Ljubljana, 1992, str. 14.

8 R. Bizzocchi, *Clero e Chiesa nella società italiana alla fine del Medio Evo*, M. Rosa (ured.), *Clero e società*, Laterza, Roma/Bari, 1992, str. 7.

J. Delumeau, *De l'aujourd'hui à l'hier de l'Occident chrétien, XVIe-XVIIIe siècles*, B. Pflonger (ured.), *La religion populaire, Approches historiques*, II. knjiga, Éditions Beauchesne, Paris, 1976, str. 99-107. Glej: F. M. Dolinar, *Cerkveni in politični okvir delovanja jezuitov na Slovenskem v 17. in 18. stoletju*, Jezuiti op. cit., str. 38.

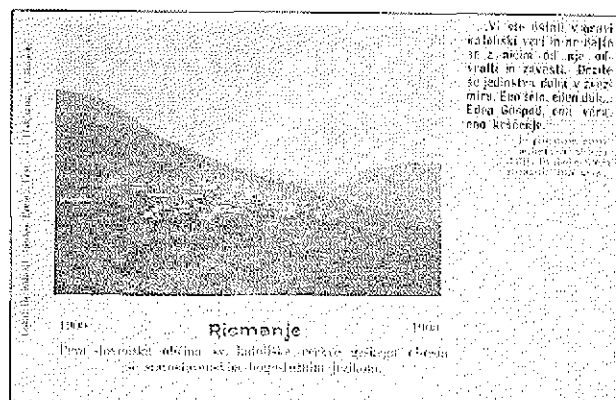
9 O duhovniku kot funkcionarju idealnega piše M. Launay, *Le bon prêtre. Le clergé rural au XIXe siècle*, Aubier, Saint-Amand-Montrand, 1986, str. 9 in str. 84.

občutenja sveta osmišljali delovanje posameznika na zemlji. Proces zblíževanja nebes in zemlje, ki ga je potridentska Cerkev na novo opredelila, se je namreč uresničeval s strožjim nadzorom nad verskim življenjem, v katerem sta spoved in sprejemanje zakramentov postala poroka za učinkovito delovanje klerikov in predpogoja ljudske pobožnosti nasploh. Zlasti na podeželju je duhovnik, še izraziteje kot v predtridentinskem času, postal vodnik zavesti, spovednik, ki mu je bilo kot posredniku med tuzemstvom in onstranstvom dano, da odpušča grehe in na ta način pripravi dušo na zveličanje.

Zunanje oblike verskega življenja v potridentskem času namreč ne bi doživele takega razcveta, kot ga so sicer, če ne bi kler v v njihovo središče postavil priznanja grehov in vlivaj strah pred pogubo v peklju.¹⁰ Spoved je utrjevala vez med grešnikom in božjim namestnikom, medtem ko je "pastorala strahu" prepričevala vernika o smiselnosti in nujnosti rednega spovedovanja kot najbolj učinkovitega načina omilitve trpljenja duše v vica. Kot je bil duhovnik dolžan grešniku naložiti pokoro za storjene grehe, mu je v božjem imenu moral tudi odpustiti in nakazati pot zveličanja ter načine pridobivanja božje naklonjenosti; prevzemal je vlogo dobrohotnega in hkrati strogega očeta, zdravnika in sodnika duše, ki je grešnika po eni strani poučil o nevarnostih grešnega življenja, po drugi pa mu nakazal možnost kesanja, mu določil pokoro in mu milostno odpustil. Iz bojazni, da bi prestrogo naravnana pastorala oddaljila grešnike od spovedi, je potridentska Cerkev duhovnikom narekovala zmernost.¹¹

S stališča dobrohotnega dušnega pastirja, ki se je zavzemal za zveličanje vseh svojih ovčic, je bila oporočka z *raccomandatio animae* in nabožnimi volili eno od sredstev, s katerimi je vernik določil svoj položaj v srečanju z Bogom. Na papirju zabeleženo priporočilo duše Bogu in Cerkvi namenjeno volilo sta ovekovečila versko gorečnost individuuma in preprečila kakršnokoli obliko sprenevedanja ob njegovi smrti tako s strani sorodnikov kot s strani cerkvene institucije. Izhajati moramo namreč iz dejstva, da je duhovnik kot posrednik med tuzemstvom in onostranstvom in kot najpomembnejši predstavnik tuzemskih oblasti na vasi, kjer izobraženih ni bilo veliko, bil nešteto krat dejavno so-

udeležen pri beleženju oporočnega akta. V Bregu so bili duhovniki vse do začetka 19. stoletja najpogostejši zapisovalci oporočnih izrekov krajanov. V nekaterih vaseh, na primer v Mačkovljah, je duhovnik poslednjo voljo zapisoval še sredi 19. stoletja. In lahko si predstavljamo, da so duhovniki kot zapisovalci poslednje volje, poskrbeli, da oporočitelj ni le priporočil duše, temveč je za to, da bi bilo njegovo zveličanje bolj gotovo, primerno obdaril tudi cerkevno institucijo.

Pri spodbujanju te in tudi drugih oblik izkazovanja verske vneme, ki so prepojile vsakdan kmečkega prebivalstva, so pomembno vlogo odigrali cerkveni redovi. L. Châtellier meni, da šolanje svetne duhovščine in teritorialna reorganizacija cerkvene institucije po tridentiskem koncilu nista prispevali k verski prenovi katolištva v tolikšni meri, kolikor je k njej prispevala apostolska dejavnost, ki je pod okriljem jezuitskega in ostalih meniških redov potekala na celotnem katoliškem teritoriju. Pripadniki Loyolovega reda so namreč delovali v prepričanju, da se mora Cerkev prilagoditi posvetni družbi, če jo želi versko prenoviti: le vzpostavitev novega razmerja med klerom in laiki je lahko zagotovila prenovo verskega življenja med najširšimi plastmi prebivalstva. Z misijonsko dejavnostjo, pridiganjem, oznanjevanjem verskih resnic, podeljevanjem zakramentov in branjem sv. pisma na trgih in ulicah so jezuiti v skladu z vizijo verske obnove pobožnost spodbujali še posebno med tistimi, ki se sicer versko

¹⁰ Lateranski koncil je že leta 1215 uvedel obvezno spoved, vendar je ta šele po tridentinskem koncilu postala sestavni in obvezni moment verskega življenja. Glej: F. Berriot, *Directeurs des consciences et confesseurs dans la tradition tridentine d'après la vie et les oeuvres manuscrites de l'abbé Cassegrain (1693-1771), Les intermédiaires culturels, Actes du Colloque du Centre Meridional d'Histoire Sociale, des Mentalités et des Cultures, Publications Université de Provence, Aix-en Provence, 1978, str. 41-58.*

¹¹ Lik duhovnika kot dobrohotnega očeta, ki odpušča in daje odvezo zablodelim sinovom, je zasenčil, kot trdi J. Delumeau, podobo avtoritarnega očeta, t. i. *patra familias*, ki samovoljno vlada svojim ovčicam. Dušni pastir kot dober in razumevajoč oče je dobil svojo personifikacijo v sv. Jožefu (J. Delumeau, *L'aveu et le pardon*, Fayard, Paris, 1992, str. 8). Glej tudi: H. Mendras, *Sociétés paysannes. Éléments pour une théorie de la paysannerie*, Armand Colin, Paris, 1976, str. 105.

P. Zovatto, ko poskuša opisati lik istrskega duhovnika, ugotavlja, da je le-ta deloval kot vodnik-glavar v okolju, v katerem se je versko čustvo združevalo z globalno metafiziko, navdihovalo življenje ter ga prežemalo s svetim (P. Zovatto, *Cattolici e cattolicesimo in Istria tra ' 800 e ' 900*, P. Zovatto (ured.), *Istria religiosa*, 19, 1989, str. 28).

niso udeleževali. Vernike so navajali k opravljanju vsakodnevne obvezne jutranje molitve in k večernemu ispraševanju vesti, k rednemu spovedovanju in obhajanju, k vsakodnevni obiskovanju svete maše, zornic, večernic, procesij in romanj. Prepričanje jezuitskih redovnikov, da so verske kongregacije laikov najbolj uspešna oblika širjenja Kristusovega nauka, se je že na prehodu v 16. stoletje izkazalo za pravilno.¹²

V teku 17. stoletja so prizadevanja jezuitskega reda tudi v Trstu in njegovi bližnji okolici obrodila nezamisljive sadove. Ob škofu in duhovnikih so jezuitski redovniki postali nosilci verske prenove in poglavitni pobudniki nastanka verskih bratovščin. Jezuitska apostolska dejavnost se je na Tržaškem začela leta 1619, po ustanovitvi jezuitskega kolegija, ki je deloval v Trstu vse do ukinitve reda v letu 1773. Tako med mestnim kot med podeželskim prebivalstvom so jezuiti opravljali katehezo z namenom, da bi ga oddaljili od praznoverja in nepravilnega prejemanja zakramentov. V Trstu so katehizirali v treh jezikih, v italijanščini, nemščini in slovenščini, in v cerkvi Brezmadežne je bil stalno nameščen "kranjski" pridigar.¹³ Njegove jutranje pridige so poleg v mestu živečih Slovencev, obiskovali tudi okoliški prebivalci, ki so prihajali v mesto zaradi trgovskih in drugih opravkov. Čeprav se v župnijskem arhivu v Dolini ni ohranila dokumentacija, ki bi zgovorneje pričala o jezuitskem delovanju v Bregu, lahko o njihovem vplivu sklepamo že po sami razvejanosti in oblikah tamkajšnjega verskega življenja v 17. in 18. stoletju. Misijonarska vnema jezuitov se je namreč udeleževala v spodbujanju svetniških kultov, zlasti Marijine pobožnosti in češčenja sv. Jožefa. Slednji je kot poseben priprošnjak za srečno smrt in varuh pred kugo še posebej obeležil versko življenje breškega prebivalstva.¹⁴

Poleg jezuitov so pri spodbujanju verske gorečnosti in ustanavljanju verskih kongregacij na tržaškem podeželju pomembno vlogo odigrali tudi frančiškani in kapucini. Tako v Trstu kot v Kopru in Miljah so frančiškani že od poznega srednjega veka delovali kot pridigarji in spovedniki. Njihova dejavnost je trajala vse do leta 1785, ko so avstrijske oblasti ukinitile red. Med mestnim in okoliškim prebivalstvom so širili versko pobožnost in prepričanje, da so dobra dela in miloščina v obliki denarnega odkupa zagotovilo za zveličanje. Iz breških

oporok zveemo, da se je v 17. in 18. stoletju za prehod duše pokojnika iz tostranstva v onstranstvo razširila navada priprošnje sv. Frančišku. Leta 1678 je Lucija žena Hermagore Mejak iz Doline odredila, da mora njen pobožni mož ali kdo drug v njegovem imenu obiskati Assisi in tam primerno poskrbeti za prehod njene duše.¹⁵ Podobno kot Mejakova so tudi drugi Brežani in Brežanke zapuščali denar, zemljo ali druge premičnine za potovanje v Assisi, ki naj bi ga sorodnik ali kdo drug opravil v olajšanje oporočiteljeve ali oporočiteljčine duše. Med različnimi nabožnimi volili, ki jih je leta 1706 Mihael Zobec iz Boljunca namenil cerkvi sv. Urha v Dolini, cerkvi na Sveti gori, ki so jo upravljali frančiškani, cerkvi Matere božje na Pečah, oltarju sv. Mihaela nadangela, bratovščini sv. Egidija in bratovščini sv. Janeza Krstnika, dobimo tudi 10 dukatov oziroma majhno njivo, v primeru, da tedaj ne bi bilo denarja pri hiši, za tistega, ki ga bodo njegovi trije dediči poslali v Assisi: "Lascia e lega per l' anima sua a S.to Francesco d' Assisi Duc.ti: 10: i quali dovranno li tre Eredi contribuire il detto denaro a ch' andrà, e in loco di mancanza lascia un cappelto a Salamunovez, a chi farà detta strada e passo."¹⁶

Ko je Marinka žena Toneta Žerjaja iz Boršta leta 1751 svojega moža imenovala za univerzalnega dediča, ga je tudi obvezala, da pošlje pobožno dušo v Assisi. V svetišču posvečenem sv. Frančišku naj bi pobožnjak plačal 8 zadušnic za blagor njene duše. Romanje v Assisi v korist oporočiteljčine duše je bilo le eno izmed njenih nabožnih volil. Druga so zadevale frančiškane na Sveti gori in tržaške kapucine. Štirideset zadušnic pa naj bi njen mož plačal sčasoma in po svoji svobodni presoji.¹⁷ Bratranču Simonu je Nikolaj Petaros iz Boršta leta 1727 zapustil travnik v Tupolah. Podedoval naj bi ga sicer šele po smrti oporočiteljeve žene, potem ko bo poskrbel za obisk slavnega sv. Frančiška v Assisiju v olajšanje njegove duše in za dve maši namenjenim svojim pokojnim staršem: "il Prato in Tupolach lascia doppo la morte di sua Moglie, al Simon Petaros suo cugino con ordine, che doverà mandare una Persona per solievo del Anima Sua al Glorioso San Francesco d' Assisi, et Pagare due Passi per il qm. Suo Padre e madre."¹⁸ Kot pričajo ti in drugi primeri je obisk svetišča v Assisiju v 17. in 18. stoletju med breškimi verniki postal jamstvo za uspešen prehod pokojnikove duše iz

12 Glej: L. Châtellier, *L' Europe des dévots*, Flammarion, Paris, 1987; M. Benedik, *Cerkvene razmere op. cit.*; C. E. O' Neill, *Jezuiti in humanizem*, Jezuiti op. cit., str. 246.

13 C. E. O' Neill, *Jezuiti in humanizem op. cit.* str. 247.

14 O razširjenosti kulta sv. Jožefa nam priča tudi breška cerkvena ikonografija. Njegov kip oziroma podoba dobimo v dolinski, boljunski, kroglski in prebeneški cerkvi. Glej: E. Cevc, *Jezuiti in likovna umetnost*, Jezuiti op. cit., str. 93. O češčenju svetnikov v potridentinskem času glej: A. Dupront, *Du Sacré op. cit.*; L. Châtellier, *L' Europe op. cit.*

15 ŽAD, Lucia Mejach, 2.8.1678, fasc. Testamenti.

16 ŽAD, Mihael Sobez, 21.11.1706, fasc. Testamenti.

17 ŽAD, Marinka Serial, 23.4.1751, fasc. Testamenti.

18 ŽAD, Nicola Petaros, 2.5.1727, fasc. Testamenti.

tostranstva v onstranstvo.¹⁹

Tudi delovanje kapucinov, ki so se v Trstu nastanili leta 1617 in so se posvetili katehezi in spovedovanju krajevnega prebivalstva, ni ostalo brez sledov v breškem verskem življenju. Kapucinski patri so še izraziteje kot prej omenjena redova prepričevali vernike o pravilnosti življenja v uboštvu in o pomembnosti dobrodelne dejavnosti. Širili so čaščenje Matere božje, sv. Antona, sv. Rešnjega telesa in rožnega venca, pobožnosti, ki so se v Bregu ohranile vse do danes.²⁰ Že prej omenjeni

Menigo Croatich iz Loga se je ob izreku oporoke v eni izmed nabožnih klavzuš spomnil kapucinov. Zapustil jim je v letno miloščino polovico vedra vina in 25 hlebov kruha.²¹ Uršula Sancin je svoji ubogi duši namenila 100 gl.: 82 gl. je zapustila dolinski cerkvi za maševanje nocturnov, 18 gl. pa kapucinskemu samostanu v Kopru za branje maš v tolažbo duš v vicah.²² Omenila sem le dve breški oporoki, eno iz 18., drugo iz prve polovice 19. stoletja, vendar je moč s pomočjo ostalih pokazati, da je kapucinski red začel delovati med

19 Čaščenje sv. Franciška je bilo razširjeno tudi med višjimi sloji na tržaškem podeželju, kot priča oporoška baronice Marije Saurer iz Kastelca, ki si je z oporočnim aktom izgovorila pokop v katedrali sv. Justa v Trstu, za prehod njene duše med blažene pa je odredila 100 zadušnic in mašo v Assisiju (ŽAD, Maria Saurer, 1.2.1756, fasc. Testamenti). V obiskovanju svetišč v Assisiju in Loretu v času protireformacije je za G. Fragnita vidna formalistična religioznost, cenena pobožnost (devozionismo spiccioło), ki so jo širili meniški redovi v poridentinskem času (G. Fragnito, Gli ordini religiosi tra Riforma e Controriforma, M. Rosa (ured.), Clero op. cit., str. 193). Zgrožen nad pobožnostjo breškega prebivalstva je J. S., sodelavec Edinosti, leta 1883, zapisal: "Tudi v oporokah (testamentih) so se spominjali teh svetišč s primernimi doneski v denarju. Kako hvaležni so nam zato Italijančiči v koperskem okraju (J. S., Cerkve Dolinske do XVIII. stoletja, Edinost, 1.12.1883)."

20 Delovanje kapucinov v Trstu je bilo prekinjeno leta 1785, ponovno pa je oživeło po letu 1855. O delovanju redov na Tržaškem in v Istri pišejo G. Cuscito, Storia di Trieste cristiana attraverso le sue chiese. Dalle origini al secolo XVII, Vita nuova editrice, Trst, 1982; L. Parentin, Il francescanesimo a Trieste e in Istria nel corso dei secoli, Comitato triestino per l'ottavo centenario della nascita di San Francesco, Trst, 1982; P. Zovatto; Cattolicesimo a Trieste, Ricerche religiose del Friuli e dell'Istria, 1, 1981, str. 149-181, še posebej str. 159-160.

21 ŽAD, Menigho Croatich, 11.9.1727, fasc. Testamenti.

22 ŽAD, Ursula Sancin, 22.7.1729, fasc. Testamenti.

breškimi verniki za frančiškanskim in da je med krajevnim prebivalstvom vse do 19. stoletja užival manjšo naklonjenost.

Čeprav nimamo izčrpnih podatkov o redovniškem delovanju v Bregu (dolinski Katapan iz leta 1727 omenja prisotnost redovnika ob novoletnem praznovanju, ne da bi določil njegovo redovno pripadnost), lahko zaslužno za razcvet bratovščin na breškem območju pripišemo bodisi uspešni pastoralni dejavnosti dolinskega klera bodisi vplivu meniških redov. Sodelovanje, ki ga je Cerkev ponudila vernikom pri opravljanju verskih obredov in pri vzdrževanju kapel in oltarjev, se je izkazalo za dovolj privlačno tudi na tem delu tržaškega podeželja. Pod vodstvom krajevnega klera in vplivom apostolske dejavnosti redovnikov so v 17. stoletju v Bregu začele delovati številne verske bratovščine. Iz oporočnih odredb je razvidno, da je v skoraj vseh vaseh delovala bratovščina. Maria Corsini žena Antona Juriana je leta 1739 zapustila tri drevesa na njivi Praudenca bratovščini Matere božje sv. rožnega venca, ki je delovala v Dolini. Z nabožnim volilom si je zagotovila branje ene zadušnice v blagor svoje duše in duše svojih staršev.²³

Jožef Lugn iz Ricmanj je leta 1738 zapustil bratovščini sv. Jožefa, ki jo je papež Inocenc XII. potrdil v letu 1693, 12 lir za vosek.²⁴ Martin Sobec iz Zabrežca je dodelil svoje premoženje ženi v užitek, za univerzalnega dediča pa je določil cerkev sv. Antona v Žabrežcu. Poleg tega pa je volil 5 dukatov in 30 lir bratovščini sv. Valentina, ki je delovala v vaški cerkvi.²⁵ Iz drugih oporok je razvidno, da sta v Boljuncu na začetku 18. stoletja delovali bratovščina sv. Janeza Krstnika in bratovščina sv. Egidija, v Dolini je krajevni kler ustanovil bratovščino sv. Rešnjega telasa, v Ricmanjih pa je ob bratovščini sv. Jurija delovala še bratovščina sv. Mohorja.²⁶

V krajevnih cerkvah so udje bratovščine vzdrževali in krasili oltarje. Prirejali so bratovščinske shode, skrbeli za slavnostno praznovanje zavetnikov in organizacijo procesij. Ljudsko pobožnost so širili in spodbujali tudi

med tistimi, ki so ostajali zunaj verskih bratovščin. V verskih bratovščinah se je posameznikova verska skušnjava povezovala s skupinsko in krepila solidarnostni mehanizem, na katerem je slonela kongregacija. V družbi starega režima so bratovščine postale uspešen kanal ne le verske, temveč tudi socialne integracije. Dopusčale so medsebojno komunikacijo, saj so stanovske razlike znotraj bratovščine izginile.²⁷ V seznamih breških bratovščin ob imenih krajevnih gospodov najdemo tudi imena udov, ki so prihajali iz krajevnih kmečkih vrst. Najbogatejše breške družine so "sponsorirale" obredne stroške, opremljale in krasile so notranost cerkva. Da bi zapustila trajen spomin na slavnostni dogodek ob vstopu v ricmanjsko kongregacijo, je družina tržaških patricijev Bonomo, ki je v poznem srednjem veku prevzela fevdalno jurisdikcijo na breškem območju od tržaških škofov, podarila kropilnico.²⁸ Skoro stoletje kasneje je tudi Ludvika, vdova po Frančišku Krailiču, boljnjunskem veljaku, izpolnila moževo željo in zapustila 300 gl. boljnjunski cerkvi, z namenom, da se kupi kropilnico in baldahin.²⁹

V okviru verskih kongregacij je religiozna naložba dobila svojo legitimacijo. Z vidika družbe omejenih resursov, kakršna je bila tradicionalna, je med drugim postala tudi oblika povračila za skupnosti iztrženo bogastvo. Kljub egalitarističnim načelom, ki so označevali tradicionalno družbo, slednja namreč ni izključevala možnosti obogatitve posameznikov, predvidevala pa je simbolno izravnavo, ki jo je omogočalo pozunanjeno versko čutenje.³⁰

Verska vnema breških vernikov in vernic se je uveljavljala še posebej v mrzlični gradnji cerkva, kapel in oltarjev. Že samo število cerkva, ki jih omenja Katapan dolinske župnije iz leta 1727, zgovorno priča o razmahu ljudske pobožnosti v 17. in v 18. stoletju na območju Brega. 17. stoletje je bilo čas gradnje večine še danes obstoječih cerkva oziroma postavitve novih oltarjev in obnovitve starejših cerkvenih zgradb. Katapan dolinske župnije iz leta 1727 omenja pet dolinskih cerkva: cerkev sv. Križa, cerkev sv. Marka, cerkev sv.

23 ŽAD, Maria Corsini por. Jurian, 24.1.1739, fasc. Testamenti.

24 ŽAD, Giuseppe Lugn, 24.1.1738, fasc. Testamenti.

25 ŽAD, Martin Sobec, 25.5.1728, fasc. Testamenti.

26 ŽAD, Michael Sobec, 21.11.1706, fasc. Testamenti, glej tudi: B. Kuret, Ricmanje in Log, Slovensko kulturno društvo "Slavec" v Ricmanjih, Trst, 1994, str. 19.

27 J. Mlinarić, Cerkev na Slovenskem v srednjem veku, Zgodovina cerkve na Slovenskem, Mohorjeva družba, Celje, 1991, str. 87. O ureditvi bratovščin v Istri glej: V. Štoković, Odnos Venecije prema bratovštinama u Istri od XVI. do XVII. stoleća, Problemi Sjevernog Jadrana, 4, 1982, str. 163-189; T. Luciani, Prospetto delle scuole laiche dell' Istria e delle loro rendite 1741, La Provincia dell' Istria, 6, 18, 1872, str. 1065-1067.

28 P. Cuscito, L' arredo liturgico di S. Giuseppe, Vita Nuova, 3136, 1982, str. 11.

29 "Siccome il mio defunto consorte Francesco Krailizh mi ha ordinato davanti la sua morte che il credito di f.300 m. c. presso gli eredi del defunto Angelo Venturini da Bolliunz siano impiegati per acquistare una pietra di battesimo ed un baldachino per la chiesa di Bolliunz, così lascio tale eredita per acquistare i detti suppelletili della chiesa e voglio anzi che sia scrupolosamente adempito l' espresso desiderio del defunto mio consorte (Pokrajinski arhiv Koper - od tu naprej PAK -, Okrajno sodišče Koper, Oporoke, Ludovica Krailic, 22.12.1868, fasc. 1867-1872)."

30 S. Guzzi, Le logiche op. cit. str. 168.

Andreja apostola in cerkev sv. Urha, za katero prve omembe segajo v leto 1331, v 17. stoletju pa je bila obnovljena. Leta 1649 je dolinska skupnost zgradila manjšo cerkev v čast sv. Martina, škofa iz Toursa, zaščitinka številnih bratovščin in enega najpopularnejših tedanjih svetnikov. V Boljuncu so leta 1640 razširili cerkev sv. Janeza Krstnika. Kot pričajo na cerkveno steno vklesana imena, so za obnovitvena dela poskrbeli štirje domačini. Poleg nje so na začetku 18. stoletja v Boljuncu še stale cerkev sv. Mihaela, cerkev sv. Roka in cerkev P. D. Marije na Pečah. Leta 1636 so v Zatrežcu domačini zgradili cerkev in jo posvetili sv. Antonu opatu, medtem ko je Jezero leta 1665 zgradilo cerkev v čast sv. Lovrencu. Sv. Antona opata so si za zavetnika izbrali tudi prebivalci Prebenega, ko so v drugi polovici 17. stoletja zgradili vaško cerkev. Prebenežani so sicer imeli še drugo cerkev, ki je bila posvečena sv. Jakobu apostolu. Po vsej verjetnosti se je pisalo leto 1662, kot priča letnica ob vhodu v cerkev, ko so tudi Krogle dobile svojo cerkev, ki je še danes posvečena sv. Trojici. V Mačkovljah, ki so bile sicer vključene osapsko župnijo, je bila cerkev v čast sv. Jerneju apostolu zgrajena leta 1652. Ob posvetitvi cerkve je leta 1658 tržaški škof Antonio Marenzi v Mačkovlje skupaj z relikvijami sv. Sebastjana in sv. Justa prinesel tudi relikvijo sv. Katerine. Katapan dolinske župnije iz leta 1727 omenja dve ricmanjski cerkvi, cerkev sv. Uršule kot podružnico v Logu in cerkev posvečeno sv. Juriju, ki je bila zgrajena v 17. stoletju. "Ker je leta 1645, ob postavitvi glavnega oltarja, prvič omenjena cerkev sv. Jurija, morda ni iz trte izvita domneva, da gre v resnici za prezidavo kapele v manjšo cerkev in postavitev ob tej priložnosti oltarja, posvečenega sv. Juriju."³¹ Pri posvetitvi breških cerkva so tamkajšnje verske skupnosti sledile verskim modam, ki jih je prinesel potridentski čas. Medtem ko so najstarejše cerkve na tem območju, zgrajene v srednjem veku, poimenovane po zavetnikih, ki so bili najbolj čaščeni na nemškem govornem območju, je pri izbiri patronov v 17. stoletju opaziti italijanski vpliv.³² Verska zagnanost se v Bregu ni kazala le v številu božjih hramov, ki je bilo znatno večje, če ga primerjamo s številom cerkva v vaseh na Tržaškem in na Malem Krasu, temveč tudi pri opremljanju in krašenju cerkvenih notranjščin.³³ V 17. stoletju so breške cerkve

dobile oltarje, okrašene s poslikavami ali kipi. Ob podobah božjih oseb, svetnikov in svetnic, so verniki spoznavali in dojemali pravilnost življenja v uboštvu, opravljanju dobrih del, zatajevanju grešnih nagibov - življenja kot priprave na smrt. Nasploh je večina svetnikov in svetnic, ki so jim bili posvečeni oltarji in podobe v breških cerkvah, (naj omenimo samo sv. Antona puščavnika, ki je bil s sv. Jožefom najbolj čaščen svetnik v Bregu), dajala zgled za življenje v revščini in odrekanju posvetnim užitkom.³⁴ Upodobljene božje osebe so v očeh neukih kmetov pridobile dimenzijo realnega, postale so "otipljive" besedi, krepile so sporočilnost verskih nauk in utrjevale vezi med vernikom in svetniki.³⁵ S hranjenjem njihovih čutov, so vernike vodile v sfero svetega in jih vabile k posnemanju. Vernik, ki je postal pred sliko ali kipom in pred podobo izpovedal svoje tegobe, je vzpostavljaj dialog s svetnikom ali svetnico in Bogom. Pomoč zavetnika je bila namreč odvisna od čaščenja, ki mu ga je posameznik oziroma kolektiv izkazoval. Da bi se nek svetnik ali svetnica spomnil/a duše umrlega, ga je ali jo je bilo treba nanjo posebej opozoriti. Denar, premično in nepremično premoženje, ki so jih Brežani ali Brežanke zapuščali v 17., 18. in še na začetku 19. stoletja, so bili namenjeni točno določenemu svetniku ali svetnici. Svojih priprošenj niso naslavljali nediferencirani božji entiteti, temveč tistemu svetniku ali svetnici, s katerim ali katero so se v teku življenja posebej zblizali.

31 B. Kuret, O vasi Ricmanje in njeni cerkvi, Čudeži sv. Jožefa v Ricmanjih pri Trstu v starem opisu iz leta 1827, Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1992, str. 47. Podatki o gradnji cerkva v Bregu so povzeti tudi po G. Beari, Guida alle chiese di Trieste e Provincia, Stabilimento tipografico nazionale, Trst, 1960.

32 Imena izbranih zavetnikov ne odstopajo od tistih, ki so najbolj pogosta na Tržaškem (A. Scacchi, I nomi dei santi titolari delle chiese giuliane, La porta orientale, XIX, 1949, str. 90-94).

33 ŽAD, Katapan dolinske župnije 1727.

34 O življenju sv. Antona puščavnika glej: J. Hall, Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Avgust Cesarec, Zagreb 1991, str. 13-14.

35 Potridentski kler se je zavedal pomena, ki ga v verski izkušnji lahko prejme transpozicija pisanega oziroma govornega v podobo (P. R. Lerou, Objets de culte et pratiques populaires pour une methode d' enquete, B. Plongerou (ured.), La religion populaire op. cit., in str. 195-273, se posebej, 198-199).

Živahna dejavnost breških bratovščin je sredi 18. stoletja začelo plahneti. Izjema so Ricmanje, kjer je delovanje krajevne bratovščine na novo zaživelo po čudežnem dogodku, ki se je pripetil v tamkajšnji cerkvi. Leta 1749 so Ricmanjci ugotovili, da se je svetilka, ki je hranila večno luč v cerkvi sv. Jurija, sama prižigala. Kot navaja Cuscito, župnik Raunah, prepričan, da gre za ljudsko vraževerje, čudeža sprva ni hotel priznati. Skrivnostno prižiganje in ugašanje svetilke je bilo namreč pripisano sv. Jožefu šele po obisku skupine oglednikov, nakar je 5. maja 1749 tržaški škof v čast čudeža sv. Jožefa sklical procesijo.³⁶ Kmažu zatem je ricmanjska cerkev postala romarski kraj. Število častilcev sv. Jožefa je bilo tolikšno, da so v letih 1769-1771 na kraju, kjer se je prvotno nahajala cerkev sv. Jurija, postavili novo v čast sv. Jožefu. Sloves ricmanjske bratovščine je bil velik, predvsem zato, ker je njen pokrovitelj postal sam nadvojvoda Jožef, poznejši avstrijski vladar. Leta 1773 je bilo v bratovščino vpisanih že 4884 udov. Vanjo so vstopili Ricmanjci, prebivalci sosednjih vasi, Tržačani in številni kleriki in aristokrati iz najrazličnejših območij habsburške monarhije.

Delovanje ricmanjske bratovščine je okrog leta 1782 prekinil njen nekdanji pokrovitelj. Ko je Jožef II. začel bitko proti pozunanjeni ljudski pobožnosti je najprej prizadel jezuitski red, nato tudi ostale redove in verske bratovščine. Avstrijski vladar je z odlokom ukinil vse popoldanske oblike pobožnosti, litanije in branja rožnega venca, ob nedeljah in praznikih je predpisal eno samo mašo pri glavnem oltarju.³⁷ Motila ga je potrata sredstev in energij v verske namene, kar sklepamo iz tega, da je kleru svetoval varčevanje celo s svečami na oltarju. Jožefinska država, ki se je potegovala za vsesplošen gospodarski napredek in laično naravnano družbo, si je zastavila cilj, da prepreči cerkveno pokroviteljstvo v posvetnih zadevah, vzpostavi nadzor nad delovanjem klera, hkrati pa, da omeji pobožnost, ki je prežemala vsakdanje življenje ljudskih množic. S stališča laične, razsvetljene države je verska vnema, ki je reševanje bivanjskih vprašanj bolj prisojala posegu nadnaravnih sil kot pa človeški volji, postajala vse resnejša ovira vsakršni modernizacijski težnji.

Avstrijske posvetne oblasti sicer niso imele nikakršnega namena odpraviti cerkvenih institucij. Njihov cilj je

bil le oslabiti moč in vpliv verskega militantnega življenja v korist ponotranjega doživljanja Boga, kar potrjuje tudi ustanovitev posebnega državnega fonda name-njenega ustanavljanju škofij in župnij. Ukinjanje meniških redov je potekalo v korist svetne duhovščine, ki je so-glasno z laično oblastjo sama nastopila zoper bratovščine, pasijonske igre, prepogoste procesije in romanja, to je zoper pretirano, baročno pobožnost. Boj za odpravo takšne pobožnosti se je nadaljeval tudi v času francoske uprave ilirskih provinc. Z razsvetljenega stališča franco-skih oblasti je redno versko udejstvovanje ljudi oddaljevalo od dela, skupnost pa od napredovanja. Za razliko od reform avstrijskih oblasti v času Jožefa II., pa so Fran-cozi dopustili dejavnost bratovščine sv. Rešnjega telesa.

Jožefinski in francoski posegi na področju religije so odmevali tudi na državnem obrobju, kakršno je bilo breško območje. Kot pričajo arhivski drobcji, je baročna pobožnost že v prvi polovici 19. stoletja začela zami-rati. V času jožefinskih cerkvenopravnih reform so bile v Bregu opuščene številne cerkve, denimo cerkev sv. An-dreja v Dolini in cerkev sv. Mihaela v Boljuncu.³⁸ Vera je v življenju Brežanov ohranila osrednjo mesto, vendar so se njene zunanje oblike postopoma začele umikati pred ponotranjenim verskim občutjem, in to predvsem po zaslugi klera, ki je podlegel vplivu moralnega rigo-rizma. Le religija, ki jo je očistila moč razuma in se ni izneverila temeljnim cerkvenim dogmam, je lahko ho-dila v korak z interesi in zahtevami razsvetljene države in seveda s težnjo svetnega klera po ohranitvi svojega poslanstva v modernizirajoči se družbi.

K postopnemu opuščanju baročnih religioznih ob-razcev in širjenju novih je prispevala tudi narodo-buditeljska vloga, ki jo je slovenska duhovščina v Bregu, podobno kot drugje v slovenski Istri in na Primorskem, prevzela sredi 19. stoletja. Breški kler je postal glavni pobudnik nacionalne prenovne in njegovi posegi na posvetno področje, tako v šolstvo kot v prosvetno dejavnost, so postajali vse pomembnejši. Dolinskemu dekanatu gre pripisati zaslugo, da so breške vasi že leta 1809 dobile prvo šolo, čeprav je slovenščina v njej, kot v drugih medtem odprtih šolah v Bregu, postala učni jezik šele leta 1850. Skrb za opismenjevanje breškega prebivalstva, je v pomarčnem obdobju bila vzporedna s procesom narodne prebuje tega območja.³⁹ V boju za

36 "Dio...si compiacque far palesi a' di nostri e sotto a' nostri occhi le sue meraviglie o per riaccendere in noi la devozione forse languente verso un sì gran patriarca, o per illuminare le nostre menti a riconoscere in San Giuseppe un valido protettore nelle indigenze della nostra vita e né pericoli delle nostre agonie (G. Cuscito, San Giuseppe della Chiusa: una lampada prodigiosa nell' età dei "lumi", Vita nuova, 3128, 1982, str. 10)."

37 F. M. Dolinar, Jožefizem in janzenizem, Zgodovina cerkve op. cit., str. 156.

38 M. Bufon, A. Kalc (uredi), Krajevni Leksikon Slovencev v Italiji, Založništvo tržaškega tiska, Trst, 1990, str. 253 in str. 262.

39 Slovenska duhovščina v Istri, potem ko je državni zbor dne 21. decembra 1867 sprejel zakon o splošnih pravicah vseh deželnih jezikov v šolah, uradih in javnem življenju, je postala glavni pobudnik nacionalne prenovne na istrskem podeželju (J. Kramar, Narodna prebuja istrskih Slovencev, Lipa - Založništvo tržaškega tiska, Koper-Trst, 1991, str. 183). V skrbi klera za opismenjevanje in širjenje pisane besede med nižjimi sloji prepoznavna P. Chaunu poseg Cerkev, ki je hotel zajeti vse ravni socialnega življenja (P. Chaunu, Église, Culture et Société, Société d'Édition d'Enseignement Supérieur, Paris, 1981, str. 425).

uveljavljanje slovenščine v javnosti in v težnji za pospešitev slovenskega narodnega gibanja na Tržaškem in v Istri, je dolinski dekan Jurij Jan dal pobudo za tabor, ki se je leta 1878 vršil v Dolini. Leta 1881 je ob odkritju spomenika na mestu, kjer se je odvijal tabor "pozval udeležence proslave, naj store vse, kar je v njihovi moči, da bi bil na slovenskih solah obisk čim večji in da bi se ustanovile srednje šole. Na občnem zboru društva, po proslavi, je bil Jan izvoljen za odbornika."⁴⁰ Politična narodobudna dejavnost duhovščine je potekala vzporedno in skozi njeno pastoralno dejavnost.⁴¹ Upamo si trditi, da jo je delno okrnila, če ne celo zasenčila. Skupno delovanje katoličanov in liberalcev na tržaškem podeželju v prosvetnih društvih in v vrstah samega političnega društva Edinost v Trstu je po eni strani resda omejilo laično naravnost krajevnega liberalizma, vendar je na drugi strani tudi preprečilo fundamentalistično radikalizacijo verskih ustanov.

Ob koncu 19. stoletja in na začetku 20. stoletja je pri delovanju krajevnih duhovščine opaziti ponoven zasuk. Jakob Ukmar, ki je župnikoval v Škednju in je sodeloval z dolinsko duhovščino, je z izdajanjem Družinskega prijatelja na Tržaškem poskušal uveljaviti koncept krščanskosocialnega gibanja. Prizadeval si je omejiti vpliv liberalnega tabora in njegovega glasila Edinosti, s katerim je sodeloval tudi del tržaškega slovenskega klera in spodbuditi ustanavljanje društev, ki bi bila krščanskosocialno usmerjena in bi katoliškim načelom dajala prednost pred nacionalnimi. S tem namenom je Ukmarjevo krščanskosocialno gibanje na volitvah leta 1908 v dolinskem okrožju predstavilo svojega kandidata. V tekmi z liberalnim kandidatom je le-ta dobil le 501 glas, medtem ko jih je njegov tekmeč 3134.⁴²

Iz župnijskih in občinskih virov je razvidno, da je breški kler na prelomu stoletij izgubil primat v javni sferi. Spori med duhovščino in občinskimi močmi so postali vse pogostejši in del breškega prebivalstva Cerkvi in njenim predstavnikom ni priznaval več dominantne vloge, ki so jo še nekaj desetletij pred tem nesporno imeli v krajevnih skupnostih in življenju posameznikov. Povodi sporov med cerkvenimi in posvetnimi močmi so bili različne narave, največkrat finančne. Od tu je povsem razumljiv poskus krajevnih duhovščine, da s pomočjo krščansko naravnanih društev in verskih bratovščin na novo reorganizira svojo socialno mrežo. Dne 21. decembra 1894 je strokovna organizacija

krščanskih socialcev iz Boljunca kljub neodobravanju občinskih oblasti vložila prošnjo za ustanovitev Delavskega izobraževalnega in podpornega društva v Boljuncu. Društvo je nastalo z namenom, da bi krepilo versko in narodno zavest ter izobraževalo svoje člane po smernicah enciklike *Rerum novarum* Leona XIII. Za društvenega zaščitnika sta bila izbrana sv. Rok in sv. Jožef, svetnika, ki sta bila v 17. in 18. stoletju v ospredju krajevnih ljudskih pobožnosti. V primeru razpustitve društva, piše v 20. členu društvenega pravilnika, bo njegovo premoženje prevzela boljunska cerkev, ki ga bo po svoji presoji namenila ubogim ali okrasitvi cerkve. Iz pravilnika je moč razbrati po eni strani zavezanost tradicionalnemu verskemu udejstvovanju, po drugi pa vplive novega političnega gibanja in zahtev, ki jih je vernikom nalagal takratni čas. Po privolitvi državnega namestništva v ustanovitev društva, ki je februarja 1905 omogočila sklic ustanovnega občnega zбора, se je društvo moralo soočiti z oviranjem županstva, ki je leta 1908 pri državnemu namestništvu vložilo zahtevek po njegovem razpustu. Vlogo, ki jo je predložilo koprskemu glavarstvu, je dolinsko županstvo utemeljilo s sklicevanjem na njegovo nedopustno delovanje, češ da društvo ne prijavlja svojih shodov in da nanje vabi "ljublanske agitatorje", ki z "razpečevanjem" vina nedopustno škodujejo domačim gostilničarjem.⁴³

Podobno neodobravanje je v občinskih vrstah sprožila ustanovitev Katoliškega slovenskega izobraževalnega in podpornega društva v Dolini leta 1908, h kateremu so na pobudo dolinskega klera pristopili tudi prebivalci iz sosednjih vasi. Dva dni po tem, ko je avgusta 1908 državno namestništvo izdalo soglasje k ustanovitvi društva, je dolinsko županstvo od istega organa terjalo njegov razpust. Svojo zahtevo so občinski močje utemeljili z okoliščino, da društvo ne naznanja svojih shodov in da so na društvenem shodu, ki je potekal 23. avgusta v Dolini politični agitatorji "ščuvali poslušalce proti šoli in občini."⁴⁴ Iz dopisa, ki ga je Bogoljub objavil ob smrti društvenega predsednika Gašperja Slavca leta 1912, je razvidno, da je v ospredju društvene dejavnosti stopila obnova krajevnega verskega življenja: "Pokojni je bil mož kremenitega značaja in strogih katoliških načel. Bili so hudi časi za časa ustanovitve kat. izobraževalnega društva, pa on se ni bal, stopil je odločno v prve verste za katoliško gibanje. Bil je vnet govornik, nastopal povsod pogumno. Vsak

40 J. Kramer, *Narodna op. cit.*, str. 186.

41 *Ibidem*.

42 P. Zovatto, *La stampa cattolica slovena (e croata) a Trieste, Ricerche religiose del Friuli e dell' Istria*, III, 1984, str. 29; P. Zovatto, *Cultura del clero di Trieste tra '800 e '900, Ricerche religiose del Friuli e dell' Istria*, II, 1983, str. 5-45.

43 J. Kramer, *Narodna op. cit.*, str. 196-197. O rivaliteti med duhovnikom in županom glej: H. Mendras, *Sociétés op. citat.*, str. 104.

44 J. Kramer, *Narodna op. cit.*, str. 196. Spore med županstvom in klerom gre obravnavati kot konflikt, ki ga sproži poskus občinskih moč, da prevzamejo oblast v javni sferi. Le nasprotovanje oblasti prižnice poveča možnost posvetnega nadzora vaše scene (M. Launay, *Le bon prêtre op. cit.*, str. 227 - 256).

govor se je začel s pozdravom 'Hvaljeni bodi Jezus Kristus!' V svojih govorih je poudarjal medsebojno ljubezen v presv. Srcu Jezusovem. Ni se sramoval iti večkrat v cerkev, kakor tudi ne prejemati sv. zakramentov; kot tak je bil zgled celemu društvu.⁴⁵ Kot je razvidno iz navedenih primerov se je na začetku 20. stoletja vsak poseg duhovščine na politično področje in delovanje duhovščini naklonjenih Brežanov moralo soočiti z negotovanjem in nasprotovanjem vedno bolj laično naravnane občinskega predstavništva. Občinski možje so si s svojimi odločitvami prizadevali zadržati osrednjo vlogo, ki jo je cerkvena institucija več stoletij imela v breški javnosti. Le delovanje ženskih verskih bratovščin, ki so nastale v istem času, ni izraziteje motilo občinskega predstavništva, bržkone zato, ker ženske niso posegale, vsaj navidezno, v krajevno politično delovanje. Z ustanovitvijo Marijine družbe leta 1904 je dolinski kler poskušal obvarovati "odraslo žensko mladino zapeljevanja", jo prevzgojiti v izpolnjevanju božjih in cerkvenih zapovedi ter navdušiti za Marijino in Jezusovo čiščenje. Pri tem se je poslužil enega izmed sredstev, ki jih je imel na razpolago v boju za zaustavitev procesa sekularizacije. Edini pogoj za včlanitev v Marijino družbo je bila zaobljuba pobožnemu in "moralnemu" življenju: "Družbenice se imenujejo 'Marijine hčere' in ostanejo z družbo v zvezi tudi če se omože. Vendar se smejo omenjene Marijine hčere le s prednikovim dovoljenjem udeleževati shodov. Kadar imajo pri shodu procesije, sv. obhajilo itd. samske Marijine hčere kot družbeni znak s okrog vratu svetinjo na sinjem, takrat naj jo imajo omožene na črnem traku. - (Sprejemajo se tudi bogoljubne krščanske žene, katere se imenujejo 'Marijine sestre')." Pravilnik društva je prepovedoval Marijinim hčeram članstvo "veri sovražnih npravnosti nevarnih društev. Slabo berivo, javni ples, ponočevanje in vse, kar se ne zлага z družbenim namenom, je strogo prepovedano."⁴⁶ Pod vodstvom župnika, ki je bil hkrati duhovni vodja skupine, so se dekleta in žene enkrat tedensko sestajale, prirejale izlete in srečanja. Župnik si je pridržal pravico, da je članice, ki so se prekršile nad pravilnikom, pri priči izključil. Dogajalo se je, da so Marijino družbo morale zapustiti ženske in dekleta, ki so se udeležile plesov ali so v večernih urah pohajkemale po vasi, ne meneč se za navodila duhovnega vodje in za odredbe županstva.⁴⁷ Kot lahko razberemo iz zapisnika sej Marijine družbe, so zlasti mlajše članice rade pozabljale na Marijin vzor.

Moška družba jim ni pomenila le sprijenosti in plesi so jim bili v zabavo; skratka, podoba Marije Device je bila zanje preoodaljen in prezahteven vedenjski model. Odraščale so pač v okolju, kjer so krušarice brez vsakršnega nadzorstva zahajale v mesto in so bile vajene sploh sproščenih odnosov na vasi in zunaj nje, medtem ko je prevzem Marijinega vzora od žensk terjal, naj se predajo izključno materinstvu in moralnemu poslanstvu v družinskem okolju. Z nadzorom, ki ga je kler izvajal nad ženskami, včlanjenimi v Marijino družbo, je Cerkev očitno poskušala nadoknaditi izgubljeno oblast v javnosti. Ustanavljanje Marijinih družb na tržaškem podeželju je za duhovščino pomenilo možnost širjenja modela ponižne ženske in uresničevanje težnje, da se z žensko pomočjo omili ali celo odpravi nepokornost njihovih mož in sinov.⁴⁸ Kljub zavzetosti klera, nove verske organizacije, ki so nastale na prehodu iz 19. v 20. stoletje, niso privabile v svoje vrste vsega krajevnega prebivalstva, vanje so vstopili le najvernejši. Versko udejstvovanje je postalo za nekatere nezdružljivo z njihovo politično opredelitvijo. Predstavniki vere so postali voditelji le tistih, ki so redno zahajali v cerkev.

Sporom, ki so od 90-ih let naprej označevali odnose med dolinsko duhovščino in občinskim predstavništvom, so se na začetku 20. stoletja pridružili še konflikti med dolinsko župnijo in njej podrejenimi kaplanijami. Najodmevnejši med njimi spor je izbruhnil leta 1899 med dolinsko župnijo in Ricmanjci, ki so zahtevali osamosvojitve svoje kaplanije, ustanovljene leta 1787, hkrati pa tudi uvedbo slovanskega bogoslužja. Ricmanjci so "želeli izkoristiti 'privilegirani' položaj vaške cerkve, v blagajno katere se je posebno zaradi 'romarske poti' stekala kopica denarja, ki je pa po cerkvenem pravu pripadal župniji v Dolini. V ta namen so želeli, da se jim kaplanija poviša v samostojno župnijo."⁴⁹ Prva prošnja za samostojno župnijo, ki je zahtevala pravilno razdelitev državnih prispevkov, je bila oddana leta 1866, čeprav je do prve pritožbe pri višjih cerkvenih oblasteh nad neprimernim ravnanjem dolinske župnije, ki naj bi spregledovalo pristojnosti kaplanije, prišlo že v aprilu 1845. Vzroki trenj, ki so se v drugi polovici 19. stoletja pojavljali med dolinsko župnijo in ricmanjsko kaplanijo, so bili pobiranje odpustkov, organizacija procesij in blagoslovov, predvsem pa pober. Toda šele kriza, v katero je zašla dolinska cerkev je napetosti prignala do vrelišča.

45 Iz Boljunca, Bogoljub 1912.

46 ŽAD, Posebna pravila dekliske Marijine družbe v Dolini pri Trstu, 12.5.1904. Na Tržaškem in v Istri so Marijine družbe, ki so bile sicer prvotno bratovščine, ki so jih v potridentskem času ustanavljal jezuitski red, nastajale v letih 1890-1914.

47 ŽAD, Posebna pravila op. cit.

48 Podrobneje o Marijinem kultu glej L. Accati, *Il padre naturale. Tra simboli dominanti e categorie scientifiche*, Memoria, 21, 1987, str. 90-91;

49 B. Kuret, Ricmanje op. cit., str. 86.

Leta 1899 so Ricmanjci na škofijskem ordinariatu in na tržaškem c. kr. namestništvu obnovili prošnjo za samostojno župnijo, hkrati pa so se odpovedali vsem dolžnostim do dolinske duhovščine. Poleg Ricmanj sta prošnjo za osamosvojitve pristavili tudi kaplaniji Boršt in Boljunec. Ricmanjsko prošnjo, ki jo je podpiral takratni ricmanjski kaplan Anton Požar, je dolinski župnik Jurij Jan, v dopisu tržaški škofiji, potem ko ga je ta vpraševala za mnenje o osamosvojitvi Ricmanj, označil za rezultat kaplanovega agitiranja. Kljub Janovemu neodobravanju, je tržaški škof Ricmanjcem obljubil ustanovitev župnije. Zanj je bila potrebna le še privolitev osrednjih državnih oblasti. Vendar je 5. julija 1900 državno namestništvo v Trstu odredilo, da se lahko kaplanije osamosvojijo, samo če prebivalci le-teh prevzamejo plačevanje novega župnika, kar je - preprosto povedano - pomenilo, da bi lahko Ricmanjci dobili novo župnijo le, če bi poleg svojega vzdrževali še dolinskega župnika. Iz protesta do te odredbe so novembra istega leta Ricmanjci, kljub grožnjam, ki so prihajale s tržaške škofije, prestopili v unijatsko, grškokatoliško cerkev. V rimskokatoliško cerkev jih ni privedla niti nevarnost izgube vseh pravic do cerkev sv. Jožefa v Ricmanjih in sv. Urše v Logu, župnišča in vsega cerkvenega premoženja. Nasprotno, zahteve Ricmanjcev so postajale vse bolj radikalne in so odmevale tudi drugod na Tržaškem.⁵⁰ V afero so se vpletli cerkveni prelati, posvetne oblasti, prišlo je do posegov orožnikov, iz česar se je ob dvoumнем obnašanju unijatskega škofa Drohobeckija, leta 1902 izcimila prošnja 500 Ricmanjcev in Rojančanov pravoslavnemu škofu v Zadru za prestop v pravoslavje: "Okrog 500 oseb iz Rojana in Ricmanj je poslalo prošnjo pravoslavnemu škofu v Zadru dr. Nikodemu Mišašu. V njej so ga prosili, da bi jih sprejel v svojo škofijo. Med drugimi vzroki za ta korak so navedli tudi to, da jim unijatski škof Drohobecki noče ali ne more pomagati. Res pa je, da med vzroki, ki so jih navedli za prestop v pravoslavje, ni niti enega verskega problema, ampak sami politični."⁵¹

Tržaški škof Nagl je 25. novembra leta 1902 izdal ukaz o prenehanju slovenskega bogoslužja v Ricmanjih, o ukinitvi unijatske jurisdikcije in o ponovni vzpostavitvi ricmanjskih dajatev dolinskemu kleru. Ricmanjski kaplan Požar je bil zaradi nepokorščine in nespoštovanja višjih cerkvenih oblasti suspendiran. Vendar afere, kljub

posegom orožnikov, s tem še ni bilo konec. Ricmanjci so vztrajali pri svojih zahtevah in so se upirali duhovniku, ki so maševali v latinščini, tako, da so raje kot njihove maše obiskovali tiste v pravoslavni cerkvi v Trstu. Leta 1903 so na tržaški škofiji ugotavljali, da se je v Ricmanjih osem oseb proglasilo za brezbožne.⁵² Nasploh, kot priča poseben fascikel, v katerem so na tržaški škofiji zbrali dokumentacijo o ricmanjski aferi, je upornost Ricmanjcev še posebej skrbela škofa. Slednji jih je 13. septembra vabil, naj se vendarle vrnejo v okrilje rimskokatoliške Cerkve. Krivdo za nesoglasja je pripisal nacionalističnim skrajnežem: "Toda prišli so čez vas hudi časi. Izkoristilo se je Vašo dolgoletno željo za samostojno župnijo, da se je Vas odvedlo iz prave poti, pregovorilo se je vas, da ste odklonili vže ponujeno župnijo. V cerkveno-upravno vprašanje preneslo se je narodnostno vprašanje. (...) Voditelji niso vam puščali niti dosti časa, da bi stvar trezno razmišljali in se posvetovali s cerkveno oblastjo in tako je postala beseda 'Ricmanje' bojni klic za tiste, ki hočejo prenašati cerkveno oblast le v toliko, v kolikor se kaže ta naklonjena njih namenom."⁵³

Aprila 1905 so Ricmanjci prejeli dopis škofa Nagla o ustanovi ricmanjske župnije. Povratek v rimskokatoliško cerkev ni navdušil vseh Ricmanjcev. Versko življenje v Ricmanjih se po tem sklepu ni normaliziralo. Ricmanjci so se odločali za civilne poroke in pogrebe, neprijaznost, ki so jo izkazovali predstavnikom rimskokatoliške cerkve, je bila glavni vzrok pogostih zamenjav kaplanov. Konec afere ni prineslo niti dovoljenje Vatikana, da se uvede glagolsko bogoslužje. Razmere so se uredile šele po prihodu Ivana Zege leta 1910, ko so predstavniki ricmanjske skupnosti, na dolinskem županstvu potrdili ustanovno listino svoje župnije in končno pristali na rimskokatoliško bogoslužje, na cerkvene pogrebe, poroke in krste. Vzrokov deset let trajajočega spora med Ricmanjci, dolinskim klerom, tržaško škofijo in administrativnimi oblastmi je več in o njih na tem mestu ne bomo podrobneje razpravljali. Lahko pa se vprašamo, ali bi do tega spora prišlo, če ne bi ljudska pobožnost med krajevnim prebivalstvom pred njegovim izbruhom začela usihati. Odnos vaških ljudi do religije in cerkvene institucije nasploh se je spremenil. Šele na podlagi tega verskega in duhovnega preobrata je moč

50 Skupno je bilo takrat na Tržaškem 2000 unijatov (P. Stres, Ricmanjska afera (1899-1910), Slovensko morje in zaledje, 1, 1, 1977, str. 122).

51 Ibidem, str. 123.

52 Archivio della Curia Vescovile di Trieste (od tu naprej ACVT), Verbali sedute concistoriali 1902-1920, 29.5.1903.

53 ACVT, Vernikom Ricmanj in Loga!, Trst, 13. 9.1903, fasc. Rizmagnje, 1890-1910. Tudi poročilo, ki ga je tržaški škofijski ordinariat 29. julija 1903 poslal v Vatikan, pripíše glavno krivdo, da je do afere prišlo, kaplanu Požarju: "...Požar, il quale sgraziatamente nel 1897 fu nominato cola cappellano, un zelante agitatore per la causa e liturgia slava. Costi approfittava del malcontento del popolo il quale in maggioranza non sa ne leggere ne scrivere, onde spingerlo al passo di dichiararsi greci-uniti per ottenere il triplice scopo: la parrocchia indipendente come greco-cattolici e con la lingua slava in liturgia e che egli Požar potesse divenire di nuovo parroco..." (ACVT, Relazione sull' affare Ricmanje mandato a Roma li 29 luglio 1903, fasc. Rizmagnje, 1890-1910)."

razumeti upor Ricmanjcev, ki se ni menil za posledice svojih dejanj. Navzočnost transcendentnega je zanje že pridobila značaj dodatnega in nenujnega, podobno kot so verske klavzule v oporokah na prehodu iz 19. v 20.

stoletje postale le usedline tradicije. Na ravni individualne in kolektivne zavesti, so Ricmanjci opravili desakralizacijo, ki je potekala tudi v drugih okoliških vaseh, tedaj nekoliko manj vidno.

RIASSUNTO

Dopo il Concilio di Trento la vita religiosa nella campagna triestina conosce un periodo di grande risveglio. Il clero secolare supportato nella sua attività pastorale dagli ordini religiosi dei gesuiti, dei francescani e dei capuccini presenti a Trieste e a Capodistria intensifica l'opera di evangelizzazione della popolazione rurale. Nel Settecento le comunità della Val Rosandra partecipano attivamente alla vita religiosa con la fondazione di confraternite, costruzione di chiese e con numerose elargizioni il sacro impregna la vita quotidiana dei contadini e il prete diventa la loro guida spirituale nonché l'intermediario privilegiato tra la sfera sacra e quella profana, tra l'esterno e l'interno della comunità. Nella seconda metà del Settecento, ancora prima dei provvedimenti giuseppini, la religiosità popolare locale conosce un primo affievolimento. Tuttavia soltanto verso la fine dell'Ottocento si verifica il progressivo distacco di una parte della popolazione contadina dall'istituzione ecclesiale. L'intesa attività politico-culturale svolta nella seconda metà dell'Ottocento dal clero in difesa dei diritti nazionali della popolazione slovena pone in secondo piano la sua attività pastorale contribuendo alla progressiva secolarizzazione della campagna slovena. A fine Ottocento la dirigenza politica locale di orientamento liberale delimita la sfera d'intervento ecclesiale. Il clero costretto a cedere ai laici la guida politica della comunità intensifica la sua attività pastorale nel tentativo di arrestare le tendenze secolarizzatrici e conquistare il consenso perduto.

izvirno znanstveno delo

UDC 949.712 Piran "1889/1892":314.6
314.6:949.712 Piran "1889/1892"

PIRANSKO PREBIVALSTVO PRED STO LETI

*France MIHELIC*doc. dr., Fakulteta za elektrotehniko in računalništvo, 61000 Ljubljana, Tržaška 25, SLO
doc. dr., Facoltà elettronica e informatica, 61000 Ljubljana, Tržaška 25, SLO*Jasna POCAJT*dipl. družboslovni informatik, Mediana, 61000 Ljubljana, Pražakova 8/IV, SLO
laureata in informatica sociologica, Mediana, 61000 Ljubljana, Pražakova 8/IV, SLO*Darja MIHELIC*dr., izredni profesor Univerze v Ljubljani, znanstveni svetnik ZRC SAZU, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, SLO
dott. professore straordinario nell'Università di Lubiana, consigliere scientifico CSR ASSA, 61000 Ljubljana, Novi trg 4, SLO

IZVLEČEK

V prispevku gre za statistično analizo podatkov, ki jih za razdobje od 7. januarja 1889 do 8. decembra 1892 beležijo poročni formularji piranskega kapiteljskega arhiva.

V njih so vpisani datum sklenitve zakonske zveze, cerkev, kjer je prišlo do tega dogodka, duhovnik, ki je opravil poročni obred, imeni dveh prič, podatki o mladoporočencih: njuno ime in priimek, rojstni datum, naslov in eventualno tuje poreklo, ženinov poklic, ime, stanje (še živ - pokojni) in poklic njenih očetov ter ime, deklški priimek in stanje, izjemoma poklic (v redkih primerih gre za poklic dekla) njenih mater ter eventualno vdovstvo ali mladoletnost kandidatov za zakon. Ob poroki so zabeležili tudi morebitni zaznamek o mladoletnosti ali sorodstvu med kandidatoma za zakon.

Podatki (imena, priimki, starost, poklic itd.) so bili obdelani s pomočjo matematično-računalniških znanj in računalniških programov ter računalnikov. Interdisciplinarna raziskava je zasnovana na sodelovanju treh strok: matematike, družboslovne informatike in zgodovine. Izsledki raziskave so razvidni iz številnih grafikonov.

Sodobni čas prinaša v življenje in pojmovanje ljudi številne spremembe in značilnosti, ki jih človeška podzavest "udomači", tako da se zdijo ljudem same po sebi umevne in si jih težko odmislijo.

Podrobne raziskave posameznih konkretnih vidikov nekdanjega življenja, družbe in njenih ustaljenih navad, jezikovne, poklicne strukture prebivalstva, okolja itd. za čas pred sto leti razkrivajo sodobniku mnogo tega, kar je že zapustilo naš skupni spomin. Tovrstne delne raziskave - zlasti če so zastavljene interdisciplinarno - dolgoročno utirajo pot kompleksnemu, neobremenjenemu, kar najbolj verodostojnemu prikazu preteklosti v vseh

njenih potezah.

V tem prispevku gre za prostorsko, časovno in tematsko ozko zasnovano raziskavo, ki je bila opravljena povsem na novo in na nov način. Njeno jedro so **statistično-kvantifikativni** rezultati, pridobljeni iz sistematično razvrščenih podatkov, izpisanih iz originalnih virov, ki omogočajo številna nadaljnja zgodovinarska in družboslovna sklepanja in nova spoznanja. Podatki so bili obdelani s pomočjo matematično-računalniških znanj in računalniških programov ter računalnikov. Interdisciplinarna raziskava je zasnovana na sodelovanju treh strok: matematike, družboslovne infor-

matike in zgodovine.¹

Prostor, ki ga raziskava obravnava, je istrsko mesto Piran s pripadajočim komunalnim zaledjem. **Časovni okvir** študije zajema štiriletno razdobje od 7. januarja 1889 do 8. decembra 1892. **Tematsko** je analiza omejena s podatki, ki jih nudi uporabljeni tip izvirnega gradiva, namreč poročni formularji, ki jih za omenjeni čas hrani kapiteljski arhiv v Piranu.²

Poročnih formularjev za navedena štiri leta je 322. Vzorca s tolikšnim številom podatkov nismo izbrali naključno. Za študij preprostih značilnosti in pojavov, kot jih odsevajo poročni formularji, bi zadoščalo že 100 primerkov.³ Ker pa je uporabljeno gradivo primerno za izračunavanje določenih povezav (npr. kolikokrat prehaja ime s starša na otroka, poklic z očeta na sina, ob katerih praznikih je obred v kateri cerkvi itd.), se je zdelo smotrno vzorec povečati, verjetno pa smo pri tem celo nekoliko pretiravali, kar je šlo na račun našega časa, raziskavi pa bo le v korist.

Ker je bila poroka v omenjenem času pretežno cerkvena zadeva, so na poročnih formularjih kapiteljskega arhiva zbrani določeni podatki o veliki večini ljudi, ki so se tedaj poročili v piranskem okolišju. Izvzeti so tisti pari, ki so se poročili civilno ali po lastnih šegah v okviru svojih verskih skupnosti (npr. Židje). Takih pa ni bilo prav dosti.

Kolikšen **delež celotnega piranskega prebivalstva** se je odločil za usodni korak, ki ga pomeni (katoliški) zakon? Po štetju 31. decembra 1890 je imela piranska občina 12 326 prebivalcev, od tega 6311 moških in 6015 žensk.⁴ V štirih letih, 1889-1892, je bilo opravljenih 322 cerkvenih zakonskih obredov med 644 partnerji. Nekateri med njimi so v tem kratkem pregledanem obdobju ovdoveli in se ponovno poročili, tako da gre v teh primerih za dvakratni nastop iste osebe: po dva taka primera zasledimo med nevestami in med ženini. V katoliški zakon je stopilo torej po 320 moških in žensk, skupaj 640 ali 5,2% celotnega piranskega prebivalstva, oziroma - glede na številčno stanje moškega in ženskega prebivalstva - 5,1% moških in 5,3% žensk.

Seveda bi bilo zanimivo ugotoviti, ali so se poročali vsi sloji piranskih prebivalcev ter ali in katere strukture (poleg oseb, zavezanih celibatu) so zaradi materialnih, eksistenčnih in drugih razlogov ostajale samske. Presežek moškega prebivalstva nad ženskim tudi predpo-

stavlja sklep, da je več moških ostalo neporočenih. Ta plat piranskega življenja pa bo ostala vsaj za zdaj še neraziskana. Za njen študij bi bilo potrebno pritegniti in obdelati vsaj še podatke o rojstvih in smrtih Pirančanov.

Kakšen vir je **poročni formular** tistega časa? Na listu formata A-4 so v latinščini označeni zahtevani podatki, ki jih je bilo potrebno izpolniti ob poroki. Prav na vrhu je zapisano: *Pyrrani in Ecclesia*, v sledeči prazni prostor je vpisano ime cerkve, v kateri je bil opravljen poročni obred, in spodaj: *subdescriptorum sponsorum matrimonium celebratum fuit*.⁵ Pod tem naslovom si od leve proti desni sledijo rubrike s podatki: najprej datum poroke (*Annus, Mensis et Dies Copulationis*), nato ime, priimek in stan (*NOMEN, COGNOMEN ET CONDITIO*) mladoporočencev (*SPONSORUM*) (najprej ženina, nato neveste), sledi rubrika z vpisom rojstnih datumov in hišnih števil oziroma naslovov kandidatov za zakon (*Aetas sponsorum, eorum Numerus domus*), še bolj proti desni so zapisana imena prič (*TESTIUM*) dogodka, skrajna desna rubrika omenja cerkveno osebo, ki je opravila obred (*Subscriptio Sacerdotis copulantis*). Pripombe in pomisleki glede zakona v primeru mladoletnosti ali sorodstva kandidatov za zakon so zapisani pod temi podatki.

Na formularju sta **mladoporočenca** predstavljena z imenom in priimkom, rojstnim datumom, naslovom in eventualnim tujim poreklom, ženin še s poklicem, vpisano je ime, stanje (še živ - pokojni) in poklic njenih očetov ter ime, dekliški priimek in stanje, izjemoma poklic (v redkih primerih gre za poklic dekla) njenih mater ter eventualno vdovstvo ali mladoletnost kandidatov za zakon. Ta del kakor tudi morebitna pripomba s pojasnilom glede mladoletnosti ali sorodstva mladoporočencev je zapisan v pravilni latinščini, oblike imen in izrazi za poklice so tu latinski.

Obe (redno moški) **priči** sta običajno označeni z imenom, priimkom in poklicem, večkrat tudi z imenom, poklicem in stanjem očeta. Priči sta bili lahko sorodnika ali uradnika. Včasih sta se podpisali lastnoročno, včasih pa je njune podatke vnesel v ustrezno rubriko uradnik. Ta je neredko pod nečitljiva podpisa prič-sorodnikov zapisal, kako ju je treba razbrati. Navedbe prič, njenih poklicev in očetov so vpisane v vsakdanji obliki, ki je bila tedaj italijanska. Med pričami srečamo tudi nekaj primerov nemških imen oziroma priimkov. Pri običajnih

1 Družboslovni informatik Jasna Pocajt je za neobvezno prakso med študijem na Fakulteti za družbene vede s posredovanjem zgodovinarke Darje Mihelič dobila in prepisala kopije izvirkov tu obdelovanega gradiva. Prepise je preverila Darja Mihelič. Matematik France Mihelič je sestavil vrsto računalniških programov, ki so izpise uskladili in pripravili za nadaljnjo obdelavo s programskim paketom za obdelavo statističnih podatkov SPSS. Pri oblikovanju grafikonov je sodeloval dipl. ing računalništva Andrej Zdrovc.

2 Uporaba gradiva piranskega kapiteljskega arhiva nam je bila odobrena ob zagotovitvi, da gre za strogo znanstveno raziskavo, ki jo bomo opravili z vso dolžno spoštljivostjo in diskretnostjo.

3 N. Pavešič-F. Mihelič, Statistične metode, Ljubljana 1981.

4 Special-Orts-Repertorium des Österreichisch Illyrischen Küstenlandes, Wien 1894, 95-98.

5 Torej: V Piranu v cerkvi ... se je praznoval zakonski obred spodaj opisanih zakoncev.

moških osebnih imenih imamo tako opraviti z latinsko inačico (v rubriki o mladoporočencih), z italijansko in redko z nemško (v razpredelku o pričah).

Poročne obrede je v obravnavanih štirih letih opravljalo 11 duhovnikov v 14 cerkvah, ki so spadale pod piransko faro; v štirih primerih je ime cerkve izostalo, en poročni obred pa se je zaradi bolezni neveste opravil pri njej doma, kar je nedvomno posebnost.

Število omenjenih oseb z različnim imenom & priimkom, ki jih srečamo v zapisih, znaša 1837, 1137 moških in 753 ženskih. **Dejansko število oseb**, ki so nosila ta imena, pa je večje in težko ugotovljivo. Sin je bil neredko poimenovan po očetu in hči po materi, pa tudi sicer so pogosti primeri oseb z identičnim imenom in priimkom. Tu gre zlasti za razširjenost nekaterih družin (priimkov) in za prakso poimenovanja otrok po prednikih, tako da sta npr. potomca dveh bratov (torej bratranca z enakim priimkom) brez zadržkov, kot jih poznamo danes, dobila ime po dedku. Otroci so bili pogosto poimenovani po nekaterih svetih osebah ali/in po svetnikih piranskih cerkva.

V ilustracijo te trditve navedimo, da smo pri preverjanju oseb z istim imenom in priimkom med mladoporočenci naleteli na gospo Marijo Fonda, ki se je med nevestami v kratkem pregledanem razdobju pojavila kar šestkrat. S prijetno srhljivim občutkom, da se pred nami odkrivajo stari zločini, smo preverili zapise, ki so opozorili na razširjenost priimka Fonda in nedomiselnost pri izbiri dekliškega imena oziroma na izredno pogostnost imena Marija. Z drugimi besedami: šlo je za šest različnih nevest.

Po preverjanju in izračunu ter nekaterih utemeljenih korekcijah je na mestu trditev, da se za imeni v zapisih skriva najmanj 1971 različnih oseb. Med temi osebami je 332 pokojnih, še živih pa 1639. Upoštevani najnižji možni delež živih oseb je torej enak ali večji od 13% celotnega tedanjega piranskega prebivalstva, kar je statistično gledano izredno velik vzorec.

Formular je zasnovan tako, da omenja več moških kot ženskih oseb. **Ženske** se namreč v zapisih pojavljajo le v štirih možnih vlogah: zeninove matere, eventualno njegove bivše žene, sedanje neveste ter njene matere. (Tabela 1.)

1. nevesta,
2. nevestina mati,
3. zeninova mati,
4. zeninova bivša žena.

Tabela 1.
Možne vloge ženskih oseb v poročnih formularjih

Moške osebe nastopajo na devet načinov: kot ženin in njegov oče, kot nevestin oče, kot eventualni nevestin bivši mož, v vlogi ene od dveh moških prič oziroma njunih očetov ter kot cerkvena oseba, ki opravlja obred. (Tabela 2.)

1. ženin,
2. ženinov oče,
3. nevestin oče
4. nevestin bivši mož,
5. prva priča,
6. oče prve priče,
7. druga priča,
8. oče druge priče,
9. cerkvena oseba.

Tabela 2.
Možne vloge moških oseb v poročnih formularjih

Zapisi omenjajo vsaj 1170 različnih moških oseb, od katerih jih 982 še živi, ter najmanj 801 različnih ženskih oseb, od tega 657 še živečih. Glede na celotno število moških Pirančanov, zajema naš vzorec vsaj 16% tedaj živečih moških, pri ženskah pa je ta delež nižji, je namreč enak ali večji od 11%.

Pri razvrščanju in iskanju medsebojnih zvez med podatki, ki jih vsebujejo formularji, smo uporabljali posebej v ta namen sestavljene programe ter programski sklop SPSS⁶.

Začetki SPSS, "statističnega paketa za družboslovne znanosti", segajo že v davno leto 1956, na Stanford University (USA), kjer je skupina raziskovalcev skušala razviti sklop računalniških programov, ki bi bil primeren za raziskave političnih ved za potrebe knjižnice ter programerjev. K njegovemu nadaljnjemu izpopolnjevanju je pripomogla Chicaška univerza. Z razvojem so se njegove zmogljivosti več kot podvojile, izkazal se je za mnogo bolj uspešnega, kot so sprva pričakovali njegovi avtorji. SPSS je bil prvič predstavljen leta 1970.

SPSS/PC je namenjen obdelavi statističnih podatkov z osebnim računalnikom. Delo z njim ni prezahtevno ter ne zahteva obsežnega programerskega znanja. Zato je še posebej primeren za izvajanje različnih analiz v družboslovju. Zlasti je koristen za iskanje različnih korelacij, sovpadanj in povezav med večjim številom komponent, ki opredeljujejo nek dogodek, pojav itd.

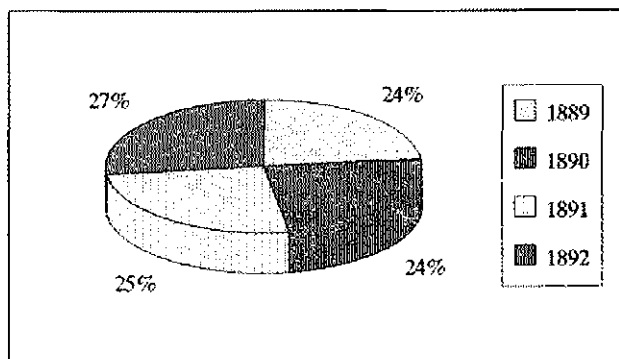
Programski paket je bil izdelan za delo na IBM PS/XT/AT osebnih računalnikih. Zasede 8.2 MB trdega diska. Do nedavnega je bil zaščiten, in je bila za delo z njim potrebna posebna disketa. Sedaj je v uporabi že četrta verzija programa, za katero posebna disketa ni

6 N. H. Nie - C. H. Hull - J. G. Jenkins - K. Steinbrenner - D. H. Bent, SPSS, Statistical Package for the Social Sciences, McGraw-Hill 1970, 1975 (2. izdaja); G. E. Meyer, SPSS: Minimalist Approach, Academic Press 1993.

več potrebna. Zadnja inačica SPSS ima tudi obilo drugih pozitivnih lastnosti: deluje tako, da lahko posamezne programerske ukaze preverimo kar pri samem pisanju programa oziroma jih neposredno prepisemo z ekrana.

Zdaj pa si oglejmo rubrike poročnih formularjev s podatki, vprašanja, ki se ob njih zastavljajo, in nekatere odgovore nanja.

Število na Piranskem sklenjenih porok kaže v pregledanem razdobju iz leta v leto rahel porast. Leta 1889 se je poročilo 76 parov, 1890 78 parov, 1891 je bilo sklenjenih 81 zakonskih zvez, v prestopnem letu 1892 pa 87. (Grafikon 1.)

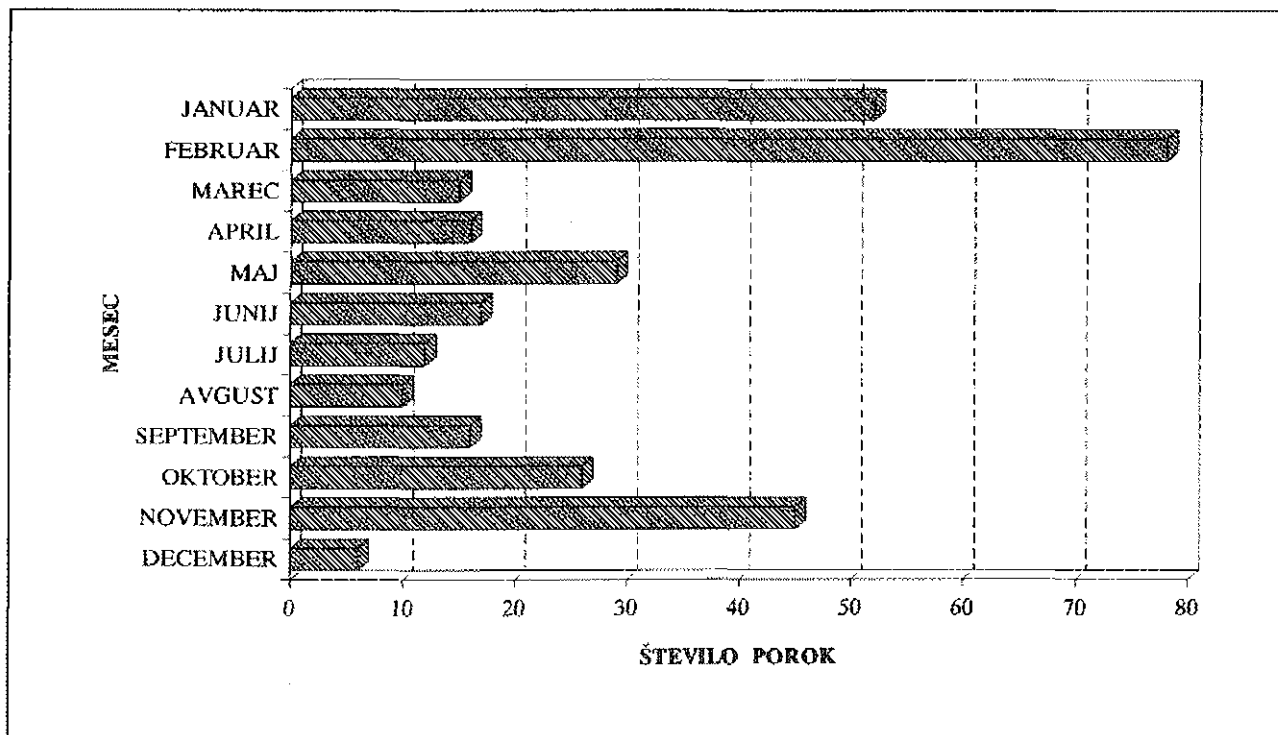
Grafikon 1. Frekvenca porok na Piranskem v letih 1889-1892

Poroke se niso vrstile enakomerno skozi vse leto, ampak je **ritem** sklepanja zakonskih zvez skozi leto nihal. Več jih je bilo v jesenskem in zimskem času. Med meseci je po številu sklenjenih porok daleč na prvem mestu februar (78 porok ali 24%), sledijo januar (52 porok ali 16%), november (45 zakonskih zvez ali 14%), maj (29 porok ali 9%), oktober (26 porok ali 8%), junij (17 zakonskih zvez ali 5%), april in september (po 16 porok ali po 5%), marec (15 porok ali 5%), julij (12 poročnih zvez ali 4%), avgust (10 porok ali 3%), najredkeje pa so se Pirančani poročali decembra (6 porok ali 2%). (Grafikon 2.)

Razpored po dnevih v tednu kaže, da je bilo največ porok sklenjenih ob sredah in sobotah. Kar 117 (36%) znanih poročnih obredov je bilo opravljenih v sredo, 111 (35%) pa v soboto. Sledili so ostali tedenski dnevi: nedelja (40 obredov ali 12%), ponedeljek (33 porok ali 10%), četrtek (14 porok ali 4%), torek (7 obredov ali 2%). Nihče se ni poročil v petek, saj je katoliška vera na ta dan zapovedovala post. (Grafikon 3.)

Številne so bile poroke zlasti v tednu pred pustom. Proti koncu januarja se je večkrat poročilo več parov na isti dan. 28. januarja 1991 je sklenilo zakonsko zvezo kar devet parov.

Iz rubrike o **cerkvah**, kjer je potekal poročni obred, lahko ugotovimo imena 14 cerkva, kjer so Pirančani sklepali poroke. Omenjajo se 317-krat, iz česar je razvidna frekvenca obredov v teh cerkvah: daleč vodi cerkev sv. Jurija (158 obredov ali 50%), sledijo cerkve

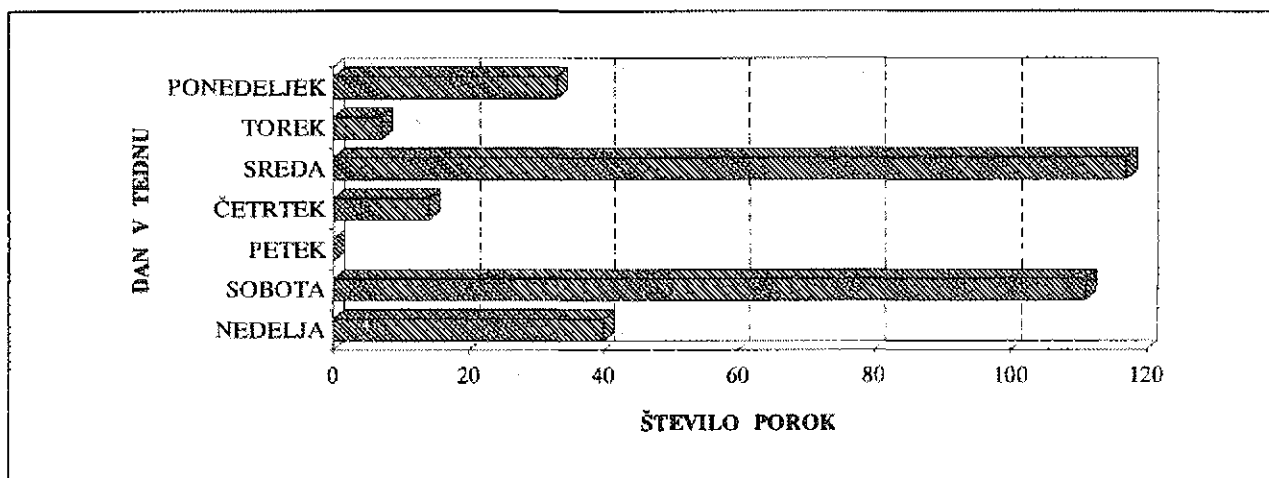

Grafikon 2. Frekvenca porok na Piranskem v letih 1889-1892 po mesecih

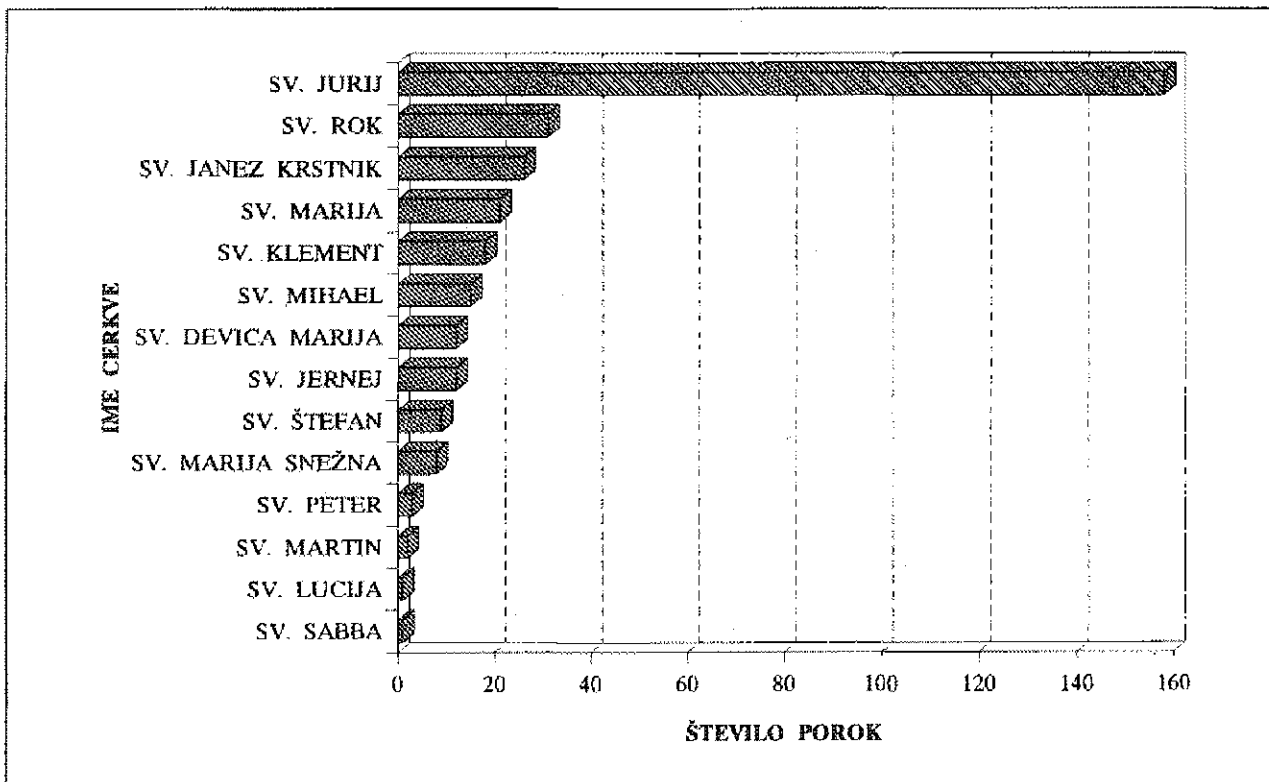
sv. Roka (31 obredov ali 10%), sv. Janeza Krstnika (26 porok ali 8%), sv. Marije Tolažnice (21 obredov ali 7%), sv. Klementa ali sv. Marije Zdravja (18 porok ali 6%), sv. Mihaela (15 obredov ali 5%), sv. Device Marije v Strunjanu ter sv. Jerneja v Sečovljah (s po 12 obredi, to je po 4%), sv. Štefana (9 porok), sv. Marije Snežne (8 porok), sv. Petra (3 poročni obredi), sv. Martina v Sečovljah (2 obreda) in sv. Lucije ter sv. Sabba v Kaštelu

(po 1 poročni obred). (Grafikon 4.)

Poročne obrede v pregledanih štirih letih je opravilo 13 duhovnikov: piranski župnik Feliks Sikič (203 poroke ali 63%), kanonik Jožef Fonda (36 porok ali 11%), kanonik Dominik Vidali (32 obredov ali 10%), kanonik Boštjan Marchio (16 porok ali 5%), kanonik Lovrenc Viezzoli (13 porok ali 4%), kanonik Anton Predončan (8 porok), kanonik Paskalis Marchio (5 porok), profesor

Grafikon 3. Frekvenca porok na Piranskem v letih 1889-1892 po dnevih v tednu

Grafikon 4. Frekvenca poročnih obredov v različnih cerkvah na Piranskem v letih 1889-1892

višje gimnazije v Kopru in rektor poreškega konvikta Miklavž Spadaro (3 poroke), *emeritus accademicus*, doktor teologije, profesor Jurij Trani in piranski minorit Jožef Rosso pa sta opravila po en poročni obred. V treh primerih je ime duhovnika izostalo. (Grafikon 5.)

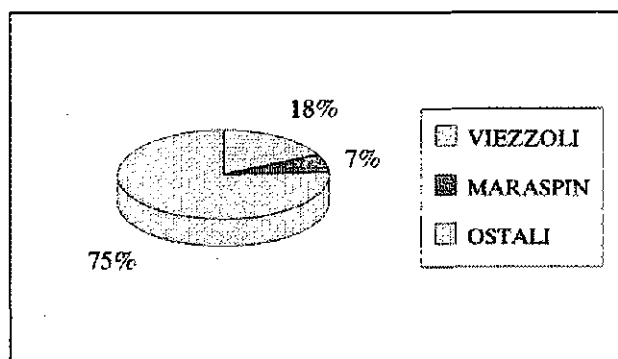
Program SPSS omogoča ugotoviti povezavo med obredi v določenih cerkvah in datumi porok po cerkvenih praznikih in drugih dnevih v tednu kakor tudi med cerkvenimi osebami, ki so opravljale obrede, in določenimi cerkvami, vendar bomo tako predstavitev prihranili za drugo priložnost.

Med **pričami** porok največkrat srečamo "profesionalne priče": Jurij Viezzoli se kot priča pojavlja 113-krat, zvonar Dominik Maraspin pa 43-krat. Skupaj predstavljata 24% ali skoraj četrtino od 640 nastopov vseh prič, ki so pospremile ženina in nevesto na trnjevo pot zakonskega stanu. (Grafikon 6.)

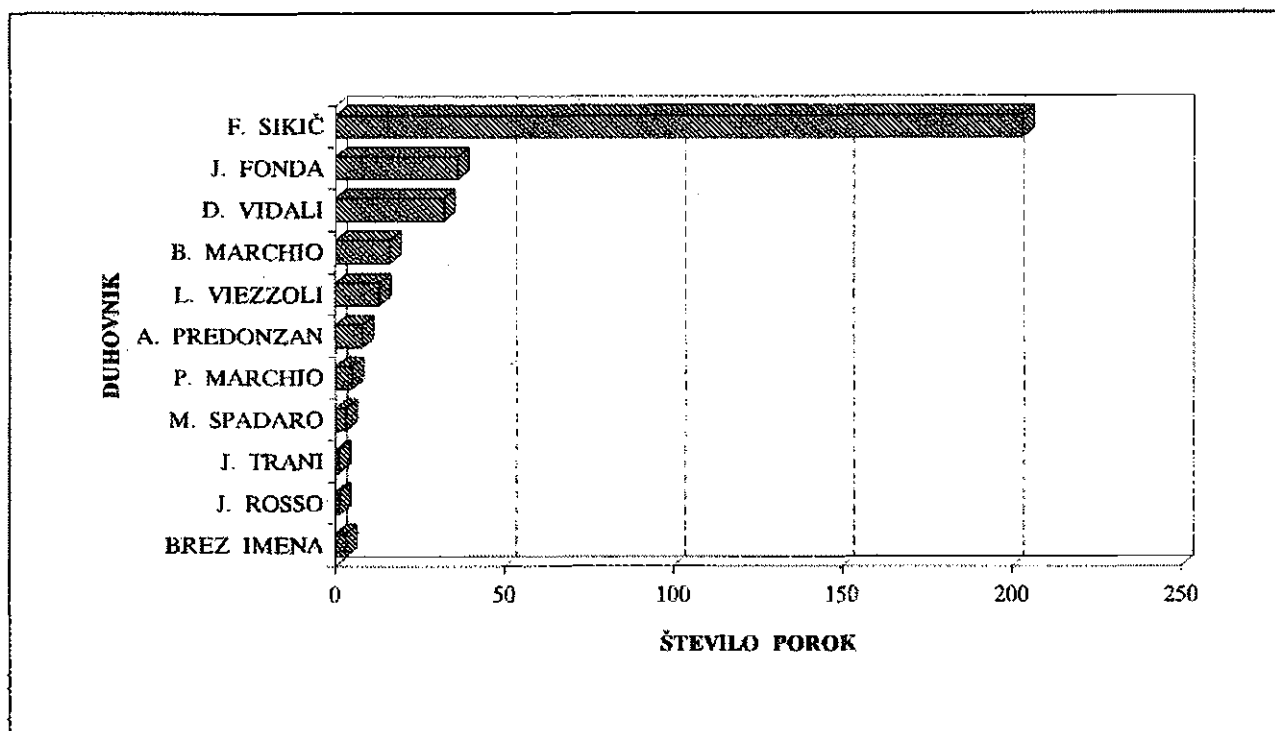
Koliko stari so se Pirančani odločali za poroko? Starostna merila za poroko so bila kaj stroga, saj so Pirančani veljali za polnoletne šele z dopolnjenim 25. letom. Za nedoletne osebe - resda večkrat, a ne izključno ženske - je običajno vpisan zaznamek o dovoljenju za poroko. Ker je starostna meja polnoletnosti visoka, je takih zaznamkov dosti (med 644 mlado-poročenci gre v 234 primerih ali 36% za poroko pred doseženim 25 letom starosti, pri ženinih za 46 primerov ali 14%, pri nevestah za 188 primerov ali 58%).

Po drugi strani zasledimo med "mladoporročenci" številne vdovce in vdove, ki so se poročali vdrugo ali celo vtretje. Takih primerov je 89 ali 14%, pri moških

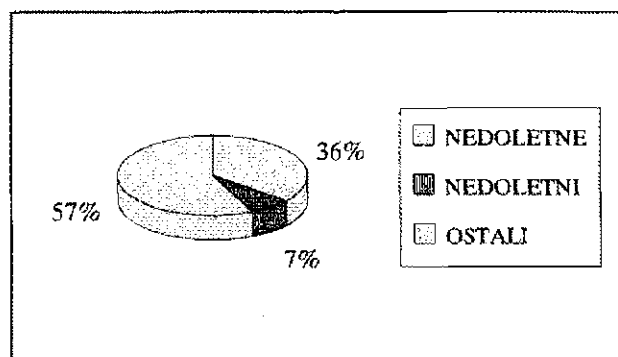
54 ali 17%, pri ženskah 35 ali 11%. Ali smemo iz večjega deleža vdovcev kot vdov, ki so se ponovno poročili, sklepati na večjo umrljivost med zakonskimi družicami (zlasti v rodni dobi)? Morda so vdove raje - ali pa po sili "razmer", ki so bile bolj naklonjene "mlademu mesu", ostajale neporočene? Ali so bili moški, ki so jih žene v zakonu razvadile, prenebogljene za samski stan, ali je bil zanje čar zakonske postelje neubranljiv? - Šalo vstran: seštevek nedoletnih in ovdovelih "mladoporročencev" znaša 323 oseb, kar je dobra polovica (!) vseh, ki so se v omenjenih štirih letih na Piranskem poročili. (Grafikon 7., 8., 9.)

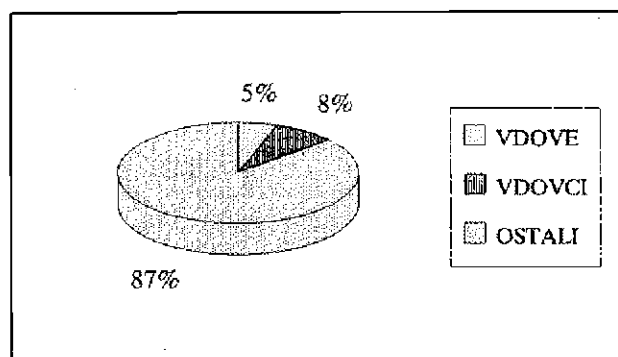
Grafikon 6. Delež pričevanj obeh poklicnih in ostalih prič pri porokah na Piranskem v letih 1889-1892

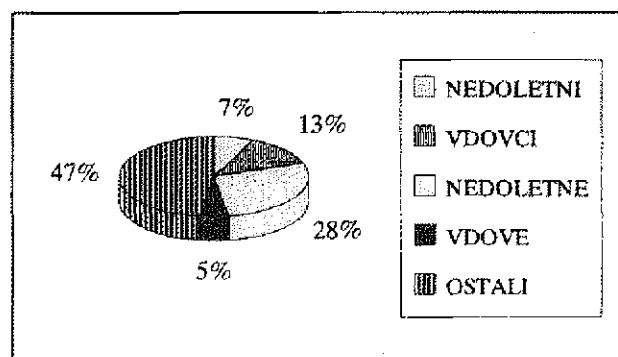
Grafikon 5. Frekvenca poročnih obredov, ki so jih opravili različni duhovniki na Piranskem v letih 1889-1892

Grafikon 7. Delež nedoletnih kandidatk in kandidatov za zakon na Piranskem v letih 1889-1892

Grafikon 8. Delež ovdovelih kandidatk in kandidatov za zakon na Piranskem v letih 1889-1892

Grafikon 9. Skupni delež nedoletnih in ovdovelih kandidatk in kandidatov za zakon na Piranskem v letih 1889-1892

V splošni starostni strukturi kandidatov za zakon je opaziti precej razlik, kar pa ne preseneča. Kot omenjeno, se je za poroko odločalo presenetljivo veliko število vdovcev in vdov, ki so imeli en zakon že za

seboj. Opaziti pa je tudi razlike v običajni starosti pri vstopanju v zakon med ženini in nevestami.

Največ **ženinov** se je poročilo med 23 in 30 letom starosti. Prav največ, 42, jih je bilo ob poroki starih 25 let. Najnižja starost mladoporočenca (kar v sedmih primerih) je bila 22, najvišja (enega) pa 71 let. Razpon znaša torej 50 let. Po dopolnjenem štiridesetem letu starosti so se moški težje odločali za zakon: vseh takih primerov je 41.

Starostni razpon, v katerem so se poročale **dekleta in žene**, je občutno širši kot pri moških. Znaša namreč kar 68 (!) let. Tri med njimi so se poročile že pri 16 letih, najstarejša koka, ki so jo zamikale zakonske radosti, pa je imela kar 83 let; izbrala si je dobrih 16 let mlajšega moža. Bila iz Monfalcona, enega moža je že pokopala, z novim pa sta pred poroko stanovala v isti hiši.

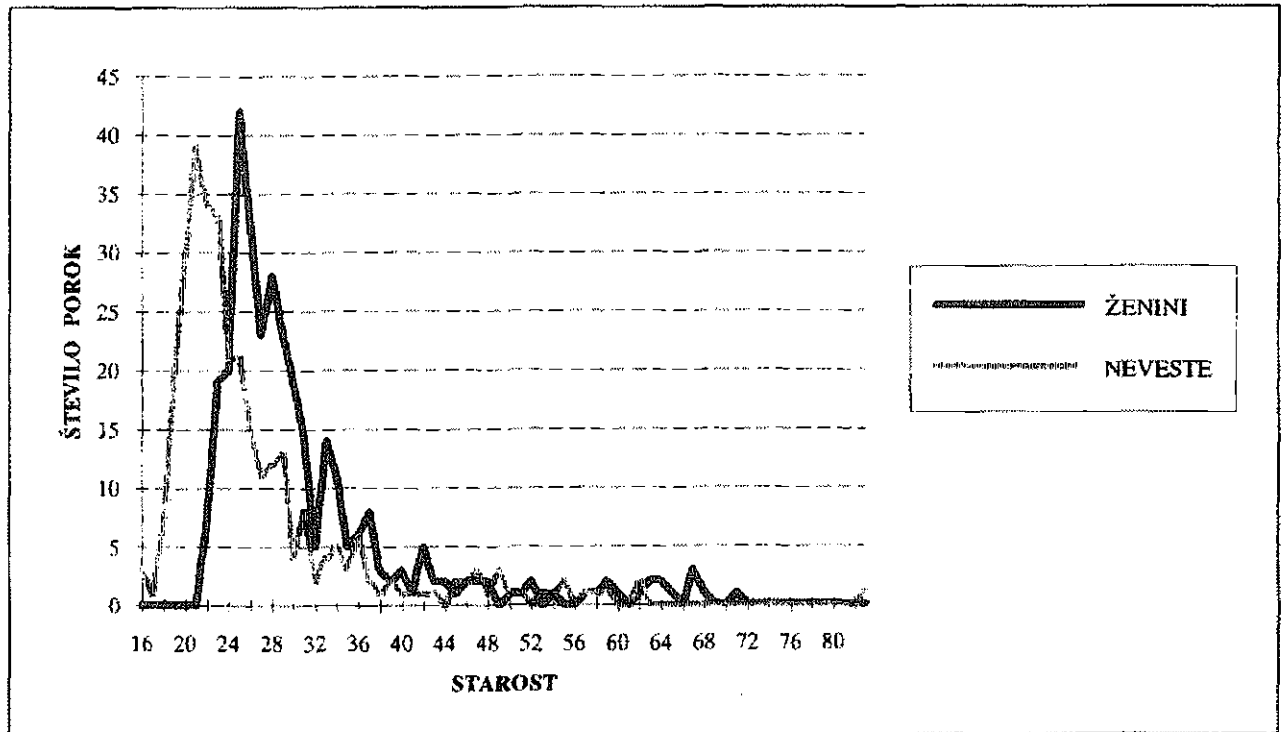
Kolikokrat je šlo pri zelo mladih dekletih za zakon "iz nuje", seveda ni omenjeno. Vsaj v enem primeru, ko je 22-letna mladoletna nevesta že čez dobre štiri mesece umrla, pa je verjetno sklepati na smrt ob porodu. Njen vdovec se je čez dobri dve leti ponovno odločil za zakon - spet z mladoletnim dekletom. Največ nevest je bilo starih od 19 do 25 let, prav največ pa 21 let. Do 29. leta so še kar pogosto našle partnerja, število starejših "mladoporočenk" pa je občutno manjše. (Grafikon 10.)

Starostne razlike med ženinom in nevesto kažejo pestro podobo. V skrajnih primerih sta bili nevesti 17 let starejša oziroma 28 let mlajša od ženina (razpon kar 46 let). Ženin je bil navadno starejši, običajna starostna razlika med partnerjema je znašala 0 do 10 let (seveda v korist ženina), največkrat pa štiri in pet let. (Grafikon 11.)

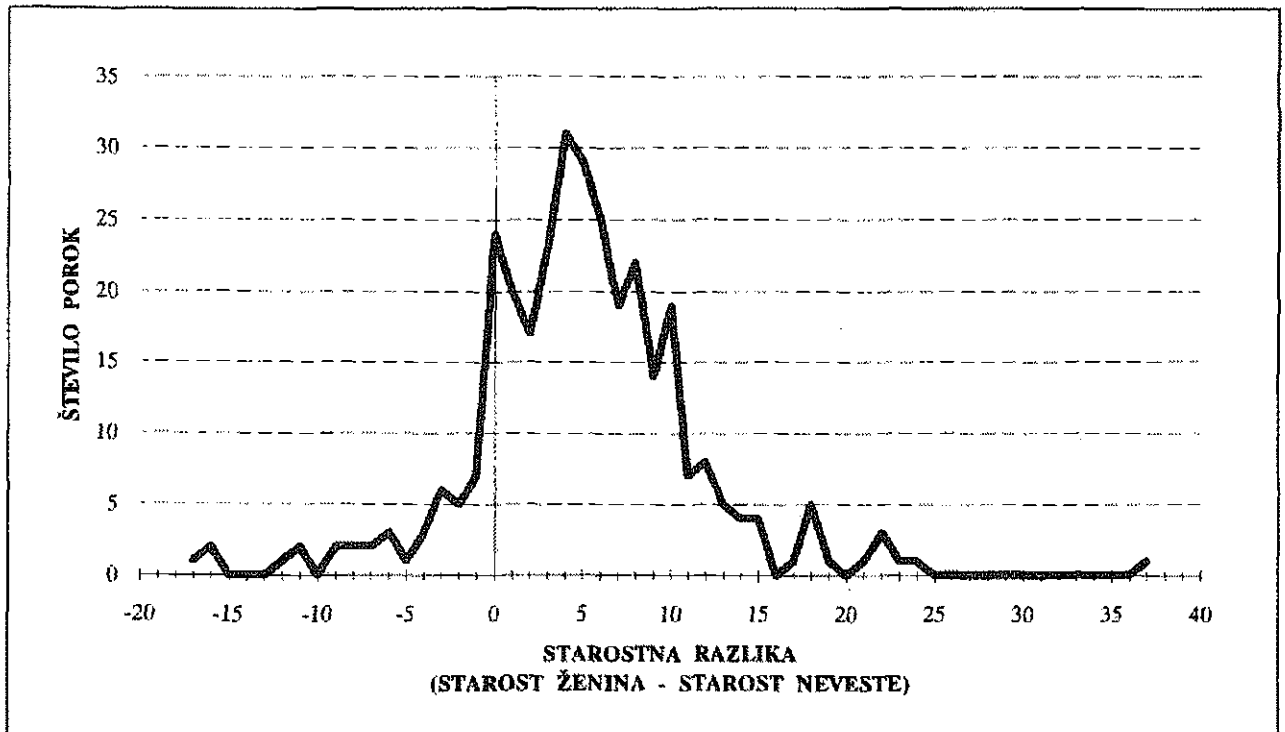
Zdaj pa se pomudimo še pri **splošni podobi** Pirana onega časa: pri najobičajnejših moških in ženskih imenih, pri priimkih, ki se v formularjih največkrat pojavljajo, in pri gospodarski in upravni podobi Pirana, kot jo razkriva pestra paleta poklicev, ki jih omenjajo zapisi.

Za preverjanje uporabljanih imen in priimkov smo si ogledali, koliko različnih omenjenih oseb je imelo neko ime ali priimek. Če se je nekdo v zapisih pojavil večkrat, smo ga šteli le enkrat. Če je imela oseba dve ali več imen, smo to upoštevali pri vsakem od teh imen. Latinsko in italijansko inačico istega imena (npr. Johannes in Giovanni) smo šteli za eno ime.

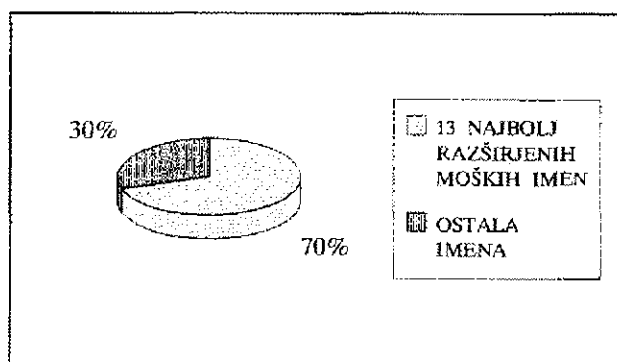
Zapisi omenjajo 123 različnih **moških imen**. 13 imen je bilo tako razširjenih, da jih je nosilo kar 70% vseh omenjenih moških Pirančanov. Daleč najobičajnejše ime v Piranu je bilo Janez, saj se je tako imenovalo kar 14% moških. Sledila so imena Anton (tako se je imenovalo 10% Pirančanov), Peter (8%), Miklavž (7%), Francišek (6%), Dominik (5%), Jožef in Andrej (po 4%), Jernej in Jakob (po 3%) ter Lovrenc, Matevž in Marko: tako se je imenovalo po 2% omenjenih Pirančanov. (Grafikon 12., 13.)

Grafikon 10. Frekvenca starosti ženinov in nevest, ki so se poročali na Piranskem v letih 1889-1892

Grafikon 11. Frekvenca starostnih razlik med ženini in nevestami, ki so se poročali na Piranskem v letih 1889-1892

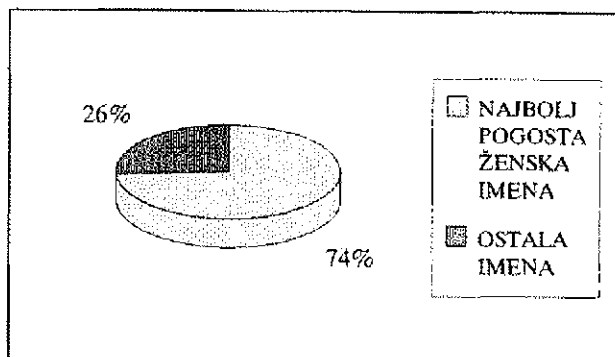

Grafikon 12. Delež najbolj razširjenih moških imen, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

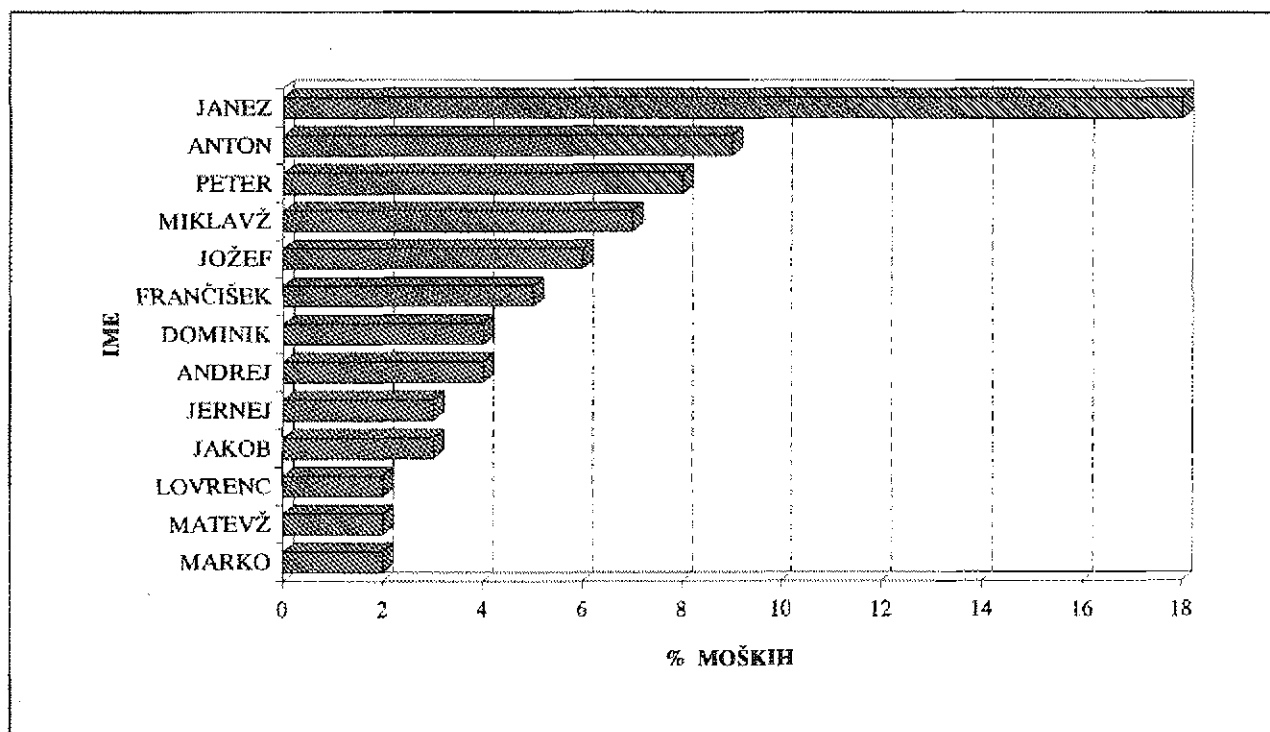
Posebej impozantnega števila ženskih imen v Piranu pred sto leti ne zasledimo. Pestrost opazamo le v poimenovanju dekletc s po dvema imenoma, ki pa se obe navadno pojavljata tudi samostojno. Pregledani zapisi omenjajo 91 enostavnih in različnih ženskih imen. Med temi je najobičajnejših 12, ki med vsemi uporabljenimi imeni zavzemajo skoraj 3/4, namreč kar 74%-ni delež! Poglejmo si jih: skoraj 1/4, kar 23% dekletc je ob rojstvu dobilo glavno ali drugo ime Marija, 10% Katarina, 7% Antonija, po 6% Lucija in Ivana, 5%

Ana, 4% Frančiška, po 3% Elizabeta, Dominika in Helena, po 2% Agnes in Margareta. (Grafikon 14., 15.)

Pri pregledu priimkov, ki jih omenjajo zapisi, smo rigurozno skrčili vse tiste, pri katerih bi morda lahko šlo za podvajanje. Formularji omenjajo 522 nedvomno različnih priimkov. Pri 178 priimkih (34%) smemo sklepati na slovansko poreklo njihovih nosilcev. Stari piranski priimki so po svojem izvoru seveda romanski. (Grafikon 16.)

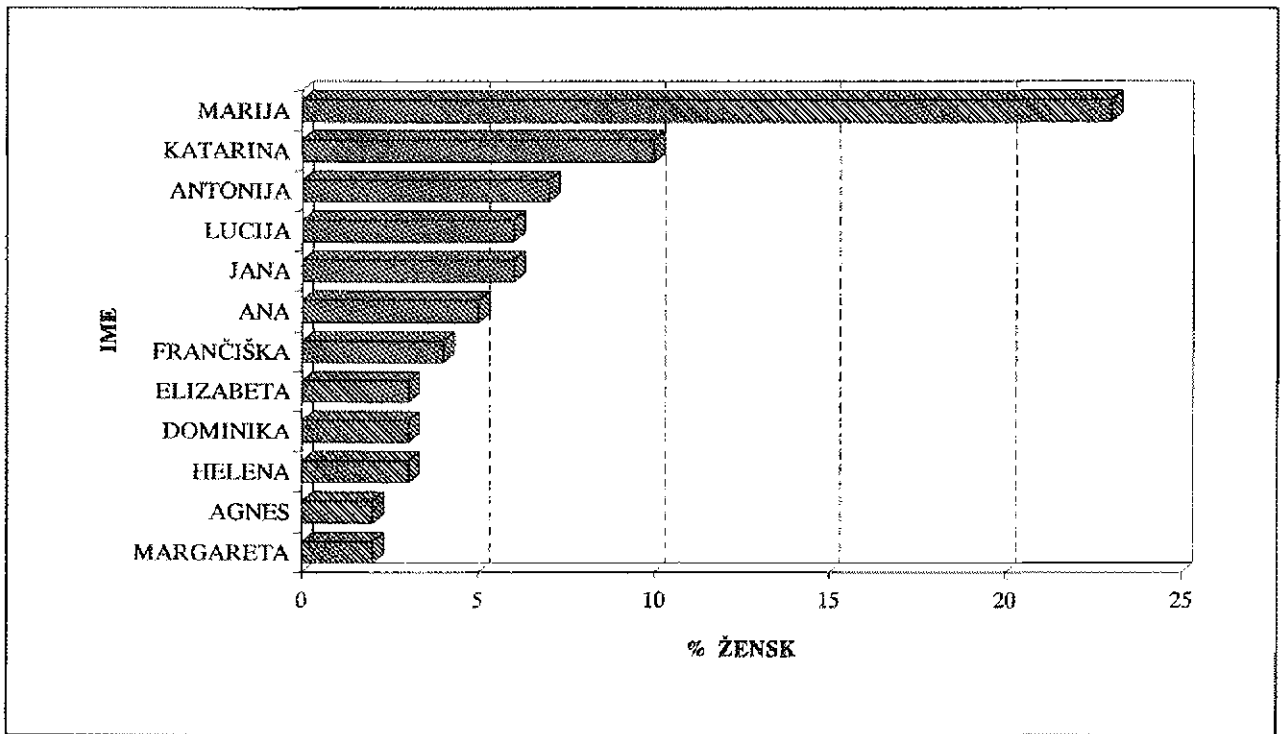

Grafikon 14. Delež najbolj razširjenih ženskih imen, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

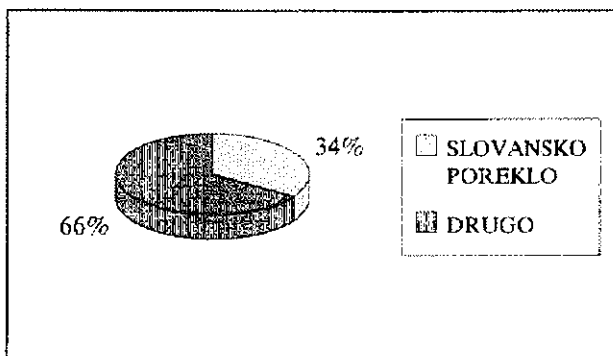

Grafikon 13. Frekvenca najbolj razširjenih moških imen, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

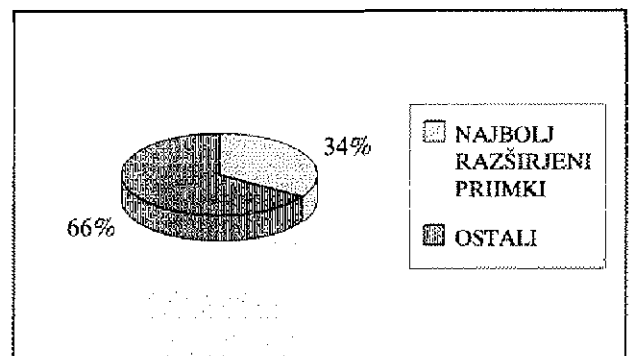

Grafikon 15. Frekvenca najbolj razširjenih ženskih imen, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

Grafikon 16. Delež slovenskih in drugih priimkov, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

Razširjenost priimkov je bila različna. Dobra tretjina (34%) v zapisih omenjenih oseb je nosila le 13 priimkov. Najbolj razširjen je bil priimek Petronio, ki ga je imelo kar 4,5% oseb, sledili so priimki Fonda (3,8%), Ruzzier (3,4%), Fragiaco (3%), Pitacco (2,5%), Giral-di (2,4%), Parenzan in Predonzan(i) (po 2,3%), Tamaro (2,1%), Benedetti (2%), Ravalico (1,9%), Fornasaro in Viezzoli (po 1,8%). Skupaj s tudi pogostimi priimki Vidali, Dapretto, Spadaro, Corsi, Bartole, Castro, Radivo, Contento, Pettener, Davanzo, Trani, Apollonio, Pagliaro,

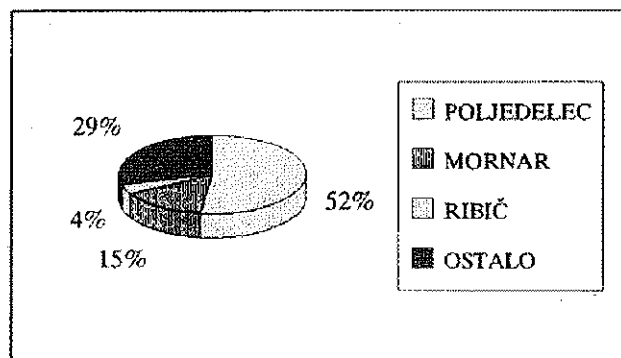

Grafikon 17. Delež najbolj pogostih piranskih priimkov, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1892

Rosso, Lugnan, Maraspin, Zangrando, Vatta in Veronese je delež prej omenjenih priimkov presejal polovico frekvence vseh priimkov. (Grafikon 17., 18.)

Poklicna struktura nekdanjih Pirančanov je silno zgovorna, a jo tokrat predstavljamo v sumarični obliki, ki je smiselno grupirana. Poklic, ki daleč prednjači pred drugimi, je poljedelec (sem sodi več kot polovica ali 52% omenjenih moških poklicev). Ta delež bi bil še nekoliko večji, če bi v to skupino ljudi, ki so živeli od zemlje, prišteli tudi precej številne "posestnike". Mor-

nariški poklic⁷ je opravljalo 15% Pirančanov, ribičev pa je bilo med njimi dobre 4%. Ostali posamezni poklici precej zaostajajo za omenjenimi. (Grafikon 19).

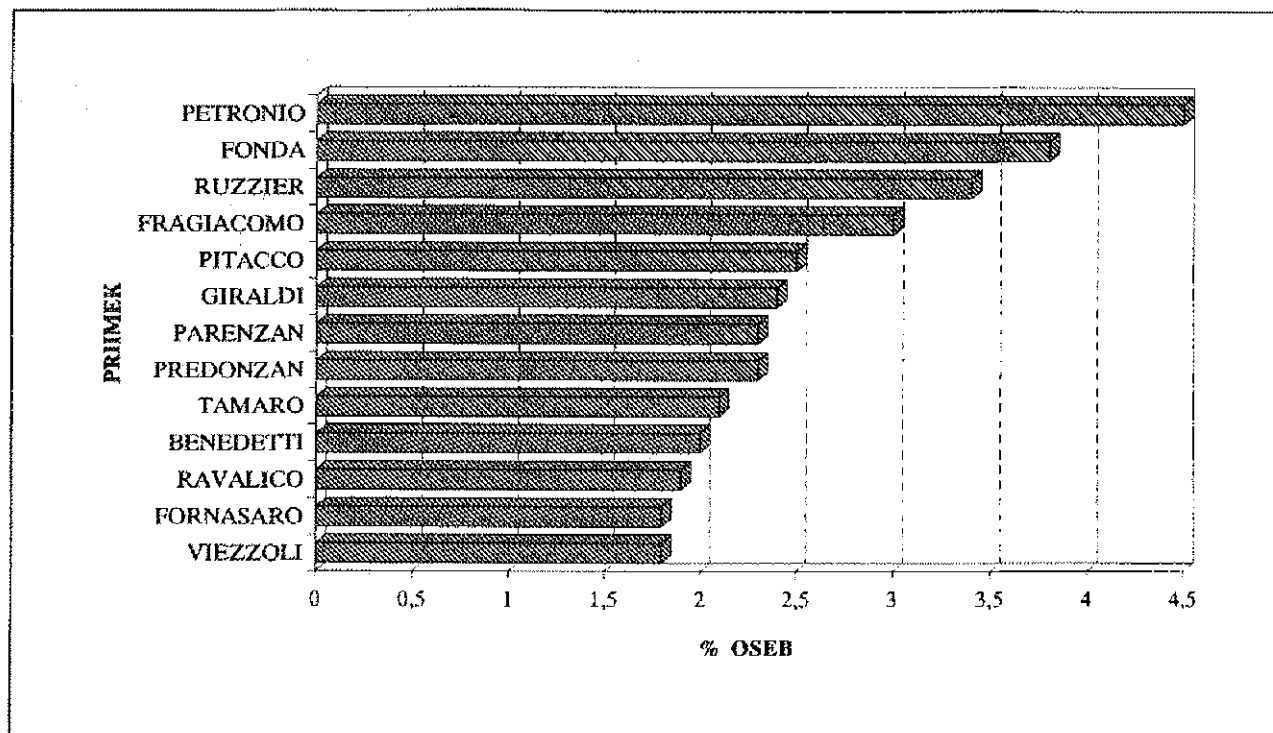
Grafikon 19. Delež najbolj pogostih piranskih poklicev, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1899

Mesto je živelo urejeno življenje. V zapisih ne manjka omemb uradnikov, med katerimi prevladujejo davkarji in finančniki, pa tudi sodni in komunalni prisodniki, zapriseženci, omenjajo se tudi poklici advokat,

pooblaščen zastopnik, upravitelj, oskrbnik shrambe, cenilec in merilec polj, nadzornik, pa računovodja, pisar, notar. Za mestno varnost so skrbeli mestni čuvaji, stražarji, vratarji. Zvonjenje je imel na skrbi zvonar, za razsvetlavo v mestu pa je skrbel prižigalec luči. Zapiso omenjajo tudi pismonošo, v njih pa se pojavita tudi čuvaj v mestni ječi in upravitelj sirotišnice.

V zvezi z opravljanjem poročnih obredov spoznamo nekatere cerkvene osebe, ki so živele v Piranu: župnika, kanonike, cerkvenega ministranta in člana minoritskega reda.

Med neagramnimi gospodarskimi poklici prednjačijo obrtniki. Nekateri se omenjajo preprosto kot mojstri, pri večini pa je poklic podrobneje opredeljen. Od prehrabrenih obrtnikov se v zapisih pojavi mlinar in več mesarjev. V Piranu je že po tradiciji delovalo veliko število čevljarjev, kar se očitno kaže tudi v poročnih formularjih. Tekstilnih obrtnikov je znanih malo, v zapisih srečamo tkalca in dva krojača, morda smemo sem prišteti tudi t. i. "manufakturista". Številni Pirančani so se ukvarjali z lesno obrtjo: tesarstvom, kolarstvom, sodarstvom, ladijskim smolarstvom. Med kovinarskimi obrtniki so po številu zlatarji prekašali kovače in ključavničarje. Za izgradnjo mestnih objektov so skrbeli številni piranski zidarji in kamnoseki ter več steklarjev,

Grafikon 18. Frekvenca najbolj pogostih piranskih priimkov, ki jih omenjajo poročni formularji na Piranskem v letih 1889-1899

7 Prim. N. Terčon, Organizacija pristaniške in pomorskosanitetne službe v avstrijski monarhiji, Annales 3, Koper 1993, 243-256.

zapisi pa omenjajo tudi dva arhitekta. V mestu so delovali brivci, znan je en lasuljar ter kopališčni mojster. To pa še ni vse: poleg strojnikov, mehanika in urarja naletimo tudi na železničarja in vlakovodjo ter na zaposlenega v "industriji sardin". Pomožna dela so opravljali nosači in delavci.

Tudi število trgovcev v tedanjem Piranu očitno ni bilo zanemarljivo, eden med njimi se je celo ukvarjal s knjigotrštvom. Od gostinskih poklicev poročni formularji omenjajo krčmarje, kavarnarja, slaščičarja in hotelirja.

Mesto kaže zanimivo podobo tudi v kulturnem in znanstvenem pogledu. V njem so delovali slikar, kipar,

glasbeni mojster, več profesorjev, šolski mojster, doktor teologije in prava. Za zdravstvo so skrbeli doktor medicine, kirurg, farmacevti, znana sta tudi dva študenta medicine.

Nekaterih poklicev ni mogoče uvrstiti v zgornje skupine: gre za omembe nekaj vojaških oseb z različnimi čini ter za zasebnika, pri katerem ni jasno, s čim se preživlja.

Podrobnejšo razčlenitev gospodarstva Pirana pred sto leti, tradicijo poklica v družini in dodelavo tabel in grafikonov gospodarske strukture po pregledanih virih pa pustimo za kdaj drugič.

RIASSUNTO

Il contributo è un'analisi statistica dei dati dal 7 gennaio 1889 fino all'8 dicembre 1892 raccolti nei formulari matrimoniali dell'archivio capitolare di Pirano. Contengono la data del matrimonio, la chiesa in cui è stato celebrato, il sacerdote che ha officiato la funzione, i nomi dei due testimoni, i dati degli sposi: nome e cognome, data di nascita, residenza ed eventuale provenienza straniera, professione dello sposo, nome, status (vivo - defunto) e professione dei loro padri, nonché nome, cognome da nubile e status, in via eccezionale anche la professione (che in rari casi è quella di serva) delle loro madri, ed eventuale vedovanza dei candidati al matrimonio. Venivano annotati pure l'eventuale minore età o il grado di parentela tra i due candidati al matrimonio.

I dati (nomi, cognomi, età, professione, ecc.) sono stati elaborati al computer mentre la ricerca interdisciplinare ha coinvolto tre discipline: matematica, informatica sociologica e storia. I risultati della ricerca sono illustrati da numerosi grafici.

INSTITUCIJA VICECOMESA V UPRAVNI STRUKTURI PAZINSKE GROFIJE V ČASU GORIŠKIH GROFOV

Peter ŠTIH

doc. dr., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Askerčeva 2, SLO
doc. dr., Facoltà di Filosofia dell'Università di Lubiana, 61000 Ljubljana, Askerčeva 2, SLO

IZVLEČEK

V zadnji četrtini 13. stoletja se v treh listinah omenjajo trije nosilci urada vicecomesa, ki so imeli svoj sedež v Pazinu, centru istrskih posesti goriških grofov. V literaturi sta se uveljavili dve mnenji. Po enem je bil ta vicecomes predhodnik glavarja goriških grofov v Pazinu, po drugem mnenju pa je vicecomes bil le drugo ime za glavarja. Institucija vicecomesa se je na tem prostoru uveljavila v okviru oglejskega patriarhata, saj se ta omenja v Furlaniji že v prvi polovici 12. stoletja, v oglejski Istri pa je bil poznan še v 14. stoletju. Tako kot še marsikatero drugo upravno in pravno institucijo so goriški grofje od oglejskega patriarhata prevzeli tudi institucijo vicecomesa. Kljub temu, da na prvi pogled več stvari govori v prid mnenju, da je bil vicecomes predhodnik glavarja v Pazinu (že samo ime vicecomes ga označuje kot grofovega namestnika (kot je to bil glavar), oba sta sedež svojega urada imela v Pazinu in tudi časovno se vicecomes v virih neha pojavljati točno v trenutku, ko v njih srečamo glavarja), pa je imel vicecomes le nižji položaj v strukturi goriške uprave. Na to kaže že paralela s položajem vicecomesa v upravni strukturi oglejskega patriarhata v Istri, še bolj pa velika razlika v družbenem statusu in položaju, ki sta ga imela vicecomes in glavar. Medtem ko so bili glavarji goriških grofov v Istri zmeraj izbirani iz vrst ministerialnega plemstva, pa so vicecomesi zelo verjetno izhajali iz neplemiških vrst. Nizek položaj vicecomesa v upravni strukturi Pazinske grofije pa nam dokončno potrjuje neka listina goriškega grofa Alberta II. iz 1295, v kateri je ista oseba, ki je 1293 označena kot vicecomes, sedaj označena kot oficial. V tem smislu je tudi potrebno popraviti dosedanje uveljavljeno mnenje v literaturi, ki je vicecomesa po njegovem položaju v upravni strukturi Pazinske grofije enačilo z glavarjem.

Vicecomes se v Pazinu omenja le v kratkem časovnem razdobju zadnje četrtine 13. stoletja. Prvič se omenja v seznamu prič notarskega instrumenta, izdanem na pazinskem gradu 1277, kjer je neki Konrad označen kot nekdanji vicecomes¹. Institucija vicecomesa v Pazinu je torej obstajala že nekoliko pred to prvo omembo. 1293 se prav tako v nekem notarskem instrumentu, izdanem na gradu v Pazinu, v seznamu prič omenja kot nosilec tega naslova neki Vošalk, ime-

novan Piçoleto, ki je stanoval v Pazinu². 1305 pa se v tretjem notarskem instrumentu, ki je bil izstavljen v Poreču, omenja pokojni Štefan vicecomes iz Pazina³. Za nas je vsekakor pomembno, da je ta Štefan po vsej verjetnosti umrl že pred 15. marcem 1286. Istega dne (30. XI. 1305), kot je bila napisana notarska listina, v kateri se omenja pokojni vicecomes Štefan, je bila namreč v Poreču izstavljena še ena takšna listina, s katero je poreški škof podelil vitezu Henriku (Ance-

1 Codice diplomatico istriano (=CDI) (ed. Pietro KANDLER) 1277, IX. 20., Pazin.

2 Milko KOS, Doneski k zgodovini Istre v srednjem veku, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskega zemaljskog arkiva 18, 1916, št. 3 (1293, XI. 9., Pazin).

3 Milko KOS, Doneski, št. 8 (1305, XI. 30., Poreč).

manus) iz Pazina⁴ v fevd osem kmetij v Taru, od katerih je tri pred tem imel Oton, sin pokojnega Štefana iz Pazina⁵. Skoraj ne more biti dvoma, da je ta Štefan identičen z onim, ki je bil vicecomes. Prav te tri kmetije v Taru pa so morale biti *feudum paternum*, v katerega je poreški škof - verjetno zaradi očetove smrti - 15. marca 1286 investiral *Othtonem filium quondam Stephani de Pisino*⁶. To pa seveda pomeni, da se vicecomes v Pazinu dejansko omenja samo nekje od začetka sedemdesetih let 13. stoletja pa do 1293 in da je Štefan kot vicecomes verjetno sledil Konradu, njemu pa nato Vošalk, imenovan Pičoleto.

Institucijo tega vicecomesa, ki se v zadnji četrtini 14. stoletja omenja v Pazinu, je potrebno umestiti v upravno strukturo, ki so jo na svojih istrskih posestih postavili in razvijali goriški grofje. Ti so namreč že od konca 12. stoletja imeli v fevdu od škofije v Poreču grad v Pazinu z vencem okoliških krajev⁷. Pazinski fevd je bil službeni fevd odvetnikov poreške škofije in v goriške roke je prišel s pridobitvijo poreškega odvetništva⁸. S tem se je v bistvu tudi začelo skoraj dvestoletno obdobje prisotnosti goriških grofov v Istri, katerega rezultat je bil razvoj notranje Istre v posebno deželo Pazinsko grofijo⁹. Zaradi silno skopega gradiva je problem viceco-

mesa v literaturi naletel le na skromen odmev. Benussi pravi, da je morda to bil naslov, ki ga je nosil predstavnik goriških grofov, preden se je začel naslavljati kot "Capitaneus Pisini"¹⁰. Podobnega mnenja je tudi Lechleitner¹¹. Zato pa je Camillo de Franceschiju vicecomes isto kot capitaneus¹², takšnega mnenja pa je tudi de Vergottini¹³.

V Furlaniji se vicecomes omenja že v tretjem desetletju 12. stoletja¹⁴, v oglejski Istri pa je poznan še v 14. stoletju¹⁵, tako da ne more biti dvoma, da je to institucija, ki se je na tem prostoru prvotno uveljavila v okviru oglejskega patriarhata. Neposredna sosesčina oglejskih in goriških posesti, od katerih je marsikatera bila prvotno oglejska zemlja, ter živi in konstantni kontakti, ki so jih imeli goriški grofi z oglejsko cerkvijo, kjer so bili tudi nosilci nekaterih najpomembnejših naslovov in uradov (odvetniki in generalni kapitani¹⁶), so vsakakor vplivali na to, da se je marsikatera upravna in pravna institucija iz prostora oglejskega patriarhata uveljavila tudi na sosednjem goriškem ozemlju.

Tako je npr. institucija gastalda (in gastaldije) v goriški lokalni upravi, ki se omenja v Gorici sami¹⁷ kot tudi na posestih goriških grofov v Istri¹⁸, oglejska dediščina. Gastaldija je namreč stara oglejska upravna

- 4 Henrik iz Pazina, ki je v virih označen kot nobilis et potens vir, miles de Pisino (Milko KOS, Doneski, št. 13), je bil član rodu goriških ministerialov iz Pazina (gl. Peter ŠTIH, Ministeriali goriških grofov do prve tretjine 14. stoletja (v Istri in na Kranjskem), tipkopijsna doktorska disertacija, Ljubljana 1992, 60) in se v virih omenja med 1292 in 1311. Od oglejskega patriarha je imel v fevdu grad in gospostvo Kršan (Milko KOS, Doneski, št. 6, 14, 17; CDI 1338, VIII. 23.), od goriških grofov pa po vsej verjetnosti Rakalj ob raškem zalivu (Monumenta historica ducatus Carinthie (= MDC) IX (ed. Hermann WIESSNER, Klagenfurt 1965), št. 640 (Raebel: gl. Peter ŠTIH, Ministeriali, 63).
- 5 Milko KOS, Doneski, št. 7.
- 6 CDI 1286, III. 15., Poreč.
- 7 CDI 1194, X. 5.
- 8 Ljudmil HAUPTMANN, Krain, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4, Wien 1929, 400; Camillo de FRANCESCHI, Mainardo conte d'Istria e le origini della Contea di Pisino, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria (= AMSI) 38, 1926, 51 sl.; Giovanni de VERGOTTINI, Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il medioevo, Roma 1924, 60; Peter ŠTIH, Ministeriali, 56 sl., 99 sl.
- 9 Peter ŠTIH, Goriški grofje in geneza Pazinske grofije (v tisku za Acta Histriae).
- 10 Bernardo BENUSSI, Nel medio evo. Pagine di storia istriana, Parenzo 1897, 453, op. 345.
- 11 Oskar LECHLEITNER, Deutsche Herrschaften in Istrien, Programm des k. k. Stadsgymnasiums in Pola für das Schuljahr 1912/13, 23. Jhg., Pola 1913, 21.
- 12 Camillo de FRANCESCHI, I Castelli della val d'Arsa (Ricerche storiche con documenti e alberi genealogici), Parenzo 1900 (Estratto dagli AMSI), 29, 170; ISTI, I primi signori de Chersano, AMSI 48, 1936, 216.
- 13 Giovanni de VERGOTTINI, La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo medio evo, AMSI 39, 1927, 33 (71).
- 14 Pier Silverio LEICHT, Dritto Romano e dritto Germanico in alcuni documenti Friulani dei secoli XI, XII, XIII, Atti dell'Accademia di Udine, Serie II, vol. IV, Udine 1897, Doc. št. 6 (1126, VI. 15., Čedad): *Durin(us) vicecomes de loco Mels* (= severozahodno od Vidma v Furlaniji); ISTI, Parlamento Friulano I (1228 - 1420), Bologna 1917, LXXX.
- 15 Npr. Vincenzo JOPPI, Nuovi documenti sull'Istria (MCCLXXXIII - MCCCXXXIX), Auspicatissime Nozze Candussi Girardo - Del Bello, Udine 1878, št. 5 (1336, XI. 27.): *Olvrandinus de Maniaco Vicecomes Marchionatus Istrie*.
- 16 Prim. Emil WERUNSKY, Österreichische Reichs- und Rechtsgeschichte, Wien 1894, 499 sl.; Heinrich SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr, Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileja bis zum Ende der Staufer, Graz-Köln 1954, 76 sl., 100; E. SGUBIN, L'avvocazia dei Conti di Gorizia nel Patriarcato d'Aquileia, Studi Goriziani (= SG) 23, 1963, 95 sl.; G. HUGES, L'istituto dell'avvocazia, con particolare riguardo a quella dei Conti di Gorizia, SG 24, 1963, 109 sl.; Pietro Silverio LEICHT, Parlamento Friulano, XXIV, CXLI.
- 17 Kärntner Landesarchiv Celovec, Istina 1288, III. 17., Gorica; Vincenzo JOPPI, Appendice ai documenti Goriziani, Archeografo Triestino (= AT) N. S. 19, 1893, št. 11 (1291): *Rudolfus gastaldio Goricia*; Franc KOS, K zgodovini Gorice v srednjem veku, Glasnik muzejskega društva za Slovenijo (= GMDS) 2-3, 1921-1923, 14: *Leonardus dictus Mur gastaldio*.
- 18 Senato misti (cose dell'Istria), AMSI 3, 1887, 275 (*gastaldio Padua, gastaldio Tervisij*), CDI 1375, XI. 8., Sovinjak (*Johannis gastaldio tunc temporis in Sovignacho*). Vsi trije kraji so bili v 14. stoletju posest goriških grofov.

enota - ta pa se navezuje na langobardsko upravno tradicijo, ki je poznala gastalde kot upravnike kraljevih posesti¹⁹ razširjena povsod tam, kjer je oglejski patriarh imel svojo posest²⁰. *Generalis gastaldio* se je v začetku imenoval tudi namestnik oglejskega patriarha, to je mejnega grofa v Istri²¹. Tako Gorica kot velik del goriških posesti v Istri pa je bila nekoč oglejska zemlja²². Tudi *feudum habitantie* (burglehen, grajski fevd), ki ga zaznamujejo nekatere specifičnosti (npr. obveza stalne prisotnosti na fevdu) in je poznan v listinah goriške provenience od tretje četrtine 13. stoletja naprej,²³ je v goriško prakso prišel verjetno iz Furlanije, kjer se je uveljavil v začetku 13. stoletja²⁴. In nenazadnje, v drugi polovici 14. stoletja so se kot pravni vir v ožji Goriški uveljavile *Constitutiones Patriae Forojulii* patriarha Markvarda iz 1366, ki naj bi bile v Gorici prevedene v

nemščino in patriarhovo ime zamenjano z grofovim²⁵. Podlago temu goriškemu prevzemu furlanskih konstitucij pa morda lahko vidimo v identičnosti goriškega in furlanskega deželnege prava²⁶. V to skupino različnih institucij, ki so jih goriški grofje prevzeli iz Furlanije oziroma od oglejskega patriarhata, pa moremo, vsaj tako mislim, šteti tudi vicecomesa.

Na prvi pogled govori več stvari v prid Benušsijevemu mnenju, da je bil vicecomes predhodnik glavvarja v Pazinu. Že samo ime (vice-comes) ga označuje kot grofovega namestnika²⁷, tako kot je to bil glavvar²⁸. Oba sta sedež svojega urada imela v Pazinu²⁹ in tudi časovno se vicecomes v virih pojavlja pred glavvarjem. Uvodoma smo ugotovili, da se vicecomes v Pazinu zadnjič omenja 1293. Že naslednje leto, 1294, pa se nato v virih prvič pojavi goriški glavvar³⁰. V prid

- 19 Lexikon des Mittelalters Bd. 4, 1131 - 1132. V zvezi z institucijo gastalda pri Langobardih je zelo zanimiva zgodba o bolgarskem knezu Alzezu pri Pavlu Diakonu (Pavel DIAKON, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988, V/29). Bolgarski knez je po pravi odisejdi prišel iz Panonije preko Bavarske in Karantanije v Italijo k langobardskemu kralju, ki mu je dovolil, da se s svojim plemenom naseli v Beneventu, kjer mu je beneventanski duks tudi odkazal bivališča, ipsumque Alzeconem, mutatio dignitatis nomine, de duce gastaldium vocitari praecepit. O Alzezu gl. drugače Milko KOS, O bolgarskem knezu Alcioku in slovenskem knezu Valuku, v Milko KOS, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave, Ljubljana 1985, 145 - 150.
- 20 Primerjaj Pio PASCHINI, Storia del Friuli II, Udine 1935, 125 sl.; Heinrich SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr, 101 (Furlanija in splošno); Milko KOS, Urbarji Slovenskega primorja I (Tolminski urbar iz leta 1377), Viri za zgodovino Slovencev II, Srednjeveški urbarji za Slovenijo II, Ljubljana 1948, 19; ISTI, Urbarji Slovenskega primorja II, Viri za zgodovino Slovencev III, Srednjeveški urbarji za Slovenijo III, Ljubljana 1954, 61 (za slovensko ozemlje) in CDI 1208 (pravice oglejskega patriarha v Istri, pravilna datacija tega pomembnega dokumenta je 1267 - 1271 in ne 1208: gl. Giovanni de VERGOTTINI, La costituzione, AMSI 38, 1926, 102, op. 3) za Istro.
- 21 Walter LENEL, Venezianisch - Istrische Studien, Strassburg 1911, 147; Giovanni de VERGOTTINI, La costituzione, AMSI 39, 1927, 99. Kasneje se je namestnik mejnega grofa v Istri imenoval richtarius in nato marchio.
- 22 Hermann WIESFLECKER, Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten I (957 - 1271), Innsbruck 1949, št. 192, 193, 230, 317; Vincenzo JOPPI, Documenti Goriziani, AT N. S. 14, 1888, št. 147; Peter ŠTIH, Goriški grofje in geneza.
- 23 Vincenzo JOPPI, Appendice, št. 8 (1287, V. 28., Gorica); Franz SCHUMI, Urkunden und Regesten zur Geschichte des 14. Jahrhunderts, Archiv für Heimatkunde II, Laibach 1884 in 1887, 243, št. 4 (1300, IV. 8., Gorica).
- 24 Carlo Guido MOR, I "feudi di abitanzia" in Friuli, Memorie Storiche Forogiuliesi 54, 1974, 50 sl.; Heinrich SCHMIDINGER, Patriarch und Landesherr, 112 sl.
- 25 Arnold LUSCHIN von EBENGREUTH, Österreichische Reichsgeschichte des Mittelalters, Bamberg 1914, 172; A. GNIRS, Das Görzer Statutbuch, Wien 1916 (glej k temu oceno Milka KOSA v Časopisu za slovenski jezik, književnost in zgodovino 2, 1920, 134-135); Sergij VILFAN, Deželni ročini kot vir naše ustavne zgodovine, GMDS 25-26, 1944-1945, 65, op. 1; Pier Silverio LEICHT, La versione tedesca delle "Constitutiones Patriae Forojulii", Studi di Storia Friulana, Udine 1955, 261 sl.; S. FERLAN, La Contea di Gorizia: problemi giuridici e amministrativi, SG 35, 1964, 51; Peter ŠTIH, Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo, Zgodovinski časopis (= ZČ) 41, 1987, 46.
- 26 Tiroler Landesarchiv Innsbruck, Pestarchivakten I 35, fol. 45 (1340, III. 15.): nach landes recht umb Gortz und in Vriout.
- 27 Čeprav se je potrebno zavedati, da bi se po tej logiki oglejski vice-comes, kjer se ta institucija sploh uveljavi in če naj bi ga že ime označevalo kot patriarhovega namestnika, moral pravzaprav imenovati vice-patriarha (v resnici vicedominus in vicarius in temporalibus). Svojega vicecomesa pa je imel tudi pičenski škof (Milko KOS, Doneski, št. 10 (1309, IV. 7.: Frantius/ vicecomes noster), ki bi se potem moral imenovati vice-episcopus. Zanimivo je, da se je v Labinu imenoval *podknezin* (Josip ŽONTAR, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, Zbornik znanstvenih razprav juridične fakultete 21, 1945/46, 159).
- 28 Gl. npr. privilegij goriškega grofa Alberta IV. plemstvu na goriških posestih na Dolenjskem in v Istri (Ernst SCHWIND - Alphons DÖPSCH, Ausgewählte Urkunden zur Verfassungs-geschichte der deutsch-österreichischen Erblande im Mittelalter, Innsbruck 1895, št. 120 (1365, IV. 29., Metlika); CDI 1365, IV. 25., Neu-Marckt; 1365, Martedì innanzi S. Giorgio, Neumarkt), po katerem je bil glavvar grofov namestnik v plemiškem ograjnem sodišču ali pa npr. listino istega izstavitelja iz naslednjega dne (Haus- Hof- und Staatsarchiv Wien (= HHStAW), listina 1365, IV. 30., Metlika): *daz wir /goriški grof Albert IV./ ... ain beschaiden erber mann ze unserm hauptman gen Isterreich sezen sullen über alle unser stet, chastelln und vest oder vas ander herschafft und gueter wir da haben*. Gl. Peter ŠTIH, Ministeriali, 132 - 135.
- 29 Vicecomes: *Woschalcus dictus Picoletto vicecomes, habitator Pisini* (gl. zgoraj op. 2); *condam Stephanus vicecomes de Pisino* (gl. zgoraj op. 3); vicecomes Konrad pa se 1277 omenja v listini, ki je bila izstavljená *in castro Pisino in sala Palatii D. Comitiss* (gl. zgoraj op. 1). Glavar: *capitaneus d. comitis Goritiae in Pisino* (CDI 1294, I. 11., Poreč); Carstemannus Capitaneus Pissyni (CDI 1305, II. 27.); Hännslin...haubmann zu Mitterburg (Repertorium über das Archiv der alten Grafen von Görz, HHStAW, Archivbeheft 331, fol. 242 (k letu 1333)); Niclas von Eberstein zu den zeiten hauptmann ze Mitterburch (HHStAW, listina 1362, VI. 22., Metlika).
- 30 CDI 1294, I. 11., Poreč: *presentibus .... Castoma modo ?* verjetno pravilno *Castemanno/ capitaneo d. comitis Goritiae in Pisino*.

temu mnenju pa gre tudi paralela z Lienzem na današnjem vzhodnem Tirolskem, kjer je bil center tistih posesti goriških grofov, ki so ležale severno od Karnijskih alp in Karavank (tkl. Prednja grofija Goriška³¹). Tam je namreč bil vice-dominus po vsej verjetnosti predhodnik goriškega glavarja v Lienzu³².

Na drugi strani pa obstaja resen pomislek, da je bil vicecomes predhodnik glavarja v Pazinu. To je namreč velika razlika v družbenem statusu in položaju, ki sta ga imela na eni strani vicecomes in na drugi glavar in ki je po mojem mnenju odločilnega pomena za razrešitev tega vprašanja. Nenazadnje je bil Pazin center goriških posesti v Istri in tam so imeli sedež tudi drugi goriški uradi. Kako problematično je na osnovi naslova vicecomes delati zaključke v smislu, da že vsebina tega naslova kaže na to, da je nosilec tega naslova bil grofov namestnik, smo pokazali že zgoraj³³. In tudi to, da se zadnji vicecomes omenja 1293, prvi glavar pa takoj zatem, je lahko le golo naključje ali pa je takšna podoba le navidezna in je posledica pomanjkanja virov.

Nesporno pa je, da je med nosilcem urada oz. naslova vicecomes in onim glavarja bila velika razlika v družbenem položaju in statusu, ki se najlepše zrcali v listinskih seznamih prič. Ti so praviloma strogo upoštevali položaj posameznika na hierarhični družbeni lestvici³⁴. Svoje glavarje, tako v Pazinu (za goriški dominij v Istri) kot v Gorici (za celoten goriški dominij južno od Karnijskih alp in Karavank) in v Lienzu (za Prednjo grofijo Goriško) so goriški grofje izbirali iz

svojih najpomembnejših ministerialskih rodov³⁵. Nosilci tega urada so bili po pravilu³⁶ pripadniki družbene skupine ministerialnega plemstva in v listinah goriške provenience je bilo temu položaju ustrezno visoko tudi njihovo mesto v seznamih prič. Tudi nosilci urada glavarja v Pazinu so bili goriški ministeriali. V prvi polovici 14. stoletja so to bili člani različnih vej najpomembnejšega goriškega ministerialskega rodu v Istri, pazinskih gospodov³⁷. Nasprotno pa je bil družbeni položaj goriških vicecomesov v Pazinu precej nižji in jih ne moremo šteti niti v skupino viteškozmožnih. Tako se npr. v listini iz 1277 vicecomes Konrad omenja za tremi ministeriali³⁸, duhovnikom, pisarjema in pred dvema poreškima meščanoma. V notarskem instrumentu iz 1293, kjer je vicecomes tudi naštet v seznamu prič, pa stoji skupaj z nekim Henrikom (oba sta označena kot *habitatores Pisini*) prav na koncu seznama, za dvema goriškima ministerialoma in vitezoma ter nekim Brabantom iz Kožljaka, ki mu ne moremo določiti njegove družbene pozicije.

Na glede na glavarja nižji položaj vicecomesa v strukturi goriške uprave v Istri pa kaže tudi paralela s položajem vicecomesa v upravni strukturi oglejskega patriarhata v Istri. Na čelu oglejske uprave v Istri je kot patriarhov namestnik od zadnje četrtine 13. stoletja stal poseben *marchio Istrie*³⁹ (kar že samo po sebi kaže na propadanje oglejske moči, saj je še v prvi polovici 13. stoletja ta naslov nosil patriarh sam kot mejni grof Istrski), kateremu je v strukturi goriške uprave v Istri po

- 31 V času, ki ga obravnavamo, ta termin še ni obstajal, ampak se uveljavi šele v drugi polovici 15. stoletja: Otto STOLZ, Politisch-historische Landesbeschreibung von Südtirol, Schlem-Schriften 40, Innsbruck 1937, 486.
- 32 Zadnji goriški vicedom v Lienzu se omenja 1308 (MDC VII (ed. Hermann WIESSNER, Klagenfurt 1961), št. 438, 489), istega leta pa se pojavi prvi goriški glavar v Lienzu (Andreas VEIDER, Die Verwaltung der "vorderen Grafschaft Görz" im Pustertal und Oberkärnten bis zum Ende des 14. Jahrhunderts, philosophische Dissertation Wien 1939, tipkopis, 87).
- 33 Gl. op. 27.
- 34 Heinrich FICHTEAU, Die Reihung der Zeugen in Urkunden des frühen Mittelalters, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 87, 1979, 301 sl.
- 35 Npr. v Lienzu tamkajšnji kastelani in nato ministeriali iz Flaschberga, v Gorici goriški ministeriali iz Devina (prim. Peter ŠTIH, Goriški grofje in devinski gospodje, ZČ 46, 1992, 309 sl.) in nato kastelani na goriškem gradu (goriški ministeriali iz Pevme), v Pazinu pa pazinski gospodje, ki so prav tako spadali med ministerialno plemstvo. Obstajal je tudi poseben glavar za goriško posest na Dolenjskem. V dvajsetih letih 14. stoletja je to bil Grifo iz Čreteza.
- 36 Edina izjema ni bil nihče drug kot sam goriški grof Albert IV., ki je bil v svojih mladih letih, v času skrbništva nad mladoletnim goriškim grofom Ivanom Henrikom, sinom 1323 umrlega goriškega grofa Henrika II., glavar goriške grofije v letih 1328 - 1331: HHStAW, listina 1329, VII. 4., Zenoberg; Giuseppe BIANCHI, Documenti per la storia del Friuli II, Udine 1845, št. 593; Vincenzo JOPPI, Documenti Goriziani, AT N. S. 13, 1887, št. 91; HHStAW, listina 1331, IV. 2., Lienz. Poimenski seznam nosilcev štirih goriških uradov glavarja v 14. stoletju gl. v Peter ŠTIH, Ministeriali, 139 - 140.
- 37 Gl. Peter ŠTIH, Ministeriali, 56 - 62, 134.
- 38 Henrik iz Pazina je bil ministerial goriškega grofa, Ulrik iz Momjana (Momjanski gospodje so bili veja gospodov iz Devina, ki so v tistem času bili ministeriali goriških grofov; gl. Peter ŠTIH, Goriški grofje (kot v op. 35)) je bil po materini strani Rihemberški, ki so bili eden najpomembnejših ministerialskih rodov goriških grofov (gl. Milko KOS, Urbarji Slov. primorja II, 34 sl.; Peter ŠTIH, K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri, ZČ 45, 1991, 549 sl.), Ditmar Krotendorfer pa je bil tudi ministerial iz Pazina (gl. Peter ŠTIH, Ministeriali, 62).
- 39 Walter LENEL, Venezianisch - Istrische Studien, 148; Giovanni de VERGOTTINI, La costituzione provinciale, AMSI 38, 1926, 114, 119; Carlo BUTTAZZIONI, Dei Governatori d'Istria a nome dei marchesi principi i patriarchi d'Aquileja, AT N. S. 2, 1870-1871, 245 sl.; Antonio JOPPI, Saggio di serie dei Marchesi-Governatori dell'Istria per i patriarchi di Aquileia marchesi principi, AT N. S. 2, 1870-1871, 252 sl.

svojih kompetencah in položaju odgovarjal glavar v Pazinu. Temu oglejskemu "markezu" je bil podrejen *vicecomes marchionatus Ystrie*⁴⁰, ki je torej bil nižji uradnik. Če potegnemo paralelo z goriško upravo v Istri, potem bi po isti logiki tudi goriškemu vicecomesu v Pazinu šlo le nižje mesto v strukturi goriške uprave. To nam na določen način potrjuje že zgoraj ugotovljeni nižji družbeni položaj in status nosilcev tega urada, dokončno pa potrdi neka listina goriškega grofa Alberta II. iz leta 1295. V njej se, že bolj proti repu seznama prič, omenja neki *Woschalculus dictus Piçoleto officialis de Pisino*⁴¹, ki je seveda identičen z našim *Woschalculus dictus Piçoleto vicecomes, habitator Pisini* iz leta 1293. Vicecomes je torej bil navaden oficial⁴². Njegovih konkretnih nalog in pooblastil v strukturi goriške uprave v Istri pa na podlagi preskromnih virov ni mogoče ugotoviti.

O vicecomesu kot predhodniku glavarja torej lahko govorimo le toliko, ker prvi izgine ravno v trenutku, ko se pojavi drugi. Drugače pa je urad glavarja v Pazinu, ki ga je sredi devetdesetih letih 13. stoletja ustanovil goriški grof Albert II. in ga zaupal svojemu tamkajšnjemu najpomembnejšemu ministerialu, ki je tako postal grofov namestnik in predstavnik (*capitaneus domini comitis Goritiæ in Pisino*⁴³), moral imeti

bistveno večje pristojnosti, kot jih je pred tem imel vicecomes.

Ustanovitev urada glavarja v Pazinu je po mojem mnenju zvezana z dvema stvarima: na eni strani z reformo dvorne in centralne uprave goriških grofov, ki je bila začeta pod goriškim grofom Albertom II. (+1304) in nato dokončana pod njegovim sinom Henrikom II. (+1323), na drugi strani pa z zaokrožitvijo goriške posesti v Istri v okvir, ki se nato v 14. stoletju ni več kaj dosti spreminjal⁴⁴. Prej tipično dvorna uprava goriških grofov, ki so jo zaznamovali tipični dvorni uradi, kot so strežaj, točaj in komornik, je v osemdesetih in devetdesetih letih 13. stoletja doživela dvojno reformo: stare dvorne urade so zamenjali novi (dvorni mojster, maršal, kuharski mojster), hkrati pa je ta uprava dobila z ustanovitvijo urada glavarja (oz. glavarjev) že poteze "deželne" uprave⁴⁵. V okviru celotnega dominija goriških grofov je bil kot prvi urad posebnega glavarja ustanovljen prav oni za Istro (1294)⁴⁶, in le domnevamo lahko, da je prav s to upravno reformo mogoče le povezana tudi sprememba naziva urada pri zadnjem znanem goriškem vicecomesu v Istri (1293), ko je zaradi nastanka glavarstva (1294) izgubil svoj bleščeči naslov in se tudi po nazivu spremenil v to, kar je v resnici bil, v navadnega oficiala (1295).

40 A. S. MINOTTO, *Acta et Diplomata e regio tabulario Veneto usque ad sec. XV. summatim regesta* Vol. I., Sect. I.: *Documenta ad Forum Julii, patriarchatum Aquileiensem, Tergestum, Istriam, Goritiam spectantia, Venetiis MDCCCLXX*, 115 (1332); Vincenzo JOPPI, kot v op. 15 zgoraj; CDI 1365, III. 23. (*Ego Guilielmus Boyanus de Civitate Austrie Marchio Istrie ... tenuisse et recepisse a Tristano de Civitate vicecomite meo ...*); Giovanni de VERGOTTINI, *La costituzione provinciale*, AMSI 38, 1926, 120 (40).

41 HHStAW, listina 1295, V. 13., Gorica.

42 Pojem oficiala je potrebno razumeti zelo široko, saj je lahko pomenil marsikaj (npr. vicecomesa, gastalda in tudi kastelana), v vsakem primeru pa je to bil nižji uradnik. Za vicecomesa gl. zgoraj, za gastalda: *Rudolfus gastaldio Goricie* (gl. zg. op. 17), *Rudolfus officialis Goricie* (Vincenzo JOPPI, *Appendice ai documenti Goriziani*, št. 8) oz. *Lienhart Murr amptman ze Gorcz, Leonardus dictus Mur gastaldio* (Franc KOS, *K zgodovini Gorice*, 14), za kastelana pa: *Volconus castellanus in Goricia, Walconus gastaldio, Walchunus olim officialis* (Franc KOS, *K zgodovini Gorice*, GMDS 4-6, 1924-1925, 7).

43 Gl. op. 30

44 Jedru svojih posesti v Istri, to je Pazinu z vencem okoliških krajev, ki so si ga goriški grofje pridobili konec 12. stoletja kot fevd škofije v Poreču, so v drugi polovici 13. in delno tudi še v začetku 14. stoletja dodali še vrsto oglejskih fevdov severno od Mirne in na potezi od Buzeta do vzhodnih obronkov Učke in ob zgornjem toku Raše. Temu pa je bila približno v istem času dodana tudi posest ob spodnjem toku Raše in Raškem zalivu, ki je še v začetku 13. stoletja spadala v okvir puljskega mestnega agra. Gl. Peter ŠTIH, *Goriški grofje in geneza*.

45 Gl. Peter ŠTIH, *Ministeriali*, 121 sl. in seznam nosilcev posameznih dvornih in centralnih uradov 137 sl.

46 V Lienzu se prvi glavar (za Prednjo grofijo Goriško) omenja 1308, v Metliki (za goriško "grofiji v Mariki in Metliki") 1322, v Gorici (za celotno goriško grofijo južno od Karavank in Kamijskih alp) pa 1323. Gl. op. 45.

RIASSUNTO

In tre documenti della fine del XIII secolo vengono citati tre responsabili dell'ufficio del vicecomes, con sede a Pisino, il centro dei possedimenti istriani dei Conti di Gorizia. In merito si sono affermate due opinioni. Secondo la prima il vicecomes era il predecessore del capitano dei Conti di Gorizia a Pisino, secondo l'altra invece quello del vicecomes era soltanto un'altra denominazione del capitano. L'istituto del vicecomes si affermò in quest'area sotto il patriarcato di Aquileia, in Friuli infatti viene citato già nella prima metà del XII secolo, mentre in Istria era conosciuto ancora nel XIV secolo. Come altre istituzioni amministrative e giuridiche, i Conti di Gorizia ereditarono dal patriarcato di Aquileia anche l'istituto del vicecomes. Benché a prima vista molti indizi confortino l'opinione che il vicecomes fosse il predecessore del capitano di Pisino (già la stessa denominazione di vicecomes lo caratterizza come sostituto del Conte, com'era il capitano), entrambi risiedevano a Pisino, e nelle fonti le sue tracce si perdono proprio nel preciso istante in cui invece appare il capitano, egli in realtà occupava, all'interno della struttura amministrativa goriziana, una posizione inferiore. Lo dimostra anche il confronto con la posizione del vicecomes in seno alla struttura amministrativa del patriarcato di Aquileia in Istria, e ancora di più la grande differenza che correva tra lo status e la posizione sociale del vicecomes e del capitano. Mentre i capitani dei Conti di Gorizia in Istria provenivano sempre dalle file della nobiltà dei ministeriales, i vicecomes molto probabilmente non erano di nobili origini. La posizione inferiore del vicecomes nella struttura amministrativa della Contea di Pisino ci viene infine confermata da un documento del 1295 del Conte di Gorizia Alberto II, nel quale il medesimo personaggio che nel 1293 veniva indicato come vicecomes, viene ora definito ufficiale. In tal senso va quindi riveduta l'opinione corrente secondo la quale, per la sua posizione all'interno della struttura della Contea di Pisino, il vicecomes va equiparato al capitano.

IL CONSIGLIO DI CAPODISTRIA E LA LA RIFORMA DEGLI APPELLI NELL'ISTRIA VENETA (1584-1586)

Rolan MARINO

dipl. zgod., 34015 Milje, p.p. 2480, IT
dott., 34015 Muggia, P.O. Box 2480, IT

SINOSI

L'autore analizza le conseguenze immediate che si ebbero a Capodistria, nell'agosto 1584, dopo l'istituzione del cosiddetto "Magistrato", la nuova struttura giudiziaria d'appello per tutta l'Istria veneta voluta da Venezia con evidenti finalità di repressione degli abusi amministrativi (di cui erano spesso colpevoli i podestà minori della penisola) accompagnata da una riorganizzazione dei poteri locali. Prendendo in esame le delibere del Consiglio dei nobili della città si sono evidenziate le ripercussioni che la riforma provocò sulla struttura sociale e amministrativa capodistriana mettendo in luce, da una parte, il grave onere finanziario che la Comunità era stata costretta ad assumersi relativamente agli stipendi dei nuovi magistrati, dall'altra, il conseguente tentativo infruttuoso della richiesta, da parte del ceto dirigente capodistriano, di un tribunale cittadino per la discussione in prima istanza delle cause civili.

Il 4 agosto 1584 una "parte" del Senato veneziano riformò la procedura degli appelli in tutto il territorio dell'Istria veneta, istituendo a Capodistria una struttura giudiziaria formata dal rettore della città e da due Consiglieri anch'essi patrizi veneziani. Il cosiddetto "Magistrato" avrebbe dovuto, dunque, accogliere e giudicare, in seconda istanza, le cause già sentenziate dai podestà istriani o da altri giudicanti locali¹; fatto insolito nell'ordinamento giudiziario veneto la cui caratteristica era quella di accentrare nella Dominante la discussione delle cause d'appello, attraverso le importanti magistrature degli Avogadori e degli Auditori Novi.

Come notò, già a metà Seicento, il vescovo di Cittanova G.F. Tomasini², è con questa riforma che si avviò da parte veneziana quella profonda riorganizzazione amministrativa, che consentì di dare ai territori istriani una struttura provinciale più definita, accompagnata da un ridimensionamento dei poteri locali. Col tempo si ampliarà il ruolo e la funzione della nuova

magistratura che assumerà di fatto i compiti di direzione politica dell'intera Provincia estendendo il suo potere in ogni settore dell'amministrazione pubblica anche a scapito dei residui margini di autonomia delle realtà cittadine³.

In effetti la riforma giudiziaria di fine '500 apparve come una vera e propria riforma politico-istituzionale. Se all'inizio la delibera del 4 agosto 1584 risultò formalmente come una concessione della Serenissima - intesa a favorire le esigenze dei ceti più poveri, costretti a recarsi nella Capitale per le istanze d'appello e spesso impossibilitati a sostenere le notevoli spese - rappresentò ben presto per Venezia il mezzo per meglio controllare l'operato dei podestà e pubblici ufficiali dei piccoli centri istriani le cui intemperanze e ruberie erano ben note e che proprio nell'amministrazione della giustizia compivano gli abusi più gravi.

La necessità di seri provvedimenti nei confronti dei rettori minori era già stata ampiamente messa in luce

1 Per la delibera d'istituzione del Magistrato e l'iter del procedimento: Archivio di Stato di Venezia (=ASV), Senato Mare (=SM), filza (=f.) 87, 4 agosto 1584.

2 Cfr. G.F. Tomasini, *De' Commentari storici-geografici della Provincia dell'Istria*, in "Archeografo Triestino", 4 (1837), p.138.

3 Per alcune brevi considerazioni sull'istituzione del Magistrato e sulla funzione che ebbe nella strategia veneziana di riorganizzazione amministrativa dell'Istria di fine '500 mi permetto di rinviare alla mia comunicazione, presentata al convegno "L'Istria e la Repubblica di Venezia: istituzioni, diritto, amministrazione", Capodistria 10-12 giugno 1993, ora pubblicata in "Acta Histriae" III. (1994).

dalle relazioni che i magistrati itineranti (Sindaci inquisitori, Provveditori) e i rettori capodistriani erano soliti presentare alla fine del loro mandato. Uno dei più convinti sostenitori della riforma degli appelli fu appunto il nobile veneziano Nicolò Donà, rettore a Capodistria nel 1579-80 quando ancora era agli inizi di un'importante carriera politica che lo avrebbe condotto nel 1618 a diventare Doge⁴.

Naturalmente una riforma di questa portata non poteva non pregiudicare equilibri consolidati sia a Venezia (vi si oppose ad esempio la magistratura d'appello degli Auditori)⁵, sia nel territorio istriano: qui l'istituzione del Magistrato ebbe forti ripercussioni soprattutto sulla struttura sociale e sulla vita amministrativa delle Comunità, al punto da creare tensioni e conflitti nei rapporti con la Serenissima. Le cittadine istriane, o meglio i loro ceti dirigenti raccolti nei Consigli, fin da subito si mostrarono diffidenti verso le innovazioni introdotte: a Montona, Pirano, Muggia si protestò energicamente - senza esito - e si accusò Venezia di voler instaurare, con la riforma, una sorta di "monarchia", vista la somma di poteri che poteva vantare il nuovo ufficio⁶.

IL PROBLEMA DEGLI ONORARI DEL MAGISTRATO

In un diverso contesto il Consiglio dei nobili di Capodistria poté contare su più ampi margini di manovra; ma con l'avvio della nuova struttura giudiziaria si ruppero i tradizionali equilibri cittadini: si innescarono processi rivendicativi e si pretesero maggiori spazi da parte di quel ceto dirigente locale che ora Venezia metteva alle corde e cercava di controllare meglio anche appoggiando le aspettative degli strati sociali più poveri.

Nell'immediato la principale preoccupazione dei maggiorenti capodistriani era di ordine finanziario, motivata dal fatto che si ingiungeva alla stessa Comunità di provvedere al pagamento degli stipendi dei due Consiglieri che avrebbero dovuto coadiuvare il Podestà e Capitano nell'espletamento dell'incarico⁷.

Si era stabilito infatti che dovessero avere ciascuno 45 ducati di salario al mese⁸, ma la somma era considerevole e le condizioni della cittadina istriana alla fine del XVI secolo non erano certo delle migliori, impoverita com'era dalle difficoltà del commercio interno e ancora stremata dalla peste che vi si era abbattuta con violenza a metà '500⁹.

Un'altra considerazione muoveva ancor più alla protesta i nobili capodistriani. Il Senato veneziano aveva indicato il procedimento che, in teoria, avrebbe potuto consentire il reperimento del denaro per i pagamenti: ad esso sarebbero stati destinati i "carati" (la percentuale spettante alla Comunità per ogni causa d'appello). Ma queste ottimistiche previsioni non si avverarono, così come fu costretto ad ammettere, in una lettera del 4 novembre 1585 (a più di un anno dall'istituzione del Magistrato), il Podestà e Capitano di Capodistria, Tommaso Contarini:¹⁰ "al principio di questa così salubre e santa provvisione pareva che le facende di dette appellationi sarebbero state tante che con li carati soli, e con una nova tansa di ducati 15 al mese posta alla cancellaria, a sufficienza haverebbono bastato per pagare il salario delli Ecc.mi consiglieri"¹¹. In realtà per motivi che al rettore in sostanza sfuggivano (e cioè per una larga evasione dei podestà istriani che avevano l'obbligo di portare gli appelli a Capodistria), "ai presente le facende sono in quasi del tutto cessate. Per il che di gran lunga li carati né li ducati 15 del cancelliero non sono bastevoli a pagare il dovuto salario. Onde

4 Su Nicolò Donà (q.Zuan Battista) un breve profilo biografico ha tracciato R.Zago in: "Dizionario biografico degli italiani" (=DBI), 40 (1991), pp.782-786.

5 L'opinione richiesta il 6 giugno 1584 agli Auditori Alessandro Gradenigo, Nicolò Zorzi, Marco Bragadin, fu aspramente contraria all'ipotesi di riforma: ASV, SM, f.87, 4 agosto 1584.

6 Cfr. *Leggi statutarie per il buon governo della Provincia d'Istria, raccolte e stampate sotto il Reggimento dell'Il.mo et Ecc.mo signor Lorenzo Paruta*, (Capodistria), 1757, libro secondo, p.35. In diverse risoluzioni del Senato e del Consiglio dei Dieci, veniva affermato di continuo che l'autorità del Magistrato si doveva intendere estesa a tutti i podestà della Provincia istriana.

7 Oltre a questa funzione i Consiglieri avevano l'obbligo di sostituire, a Capodistria, nelle rispettive cariche, le precedenti figure del Camerlengo (incaricato di amministrare la Camera fiscale della Comunità) e del Castellano (che aveva competenze di difesa militare).

8 Nella seconda metà del Cinquecento si intende ormai comunemente con "ducato" non più il ducato d'oro (in oro), cioè il celebre zecchino, bensì l'unità di conto equivalente a 124 soldi, ovvero a lire 6 e soldi 4. Per un esempio comparativo su salari e stipendi a metà '500 la paga base di un operaio dell'Arsenale era di 20 ducati annui, un artigiano specializzato guadagnava circa 50 ducati e un nobile poteva dirsi agiato se vantava un reddito di 1000 ducati all'anno. Per una sintetica ma sufficientemente chiara analisi sui prezzi e i salari a Venezia tra XVI e XVII secolo, cfr. F.Lane, *Storia di Venezia*, Torino 1991, pp.373-387.

9 Le difficoltà del commercio capodistriano erano da mettere in relazione con l'incremento della produzione, in questo periodo, delle saline asburgiche di Zauale nei pressi di Trieste. Già nel 1539 il Rettore Francesco Mauro aveva esortato il Senato della Repubblica a tenere presente il problema della produzione salina di Capodistria (ma anche di Pirano e Muggia) come fondamentale per l'economia cittadina: "il sostentamento di quella città è il far delli sali, li quali son levati da Cranci, over altri sudditi regi, che al tempo della estate ne viene in gran quantità, li quali portano il danaro, portano ancor formanti et molte altre cose". Cfr. *Relazioni dei Podestà e Capitani di Capodistria*, in "Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria" (=AMSI), 6 (1890), p.67.

10 Su Tommaso Contarini (q.Nicolò) cfr. la voce redatta da G.Benzoni in: "DBI", 28 (1983), pp.305-306.

11 ASV, SM, f. 92, 26 aprile 1586.

questa povera città se ne è restata debitrice di assai grossa somma de danari alli Magnifici Conseglieri¹².

La Comunità capodistriana manifestò a più riprese queste difficoltà con una sequela di richieste, lettere e petizioni, indirizzate alla Serenissima Signoria. Ma, nell'attesa di una decisione veneziana, ai nobili del Maggior Consiglio di Capodistria, sempre più angosciati dalla necessità di provvedere ai pagamenti, non rimase che intervenire con nuove tasse: anzi per reperire sollecitamente i fondi necessari in alcuni momenti si accettarono prestiti da banchieri ebrei e si arrivò financo ad intaccare le casse del Fondaco municipale istituzionalmente preposto alla vendita controllata del frumento come strumento della politica annonaria.

GLI INTERVENTI DEL MAGGIOR CONSIGLIO DI CAPODISTRIA

Il primo provvedimento assunto dal Maggior Consiglio capodistriano, a poco più di un mese dalla delibera veneziana, porta la data del 16 settembre 1584. Era stata una decisione contrastata, che aveva provocato una spaccatura all'interno dello stesso Consiglio. Per una differenza di soli sette voti (quarantasei a favore e trentanove contro) si decise di obbligare "per anni tre solamente" i produttori di olive del capodistriano, che già dovevano ricorrere ai torchi cittadini per la spremitura, al pagamento di un ulteriore "soldo uno per brenta" da versare a "questa spettabile Comunità" per lo stipendio dei nuovi magistrati¹³.

Poichè ciò non bastava, il 29 ottobre dello stesso anno, il "Collegio delle biave" (un'assemblea cittadina ristretta che tra l'altro regolamentava la gestione del Fondaco) deliberò che, sempre per "anni tre solamente" avrebbe permesso alla Comunità di "tuor soldo uno per quarta di tutte le farine che in questo tempo sopradetto sono vendute e si venderanno nel fontego de questa città"¹⁴. Così il bisogno immediato di denaro costrinse i maggiorenti locali ad un accresciuto prelievo fiscale sulle esigenze alimentari primarie: l'otto maggio 1585 una secca delibera dello stesso "Collegio delle biave", presa quasi all'unanimità (dieci voti a favore, uno contrario), decise di far pagare "soldi quattro per staro di farina" a tutti i panificatori della città "quali denari siino

aplicati al pagamento de essi Ecc.mi Signori Conseglieri¹⁵.

Ciò nonostante il debito della Comunità verso i magistrati continuava a crescere: non rimase altro "andando li Ecc.mi Conseglieri creditori di buona summa di denari" che accettare il prestito di 30 ducati da "signor Cerero et signor Mendolino hebrei"¹⁶. Il 19 maggio successivo infatti il Maggior Consiglio acconsentì, anche se con una certa riluttanza (49 a favore e 38 contro), a che "li predetti due banchieri possino dar et esborsar essi ducati trenta per poter far la compita sadisfatione alli sudeti Ecc.mi Consiglieri"¹⁷.

Si continuò nello stillicidio dei provvedimenti e nemmeno l'influente categoria degli avvocati venne risparmiata dal vortice delle imposizioni fiscali necessarie ad ottenere il denaro per gli onorari promessi. Fin da subito, nel settembre 1584, il Maggior Consiglio cittadino aveva dichiarato che l'istituzione della nuova magistratura avrebbe portato benefici in particolare a "tutti quelli li quali vorano far la profisione de avvocato nelle cause de appellatione" ed era quindi più che giusto che "li medesimi habbino di sentir un pocho di gravezza"¹⁸. Si era stabilito pertanto (settantadue voti a favore, undici contrari) che, per un periodo di tre anni, gli avvocati che avessero voluto perorare le cause in appello sarebbero stati obbligati al pagamento di "lire 12 per parte per poter eseguir tanta buona et santa opera"¹⁹.

Avvocati e dottori in legge reagirono prontamente. Il 19 maggio 1585 una loro azione decisa, che metteva in luce lo spazio conquistato e il ruolo che potevano giocare all'interno della struttura sociale cittadina, bloccò (soltanto 28 voti a favore e ben 56 contro) una delibera del Consiglio che proponeva di far incamerare alla Comunità capodistriana "tutti li carati che sogliono essere tansati alli avvocati per victoria nelle cause di prima instantia"²⁰.

LA RICHIESTA DI UN TRIBUNALE CITTADINO PER LE CAUSE CIVILI

La forte pressione finanziaria derivante dall'istituzione del Magistrato parve giustificare un ardito tentativo dei nobili del Consiglio capodistriano volto a mo-

12 Ibidem.

13 Archivio di Stato di Trieste (=AST), Antico archivio municipale di Capodistria (=Aamc), Libri dei Consigli (=LC), Indice Majer 548-549, bobina (=bob.) 688, fotogramma (=fot.) 19.

14 Ibidem (bob.688, fot.23).

15 Ibidem (bob.688, fot.42).

16 Ibidem (bob.688, fot.43). Per il ruolo dei banchieri ebrei a Venezia nell'età moderna cfr., tra gli altri, R.Segre, *Banchi ebraici e Monti di Pietà*, in: *Gli Ebrei a Venezia. Secoli XIV XVII*, a cura di G.Cozzi, Milano 1987, pp.565-570.

17 AST, Aamc, LC... (bob.688, fot.43).

18 Ibidem (bob.688, fot.19).

19 Ibidem.

20 Ibidem (bob.688, fot.43).

dificare i rapporti tradizionali tra l'Istria e la Repubblica: segno che la riforma degli appelli si inseriva in una struttura, quella della società istriana, solo apparentemente chiusa e statica ma che in realtà cominciava a dinamicizzarsi mettendo in crisi un vecchio modello di vita politico-istituzionale.

La deliberazione del 28 aprile 1585 fu sentita come particolarmente importante, tanto è vero che alla convocazione del Consiglio "a suon de campana et voce precone", intervennero addirittura 200 consiglieri un numero inconsueto per quest'epoca. La premessa della risoluzione, come sempre encomiastica e reverente nei confronti della Serenissima Repubblica, metteva in luce un'inattesa insofferenza e resistenza della nobiltà capodistriana alle recenti innovazioni relative al sistema degli appelli: si faceva capire che, se da un lato, "anche quelli che erano contrari a questa santissima deliberazione incominciavano già gustare il beneficio che da quella ognuno potrà ricevere"²¹, dall'altra parte non si poteva pretendere che la Comunità, cioè il ceto dirigente dei nobili che la controllavano attraverso il Maggior Consiglio, dovesse accettare le nuove regole e mantenere gli impegni presi per il pagamento del Magistrato, senza alcuna contropartita. Ciò che si chiedeva era una più ampia all'amministrazione della giustizia.

E' ben vero che una norma degli Statuti di Capodistria, approvati da Venezia nel 1423, già prevedeva l'elezione, da parte del Consiglio cittadino di quattro giudici che avrebbero dovuto affiancare il Podestà nell'espletamento dei processi civili; ma si trattava di funzioni consultive limitate alle cause minori²². Relativamente più importanti risultavano altre loro funzioni: sovrintendevano all'elezione dei funzionari locali e svolgevano un ruolo significativo nel "cerimoniale" del potere quando, durante le processioni, in occasione di feste o avvenimenti solenni, seguivano immediatamente il rettore veneto²³.

Ora, in maniera più concreta, si chiedeva quasi una cogestione dell'amministrazione giudiziaria cittadina, con l'istituzione di un vero e proprio tribunale di primo livello abilitato alla trattazione "de tutte le cause civili che de cetero potranno succeder così nella città come nel territorio della summa de ducati 50 in giù et più et meno ad arbitrio di Sua Serenità"²⁴. Questa struttura di prima istanza - che nell'ambito indicato avrebbe interamente sostituito la giurisdizione del rettore - sarebbe

stata formata da quattro "dotti savii prudenti et pratici de iudicii" eletti per scrutinio dal Maggior Consiglio capodistriano: essi sarebbero restati in carica per sei mesi, con un periodo di contumacia di un anno prima di poter essere nuovamente eletti, e avrebbero dovuto tenere udienza tre giorni alla settimana.

Naturalmente, si faceva presente l'evidente beneficio che tale innovazione avrebbe consentito nell'espletamento dei procedimenti giudiziari: oltre allo snellimento dei processi ne sarebbe derivato un notevole sgravio di lavoro per il rettore di Capodistria, che istituzionalmente aveva l'onere di giudicare nel "civile" e nel "penale", di modo che gli "ecc.mi signori rettori non saranno così occupati in ascoltar ogni minima causa, essendo che saranno occupatissimi essi nelle cause de maggiori in prima istantia, nelle criminali e nelle cause de appellatione insieme con li ecc.mi Consiglieri"²⁵.

Era un tentativo esplicito di limitare il ruolo della Serenissima nell'amministrazione della giustizia cittadina: d'altra parte era proprio attraverso questa prerogativa e l'uso discrezionale che ne facevano i rettori veneti che la Repubblica ribadiva un forte controllo politico-amministrativo nei confronti dei territori soggetti²⁶. Preoccupazione costante di Venezia fu quella di trovare un punto di equilibrio tra le esigenze centralistiche dell'autorità statale e le rivendicazioni delle società locali, ma in questo momento, tra la fine del XVI e gli inizi del XVII secolo, anche in Istria, come nella terraferma, Venezia pareva appoggiare le rivendicazioni del territorio mettendo in difficoltà le élites cittadine.

Nella Provincia istriana i ceti dirigenti furono messi in allarme dai nuovi poteri che, accentrati nelle mani del Magistrato, avrebbero dato luogo ad una severa repressione degli abusi di cui erano responsabili i rettori delle podesterie minori spesso in collusione coi maggiorenti e i pubblici ufficiali locali. Dunque i nobili capodistriani erano particolarmente irritati dal dover sostenere le spese per questa riforma: così, per quanto riguarda la delibera del Consiglio del 28 aprile 1585 (quantunque non fossero sicuri del buon esito della loro proposta), erano sufficientemente motivati a sostenerla, tanto che decisero di inviare un "ambasciatore" a perorare l'istanza.

Si può presumere che l'allargamento delle prerogative giurisdizionali cittadine costituisse il programma massimo, cui per altro si sarebbe potuto rinunciare ove

21 AST, Aamc, LC... (bob.688, fot.36).

22 Cfr. *Lo statuto del Comune di Capodistria del 1423 con le aggiunte fino al 1608*, a cura di di Lujo Margetic, Capodistria-Rovigno 1993.

23 Cfr. Darko Darovec, *Memoriali bolognesi come termine di paragone nello studio dell'Ufficio dei Vicedomini in Istria*, in: "Quaderni Italo-Ungheresi", 12 (1993), pp.7-39.

24 Ast, Aamc, LC... (bob.608, fot.36).

25 Ibidem.

26 Una costante della politica veneziana nei confronti dell'Istria fu di affidarsi integralmente alla sola retta coscienza dei suoi rappresentanti nell'amministrazione della giustizia. I podestà inviati nella penisola, tra l'altro, non erano obbligati a farsi coadiuvare dagli "assessori" che invece nella terraferma veneta assistevano il rettore in tutti gli adempimenti processuali.

si fosse ottenuto il ridimensionamento del gravoso onere sopportato per gli stipendi dei Consiglieri. Anche dopo il mancato accoglimento della richiesta (che non fu mai portata al voto del Senato), la Comunità continuò a mandare altri "ambasciatori" per segnalare le miserevoli condizioni delle casse cittadine. Con "parte" del 21 ottobre 1585, il Maggior Consiglio di Capodistria deliberò di inviare a Venezia il dottor Giuseppe Verona per perorare la causa di "questa povera città" che era debitrice di ben 360 ducati nei confronti dei Consiglieri: anche per il futuro si chiedeva alla Signoria inoltre che "si voglia per grazia degnarsi di provedergli di detto pagamento nella maniera che parerà alla infinita Sua prudentia"²⁷. Il 2 marzo 1586 si affiancava allo stesso Verona "l'ecc.mo dottor Zarotti" con il compito di convincere Venezia di "proveder al salario di questo Ecc.mo Magistrato tanto necessario et di tanto beneficio a tutta la Provincia dell'Istria"²⁸.

VENEZIA INTERVIENE PER IL REPERIMENTO DI NUOVI FONDI

Finalmente questi passi ebbero un qualche effetto, dapprima indirettamente: la Repubblica tentò di risparmiare sulle spese di gestione dei suoi possedimenti istriani e impose ai rettori un più rigido controllo sulle entrate fiscali. Ancor prima dell'arrivo dello Zarotti a Venezia, la Serenissima aveva chiesto al già citato Podestà e Capitano Tommaso Contarini un rendiconto esatto sugli ultimi cinque anni di attività della Camera fiscale di Capodistria, nonché precise informazioni sulle spese che dovevano accollarsi le Comunità istriane per consentire l'effettuazione delle tradizionali visite del rettore capodistriano nei vari luoghi sottoposti del territorio, il cosiddetto "paيسانatico"²⁹.

Il Contarini aveva risposto, il 24 gennaio 1586, con una lunga lettera in cui consigliava anche i possibili rimedi ad una situazione assolutamente insostenibile. Scriveva infatti: "La saprà dunque che rispetto alle molte condanne che vengono fatte da vintidue podestarie et giurisdizioni che sono in questa Provincia, si è cavato e vi si cava al presente pochissimo danaro dalla imposta de soldi 2 per lira delle condanne et parimente de

strumenti et testamenti"³⁰. La nota di accompagnamento, segnalava nei sei anni dal 1580 al 1585, entrate totali ricavate dalla tassazione di "strumenti et testamenti", per Capodistria di lire 406, per Isola, Pirano, Rovigno e Parenzo di lire 1235 complessive, ma aggiungeva che per Due Castelli, Muggia, Dignano, Albona, e Pola non si aveva notizia alcuna di versamenti effettuati. La stessa cosa era avvenuta per l'imposizione fiscale sulle pene pecuniarie: se Capodistria, ad esempio, aveva pagato lire 373, nessuna notizia al riguardo era giunta da un elenco lunghissimo di località, che comprendeva tra l'altro Rovigno, Umago, Pirano, Muggia, Pola, Dignano. Si lamentava infatti il Contarini che "con tutto che sia stata con ogni possibil mezzo sollicitata l'esazione da questa fiscal Camera, con scriver alli rettori diverse lettere et con mandar diversi messi, non si ha però mai potuto cavar quel utile che si doveva et ragionevolmente si sperava"³¹. Si dovevano allora obbligare i rettori istriani a rendere i conti entro una settimana dalla fine del loro Reggimento, senza di che non avrebbero potuto concorrere ad alcuna altra carica ("né potessero li detti Magnifici Podestà andar a capello"). A proposito poi del salario dei Consiglieri, si suggeriva di togliere l'obbligo dei "carati" che dovevano essere versati dalle parti in causa, perché al pagamento del Magistrato sarebbe bastato il "tratto sovrabbondante delli soldi 2 per lira delle condanne et imposta de instrumenti et testamenti"³². Infatti non era difficile prevenire che con più efficienti sistemi di riscossione "si potrebbe cavare dalli soldi 2 per lira delle condanne ducati 400 in circa all'anno e dell'imposta de instrumenti et testamenti ducati 300 in circa"³³.

Il Contarini dovette risultare particolarmente convincente: tanto è vero che con delibera del Senato veneziano, presa il 31 marzo successivo, si introdusse per tutti i rettori dell'Istria l'obbligo di consegnare alla Camera fiscale di Capodistria sia il denaro riscosso dai condannati per reati minori (e per questo erano "obbligati tutti i Cancellieri della Provincia sotto pena di falso scriver in raspo tutte le sentenze condannatorie"³⁴, sia quello introitato per ogni atto registrato dai notai nei loro protocolli, "qual protocolli siano tenuti di presentar al reggimento di Capo d'Istria ad ogni richiesta"³⁵.

27 Ast, Aamc, LC... (bob.688, fot.50).

28 Ibidem (bob.688, fot.58).

29 L'origine è da "paiese" (=paese) che designava tradizionalmente la campagna e il territorio circostante le città, le terre, i castelli istriani. In epoca patriarcale il Capitano del Paيسانatico costituiva la massima autorità in fatto di difesa militare per tutta l'Istria, prerogativa questa che successivamente, durante il dominio veneziano, fu del Capitano di Raspo. Cfr., tra gli altri, B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trieste 1924, p. 275 segg.

30 ASV, SM, f. 92, lettera di T. Contarini allegata a "parte" 26 aprile 1586.

31 Ibidem.

32 Ibidem.

33 Ibidem.

34 SM, Cose dell'Istria, registro 47, deliberazione 31 marzo 1586, in: "AMSI", 11 (1895), p. 85 segg.

35 Ibidem.

Accanto a ciò si limitavano drasticamente le spese derivanti dalle visite "in paisenatico" - compiute dal Podestà e Capitano di Capodistria - e dalla consuetudine di passare in rassegna le cernide armate organizzando anche costosi palii³⁶.

Avendo accolto queste proposte di razionalizzazione delle spese, la Serenissima pensava di aver risolto il problema e di aver "supplito al pagamento di quelli Consiglieri nostri"; ma ciò non era ancora sufficiente per i capodistriani che il 9 aprile dello stesso anno decisero di inviare, per un'azione conclusiva, una delegazione comprendente alcuni dei più autorevoli maggiorenti locali, che avrebbero dovuto convincere la Repubblica del perdurare dei gravissimi oneri gravanti sulla Comunità.

Designati "l'ecc.mo dottor Vergerio, l'ecc.mo dottor Vida, il signor Bernardino Barbo, il signor Michiel de Zuane"³⁷, si vollero quasi forzare le cose e mettere Venezia davanti alla minaccia appena larvata di una cessazione della tradizionale acquiescenza del ceto dirigente capodistriano, ora più che mai irritato dai nuovi e maggiori poteri del Magistrato, colpito nei suoi interessi dalla perdurante crisi economica di fine '500 e ulteriormente messo in crisi dai debiti contratti dalla

città per il pagamento della magistratura d'appello. Naturalmente si ricordava la tradizionale fedeltà dell'Istria nei confronti di Venezia e si raccomandava al governo della Repubblica di intervenire prontamente per non permettere "che questo Suo antichissimo oblato popolo dopo trecento e più anni di rigorosa fede et obediencia verso Sua Serenità" si dovesse ridurre in uno stato "miserevole"³⁸.

Questa volta l'azione ebbe successo: la minaccia di una crisi che avrebbe potuto pregiudicare i rapporti tra Venezia e il ceto dirigente istriano ed intralciare comunque la nuova strategia della Serenissima nei confronti della penisola, incentrata sul potenziamento del Magistrato, fu risolutiva per le decisioni che vennero prese immediatamente. Il 26 aprile 1586 una delibera del Senato sancì che per l'avvenire vi sarebbe stato un impegno della Serenissima ad intervenire su quanto mancava al pagamento dei due Consiglieri "fino all'intero pagamento delli ducati 45 per cadauno"³⁹ ed il successivo 16 agosto un'ulteriore deliberazione stabilì la necessità di una revisione generale delle entrate per mettere ordine negli onorari del Magistrato e risolvere definitivamente il problema con lo stanziamento di un nuovo fondo⁴⁰.

POVZETEK

Avtor analizira neposredne posledice, do katerih je prišlo v avgustu 1584, potem ko je bilo v Kopru ustanovljeno tako imenovano "Sodno glavarstvo", ki so jim bile dodeljene široke pristojnosti. Šlo je za novo prizivno sodno ustanovo za celoto območje Istre, ki je nastala po volji Benetk, z očitnim namenom zatreti zlorabe upravnih oblasti, za kar so bili neredko krivi manjši oblastniki, ki so vladali polotoku, hkrati pa tudi v želji, da bi reorganizirala lokalno oblast. Ob preučitvi odlokov Mestnega plemiškega sveta je nakazano, v kolikšni meri je ta reforma vplivala na socialno in upravno strukturo na Koprskem, saj so se občutno povečali finančni stroški, ki jih je skupnost morala nositi zaradi plač novih sodnikov, po drugi strani pa je zahteva koprskih oblastnikov po ustanovitvi mestnega sodišča za prvostopenjsko obravnavo civilnih pravnih zadev naletela na gluha ušesa.

36 L'organizzazione militare veneziana di terra si basava per la gran parte sulle "cernide". Queste erano formate, a rotazione, dalla popolazione contadina maschile di età compresa fra i 18 e i 36 anni. Durante i periodi di pace le cernide non erano obbligate ad un servizio stabile, ma dovevano soltanto impegnarsi nelle esercitazioni periodiche e sottomettersi alle mostre e rassegne annuali.

37 AST, Aamc, LC... (bob.688, fot.60).

38 Ibidem.

39 ASV, SM, f. 92, 26 aprile 1586.

40 SM, Cose dell'Istria, registro 47, deliberazione 16 agosto 1586, in: "AMSP", 11(1895), p.87.

OPĆINA BUZET U ZAPISNICIMA SJEDNICA OPĆINSKOG ZASTUPSTVA OD 1894. DO 1911. GODINE

Božo JAKOVLJEVIĆ

mag., 51420 Buzet, A. Cerovca 1, CRO
MD, 51420 Pingente, Via A. Cerovac 1, CRO

NACRTAK

U knjizi zapisnika sjednica občinskog zastupstva, pohranjenoj u Povijsenom arhivu u Pazinu zabilježen je sadržaj sjednica zastupstva od 1894. do 1911. godine. Mjesna općina Buzet pripadala je Kotaru Kopar, a obuhvaćala je i slovenske porezne općine: Sočerga, Pregara, Movraž i Rakitovec. Knjiga zapisnika predstavlja vrijedan izvor za povijest sjevernog i sjeverozapadnog dijela Istre, posebno za poznavanje organa vlasti i njihov djelokrug.

NAČELNICI OPĆINE

Mjesne općine Buzet i Roč, kao sudski kotar Buzet, od 1868. do 1918. godine pripadale su Kotarskom kapetanatu Kopar.

Pobjedom Hrvatsko-slovenske narodne stranke na općim izborima 1887. godine za općinskog načelnika bio je izabran Franjo (Fran) Flego.

FRANJO (FRAN) FLEGO, PRVI HRVAT NAČELNIK OPĆINE¹

Franjo Flego, sin Sebastijana i Eufemije, rođio se je 17. ožujka 1852. godine u Štrpedu kraj Buzeta. Obitelj mu je bila siromašna. Kada je Franjo bio u 1. godini života, umrla mu je majka. Tada je u Buzetu bila samo talijanska osnovna škola koju mali Franjo pohađa dvije godine. Samouk je, a književni jezik naučio je iz novina "Naša sloga" u kojima kasnije surađuje mnogo godina.

Flego je pokretač nacionalne i političke borbe u sjevernoj Istri krajem prošlog i početkom ovoga stoljeća.

Poslije pobjede Hrvatske narodne stranke 1887. godine Franjo Flego je izabran za prvog načelnika Hrvata, buzetske općine. Zahvaljujući političkoj pobjedi i prvom hrvatskom načelniku 1888. godine u općinski se

ured uvodi hrvatski jezik. Buzetski je načelnik izabran za zastupnika Koparskog kotara u Zemaljski sabor u Poreču.

Krajem listopada 1890. godine u Buzetu je otvorena hrvatska pučka škola. Na održanim općinskim izborima 1890. godine ponovno je pobijedila hrvatska stranka, a Franjo Flego je po drugi puta izabran za načelnika buzetske općine i ovu dužnost obavlja sve do 1. rujna 1894. godine, a zamjenjuje ga advokat dr. Mate Trijajstić.

Krajem 1906. godine Fran Flego je po treći puta izabran za načelnika buzetske općine. Slijedeće godine 1907. dovršena je gradnja Narodnog doma u Buzetu. Flego u Narodni dom premiješta općinske urede iz starog grada, zbog čega ga politički protivnici tuže. Upravni sud u Beču poništava odluku o preseljenju, pa se Flego odriče dužnosti načelnika. 1891. godine Franu umire prva žena, a on ostaje sam sa sedmoro djece. Ponovno se je oženio 1894. godine s Francikom Gregorec iz Ljubljane. U drugom braku rodilo se šestoro djece. Poslije napada na Frana Flega prigodom izbora 1921. godine i pljačke koju je od fašista doživio tih dana, Flego je podnio molbu da mu se odobri odlazak u Jugoslaviju. Molbi mu nije udovoljeno. Umro je u svojoj kući na Počekajima 25. prosinca 1930. godine, a pokopan je na groblju Sv. Lovreča kraj Črnice.

¹ Jakovljević Božo, Primorski slovenski biografski leksikon, Moh. družba Gorica (Gorizzia).

NAČELNIK OPĆINE DR. MATKO TRINAJSTIĆ

Poslije općinskih izbora 1894. godine 1. rujna za načelnika je izabran dr. Mate Trinajstić, advokat.

Matko Trinajstić² je rođen u Vrbniku 4. veljače 1856. godine. Školovanje je počeo u rodnom mjestu, pa u Krku, a zatim zajedno s braćom Dinkom odlazi na školovanje u Zadar. O braći se je brinuo ujak Dinko Vitezić, tada jedan od vodećih političara ovih krajeva Hrvatske. Braća najprije odlaze u bogosloviju u Goricu, ali ubrzo napuštaju ovaj studij. Matko odlazi u Prag gdje upisuje studij filozofije, ali zatim prelazi na pravni fakultet u Zagreb, pa Beč i Grac. Počinje službu pravnika u Trstu zajedno s Matkom Laginjom, a zatim odlazi u Vodnjan.

O Matku Trinajstiću Petar Strčić piše (Četiri krčka advokata u političkom životu istre i Kvarnerskih otoka, Odvjetnik XVIII, 9 str. 240):

"Matko je službu pravnika započeo u Trstu zajedno s Matkom Laginjom. Nastavio je u Vodnjanu, a odvjetničku praksu stjecao je u Vitezićevoj kancelariji. Odmah je postao - kao i Dinko - aktivni član hrvatsko-slovenskog građanskog pokreta u Istri. Tako je već 1885. god. javno nastupio na velikom narodnom taboru u Lindaru. 1889. god. je kandidiran u kotaru Pula - Vodnjan za Istarski sabor. Krajem te godine političko rukovodstvo pokreta šalje ga u Buzet, pa je ovdje otvorio i odvjetničku kancelariju. Međutim, djelovao je tako intenzivno da je ubrzo (1894) izabran za buzetskog načelnika (kao nasljednik Frana Flega), i za poslanika koparskog, buzetškog odnosno piranskog kraja u Saboru (od 1895. dalje). Izabran je bio i u prvi odbor velike prosvjetno-kulturne organizacije 'Družbe Sv. Ćirila i Metoda za Istru'. Svoje iskustvo stečeno na Krku - posebno u svojstvu tajnika krčke gospodarske zadruge - primjenjivao je u Buzetu gdje je postao predsjednik Kotarske gospodarske zadruge. Zajedno sa predsjednicama ostalih kotarskih zadruga u Istri (Vitezićem, Laginjom i drugima) vodio je žestoku borbu sa Zemeljskim gospodarskim vijećem, u kojem su glavnu riječ vodili talijanski predstavnici koji su provodili diskriminatornu politiku prema hrvatsko-slovenskim gospodarskim udruženjima.

Intenzivno se zanimajući za ekonomsku problematiku buzetškog kraja i Istre, on je prvi sugerirao i počeo primjenjivati poljske topove kao sredstvo za spašavanje vinograda od tuče. Za njegova načelnikovanja konačno je Buzet dobio vodovod, a prosvjetno je uzdizanje naročito potaknuo osnivanjem Čitaonice. 1902. god. preselio se u Volosko gdje je radio i kao advokat i kao istaknuti društveno-politički radnik. No, ekonomska ga je problematika i nadalje intenzivno privlačila, te postaje i u ovom području tajnik gos-

podarske zadruge. U okvirima novih tekovina iz područja naprednog gospodarstva naročito je zaslužen za razvoj pčelarstva u liburniji, Kastavštini i na kvarnerskim otocima (u rukopisu je ostavio ovelu zbirku narodnih pčelarskih naziva iz sjevernojadranskog područja). O ekonomskim problemima Istre i iz područja gospodarsko-prosvjetne problematike objavio je mnogo članaka u tršćansko-puljskoj Našoj Slogi".

27. listopada 1902. g. Naša sloga (30.X.1902) piše: "Odišao se od nas obljubljeni rodoljub, bivši načelnik, upravitelj posujilnice itd. dr. Matko Trinajstić s cijelom obitelji i otputovao u Volosko ... bio je predsjednik kot. gospodarske zadruge ... bio je pronimatelj poljodjelstva i zastupnik naroda."

Na sjednici 23. studenoga 1894. godine načelnik Trinajstić zahvalio se je franu Flegu riječima: "Ovoga divnoga muža, kojega su sa mnogih strana nepravедno napadali i klevetali, a koji se je preko 6 godina neumorno, trudio za dobro stanje i napredak občine i mnogo dobra učinio za svoj narod, te svojim požrtvovalnim radom stekao si neizbrisivih zasluga za občinu, zato predlažem da se mu izreče hvala i u ovaj zapisnik ubilježi."

Krajem 1902. god. za načelnika općine izabran je Antun Klarić pok. Josipa i Marije rođ. Draščić, rođen 11. rujna 1848. u Juričićima. umro je 1945. godine.

Početak 1907. godine Fran Flego je po treći puta načelnik, ali se je krajem iste godine zahvalio na ovom položaju, a na njegovo mjesto bio je izabran Petar Rašpolić, sin Silvestra i Ivanke rođ. Draščić, rođen 23. rujna 1858. godine u Pintorima, Sv. Ivan. Umro je 26. lipnja 1943. godine.

Petar Rašpolić je bio načelnik devet godina, do 10. studenoga 1916. godine, a tada je Kotarsko glavarstvo u Koprnu raspustilo općinsko zastupstvo i za upravitelja općine Buzet imenovalo je Kazimira Rada, kojem je privremeno do izbora novog zastupstva povjerena uprava općine. od Petra Rašpolića Kazimir Rade je 24. studenoga 1916. godine preuzeo upravo općine i upravo aprovizacije u Buzetu.

Kazimir Rade rodio se u Kastvu 1876. godine završio je učiteljsku školu u Koprnu. Prva i skoro zadnja učiteljska služba bila mu je na hrvatskoj školi u Buzetu. Godine 1920. bio je osuđen na tromjesečni zatvor u Trstu radi neznatne trice, iza čega je bio suspendiran. Imenovan je učiteljem u Črnici kraj Buzeta. Tu ga napala neizlječiva poznata boletica, koja ga shrva u mjesec dva. Bio je ponosan, dobar praktičnjak i trgovac. Prije rata pokrivaio je razna časna mjesta u raznim našim kulturnim i gospodarskim društvima u Buzetu. Bio je oženjen. Imao je četiri dčeri i sina. Umro je 1924. godine.

2 Strčić Petar, Četiri krčka advokata u političkom životu Istre i Kvarnerskih otoka, Odvjetnik XVIII, 9. Zagreb 1968.

Od 1887. do 1916. godine izabrano je sedam općinskih zastupstava. Na čelu općine bila su četiri načelnika, od 1916. godine jedan upravitelj općine.

Općinsko je zastupstvo u razdoblju 29 godina djelovanja održavalo sjednice, a o radu ovih pisani su zapisnici.

U Povijesnom arhivu Pazin, u fondu Općine Buzet, pod brojem 75, nalazi se knjiga "Zapisnici sjednica općinskoga zastupstva od 01. septembra 1894. do 29. novembra 1911. godine".

Veličina knjige zapisnika je 45 x 29 cm, knjiga je debljine 7 cm, a sadrži 842 stranice od kojih su 832 stranice rukom pisani zapisnici s 57 sjednica zastupstva od 1894. do 1911. godine. To su zapisnici sjednica održanih u III, IV, V i dijelu VI i VII saziva. U knjigu nisu pisani zapisnici sa sjednica održanih 1907. i 1908. godine, pa ovi nedostaju.

Godišnje je održavano od dvije do osam sjednica (1911. godine).

Zapisnici sjednice po godinama i danima:³

- 1894. godina 1. rujna i 23. studenoga
- 1895. godina 15. svibnja i 18. studenoga
- 1896. godina 26. ožujka, 6. kolovoza i 19. listopada
- 1897. godina 12. veljače, 20. svibnja i 20. rujna
- 1998. godina 5. ožujka, i 29. listopada
- 1899. godina 4. srpnja, 15. studenoga i 27. prosinca
- 1900. godina 12. ožujka, 23. lipnja i 22. studenoga
- 1901. godina 13. lipnja i 30. listopada
- 1902. godina 21. lipnja, 6. rujna i 24. studenoga
- 1903. godina 23. ožujka, 8. lipnja, 30. srpnja, 19. prosinca
- 1904. godina 6. travnja, 27. lipnja, 24. listopada i 16. prosinca
- 1905. godina 18. i 19. svibnja, 6. rujna i 11. i 12. prosinca
- 1906. godina 1. ožujka, 14. kolovoza, 3. i 4. prosinca
- 1907. i 1908. god. zapisnici nisu upisavani u knjigu
- 1909. godina 7. travnja, 8. srpnja i 28., 29. i 30. listopada
- 1910. godina 24. i 25. veljače, 11. svibnja, 10. i 18. kolovoza, 22. rujna te 21. i 22. kolovoza
- 1911. godina 2. ožujka i 30. ožujka, 17. svibnja, 30. i 31. svibnja, 29. srpnja, 6. i 7. rujna, 15. i 16. studenoga i 29. studenoga

U knjizi zapisnika, kao prilozi, na odgovarajućim obrascima napisani su proračuni za mjesnu, kao i za sve porezne općine. Proračuni su priloženi za 1910., 1911. godinu, a opsega su od 24 do 30 stranica. Knjiga sadrži

i 3 zapisnika Zdravstvenog odbora, i to sa sjednica 24. ožujka 1910. godine, 2. ožujka i 6. rujna 1911. godine. Zaključno s godinom 1899. u upotrebi je novčana jedinica forinta (for) koja ima 100 novčića (nov). Od 1900. godine u upotrebi je kruna (K), a ova ima 100 filira (fil).

Na prvoj, izbornoj sjednici zastupstva, 1. rujna 1894. godine potvrđen je izbor 29 zastupnika. Za načelnika je izabran dr. Matko Trinajstić, a izabrano je i 9 općinskih savjetnika koji ravnopravno sudjeluju u radu sjednica.

U istoj 1894. godini održana je 23. studenoga redovita sjednica zastupstva. Zapisnik je pisao Ivan Žic Kancelarić.

OPĆINSKO ZASTUPSTVO

U 1894. godini održana je jedna izborna sjednica⁴ i jedna redovita sjednica zastupstva⁵.

Uz 29 zastupnika izabranih na izborima, na prvoj sjednici izabrano je i 9 općinskih savjetnika koji ravnopravno sudjeluju u radu sjednica. Povodom izbora za načelnika dr. Matko Trinajstić rekao je prisutnima: "Zato treba da složnim silama upremo da uredimo što je u neredu, da popravimo općinske puteve, da poučimo puk redu i posluhu, da poštuje zakone i naredbe, i da vrši svoje dužnosti; osobito pak da plaća što je dužan. Vi kano općinski zastupnici i župani imate pravo od svojega puka tražiti da po zakonu odmjerenom radom, plaćanjem pristojbi i prinosa i posluhom svoju dužnost vrši, a ja imam opet pravo tražiti od puka što i Vi, a od Vas, da u svojem području budete radini i skrbni za opće dobro."

Na redovnoj sjednici 1894. godine usvojen je obračun (konzuntiv) za 1893. godinu. Izabran je 51 župan, a među ovim:

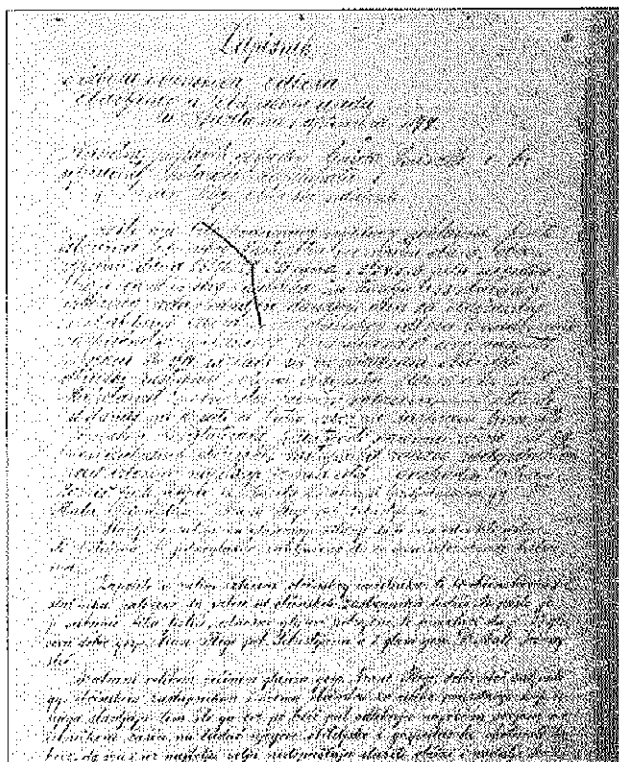
- za Sv. Martin, Draščić Grgo, pok. Josipa,
- za Štrped, Flego Anton, pok. Mata,
- za Sv. Duh, Zonta Ivan, pok. Mata,
- za Veli Mlun, Jakac Jakov, pok. Mata,
- za Mali Mlun, Jerman Mate od Ivana,
- za Zajerce, Škrkut Ivan,
- za Račju Vas, Božić Ivan od Mihovila,
- za Klenovšćak, Zlatić Juraj, pok. Mihovila.

Na istoj sjednici potvrđene su "listine siromaha pojedinih podobćina, kojima mora liečnik bezblatno pružiti pomoć, a općina odnosno podobćine, plaćati liekove". Naredne sjednice (15.V.1895) navodi se 250 siromašnih obitelji.

3 Zapisnici sjednica općinskoga zastupstva od 1. septembra 1894. do 29. novembra 1911. godine, Povijesni arhiv Pazin, fond Općine Buzet br. 75.

4 Sjednica 1. rujna 1894.

5 Sjednica 23. studenoga 1894.

Jedna od stranica knjige zapisnika.

Općinski savjetnik Jakov Draščić, kao seoski zupan moli da se godišnji sejam u Sv. Martinu, koji je bio uvijek 11. novembra, tj. na dan Sv. Martina, prenese na slijedeću subotu iza toga dana. Molbu je obrazložio s tim što se 11. novembra održava sajam u Kubeđu, koji, zbog toga što je poznatiji privuče sebi "vas puk i trgovce" tako da sajam u Sv. Martinu ostaje skoro pust. Zastupstvo je podržalo ovu molbu pa će se od C. Kr. Namjestništva tražiti promjena sajmenoga reda.

Raspravljala se prispjela pritužba o velikoj sablazni postojećeg groblja u Lanišću, koje je tako tijesno da se mrtvaci pokapaju jedan iznad drugoga. Zbog hitnosti rješavanja ovoga problema izabran je odbor od 9 članova za proširenje groblja u Lanišću.

Pred početak sjednice 15. svibnja 1895. g. načelnik izvještava zastupstvo da je pred osam dana bio u Puli na svečanosti porinuća broda Monarch, a kojoj je prisustvovalo i Njegovo Veličanstvo preuzvišeni car.

Na kraju rada III zastupstva napisano je "Izvešće dano od glavara dr. M. Trinajstića u sjednici 20. septembra 1897. godine općinskoga zastupstva u Buzetu o radu općinske uprave u godinama 1895. do 1897.". Izvještaj je pročitán, prihvaćen i tiskan pa tako umnožen. Izvještaj nije upisan u zapisnik niti mu je priložen.⁶

Izvještaj prikazuje sadržaj i način rada zastupnika pa ga donosimo u cijelini.

IZVJEŠĆE

Dano od glavara Dr. M. Trinajstića na sjednici 20. septembra 1897. općinskoga zastupstva u Buzetu o radu općinske uprave u godinama 1895-97.

Sa današnjim viećanjem zaključili smo naš trogodišnji rad kako zastupnici. Na koncu svoje uprave dobar gospodar povuče račun, da vidi je li bilo na škodi ili na dobitku. Vriedno je, da se i mi ogledamo nazad, te da vidimo, što smo uradili, je li možemo biti svojim radom zadovoljni i jeli možemo puku, koji nas je odabrao, mirnom dušom povratiti danu nam punomoć.

Svima je poznato u kakvih smo tužnih prilikah stupili u općinsku upravu. Tuča, ta naša nemila pratilica od mnogo godina amo bila je potukla mnoge krajeve naše prostrane općine. Bilo jih je, koji nisu imali ni što da posiju, a kamo li čim da se prehrane. Crna se pisala onim, koji nisu imali dvie krepke ruke, da s njima zasluzje po svietu krušac za sebe i za svoju tužnu obitelj.

U tolikoj nevolji općina se obratila na visoku vladu za pripomoć i primila je podporu od for. 4000. Time se je imalo nabaviti sjemenje za godinu 1895. i popraviti cestu u općini Svi Sveti i put od Sočerge preko Tuljaka na kotarsku cestu. Nego, jer nije bilo za ovo nikakova nacrtá, moralo se žalibože odustati od toga i potrošiti svih 4000 u nabavu živeža. Velim žalibože, jer da se potrošilo u popravak cesta, bi se bilo pomoglo onima koji su pomoć trebali i bi bilo ostalo od te pripomoći kakova traga i koristi svima.

Slijedeća godina je bila malo bolja od prve te smo izmolili od vlade u istu svrhu opet pripomoć od for. 2500. Posljednja godina je pa bila najgora jer ne samo da nam je tuča utukla skoro vas plod, nego nam je velika i nagla voda odnesla i zemlju sa briegová i kuće porušila, a peronospora uništila grozdje. Tu nam je visoka vlada opet priskočila u pomoć sa for. 4000 podpore, koji su bili potrošeni u nabavu živeža.

Tako za utišanje nevolja izmolili smo od vlade svega skupa for. 10.500 pripomoći. Nije se sa ovim sve zadovoljilo, pače malo njih se zadovoljilo, ali pomoglo se mnogim.

Držeć se one, da zdrava i čista voda je najpo-glavitniji uvjet čovječem zdravju trsili smo se, da ure-dimo bunare i vodovode, ondje gdje se to moglo.

U Dvorih se napravilo vodovod dovedši u selo živu vodu udaljenu oko 300 metara i izviruću u nepristupnom mjestu. Pri tom se potrošilo u gotovini for. 1500, a robotom onih marljivih i požrtvovalnih seljana privredilo se najmanje for. 1900. Vlada nam je pri tom

6 Sjednica 23. XI 1894.

priskočila u pomoć sa for. 700, a pokrajinski odbor sa for. 250.

U Brgudou se je s temelja preuređio i proširio bunar žive vode. Potrošilo se for. 258595. Vlada nas je pomogla sa for. 600, a pokrajina sa for. 200. Kad bi se amo uračunalo robote vrljih Brgudčana, potrošak bi poskočio barem na 1000 for.

U Račjoj Vasi se uredio vodovod kojim se dovela u selo živa voda udaljena do 350 metara. Djelo još nije kolaudirano al proračunano je bilo na for. 1800. I ovdje se uradilo mnogo sa rabotami.

U svih trih ovih selih priredilo se posebno napajalište sa blago i perilište.

Ove tri radnje nadmašuju kud i kamo vodovod za Buzet, kakovim se ne mogu ponositi mnogo veći gradovi i varoši, nego li je ovaj. Dovala se u grad voda od daljine od tri kilometra. Sgodan položaj grada i trih izvora, koji vodu davaju, upriličilo je, da se može voda dovesti i u najviše stanove. Djelo će biti po svemu gotovo do desetak dana, ali gradjani i seljaci, koji dolaze u grad, mogu se već sada po volji naužiti zdrave i pitke vode iz gorskoga vrela. Ukupni potrošak proračuna je na for. 17.000 a biti će i veći. Obzirom na ogranak na Fontani, koja se nalazi baš na razkrižju puteva, koji vode u Motovun, u Trst, Kopar, na Kras i u Roč, vlada nam je podielila pripomoć od for. 8500 t.j. 50 % a pokrajina od for. 1000.

Bilo se zaključilo bunar u Humu i postiglo se bilo od vlade doznaka od for. 100, a od pokrajine for. 50 - ukupno for. 150, na koliko je uprav bio proračunan potrošak, ali oni u Humu odbili su to sve izlikama da će potražiti vodu u boljem mjestu. Tu se obistinila ona stara rečenica da je "bolji" neprijatelj od "dobra" prijatelja te Humljani još i danas piju vodu iz bunara, gdje se žabe legu!

Danas se je zaključila radnja vodovoda i napajališta u Strani sa proračunanim troškom od for. 1450. Vlada je i ovdje obećala for. 600 potpore, a možemo računati, da će nam i pokrajina priteći u pomoć.

Izvedenje tog djela prepuštamo budućem občinskom zastupstvu. ovo će trebati da uredi još i bunar u Račicah - šternu u Velom Mlunu, za koje radne smo izmolili od vlade, da nam po svojem mjerniku priredi shodne nacrite i proračune.

Do sada su u našoj občini oskrbljena uredjenimi zdenci, bunari i vodovodi sela Dvori, Ornica, Rakitovec, Brest, Klenovšćak, Račja Vas, Podgore, Lanišće, Brgudac, Draguč, Štrped, Sv Martin i grad Buzet. Buduća zastupstva skrbiti će da se taj broj znatno pomnoži i da ne bude ni sela ni zaselka bez zdrave vode!

Uz dobru pitku vodu najpotrebniji su za kmeta dobri putevi, pa smo mi i tu vršili svoju dužnost.

Sa rabotami po zakonu odmjerjenimi uredili smo puteve u Svih Svetih u Malom Mlunu i na Vrhu. Sa radnjom občinskih dužnika na račun interesa uredili smo

puteve u Crnici, po bužetščini u Štrpedu, u Sv. Martinu i u Sv. Ivanu. Nadalje uredio se put od Saleža preko Račina i u Kosorigi. I drugdje se nastojalo uzdržati puteve u povoljnom stanju.

Htjelo se je preći na uredjenje svih puteva po nekom planu i u tu svrhu glasovalo namet od 10 % u cijeloj mjesnoj občini, ali dotični zaključak bio je usljed utoka ukinut od pokrajinskog odbora, jer da nije bilo odlučeno ni gdje i koliko se ima trošiti, niži da su priredjeni nacrite i troškavnici.

Bilo bi se nastojalo, da se prokrči i popravi kolnik od Krbavčiča preko Šantića, Merlica i Sv. Duh na carsku cestu kod Podrečaka, čim bi se bio prikratio za dvie ure put onim, koji idju od bužetske stanice u Crnicu, Sočergu, Salež, Movraž, Smokvicu, Pregaru, Gradinje i Topolovac ili iz Krasa u Kopar i obratno, ali se nije učinilo ništa i to ne našom krivnjom. Nacrt je pripravljen već godine 1893. po zemaljskom mjerniku g. Križmaniću, a trebalo je da se još izvidi privatna vlasništva, što će se tim zauzeti, i da je se procieni. U tu svrhu, i da pregleda gotov nacrt na licu mjesta, došao je ovamo u marču i apriju 1895 zamaljski pristav g. Ivančić i mjerio je desetak dana. Čekalo se dvie godine, da nam pošlje njegov operat, za kojega se načelniku reklo, da je gotov, pak nam se prošloga maja odgovorilo, da skrbimo sami za one izvide i za procjenu, jer da je g. pristav izstupio iz službe pokrajine! - Biti će skrb novoga zastupstva, da izvidi, jer je nema u ovo nekoliko mjeseci, gdje smo imali toliko raznih važnih poslova, nedostajalo za to vremena.

Da bude bolja sveza medju postajom Počekaj i medju gradom, bilo je dobilo dozvolu za postavu telefona, ali jer je bio trošak znatan, jer se imalo drugih mnogo važnijih potreboća, a sredstava malo, i jer grad nije za to pokazao osobita zanimanja, moralo se od toga odustati.

Mjesto toga se izprosilo od c.k. ravnateljstva pošta i brzojava uvođenje ruralbe pošte. Tri puta na tjedan obadju dva poštanska teklića sela Štrped, Crnica, Movraž, Sočerga i Pregara s jedne strane a Sv. Martin, Sv. Ivan, Sv. Donat, Vrh i Račice s druge strane. Opetovanimi molbami postigli smo, da se uzpostavi poštanski ured u Lanišću. To uzpostavljenje mora po obećanju slediti još ove godine.

Stanovnici občine Hum želili su odavna, da se uredi željeznička stanica u Buraju, izmedju Boruta i Lupo-glava. Željezničko ravnateljstvo je na naše molbe pristalo, ako občina preuzme na trošak od for. 2320. Zastupstvo je u tom pogledu stvorilo svoj zaključak još u sjednici 26. marča 1896, ali jer je bio trošak prevelik, a občina siromašna, molilo se zemaljski odbor, da pošto se radi o stvari obće koristi, priskoči občini u pomoć sa priličnom podporom. To se molilo dne 7. maja 1896, ali još ni rješitbe nije dobilo.

Usljed lanjskih velikih kiša prodrla je voda nasip kod

mosta Sv. Ulderika, te se razlila po njivah i livadah, tako da se nije moglo iz Bužeta u obćinu Svi Sveti ako ne na ledjih čovjeka prevozača. Jer je bila i kotarska cesta kod mosta sva pod vodom, nije se moglo ni sa vozom preko. Iza usmenog i pismenog moljkanja kod zemaljskog odbora i kod vlade, primilo se od ove pripomoć od 2000 for., kojimi se je uzpostavio nasip, proširila i očistila rieka Mirna u daljini od 4-500 metara. Sada čekamo već četiri mjeseca da novi cestovni odbor popravi vodom razderanu cestu kojom je teško i pogibeljno prolaziti sa vozovima.

Od mnogo godina je visilo uredjenje posjeda obćinskoga tla u Raćicah i na Vrhū. Danas je to već uredjena stvar. Ono u Raćicah je bez velika troška uknjiženo već sve na ime dotičnih vlasnika, a za ono u Vrhū slobodno je, da to uredi svaki pojedini vlasnik, ako ne voli čekati da se to sa neznatnim troškom uredi onako, kako se je uredilo za Raćice.

U Pregari, gdje razdioba obćinskog tla visi već preko dvadeset godina, gdje su se kod prve nedovršene diobe počinile velike nepodobštine i nepravice, danas se usljed naših zaključaka i uputa provadja pravednija dioba a na budućem zastupstvu će biti, da to konačno uredi.

Na njemu će također biti da dovrši diobu u odlomku Smokvici provedbom gruntovne uknjižbe na ime pojedinoga obćinara prema današnjem posjedu. To bi bili mi već odavna uredili, kad bi se bilo c.kr. kotarsko poglavarstvo požurilo, da nam rieši zadnji spis u tom pogledu, spis koji čeka već čitavih devet mjeseca svoju rješitbu, premda smo to nekoliko puta požurili pa jednom i kroz c.k. namjestništva.

Buduće zastupstvo morati će takodjer provesti diobu obćinskog tla u Trebešah i Butarih, koju smo mi zaključili u prošloj sjednici.

I na Krasu se htjelo dieliti obćinsko tlo, u Raćfoj vasi, ali zastupstvo se vrlo temeljitih razloga nije toga dopustilo. Nasuprot izdalo se za svaki odlomak paševne redove, koji se na obće zadovoljstvo obdržavaju.

Za obćinu Brgudac se sklopilo pogodba sa g. Hans Wildom, kojom mu se dalo u zakup kopanje kamenja i mramora uz povoljne uvjete. Bude li zakupnik vršio pogodbu, nadamo se, da će onaj zabiti kraj imati pri tom dosta zasluge i da će se tim otvoriti novo vrelo dobitka.

U ovih trih godinah naše uprave dogradile su se neke obće zgrade, a neke se započele i dogradile. Medju prve spada kapelanija i škola u Pregari. Pregarčani, žilavi, odlučni, požrtvovni i složni ljudi borili su se skoro 30 godina, da postignu svoju vlastitu kapelaniju; tužili se, moljkali ča do Beča, ali zaludu. U čvrstoj nadi da će ipak doći do vlastitog kapalana, ako mu priprave udoban stan, dali se na gradnju i dovršili ju sa troškom od oko 8000 for. sa svim sami, bez ičije pomoći, osim bezkamatnog zajma, što njim ga dala

sveta družba Sv. Ćirila i Metoda za Istru. Nešto to, nešto opletovane molbe i prikazanje velike potrebe jedne kapelanije u onom pitomom kraju pomoglo je, te se danas može smatrati konačno sistemizirano mjesto kapelanije, a mi smo u ovoj godini glasovali odnoso utemeljiteljno pismo.

Ima pedeset i dvie godine što je carskim pismom odlučeno ustrojenje nove plovanije u Brestu, ali do danas ta plovanija još ustrojena nije. Najvećom zaprekom bilo je što nije bio sagradjen župni stan. Danas je to gotova stvar jer se ove godine dogradilo taj stan i školu sa troškom od 8200 forinta. Nadamo se, da će taj stan dobiti do skora svoga stanara i da će tim biti nagradjen trud okretnih Breščana i oživotvorena njihova više nego pedesetgodišnja želja!

Slum, vriedan tekmac Brestu, nije ni on stao prekrštenih ruku. On si je sagradio udoban stan sa svaćenika još onda, kada mu se obećivalo, da će se ondje podići plovanija. Sada si je pak sagradio liepu primjerenu školsku zgradu, gdje se već njegova djeca uče u početnih naucih. Tu je on potrošio do 3000 forinti.

Ni Brgudac nije htio biti zadnji, već si je i on sagradio školsku zgradu sa isto tolikim potroškom u nadi, da će dobiti doskora i učitelja. Školske ovlasti se nebi smjele oglušiti ovolikom pregnuću siromašnih Krašani!

Sva ova tri kraška sela dobila su za ove zgrade podporu od družbe Sv. Ćirila i Metoda za Istru.

Jedna od najljepših uspomena, što će jih naša uprava pustiti, biti će, uz bužetski vodovod, svakako bužetski zvonik. Ljepši, viši, širi i čvršći od prijašnjega diže se on na mjestu gdje je stari stajao. Do koji tjedan biti će sve po domaćih ljudih dovršeno, pa će u sebe primiti nova tri liepa zvona, u Ljubljani lievana i novu uru u Beču skovanu.

Za sve ono i za vodovod bužetski izdati će obćina osim 9500 for. podpore još preko 23000 forinta i vas će taj potrošak pokriti, a da ne bude od svoga otudjila, niti se za novčić više obteretila, nego li jest. To se ima zahvaliti mudrim zaključkom obćinskoga zastupstva!

To je ono što se učinilo vani ovih četiri godina, gdje smo se sastali na zadnje vijećanje. Ovdje pak, u uredu, nastojali smo, da zadovoljimo svaćioj želji nepristranim postupkom držeći se strogo zakona i da riešavamo naš zadatak sa dužnim obzirom i sa mogućom brzinom, tako da nam nije bilo prikora sa nijedne strane. Tomu se imamo vrlo mnogo zahvaliti našem činovniškom osoblju, koje je u svako vrijeme pokazalo, da znade i da hoće svoju dužnost vršiti.

U jednom se samo nije učinilo onoliko, koliko se htjelo, a to je u uređenju obćinskih glavnica, gdje ima interesa neplaćenih za mnogo godina. Prizivalo se i tjeralo, mnogo se toga utjeralo što se smatralo izgubljenim, ali obzirom na dobe, vrlo slabe tri godine, moralo se popustiti i potrpiti.

Jednu smo stvar dognali do kraja, a to su računi sa bivšim načelnikom Adolfom Clarici, koji kroz dvanajst godina upravljanja nije računa nikada položio, pa je bio od nas prisiljen, da ga sudbeno položi, a jučer baš mi je bila dostavljena osuda ovoga suda, kojom je on osuđen na platež for. 1500 t. j. onoliko, koliko je manjka našao zemaljski činovnik.

Po ovom što rekoh, i to vam, g.g. zastupnici u pamet dozvah, možemo reći, da smo svoju dužnost sdušno vršili i da možemo mirnom savjesti povratiti puku mandat: to sam učinio ja, to je učinio on, niti će jednom samomu pripisivati zasluge za ovo ili za ono. Mi kažemo i kazati ćemo: svi smo to učinili i svima idje hvala, jer smo bili svi od načelnika pa do župana i po-župana u najmanjem selu kako jedna duša, kako prsten na verigi, baš onako kako sam, nastupajući načelništvu, preporučio da budemo.

To je sve plod sloge naše, a ujedno i dokaz, da našem puku ne treba ničijega tutorstva ni skrbništva već da u svojoj kući može gospodariti najbolje on sam. To je on dokazao dovoljno u ovih posljednjih deset godina od kad ima občinsku upravu u svojih rukah, jer u ovo deset godina uradilo se u općini dobra više nego kroz četrdeset godina gospodarskog upravljanja.

Mi smo naš zadatak dovršili i sad se možete vratiti svojoj kući. Kad onamo dodjete, kažite puku što se sve za vašega upravljanja uradilo i recite mu, da prigodom novih izbora izabere, ako hoće, i nove ljude, ali svakako ljude, koji će poći stazom utrenom od naših vrlih predšastika u ovih deset god. I stazom od nas nastavljenom. Tako, i samo tako graditi će on svoju sreću i svoj mir, što mu ja, a i vi sa mnom od srca želite.

Općinsko zastupstvo i po nekoliko puta godišnje raspravlja i usvaja obračun (konzuntiv) za proteklu godinu i prihvaća proračun za narednu godinu.

Izdvajamo primjer za 1895. godinu kada je proračun sastavljen s ukupnim rashodima od 12006 for. a s prihodima od 9794 for. ili s planiranim manjkom od 2212 for., ali su na istoj sjednici⁷ planirani i posebni prihodi s kojima će se pokriti manjak planiranog novca u proračunu.

Petnaest godina kasnije, za 1910. g.⁸ planiralo se 22280 K prihoda i toliko rashoda. U proračunu za ovu godinu osigurano je za općinskog glavara 1000 k godišnje za zastupanje općine, a 700 kr zastupnica kao džepni trošak. Godišnja plaća tajnika i blagajnika je po 2000 K, kancelista 1200, pisara 900, a poslužnika 720 K. Za troškove javnih svečanosti planirano je 10 K. Uz

proračun za mjesnu općinu, sastavljao se je i proračun za svaku porezunu općinu.

Prisutna je inflacija novca. Već 1911. godine planiran je proračun na 28100 K prihoda i rashoda.

Na početku rada zastupničkih sjednica, osobito od 6. saziva dalje čitaju se priopćenja, a to su ostvarenja zaključaka ranijih sjednica i prispjele okružnice od Kotarskog kapetanstva, satništva iz Kopra. Bilo je bezuspješnih pokušaja da se broj točaka dnevnoga reda ograniči na 20 točaka.⁹

Zastupstvo usvaja prijedloge i zaključke i ovlašćuje ili naređuje općinskom glavarstvu da ih provede.

Dosta je predmeta kojima se priznaje pravo na zavičajnost. Na jednoj sjednici¹⁰ priznata je zavičajnost Jakovu Vičiću iz Postojne jer je Općinsko poglavarstvo iz Postojne molilo da se ovom željezničaru iz Postojne prizna pripadnost u buzetskoj općini jer već preko 10 godina ovdje stanuje.

Kako su nedjeljom svi javni uredi zatvoreni, trebao bi i buzetski općinski ured u nedjelju biti zatvoren. To je potrebno radi toga da bi se poštovali blagdani i zato da se općinskim činovnicima omogući odmor i omogući da obave svoju kršćansku dužnost. Zastupstvo je 4. lipnja 1899. godine odlučilo da će općinski ured biti nedjeljom zatvoren, a iznimke su vojna prijavljivanja, izdavanja stočnih putnica i sl.

Zastupstvo je 1897. godine odobrilo Mati Šverko, Podgače, da na općinskom zemljištu izradi vjetromlin¹¹.

Ovaj je mlin bio izgrađen, i radio je nekoliko godina.

Kod jačeg vjetera radio je brže, a kod slabijeg sporije, pa je postojala uzrečica "kao gajski mlin".

Na sjednicama su se rješavale razne molbe, kao, molbe za potpore, za oprost od općinskih taksi, molbe za sniženje kamata, za prodaju općinskog zemljišta, odobravane su molbe za krčmarenje.

Mnogo je rasprava o prodaji općinskog zemljišta.

Odobreno je da se za poljsko šumskog čuvara u Smokvicama ubere godišnje 1 for. po domaćinstvu¹².

Dvojici općinskih radnika, Vjekoslavu Troštu i Romanu Jermanišu¹³ odobreno je po 20 kruna odstete jer su već duže vrijeme na dužnosti nosili svoja odijela (oprave).

Kućevlasnici Caniani Natale i Marija iz Buzeta pokazali su stanarinu za prostorije u kojima je smješten općinski ured. To je razlog da se je općinski ured preselio u jednu od zgrada sazidanih za učiteljske sta-

7 Sjednica 23. 11 1894.

8 Sjednica 10. 2. 1910.

9 Sjednica 31. V 1911.

10 Sjednica 24. X. 1904.

11 Sjednica 11. 2. 1897.

12 Sjednica 30. X 1901.

13 Sjednica 30. X 1911.

nove na Fontani¹⁴.

Travnja mjeseca 1904. godine općina je primila zahvalu oblasti Travnik, kojom zahvaljuje na oblasti Travnik, kojom zahvaljuje na pomoći od 100 K za travničke pogorelice¹⁵.

Zastupnik s Krasa predložio je 1904. godine¹⁶ da se na Krasu u Klenovščaku održava mjesečno jedan sudski dan. Ovaj se prijedlog i usvojio jer je Bradetić Anton iz Klenovščaka 11. ožujka 1911. godine tražio odštetu za iznajmljenu prostoriju u kojoj se je "obržavao" uredovni sudbeni dan. Najamnina se nije naplaćivala, međutim nastali su troškovi čišćenja i grijanja prostorije. Nije mu odobren traženi iznos od 120 K, ali mu je na slijedećoj sjednici odobrena minimalna odšteta.

Ustanovljeno je da se dimnjaci trebaju redovito čistiti 3 puta godišnje¹⁷. Od glavarstva jednog dimnjaka naplaćuje 4 fil. za dimnjake dvokatnice 20, trokatnice 40, a četverokatne zgrade 40 fil. Općina je od postolara Frana Krivičića iz Buzeta kupila za 100 K kuću na Malog trgu. Kuća je kupljena jer bi se na tom prostoru mogla napraviti mala tržnica, a ova nedostaje Buzetu "jer se stvari prodaju u okolici crkve što ipak nije prilično"¹⁸ Kupnju kuće s 20 k pripomoci će i privatnici. Spominje se rušenje kuće, pa se misli na tržnicu na otvorenom.

Jakov Flego pok. Antuna iz Buzeta "užigač ferala" dobiva mjesečnu plaću 10 K.¹⁹ Potvrđeno je imenovanje redara Nicefora Pauletica²⁰.

ZDRAVSTVO

Prema postojećem zakonu koji se odnosio na zdravlje stanovnika svaka je mjesna općina imala zdravstveni Odbor. Dužnosti ovog Odbora bile su da savjetuje o poboljšavanju zdravstvenih prilika u općini i da u tom pogledu sastavlja odgovarajuće prijedloge²¹.

Uz načelnika i občinskog liječnika Odbor je imao i pet članova koje je biralo zastupstvo.

Početkom trećeg općinskog saziva u Zdravstveni Odbor bili su izabrani Vincent Janković, ljekarnik, Ivan Bužan savjetnik iz Lanišča, Jakov Draščić pok. Jakova, občinski zastupnik iz Sv. Martina, Ivan pok. Mate Sirotić, zastupnik iz Sov polja i Ivan Skrgat, općinski župan iz Zajerci.

Općinski liječnik dr. Ivan Mantovan je na vrijeme pre-

dao ostavku na službu. Na njegovom će mjestu ostati njegov zamjenik dr. Petar Pavle Deluca. Riječ je o savšenom liječniku koji bi želio raditi i dalje²². Na istoj je sjednici raspisan natječaj za radno mjesto liječnika za zdravstveno okružje Buzet - Roč, a predstavnici ovih općina izabrat će liječnika.

Kotarski kapetanat u Koprnu naložio je općini da imenuje jednu općinsku primalju sa godišnjom plaćom od 120 Kruna ili da se tolik iznos raspodjeli kao nagrada svim primaljama ove općine.

Za prvu općinsku primalju 6. prosinca 1904. godine imenovana je Ošo Kristina Timena iz Buzeta.

Zastupnik s Krasa predložio je da općinski liječnik dva puta mjesečno obavlja liječničke preglede na tom dijelu općine²³. Prema ovom prijedlogu liječnik bi jednom u mjesecu obilazio bolesnike u Rakitovcu, Danama, Trsteniku, Račjoj Vasi i Lanišću, a drugim bi obilaskom obuhvatio bolesne u Brgudcu, Podgačama, Praočama, Klenovščaku i Slumu.

Općinski liječnik dr. Letis uvida opravdanost prijedloga, ali je poteškoća u troškovima jer on uz svoju plaću ne bi mogao preuzeti tu obavezu. On je obećao da će sastaviti troškovnik za obilazak bolesnika u kraškim selima. Nije prihvaćen prijedlog dr. Letisa da se primalji u Lanišću Jeli Grbac odredi godišnja nagrada za rad. Prijedlog nije prihvaćen zbog toga jer da ona kao i druge primalje primaju nagradu kod svakog poroda.²⁴

Na tri održane sjednice Zdravstvenog odbora o radu kojih su sačuvani zapisnici raspravljalo se je o uređenju zdravstvenih okruga, o sistematizaciji mjesta primalja, o bolesničkim troškovima u općini i dr.

Utvrđena su dva zdravstvena okružja: Buzetsko i Ročko. Na sjednicu održanu 6.09.1911. godine bio je pozvan i Petar Pavletić, načelnik Općine Roč, i tajnik Maljevac.

Spomenimo da je Petar Pavletić, sin Ivana, rođen 1890. godine u Čiritežu, od 1903. godine kao prvi Hrvat načelnik općine u Roču.

ŠKOLSTVO

Od 1869. godine škole su podržavijene a uprava i nadzor nad školstvom preuzelo je Pokrajinsko ili Zemaljsko školsko vijeće za Istru.

14 Sjednica 30. 3. 1911.

15 Sjednica 16. 12. 1904.

16 Sjednica 6. IV 1904.

17 Sjednica 6. 4. 1904.

18 Sjednica 18. i 19. V 1905.

19 Sjednica 29. VII 1911.

20 Sjednica 29. VII 1911.

21 Sjednica 11. 12. 1897.

22 Sjednica 16. 12. 1904.

23 Sjednica 18. i 19. V 1905.

24 Sjednica 2. III 1911.

U kotarevima su postojala kotarska školska vijeća, na čelu kojih je kotarski glavari, kapetan, a u općinama su bila općinska školska vijeća s općinskim načelnikom kao predsjednikom²⁵.

Mjesno školsko vijeće, kako se nazivalo općinsko školsko vijeće, je bila prva i neposredna vlast za pučke škole. Ono se je sastojalo od zastupnika škole, crkve i općine²⁶. Zastupnik škole je najčešće nadučitelj škole, a on vodi i poslove vijeća.

Općinsko bi zastupstvo na jednoj od sjednica svakog novog saziva biralo člana u mjesno školsko vijeće. U trećem sazivu (1894) u vijeće je izabran Fran Flego, općinski savjetnik.

1896. godine²⁷ za nadučitelja škole u Buzetu izabran je Josip Bačić. Na prijedlog školskog vijeća 1903. godine izabran je za ravnajućeg učitelja u Lanišću Antun Opašić.

Pripremajući se za obilježavanje 50 godina vladavine cara Franje Josipa I, općinsko je zastupstvo radilo na uključivanju općine u program proslave. Uz manifestacioni dio, održavanje mise po plovanijama, paljenje kresova i pucanje mužara predloženo je da se ustanovi i jedna stipendija od 100 forinti godišnje za siromašne đake srednjih i visokih škola ove općine uz iste uvjete pravila stipendije usvojenih na sjednici 18. listopada 1888. godine²⁸. Da bi se prikupio novac, uveo bi se namet od 5% na sve izravne poreze za cijelu općinu za tri godine, na koji način bi se prikupilo 2400 for. Tri godine kasnije²⁹ stipendija je postala trajnom i nazvana je jubilejska zaklada Buzetska Franjo Josip I. Davat će se dvije stipendije po 200 K ili 400 K ukupno. Pravo na uživanje stipendije imat će siromašniji, marljivi i bolji daci na srednjim ili visokim školama.

Prema izrađenim nacrtima odobrena je gradnja škole u Sovinjaku³⁰. Prije otvaranja nove škole izabrala bi se povjereništva u koje zastupstvo bira svoje predstavnike da odluče o školskom opsegu³¹. Tako se predstavnici biraju za Račjavas³², pa za Vrh, Movraž, Brgudac i Da-

ne³³ i Prapoče³⁴.

Mjesno školsko vijeće poslije obavljenih priprema za sistematizaciju obraća se kotarskom školskom vijeću u Kopru s molbom da sistematizira deset škola u ovoj općini³⁵.

Dalioggio Luigi imenovan je za nadučitelja talijanske osnovne škole u Buzetu, a Anton Blažić za nadučitelja u Lanišću³⁶. U Humu je za ravnatelja škole izabran Andre Jakac³⁷.

Zastupnik Ivan Sancin predlaže 7.04.1909. godine da se u Buzetu sagradi jedna nova školska zgrade za potrebe hrvatske škole. Na taj bi način i talijanska osnovna škola dobila dovoljno prostora jer bi se iz zajedničke zgrade u Buzetu iselila hrvatska škola.

Na narednoj sjednici³⁸ razmatrani su troškovi za gradnju škole u Buzetu, na Fontani. Da bi se uz novu školsku zgradu izgradili i stanovi za učitelje, podići će se kod Zavoda za općinske zajmove za istru kredit od 135000 K.

Troškovnik za gradnju škole u Prapočama prihvaćen je 1911. godine i osnovan je odbor za gradnju³⁹.

Izlaskom "Malog istranina" 1906. godine općina je naručila po 2 primjerka ovog dječjeg lista da bi se podijelili najboljim učenicima⁴⁰. Sjednica Zastupstva 1. 2. 1906..

CRKVA

Crkvene župe Bužeštine pripadale su Tršćansko - koparskoj biskupiji pa tako i Goričkoj nadbiskupiji.

U istarskim crkvama, osim na području krčke biskupije, glagoljica je nestala u prvoj polovici 19. stoljeća. Mjesto glagoljice, sami svećenici kod služenja mise pjevanje poslanice i evanđelja izvodili su na hrvatskom jeziku⁴¹. Na Čičariji, kao i još nekim dijelovima Istre na hrvatskom su se jeziku pjevali svi dijelovi mise koji svećenik obično pjeva. Naredbom iz Rima 1898. godine zabranjeno je pjevanje dijelova mise

25 Rubesa Vinko, Mjesno školsko vijeće, Narodna prosvjeta, 10. i 11/1907.

26 Sjednica Zastupstva 26. III 1896.

27 Sjednica Zastupstva 26. III 1896.

28 Sjednica Zastupstva 29. X 1898.

29 Sjednica Zastupstva 13. 6. 1901.

30 Sjednica Zastupstva 18. i 19. V 1905.

31 Sjednica Zastupstva 27. VI 1904.

32 Sjednica Zastupstva 18. i 19. V 1905.

33 Sjednica Zastupstva 10. i 19. V 1905.

34 Sjednica Zastupstva 18. VIII 1910.

35 Sjednica Zastupstva 3. i 4. 12. 1906.

36 Sjednica Zastupstva 7. 4. 1909.

37 Sjednica Zastupstva 7. 4. 1909.

38 Sjednica Zastupstva 11. V 1910.

39 Sjednica Zastupstva 2. III 1911.

40 Sjednica Zastupstva 1. 2. 1906.

41 Milanović dr. Božo, Hrvatski narodni preporod u Istri knjiga II, Pazin 1973. str. 316.

na hrvatskom jeziku. Poslije pet godina, kada je biskup Nagl tražio dosljedno sprovođenje naredbe iz Rima došlo je do nazdovoljstva među hrvatskim svećenicima i vjernicima.

Savjetnik Fran Flego predložio je 21. VI 1902. godine "da se na narednu sjednicu na dnevni red zastupstva stavi zahtjev kod nadležnih oblasti te ispoljuje da se uvede u naših crkvah gdje samo skoro isključen hrvatski i slovenski narod kod svih Bogoslužja i pjevanja, neka latinski jezik ostane što svećenih kod mise tiho molit".

Na sjednicama zastupstva birani su predstavnici odbora za gradnje crkvenih zgrada ili župnih ureda.

Zbog pokrića troškova za popravak župnog ureda u Movražu⁴² udario se namešt tako da se 1/3 novca prikupi u Smokvicama, a 2/3 u Movražu i Dvorima. Naredne sjednice⁴³ odlučeno je da se župniku Josipu Benediku plati svota od 305 for. koju je svotu on predujmio za popravak župnog stana i crkve u Movražu. Na jednoj sjednici⁴⁴ raspravljalo se o molbi župnika Karla Snjidarčiča da se njemu kupi jedan konj koji mu je potreban za obavljanje njegovih duhovnih dužnosti.

Stanovnici Pregare mole 1902. godine da se pristupi gradnji seoske crkve⁴⁵. Kapelanu Vranjecu nije se moglo udovoljiti molbi da mu se plati nagrada za poučavanje vjeronauka u školi⁴⁶. Odobrena je gradnja crkve u Saležu, izabran je odbor i sastavljen troškovnik za gradnju⁴⁷.

1905. godine usvojen je nacrt proračuna za gradnju župne kuće u Račicama⁴⁸. Za zvonara u Lanišću svaki je "kmet" sela Račjavas dužan plaćati po 10 para na godinu⁴⁹ Kapelanima i župnicima koji ne stanuju u crkvenim zgradama isplaćuje se naknada za stanarinu. 1909. godine kapelani u Buzetu naknadu od 30 K, a župe upravitelj 40 K⁵⁰.

ZVONIK U BUZETU

Buzetski gradski zvonik bio je 1895. godine u tako lošem stanju da je predstavljao opasnost za prolaznike

jer se mogao svakoga časa srušiti.

Na tu opasnost žalili su se i sudbeni i porezni činovnici, jer je zvonik bio u blizini mjesta gdje su radili. Zato je bio pozvan građevinski inženjer, a ovaj je zaključio da stari zvonik treba srušiti. Zastupstvo je izabralo odbor da pozajmi novac za rušenje postojećega i gradnju novoga zvonika⁵¹. Sastavljen je i proračun za gradnju novoga zvonika i nabavu 3 zvona i sata.

Dvije godine kasnije⁵² putem javne jeftimbe izabran je Andro Vivoda, zidar i poduzetnik iz Velog Mluna kao najpovoljniji "nudloc" da izgradi zvonik za 10319 forinti.

Radovi na podizanju zvonika dobro su napredovali, a kada je izvođaču ponestalo kamena, tražio je da mu se odobri koristiti kamenolov Sv. Jurja na sjevernoj strani grada. Josip Agapito⁵³ je neuspješno prosvjedovao protiv korištenja kamenoloma kod Sv. Jurja jer da se na taj način ugrožava sigurnost grada. Godinu dana kasnije⁵⁴ likvidirani su troškovi za gradnju zvonika. Andro Vivoda je molio pomoć u novcu da bi pokrio veće troškove od predviđenih, jer da su troškovi bili veći od 12000 for.

U Buzetu je na kraju ulice Riparo (Lopar) 1898. godine ureden muzej. Načelnik je dao da se prikupi nekoliko spomen ploča i reljefa, a mons. Flego je dozvolio da se za postavljanje i izlaganje ploča iskoristi zid župnog ureda⁵⁵. U to vrijeme zasađen je i red koprivića, tako da je nastalo, danas lijepo šetalište uz južne gradske bedeme.

Općina je 1903. godine⁵⁶ sklopila ugovor s poduzetnikom gradnje s Pavletičem Ivo Marija koji je preuzeo gradnju zvonika u Vrhu za iznos od 16000 kruna.

GRADNJA ŠIROM OPĆINE

Županstvo u Račjojvasi molilo je općinu da pomogne u tom selu sagraditi vodovod. Troškovi bi iznosili 1800 for., od ovoga iznosa mještani sela dali bi 1000 for., a 800 for. tražiti će pomoć od zemaljskog odbora i vlade⁵⁷. Na istoj sjednici krajem 1894. godine

42 Sjednica Zastupstva 15. V 1895.

43 Sjednica Zastupstva 18. 11. 1895.

44 Sjednica Zastupstva 4. 6. 1898.

45 Sjednica Zastupstva 24. XI 1902.

46 Sjednica Zastupstva 11. 12. 1903.

47 Sjednica Zastupstva 24. X 1904.

48 Sjednica Zastupstva 18. i 19. V 1905.

49 Sjednica Zastupstva 28., 29. i 30. X 1909.

50 Sjednica Zastupstva 28., 29. i 30. X 1909.

51 Sjednica Zastupstva 15. V 1895.

52 Sjednica Zastupstva 11. 2. 1897.

53 Sjednica Zastupstva 20. 9. 1897.

54 Sjednica Zastupstva 29. 10. 1898.

55 Sjednica Zastupstva 5. 3. 1898.

56 Sjednica Zastupstva 30. VII 1903.

57 Sjednica Zastupstva 23. XI 1894.

izabran je odbor za proširenje groblja u Lanišću, a županstvo u Movražu tražilo je da se za njihov zvonik nabave dva zvona. Iz Vrha traže nabavu tri zvona za zvonike. Humljani 1895. godine⁵⁸ namjeravaju popraviti općinski bunar i pokreću gradnju željezničke stanice Hum u Boraju. Zastupnici na ovoj sjednici raspravljaju i o gradnji mosta preko Bračane "pod Abrami".

Na jednoj sjednici dvije godine kasnije na dnevnom redu bila je gradnja vodovoda u Strani⁵⁹.

PAŠEVNI RED

Na mnogim sjednicama usvajaju se predloženi paševni redovi za pojedina sela.

Stanovnicima Račjevasi 6. 8. 1896 nije dozvoljena dioba općinskog zemljišta. To je zabranjeno radi opasnosti da se razdijeljena zemlja počne prodavati stanovnicima drugih sela. Dioba bi mogla izazvati svađe i parnice oko puteva. Počele bi se krčiti šume pa bi nastala golet i nestalo bi dobre paše. Tako bi se počele prodavati i ovce pa bi se ljudi morali iseljavati i nestalo bi najzdravijeg življenja na krasu.

Nekoliko mještana sela Brest traži uređivanje paše za svoje selo⁶⁰. Kod njih je bio običaj da se iza košnje blaga puštalo na ispašu na svačiji posjed "po svojem" i "po tuđem". To se je podnosilo jer su se do nedavno ljudi bavili samo pastirskim životom, međutim stanovnici sela bave se intenzivnijim poljoprivrednim radom. Pošumljavaju se vlastite goleti pa stoka uništava mlade usjeve. Od općine se tražilo da ukine slobodu paše. S ovim prijedlogom se je zastupstvo složilo i zaključilo da se ukine dosadašnji običaj i da svaki vlasnik stoku napasa na svojem posjedu.

Donose se "paševni redovi" za pojedina sela. Za Slum je⁶¹ na općinskim pašnjacima "Boršt", "Čeričje" i "pod veli Hrib" zabranjena paša svake godine od 1. svibnja do 8. rujna, a na pašnjacima "Poli Kraje", "Staničevica" i "Poli Skrpela" pričuvana je paša samo za janjce.

Paševnim redom za Klenovščak ograničen je broj grla stoke koja se može napasati na općinskim pašnjacima⁶². Dozvoljeno je na općinskim pašnjacima napasati samo po 60 glava ovaca za svako domaćinstvo. Za svako grlo više platiti će se 1 forinta godišnje. Isto tako dozvoljeno je napasati do 6 goveda, a za svako grlo iznad ovoga broja platiti će se 5 for. Ako koja obitelj ne

bude imala goveda, dozvoljeno joj je napasati 10 ovaca više, a ako neko ne bude imao ovaca, može držati dva goveda više.

SAJMOVI

Vrlo često se je raspravljalo o sajmovnim redovima. U raspravi o stočnim sajmovima 30. listopada 1901. godine spominje se Subotina. Ovaj sajam u Bužetu postoji već od ranije, a ovdje se samo navodi jer je vrijeme održavanja poznato.

21. lipnja 1902. godine određivane su općinske pristojbe pa je tako određena i pristojba za upotrebu javnog zemljišta na stočnim sajmovima. Posebno se navodi taksa prigodom sajma Subotine u Bužetu. Određene su pristojbe po jednom mjestu prodaje na dan prema robi od koje neku navodimo:

zlato	5 K na dan
korala	2 K na dan

OPĆINSKI ŽUPANI

Zastupstvo je imenovalo "obćinske" župane kao svoje pripomoćnike. Općini su najpozvaniji služiti općinski zastupnici, a gdje su daleko ili ih nema, mogu se imenovati i druge valjane i vrsne osobe⁶³. Župani su se imenovali na početku saziva zastupstva. Na početku trećeg saziva⁶⁴ izabran je 51 župan.

Župani su se mogli birati u općinske odbore, kao u odbor za zdravstvo. Sastavljaju i podnose molbe za rješavanje mjesnih problema, na pr. izgradnja vodovoda, kupnja zvona, gradnja cesta i imenovanje mrtvozornika. Oni sudjeluju kod izrade paševnog rede, a sve se to razmatra na sjednicama zastupstva.

Kada mežnari Selle Pacifiko i Manzani Markantum mole povećanje plaće⁶⁵, zastupstvo zaključuje da se ovo pitanje prepusti budućem sazivu zastupstva, do tada neka se župani raspitaju za želje i mišljenje puka. Župan u Slumu prijavljuje odluku svih tamošnjih "obćinara" da su složni da se po "obćinskih pašnjacih Ceričje i Pod hrib ne smije pasti ovce sve dotle dok ne dopusti dotični obćinski župan". Zastupstvo je ovaj prijedlog prihvatilo⁶⁶.

Na jednoj sjednici prigovoreno je da Mate Črnac pok. Ivana iz Račje Vasi ne bi mogao biti imenovan za

58 Sjednica Zastupstva 18. XI 1895.

59 Sjednica Zastupstva 20. 9. 1897.

60 Sjednica Zastupstva 27. 12. 1900.

61 Sjednica Zastupstva 23. 6. 1900.

62 Sjednica Zastupstva 29. 10. 1898.

63 Sjednica Zastupstva 23. 11. 1894.

64 Sjednica Zastupstva 23. 11. 1894.

65 Sjednica Zastupstva 20. 10. 1897.

66 Sjednica Zastupstva 13. 6. 1901.

župana jer je krčmar pa bi mogao biti pristran u radu. Ovaj se prigovor nije prihvatio jer takvih župana krčmara ima već godinama⁶⁷.

Antunu Klobasu, županu iz Brgudca, isplaćeno je 112,06 kruna na ime putnog troška iz zaklade općine

Brgudac jer je vodio u bolnicu Stenjevec jednu umobolnu osobu⁶⁸.

Ako su dolazili službeno ili po pozivu u Buzet, županima su se isplaćivale dnevnice. U Grimaldi je župan dobivao 24 for. godišnje plaće.

Obitelj i prijatelji Frana Flega.

Stoje s lijeva: Erna Jakac, učiteljica, supruga Andrije Jakaca iz Mluna, Šime Sironić, svećenik, Josip Flego, svećenik, sin Frana Flega iz prvog braka, Matija Kurelić, svećenik, Milka Zlatić rođena Flego kći (majka prof. Slavka Zlatića i njegove braće) i Marija Zlatić iz Sluma sestra Milkinog muža.

Srednji red sjede: Marija Gregorec, kasnije udana DUSCIO, sestra Franjice Flego, dr. Matko Trinajstić, kum, načelnik općine poslije drugog mandata Frana Flega, Franjica Flego rođ. Grgurec, supruga Frana u drugom braku, Fran Flego, Anica Flego, kći iz prvog braka i supruga Matka Trinajstića, kuma.

Prvi red (djeca): Zorka, Hrvoje i Josipa djeca Frana Flega iz drugog braka i Vera, kći dr. Trinajstića.

RIASSUNTO

Con la vittoria del partito popolare croato sloveno alle elezioni del 1887 i Croati del comune di Pinguento riuscirono ad assicurarsi il potere. Dal 1887 al 1916 vennero eletti sette consigli comunali. A capo del comune ci furono quattro podestà e, dal 1916, un amministratore. Nell'Archivio Storico di Pisino nel fondo del comune di Pinguento si trova il libro Verbali delle sedute del consiglio comunale dal 1 settembre 1884 al 29 novembre 1911.

I comuni di Pinguento e Rozzo e il distretto giudiziario di Pinguento facevano parte, negli anni fra il 1868 ed il 1918, del distretto di Capodistria. In base ai contenuti dei 57 verbali si può seguire il lavoro del Consiglio comunale del comune di Pinguento che comprendeva 20 comuni tributari fra i quali anche i comuni sloveni di Sočerga, Pregara, Movraž e Rakitovec.

I verbali dei consigli comunali sono un'importante fonte per la storia dell'Istria settentrionale e nord occidentale negli anni a cavallo dei due secoli visto che offrono un'immagine reale dell'operato dei consigli comunali come organo di potere e la lotta per lo sviluppo economico, sanitario, culturale, scolastico e generale del comune. Nei verbali si nomina solamente la Relazione sull'opera della direzione dall'inizio del 1895 alla fine del 1897 e, visto che si tratta dell'unico resoconto conservatosi, esso viene presentato senza tagli.

Il comune assicurava dal bilancio i mezzi per la costruzione di scuole, chiese, strade, cimiteri, campanili ed altre opere di interesse pubblico. Esistevano vari comitati, come quello all'istruzione, quello per le questioni religiose, quello per la viabilità e così via ma il consiglio aveva sempre accesso al loro lavoro.

67 Sjednica Zastupstva 18. i 19. 5. 1905.

68 Sjednica Zastupstva 14. 8. 1906.

USTANOVITEV SOCIALNODEMOKRATSKEGA TAJNIŠTVA LETA 1905 V TRSTU, ZAČETEK NOVEGA OBDOBJA V SLOVENSKEM STROKOVNEM - SINDIKALNEM GIBANJU

Miroslav STIPLOVŠEK

dr., redni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 61000, Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO
 dr., professore ordinario alla Facoltà di Filosofia dell'Università di Lubiana, 61000 Lubiana, Aškerčeva 2, SLO

IZVLEČEK

V razvoju slovenskega socialnodemokratskega sindikalnega gibanja je ustanovitev jugoslovanskega oziroma slovenskega sindikalnega tajništva konec leta 1905 v Trstu pomembna prelomnica. Zlasti s poročili v osrednjem avstrijskem sindikalnem glasilu Die Gewerkschaft in slovenskem socialnodemokratskem listu Rdeči prapor osvetljujemo njegovo veliko vlogo pri sindikalnem organiziranju slovenskega delavstva, predvsem na Primorskem, sredi prvega desetletja 20. stoletja.

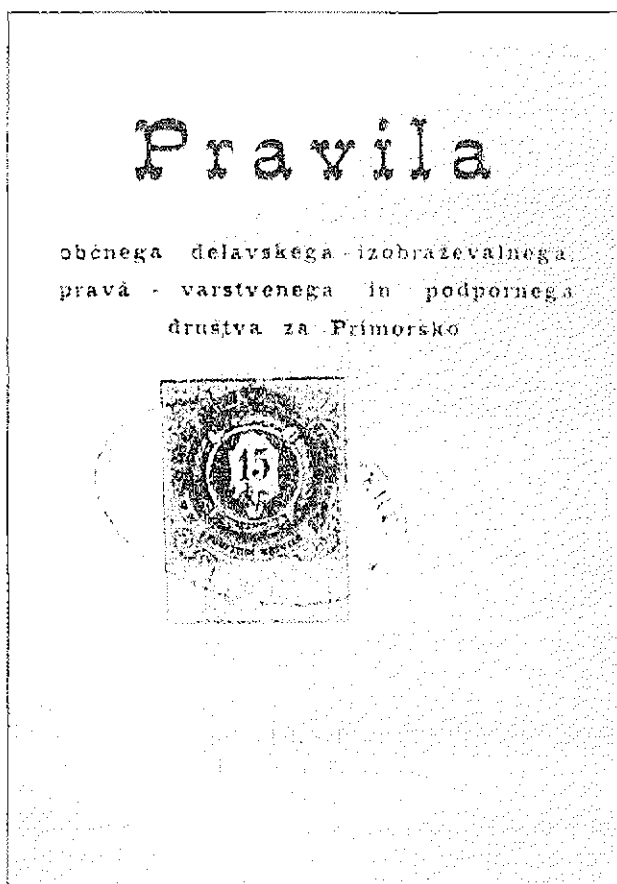
UVOD

Veliko osredotočenje slovenskega delavstva v Trstu in okolici je bilo temelj za njegovo pomembno vlogo v razvoju slovenske socialne demokracije za političnem in sindikalnem področju. Tako je bila ustanovitev jugoslovanskega oziroma slovenskega tajništva¹ 1. decembra 1905 v Trstu pomembna ne le za naglo rast sindikalne organiziranosti slovenskega delavstva na Primorskem, temveč je vplivala na okrepitev socialno-demokratskih strokovnih organizacij² na vseh območjih delovanja Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) in pomeni začetek novega obdobja v njihovem razvoju. Več kot dveletno delovanje strokovnega tajništva je s porastom številčnega stanja strokovnih organizacij pokazalo, da so pomemben dejavnik tudi na političnem področju. Strokovne organizacije so poleg osnovnih nalog, ki so bile boj za izboljšanje socialnoekonomskega položaja delavstva, skrb za humanitarno pomoč članom v stiskah ter za poglobitev njihove izobrazbene in kulturne ravni, bile pomembna opora

strankam, s katerimi so bile idejno povezane, pri njihovih političnih akcijah. Ta široka dejavnost je povečevala njihov pomen še zlasti, ker so bile običajno v primerjavi z delavskimi političnimi, združnimi - konzumnimi in kulturnoprosvetnimi organizacijami številčno najmočnejše, ponekod pa so bile tudi edine delavske organizacije. Za JSDS so sindikalni funkcionarji opravljali tudi številne organizacijske naloge, sindikalno organizirano članstvo pa je gmotno omogočalo izdajanje strankinega časopisja. Prav v Trstu se je posebej jasno pokazalo, kako pomembno vlogo ima sindikalno organizirano delavstvo po uvedbi splošne in enake volilne pravice na volitvah v državni zbor. Dejstvo, da je slovensko članstvo strokovnih organizacij v Trstu na državnozbornih volitvah leta 1907 veliko prispevalo k zmagi italijanskih socialnodemokratskih kandidatov, je sprožilo akcijo liberalnega političnega društva Edinost za ustanovitev narodnih strokovnih organizacij, preko katerih naj bi glasove slovenskega delavstva pridobilo zase. Tako se je prav v Trstu ter širše na Primorskem in v Istri sklenil proces temeljne

1 Poleg uradnega naziva jugoslovansko strokovno tajništvo so ga glede na njegovo poglavitno nalogo, da sindikalno organizira predvsem slovensko delavstvo, imenovali tudi slovensko tajništvo (prim. Rdeči prapor 33, 17.8.1906).

2 Zaradi organiziranosti delavstva po strokah so v obdobju pred prvo svetovno vojno sindikate običajno imenovali strokovne organizacije.

Pravila delavskega izobraževalnega društva za Primorsko iz leta 1893.

pluralizacije strokovnega gibanja na Slovenskem na tri idejne smeri, ko so se socialnodemokratskim in krščansko-socialnim organizacijam pridružile še narodne strokovne organizacije v okviru liberalnega tabora. Tako kot ustanovitev jugoslovanskega strokovnega tajništva je tudi ta proces presegel regionalni pomen, kajti po njegovem zgledu se je postopoma liberalno-narodno strokovno gibanje širilo tudi na Kranjsko in Štajersko. Meščanski stranki sta si zlasti preko strokovnih organizacij prizadevali pridobiti vpliv med delavstvom in hkrati oslabiti socialno demokracijo.

Strokovno gibanje na Primorskem in v Istri z ogranizacijskim središčem v Trstu je imelo pred prvo svetovno vojno nekaj pomembnih posebnosti, na katere je vplivala zlasti mešana narodnostna, pa tudi posebna poklicna sestava delavstva. V takih narodnostno mešanih mestih kot je bil Trst, je bilo še posebej aktualno vprašanje, ali naj se delavstvo posameznih narodnosti

organizira v svoje posebne strokovne organizacije, o čemer so se tudi med slovenskimi socialnimi demokrati po odločitvi čeških socialnodemokratskih strokovnih organizacij za ustanovitev samostojne centrale razvnele obsežne razprave. Posebna poklicna sestava delavstva, pogojena zlasti z vlogo tržaškega pristanišča, pa je vplivala na oblikovanje močnih lokalnih strokovnih organizacij, ki so se le s postopnim premagovanjem separatizma preosnovale v podružnice osrednjih avstrijskih strokovnih zvez. Posamezne vidike razvoja slovenskega strokovnega gibanja na Primorskem in v Istri je že delno osvetlilo več avtorjev v različnih delih,³ koristna pa bi bila njihova celovita obdelava. V razpravi se bomo osredotočili na pomen delovanja jugoslovanskega strokovnega tajništva v letih 1905-1907 v regionalnem in širšem slovenskem okviru.

STANJE SLOVENSKEGA STROKOVNEGA GIBANJA PRED USTANOVITVIJO TAJNIŠTVA V TRSTU

Do srede prvega desetletja dvajsetega stoletja je strokovno gibanje na Slovenskem že doseglo pomembne organizacijske in akcijske uspehe. Po skromnih začetkih od leta 1868 do konca osemdesetih let, za katerega je značilno ustanavljanje prvih številčno šibkih socialnodemokratskih strokovnih društev ter občasni stavkovni in drugi boji delavstva za izboljšanje socialno-ekonomskega položaja, se je začelo drugo obdobje, ko so socialni demokrati v poledrugem desetletju postavili temelje za nepretrgani in postopni napredek strokovnega gibanja na Slovenskem. Po letu 1900 se je z okrepitevijo prizadevanj krščanskih socialcev za ustanovitev strokovnih društev v njem začela uveljavljati še druga smer, ki ni temeljila na razrednem boju, temveč na krščanskem solidarizmu. Med temeljnimi značilnostmi tega obdobja naj poudarimo, da so v številčnem, organizacijskem in akcijskem pogledu absolutno prevladovali socialnodemokratske strokovne organizacije. Na njihovo rast je ugodno vplivalo zlasti dokončno oblikovanje centrale avstrijskih socialnodemokratskih strokovnih organizacij - Strokovne komisije (SK) leta 1893 na Dunaju. Ustanovitev JSDS leta 1896 pa je posebej pospešila sindikalno organiziranje slovenskega delavstva.

V obdobju od konca osemdesetih let do leta 1905 se je kot pomembno središče sindikalno organiziranega delavstva na Slovenskem, posebej za Primorsko in Istro, uveljavil Trst z narodnostno mešanimi organizacijami. To vlogo naj ilustriramo le z nekaj podatki. Velika stavka pristaniških delavcev v tržaškem Lloydju aprila 1889 je bila spodbuda za stavkovni val na Slovenskem na prelomu osemdesetih in devetdesetih let. Vodilo jo je

3 Izbrane samostojne publikacije in razprave navajamo v razdelku: Literatura.

leto popreje ustanovljena Delavska zveza z italijanskim, slovenskim in nemškim odsekom, ki je leta 1890 organizirala tudi prvo prvomajsko proslavo v Trstu, Miljah, Kopru in drugod. V tem letu so stavkali tudi kamnarski in živilski delavci v Trstu, ladjedelniški delavci v Kopru, tekstilne delavke v Gorici⁴, v Trstu pa je začelo izhajati tudi prvo slovensko socialnodemokrasko glasilo *Delavski list* (1890-1891)⁵. Z razpustom društva in prepovedjo lista ter z zavlačevanjem odobritve delovanja Splošnega delavskega izobraževalnega in podpornega društva za Primorsko do spomladi 1893 so oblasti poskušale zavezati delavsko gibanje. Delovanje tega društva, ki je opravljalo tudi nekatere sindikalne naloge, pa so hromili notranji spori. Leta 1894 so se njegovega vodstva za več kot eno leto polastili tržaški narodnjaki, ki so "brez dvoma tedaj dobili priložnost, da postavijo temelje svoji delavski organizaciji - ali 'Narodni delavski organizaciji' - poldrugo desetletje prej, kakor so jo dejansko ustanovili"⁶. Pot modernim strokovnim organizacijam na Primorskem so sredi devetdesetih let utrli železničarji. Tedaj so začele delovati podružnice Strokovnega društva prometnih služabnikov avstrijskih v Trstu, Divači, Nabrezini, Št. Petru, Gorici in drugod.⁷ Ko so oblasti to železničarsko strokovno zvezo leta 1897 razpusile,⁸ se je protestnega shoda v Trstu udeležilo 500 večinoma slovenskih železničarjev.⁹ V tem času pa so močno lokalno organizacijo s sedežem v Trstu ustanovili kamnarski delavci, ki jih je bilo največ organiziranih v Nabrezini.¹⁰ V letih 1897/98 je v Trstu izhajal tudi prvi slovenski sindikalni list *Delavec*.

Leta 1897 je Trst in okolico zajel pravi stavkovni val, v katerem so si delavci vseh večjih podjetij prizadevali izboljšati gnotne in delovne pogoje, višek pa je bila splošna politična stavka 2. avgusta. Tedaj strokovne organizacije "še niso bile zelo razširjene in jih za določene kategorije sploh ni bilo". Zato je stavkajoče delavstvo za posredovanje pri podjetnikih pooblastilo politično organizacijo *Lega sociale democratica*. Prav v

Vodstvo prve stavke kamnarjev v Trstu in okolici leta 1890.

času stavke v tržaškem arzenalu maja 1897 pa je v Trst prišel tajnik avstrijske Strokovne komisije Anton Hueber in je skupaj s funkcionarjem JSDS Etbinom Kristanom govoril stavkajočim. Oba sta jih svarila pred pretiranimi zahtevami, ker še nimajo "čvrste organizacije".¹¹ Hueber je bil tedaj skupaj z Antonom Cerinom na agitacijskem potovanju z nalogo, da si prizadeva okrepiti strokovne organizacije. Do njega je prišlo zlasti na pobudo slovenskih socialnodemokraskih sindikalnih funkcionarjev, ki so očitali avstrijski SK, da posveča premajhno pozornost južnim deželam. Funkcionarja SK sta poleg Trsta obiskala še Koper, Gorico in Ljubljano.¹² Kmalu nato je začelo v Trstu delovati italijansko strokovno tajništvo.¹³ Na krepitev sindikalne organiziranosti slovenskega delavstva pa je spodbudno poleg omenjene stavke vplival začetek izhajanja politično - sindikalnega lista *Delavec Rdeči prapor* leta 1898 v Trstu, ki ga je v glavnem vzdrževalo z obvezno naročnino članstvo nekaterih strokovnih organizacij.¹⁴ JSDS je v tem času sklenila na vseh območjih svojega

- 4 Podatki o začetkih strokovnega gibanja konec osemdesetih let in v začetku naslednjega desetletja so v navedeni literaturi, v pregledni obliki zlasti v obeh kronologijah.
- 5 O socialnodemokraskih političnih in sindikalnih listih ter publikacijah so podatki v Bibliografiji delavskega socialističnega tiska na Slovenskem od 1868 do 11. aprila 1920 Jozeta Munde. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 3, 1962, s. 1-51.
- 6 Kermauner, D., 1963, s. 421-425.
- 7 Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije. Tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869-1920, Beograd 1951, s. 26-27; J. Kopač, *Strokovna organizacija železničarjev na Slovenskem*. V: *Naši zapiski*, 8, 1911, s. 307-308; *Delavec*, 11, 10.4.1896.
- 8 *Delavec*, 10, 1.4.1897.
- 9 Gombač, B., 1979, s. 102-104.
- 10 Josip Marica, *Organizacija delavcev s kamnom*. V: *Naši zapiski*, 10, 1913, s. 366-370.
- 11 O stavkovnem valu sta pisala zlasti socialnodemokraska lista *Delavec* in *Il Lavoratore*, podrobno pa ga je analiziral B. Gombač v n.d., s. 98-109.
- 12 *Rechenschaftsbericht der Gewerkschafts-Kommission Oesterreichs über ihre Thätigkeit vom 1. Jänner 1897 bis zum 31. Dezember 1899 an III. Kongress der Gewerkschafts-, Arbeiter-Bildungs- und Unterstützungsvereine Oesterreichs in Wien vom 11. bis 15. Juni 1900*. Wien, 1900, s. 3-9; Stiplovssek M., Razmah, s. 48.
- 13 *Die Gewerkschaft*, 8, 15.8.1897.
- 14 *Delavec Rdeči prapor*, 52, 25.12.1903.

delovanja okrepiti prizadevanja za sindikalno organiziranje delavstva, okrajna organizacija JSDS v Trstu pa je na strankinem zboru decembra 1897 predlagala, naj v mešana strokovna društva organizirajo tudi socialnodemokratske privrženke med kmečkim prebivalstvom.¹⁵

Že na zboru avstrijske socialne demokratične stranke novembra 1901 sta italijanski izvrševalni odbor za Trst, Primorsko in Dalmacijo ter JSDS poročala o pomembnem organizacijskem napredku ter o več uspešnih stavkovnih in mezdnih gibanjih v Trstu, pri Sv. Križu, Nabrežini in v Podgori pri Gorici.¹⁶ Porast delavske zavesti in borbenosti je nato pokazala zlasti splošna solidarnostna stavka tržaškega italijanskega in slovenskega delavstva februarja 1902 v podporo stavkajočim kurjačem paroplovne družbe Lloyd, ko je v spopadih s policijo in vojsko padlo 14 delavcev in jih bilo več deset ranjenih. Ta veliki delavski boj je pomembno vplival na nadaljnji razvoj strokovnega gibanja.¹⁷

Izvrševalni odbor JSDS je jeseni 1902 v svojem poročilu poudaril, da se je strokovno gibanje, "ki je temelj" stranke, uspešno razvijalo, njegovi središči pa sta Trst in Ljubljana. Iz njega naj povzamemo le podatke za Primorsko. Ob ugotovitvi, da je v Trstu delavstvo obeh narodnosti v skupnih društvih, je poudaril, da ima slovensko delavstvo večino zlasti v podružnici stavbinske zveze, ki je z okoli 1370 člani najmočnejša v avstrijskem okviru, in v podružnicah novega železničarskega Splošnega pravovarstvenega in strokovnega društva za Avstrijo, v velikem številu pa je včlanjeno tudi v sodarsko, mizarško, čevljarško in kovinarsko strokovno organizacijo. Poročilo ugotavlja, da so na Tržaškem organizirane "vse stroke in vse dobro". Sicer pa so na Primorskem dobro sindikalno organizirani železničarji, kamnarski delavci v Nabrežini, strojarji in čevljarji v Mirnu, pomembno sindikalno središče pa je še Gorica. Kot velik dogodek pa poročilo navaja bližnjo ustanovitev italijansko-slovenskega strokovnega tajništva v Trstu.¹⁸

To nalogo je nato izvedla strokovna konferenca 16. novembra 1902 v Trstu, ki sta se je udeležila tudi

funkcionarja avstrijske SK Anton Hueber in dr. Wilhelm Ellenbogen. Po celodnevni razpravi so sprejeli predlog za centralizacijo strokovnih organizacij, kar je pomenilo preosnovanje dotičnih lokalnih organizacij v podružnice strokovnih zvez posameznih panog pri osrednji SK, tako kot so bili npr. že organizirani železničarji in stavbinski delavci. Konferenca je izvolila osemčlansko SK za Trst in okolico, v njen izvršilni organ, italijansko-slovensko strokovno tajništvo, pa Valentina Pittonija in Josipa Kopača. V imenu vodstva JSDS, ki je na konferenco poslalo štiri delegate, sta Kopač in Karl Linhart "odločno zahtevala, da se nekaj stori glede slovenskega teritorija" za razvoj strokovnega gibanja na njem.¹⁹ Iz finančnega poročila osrednje SK za leto 1902 se vidi, da je začelo delovati deželno tajništvo za Istro in Dalmacijo²⁰. V njem sta bila naslednje leto strokovna zapupnika za italijansko delavstvo Umberto Spongia, za slovensko delavstvo pa J. Kopač.

Iz njegovega poročila za leto 1903 avstrijski SK²¹ se vidi, da je svojo nalogo prizadevno opravljal. V njem je Kopač uvodoma poudaril, da je strokovno gibanje med slovenskim delavstvom v zadnjem času pomembno napredovalo. Število organizacij in članov sicer ni poraslo, okrepilo pa se je njihovo načrtno delovanje. V strokovnem gibanju so na Kranjskem najpomembnejša središča Trboveljski revirji, Ljubljana, Idrija in Jesenice, na Primorskem pa Gorica, Miren, Renče, Nabrežina in Trst ter Labin v Istri. Med sindikalnimi boji je posebej poudaril pomen delno uspešne rudarske stavke v Revirjih za okrepitev rudarskih organizacij, medtem ko je neuspešno mezdno gibanje železničarjev vplivalo na kratkotrajni upad številčne moči železničarske organizacije v Trstu. Za druge strokovne organizacije na Primorskem pa je poročal, da "počasi, toda stalno napredujejo". Kot posebno pozitivno je ocenil odločitve strokovne organizacije kamnarskih delavcev v Nabrežini, ki so se z veliko večino odločili za vključitev v strokovno zvezo svoje panoge pri SK na Dunaju, medtem ko so bili dotlej vključeni v lokalno centralo v Trstu.²² Izrazil je upanje, da se bo ta strinjala s sklepom nabrežinskih kamnarjev,

15 Delavec, 3 in 4, 16. 1. in 1.2.1898.

16 Zgodovinski arhiv, s. 83-84 in 88-89.

17 Delavec Rdeči prapor, 6, 7. 2. do 8, 21.2.1902; Gombač, B., 1979, s. 109-111.

18 Delavec Rdeči prapor, 45, 7.11.1902.

19 Ibidem, 47, 21.11.1902.

20 Die Gewerkschaft, 3, 13. 2. 1903.

21 Kopačevo poročilo je objavila Die Gewerkschaft (2, 22. 1. 1904) kot sestavni del skupnega letnega poročila SK pod razdelkom Primorska s pripombo, da poročila italijanskega zapupnika ni prejela.

22 Ta odločitev je sledila razpravam o pozitivnih in negativnih posledicah centralizacije v Delavcu Rdečem praporu (39, 25.9., 40, 3. 10. in 43, 20. 10. 1903). Iz razprave se vidi, da je bilo v tržaški Zvezi klesarjev in kamnarskih delavcev s podružnicami v Trstu (okoli 100 članov), v Nabrežini (okoli 800 članov) in v Pulju (okoli 300 članov) največ pomislekov glede vključitve v dunajsko centralo zaradi društvenega premoženja, razlik pri dajanju podpor in članskih prispevkov, medtem ko so njeni zagovorniki poudarjali zlasti možnost gnotne in moralne podpore avstrijske kamnarske strokovne zveze sindikalnim bojem primorskih in istrskih kamnarjev, ki jih je k centralizaciji pozval tudi mednarodni kongres kamnarskih delavcev v Zürichu.

kajti centralizacija bo okrepila njihovo moč za socialno-ekonomske boje. Kopač je svoje poročilo sklenil z ugotovitvijo, da je bila sindikalna dejavnost leta 1903 razveseljiva, in izrazil upanje, da bo z zagnanim delom mogoče doseči še boljše rezultate. Iz njega se tudi vidi, da se je po navodilih JSDS ukvarjal s strokovnim gibanjem ne le na Primorskem in v Istri, ampak tudi na drugih območjih strankinega delovanja.

Na kongresu strokovnih organizacij južnih pokrajin 6. januarja 1904 v Trstu, ki sta ga v imenu tržaške SK sklicala njen predsednik Pittoni in podpredsednik Kopač, so največ pozornosti namenili problematiki okrepitve agitacijske dejavnosti za povečanje sindikalne organiziranosti delavstva, za katero naj bi prispevala finančna sredstva zlasti osrednja SK. Kongres je izvolil novo desetčlansko SK, v kateri sta bila predstavnika slovenskega delavstva J. Kopač in A. Panek, hrvaško delavstvo pa sta zastopala A. Grandić in I. Babić. Dal ji je nalogo, da se glede razširitve agitacije dogovori z dunajsko centralo. Kongres pa je tudi znova poudaril, da je centralizacija lokalnih društev pogoj za uspešno vodenje delavskih bojev.²³

Nujnost novih organizacijskih ukrepov dunajske SK, med katerimi se je dotlej izkazalo kot najučinkovitejše ustanavljanje deželnih strokovnih tajništva s plačanimi sindikalnimi funkcionarji,²⁴ za okrepitev sindikalne organiziranosti slovenskega delavstva pa kažejo statistični podatki o stanju strokovnih organizacij v slovenskih deželah, ki ilustrirajo hudo zaostajanje v primerjavi z razvitostjo v velikih avstrijskih industrijskih središčih. Navedemo naj le nekaj podatkov o stanju strokovnih organizacij in članstva v organizacijskih enotah Istra²⁵ in Kranjska, kjer je bilo težišče delovanja JSDS. Leta 1904 je bilo v Istri 7 lokalnih strokovnih društev in 36 podružnic osrednjih strokovnih zvez SK, v katerih je bilo 3891 članov italijanske in slovenske narodnosti, kar je bilo komaj 2,05% vsega članstva SK. Še občutno slabše je bilo stanje na Kranjskem, kjer so bila 3 lokalna strokovna društva in 18 podružnic s 1154 člani, ali komaj 0,61% vseh članov SK. Naslednje leto, ko je organiziranost delavstva v avstrijski SK precej porasla, je strokovno gibanje na omenjenih območjih še bolj zaostajalo, saj je Istra s 3837 člani predstavljala le še 1,18% članstva SK, od 48 341 zaposlenih pa jih je bilo organiziranih le 7,93%, delež Kranjske s porastom na 1751 članov pa je bil 0,54% članstva SK, od 25 497

zaposlenih pa jih je bilo organiziranih 6,86%.²⁶ Takšno stanje je zahtevalo okrepitev prizadevanj za sindikalno organiziranje slovenskega delavstva in povzročilo stopnjevanje pritiska slovenskih socialnodemokratskih funkcionarjev na avstrijsko SK, da ustanovi posebno strokovno tajništvo za vsa območja delovanja JSDS.

DELOVANJE JUGOSLOVANSKEGA STROKOVNEGA TAJNIŠTVA 1905-1907

Že prva konferenca slovenskih strokovnih organizacij leta 1901, ki so se je udeležili tudi delegati s Primorske, je po kritični analizi stanja slovenskega strokovnega gibanja ugotovila, da bi bilo za njegov napredek potrebno ustanoviti strokovno tajništvo v Ljubljani.²⁷ Ponovno se je razvnela razprava o njem na strankinem zboru JSDS konec leta 1904, ki je sklenil, ob odločnem nasprotovanju primorskih delegatov, premestiti sedež izvrševalnega odbora in izdajanja glasila Rdeči prapor iz Trsta v Ljubljano. Primorska delegata Jakob Skerbič in Josip Kopač sta utemeljevala svoje stališče, naj ostane sedež strankine eksekutive v Trstu, zlasti z dobro sindikalno organiziranostjo slovenskega delavstva na Primorskem. Kopač je navedel primer močne organizacije kamnarskih delavcev, ki "se ne more zapustiti". V Ljubljani tudi industrija ni razvita. Poudaril je še, "da Italijani ne morejo Slovencev organizirati". Glede na navedeno je pristal na premestitev izvrševalnega odbora le pod pogojem, da se v Trstu osnuje posebno tajništvo. Ker so se funkcionarji JSDS zavedali, da stranka ni sposobna gmotno vzdrževati svojega tajništva, je zbor zaupnikov zadolžil novi izvrševalni odbor, da "se ima nemudoma staviti v dogovor s centralno strokovno komisijo in s centralami strokovnih društev (na Dunaju op.p.), da se z njih pomočjo ustanovi tajništvo v Trstu". S tem kompromisnim predlogom je JSDS poskušala hkrati rešiti dva problema: tajništvo v Trstu naj bi na vseh območjih njenega delovanja skrbelo za okrepitev strokovnih organizacij, hkrati pa bi opravljalo na svojem sedežu ter širše na Primorskem in v Istri tudi strankarske naloge. Sklenjeno je bilo še, da mora izvrševalni odbor v sodelovanju s strokovnimi organizacijami ustanoviti tajništvo v Trstu še pred premestitvijo eksekutive in Rdečega prapora v Ljubljano. Strankin zbor pa je sklenil, naj se po zagotovitvi ustreznega števila naročnikov Rdeči prapor spremeni izključ-

23 Delavec Rdeči prapor, 1, 1. 1. in 2, 8. 1. 1904.

24 Leta 1903 so s subvencijo dunajske SK delovala deželna strokovna tajništva za Istro, Štajersko in Dalmacijo, medtem ko sta na Kranjskem in Koroskem delovala le deželna zaupnika kot neprofesionalna sindikalna funkcionarja.

25 V okviru organizacijske enote Istra so bile strokovne organizacije v Trstu in okolici, na Goriškem - Gradiščanskem ter v Slovenski in Hrvaški Istri.

26 Die Gewerkschaft, 12, 23.6.1905; Rdeči prapor, 23, 8.6.1906.

27 Delavec Rdeči prapor, 27, 5.7.1901.

no v politični list, strokovne organizacije pa naj nato izdajajo svoja glasila.²⁸

Izdajanje Rdečega prapora so v začetku jeseni 1905 premestili v Ljubljano, 1. decembra pa je nato začelo delovati jugoslovansko strokovno tajništvo v Trstu predvsem po zaslugi strokovnih zvez železničarjev in kamnarskih delavcev ter osrednje SK. Njegovo vodenje je na

Josip Kopač, tajnik jugoslovanskega strokovnega tajništva in železničarskih strokovnih organizacij v slovenskih deželah.

predlog železničarskih strokovnih organizacij prevzel Josip Kopač.²⁹ Poglavitna naloga novega strokovnega tajništva, ki je imelo sedež tako kot italijansko deželno tajništvo za Istro v tržaškem Delavskem domu, je bila organiziranje slovenskega delavstva Trsta, Istre, Goriške in Gradišanske, Kranjske in južne Štajerske.³⁰

Prav ob začetku delovanja jugoslovanskega strokovnega tajništva je bil decembra 1905 na Dunaju izredni strokovni kongres, na katerem so razpravljali o sporu med dunajsko (državno) in praško SK. Po češkem predlogu naj bi se za političnimi tudi strokovne organizacije razdelile po narodnostnem načelu. Rdeči prapor je takšno preosnovanje odločno zavrnil in menil, da bi postala po njem strokovna organizacija "popolnoma nezmožna za gospodarski boj in bi prizadela delavcem ogromno škodo". Medtem ko je bila izvedba organiziranosti strank po narodnostih zaradi njihovih nalog "pravična in koristna", pa bi na sindikalnem področju "enostavno ohromila vsako delo, ako bi bili delavci enega podjetja razdeljeni na dve, tri in včasih še na več skupin. Kam bi prišli, ako bi npr. v eni tovarni slovenski delavci sklenili štrajkati, italijanski bi sklenili, da ne, nemški pa bi rekli, da morajo počakati, kaj poreče njih strokovna komisija". Nekatere zadeve (jezik, šolstvo itd.) so nacionalne, nasprotno pa "je razmerje delavcev napram delodajalcem čisto mednarodnega značaja in nima z narodnostjo prav nič opraviti". Izredni strokovni kongres je zato sklenil, da ostanejo strokovne organizacije "centralne za celo državo". Pač pa je posamezne organizacije zadolžil, da upoštevajo jezikovne potrebe vseh članov. Sklenil je tudi osrednjo SK razširiti še s predstavniki štirih dežel oziroma narodnosti, med njimi tudi s predstavnikom italijanskega delavstva iz Trsta.³¹ Rdeči prapor je torej prav s primerom razmer v Trstu utemeljeval tudi svoje odklonilno stališče do razdelitve strokovnih organizacij po narodnostih.³²

Toda na Tržaškem je bila močna neka druga oblika avtonomizma, ki se je kazal v odporih izpolnjevanju sklepov strokovnih konferenc, da je treba čimprej preoblikovati lokalne strokovne organizacije v podružnice osrednjih strokovnih zvez. Do ustanovitve dveh strokovnih tajništev v Trstu je število lokalnih društev celo naraslo. Rdeči prapor je obsodil njihove funk-

28 Ibidem, 52, 23. 12. in 53, 30. 12. 1905; Zgodovinski arhiv, s. 122-125.

29 Rdeči prapor, 1, 5. 1. 1906.

30 Die Gewerkschaft, 2, 25.1.1907.

31 Rdeči prapor, 50, 15. 12. 1905; Klenner, F., 1951, s. 295-296.

32 Ta problem se je v naslednjih letih še zaostрил. V razpravi leta 1911 sta od tržaških socialdemokratov sodelovala tudi Jakob Skerbič in dr. Josip Ferfolja. Medtem ko je prvi brez pridržkov odobravala politiko avstrijske SK, je bil Ferfolja do njenega skrajnega centralizma kritičen. Pokazal je tudi razumevanje za avtonomistično ravnanje čeških socialdemokratov. Obsežno polemiko pa je sklenil z ugotovitvijo, da se je za slovensko delavstvo "za dogleden čas..." edino primerna sedanja organiziranost SK. Toda dodal je: "Eno pa je, kar za sedaj smemo in tudi moramo zahtevati od centralnih organizacij, in sicer ne le v imenu socialističnih principov in sklepov socialističnih zborov, ampak v imenu žive in nujne potrebe slovenskega delavstva: malo več demokratičnega duha in nekoliko več smisla za naše narodnostne in kulturne potrebe." (Naši zapiski, 8. 1911, s. 5-16 in 72-77.)

cionarje, da "so živeli v starih tradicijah pa niso hoteli slišati ničesar o centralizaciji". Tuje so jim koristi centraliziranih organizacij, ponosni so na svojo samostojnost, ki "je navadno samo obnemoglost". Odkar obstojita v Trstu slovensko in italijansko tajništvo, pa "je tukaj vse drugačno gibanje". Prevzeli sta ne le nalogo, da pridobita v strokovne organizacije nove člane, ampak sta začeli tudi s široko agitacijo za centralizacijo lokalnih društev. Njun velik uspeh je zlasti odločitev različnih transportnih delavcev za vključitev v avstrijsko strokovno zvezo, s čimer je Trst postal eno njenih poglavitnih oporišč.³³

Obe tajništvi, zlasti pa slovensko, sta imeli v Trstu pa tudi drugod pri sindikalnem organiziranju delavstva hude probleme zaradi njegove sestave. Številno je bilo zlasti nekvalificirano delavstvo, ki je v Trst prihajalo iz okoliškega slovenskega kmečkenga zaledja, pa tudi iz notranjosti Italije ("regnicoli"), pri katerih se še ni utrdila zavest o potrebi organiziranosti. Poseben narodnostni problem pa je bilo dejstvo, da so številni slovenski delavci v prizadevanjih za doseg kvalificiranih delovnih mest šli po poti asimilacije, postali so "trijestini" in izgubili svojo narodnostno identiteto. Spričo tega je tudi ugotavljanje narodnostne sestave sindikalne organiziranosti delavstva na območju Trsta, pa tudi drugod na narodnostnih mešanih območjih, oteženo. Ob tem je treba še poudariti, da so po narodnosti med kvalificiranimi poklici prevladovali italijanski delavci, večina slovenskega delavstva pa se je ukvarjala z nekvalificiranimi deli,³⁴ kar je vplivalo tudi na razlike pri stopnji sindikalne organiziranosti in postavilo pred jugoslovansko tajništvo še posebej težko nalogo.

Iz poročil obeh strokovnih tajništev za leto 1906³⁵ se vidi, da sta začeli svoje številne naloge prizadevno opravljati. Novi strokovni tajnik za italijansko delavstvo Silvio Pagnini je poudaril, da je bila rast strokovnih organizacij v Trstu in v širšem pokrajinskem okviru "zelo velika". Medtem ko so bile doslej šibke in po večini samostojne, so se leta 1906 pomembno številčno okrepile in mnoge že centralizirane. Najprej je podrobno osvetlil okrepitev sindikalne organiziranosti v Trstu, kjer je bilo v podružnicah osrednjih strokovnih zvez 7922 članov, v 11 lokalnih društvih pa 2985 članov. Če k temu dodamo še dve organizaciji delavske vajeniške mladine, je bilo skupaj v Trstu v strokovne organizacije vpisanih 11 089 delavcev in delavk. Najmočnejša je bila Zveza transportnih delavcev s podružnicami mornarjev in kurjačev (2100 članov), pristaniških delavcev

(890), ladijskega strežnega osebja (198), skladiščnih delavcev (915) in dnevničarjev (897), za januar 1907 pa je bila pripravljena ustanovitev še šeste podružnice tramvajskih uslužbencev. Ker je bila fluktacija članstva v organizacijah transportnih delavcev precejšnja, so bile jedro tržaških centraliziranih organizacij tri podružnice Splošnega pravovarstvenega in strokovnega društva za Avstrijo s 780 člani. Močnejše podružnice so imeli v Trstu še kemični delavci (489), litografski delavci in delavke (457) in lesni delavci (216) ter pekovski pomočniki (212), ki so leta 1906 začeli izdajati sindikalni list *International* v italijanskem in slovenskem jeziku. Na drugi strani pa so imeli številčno močnejša lokalna društva kotlarji (657), mehaniki (580), tiskarji (346), krojači (289), sodarji (264) in bolniški strežniki (247). Iz podrobnega pregleda organizacij se vidi, da je bilo v večjem ali manjšem številu sindikalno organizirano delavstvo vseh panog in poklicev. Po številu članstva so centralistične strokovne organizacije že občutno prese-gale lokalna društva. V prizadevanjih za okrepitev akcijske moči strokovnih organizacij pa je tajništvo za leto 1907 načrtovalo še preoblikovanje sedmih lokalnih društev v podružnice osrednjih strokovnih zvez.³⁶ Iz poročila se tudi vidi, da je v Trstu delovalo več delavskih kulturnoprosvetnih društev in internacionalni športni klub.

Strokovno tajništvo je v okolici Trsta začelo z intenzivnejšim organizacijskim delom šele pred kratkim. Toda že kmalu je dalo dobre sadove. Tako so začele delovati podružnice kemičnih delavcev (skupaj 658 članov) v Kopru, Izoli, Gradežu in Trziču, kjer je bila tudi podružnica transportnih delavcev. V Piranu, kjer je že organiziralo plačilnico steklarskih delavcev, pa je za januar 1907 pripravljala še ustanovitev podružnice transportnih delavcev. Med organizacijami, ki so delovale že dalj časa, je tajništvo navedlo Zvezo delavcev in delavk v Miljah s 468 članicami in člani ter že centralizirano podružnico kamnarskih delavcev v Nabrezini.

V letu 1906 je bilo tudi več mezdnih gibanj: sodarji so s pettedensko stavko izbojevali letni povišek mezd za 78.000 kron, krojaški pomočniki so z dvotedensko stavko dosegli 34.000 kron letnega poviška mezd, uslužbenci skladišč pa so s pogajanji dosegli dvig mezd za 560.000 kron. Strokovno tajništvo ni dovolilo začeti z mezdnimi gibanji podružnicam, ki še niso bile organizacijsko utrjene, in v katerih ni bilo mogoče pričakovati, da bodo uspešna.

33 Rdeči prapor 33, 17. 8. 1906.

34 Gombač, B., 1979, s. 95-99.

35 Skupno poročilo avstrijske SK je objavila Die Gewerkschaft 25. 1. 1907, prevod poročila jugoslovanskega strokovnega tajništva pa so objavili Nasi zapiski, 5, 1907, s. 27-28, ponatisnil pa Zgodovinski arhiv, s. 135-136.

36 V začetku januarja 1907 se je preosnovalo v podružnico avstrijske strokovne zveze lokalno društvo delavcev in uslužbencev glavnih skladišč v Trstu, kar je Rdeči prapor (4, 25. 1. 1907) poudaril kot pomemben uspeh slovenskega in italijanskega strokovnega tajništva.

To podobo velikega razmaha strokovnega gibanja v letu 1906 dopolnjuje poročilo jugoslovanskega strokovnega tajništva, ki je imelo širše delovno območje kot italijansko, pomembno pa je zlasti zato, ker daje prvo sliko deleža slovenskega delavstva na sindikalnem področju na Primorskem in v Istri, na Kranjskem in v južnih predelih Štajerske.³⁷ Uvodoma je poudarilo, da organiziranje slovenskega delavstva v teh deželah otežujejo zlasti slaba razvitost velike industrije, narodostna mešanost delavstva in vpliv klerikalizma. Toda kljub vsem tem oviram mu je uspelo "tudi v teh deželah spraviti strokovno organizacijo na noge".

Z načrtnim agitacijskim delom, samo shodov je bilo 231, je strokovno tajništvo uspelo v enem letu povečati število slovenskih sindikalno organiziranih delavcev od 4100 na 7603 člane³⁸, mrežo organizacij pa razširiti s šestimi novimi podružnicami in petimi vplačilnicami. To poročilo ne zajema stanja sindikalne organiziranosti slovenskega delavstva na Koroškem in v osrednjem delu Štajerske, kjer so bile zlasti v Mariboru močne strokovne organizacije.³⁹

Jugoslovansko strokovno tajništvo je bilo prvo leto svojega delovanja najbolj aktivno na Primorskem, kjer je organiziralo največ shodov in doseglo, da je zlasti naglo poraslo število organiziranega slovenskega delavstva v Trstu in okolici. Tu so bili slovenski delavci "skoraj izključno zastopani" v treh železničarskih podružnicah, velik je bil njihov delež v različnih podružnicah transportnih, gradbenih, lesnih in skladiščnih delavcev, pekovskih pomočnikov ter lokalnem društvu sodarjev. Članstvo se je povečalo od 1300 na 2478. Na Goriškem - Gradiščanskem je bilo v zadnjem času na novo organiziranih največ železničarjev, ki so osnovali nove podružnice oziroma vplačilnice v Divači, Gorici, Sv. Luciji in Krminu. Skupaj se je število organiziranih slovenskih delavcev povečalo od 800 na 1053. Tržaške in goriške slovenske strokovne organizacije so bile med seboj tesno povezane in njihovi predstavniki so se tudi sestali na skupni konferenci.

Manj uspešno je bilo delovanje tržaškega tajništva na Kranjskem, "kjer so se razmere, četudi ne posebno, vendar vsaj nekoliko izboljšale". Organiziralo je 43 shodov, največ novih organizacij pa je ustanovilo za

železničarje. Število članov je poraslo od približno 2000 na 2291, najmočnejše pa so bile organizacije železničarjev, rudarjev, lesnih in tobačnih delavcev. Šele v drugi polovici leta 1906 pa je razširilo dejavnost na južno Štajersko, kjer je bilo organiziranih 1261 slovenskih delavcev. Najbolj severno je novo organizacijo ustanovilo za železničarje v Pragerskem, od skupaj 40 shodov v različnih štajerskih krajih pa je tu organiziralo tri organiziralo tudi v Mariboru.

Jugoslovansko strokovno tajništvo je poročalo tudi o nekaj uspešnih mezdnih gibanjih, pri čemer je posebej poudarilo popoln uspeh 1000 rudarjev v 18-tedenskem stavkovnem boju v Labinu. Omenilo je tudi popolno zmago sodarjev, z obžalovanjem pa ugotovilo, da sta propadli stavki pivovarniških delavcev v Ljubljani in kamnarjev v Trstu.⁴⁰ Iz poročila se vidi, da je jugoslovansko tajništvo delovalo tudi v Hrvaški Istri.

Tudi osrednja SK je pripravila svoje statistično poročilo o stanju strokovnih organizacij in članstva v posameznih deželah na dan 31. 12. 1906. Iz njega naj povzamemo podatke le za obe organizacijski enoti, ki sta v celoti spadali v okvir jugoslovanskega oziroma italijanskega strokovnega tajništva. V Istri je bilo po njenih podatkih 13 lokalnih društev in 55 podružnic z 9509 člani in 465 članicami, skupaj 9974, na Kranjskem pa le eno lokalno društvo in 26 podružnic s 1881 člani in 82 članicami, skupaj 1963. Število organiziranega delavstva se je v Istri od 8 % dvignilo na 21%, na Kranjskem pa le za dober odstotek na 8 % vseh zaposlenih. Zanimiv je še podatek, da so bili v Avstriji le v Trstu organizirani pristaniški delavci, mehaniki in kotlarji, visok pa je bil tudi delež kamnarskih delavcev v strokovni zvezi te panoge.⁴¹

Iz navedenih statističnih poročil se vidijo precejšnje razlike v podatkih o številčnem stanju strokovnih organizacij, ki izvirajo zlasti iz dejstva, da je osrednja SK štele le tiste člane, ki so plačali vse svoje finančne obveznosti, medtem ko sta obe tajništvi upoštevali tudi tiste člane, ki so bili v strokovne organizacije le vpisani⁴², pri čemer sta v želji, da bi pokazali uspešnost svojega delovanja, kot kaže, navajali nekoliko višje številk. Ne glede na navedeno, pa lahko ugotovimo, da je bil rezultat prizadevanj italijanskega in jugoslovanskega

37 Iz njegovega delovanja je bilo izvzeto delavstvo na Koroškem.

38 Če seštejemo število članov, ki ga poročilo navaja za posamezne dežele, dobimo le vsoto 7084.

39 Podrobneje glej monografijo F. Rozmana, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1979; omenimo naj, da so bili v letih pred prvo svetovno vojno s tajništvom kamnarskih delavcev v Nabrežini povezani tudi kamnarski delavci na Štajerskem, še posebej močna podružnica v Ribnici na Pohorju.

40 Poročilo italijanskega strokovnega tajništva ni upoštevalo tega delavskega poraza. Poročili obeh strokovnih tajništev tudi nista navedli vseh socialnoekonomskih bojov. Rdeči prapor je npr. pisal o pasivni rezistenci železničarjev na Goriškem in v Trstu zaradi odpusta skupine premikačev (4, 26. 1. 1906) in o neuspešnem poteku daljše stavke mornarjev in kurjačev pri tržaškem Lloyd (9, 3.3. 1906).

41 Die Gewerkschaft, 11, 14. 6. 1907.

42 Najbolj drastičen primer je številčno stanje transportnih delavcev, od katerih jih je v Trstu redno plačevalo prispevke 1837, italijansko tajništvo pa je poročalo o 5000 organiziranih delavcih te stroke.

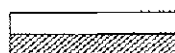
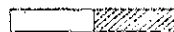
Mitgliederstand der Gewerkschaften nach Kronländern.

1906.

Maßstab: 10.000 Personen.

Kronländer	männlich	weiblich	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160	170	180	190	200	
Nieder Oesterreich	145141	160285																						
Böhmen	132981	15417																						
Österreich	44416	5154																						
Steiermark	21027	1024																						
Schlesien	16658	1924																						
Salizien	12440	365																						
Tolzien	9509	465																						
Ober Oesterreich	7903	490																						
Erzherzogthum Bosnien und Herzegowina	6696	452																						
Salzburg	4409	209																						
Kärnten	3118	519																						
Krain	1884	82																						
Dravowina	939	3																						
Dalmatien	659	3																						
Ungarn	383	24																						
Zusammen:	406080	421900																						

Wien.

Männlich.
Weiblich.

Številčno stanje sindikalno organiziranega delavstva leta 1906 po kronovinah. Tabela je iz Hueberjevega dela o avstrijskih socialdemokratskih strokovnih organizacijah.

strokovnega tajništva zlasti velika rast članstva v istrski organizacijski enoti, največja v Trstu in okolici.

To so ugotovili tudi na konferenci okrajne organizacije JSDS 5. 12. 1906 v Trstu, ki so se je udeležili predstavniki 11 slovenskih strokovnih organizacij. Na njej je J. Kopač poudaril, da je v Trstu 12 000 sindikalno organiziranih delavcev, pri čemer je previsoko ocenil delež slovenskega delavstva. Po ugotovitvi, da se je strokovno gibanje okrepilo, je dejal: "Strokovne organizacije so obenem tudi temelj za snovanje politične. Brez strokovnih ni političnih organizacij". Med bodočimi nalogami je konferenca poudarila zlasti skrb za poglobitev izobraževalnega dela med organiziranim delavstvom, dokončanje centralizacije in razširitev strokovnih organizacij na Goriškem.⁴³

Tudi tajnik JSDS Ivan Mlinar je na strankinem zboru februarja 1907 pohvalil funkcionarje železničarskega in

kamnarskega delavstva, da so skupaj z osrednjo SK ustanovili "provizorično tajništvo" v Trstu. Z zadovoljstvom je ugotovil, "da so tržaški sodrugi obenem s strokovnim tajništvom" okrepili organizacije JSDS, ter poudaril: "Res niti v enem kraju na Slovenskem se niso pokazali uspehi res delavske politike tako razločno kakor prav v Trstu."⁴⁴ Iz njegovih izjav se torej jasno vidi, da je strokovno tajništvo v Trstu opravljalo tudi pomembne naloge za JSDS. To dejstvo, veliki uspehi jugoslovanskega tajništva pri krepitevi strokovnega gibanja na območju njegovega sedeža in nezadovoljstvo s skromnimi rezultati njegovega delovanja na Kranjskem pa so vplivali na oblikovanje zahteve, da se v Ljubljani ustanovi Strojna komisija s strokovnim tajništvom.⁴⁵

Medtem ko so tekla prizadevanja za začetek njegovega delovanja, je skrbelo za razvoj strokovnega gibanja na območju JSDS jugoslovansko strokovno

43 Rdeči prapor, 50, 14. 12. do 52, 28. 12. 1906.

44 Ibidem, 6, 8. 2. 1907; Zgodovinski arhiv, s. 137.

45 Ta predlog je oblikovala konferenca okrajne organizacije JSDS v Ljubljani 13. 1. 1907, konkretizirala pa ga je konferenca strokovnih in izobraževalnih društev na Kranjskem 1. 9. 1907 (Rdeči prapor, 3, 18. 1., 76, 6. 9. in 77, 13. 9. 1907).

... (faint, mostly illegible text from a scanned document page)

... (faint, mostly illegible text from a scanned document page)

Poročilo o delovanju jugoslovanskega strokovnega tajništva v letu 1907 v osrednjem glasilu avstrijskih socialnodemokratskih strokovnih organizacij Die Gewerkschaft.

tajništvo, ki je tudi za leto 1907 o svojih problemih in dosežkih obširno poročalo osrednji SK.⁴⁶ Uvodoma je spet poudarilo, da mora organizirati slovensko delavstvo v težkih okoliščinah zlasti zaradi dejstva, da je industrija šele v povojih, in zaradi njegove kulturnoprosvetne zaostalosti. Posledice so zlasti velika fluktuacija članstva zaradi egoističnega odnosa do strokovnih organizacij ter njegovo podleganje nacionalnim in klerikalnim negativnim vplivom, v tem pogledu je kot "eklatanten primer" navedlo pred kratkim ustanovljeno Narodno delavsko organizacijo (NDO) v Trstu, "ki slovensko delavstvo organizira kot stavkokaze". Nazadnjaštvo slo-

venskih delavcev pa se kaže tudi v precenjevanju lastnih organizacij in podcenjevanju moči podjetnikov. Kot tak primer je navedlo zlom štiritedenske stavke nabrežinskih kamnarskih delavcev, ki so kljub svarilom postavili nerealne zahteve.

Toda kljub vsem tem neugodnostim se je stanje strokovnih organizacij v primerjavi s preteklim letom nekoliko izboljšalo. Načrtovano izdajanje glasila *Železničar*⁴⁷ v Trstu bo izboljšalo zlasti stanje v slovenskih železničarskih strokovnih organizacijah, ta odločitev pa je bila tudi spodbuda za postopno nastajanje samostojnega slovenskega strokovnega časopisja. Sicer pa je

46 Die Gewerkschaft, 5, 13. 3. 1908; v skupnem poročilu SK manjka poročilo italijanskega tajništva.
47 *Železničar* je kot samostojni list začel izhajati 1.. 3. 1908, prva štiri leta pa ga je tiskal Carlo (Dragotin) Priora v Kopru.

I. Stev.

V. Trstu, v nedeljo 1. marca 1908.

Leto I.

PROSTA VODI POT K NAPREDKU

ŽELEZNIČAR

GLASILO SLOVENSКИM ŽELEZNIŠКИH NASTAVLJENCEV

Tajništvo se ustanovi 1. marca v Ljubljani, 1. februarja 1908.	Izdaja v Trstu 11a Ištovski nasos Nastopni račun priložen vsaki številki Redkovski št. 10. Arhivsko.	Nacionalna zveza slovenskih delavcev, 1907.
---	--	--

Na delo!

Na vsakem številu je priložen seznam
delavcev, ki so se prijavili za nastop
v tajništvo. Podatki so priloženi vsaki
številki za prebranje in za izdajo.

Za leto 1908 je predvideno št. 12.
Tiskovnica: Tiskovnica, Trst, 1907.
Št. 11a Ištovski nasos, Trst, 1907.
Nastopni račun priložen vsaki številki.

Sindikalni list *Železničar* so prva štiri leta tiskali v Kopru.

tajništvo leta 1907 organiziralo 274 shodov in 11 konferenc ter vodilo sedem mezdnih gibanj, med katerimi se jih je pet končalo uspešno. Organizacijsko mrežo je razširilo s štirimi novimi krajevnimi skupinami in vplafilnicami.

V primerjavi z letom 1906 je največji napredek doseglo strokovno gibanje na Kranjskem, kjer je tajništvo organiziralo 58 shodov in 3 konference, z delnim uspehom vodilo dve mezdni gibanji ter uspelo število sindikalno organiziranih članov po lastnem poročilu dvigniti na 2700, po statistiki osrednje SK pa je bilo konec leta 1907 v tej deželi celo 3207 članov.⁴⁸

Na Goriškem - Gradiščanskem je bilo sicer 42 shodov in 2 konferenci, toda število članov strokovnih organizacij se je le skromno povečalo na 1160. Neuspešna stavka nabrežinskih kamnarskih delavcev je oslabilala tudi njihovo strokovno organizacijo.

Na Tržaškem je bilo strokovno gibanje zelo razgibano, le skromen pa je bil povišek slovenskih članov na 2600. Tajništvo je organiziralo 105 shodov in 3 konference. Uspešno sta se končali dve veliki mezdni gibanji železničarjev Južne in državne železnice, pri čemer so morali februarja 1907 uporabiti tudi pasivno rezistenco. Decembra 1907 se je z delnim uspehom končala enajstdnevna stavka težakov, štiridnevna stavka delavstva v Lloydovem arzenalu pa je bila neuspešna. V obeh stvkvah so bili člani NDO stavkokazi. Dodamo naj še, da je tajništvo razvilo agitacijsko dejavnost tudi v Hrvško Istro, kjer je organiziralo sedem shodov, število organiziranih pa je bilo 800. Po podatkih osrednje SK je

bilo v istrski organizacijski enoti leta 1907 sindikalno organiziranih 10 607 delavcev in delavk.⁴⁹

Iz poročila se vidi, da se je v Trstu v drugi polovici leta 1907 razvnel neizprosni boj med socialdemokratskimi in narodnimi strokovnimi organizacijami. Za njihovo ustanovitev so stekle priprave takoj po majskih državnozbornskih volitvah,⁵⁰ na katerih so bili v Trstu izvoljeni štiri italijanski socialdemokratski poslanci, med njimi tudi dva sindikalna tajnika, Pittoni in Pagnini.⁵¹ Po oceni Edinosti so približno tretjino glasov za socialdemokratske kandidate dali slovenski delavci. Po volitvah je jasno, je zapisala, da je delavstvo "glavna moč naše narodne stranke", ki se mu mora posvetiti vsa skrb.⁵² Na tržaški povolilni konferenci JSDS so ugotovili, da so socialdemokratski uspehi spodbudili narodnjake k organiziranju slovenskega delavstva na "narodni" podlagi. J. Kopač je v razpravi poudaril: "Socialistično se je glasovalo le tam, kjer je strokovna organizacija na čvrstih nogah". Zato so socialnodemokratski zaupniki menili, da je treba delavstvo najprej organizirati v strokovne organizacije in mu v njih pojasnjevati pot do rešitve narodnega in jezikovnega vprašanja, ki igra v sedanjih razmerah, še posebej v Trstu, veliko vlogo. Okrajni odbor JSDS v Trstu je samokritično priznal, da se je zaradi preobremenjenosti z delom "moral dostikrat enostavno prilagoditi sklepanju in postopanju italijanskega (socialnodemokratskega op.p.) odbora". To je veljalo tudi pri sestavljanju kandidatne liste na državnozbornskih volitvah na Tržaškem, kjer je italijanska socialdemokratska stranka postavila vse kandi-

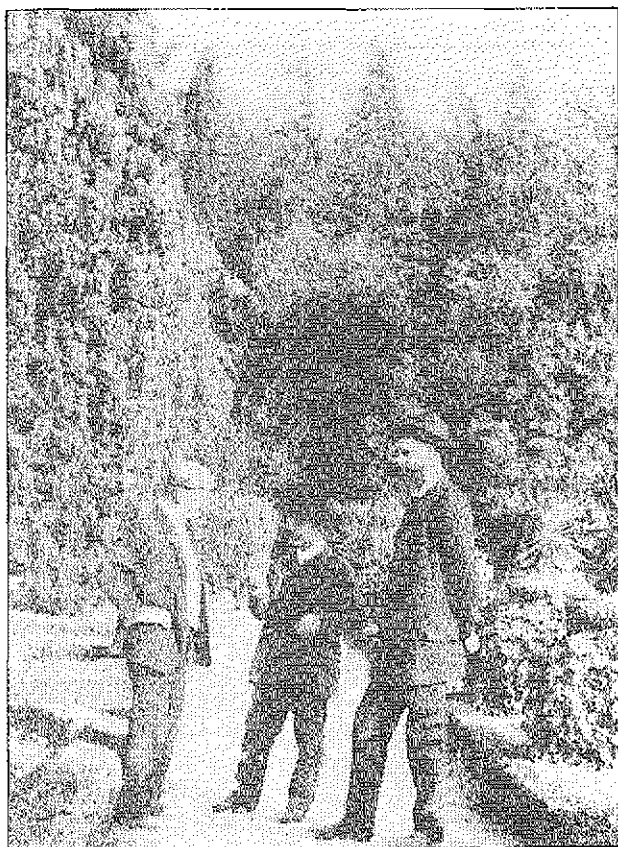
48 Klenner, F., 1951, s. 464.

49 Ibidem.

50 Edinost, 228, 19. 8. 1907.

51 Rdeči prapor, 47, 15. 5. in 55, 25. 5. 1907.

52 Edinost, 137, 19. 5. 1907.

Slovenski socialnodemokratski funkcionarji Ignac Mihvc, Ivan Regent in Franc Bartl v Trstu leta 1906.

date v mestu, JSDS pa je lahko postavila kandidata le v okoliškem okraju, kjer v boju s kandidatom političnega društva Edinost ni mogel uspeli.⁵³ Njegovo glasilo je v polemiki z listom *Il Lavoratore* zavrnilo pisanje, da slovensko delavstvo nima toliko smisla za socialno gibanje kot italijansko, in poudarilo, "da se ravno slo-

venski delavec pripadajoč socialni demokraciji, slepo in na škodo lastni narodnosti navdušuje za internacionalizem, dočim je italijanski socialni demokrat nacionalen, čim so slovenski in italijanski narodni interesi prišli v navskrižje".⁵⁴ Agitatorji za NDO so izrabljali zlasti zapostavljanje slovenskega delavstva in njegovo konkurenčno nasprotje z italijanskimi doseljenci, zgled pa jim je bilo češko narodnosocialistično gibanje, ki je utemeljevalo svoj obstoj z napačno narodnostno politiko socialne demokracije. Po prvih shodih in odobritvi pravil je bil 18. avgusta 1907 ustanovni občni zbor NDO, ki je izvolil za predsednika dr. Josipa Mandiča, poleg njega pa za društvena funkcionarja še dva voditelja Edinosti (O. Rybař in G. Gregorin) ter sklenil razširiti območje društvenega delovanja na vse slovenske dežele.⁵⁵ V programskem pogledu je bil za razliko od čeških narodnih socialistov poudarjen zlasti narodni značaj NDO. Ta bo vodila boj za obrambo "stanovskih interesov na narodni podlagi".⁵⁶ Edinost je že jeseni 1907 pretirano poročala o 3000 članih NDO,⁵⁷ mrežo svojih organizacij pa je razvila zlasti na Primorskem⁵⁸ in v Istri, kjer je postala za socialnodemokratsko druga najmočnejša strokovna organizacija.⁵⁹ Njena ustanovitev pa je bila pomembna za oblikovanje narodnega oziroma narodnosocialnega strokovnega gibanja v liberalnem taboru na Slovenskem in tudi zato zaslužijo različni vidiki razvoja in delovanja NDO ter organizacij, ki so se razvile na njenih programskih temeljih (Narodno socialna zveza, Zveza jugoslovanskih železničarjev) podrobnejšo obdelavo.

Ustanovitev NDO je bila v socialnodemokratskem časopisu prikazana kot epilog državnozborskih volitev leta 1907⁶⁰, ki so vplivale, na Kranjskem zaradi socialnodemokratskega neuspeha, na pospešena prizadevanja strankinih in sindikalnih funkcionarjev za ustanovitev strokovnega tajništva v Ljubljani.⁶¹ Socialni demokrati so se morali na Kranjskem za pridobitev delavstva v strokovne organizacije bojevati zlasti s krščanskimi soci-

53 *Rdeči prapor*, 63, 7. 6. 1907; nezadovoljstvo JSDS potrjuje tudi I. Regent v svoji oceni Piemontesejeve knjige (*Prispevki*, s. 265-266). Toda ko je hotelo vodstvo JSDS nato pri sestavi kandidatne liste za občinske volitve leta 1909 v Trstu praktično uveljaviti internacionalna načela, je naletelo na veliko ogorčenje in odpor v italijanskem socialdemokratskem odhodu, v katerem se je pokazala moč nacionalistične struje.

54 *Edinost*, 143, 26. 5. 1907.

55 *Ibidem*, 228, 19. 8. 1907.

56 *Ibidem* 246, 6. 9. 1907.

57 *Ibidem*, 272, 2. 10. 1907, o začetkih delovanja NDO je največ poročil v *Edinosti*, leta 1908 pa je začel izhajati poseben strokovni list *Narodni delavec*. Za boj proti NDO so slovenski socialni demokrati izdajali glasilo *Delavski list* (1908-1909).

58 NDO je delovala tudi na koprskem območju, kjer je leta 1908 ustanovila prvo podružnico v Borštu, naslednje leto pa oblikovala pripravljalni odbor podružnice NDO tudi v Bertokih, proslave prve obletnice NDO pa se je udeležilo tudi Slovensko društvo iz Pobegov (Sv. Anton); *Narodni delavec*, 17, 28. 11. 1907 in 21, 22. 5. 1909, Kramar, J., 1991, s. 141.

59 Omenimo naj, da je v tem času na Goriškem delovalo nekaj krščanskosocialnih strokovnih in drugih delavskih organizacij (Walter Lukan: *Die christlichsoziale Arbeiterorganisation bei den Slowenen*. V: *Österreichische Osthefte*, 31, Wien, 1989, s. 487-488).

60 *Edinost*, 229, 20. 8. 1907.

61 *Die Gewerkschaft*, 5, 12. 3. 1909.

alci, ki so imeli leta 1907 vpisanih v svoja strokovna društva okoli 2000 članov.⁶² Za okrepitev slovenskega socialnodemokratskega strokovnega gibanja delovanje jugoslovanskega tajništva v Trstu ni več zadoščalo. Slovenski železničarji so zahtevali svoje strokovno taj-

Ob sklepu naj uspešno delovanje jugoslovanskega strokovnega tajništva, na Primorskem in v Istri v tesni povezavi z italijanskim strokovnim tajništvom, ilustriramo še z nekaj statističnimi podatki osrednje SK o gibanju članstva.⁶⁶

	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Istra	3837	9974	10607	9915	8253	8424	10870	9445	8763
Kranjska	1751	1963	3207	3667	3266	3145	2939	2554	2641

ništvo in poudarili, da bi J. Kopač glede na delokrog za vsa območja JSDS in za vse stroke "moral biti naravnost čarovnik, če bi hotel ustreči vsem zahtevam."⁶³ Že v naslednjih mesecih so se pereča organizacijska vprašanja ugodno razpletla. Kopač je s 1.1.1908 postal tajnik samostojnega železničarskega strokovnega tajništva za slovenske dežele v Trstu,⁶⁴ julija tega leta je začelo delovati v Ljubljani strokovno tajništvo (tajnik Anton Kristan), v Trstu pa je osrednja SK za tajnika za slovensko delavstvo imenovala Franceta Milosta. Iz poročila ljubljanskega strokovnega tajništva, ki je v Ljubljani izoblikovalo tudi deželno SK, se vidi, da so strokovne organizacije leta 1908 v vseh slovenskih deželah okrepile svojo dejavnost, na Kranjskem pa se je okrepila tudi sindikalna organiziranost slovenskega delavstva.⁶⁵

Iz tabele se vidi - zmanjšanja članstva so bila predvsem posledica gospodarske krize - da je v desetletju pred prvo svetovno vojno sindikalna organiziranost delavstva v navedenih organizacijskih enotah prav v obdobju delovanja jugoslovanskega tajništva doseglo največji napredek. S povečanjem članstva, z razširitvijo organizacijske mreže in s preoblikovanjem lokalnih društev v podružnice osrednjih strokovnih zvez se je tedaj ustvarjalo moderno socialnodemokratsko strokovno gibanje, ki je bilo temelj za uspešno izvajanje socialnoekonomskih, humanitarnih in kulturnoprosvetnih nalog, pa tudi za okrepitev njegovega vpliva v političnih akcijah. Z ustanovitvijo jugoslovanskega strokovnega tajništva konec leta 1905 se torej začne novo obdobje v sindikalnem organiziranju in delovanju slovenskega socialnodemokratskega delavstva pred prvo svetovno vojno.

RIASSUNTO

Nell'ambito degli sforzi tesi a consolidare il movimento sindacale socialdemocratico sloveno negli anni precedenti la prima guerra mondiale assume grande importanza la costituzione della segreteria sindacale jugoslava, ovvero slovena, avvenuta il 1.12.1905 a Trieste. Aveva il compito di organizzare sotto l'aspetto sindacale i lavoratori di Trieste, dell'Istria, di Gorizia - Gradisca, della Carniola e della Bassa Stiria. Già nel primo anno di attività riuscì a far aumentare da 4.100 a 7.603 il numero dei lavoratori sloveni iscritti ai sindacati. Il successo maggiore lo ottenne nel Litorale, area nella quale operava in prevalenza. Qui collaborava strettamente con la segreteria sindacale italiana di Trieste, dove i lavoratori italiani e sloveni facevano parte di organizzazioni sindacali comuni. Risultato dell'impegno delle due segreterie fu la trasformazione di numerose società sindacali locali in filiali delle Unioni sindacali di categoria che facevano capo alla commissione socialdemocratica austriaca di cate-

62 Naši zapiski, 7, 1910, s. 49.

63 Rdeči prapor, 90, 13. 11. 1907.

64 Ibidem, 8, 29. 1. 1908.

65 Glej op. 61; Rdeči prapor, 54, 8. 7., 55, 11.7. in 76, 23. 9.1908.

66 Klenner F., 1991, s. 464-465.

goria, rafforzando in tal modo il loro ruolo nel campo delle rivendicazioni sociali ed economiche. La loro fruttuosa attività è confermata dal fatto che, mentre nel 1905 nell'area di Trieste, del Goriziano e dell'Istria, le organizzazioni sindacali contavano 3.837 lavoratori, soprattutto di nazionalità slovena e italiana, l'anno successivo erano salite già a 9.974 iscritti. L'aumento degli iscritti era accompagnato da rivendicazioni salariali e scioperi condotti dai sindacati. L'importanza della loro funzione anche in campo politico viene dimostrata in particolare dalle elezioni parlamentari del maggio 1907 a Trieste. Dopo la vittoria dei candidati socialdemocratici italiani, votati anche dai lavoratori sloveni, la società politica Edinost propose la costituzione di organizzazioni sindacali nazionali slovene nell'ambito del campo liberale. Durante i due fruttuosi anni di attività della segreteria sindacale jugoslava furono create le basi del moderno movimento sindacale socialdemocratico sloveno.

LITERATURA

- Gestrin, F., Melik, V.:** Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do 1918. Ljubljana, 1966.
- Golouh, R.:** Pol stoletja spominov. Ljubljana, 1966.
- Gombač, B.:** Karakterizacija stavk in mezdnih bojev v Trstu v desetletjih pred razpadom Avstro-Ogrske. V: Goriški letnik. Zbornik Goriškega muzeja, 6, Nova Gorica, 1979, s. 93 - 113.
- Hueber, A.:** Die Gewerkschaften Oesterreichs 1892 bis 1906. Wien, 1907.
- Kermauner, D.:** Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884 - 1894, Ljubljana, 1963.
- Klenner, F.:** Die österreichischen Gewerkschaften. Erster Band, Wien, 1951.
- Kramar, J.:** Narodna prebujala istrskih Slovencev. Koper, Trst, 1991.
- Kronologija** naprednega delavskega gibanja na Slovenskem (1868 - 1980). Ljubljana, 1981.
- Oris kronologije** delavskega gibanja na Slovenskem 1897 - 1968. Ljubljana, 1969.
- Piemontese, G.:** Il movimento operaio a Trieste. Udine, 1961 (ocena, Regent, I. V: Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 3, Ljubljana, 1962, s. 259 - 269).
- Regent, I.:** Spomini. Ljubljana, 1967.
- Regent, I.:** Nekaj o socialističnem gibanju na Primorskem in v Istri. V: Poglavlja iz boja za socializem, 3, Ljubljana, 1961, s. 7-61.
- Stiplovšek, M.:** Značilnosti razvoja in delovanja strokovnih - sindikalnih organizacij na Slovenskem od začetkov leta 1868 do NOB. V: Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem, Maribor, 1989, s. 9 - 115.
- Stiplovšek, M.:** Strokovno - sindikalno gibanje na Slovenskem od leta 1868 do prve svetovne vojne, Ljubljana, 1990.
- Tuma, H.:** Iz mojega življenja, Ljubljana, 1937.

VISOKOŠOLSKO IZOBRAŽENI KADRI NA OBALI MED SOCIALIZMOM IN POSTSOCIALIZMOM

Iztok OŠTAN

mag., višji predavatelj, Visoka pomorska in prometna šola, 66320 Portorož, Pot pomorščakov 4, SLO
MD., senior lector, Dipartimento marittimo e dei trasporti Pirano, Università di Lubiana, 66320 Portorose, Via dei marittimi 4, SLO

IZVLEČEK

Članek je analiza podatkov o izobrazbeni strukturi zaposlenih v družbenem sektorju na Obali v obdobju 1976-1993 v primerjavi s Slovenijo in z razvitim svetom. Primerjani so trendi razvoja v letih 1976-1986 s tistimi v kasnejšem obdobju. V Sloveniji se je v zadnjem petletju izobrazbena sestava zaposlenih hitro dvigala, a je zaostanek za razvitim svetom še 25-30 let. Obala že desetletje nekoliko presega republiško raven izobrazbe.

V letu 1990 je bila zaključena študija o izobrazbenju manjšin, v kateri so bili analizirani podatki o visokošolskih kadrovskih potencialih Obale¹. Predstavljala je nadaljevanje sistematičnega preučevanja te problematike v preteklem desetletju². Žal pa zaradi avtorjeve časovne stiske njeni rezultati še niso bili objavljeni v strokovnih revijah. V prvem delu pričujočega članka predstavljam izsledke omenjene raziskave, ki osvetljujejo to problematiko v času socializma, v drugem pa še analizo njenih aktualnih preučevanj, ki kažejo na tendence razvoja v Sloveniji in na Obali v času prehoda v postsocializem.

1. ZNANJE V SLOVENIJI V OBDOBJU (KVAZI)SAMOUPRAVLJANJA

Zaradi naraščajočega pomena znanja v svetu ne bo odveč, če na kratko povzamemo že objavljene izsledke o tej problematiki v našem polpreteklem razvoju.

Preučevalci ekonomskega razvoja ZDA so ugotovili, da je bilo znanje že v obdobju 1929-1957 najpomembnejši dejavnik ekonomskega razvoja, saj je prispevalo kar 43% gospodarske rasti (23% vlaganja v izobrazbo, 20% v napredek znanosti)³. Tudi v drugih razvitih deželah je bil pomen vlaganj v znanje občuten

1 Glej Ostan, Iztok: Izobrazevanje italijanske narodnostne manjšine v Sloveniji in slovenske narodnostne manjšine v Italiji kot dejavnik njenega razvoja. - izvajalec: Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani; naročnik: Koper: Izvršni svet skupščine skupnosti obalnih občin, 1990, str. 44

2 Glej npr.:

- Zohil, Josip; Ostan, Iztok: Visoko šolstvo na Obali. - Primorska srečanja, marec 1982

- Zohil, Josip et al.: Znanje in inovacijska dejavnost na Obali, poročilo o raziskavi. - Portorož: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Višja pomorska šola Piran, 1985

- Ostan, Iztok; Černigoj, Aldo: Neugodni trendi razvoja visokošolsko izobraženih kadrov na Obali. - Primorska srečanja, 54/85, str. 264-266

- Marušič, Mihael et al.: Analiza potreb po pedagoških delavcih na območju južne Primorske do leta 2000 (s posebnim upoštevanjem specifičnih potreb na narodnostno mešanem področju). - Koper: Obalno pedagoško društvo, 1986;

- Poles-Brozović, Irena et al.: Izobrazevanje za potrebe kmetijstva na Obali, poročilo o raziskavi. - Portorož: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Višja pomorska šola Piran, 1990

3 Gragovac, P. et al.: Ekonomika Jugoslavije, Opći dio. - Zagreb: Informator, 1980, str.190

in je sčasoma še naraščal. Na japonskem je npr. vlaganje v znanje prispevalo v letih 1955-1959 sicer le 20%, vendar pa se je pomen znanja v naslednjih letih močno povečeval in je tako v letih 1975-1981 vplival na gospodarsko rast celo s 65%⁴.

Bistveni element tega procesa pa je, kot rečeno, prav izobraževanje.

Strokovnjaki praviloma ocenjuje ustreznost izobrazbene sestave zaposlenih v neki deželi s pomočjo več kriterijev:

- s tehnološkim kriterijem,
- s pomočjo mednarodnih primerjav in
- na osnovi trga delovne sile.

Po prvih dveh kriterijih je imela Slovenija v preteklem obdobju zelo neugodno sliko. Predvsem je bilo preveč nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev, še posebno z vidika mednarodnih primerjav pa je bilo očitno pomanjkanje kadrov z visoko in višjo izobrazbo. Naj podamo v ilustracijo tega problema le primerjavo med ZDA iz leta 1971 in Slovenijo 15 let kasneje (1986). Tehnološki zaostanek Slovenije za razvitim svetom je namreč v začetku osemdesetih let znašal od 10 do 15 let, zato bi lahko pričakovali, da naj bi Slovenija dosegla izobrazbeno raven ZDA iz začetka sedemdesetih let vsaj sredi osemdesetih let (če naj bi njena izobrazba ustrezala že doseženi tehnologiji). Toda podatki, ki jih prikazujemo v spodnji tabeli, kažejo drugače.

Izobrazba	Sestava (v %)	
	ZDA 1971	Slovenija 1986
Visoka	14,6	5,5
Višja	12,0	5,9
Srednja (4 leta)	37,5	18,6
Srednja (1-3 leta)	16,9	33,3
Osnovna (8 let in manj)	19,0	36,7
Skupaj	100,0	100,0

Tabela 1: Izobrazbena sestava ZDA in Slovenije v tehnološko primerljivih obdobjih. Viri: Jerovšek, Janez: *Izobrazba in ekonomska uspešnost*. - Ljubljana: Univerzum 1980, str. 143; Statistični letopis 1993. - Zavod za statistiko republike Slovenije, 1993, str. 144.

Vidimo, da je bilo v ZDA leta 1971 že 26,6% zaposlenih z visoko ali višjo izobrazbo, medtem ko jih je bilo v Sloveniji 15 let kasneje le 11,4%. Dežele, ki so imele že v začetku sedemdesetih let vsaj 10% zaposlenih z visoko izobrazbo, pa so bile še Japonska, Kanada in Švedska⁵. Visoko izobraženih strokovnjakov bi morali imeti pri nas v drugi polovici osemdesetih let vsaj dvakrat več, kot jih je dejansko bilo.

Kljub objektivnemu pomanjkanju strokovnjakov pa na trgu delovne sile nikakor ni čutili tega. Prej nasprotno: podjetja so v glavnem povpraševala po nekvalificirani in polkvalificirani delovni sili⁶. Empirično raziskovanje pa je pokazalo, da je obstoječi razvojno-raziskovalni kadrovski potencial v podjetjih zelo neizkoriščen⁷.

Raziskovalci te problematike smo poudarjali, da vzrok za tako deviacijo delovanja podjetij niso (razviti) samoupravni odnosi. Veliko empiričnih študij vplivnosti v podjetjih je pokazalo, da t.i. "samoupravljalci" dejansko nimajo vpliva na odločitve podjetij in so pač le statisti, "dvigovalci rok" v samoupravnem cerimonialu, v katerem so imeli glavni vpliv vodstveni delavci (v podjetjih v povezavi s tistimi v državni upravi, bankah drugih zunanjih centrih moči)⁸. V času vse večjega naraščanja pomena znanja za ekonomski razvoj bi spodbujanje inovacij v podjetjih, zaposlovanje novih visokoizobraženih strokovnjakov omajalo dominantni vpliv obstoječih centrov moči, zato so vodstva dejansko zavirala uporabo kvalitativnih dejavnikov razvoja. Nizko povpraševanje po znanju je bilo tako v poznem socializmu v veliki meri pogojeno s kvazi samoupravnimi odnosi oz. z dominacijo menedžmenta nad t.i. samoupravljalci⁹.

2. KADROVSKI POTENCIAL OBALI V OBDOBJU SOCIALIZMA¹⁰

V tem poglavju bomo analizirali izobrazbeno sestavo zaposlenih na Obali v času od leta 1976 do 1986. Gre za izbrano desetletno "sredinsko" obdobje samoupravnega socializma, ki se končuje nekoliko pred njegovim zlomom v letu 1988 in začinja nekoliko po uveljavitvi ustavnih sprememb iz leta 1974.

4 Žuzek, Boris: Premalo znanja za prehod v inovacijsko družbo. - Gospodarski vestnik, 5.8.1988

5 Jerovšek, Janez: Izobrazba in ekonomska uspešnost. - Ljubljana: Univerzum 1980, str. 104

6 Prav tam, str. 153

7 - Zohil, Josip et al.: Znanje in inovacijska dejavnost na Obali; 2. del, Empirična raziskava. - Portorož: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Višja pomorska šola Piran, 1985, str. 21,22

8 Povzetek teh raziskav v Sloveniji in rezultate tovrstnega empiričnega raziskovanja v industrijskih podjetjih na Obali glej npr. v Zohil, Josip et al.: Znanje in inovacijska dejavnost na Obali, poročilo o raziskavi. - Portorož: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Višja pomorska šola Piran, 1985

9 Ostan, Iztok: Vpliv družbene lastnine produkcijskih sredstev v ekonomskem smislu na inovacijsko dejavnost v Jugoslaviji: magistrsko delo. - Ljubljana: Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Univerza v Ljubljani, 1985

10 V tem poglavju navajam rezultate študije Ostan, Iztok: Izobraževanje italijanske narodnostne manjšine v Sloveniji in slovenske narodnostne manjšine v Italiji kot dejavnik njunega razvoja. - izvajalec: Ljubljana: Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani; naročnik: Koper: Izvršni svet skupščine skupnosti obalnih občin, 1990, str. 24-29

Obala je z vidika kadrovskega potenciala regije relativno majhna. Ob koncu leta 1986 je bilo na tem območju 33.578 zaposlenih, od tega 1.967 z visoko in 2.349 z višjo izobrazbo. To je predstavljalo 4,0% vseh zaposlenih v Sloveniji (4,3% zaposlenih z visoko oziroma 4,8% z višjo izobrazbo). V slovenskem prostoru sta po deležu visoko izobraženih delavcev izstopala predvsem Ljubljana in Maribor, saj je tega leta Ljubljana zaposlovala 43,5% vseh delavcev z visoko izobrazbo v Sloveniji, skupaj z Mariborom pa 54,0%. Če upoštevamo zaposlene v občinah regionalnih centrov, ugotovimo, da so prekašale občino Koper po številu visoko izobraženih delavcev tudi občine Celje, Kranj, Nova Gorica in Novo mesto. Tudi če upoštevamo število visoko izobraženih delavcev v vseh treh obalnih občinah, ki predstavljajo zaradi urbane strnjivosti organsko celoto, ugotovimo, da Obala ni izstopala med slovenskimi regijami, saj ni imela nič več visoko izobraženih delavcev kot npr. občina Celje.

- deleži v %

Občina/skupnost	Vsi zaposleni	Visoka izobraz.	Višja izobraz.
Obala	4,0	4,3	4,8
Koper	2,5	2,6	3,0
Celje	4,7	4,3	4,8
Kranj	4,1	4,4	4,4
Ljubljana	22,3	43,5	25,7
Maribor	11,5	10,5	13,1
Murska Sobota	2,3	1,7	2,4
Nova Gorica	3,3	3,0	3,8
Novo mesto	3,2	2,7	3,1
Slovenija	100,0	100,0	100,0

Tabela 2: Deleži zaposlenih v občinah regionalnih centrov v strukturi vseh zaposlenih v Sloveniji v letu 1986. Vir: Statistični podatki po občinah. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezki: 3/1990 in 4/1989.

Že iz podatkov v zgornji tabeli pa se da razbrati, da je po deležu visoko in višje izobraženih delavcev Obala vendarle presegala republiško povprečje. Med občinami regionalnih centrov sta bila po tem kazalcu nad republiškim povprečjem le mesto Ljubljana ter občini Koper (oz. Obala) in Kranj, po skupnem deležu višje in visoko izobraženih delavcev pa so republiško povprečje presegali mesti Ljubljana in Maribor ter občine Koper (oz. Obala), Nova Gorica in Kranj.

V spodnji tabeli pa je možno slediti tudi spreminjanju izobrazbene sestave zaposlenih na Obali in v Sloveniji v desetletju 1976-1986.

Leto	Deleži v %			Indeksi: Slovenija=100		
	Vis+Vs	Visoka	Višja	Vis+VS	Visoka	Višja
1976	8,3	4,2	4,1	103	99	107
1981	10,6	4,3	6,3	112	92	132
1986	12,9	5,9	7,0	113	106	119

Tabela 3: Izobrazbena sestava zaposlenih na Obali v obdobju 1976-1986. Vir: Statistični podatki po občinah. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezki: 3/1990 in 4/1989.

Obala se je v času 1976-1986 prebila nad republiško povprečje ne le po deležu višje izobraženih, pač pa tudi po deležu visoko izobraženih delavcev v strukturi zaposlenih. Ob koncu sedemdesetih let je bilo sicer opaziti upočasnitev v naraščanju števila visoko izobraženih delavcev, tako da se je zaostanek za republiškim povprečjem sprva povečeval, v prvi polovici osemdesetih let pa se je delež visoko izobraženih delavcev relativno hitro povečeval in, kot rečeno, v letu 1986 že presegal republiško povprečje.

V tej razpravi se ne bomo mogli ustaviti pri poglobljeni analizi vzrokov take dinamike zaposlovanja na Obali v obravnavanem obdobju. Z veliko verjetnostjo pa lahko trdimo, da pritoka visoko izobraženih delavcev ne gre pripisovati morebitnim boljšim pogojem za ustvarjalno delo na obali. V letih 1984 in 1985 opravljena raziskava¹¹ je namreč pokazala, da je inovativnost na Obali nizka, da le malo strokovnjakov na Obali piše in objavlja članke, da je razvojno-raziskovalnih institucij na Obali malo in da imajo skromen kadrovski potencial in slabe pogoje za delo. Razloge za pritek strokovnjakov gre verjetno iskati izven pogojev, ki izhajajo iz same zaposlitve (osebni dohodki strokovnjakov, ustvarjalno delo ipd). Del tega pa bi bilo morda možno pojasniti iz splošnih tendenc razvoja "centrov" in "periferije" v Sloveniji v omenjenem obdobju. To prikazuje tudi spodnja tabela, v kateri so zbrani podatki za občine mesta Ljubljana (kot najpomembnejšega centra v Sloveniji) in za devet primorskih občin.

Indeksi nam prikazujejo, kako se je v letih 1976-1986 predvsem pa v začetku osemdesetih let zmanjševala prednost centra pred drugimi regijami, če to prednost merimo z deležem visoko in višje izobraženih delavcev v strukturi zaposlenih.

11 Analiza razvojnih možnosti SRS v obdobju 1986-1995. - Priloga poročevalca Skupščine SRS in Skupščine SFRJ. - 16.3.1984

- indeksi: Slovenija = 100

Leto	Ljubljana			Primorska			S. Primorska			J. Primorska		
	Vis +Vš	Vis	Vš	Vis +Vš	Vis	Vš	Vis +Vš	Vis	Vš	Vis +Vš	Vis	Vš
1976	169	210	122	87	77	99	84	70	100	91	85	99
1981	164	208	122	96	81	111	92	80	104	100	82	119
1986	154	195	115	99	87	109	95	82	107	102	92	111

Tabela 4: Izobrazbena sestava zaposlenih na Primorskem in v Ljubljani v obdobju 1976-1986. Vir: Statistični podatki po občinah. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezki: 3/1990 in 4/1989.

Kljub zmanjševanju razlike v obravnavanem obdobju pa je bila ta leta 1986 še zelo velika, saj je takrat imela Ljubljana med svojimi zaposlenimi 10,8% delavcev z visoko izobrazbo, kar je cca dvakrat več kot v povprečju v Sloveniji (5,5%). "Periferija", v našem primeru Primorska, pa je v tem obdobju zmanjševala svoj zaostanek za republiškim povprečjem. Pri višje izobraženih kadrih je bilo zaposlovanje v "provinci" bistveno intenzivnejše kot pri visoko izobraženih. To je tudi razumljivo, saj se študentje s podeželja, kjer ni univerzitetnih centrov iz ekonomskih razlogov raje odločajo za krajše oblike univerzitetnega študija. Sredi osemdesetih let je bila izobrazbena sestava zaposlenih v Južni Primorski nekoliko boljša kot v Severni pred-vsem zaradi večjega pomanjkanja visoko izobraženega kadra v severnoprimorskih občinah. Oba dela Primorske sta imela nižji odstotek visoko izobraženih delavcev kot je znašalo republiško povprečje (leta 1986 je bil indeks za Severno Primorsko 82, za Južno pa 92) in višji procent višje izobraženih (Severna Primorska indeks 107, Primorska 111).

Tu se ne bomo poglobljali v vzroke teh "decentralizacijskih tendenc" v preteklosti. Razprava o "bogastvu" centra in "revščini" periferije, ki dandanes tako prosperira v našem političnem prostoru, odvrta pozornost od temeljnega razvojnega problema vseh slovenskih regij: nezmožnosti aktiviranja že itak skromnih kadrovskih potencialov. Preprosto ne gre z to, da bi bila kaka regija kadrovske bogata (morda celo "na račun drugih regij") druge pa ne, saj je bilo leta 1986 celo v "bogati" Ljubljani bistveno manj visoko izobraženih kadrov kot v povprečju v ZDA leta 1971 (kot rečeno v ZDA 14,6% v Ljubljani pa petnajst let kasneje 10,8%, v Sloveniji 5,5%), povpraševanje po njih pa, kljub temu objektivno velikemu pomanjkanju povsod po Sloveniji, skromno(!). To je bilo stanje ob zaključku socialistične ere. Velja ga ponazoriti s tendencami razvoja, ki so jih zaznali tedanji planerji:

Raziskave v okviru projekta "Slovenija 2000", objavljene leta 1984¹², so ugotovile, da bodo potrebe po kadrih skromne tudi do konca tisočletja (čeprav prevelike za kapacitete naših visokošolskih institucij). V projekciji do leta 2000 so npr. predvidevali, da bo povpraševanje po delavcih z visoko in višjo izobrazbo leta 2000 v Sloveniji 14,3% zaposlenih. Če bi hoteli doseči tak delež, bi morali po oceni teh raziskovalcev v Sloveniji do leta 2000 zaposliti vsako leto na novo 5000 diplomantov rednega študija; takrat smo jih uspevali "producirati" le 3000 letno in ta cifra je bil videti ob prenatrpanem in obubožanem šolstvu povsem nedosegljiv. Pri tem pa so raziskovalci poudarjali, da bi v Sloveniji z realizacijo teh težko uresničljivih ciljev dosegli leta 2000 le tako izobrazbeno sestavo zaposlenih, kot so jo imele ZDA v daljnem letu 1965(!).

To je scenarij kadrovske povsem obubožane Slovenije, ki so ga predvidevali raziskovalci v sredi osemdesetih let za njen socialistični razvoj do konca tisočletja. Vprašanje pa je, kaj se je dejansko dogajalo od takrat. To pa je tematika, ki presega poglavje o socializmu in se mu bomo posvetili v naslednjem poglavju.

3. VISOKO IZOBRAŽENI KADRI V POSTSOCIALIZMU

1. Kriza socializma in začetek postsocializma v Sloveniji - kadrovski vidik

S formalnega stališča se je socialistično gospodarstvo v Sloveniji končalo decembra 1988, ko je bil v takratni SFRJ sprejet Zakon o podjetjih, ki je zamenjal Zakon o združenem delu. V ekonomskem in kadrovskem smislu pa je bilo čutiti zaton socializma že prej. Kot kažejo podatki v spodnji tabeli, se je obdobje kontinuirane rasti zaposlenosti, ki jo je uspeval socializem vzdrževati praktično v celotnem svojem razvoju (razen v kriznem iz leta 1968) zaključilo z letom 1986, po katerem

12 Analiza razvojnih možnosti SRS v obdobju 1986-1995. - Priloga poročevalca Skupščine SRS in Skupščine SFRJ. - 16.3.1984

Leto	Število			Struktura (%)		
	Zaposleni	Visoka	Višja	Vis+Vš	Visoka	Višja
1972	591980	22157	18006	6,7	3,7	3,0
1974	650267	24679	22208	7,2	3,8	3,4
1976	690891	29604	26143	8,1	4,3	3,8
1978	750821	31299	31808	8,4	4,2	4,2
1981	789697	36892	37861	9,5	4,7	4,8
1983	803814	40495	42475	10,3	5,0	5,3
1985	827625	43930	46796	11,0	5,3	5,7
1986	830985	45888	48973	11,4	5,5	5,9
1988	825600	46367	49452	11,6	5,6	6,0
1993*	658911	58734	61462	18,2	8,9	9,3

Tabela 5: Število zaposlenih z visoko in višjo izobrazbo v Sloveniji v obdobju 1972 - 1993.

začenja obseg zaposlenosti padati, kar nam prikazujejo tudi podatki v spodnji tabeli. Obdobje med letoma 1986 in 1988 se tako v kadrovskega smislu že razlikuje od preteklosti, čeprav formalno še sodi v čas socializma. Zato ne bomo v tem poglavju opazovali le dogajanj po letu 1988, pač pa tudi krizno dvoletno obdobje pred tem letom (saj že napoveduje čas postsocializma) in jih primerjali s trendi iz preteklosti.

V zgorji tabeli so prikazani tudi podatki za obseg in strukturo zaposlenosti po stopnji izobrazbe. Vidimo, da je v letu 1993 Slovenija dosegla 18,2% zaposlenih z visoko in višjo izobrazbo, oziroma 8,9% z visoko in 9,3% z višjo. Ti deleži sicer še vedno močno zaostajajo za ustreznimi kazalci najrazvitejših dežel, saj je, kot že rečeno, več dežel že v začetku sedemdesetih let imelo več kot 10% zaposlenih z visoko izobrazbo. Ocenjujemo torej, da je v kadrovskega smislu Slovenija zaostajala za razvitim svetom od 25 do 30 let. Zaostanek je torej zelo velik, vendar je le nekoliko manjši od tistega, ki so ga planerji napovedovali v "Sloveniji 2000" sredi osemdesetih let na osnovi tedanjih tendenc razvoja. Prehod v postsocializem je namreč dinamiziral zaposlovanje najvišje izobraženih kadrov, kar nam prikazujejo podatki v naslednji tabeli.

- stopnje rasti v%

Leto	Zaposleni skupaj	Visoka	Višja
1981 - 1986	1,0	4,5	5,3
1987 - 1988	-0,3	0,5	0,5
1989 - 1993*	-4,9	5,4	5,0

Tabela 6: Povprečne letne stopnje rasti števila zaposlenih v Sloveniji po stopnjah izobrazbe v obdobju

1981-1993. Viri: Statistični letopis 1993. - Ljubljana: Zavod za statistiko republike Slovenije, 1993; vir podatkov za leto 1993: Zavod za statistiko republike Slovenije. * podatki za 30.6.1993, za druga leta pa za 31.12.

Krizno socialistično in postsocialistično obdobje razvoja Slovenije se ne razlikujeta le po izrazito različni dinamiki rasti skupnega števila zaposlenih (v socialističnem rast 1,0% letno, v kriznem stagnantno padajoča rast zaposlovanja po stopnji -0,3% in v postsocialističnem padanje zaposlenosti povprečno 4,9% letno), pač pa tudi po dinamiki rasti števila visoko izobraženih delavcev. Le v kriznem dvoletnem obdobju je zaposlovanje teh delavcev stagniralo (rast 0,5% letno v letih 1987 in 1988), sicer pa se je v času pred to krizo in po njej število delavcev z višjo in visoko izobrazbo povečevalo dokaj intenzivno (cca 5% letno). Opaziti je, da se je v postsocializmu intenziviralo zaposlovanje visokošolcev, saj se je rast tega zaposlovanja povečala od 4,5% letno v času 1981-1986 na 5,4% v letih 1989-1993. Neto letno povečanje števila zaposlenih z visoko izobrazbo se je tako dvignilo z 1800 iz začetka osemdesetih let na 2750 v začetku devetdesetih. Poudariti je treba, da te številke veljajo le za družbeni sektor. V zadnjih letih pa se je močno razmahnil tudi privatni, v katerega se je odlilo (po naših ocenah) občutno število strokovnjakov z visoko izobrazbo, zato lahko trdimo, da je globalna rast števila delavcev z visoko izobrazbo še višja.

Kvalitativni premik je opaziti tudi na osnovi zaposlovanja višješolcev, saj je rast njihovega števila v tem obdobju prvič v razvoju Slovenije nižja kot rast števila visokošolsko izobraženih delavcev. Kljub temu pa je stopnja rasti visokošolsko izobraženih delavcev relativ-

no visoka (5,0% v obdobju 1989-1993, 5,3% v letih 1981-1986).

Hiter dvig deleža visoko in više izobraženih delavcev v času postsocializma (z 11,6% v letu 1988 na 18,2% v letu 1993) je bil torej posledica dveh dejavnikov:

- večjega zaposlovanja visokošolsko izobraženih delavcev in
- drastičnega znižanja celotnega števila delavcev.

V kadrovskem smislu se je torej v postsocializmu začelo kvalitetnejše gospodarjenje; za odgovor na vprašanje, ali je ta dvig dovolj intenziven za doseganje uspehov v mednarodnem merilu, pa bi morali vedeti, kaj so na tem področju uspeli narediti v drugih, razvitejših deželah. Ta analiza presega okvirje pričujoče razprave.

3.2. Nadaljevanje zmanjševanja koncentracije kadrovskega potenciala v slovenskem prostoru

Tendenca zmanjševanja koncentracije visokoizobraženega kadra, ki smo jo opazili za obdobje ob koncu socialistične ere, je doživela rahel obrat v dvoletnem obdobju 1987-1988 in se je v začetku postsocializma nadaljevala. Ta ugotovitev utegne presenetiti, saj se je z osamosvojitvijo Slovenije začel proces krepitve državnih služb v Ljubljani, v sredstvih javnega obveščanja pa srečamo pogoste trditve o centralizaciji sredstev in pristojnosti v republiškem središču. Podatki v spodnji tabeli pa nakazujejo, da se na področju visoko izobraženih kadrov, ki so glavna osnova za gospodarsko prestrukturiranje, vendarle dogaja proces hitrejše krepitve periferije kot republiškega centra.

- deleži v %

Občina/skupnost	Deleži v celotnem številu v Sloveniji (%)								Indeks 1993/1981		
	Visoka				Višja				Vis + VŠ	Vis	Vš
	1981	1986	1988	1993	1981	1986	1988	1993			
Koper	2,6	2,6	2,6	2,9	3,2	3,0	3,1	2,7	96	111	85
Celje	-	4,3	4,3	4,5	-	4,8	4,6	5,0	-	-	-
Kranj	4,3	4,4	4,2	4,3	4,5	4,4	4,3	4,5	100	99	100
Ljubljana	47,4	43,5	43,8	40,6	27,8	25,7	25,7	25,0	87	86	90
Maribor	10,1	10,5	10,7	10,6	12,7	13,1	13,4	11,3	96	106	89
Murska Sobota	1,5	1,7	1,7	1,6	2,3	2,4	2,2	2,3	104	110	101
Nova Gorica	3,1	3,0	3,1	3,1	3,7	3,8	3,8	3,5	97	100	93
Novo mesto	2,4	2,7	2,7	3,2	2,6	3,1	3,2	3,3	129	131	128

Tabela 7: Deleži zaposlenih v občinah regionalnih centrov v strukturi vseh zaposlenih v Sloveniji v obdobju 1981 in 1993*. Viri: Statistični podatki po občinah republike Slovenije. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezek: 13/1992; vir podatkov za leto 1993: Zavod za statistiko republike Slovenije. Opomba: podatki za 30.6.1993, za druga leta pa za 31.12.

Kadrovski potencial nekega območja merimo v tej razpravi z deležem visoko (oz. više) izobraženih kadrov, ki jih ima regija v populaciji vseh visoko (oz. više) izobraženih ljudi v Sloveniji. Spreminjanje tega potenciala nam prikazujejo indeksi, ki jih v tabeli prikazujemo za obdobje 1993/1981. Indeks, ki je večji od 100, nam pove, da se je delež neke občine, regije v republiškem merilu v tem dvanajstletnem obdobju povečal, manjši pa, da se je zmanjšal.

Predvsem je opazno relativno nazadovanje Ljubljane v primerjavi z drugimi regijami po deležu visoko izobra-

ženih delavcev (indeks 86). Občine vseh regionalnih centrov so v tem času svoje deleže povečale: izjemi sta občini Nova Gorica (100) in Kranj (99), ki sta zadržali tak delež kot pred 12 leti. Zanimiva pa je ugotovitev, da na področju višje izobrazbe ne opažamo povsem enakih tendenc. Tudi pri višješolsko izobraženih kadrih Ljubljana izgublja svojo prednost, toda to lahko rečemo tudi za večino regionalnih centrov, saj sta le občini Novo mesto (128) in Murska Sobota povečali svoja deleža izpred 12 let. Kaže torej, da je število zaposlenih z višjo izobrazbo najhitreje raslo v manjših krajih (v

občinah, ki niso regionalni centri ali republiško središče).

Analiza vprašanja, katere slovenske občine najbolj pritegujejo višješolski kader, presega okvire te razprave, ki je usmerjena v primorsko regijo. Pomudimo se zato na osvetlitvi te problematike s "primorskega" zornega kota.

- indeksi: 1981=100

Občina/skupnost	Visoka+višja	Visoka	Višja
Primorska	93	102	87
Sever.Primorska	98	102	95
Južna Primorska	88	102	79
Obala	86	104	74
Izola	86	97	79
Koper	96	111	85
Piran	60	86	48

Tabela 8: Spreminjanje deležev zaposlenih z visoko in višjo izobrazbo v obalnih in primorskih občinah v odnosu na vse zaposlene z visoko in višjo izobrazbo v Sloveniji v obdobju 1981-1993. Viri: Statistični podatki po občinah republike Slovenije. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezek: 13/1992; vir podatkov za leto 1993: Zavod za statistiko republike Slovenije. Opomba: * podatki za 30.6.1993, za druga leta pa za 31.12.

Po deležu visoko in višje izobraženih delavcev v slovenskem prostoru je Primorska relativno skromna, saj je premogla v letu 1993 le 10,5% visoko in višje izobraženih delavcev Slovenije (delež Primorske v strukturi vseh zaposlenih Slovenije je nekoliko višji - 11,4%). V zadnjem desetletju pa se je ta delež še zmanjšal (indeks 93). Padec je nastal zaradi zmanjševanja deleža višje izobraženih delavcev (indeks 87), medtem ko se je položaj Primorske v republiškem merilu pri visokošolsko izobraženih delavcih nekoliko izboljšal (indeks 102). Južna Primorska se od Severne v tem oziru ne razlikuje, le pri višješolskih kadrih opazamo na Južnem Primorskem še bistveno večje zaostajanje za pozicijami izpred 12 let (indeks 79, v Severni Primorski indeks 95).

V južnoprimorski regiji je po deležu višješolcev poslabševala svoj položaj predvsem Obala (indeks 74). Najbolj je po tem kazalcu zaostala piranska občina (indeks 48), za njo izolska (79), pa tudi koprška je relativno nazadovala (85). Le-ta pa je med obalnimi občinami edina povečala svoj delež visoko izobraženih delavcev (indeks 111), piranska je tudi po tem kazalcu

bistveno nazadovala (indeks 86), Izola pa je leta 1993 beležila le rahlo nižji delež visokošolsko izobraženih kot leta 1982 (indeks 97).

V kadrovskem pogledu je torej Obala v teh 12 letih poslabšala svoj položaj v slovenskem merilu, saj predstavlja više in visokošolsko izobraženi delavci, ki so danes zaposleni na Obali, manjši delež vseh slovenskih delavcev s tako izobrazbo kot leta 1981 (indeks 86). Kadrovski potencial Obale je torej relativno manjši kot nekoč. Razveseljivo pri tem pa je, da se je kvaliteta tega potenciala povečala, saj se je delež visokošolsko izobraženih delavcev povečal (indeks 104) in je zato zmanjšanje posledica izrazitega zmanjšanja deleža višješolcev (indeks 74), ki ga v slovenskem prostoru predstavlja Obala.

3.3. Izobrazbena sestava zaposlenih na Obali in na Primorskem v postsocializmu

Po analizi kadrovskega potenciala Obale, ki smo jo pravkar zaključili, si oglejmo še podatke o strukturi zaposlenih, saj učinkovitost gospodarjenja ni pomembno le to, koliko je intelektualnega kadra, pač pa tudi to, koliko ga je v odnosu do delavcev z nižjimi ravni izobrazbe.

Po stagnaciji v letih 1987 in 1988 je Obala v naslednjih letih izrazito povečala izobrazbeno strukturo zaposlenih, saj je bilo med vsemi delavci Obale leta 1988 le 12,9% takih, ki so imeli visoko ali višjo izobrazbo, sredi leta 1993 pa že 20,6%. Če to primerjamo s izobrazbeno sestavo Slovenije ugotovimo, da ostaja Obala že vrsto let na približno enaki ravni nad slovenskim povprečjem (indeks 111-113).

Ta ugotovitev se utegne zdeti presenetljiva, saj smo v prejšnjem podpoglavju zvedeli, da je Obala z vidika svojega kadrovskega potenciala v zadnjem desetletju izgubljala svoje pozicije v slovenskem prostoru; vendar je to dejstvo možno razložiti z gibanjem celotnega obsega zaposlenih. Kljub temu, da Obala ni povečevala svojega visokošolsko in višješolsko izobraženega kadrovskega potenciala v taki meri kot v povprečju druge slovenske regije, se ji je izobrazbena sestava nadpovprečno izboljševala zato, ker je zelo intenzivno odpuščala druge sloje delavstva. V letih 1988-1993 se je obseg zaposlenih na Obali zmanjševal po izredno visoki stopnji (povprečna letna rast zaposlenosti -8,1%), medtem ko je bilo v Sloveniji to zmanjševanje skorajda za polovico manj intenzivno (-4,9% letno). V tem procesu so očitno ostajali v delovnem razmerju predvsem delavci z višjimi ravni izobrazbe, kar je privedlo do tega, da je danes Obala preseгла "magično mejo" 10% zaposlenih z visoko izobrazbo (z višjo še nekoliko več - 10,6%), mejo ki so jo visoko razvite dežele dosegle ob prehodu v postindustrijsko družbo v začetku sedemdesetih let.

Ti trendi ne veljajo za vse druge predele Primorske oziroma za Ljubljano, s katero se radi primerjamo. Odpuščanje zaposlenih je bilo v teh območjih manj inten-

zivno kot na Obali. Letne stopnje rasti zaposlovanja v letih 1988-1993 so bile naslednje: Severna Primorska -3,5%, Južna Primorska -7,8%, Ljubljana -4,4%.

Leto	Deleži v %			Indeksi: Slovenija=100		
	Vis+Vs	Visoka	Višja	Vis+Vs	Visoka	Višja
1986	12,9	5,9	7,0	113	106	119
1988	12,9	5,8	7,1	111	104	118
1993*	20,6	10,0	10,6	113	112	114

Tabela 7: Izobrazbena sestava zaposlenih na Obali v obdobju 1986-1992. Viri: Statistični podatki po občinah republike Slovenije. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezek: 13/1992; vir podatkov za leto 1993: Zavod za statistiko republike Slovenije. Opomba: * podatki za 30.6.1993, za druga leta pa za 31.12.

- indeksi: Slovenija = 100

Leto	Ljubljana			Primorska			S. Primorska			J. Primorska		
	Vis +Vs	Vis	Vš	Vis +Vs	Vis	Vš	Vis +Vs	Vis	Vš	Vis +Vs	Vis	Vš
1986	154	195	115	99	87	109	95	82	107	102	92	111
1988	155	197	116	98	87	109	96	84	107	101	92	111
1993*	143	179	110	93	85	100	85	76	93	102	96	108

Tabela 8: Izobrazbena sestava zaposlenih na Primorskem in v Ljubljani v obdobju 1986-1992. Viri: Statistični podatki po občinah republike Slovenije. - Ljubljana: Zavod republike Slovenije za statistiko, zvezek: 13/1992; vir podatkov za leto 1993: Zavod za statistiko republike Slovenije. Opomba: * podatki za 30.6.1993, za druga leta pa za 31.12.

V Ljubljani je bil leta 1993 vsak četrti zaposlen visoko ali više izobražen (26,2% delavcev z visoko ali višjo izobrazbo; od tega 15,9% z visoko, 10,2 z višjo), na Primorskem vsak šesti (16,9%, od tega 7,6% z visoko in 0,3% z višjo). Vendar je Ljubljana tudi v tem post-socialističnem obdobju nazadovala glede na slovensko povprečje. To je veljalo tudi za Primorsko kot celoto, čeprav je bil trend razvoja na Severnem Primorskem drugačen od tistega v primorju. To prikazujejo tudi podatki v naslednji tabeli.

V letih 1988-1993 je po deležu više in visoko izobraženih delavcev Severna Primorska še bolj občutno zaostala za slovenskim povprečjem (padec indeksa od 96 na 85), v Južni Primorski pa se je indeks še nekoliko dvignil nad slovensko povprečje (od 101 na 102).

4. "POSTSOCIALIZEM" ALI "KVAZI-POSTSOCIALIZEM"

Kako naj interpretiramo dobljene rezultate? Če bi živeli v razvojno dinamičnem okolju, bi opisano izboljšanje izobrazbene sestave zaposlenih gotovo razveselilo planerje družbenega razvoja. Pri razlagi tega fenomena v naši družbi pa je potrebna veliko večja previdnost. V zadnjih letih se pri nas dogajajo novosti, ki niso tipične za pretekli socialistični svet, pa tudi ne za kontinuirani kapitalistični razvoj na Zahodu. Vrata so se ljudem (na novo) odprla v t.im. "privatni sektor". Začelo se je prestrukturiranje med privatnim in družbenim sektorjem; za privatni tu nimamo podatkov o izobrazbeni sestavi zaposlenih, saj jih naša statistika zanj še ne zbira. Zato naj razpravo zaključim z razmišljanji, ki naj predstavljajo odpiranje dilem o možnih interpretacijah dobljenih rezultatov.

Predvsem se je potrebno zavedati, da se podatki nanašajo le na t.im. "družbeni sektor". Če želimo razumeti pomen dviga izobrazbene sestave zaposlenih v njem, verjetno ne moremo mimo nekaterih dejstev, ki kažejo, da se v kvalitativnem smislu še ni bistveno spremenil:

- Menežment je stabilen. Pri vseh bistvenih transformacijah podjetij na Zahodu zamenjajo menežment. V naši družbi na tem področju prevladuje stabilnost, saj v tem sektorju trenutno upravlja menežerski sloj, ki večinoma izhaja iz istih struktur, ki so gospodarile že v času socializma.

- Domači trg je še vedno močno zaščiten, zaprt pred tujo konkurenco in ga zato označuje močan državni intervencionizem. V teh pogojih se minimalna ekonomska učinkovitost (preživetje) dosega predvsem z administrativnim povezovanjem z vplivnimi centri moči zunaj podjetij, ne pa z razvojnim delom;

- Razvojno-raziskovalna dejavnost je šibka. To potrjujejo tudi podatki o razvojno-raziskovalnem delu na Obali, saj je le-to slabše organizirano kot v tehnološko neinovativnem času socializma; kadrovske je osiromašeno, v ekonomskem smislu pa je stanje na tem področju prav tako slabo kot pred desetletjem¹³.

- Vodstva podjetij praktično ne povprašujejo po najkvalitetnejši izobrazbi (ni povpraševanja po strokovnjakih z doktoratom znanosti in z magisterijem, kar je na Zahodu običajno, pa tudi ne po najuspešnejših diplomantih), štipendije iz gospodarstva so skorajda usahnile, na Zahodu običajnega permanentnega izobraževanja pri nas skorajda ni.

Naša družbena podjetja potemtakem nikakor niso organizacije z intenzivno razvojno dejavnostjo, pač pa so slejkoprej podobna lenobnim socialističnim podjetjem. Po naših izkušnjah je veliko kvalitetnih kadrov v zadnjih letih zapustilo družbeni sektor (sposobni računalničarji, pravniki, zobozdravniki...).

Ne zanikam možnosti, da je dvig izobrazbene sestave zaposlenih posledica skrbi gospodarstvenikov za

kvaliteto gospodarjenja. Ob upoštevanju omenjenih dejstev, pa se mi vendarle zdi bolj verjetna misel, da so kadrovske trendi bolj rezultat nadaljnje birokratizacije tega sektorja. Prav možno je namreč, da se danes dogaja to, kar je ugledni piranski partijski funkcionar pred desetletjem opisal nekako takole: "Kakšnega odvečnega delavca se iz proizvodnje še lahko rešimo, iz administracije pa zelo težko." Visoko in više izobraženi delavci, zaposleni v glavnem v administrativnih službah, imajo praviloma večjo družbeno moč kot nižje izobraženi. Možno je torej, da niso ohranili zaposlitev zaradi morebitne kakovosti in ekonomske potrebnosti, pač pa preprosto zato, ker se jih podjetje ni moglo "otresti". Možno je trditi, da ta sloj vztraja v družbenih podjetjih zgolj zato, ker jim taka zaposlitev kljub vsemu zagotavlja nekoliko večjo varnost in udobno neustvarjalno administrativno delo kot negotovi privatni sektor. Spodbud za osebni razvoj za sedaj družbeni sektor ne daje veliko, plače so nizke, dolgoročne perspektive zaposlitve pa (ob napovedanem lastninskem prestrukturiranju in očitni ekonomski neučinkovitosti) slabe. Dvig izobrazbene sestave zaposlenih je torej verjetno posledica odpuščanja najšibkejših, ki torej nosijo bremena "preobrazbe" gospodarjenja in ohranitve zaposlenosti administrativne "elite" ter je v končni instanci predvsem izraz birokratizacije podjetij ne pa kvalitativnega preskoka.

Ta birokratski sloj je verjetno neustvarjalen, saj izhaja iz našega šolstva, ki je že od časov avstroogrške usmerjen izrazito v držil, ne pa k spodbujanju ustvarjalnosti; dosedanja socialistična praksa mu tudi ni dala dovolj izkušenj na področju ustvarjalnosti; zato lahko menimo, da nima moči za soočanje s svetovnim gospodarstvom. Ima pa moč in željo preživetja, ki ga verjetno ne more doseči drugače kot z ohranjanjem "statusa quo" - ob močni podpori birokratske države.

Možno je torej sklepati, da so "izobrazbeno elitna" podjetja in organizacije v negospodarstvu vse prej kot spodbujevalci razvoja; možno je celo nasprotno, da so aktivni zaviralci procesa družbene preobrazbe.

Socializem je sedaj za nami. Toda ne v celoti. Minil je tisti njegov kvalitetni del, ki je pomenil zagotavljanje socialne varnosti ljudi. Preživel pa je, kot kaže, njegov trdoživejši, birokratski del - in kot elitni birokratizem.

13 Glej Zohil, Josip: Znanstvenotehnološka dejavnost v Sloveniji in obalnih občinah. - Primorska srečanja, 145/93, str. 311-315.

RIASSUNTO

Il contributo analizza i dati statistici sul grado di istruzione dei dipendenti nel settore sociale del Litorale capodistriano nel periodo 1976 - 1993, confrontandoli con quelli della Slovenia e del mondo industrializzato. Vengono comparati i trend di sviluppo del periodo 1976 - 1986 con quelli del periodo successivo. Alla metà degli anni Ottanta, il Litorale capodistriano superò la media repubblicana nei segmenti universitario e biennio universitario. Un rapporto mantenuto anche in seguito, ma soltanto grazie all'intensivo licenziamento di lavoratori con grado di istruzione inferiore. Nel settore dell'impiego di nuovi esperti, infatti, non raggiunse la media repubblicana. Si registra una tendenza alla decentralizzazione dei profili laureati da Lubiana nelle altre regioni. Nel periodo post - socialista, il grado di istruzione dei dipendenti cresce più rapidamente del periodo precedente, il che non vuol dire necessariamente una migliore qualità della gestione economica. E il ritardo della Slovenia rispetto al mondo industrializzato continua ad essere molto ampio (25 - 30 anni).

strokovno delo

UDK 78:929 Merku P.
929 Merku P.:78SEIZMOGRAFIČNI ODTISI KOSOVELOVE PESNIŠKE IZPOVEDI
V MERKÙJEVEM NOTNEM ZAPISU

Marija GOMBAČ

muzikologinja, Center za glasbeno vzgojo Koper, 66000 Koper, Galusova 2, SLO
musicologa, Centro di educazione musicale di Capodistria, 66000 Capodistria, Via Gallus 2, SLO

IZVLEČEK

Razmerje med besedo in glasbo, med skladateljem in besedilom ter njegovim pomenom je vse prej kot preprosto racionalno (p)opisovanje in razlaganje. Pričujoča razprava je soočenje z ustvarjalno potjo dveh primorskih umetnikov: skladatelja Merkuja in pesnika Kosovela - pri čemer je v ospredju skladatelj. Merkujeve in Kosovelove skupne miselne teme *Kras in kras, bor, ljubezen, umetnik, smrt, narod pa so narekovala samo strukturo dela.*

"...muzika, ki je najpopolnejša umetnost, da človeku še največ;
skozi tiste daljne zvoke zašumi vsemirje, srečanje duš,
daljna potovanja sanj, obup in resignacija,
upanje in veselje, vera in vdanost."¹

UVOD

Leta 1972 je Pavle Merku v uvodu h knjigi italijanskih prevodov Kosovelovih poezij zapisal: "Prvič sem Kosovelove poezije brał pred skoraj tridesetimi leti - skromno, na hitro pripravljeno izdajo iz leta 1927. Nikoli več jih nisem nehal brati. To je bilo usodno srečanje, odkritje bistvene, neizčrpne poezije, polne človečnosti in muzikalčnosti."² In ko jo je odprl, je našel med stranmi knjige majhno fotografijo Srečka na parah. "Ta fotografija mi je tako ljuba in jo tako čuvam, kot ne bom nikoli čuval nobene."³

Skladatelj Pavle Merku, človek nenavadnega delovnega poleta, sodi v krog najvidnejših ustvarjalcev povojne skladateljske generacije z Vladimirjem Lovcem,

Primožem Ramovšem, Janezom Matičičem, Lojzetom Lebičem, Jakobom Ježem, Darijanom Božičem, Ivom Petričem... V obsežnem opusu, ki ga je ustvarjal od leta 1947 dalje, se je v skoraj pol stoletja lotil številnih orkestralnih skladb za večje in manjše zasedbe, napisal je kopicno komornih, instrumentalnih in vokalnih del, s posebno ljubeznijo je ustvarjal z izhodišč v ljudski motiviki, ki jo kot etnomuzikolog dobro pozna, segel je tudi na področje scenske glasbe in opere. Napisal pa ni še nobene simfonije.

Pri proučevanju Merkujevega opusa je v trdno in zanesljivo pomoč skladateljeva bibliografija, ki je bila leta 1987 natisnjena v knjigi "Pajčevina in kruh", in knjiga o glasbi, jeziku in z biografskim intermezzom "Poslušam".⁴ Močno pa preseneča dejstvo, da je o skladatelju Merkuju tako malo objavljenega gradiva. Nekaj člankov v dnevnem časopisu in revialnem tisku ne more nuditi dovolj oprijemljivega vpogleda in prodora v Merkujevo ustvarjalnost. Ob tem pa še marsikatero skladateljevo delo vse do danes obstaja samo v rokopisu in je shranjeno v njegovem domačem arhivu v Trstu.

1 Srečko Kosovel, 3. pismo sestri Karmeli, datirano v Ljubljani 12. marca 1923; v: Zbrano delo, Tretja knjiga, DZS, Ljubljana, 1977, 487.

2 Pavle Merku, Presentazione; v: Srečko Kosovel, Poesie di velluto e Integrali, Traduzione Jolka Milič, L'asterisco, Trieste, 1972.

3 Pavle Merku, Grozna ogromnost, Večer poezije Srečka Kosovela, 28. maja 1984 na velikem odru Drame SNG v Ljubljani; prispevek objavljen v gledališkem listu: Emil Filipič, Altamira; SNG Drama, Ljubljana, sezona 1984/85, 27.

4 idem, Pajčevina in kruh, ZTT, Trst, 1987, str. 137-178 in Pavle Merku, Poslušam, ZTT, Trst, 1983.

Pri nastajanju pričujočega prispevka je bilo osnovno vodilo Merkùjevo razmišljanje, da je vsako glasbeno delo po svoje priča časa. "Toda medtem ko želijo nekateri skladatelji s svojim delom le prikazati ali celo dokazati današnjo resničnost in problematiko, želijo drugi - v skladu z načeli, ki so v umetnosti stara vsaj nekaj tisočletij - tudi kaj izraziti, pa čeprav le sebe, svoja čustva in svojo stisko: taki so tudi zrcalo časa. Sam se prištevam med poslednje: nisem torej pristaš one avantgarde, ki odreka umetnosti vsakršno sposobnost izražanja, izpovedovanja, komunikacije. Vendar se rad poslužujem vseh sredstev, ki jih ima današnji umetnik na razpolago, še celo najnovejših, ne da bi se zato odrekel kateremukoli od starih izraznih sredstev. Ali z drugimi besedami: sredstva se mi ne zdijo vredna pozornosti, pač pa velja vsa moja pozornost človeku: vsebini torej. In moja dela so namenjena ljudem: če je v njih vredna vsebina, jim bo še kdo prisluhnil, pa čeprav le nekaj redkih ljudi, ki jim umetnost pomeni nekaj več kot konzumno blago."⁵

Merkù in Kosovel sta ustvarjala v rodišču tragičnih tonov, ki so logična posledica brezmejne občutljivosti in ranljivosti obeh ustvarjalcev za vse stvari na svetu; za stvari, ki so človeka zaslužjevale in mrtvičile, za stvari, ki so izviraile iz specifičnega časa in prostora, v katerem sta živela in ustvarjala. Ustvarjalni osebnosti, Merkù in Kosovel, mestoma naravnost silovito zahrepenita ali po Krasu, ali po smrti, ali po odrešitvi, in ta silovitost izdaja njun osebni ton, njuno avtobiografsko razpoloženje.

Oba, pesnik in skladatelj, sta v delih izpovedovala svojo ne-srečnost, obupanost in resigniranost. Merkù je zaznave in podobe iz pokrajinskega območja ter tragiko svojega doživljanja tega sveta 'opremil' z glasbenimi sredstvi tako, da se v poslušalcu sprostijo podobna razpoloženja in doživetja kot v komponistu samem ob nastajanju kompozicije. Njegove skladbe so izpovedi osamljenega in ne ravno veselega mladega človeka, ki ne najde pomiritve, miru. So občutljivo drhtenje v iskanju lastnega jaza in globoko doživljanje valovanja razklane družbe.

Zanimivo je, kakšen je bil skladatelj, torej Merkùjev, odnos do pesnika, Kosovela, kako in zakaj je skladatelj izbiral posamezna besedila, kako je kot skladatelj pristopal k izbranemu besedilu, kako se je približal literarni predlogi, kakšni so bili razlogi in notranji impulzi, ki so spodbudili uglasbitev, miselne teme, v katerih se je ujel interes obeh umetnikov, kako skladatelj danes gleda na svoje minulo delo: vsa pozornost velja človeku, človeku: vsebini torej!

Pavle Merkù v svoji knjigi "Poslušam" zatrjuje, da je pisanje o glasbi najbolj nesmiselno početje, ki si ga glasbenik lahko omisli, in da glasbe ni mogoče misliti s sredstvi, ki niso glasbena. "Misliti, razpravljati, pisati kaj o glasbi, je absurd," je zapisal.⁶ Slog "ni zgolj tehnika, raba takšnih ali drugačnih kompozicijskih sredstev, marveč celoten skladateljev odnos do sveta in posebej do ustvarjanja. Vključuje /.../ tudi določeno estetiko in nazorske poglede. Četudi ta odnos ni vedno zavestno izoblikovan, razodeva nekatere temeljne poteze skladateljeve naravnosti, bodisi v duhovnost ali čutnost, subjektivnost ali objektivnost, racionalnost ali iracionalnost ipd., s čimer govori o umetnikovi nazorski, psihični in v splošnem osebni konstituciji."⁷

V zapisu so nekoliko obsežnejši Kosovelovi in Merkùjevi citati, pa tudi citati nekaterih drugih pomembnih avtorjev z literarnega in glasbenega področja. Pri izboru je pretehtala nadvse pomembna odločitev, da se dobesedno navaja razmišljanja tistih, ki so vedno znova zadevali v samo jedro obravnavane teme. To pa omogoča vzpostavitev 'neposrednega' stika z avtorji. Vse naše ideje, ki so po eni strani tudi proizvod racionalnega stremljenja, so lahko mrtve hipoteze, če jih ne oživljamo s 'krvjo živih src'. Pomenijo izraz živega, neposrednega življenja človeka, umetnika, ustvarjalca, zapisaovalca... Michel de Montaigne je zapisal: "Tuje misli mi služijo le za to, da svoje tem bolje izrazim."⁸

KOSOVEL JE BIL MERKÛJU USOJEN

Merkùjev skladateljski prvenec je nastal leta 1944. Pri sedemnajstih letih je napisal klavirsko skladbico, dolgo vsega nekaj taktov. Napisana je bila nerodno, saj se ni nikoli učil igrati na klavir. Takrat so nastali tudi trije samospevi na sentimentalna besedila Karla Široka iz zbirke "Jutro", ki je izšla leta 1920. Tri leta pozneje je Merkùja osvojil Srečko Kosovel za dolga desetletja njegovega ustvarjalnega življenja.

In kaj je skladatelj Merkù zapisal o zvenenju pisane besede? "Pisana beseda ne zveni, ne posreduje slušnega zadoščenja, je pa vendar konvencionalno znamenje za živo besedo in tihi bralec si jo lahko predstavlja v zvočni stvarnosti. Zato si tudi, ko berem karkoli, lahko pričaram ali skušam pričarati zven besed in zven odmeva v moji zvočni zavesti. Ni mi treba brati glasno 'Hrast, ki vihar na tla ga zimski trešne', da se dejansko zavem zvočne učinkovitosti tega stiha našega nacionalnega genija zaradi aliteracij in kopičenja soglasniških

5 Jože Koren, Vsa moja pozornost velja človeku, vsebini torej... (intervju s P. Merkùjem), Primorski dnevnik št. 37, Trst, 13. februar 1972, 5.

6 Pavle Merkù, Poslušam, ZTT, Trst, 1983, 10.

7 Ivan Klemencič, Ekspresionizem kot glasbeni slog, Muzikološki zbornik, XVII/2, Ljubljana, 1981, 33.

8) Michel de Montaigne, Eseji, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1960, 15.

eksplozij (st, tl, sk, tr) in šumov (hr, h, r, z, šn). Saj, ko beremo, prebrano tudi slišimo in skozi sluh toliko bolj cenimo, kolikor bolj je naš sluh vzgojen.⁹

V Merkùjevem skladateljskem opusu so največkrat uglasbene prav Kosovelove poezije. Skladatelj se je na tega pesnika, ki mu je še danes najljubši poet, navezal zaradi številnih razlogov. Čeprav sega, po izjavah samega Merkùja, njegova prva zavestna želja ko-bom-velik-bom-skladatelj v njegovo deveto leto, ko se je učil violine in je sklenil, da bo pisal skladbe, kakršne je pisal Corelli, se je z uglasbitvijo prvih Kosovelovih verzov, torej s skladbo za mešani zbor "Pesem s Krasa", dokončno zapisal skladateljski ustvarjalnosti in človekovemu glasu. "Od samega začetka moje skladateljske poti me je človeški glas začel pritegovati močneje kot glasbilo. In to prevladujoče zanimanje za glas je postalo konstanta, ki me je odtlej nenehno spremljala."¹⁰ "Toda, če me kdo vpraša, zakaj sem doslej tri četrtine svoje ustvarjalnosti posvetil vokalni glasbi, vam ne znam odgovoriti."¹¹

Znanih je šestnajstih Merkùjevih skladb na Kosovelove pesmi - od prvih poskusov komponiranja pa tja do 'Kosovelovega obdobja', torej do zadnjih Merkùjevih uglasbitev pesnikovih verzov:

1. Pesem s Krasa, za mešani zbor; 1947;
2. Veter, veter, deklica, samospjev za tenor in klavir, op. 2 št. 1; 1947;
3. Balada, samospjev za mezzosopran in klavir; 1949;
4. Kadar gre romar, trije Kosovelovi soneti za bariton in klavir (za bariton in godalni orkester) op. 31; 1959-1960:
  - Kadar gre romar,
  - Himna poeta,
  - Sebi;
5. Vezilo Srečku Kosovelu, za moški vokalni oktet; 1961:
  - Pesem št. X,
  - Kako lepo,
  - Ekspresionistična pesem;
6. Prijazna smrt, ciklus samospjevov za bas in klavir, op. 34; 1961-1964:
  - Želja po smrti,
  - O, saj ni smrti;
7. Eno besedo, kantata za recitatorja, moški zbor in orkester, op. 41; 1964;

8. Tri majhne kantate na stihe Srečka Kosovela, za mešani zbor in nekaj glasbil; 1965-1968:

- Nocoj smo,
- Golobčki,
- Kadar spoznaš:

9. Balada o narodu, za mešani zbor; 1985.

Prva Merkùjeva skladba na Kosovelove verze 'Pesem s Krasa': "Srečko Kosovel je bil sprva pesnik 'mojega' Krasa, poudarjam 'mojega', ker se nisem nikoli čutil Tržačana, temveč vedno Krašovca..."

"V prvih povojnih letih, ko sem se na ljubljanski univerzi učil slavistike in o počitnicah doma harmonije in kompozicije pri Ivanu Grbcu, sem še pisal kar precej samospjevov in doživel kako njihovo izvedbo. Še dvakrat sem segel po Širokove pesmi, sicer sem se navezal predvsem na pesnika, ki mi je začel pomenjati vrh slovenske poezije: in ta je Srečko Kosovel. V onih letih ga je malokdo bral, javnost ga je zamolčala, kritika malo cenila. Čakati je bilo še dvajset let, da ga ob izidu 'Integralov' vesoljna Slovenija odkrije."¹²

9 Pavle Merkù, Poslušam, ZTF, Trst, 1983, 103-104.

10 idem, Avtoportret skladatelja, tipkopis, Trst, 1984, 3.

11 idem, Skladatelj in besedilo, tipkopis, Trst, 1984, 1.

12 ibidem, 5.

"Jaz celo življenje 'ščijem proti vetru'.
To je moj glavni poklic!
Nisem čakal ne na Ocvirka in ne na Zdravca,
da mi povesta, da so Kosovelova besedila dobra!"¹³

Merkù je v uvodu knjige Kosovelovih pesmi v italijansčini "Poesie di velluto e Integrali" (Baržunaste pesmi in Integrali) zapisal, da gre za najbolj priljubljenega pesnika pri več kot ducatu skladateljev in da je "že več desetletij Kosovel slovenski pesnik, ki so ga največkrat uglasbili: Lieder, koralne pesmi in kantate z njegovimi besedili danes lahko štejemo v stoticah."¹⁴

"Bistvena za Kosovelov slog je preprostost. Ne išče posebnih sredstev za svojo izpoved, pa naj gre za opisovanje pokrajine, vtisov ali razpoloženj. Vse to je pripomoglo k temu, da so ga sprejeli za svojega tudi preprosti ljudje, ker jim je govoril neposredno, nenarejeno. Še prav posebej pa so taki teksti dobrodošli skladateljem, zato ni nič nenavadnega, da so ga toliko komponirali."¹⁵

Iz razpoložljivih podatkov žal še ni mogoče ugotoviti natančnega števila do danes uglasbenih Kosovelovih besedil. Skupno jih je vsekakor že več kot dvesto deset.¹⁶ Verze tega največjega primorskega pesnika je v glasbo prelilo prek petdeset komponistov. Nekatere pesmi so uglasbene tudi po večkrat. Za "Balado" (o brinovki) je Miran Košuta ugotovil, da je bila uglasbena kar desetkrat, ni pa (še) dosegla rekordnih dvajsetih priredb Prešernove "Kam". Kakorkoli, neizpodbitna je že tolikokrat zapisana trditev, da je Srečko Kosovel eden izmed slovenskih pesnikov, ki je bil največkrat 'prenesen' na notno črtovje. Vsaka kompozicija in vsak komponist pa je poglavje zase. Ivan Grbec, Karol Pahor, Marijan Lipovšek, Rado Simoniti, Marijan Gabrijelčič, Alojz Srebotnjak in Aldo Kumar so le nekateri izmed glasbenih ustvarjalcev, ki so segli po Kosovelovi liriki. Med temi skladatelji namenoma ni omenjen Pavle Merkù s svojimi šestnajstimi uglasbitvami, saj je več kot očitno, da je njegovo mesto v samem vrhu, takoj za Vilkom Ukmarjem, ki je uglasbil okrog petdeset Kosovelovih besedil.

Sicer pa je vsa Kosovelova poezija ena sama glasba in vsak verz je uglasbena tišina. "Kosovel pozna zvenenje besede, njeno intonacijo, njen timbre pa tudi, kako prestreza glasove iz narave, njeni vokali, soglasniki in zlogi so mu prava umetniška snov. ...v njih odmeva

vsa durovska in molovska skala."¹⁷

Kosovel je torej sintetik besedne ikonografije in pesniške glasbenosti, poglavitnih modusov slovenske moderne lirike našega stoletja. V njegovi poeziji je zveza z glasbo ne le povsem neizbrisna, ampak le-ta kar seva, bolje žari iz upesnenih besed, tako da ji zaradi tega pripada nepreseženi, absolutni vrh med vsemi slovenskimi pesniškimi opusi. "Murnova lirika potrjuje silovit čut za svetlobo in barvo, Župančičeva za svetlobo in muziko, Kosovelova združuje vse troje: svetlobo, barvo, zvok-glasbo. /.../ Zvok in barvo je ljubil kot lepoto po sebi, hkrati pa bil do obeh tudi 'agresiven', ju podrejal pesemskim idejam."¹⁸

Že leta 1977 je tudi Ivan Vrbančič v Glasbeni mladini ugotavljal, da je Kosovel "z opisovanjem Krasa, ljudi in njihovih medsebojnih razmerij nudil skladateljem izvrstno priložnost za glasbeno oblikovanje. Kot z nekaj potezami slikarskega čopiča so oblikovane Kosovelove pesmi in tu ima skladatelj lepo možnost poiskati še tisto, česar pesnik sicer ni povedal neposredno, pa je v pesmih vendarle navzoče. In prav to so znali nekateri skladatelji izvrstno izkoristiti."¹⁹

Komponist Vilko Ukmar je bil Kosovelu zelo blizu po svojih nazorih, po svojem čustvovanju in po umetniških težnjah. Uglasbil je na desetine besedil sebi zvočno-duhovno sorodne kraške duše. Takole je rekel: "Če mi tedaj - in to je moja težnja - uspe prav oblikovati to, kar se dogaja v človeški psihi, sem s tem upodobil tudi, kar se dogaja v zunanji naravi, in obratno. Srečko Kosovel je hodil isto pot. Torej spoj impresionizma in ekspresionizma, toda z eno veliko razliko, da pri tem odpade individualna samovolja. Če sem veren oblikovalec življenja, moram slediti postavam, ki vladajo v zunanji in notranji naravi, tudi estetsko... Hočem biti resničen in stvaren in mi izrazna sredstva niso namen; poslužujem se vseh, ki so danes na razpolago, le da dosežem svoj cilj. Zato pa prehaja poudarek mojega stila od izraznih sredstev na ideje, ki bi jih rad povedal in zaupal današnjemu človeku."²⁰

Celoten citat je naveden zato, ker je Ukmar v opredelitvi značilnosti svojega kompozicijskega postopka nazorno pokazal tudi svoj odnos do Kosovelove poezije. Neizpodbitno dejstvo je namreč Ukmarjevo priznanje, da je Srečko Kosovel njegov najljubši pesnik, in kar je, najboljšega ustvaril na vokalnem področju, je ustvaril prav na verze Srečka Kosovela. Ob tem je potrebno še

13 Izjava Pavla Merkùja na skladateljevem domu v Trstu, Via Rosetti štev. 113, dne 17. januarja 1994. V nadaljevanju besedila označeno le z *).

14 Pavle Merkù, Presentazione; v: Srečko Kosovel, Poesie di velluto e Integrali, Traduzione Jolka Milič, L'asterisco, Trst, 1972, 31.

15 Ivan Vrbančič, Kosovel in glasba, Glasbena mladina, št. 6, Ljubljana, 3. junij 1977, 8.

16 Miran Košuta, In beseda je nota postala..., Primorska srečanja, 1993, štev. 49, 642.

17 Franc Zdravec, Srečko Kosovel 1904-1926, Založba Lipa in ZTT, Koper, Trst, 1986, 292.

18 ibidem, 293.

19 Ivan Vrbančič, Kosovel in glasba, Glasbena mladina št. 6, Ljubljana, 3. junij 1977, 9.

20 ibidem.

opozoriti na podatek, da je ena izmed prvih Ukmarjevih skladb prav uglasbitev Kosovelove pretresljive upodobitve revščine in lakote: "Starka za vasjo".

Tu se moramo vprašati, ali je ta Ukmarjeva skladba tudi prva uglasbitev Kosovelovega besedila sploh? Dosegljivi podatki navajajo na sklep, da je res tako. Samospev "Starka za vasjo" za bariton in klavir je Ukmar napisal še kot študent v letu 1927, torej leto po Kosovelovi smrti in v letu Merkušjevega rojstva. Prisljuhnil je Kosovelovi poeziji trpke bolečine in temnih slutenj. Ukmar je ponovno segel po istem besedilu še leta 1982, ko je po naročilu festivala "Revolucija in glasba" napisal ekspresionistično kantato za bariton solo, triglasni mladinski zbor in orkester "Starka za vasjo". Skladatelja je ponovno prepričalo baladno razpoloženje, ki se prepleta z idealističnim vizionarstvom: nasprotje med surovo resničnostjo otroške lakote in sanjami. Kakor za Kosovela tako je tudi za Ukmarja značilna iskrena prizadetost nad tedanjim svetom. Merkuš jima nedvomno stoji ob boku!

Merkuš o Kosovelu: "Skladatelji so torej prepoznali izbruh moderne muzikaličnosti njegovega verza in jih je očarala človeška vsebina njegovih pesniških stavkov, razumeli so Kosovelovo poezijo mnogo pred uradnim priznanjem in pred pravo mrzlico, ki je bralce zajela v zadnjem desetletju in zaradi katere lahko Kosovela smatramo za najaktualnejšega, najtenkočutnejšega in najbolj priljubljenega slovenskega pesnika v tem našem grenkem stoletju."²¹

"Spominjam se 'kulturnih' omizij pri Čadu v Ljubljani ob sobotah popoldan. To je bilo po letu 1952, ko sem že poučeval na tržaškem liceju. Pri srečanjih so bili Gspan, stari Slodnjak, Dragec (Dragotin Cvetko; op. p.) in še eden ali dva. In sem nekajkrat šel in je bilo čudovito. To so bila poletna 'kavarniška omizja na odprtem'. Posebno žolčne so bile debate z Antonom Slodnjakom, saj je bilo dovolj, da si mu omenil kakšno tematiko, ki mu je bila odurna, in vsi smo vedeli, katere teme so bile to, da se je razpištočil in nato govoril o tem dve uri. Ampak - takrat sem spoznal Slodnjaka in s Slodnjakom sva govorila o Kosovelu!"

Nedvomno drži, da je večina Slovencev začela spoštovati in ceniti Srečka Kosovela šele po letu 1967, ko je pri Cankarjevi založbi v Ljubljani izšla knjiga "Integrali '26", h kateri je čez sto strani uvoda napisal Anton Ocvirk: "Ne poznam v našem stoletju lirika, ki bi bil moral tako dolgo čakati, da se nam razodene v celoti, takšen, kakršen je bil po bistvu /.../ Zaviralnih sil, ki so desetletja in desetletja onemogočale, da bi se mu bili dokončno približali, ni bilo malo: najprej čas, v katerem je doraščal in mu je bil vse prej kot naklonjen, nato leta od njegove smrti do druge svetovne vojne, ki so tiščala

k tlom vso njegovo generacijo /.../ zatem usoda njegove zapuščine, ki pravzaprav ni bila raziskana skoraj do naših dni, in naposled pesnik sam, ki ni dal do sebe nikomur, niti svojim najbližjim."²²

Literarnega zgodovinarja, teoretika in kritika Antona Ocvirka je Merkuš dobro poznal, čeprav je bil dvajset let mlajši. Bila sta soseda in sta se velikokrat pogovarjala tudi mimo univerze, še na domačem dvorišču, tako kot govorita sicer profesor in študent, pa vendar nekoliko bolj intimno. Kljub temu, da je bil Anton Ocvirk tako rekoč Kosovelov vrstnik, bil je le tri leta mlajši (rojen 23. marca 1907 v Žagi pri Bovcu), mu je bil vrsto let skrajno nenaklonjen, tako v študijskih letih kakor kasneje kot univerzitetni profesor. Kot skrajno ambiciozen in sposoben študent je v Kosovelu videl ali zgolj slutil tekmeča brez pardona in ga zato ni maral. Pavle Merkuš se spominja, da sta z Ocvirkom vrsto let, vse tja do Ocvirkove smrti v začetku leta 1980, ure in ure razpravljala o Kosovelu. Ocvirk mu je sam priznal, koliko napora je vložil v svoje delo, da je Kosovela osvojil, spoznal in priznal kot velikega ustvarjalca. "Ocvirk je z izdajo 'Integralov', kakor pravijo Izolani, 'kalau brageše', in od takrat naprej so vsi priznali Kosovela," je prepričan Merkuš.

"V sočrealistični Ljubljani je veljal kot glavni živeči pesnik, kot glavni pesnik prve polovice stoletja, Alojz Gradnik, ki sem ga tudi osebno poznal. Bil je razgledan in zanimiv človek, pesnik in politik. Saj sem tudi kakšno njegovo uglasbil, mimogrede... čeprav ne dosti. Vendar sta si Kosovel in Gradnik predstavljala dva nasprotna svetova in ni bilo možnosti konfrontacij med njima: ne kulturne, ne politične, ne človeške, ne nič... Pred Ocvirkovimi 'Integrali' nas ni bilo deset ljudi, ki smo dali vse na Kosovela. V glavnem pa smo bili Alfonz Gspan, Lino Legiša, Boris Pahor in jaz. Z vsemi sem se tudi osebno poznal in sem se z njimi leta in leta videval in debatiral o Kosovelu. Alfonz Gspan je eno leto po Srečkovi smrti uredil in izdal zbirko njegovih pesmi. Zbirka je dobra, vendar nebogljenja in vse pesmi v tej zbirki so bile popravljene od Stanota. Jaz sem iz tiste zbirke črpal vse! Potem je Ocvirk leta 1931, torej štiri leta pozneje, izdal zbirko, ki sem si jo jaz kot študent nabavil v antikvariatu. Bila je izredno zanimiva zaradi uvoda. V tem uvodu Ocvirk anticipira vse to, kar je priznal 36 let pozneje. Hote ali nehote! Obe zbirki sta močno okrnjeni in nezadostni. In vendar - nekaterim ljudem sta zadostovali le ti dve zbirki in v njih smo začutili velikega Kosovela..."

"In potem je sedeminsdesetega leta Ocvirk izdal 'Integrale' in se je kar naenkrat vsa Slovenija odločila za Kosovela in ga priznala kot največjega v tem stoletju, vsaj po Župančiču. Se mi je zdelo malo za malo! Postali

21 Pavle Merkuš, *Presentazione*; v: Srečko Kosovel, *Poesie di velluto e Integrali*, Traduzione Jolka Mišič, L'asterisco, Trst, 1972, 32.

22 Anton Ocvirk, *Srečko Kosovel in konstruktivizem*; v: *Integrali '26*, 2. izdaja, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1984, 5.

smo plen uradne Ljubljane. Uradna Ljubljana - to so danes vsi ustvarjalci. Tudi skladatelji, ki niso nikdar razmišljali o kulturnih problemih, so spoznali Kosovelove čudovite verze in jih uglasbili. Prav vsi so ugotovili, da so čudoviti za uglasbitev, ker nihče ne pričakuje od skladatelja, da je razgledan, da razmišlja tudi o problemih, ki niso glasbeni problemi. Dvomim, da imajo vsi ti ustvarjalci tudi zelo jasen odnos do literature in do Srečka, ne verjamem! Zato je toliko uglasbitev! Ko so se vsi po vrsti lotili 'Integralov', sem jaz nehal s Kosovelom. Ne zato, ker sem svoje v zvezi s Kosovelom že nekako izčrpal, ampak zato, ker sem mislil, če vsi drugi pišejo Kosovela, bom jaz raje Makarovičevo. Jaz celo življenje 'ščijem proti vetru'. To je moj glavni poklic! Jaz nisem čakal ne na Ocvirka in ne na Zdravca, da mi povesta, da so Kosovelova besedila dobra!"

"Imel sem prav, ker sem uglasbiljaval Kosovela, ki je bil v tistem času 'figlio di nessuno', saj sem anticipiral to, kar zdaj pišejo vsi drugi." Merkù se je s Kosovelom zapisal vokalni glasbi in ji ostal zvest do danes!

"Pri besedilih sem bil vedno zelo izbirčen: nikoli se nisem lotil besedila, ki je bilo še tako lepo in dobro, če me ni pesem naravnost prevzela. Moral sem čutiti, da me je kaka pesem osvojila, da sem jo začel čutiti kot svojo."²³

Pri pregledu Merkùjevega glasbenega opusa - predmet pričujoče obravnave so samo njegove uglasbitve Kosovelove poezije - zasledimo veliko enotnost v vseh stvaritvah in neverjetno zvestobo skladateljskemu moralnemu in etičnemu svetu, kateremu pripada in iz katerega izhaja. Ves čas kljubuje trenutni in kratkotrajni modi. Sam pravi, da je njegovi veri v umetnost in človeka tuj vsakršen ekstremizem: "Kolikor morem sam presojati o svojem delu, menim, da predstavlja moja novejša glasba milejšo in uravnovešeno pot sredi današnje slovenske in neslovenske glasbe. Ne pripadam nobeni struji. Kritika me seveda lahko opredeli po sredstvih, ki jih rabim, po vsebini del, po govorici ali po katerikoli drugi značilnosti. Sam si pa prizadevam biti predvsem jaz,"²⁴ je skladatelj priznaval že leta 1965, vendar te njegove trditve veljajo še danes.

Čeprav je Merkù že v zgodnjih delih izpovedoval kritična stanja in doživetja, sprva še ni 'imel' dovolj lastnih izraznih sredstev (znanja kompozicije), in si je pomagala z opiranjem na vzornike. Z vedno boljšim obvladovanjem glasbenih prvin, razčlenjevanjem in trdnim

študijem je njegov ustvarjalni zanos dolgo, a vztrajno dozoreval. Od kompozicije do kompozicije je postajal izvirnejši in globlji izpovedovalec, ki je vedno bolj izrazil opuščaj očitne tuje vplive in vzore ter črpal zgolj iz sebe. Nenehno si je prizadeval, da bi se dokopal do znanja in do svoje, (zanj) prave resnice. Na ustvarjalno-skladateljski poti je presegal svoja učitelja Ivana Grbca, ki se je gibal v klasično-romantičnih okvirih, in Vita Levija, ki ga je seznanil z Igorjem Stravinskim.

MISELNE TEME

Komponist, ki 'besede spreminja v glasbo', se mora soočiti s problemom razmerja med sporočilnostjo izbrana besedila in glasbo. Skladatelj Merkù zagotavlja, da mu njegova 'kulturna formacija' ni nikoli dovolila, da bi mu besedilo služilo kot pretveza. "Nasprotno sem iskal vedno besedila, ki so bila umetniško na višini in ki so povrhu še v celoti ustrezala mojemu okusu, mojemu trenutnemu razpoloženju, mojim nazorskim in kulturnim idejam."²⁵

In kako poteka Merkùjev proces 'osvajanja' posameznega besedila, preden ga kot skladatelj uglasbi? Pravi, da tak postopek včasih traja dolgo, včasih pa se to zgodi zelo hitro. V nekaterih primerih je že pri prvem branju kake pesmi dobesedno slišal, kako zveni v njem: "Bral sem jo tolikokrat, da sem jo kar stalno obnavljal na pamet. In ko se je tako ugnezdila v mojo notranjost, ko sem jo čutil že kot svojo, je vsaka taka pesem jela zadobivati zvočno podobo. Zato sem včasih napisal kako vokalno skladbo kot obseden, dokler ni moj zapis na papirju točno odgovarjal oni zvočni podobi, ki sem jo že do nadržnosti slišal z notranjim ušesom; včasih pa sem se trudoma, nekajkrat kar mukoma prebil do realizacije zvočne podobe, ki je počasi nastajala, se spreminjala, zadobivala stvarno podobo le pri poskušanju in popravljanju."²⁶

Le malokdo med slovenskimi ustvarjalci se je čustveno in duhovno tako očitno navezal na rojstno pokrajino, kakor sta to storila Kosovel in Merkù. Na Krasu sta se rodila, na Krasu sta živeła... Nekateri pojmi in predmeti, ki predstavljajo tipiko kraških motivov in so specifična Kosovelove paradigme krasa in Krasa, ki jo je osvojil tudi Merkù, se v uglasbenih besedilih pojavijo skupno kar petinpetdesetkrat: sam 'kras' enajstkrat, 'drevesa' enaindvajsetkrat, 'ptice' osemkrat in 'veter' šestnajstkrat.

Srečko Kosovel je zapisal, da je pokrajina tista, "ki da človeku svetovni nazor; v njej se razrastejo nevidni

23 Pavle Merkù, Skladatelj in besedilo, tipkopis, Trst, 1984, 6.

24 idem, Kaj pravi Pavle Merkù?, Novi list, Trst, 1984, 6.

25 idem, Avtoportret skladatelja, tipkopis, Trst, 1984, 10.

26 idem, Skladatelj in besedilo, tipkopis, Trst, 1984, 6-7.

Med stranmi knjige je Merkù našel majhno fotografijo Srećka na parah. "Ta fotografija mi je nekako ljuba in jo tako čuvam, kot ne bom nikoli čuval nobene... Kosovela čutim močneje in bolj neposredno od kateregakoli drugega pesnika... To je bilo usodno srečanje, odkritje bistvene, neizčrpne poezije, polne človečnosti in muzikalčnosti."

duševni sokovi v konkretne oblike, v njej zadobe svoje plastično lice. Seveda je njen vpliv dvojen: ali poplavi človeka ter mu da čisto svoje lice, brez katerega ni on več on, ali samo pobarva njegovo življenje, mišljenje, čustvovanje.²⁷

"Tudi sam sem ljubil Kras, čeprav meščan, sem se vedno čutil Kraševca in sem prav na osrednjem Krasu doživel pomembne življenjske trenutke. /.../ Ta mladi pesnik je umel peti, razmišljati, izpričevati, izpovedovati tako, da me je z vsako pesmijo prevzel in mi je posredoval besede, kakršne sem sam iskal za svojo glasbo."²⁸

Zaradi specifične kraške lepote in zaradi vojne, na katero sta oba zelo prizadeto reagirala, Merkùjeva individualna glasbena poetika ni mogla biti le čustvena barvitost kraške pokrajine. Je veliko več! Sicer pa o nobeni Merkùjevi stvaritvi ne moremo reči, da je nastala zgolj iz užitka ob pogledu na ljubljeno pokrajino ali na dogajanje v njej. Vsaka beseda, vsaka nota je odkrivanje trpljenja, bojazni in trepeta.

Motiv 'življenja' in 'smrti' in vsi njegovi pomeni magnetizmi, ki se po Kosovelu lahko dogodijo v prirodi, na Krasu, v letnem času, doma ali v tujini, ob človeku ali v njem, pod drevesom ali v borovih krošnjah, na podstrešju ali na morju, med narodom..., je močna in poglobljena vez, ki v enem osišču združuje oba umetnika. Bi bila pretirana trditev, da je na dnu skoraj vsakega Merkùjevo-Kosovelovega razmišljanja motiv smrti? Morda. Dejstvo je, da fenomen (pa tudi fenomenalnost) 'biti' izvira iz človekovega spoznanja, da je smrten. Od tod sledi, da je dialogiziranje med smrtnim in bivanjskim motivom zgolj nujna posledica. Smrt in življenje sta tu, nenehno z roko v roki, pa čeprav v umetniški duši hodita zdaj vzporedno, zdaj v protipostopu.

Skupno 81-kratni uporabi verbuma 'biti' moramo pristeti še 44 besed, ki tako ali drugače nosijo konotacijo 'smrti', in 30 besed, ki jih lahko uvrstimo v ponazarjanje 'življenja': tako dobimo povsem nazorno podobo Merkùjevega izbora med Kosovelovimi poezijami in njegovega (s tem pa tudi skladateljevega) razpoloženjskega stanja.

Ekspresionistični umetnik je pri svojem dojemanju in upodabljanju sveta izhajal "iz visoko vrednotenega čustva, iz vsega intuitivnega, fantazijskega, tudi ekstatičnega in eruptivnega, pa podzavestnega, človeško prvotnega in neposrednega pred razumskim. Razum mu pomeni le manjši in manj pomemben del človekove zavesti," /.../ umetnik postavlja v ospredje "resničnost čustva, ki bist-

veno označuje človeka in njegovo psihično in posebej moralno življenje."²⁹

Pesnik Kosovel in skladatelj Merkù - oba sta skozi smrt gledala v neskončnost, v kozmos. Ker pa je Kosovel živel v senci smrti, je svoje življenje ideologiziral, da bi mu vdihnil večnost. Leta 1925 je v pismu Fancici Obidovi - Mirjam razmišljal takole: "Človek mora preko mostu nihilizma na pozitivno stran. Dva fakta sta v življenju: življenje in smrt. Več jih ni. Saj pravim: piše se o tem težko. Jaz čutim v sebi veliko silo ravno vsled tega, ker mi Smrt ne more ničesar vzeti. Absolutno ničesar. Tudi mojih ciljev ne more odstaviti. Če jih ne oznanjam jaz, jih bo kdo drugi. V kozmosu ne propade nič. Najmanj ideje. Če jih je življenje rodilo, jih je rodilo za življenje, ne pa za smrt. Vem, da čutite, da sem malo nervozen. Nič ne de. Danes je stoletje nervoznih. Kako bi ne bil nervozen? V nervoznosti spoznavam reči, ki jih ljudje ne bodo spoznali stoletja. Nervozen človek je medij kozmičnih tragedij."³⁰

Miselne osnove ekspresionistično usmerjenega ustvarjalca odklanjajo pozitivizem in materializem 19. stoletja. Umetnika pritegujejo predvsem človek ter božje in mistično. "V skladateljevi notranjosti prihaja do intenzivnega čustvenega življenja in koncentriranja nanj. Njegovo psihiko označuje pogosto potencirano čustvo, podton močne napetosti, posebej pa stanja duševne vznemirjenosti, razdraženosti, afekta, agresivnosti, nervoznosti, pa tudi vitalizma, ki jih prekinjajo redkejši trenutki pomiritve ..."³¹

Kosovelove pesmi najbolj učinkovito in doživeto pojejo o človekovem trpljenju v sodobnem svetu, o kaosu in katastrofi, kličejo k odrešitvi, k rojstvu novega človeka in novega etosa. Silna napetost, katastrofe, kriki smrtne groze, občutje kaosa, kriza jaza, shizoidna stanja in podobno so že sicer priljubljene teme ekspresionizma. Te pesmi, ki niso več podoba zunanjega sveta, temveč duhovni obraz samega pesnika, upodabljajo človekovo življenje in svet skozi duhovno naravnost. Zato je poleg subjektivizma "prav poduhovljenost tisti ves čas skupni imenovalac, brez katerega si ekspresionističnega izraza ne moremo zamisliti."³²

V Kosovelovih pesmih, ki jih je uglasbil Pavle Merkù, je kar triinštiridesetkrat omenjena 'samota', bodisi direktno ali pa v sopomenskih opredelitvah. Izrazi iz tega pomenskega polja objektivno odsevajo notranjost, torej dušo človeka-pesnika, ki se kot individuum bori za svoje ideale, saj bi želel, da bi bil svet in življenje drugačno, kot je. Zato se prepušča umetnosti

27 Srečko Kosovel, Alojzij Gradnik, Zbrana dela, Tretja knjiga, Ljubljana, DZS, 1977, 1037.

28 Pavle Merkù, Skladatelj in besedilo, tiskopis, Trst, nov. 1984, 5.

29 Ivan Klemenčič, Ekspresionizem kot glasbeni slog, Muzikološki zbornik, Ljubljana, 1981, stev. XVII/2, 37.

30 Srečko Kosovel, 30. pismo Fancici Obidovi, datirano 12. julija 1925; v: Zbrano delo, Tretja knjiga, DZS, Ljubljana, 1977, 398.

31 Ivan Klemenčič, Ekspresionizem kot glasbeni slog, Muzikološki zbornik, Ljubljana, 1981, stev. XVII/2, 34.

32 ibidem, 35.

in v njeni uresničitvi, njenem utelešenju vidi smisel svojega bivanja, se torej lahko samorealizira samo skozi njo.

Ena bistvenih resnic, ki jih skladatelj Merkù vidi v besedah skladatelja in prijatelja Luigia Dallapiccole, je, da mora mladi umetnik vedeti, da je med vsemi možnostmi, ki ga lahko doletijo v življenju, tudi možnost osamelosti, kar pa sploh ne pomeni pomanjkanja stikov z dušo ljudi.³³ Skladatelj Merkù v poglavju "Osamelost in odtujenost" v svoji knjigi "Poslušam" ni gledal na 'osamelost' kot na odljudnost, egoizem ali nemoč, ampak kot na nekaj, kar izhaja zgolj iz potrebe po 'branju notranje knjige'. In gorje umetniku, ki bi se odpovedal temu branju notranje knjige, saj bi "neizprosno zgubil svojo človeško resnico in s tem zapravljal možnost, to resnico posredovati ljudem. Osamelost, na katero mora skladatelj računati, če se noče odpovedati 'nadvse tenkočutnemu branju notranje knjige', je življenjski pogoj, ki ga sam sprejme."³⁴

Poezija Srečka Kosovele in glasba Pavla Merkùja sta elementarni izraz življenja njenih avtorjev. Pesnik je svoje skladbe=pesmi najprej živel in jih šele nato izpovedoval v verzih. Skladatelj je svoje pesmi=skladbe najprej živel, šele nato pa jih je vpisoval v notno črtovje. Pri obeh lahko dobesedno čutimo voljo, izhajajočo iz konkretnega življenja, ki hrepeni proč od ustaljenih vzorcev vsakdanje 'biti'. Kot pribito velja to za tematiko Krasa, smrti in življenja, ljubezni in ljubezni, človeka in boga... Skratka - za vse.

Ob nenehno prevladujočem negativnem razpoloženju, že kar obupu, pa bralca/poslušalca tako pri branju poezij kakor tudi pri poslušanju skladb neprestano preveva občutje neizmernega hrepenenja, ki veje iz teh umetnin in naravnost vpije po rešitvi iz kaotičnosti tako individualnega kot družbenega življenja. Človekova/umetnikova duša, ki vseskozi teži k lepoti in sreči, je osredotočena na hrepenenje. In prav ta fokus prevzame vlogo konstante. Mar ni ravno Kosovel zapisal: "...koder je hrepenenje, tam je dom in lepota. Človek brez hrepenenja bi bil vaza brez roz."³⁵

Merkùjeva besedno-kompozicijska naravnost je torej odlična v miselnih temah: 'kras' (56-krat), 'smrt' (44-krat), 'samota' (43-krat) in 'življenje' (30-krat). Skladatelj Merkù je svoja in Kosovelova razmišljanja amalgamiral v glasbena občutja. Tematska podlaga je vsekakor osamljenost plemenitega, trpečega mladega človeka, ki misli na dom, na usodo, na poslanstvo umetnika, na narod... in takrat postane razpoloženje zaostreno, na mesto harmonije stopi rezko in tesnobno izražanje, ki se lahko sprevrže v klic, še pogostejše v krik.

Pavle Merkù ni niti enkrat uglasbil Kosovelovega

verza, v katerem bi pesnik govoril o ljubezenskem čustvu do matere, očeta ali družine. Dejstvo je, da je pri Kosovelu ob ljubezenskem motivu 'ženske' ves čas navzoče močno čustvo do matere, ki je celo močnejše kot čustvo do 'ljubice'. Franc Zadavec o Kosovelu zatrjuje, da "sta se mu misel in beseda v pesmih in drugih oblikah tolikanj intenzivno vračali k materi kot v slovenski literaturi samo še Cankarju."³⁶

Merkùjeva mati je umrla, ko je bil bodoči skladatelj star šestnajst let. Te tematike se očitno ni lotil zato, ker je ni potreboval, pa tudi zato, ker ni želel potoniti v solzavost in sentimentalizem. Komponist Merkù se je lotil Kosovelovih ljubezenskih verzov samo pri dvajsetih letih v pesmi "Veter, veter, deklica" leta 1947 in natanko dvajset let pozneje, ko je napisal "Golobčke". Oba ustvarjalca sta namreč mnogo bolj čustveno reagirala na drugačno problematiko.

"LJUBIM ČLOVEŠTVO, A SOVRAŽIM LJUDI"

(Pavle Merkù)

Srečko Kosovel je glasbo postavljala v sam vrh ustvarjalnega univerzuma in o njej razmišljal kot o najbolj čisti umetnosti. Kosovel in Merkù sta rastle v družinskem okolju, ki je bilo povsem vdano muziciranju. Njuni prvi življenjski spomini so vezani prav na glasbo, ki sta jo poslušala v družinskem krogu. Obema je bila glasba tisti življenjski okvir, v katerem sta se že od majhnih nog počutila doma. Rastla sta ob muzikalnih starših in sorodnikih, ki so 'prebirali' klavirske tipke, peli in otroke vodili na koncerte. In ne nazadnje - oba sta kot otroka igrala violino.

Pesnik Kosovel je bil sprva 'glasbenik': učil se je violine, a ga je usoda pripeljala med literate. Vendar je ostal v pisani besedi vseskozi 'glasbenik'. Razmišljal je celo o tem, da bi sam skomponiral 'Goriško rapsodijo', ki bi jo oprl na goriško glasbeno folkloro in na sončni tip pokrajine, a tega načrta ni nikdar uresničil. Skladatelj Merkù, vseskozi raznosmerno angažirana osebnost, se je v otroških letih učil violine in Corellijeve sonate so bile njegova prva ljubezen, vendar je potem doktoriral na rimski univerzi iz lingvistike.

Vsa Merkùjeva kompozicijska ustvarjalnost izžareva dolgoletno trdo delo in vztrajen študij. Kompozicije niso le zlata zrna, ki bi bila odkrita zgolj slučajno. Odgovore na vprašanje, ali so uglasbitve Kosovelovih pesmi tudi najboljše iz Merkùjevega prebogatega in svojstvenega opusa, pa bodo še morala ugotoviti proučevanja v

33 Luigi Dallapiccola, *Kompositionsunterricht und neue Musik*; v: Melos, 1949, št. XVI, 9.

34 Pavle Merkù, *Poslušam*, ZTT, Trst, 1983, 15-16.

35 Srečko Kosovel, 4. pismo sestri Karmeli, datirano v Ljubljani 20. aprila 1923; v: Zbrano delo, Tretja knjiga, DZS, Ljubljana, 1977, 489.

36 Franc Zadavec, *Srečko Kosovel 1904-1926*, Založba Lipa in ZTT, Koper, Trst, 1986, 75.

prilagodnosti. Navadno le malokateremu sodobniku pri-
sodimo pravi talent, ki se skriva v njem.

V strukturi pričujočega zapisa sta v mozaično mrežo
prepletena dva umetnika - Pavle Merkù in Srečko Ko-
sovel, pomembna slovenska ekspresionista. Njuna du-
hovna nastrojenost - prizadevanje za resnično Lepoto, ki
bo zdaj zdaj stopila v življenje - je narekovala mrežno
strukturo, saj je (tudi njun) ekspresionizem metafizičen:
ker hoče dojeti nikoli dosegljivo Lepoto direktno, koraka
z mislijo, ni obširen kot poljana, ampak intenziven. V

ekspresionizmu ni Resnice, ampak samo Nadresnica, ki
ni samo misel, ampak čustvo. Dejstvo je, da skladatelj
še živi, da je njegova ustvarjalna pot še odprta in še
vedno išče svoj izpovedni izraz.

Temu zapisu dodajmo še misli Srečka Kosovela: "A
razvoj gre dalje: življenje ne zahteva le hipne odrešitve,
odrešitve ene generacije, marveč rešitve človeštva. Člo-
vek ne pomeni cilja odrešitve, ampak postane temelj
odrešitvi, pogoj novemu dobremu razvoju..."³⁷

RIASSUNTO

Agli inizi della sua carriera, il compositore Pavle Merkù trovò un primo punto di riferimento nelle opere di quei due poeti che meglio conosceva: Karel Širok era un amico di famiglia che Merkù conosceva di persona, mentre Srečko Kosovel era il cantore del Carso e la sua poesia lo aveva incantato sin dall'inizio. Benché fosse nato a Trieste e fosse originario di Vipacco, Merkù si sentiva carsolino da sempre. Come compositore affrontò sempre esclusivamente quelle poesie che sentiva più intimamente. In esse incontrava quesiti esistenziali ed esperienze che spesso sentiva proprie. Le tante poesie musicate da Merkù delineano il vero volto del compositore: gli inizi affrontò testi impressionistici, più tardi invece prevalsero quelli di carattere espressionistico. Nonostante il suo approccio contenuto, lo zelo e l'entusiasmo del compositore per ogni singola nota non risulta assolutamente sminuito.

LITERATURA

Merkù, Pavle, Poslušam, ZTT, Trst, 1983.

Merkù, Pavle, Pajčevina in kruh, ZTT, Trst, 1987.

Merkù, Pavle, Avtoportret skladatelja, tipkopis, Trst, 1984.

Merkù, Pavle, Skladatelj in besedilo, tipkopis, Trst, 1984.

Kosovel, Srečko, Integrali '26, Ocvirk Anton, Srečko Ko-
sovel in konstruktivizem, Cankarjeva založba, Ljublja-
na, 1984.

Kosovel, Srečko, Zbrano delo, DZS,

Prva knjiga, Pesmi, Ljubljana, 1946, Ljubljana, 1964,

Druga knjiga, Integrali, Pesmi v prozi, Črtice, Dodatek,
Ljubljana, 1974,

Tretja knjiga, I. del, Članki, eseji, ocene, pisma, dnev-
niki, Ljubljana, 1977,

II. del, Dodatek I., Dodatek II., Ljubljana, 1977.

Kosovel, Srečko, Pesmi in konstrukcije, Gspan, Alfonz,
Opombe, Lino Legiša, Srečko Kosovel, Mladinska knji-
ga, Ljubljana, 1977.

Kosovel, Srečko, Poesie di velluto e Integrali, Merkù,
Pavle, Presentazione, Traduzione Jolka Milič, L'aste-
risco, Trst, 1972.

Zadravec, Franc, Srečko Kosovel 1904-1926, Založba
Lipa in ZTT, Koper, Trst, 1986.

Obdobja 5, Obdobje ekspresionizma v slovenskem
jeziku, književnosti in kulturi, Mednarodni simpozij v
Ljubljani od 30. junija do 2. julija 1984, uredil Franc
Zadravec.

Klemenčič, Ivan, Ekspresionizem kot glasbeni slog,
Muzikološki zbornik, XVII/2, Ljubljana, 1981.

ijavec, Andrej, Slovenska glasbena dela, DZS,
Ljubljana, 1979.

Chevalier-Gheerbrant, Slovar simbolov, Mladinska knji-
ga, Ljubljana, 1993.

Kralj, Lado, Literarni leksikon, Študije, Trideseti zvezek,
DZS, Ljubljana, 1986.

37 Srečko Kosovel, Tavajoči romar, uredil Anton Slodnjak, Mladinska knjiga, Ljubljana 1970, 103.

MESARSKA OBRT IN NJEN POMEN V SEVEROZAHODNIH ISTRSKIH MESTIH
OD 13. DO 17. STOLETJA

Amanda SAKSIDA

student, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO
studentessa alla Facoltà di Filosofia, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, SLO

mentorja: Vida ROŽAC-DAROVEC in Darko DAROVEC

IZVLEČEK

Članek obravnava delovanje, organizacijo in nadzor mesarske obrti v mestih Piran, Izola, Koper in Milje v času Beneške republike, vključen pa je tudi Trst, ki je bil v tem času pod oblastjo Habsburžanov. Organizacija obrti je slonela na mesarjih, ki so meso in mesne izdelke dobavljali in prodajali. Davke za komun je pobiral od komun postavljene dacar. Zato je tudi organiziral dobavo mesa in skrbel za red in čistočo v mesnici. Celotno poslovanje mesnice pa je nadzoroval komunski uradnik justiciar. Tako je komun poskrbel za popoln nadzor nad obrtjo.

UVOD

Ker so bila zaledja severozahodnih istrskih mest bolj usmerjena v poljedelstvo kot v živinorejo - izvažali so predvsem olivno olje, vino in sol - so morali mestni mesarji nekaj živine, mesa in mesnih izdelkov tudi uvažati. Uvoz je bil v precejšnji meri odvisen od posameznikov, ki so se večkrat združevali v družbe in si nato delili dobiček. Po živino in meso so odhajali v notranjost Istre, v Dalmacijo, tudi v Furlanijo¹, kasneje, od 14. stoletja dalje, pa vse bolj v 'slovensko' zaledje.² Zaradi majhne proizvodnje je bil izvoz domače živine prepovedan.³

Na rejo živine v mestih se v statutih nanašajo nekatere določbe, da namreč ne sme nihče rediti več kot dve

kozi ali svinji znotraj mesta, tujci pa niso smeli imeti niti ene živali v reji.⁴

Kazni za prekršitev teh določb so bile naslednje (podano v librah⁵):

PREKRŠKI	TRST	MILJE	KOPER	PIRAN
Več kot dve kozi v mestu	12	2	5	10
Več kot dve svinji v mestu	12	2	5	2
Če živali delajo škodo		0,25	8	0,5
Če tujci redijo živali				25

Trgovina z živino in mesom na daljše razdalje je torej potekala s pomočjo iznajdljivih trgovcev, trgovino z mesom v samih mestih pa so prevzeli mesarji v mesnicah. Nasploh pa nam ravno mestni statuti s svojimi prepovedmi in odredbami kažejo organizacijo mesarske obrti v obravnavanih mestih.

1 D. Mihelič, Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340, ZRC-SAZU, Ljubljana 1985, str. 125, 126.

2 F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, ZRC-SAZU, Ljubljana 1965, str. 38, 45.

3 Statut Piranskega komun od 13. do 17. stoletja. Za izdajo priredila Miroslav Pahor in Janez Šumrada, ZRC-SAZU, Ljubljana 1987 (v nadaljnjem besedilu Stat. Pir.), str. 640, NL 103.

4 Statuti di Trieste del 1350. A cura di M. De Szombathely, Trst 1930 (v nadaljnjem besedilu Stat. Ts.), 2. knjiga, pogl. 97.

Le istituzioni di un comune medievale, Statuti di Muggia del sec. XIV. A cura di Maria Laura Iona, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, Trst 1972 (v nadaljnjem besedilu Stat. Mug.), 2. knjiga, pogl. 118.

Statut koprškega komun iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Za objavo priredil Lujo Margetič, Koper, Rovinj, 1993 (v nadaljnjem besedilu Stat. Kp.), 4. knjiga, pogl. 4, 23.

Stat. Pir., 8. knjiga, pogl. 5-7.

5 Libra = 20 solidov = 240 denaričev.

MESAR

Mesar je smel biti vsak prebivalec mestnega komununa, ki ni bil komunski uradnik.⁶ Očitno je bila mesarska obrt še kar donosna, saj so nekateri z njeno pomočjo tako obogateli, da so postali člani Velikega sveta. Kmalu pa so nanjo začeli gledati kot na nekaj umazanega. Veliki svet je zaprl vrata na novo obogatelim in postal ustanova zaprtega tipa⁷ in tako je bilo članom Velikega sveta tudi pravno prepovedano biti mesar, le pogodbe v zvezi s trgovino so lahko sklepali z njimi.

Očitno so bili posebej zaželeni in dobrodošli kot trgovci **tujci**, saj sta jim bili v Piranu zagotovljeni kar dve mizi (v mestu je bilo v 30-ih letih 14. stoletja le 6 mesarjev oz. 6 miz!⁸).⁹

Mesarjevo vsakdanje delo se je začelo s tem, da je eno od živali, pripeljanih v mesnico, zaklal. Nikakor je ni smel ubiti zunaj mesnice.¹⁰ Druge živali so morale počakati, in kot poroča tržaški statut, so si mnogi naredili v mesnici začasen ograjen hlev (*arcellam*). Početje sicer ni bilo prepovedano, toda če se je čez tako ogrado kdo pritožil, je moral mesar na sodišču plačati kazen.¹¹

Po klanju je mesar žival odrl in tudi to je moral narediti v mesnici. Toda kožo je sušil na mestnem obzidju. Če jo je sušil v mesnici in mu jo je kdo poškodoval, storilcu ni bilo treba poplačati škode, ker sušenje v mesnici ni bilo priporočljivo.¹² Ko jo je razkosal in dal oceniti meso, je lahko začel s prodajo. Seveda je morala biti miza (tavola) znotraj mesnice in ne kjerkoli.¹³

Kakšni pa so morali biti kosi mesa? V Kopru mesar ni smel prodajati stopal skupaj s stegnom¹⁴; v Izoli ni smel odstraniti tolišče s kosa mesa, ki je bil že ocenjen, v Miljah je ni smel dodati nemastnemu mesu, v Trstu pa ni smel narediti ne prvega ne drugega. Tudi ledvic ni smel dodajati na skrivaj. In za povrh je moral mesar prodati jetra v enem kosu.¹⁵ Videti je, da je bilo zamenje-

vanje različnih vrst mesa in prodajanje dveh vrst mesa skupaj namesto ene same med mesarji prav posebej priljubljeno: o tem namreč poroča vseh pet statutov.¹⁶

Zlasti pošten pa je moral biti mesar pri tehtanju mesa. Teža je morala biti vidna z obeh strani tehtnice, s trgovčeve in kupčeve. Za goljufanje so bile določene stroge kazni.¹⁷

Kazni, kakršne so za mesarjeve prekrške pri vsakdanjem delu veljale v prvi polovici 14. stoletja, so naslednje (podatki za Koper so iz leta 1423; izraženo v librah):

PREKRŠEK	TRST	MILJE	KOPER	IZOLA	PIRAN
Plačilo za pritožbo zoper hlev v mesnici	0,25				
Klanje zunaj mesnice	2		8		
Odiranje zunaj mesnice			4		
Miza zunaj mesnice	25		4		
Prodaja stopal s stegnom			5		
Odstranjevanje oz. dodajanje tolišče	1	2			
Zamenjevanje vrst mesa	10	10	25		10
Prodaja dveh vrst mesa skupaj	10	2	8	2	5

KUPEC V MESNICI

Stroge določbe v zvezi s prodajo in pravilnim tehtanjem kažejo na to, da je bil **kupec** v mesnici posebej **zaščiten**. Med kupci mesar ne bi smel delati razlik: vsak je imel pravico do lastne izbire mesa, ki ga je želel kupiti. Da bi bilo to omogočeno res vsem, so mestne oblasti mesarjem prepovedale spravljati dobre kose mesa pod pultom za kogarkoli, četudi bi bil to sam

6 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 1; Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 26; Stat. Pir., str. 337, 338.

7 To je pomenilo, da so zastopale interese meščanov v vrhovnem mestnem zakonodajnem organu - Velikem svetu - samo določene plemiške družine. Ta proces je bil značilen za vsa severoitalijanska mesta, v Benetkah pa se je začel leta 1299 in njihovem zgledu so sledila mesta, ki so jim bila podrejena. Prim. B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trst 1924.

8 D. Mihočič, Prispèvek k poznavanju obrti v srednjeveških mestih Piran, Ljubljana in Maribor, v: *Zgodovinski časopis*, ZČ, Ljubljana 1993, št. 4.

9 Stat. Pir., LC1, /51/, f. 24, str. 639.

10 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66; Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 40.

11 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66.

12 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 37; Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66.

13 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 37; Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66.

14 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 36.

15 Isola ed i Suoi Statuti. A cura del prof. Luigi Montreani, AMSI IV-VI, Poreč 1887-1889 (v nadaljnjem besedilu Stat. Izola), 3. knjiga, pogl. 17.

Stat. Mug., 2. knjiga, pogl. 129; Stat. Ts. 1. knjiga, pogl. 66.

16 Stat. Pir., P4 (izdaja iz leta 1383), 8/18, ff. 94^v-95^v, str. 588; Stat. Izola, 3. knjiga, pogl. 17; Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 38, 39; Stat. Mug., 2. knjiga, pogl. 130, 131; Stat. Ts. 1. knjiga, pogl. 66.

17 Stat. Pir., 8. knjiga, pogl. 26; Stat. Ts. 1. knjiga, pogl. 66; Stat. Mug. 2. knjiga, pogl. 136.

gospod podestat.¹⁸ Če pa je kupec vrnil meso, mu je moral (kot to npr. obravnavata statut Pirana, izdaja iz leta 1307) mesar vrniti denar.¹⁹

SKRIB ZA ČISTOČO

Ena od pomembnih zadolžitev komuna je bila skrb za čistočo; epidemije so bile pogoste in so razsajale tem bolj, čim večja je bila umazanija v mestih. Zato so bile določbe v zvezi s čistočo stroge in natančne.

V Izoli so skrbeli za snago v pristanišču in so med drugim tudi mesarjem prepovedovali metati kri in drugo nesnago iz mesnice v pristaniščno vodo.²⁰ Tržaški statut pa je mesarjem prepovedoval metati kri na ulico. Ta statut poroča tudi o posebej določenem prostoru (*fane-strā*), ki je moral obstajati pred vsako mesnico in so se v njem ljudje pred vstopom lahko očistili. Tisti, ki je v mesnico vseeno prišel umazan, je bil kaznovan.²¹ Enako se je godilo umazancem v koprski mesnici.

V Trstu so bili za snažnost zadolženi tudi komunski **glasniki** (*preconi*)²². Eden od njih je moral vsak večer oditi v mesnico in pogledati, če so mesarji počistili nesnago, ki se je nabrala tistega dne. Mesar, ki tega ni naredil, je za kazen plačal komunu 5 liber, tretjino pa je za nagrado dobil glasnik, ki ga je naznanil.²³

Tako obrtni kot trgovski del posla so mesarji opravljali dokaj samostojno, toda nekdo je moral organizirati dobavo in trgovino z mesom, in pa seveda pobirati davke na mesnico (*datii bechariae*). To je počel **đacar**.

Naslednja tabela prikazuje odnos do kupcev in čistoče; kazni za prvo polovico 14. stoletja, v Kopru pa leto 1423, so izražene v librah:

PREKRŠEK	TRST	MILJE	KOPER	IZOLA	PIRAN
Poskus goljufanja pri tehtanju	2. 35	5			3
Shranjevanje mesa pod pultom	10		4		2
Metanje krvi na nedovoljene kraje	1			2	
Umazanci v mesnici	2. 3		5		

DACAR

Komunske oblasti so skrbele za preskrbo z mesnimi izdelki in pobiranje daca tako, da so izbrale đacarja za eno ali več let. V ta namen so za živilske obrti, in seveda tudi za mesarsko obrt, razpisali javno dražbo in prijavi so se vsi, ki jih je posej zanimal in so za to imeli dovolj denarja. Ponudili so določeno vsoto, ki bi zadoščala za celoletni dac in bi jo plačevali po obrokih. Ko je bila dražba zaključena, so se v mestnem svetu odločali o prijavljenih kandidatih in izbrali najboljše ponudnike. Ponudnik, ki je bil izbran za đacarja za mesnico, je moral komunu vsake tri mesece poravnati četrtno vnaprej določenega letnega daca.

V Trstu je bila dražba razpisana vsako leto med 1. in 15. aprilom. Nato je imel mestni svet 50 dni časa za odločanje. Tisti, ki je dobil pravico do pobiranja daca na mesnico, je potlej eno leto redno pobiral dac.²⁴ Da je lahko pobral dovolj denarja za komun in seveda tudi za lastni zaslužek, kar je bil njegov osnovni namen, je moral skrbeti, da je bilo v mesnici vedno dovolj mesa. Skrbel pa je tudi za stanje mesnice, za red v njej in za čistočo. Dodatka koprskemu statutu iz leta 1562 in 1583 sta oblastem naročala, naj dajo pobiranje dacev v najem samo tistemu, ki bo mesnico redno vzdrževal in skrbel, da bo čista in urejena.²⁵

Večkrat se je zgodilo, da je bilo đacarju zelo težko plačati komunu celoletni dac. Po Istri so namreč pogosto razsajale vojne, še bolj pa kužne bolezni. Ko so nesreče posebej pritisnile prebivalstvo, đacar ni mogel redno plačevati daca. Meso je bilo namreč težko dobavljati in je bila ponudba v mesnici manjša, zaradi prevelikega redčenja prebivalstva v mestih samih pa je bilo tudi povpraševanje manjše.

Tako je Alvise Biffi, ki je, začeni z 8. februarjem 1554, za 1200 liber kupil dac na mesnico v Kopru, zaradi utemeljenih razlogov (kuga) zaprosil beneški senat, da bi mu oprostil del zneska, ki ga je bil dolžan za dac. Ustregli so mu in plačati je moral le 850 liber.²⁶

Zanimiv je tudi podatek, da se je letni dac od leta 1555 do 1582 znižal za dobro polovico: tedaj je znašal

18 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 41; Stat. Pir., P4 (izdaja iz leta 1303), 8/18, ff. 94'-95', pogl. 26, str. 588; Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66.

19 Stat. Pir., 9. knjiga, pogl. 14.

20 Stat. Izola, 3. knjiga, pogl. 74.

21 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66.

22 M. Pahor, Oblastni in upravni organi Pirana v dobi Beneške republike, Kronika, letnik VI, Ljubljana 1958, str. 121.

23 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 42, 66.

24 Stat. Ts., 4. knjiga, pogl. 2, 3, 7.

25 F. Majer, inventario dell'antico archivio municipale di Capodistria, Koper 1904. Št. 1115: Capitoli del datio del pan, dei molini, della pescaria, delle misure, dei legnami, del vino, delle carni e dell'olio. Dal 7 settembre 1610 al 7 dicembre 1667. Capitolo del Datio della Becharia della Città. Na mikrofilmu v Državnem arhivu v Trstu (AST).

Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 42; 5. knjiga, pogl. 27, 29.

26 "Senato mare", Cose dell'Istria, AMSI VII-IX, XI-XVII, Poreč 1891, 1893, 1895-1901, leto 1555, registro 33.

409 liber in 5 solidov.²⁷ Razlog za to je verjetno katastrofalni padec števila prebivalcev zaradi epidemije kuge (leta 1548 je bilo v Kopru 10.000, po epidemiji leta 1553/4 pa samo še 2.300 prebivalcev).²⁸ Šele kasneje je dac spet začel počasi rasti.

Sicer pa so bile podobne prošnje znane že prej. Leta 1349 je Giacomo, sin pokojnega Lancerotta, meščan Kopra, zaprosil za oprostitev plačila daca za 36 dni, ker je bil tiste dni v mestu upor in ni mogel pobirati daca. Ugodili so mu.²⁹

Dacar je bil torej glavna oseba mesnice, bil je njen oskrbovalec, skrbnik in seveda pobiralec davkov. Toda neomejeni nadzornik ni bil; komun je namreč postavljajl višino davka, in sicer na cele živali in na vsako libro (0.477 kilograma) mesa; v Trstu in Piranu je le-ta v prvi polovici 14. stoletja znašal en denarič na libro mesa. Če pa prištejemo dac na celo, komaj ubito žival, ki je za večje živali znašal 2.3, za manjše pa 1 solid, je celotni dac na meso dosegal približno desetino cene za libro mesa.³⁰

Da bi klanje, prodaja, odnos do kupcev, obdavevanje in sploh vse početje v mesnici potekalo v redu, je komun za nadzor postavil komunskega uslužbenca justiciarja³¹.

JUSTICIAR

Kot vsi komunski uradniki tudi justiciar ni smel biti mesar in ne dacar; to mu je bilo še toliko bolj strogo zabičano, ker je mesarsko obrt nadzoroval. Še več, z mesarjem ni smel imeti nikakršne socide³². Niti v gostilni se ni smel pajdašiti z nobenim mesarjem, z njim ni smel piti ves čas svoje službe. Seveda ni smel od mesarja sprejemati nobenih daril; to bi bila podkupnina.³³

Justiciarjeva osnovna naloga je bila oceniti vse meso, vendar je moral ponekod nadzorovati tudi tehtanje. V Trstu in Izoli je ocenjeval meso po cenah, ki jih je določal Veliki svet, tehtanje pa je nadzoroval dacar.³⁴ V Miljah je justiciar počel oboje, v Kopru je omenjen

samo nadzor tehtanja.³⁵ Najdlje se je pri justiciarjih zadržal statut Pirana (izdaja iz leta 1383). Le-ti so morali sami določati cene govejega mesa, medtem ko je Veliki svet določal cene za drobnico. Poleg tega je moral meso pečatiti: meso koštrunov z enim, meso ovnov in skopljencev z dvema, meso kozličev in jagnjet pa s tremi pečati; pečatil jih je, preden so jih popolnoma odri. Če je hotel mesar zvečer nesti preostalo meso domov, da bi ga spravil za prodajo naslednjega dne, je bil justiciar tisti, ki ga je pregledal in se zjutraj prepričal, če ga je zares prinesel nazaj. Pazil pa je tudi na to, da mesar ni prinesel nazaj za prodajo tistega mesa, ki ga je odnesel domov za lastno uporabo in ki ni bilo obdavčeno.³⁶

Tabela prikazuje kazni za napačno poslovanje; kazni so v librah (prva polovica 14. stoletja, številke za Koper so iz leta 1423):

PREKRŠEK	TRST	MILJE	KOPER	IZOLA	PIRAN
če je bil član velikega sveta mesar	50		10		50
če je bil komunski uradnik dacar ali obratno	50		10		50
če se je justiciar družil z mesarjem			2		
če je justiciar sprejel podkupnino			5		
če mesarji niso upoštevali justiciarjeve ocenitve	10	2			
če mesarji justiciarju niso dali stehati mesa		2	1		

CENE MESA

Cene mesa, ki jih je določal Veliki svet, so se po mestih le malo razlikovale. Tu so podatki za prvo polovico 14., za Piran pa za zadnja leta 13. stoletja.³⁷ Cene na vsako libro mesa so izražene v denaričih:

27 AMSI, št. VI, leto 1890, str. 399.

28 D. Darovec, Pregled zgodovine Istre, Knjižnica Annales I, Koper 1992, str. 49.

29 "Senato Misti", AMSI III-VI, Poreč 1887-1890, leto 1349, 19. november.

30 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66; Stat. Pir., 9. knjiga, pogl. 14.

31 M. Pahor, op. cit., str. 119, 120.

32 Socida je bilo združenje dveh ljudi, sklenjeno za varovanje živine: med "patronusom", ki je prispeval živino, in "socialisom", ki je z živino delal. Delitev dohodka je bila različna, pač glede na dohodek. Prim. D. Mihelič, Socida v Piranu od 1280 do 1340, v: Slovensko morje in zaledje 2-3, Koper 1979.

33 Stat. Kp., 3. knjiga, pogl. 27, 28.

34 Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66; Stat. Izola, 3. knjiga, pogl. 17.

35 Stat. Mug., 3. knjiga, pogl. 47, 2. knjiga, pogl. 133; Stat. Kp. 3. knjiga, pogl. 27.

36 Stat. Pir., str. 588.

37 D. Mihelič, Neagrarno..., str. 111; Stat. Ts., 1. knjiga, pogl. 66; B. Benussi, Pola nelle sue istituzioni municipali sino al 1797. Deputazione di Storia Patria, Benetke 1923, str. 347.

VRSTE MESA	TRST	PIRAN	PULJ
Meso vola	11		16
Meso prašiča	12	10	14
Meso ovc in koz	8		9
Meso koze z drobovjem	7		
Meso bika	7		
Meso teleta		6	14
Meso ovna			14

Cene mesa so se v Piranu od konca 13. do konca 16. stoletja spremenile takole (izraženo v denaricjih):

VRSTE MESA	1297	1594
Teletina	6	48
Meso kozliča		48
Meso koštruna		48
Junjetina		48
Kravje meso		36
lagnjetna		48
Meso koz in ovc		36
Svinjina	10	

Cene mesa so se višale z zmerno hitrostjo, enako pa se je dogajalo tudi z drugimi živilskimi izdelki. Urna olja je leta 1296 stala 4 libre, sredi 16. stoletja pa 30.77 liber. Cena se je torej dvignila le za 7.6-krat (cena mesa pa se je dvignila za 8-krat).

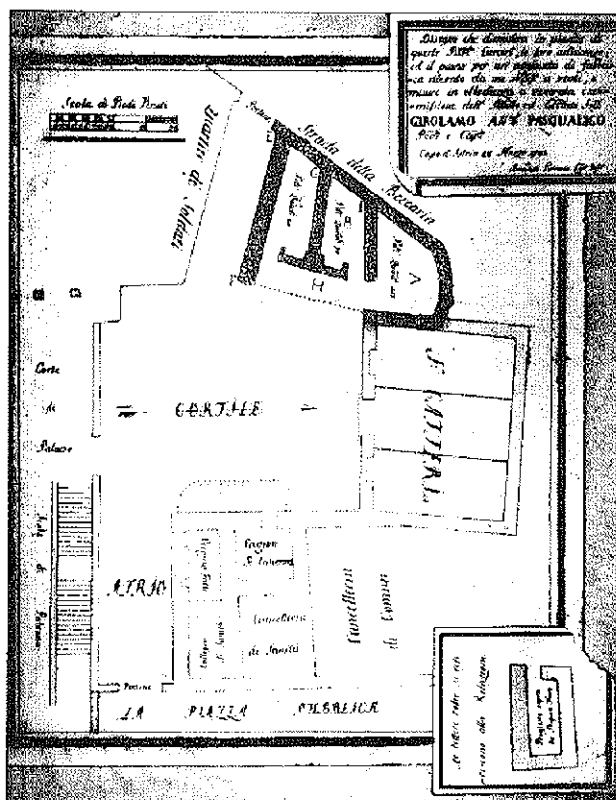
KAZNI

Kazni, opisane v tabelah, so bile, glede na dohodke, zelo visoke. Najmanjša kazen v zvezi z mesarsko obrtjo je v prvi polovici 14. stoletja znašala četrte libe, kar je bila približno osmina povprečne plače piranskega komunskega uradnika, recimo blagajnika, ki je na leto dobil 24 liber. Največja kazen je veljala kar 100 liber, 4 blagajnikove letne plače; plačati jo je moral mesar v Trstu, ki so mu zaradi pretiranega goljufanja za deset let prepovedali opravljati mesarsko obrt, pa se je vseeno ukvarjal z njo in so ga pri tem zasačili.³⁸

Seveda se grešni kozli niso prijavljali sami. Prijavil jih je lahko vsak, ki je prekršek videl, in če se je obtožba pokazala za resnično, so tožitelja iz komunske blagajne nagradili z vsoto, vredno pol ali tretjino kazni. Imena tožitelja (verjetno zaradi osebne varnosti in ugleda, saj sicer nihče ne bi več prijavljal) niso nikoli povedali javno. Tako je bila tudi 'neformalna socialna kontrola' v pomoč komunu. V Kopru ja še zdaj ohranjen prostor, namenjen za odlaganje prijav prekrškov, tako imenovana "Bocca di Leone", ki stoji zazidana v podhodu Pretorske palače na začetku Čevljarske ulice.

SKLEP

Opisana organizacija mesarske obrti (mesar → daccar → justiciar) je komunu zagotavljala dober nadzor nad obrtjo. S pomočjo daccarja je bilo poskrbljeno za redno preskrbo z mesom, za urejeno mesnico in, kar je najvažnejše, za redne dohodke v obliki daca. Justiciarji so nadzorovali daccarje in (še prej) mesarje pri njihovem delu in pri odnosu do kupcev in do čistoče. Verjetno prav zaradi take organizacije nikjer niso omenjeni cehi kot pomembni faktorji pri delovanju mesarske obrti. Videti je, kot da za njihovo osnovno funkcijo ni bilo pravih pogojev in jih zaradi tega niti ni bilo.³⁹

Na načrtu ing. Benedetta Petronia iz druge pol. 18. stol. (Koper - zapori) je lepo vidna ulica, imenovana Beccaria (ASV, MISC. MAPE, b. 275).

38 Stat. Ts., 1, knjiga, pogl. 39.

39 Prim. Cecchetti, Il vito dei Veneziani nel sec. XIV, Archivio Veneto, vol. 29, Benetke 1885, str. 80.

RIASSUNTO

L'articolo illustra l'attività, l'organizzazione ed il controllo dei macellai nelle città di Pirano, Isola, Capodistria e Muggia all'epoca della Repubblica di Venezia. È compresa però anche Trieste, che all'epoca sottostava agli Asburgo. L'organizzazione del mestiere si basava sui macellai che procuravano e vendevano carne ed insaccati. Le imposte comunali venivano riscosse da un esattore nominato dal comune. L'esattore, tra l'altro, organizzava la fornitura della carne e controllava l'ordine e la pulizia delle macellerie. L'intera attività delle macellerie veniva invece controllata da un ufficiale comunale, il giustiziere.

In questo modo il comune controllava totalmente tale attività.

VIRI

Isola ed I Suoi Statuti. A cura del prof. Luigi Montreani, AMSI IV-VI, Poreč 1887-1889.

Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Za objavo priredil Lujko Margetič, Koper, Rovinj, 1993.

Le istituzioni di un comune medievale, Statuti di Muggia del sec. XIV. A cura di Maria Laura Iona, Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, Trst 1972.

Statut Piranskega komuna od 13. do 17. stoletja. Za izdajo priredila Miroslav Pahor in Janez Šumrada, ZRC-SAZU, Ljubljana 1987.

Statuti di Trieste del 1350. A cura di M. De Szombathely, Trst 1930.

"**Senato mare**", Cose dell'Istria, AMSI VII-IX, XI-XVII, Poreč 1891, 1893, 1895-1901.

"**Senato Misti**", AMSI III-VI, Poreč 1887-1890.

LITERATURA

B. Benussi, Pola nelle sue istituzioni municipali sino al 1797. Deputazione di Storia Patria, Benetke 1923.

B. Benussi, L'Istria nei suoi due millenni di storia, Trst 1924.

Cecchetti, Il vito dei Veneziani nel sec. XIV, Archivio Veneto, vol. 29, Benetke 1885.

D. Darovec, Pregled zgodovine Istre, Knjižnica Annales I, Koper 1992.

F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja, ZRC-SAZU, Ljubljana 1965.

F. Majer, Inventario dell'antico archivio municipale di Capodistria, Koper 1904. Št. 1115: Capitoli del datio del pan, dei molini, della pescaria, delle misure, dei legnami, del vino, delle carni e dell'olio. Dal 7 settembre 1610 al 7 dicembre 1667. Capitolo del Datio della Becharia della Città. Na mikrofilmu v Državnem arhivu v Trstu (AST).

D. Mihelič, Socida v Piranu od 1280 do 1340, v: Slovensko morje in zaledje 2-3, Koper 1979.

D. Mihelič, Prispevek k poznavanju obrti v srednjeveških mestih Piran, Ljubljana in Maribor, v: Zgodovinski časopis, ZČ, Ljubljana 1993, št. 4.

D. Mihelič, Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340, ZRC-SAZU, Ljubljana 1985.

M. Pahor, Oblastni in upravni organi Pirana v dobi Beneške republike, Kronika, letnik VI, Ljubljana 1958.

OPIS LEDENIČARSKE DEJAVNOSTI V OKOLICI HRPELJ IN KOZINE

Boštjan BUGARIČ

dijak, Gimnazija Koper, 66000 Koper, Cankarjeva 2, SLO
studente, Ginnasio di Capodistria, 66000 Capodistria, Via Cankar 2, SLO

Katja HROBAT

dijakinja, Gimnazija Koper, 66000 Koper, Cankarjeva 2, SLO
studentessa, Ginnasio di Capodistria, 66000 Capodistria, Via Cankar 2, SLO

mentor: Vida ROŽAC-DAROVEC

IZVLEČEK

Prispevek, ki opisuje pridobivanje ledu iz največkrat umetno narejenih in v zimskih mesecih zamrznjenih kalov, je omejen na območje Hrpelj in Kozine z okolico. Ledeničarstvo je bilo skoncentrirano le v širši okolici Trsta, na kraškem območju, kjer so bili za to naravni pogoji. Poleg tega so slabe razmere za kmetijstvo prisilile kmeta, da se je zaradi zasluzka vključeval tudi v druge dejavnosti. Izkoristil je potrebo mest po hlajenju in ohranjanju živil in pijač. Nastala je trgovina z ledom, ki so ga zbirali in shranjevali v posebnih objektih - ledenicah. V tem prispevku so opisani tipi ledenic, način pridelave in shranjevanje ledu ter prevoz le-tega v Trst. Popisane so tudi vse ljudem znane ledenice v obravnavanih krajih.

ZNAČILNOSTI LEDENIŠKE DEJAVNOSTI V OKOLICI
HRPELJ IN KOZINE

Nahajališča in opis ledenic

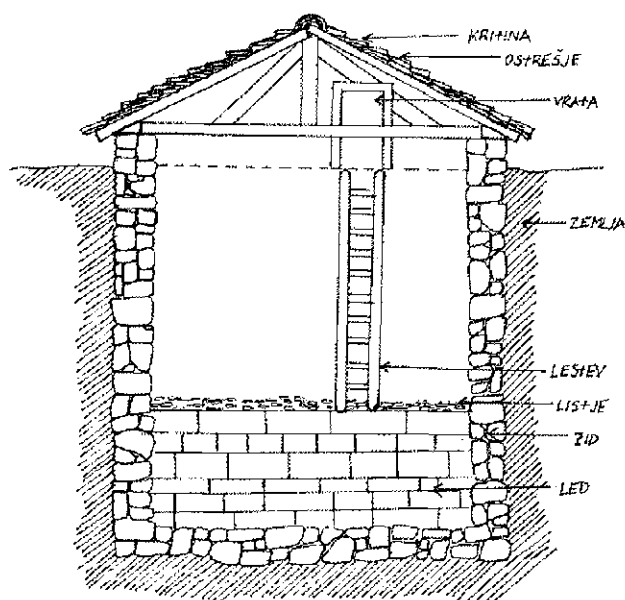
"In Dejak je brez obotavljanja razodel svoje namene. Ledenice v Ločah niso več zadostovale. Mar bodo zgradili še eno. In potem še eno, vrag vedi, kam bo vse to dovedlo. Mesto se veča in se poleti pari v vročini. Meso in riba, vse to se usmradi po skladiščih, če ni ledu. Potrebe pa so vedno večje, vsak dan zahtevnejše: dajte, dajte, ljudje božji, saj vam v Brkinih ne manjka ledu! Ne vode poleti ne ledu pozimi vam ne manjka, samo premakniti se morate!"

"Tako, vidiš, mi pravijo, potem ko imajo skopanih že ne vem koliko ledenic tamle od Bazovice, vse tja od Drage in Nasirca. Jaz pa jim pravim, kakšna muka je to za žival in človeka, vražja kri! To jim pravim, in da so se le nekam preveč pregospodili, meščani. Zdaj zahtevajo že vse gostilne, da jim pivovarna obenem s karatelom pripelje tudi skriv ledu. To, vidiš, zdaj zahteva že vsak ribar, že vsak krčmar, tudi tak, ki ima

svojo točilnico v usranem kotu. Takšne so, vidiš potrebe mesta. In Trst je veliko mesto, kaj pravim, črevo nenasitno, bi moral reči!"

Pridobivanje in skladičenje ledu se je razbohotilo v 19. in v prvi polovici 20. stoletja na ozemlju južnega dela sezanske občine - na ozemlju med Divačo in Obrovom. Ljudje, ki so se ukvarjali z ledeničarstvom, so na ta način dobro živeli. Nekateri so lahko z zaslužkom od ledu zgradili novo hišo, postavili nov vodnjak ali nov dvoriščni vhod ob hiši. Ob koncu tridesetih let tega stoletja naj bi tu delovalo nad 100 ledenic. Raziskava obsega ožje področje Divaškega krasa in del Matarskega podolja, kjer sva evidentirala 80 ledenic. Trst je potreboval velike količine ledu za mesto in preprodajo v Koper, Tržič, Benetke, zato se je na tem področju povečala gradnja ledenic. Drugi vzrok za razvoj ledeničarstva v 18. stoletju pa je bil v industrijski proizvodnji piva. Takrat je nastala v Nasircu prva ledenica, v Senožečah pa leta 1820 prva pivovarna Adria, katere lastnika sta bila brata Holt, 1894. leta pa je podjetje prevzela domača rodbina Dejak.

Da bi se led v toplih mesecih čim bolj ohranil, je

Prerez ledenice - rekonstrukcija.

bilo potrebno zgraditi primerno skladišče - ledenico. Večina ledenic je bila cilindrične oblike, vkopana v zemljo in krita s streho. Obstajale pa so tudi ledenice tunelskega tipa in pa kvadratne ledenice. Starejša kritina je bila slamnata, mlajša pa korčna, pod katero je bilo topleje. Ostanki ledu so se stalili in odtekali skozi rov na dnu ledenice. Ledenico so zgradili v naravni vrtači ali pa v izkopani jami. Zgrajena je bila iz suhega kamnitega zidu. V njo so vodila le ena vrata, da v notranjost ni uhajal topel zrak. Ledenice so bile večinoma okroglega tipa, razen v Ocizli (kvadratni tip) in v Klancu, kjer je bila vzdana v vertikalno steno (tunelski tip).

Pri gradnji ledenice, ki je trajala več kot mesec dni, je pomagala cela vas. Možje so kopali jamo, ženske in otroci pa so iz nje nosili zemljo in kamenje, ki so ga usipali tik ob jami. V jamo so se spuščali po krožnem lesenem odru ob njenem obodu. Po izkopu se je začela suha zidava s kamni, ki so jih našli pri kopanju in s tistimi, ki so bili v najbližji okolici. Leseno ostrešje so zgradili po vzorcu hiš ali gospodarskih poslopij, le, da je bilo to okroglo.

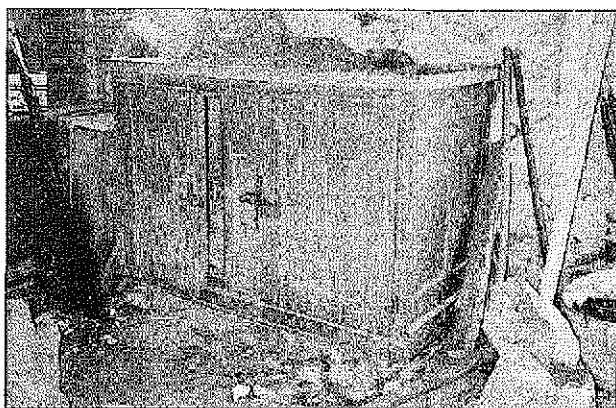
Ledenice, ki so v večini propadle pred prvo svetovno vojno, so slabo ohranjene. Ponavadi so ohranjeni samo spodnji deli, razen v Nasircu, kjer je delovala zadnja ledenica tudi do leta 1960, tam stoji še ostanek zunanjšega dela z vrati.

Led, ki so ga spravljali v ledenice, je nastajal v kalih poleg ledenic. Ti so bili umetno narejeni in dosledno vzdrževani. Skopali so do meter globoko kotanjo, jo napolnili z glino in teptali s pomočjo živine in voza, da so dobili kar se da nepropustno plast, ki ni dovoljevala odtekanje vode. V poletnih mesecih so kale izpraznili in jih čistili. Kosili so travo in rastline, ki so zrastle v kalu,

obnavljali so dno z novimi nanosi ilovice in novimi teptanji. Led so izčrpali že v zimskih mesecih, tako da so kalle ostali prazni od pomladi do prvih zmrzali, ko so jih napolnili z vodo, ki je kmalu zmrznila. Če je bila plast ledu tanka, so nanjo dolivali vodo, tako da se je plast zdebelila. Ob ostrih zimah je tako kal dal ledu za dve ledenici oziroma 70.000 kg. Led so odkupovali za 1 goldinar na voz, prodajali pa tudi za 10 zlatih kron na voz.

Spravljanje ledu

Led so spravljali pozimi, in sicer vsak mesec oziroma vsaka dva tedna. Ko se je ugotovilo, da je led dovolj debel, je gospodar ledenice najel kmete za spravlanje ledu za cel dan, od jutra do večera. Redko kdaj so to delali več ko en dan. Gospodar ledenice je tisti dan najel približno osem kmetov; ponavadi je vedno najemal iste delavce. V bližnjem kalu ali (redko) potoku so sekali led, od 0.1 m do 0.4 m debel. S sekirami so oblikovali velike kose ali t.i. plahte (cca 5 do 10 m dolge). Te so s kavlji ("rampini" ali "capini" - orodje podobno tistemu, ki se uporablja pri nakladanju debel v gozdovih) privlekli po tleh do ledenice, ki je bila oddaljena od kala največ 15 korakov. Pripovedovalci se spominjajo, kako so se še kot otroci igrali in vozili na teh plahтах do ledenice. Delavci so pred ledenico plahto razsekali v kose bolj ali manj enakih dimenzij (0.5 m x 0.5 m). V večini primerov je spravlanje ledu potekalo na opisani način, saj so bili kalle narejeni čisto zraven ledenic. Če pa je bil kal bolj oddaljen od ledenice, so nasekani led pri kalu naložili na poseben voz, in ga prepeljali do ledenice. Takemu vozu so rekli "kason". Ime je dobil po zaboju ali "kasonu" po primorsko, ki je bil pritrjen na voz. Vanj je šlo do 3000 kg, v Krvavem Potoku celo do 3500 kg ledu. Če za tako krajšo pot ni bilo "kasona", so do ledenic vozili tudi z vozovi za prevažanje kamenja - "kamenca" ali navadnim vozom.

"Jecera" - zmrzovalna skrinja za shranjevanje mesa in pijač, iz zač. 20. stoletja (Rodik).

Razen redkih izjem, kjer so imeli vitelj ali korito, kot ledenica v Kačičah, so led nosili v ledenice po lestvi. Z "rampini" so si pomagali, da je kos ledu v obliki kvadra padel v pokončni legi, tako da se ni prelomil. V začetku se je led ob padanju razbijal na drobne koščke. Kupu takih drobnih koščkov so pravili "baba" in ko se je "babe" nabralo dovolj, se led pri padcu ni več lomil, ker je padel na to mehko podlago.

V ledenici sta bila eden ali dva delavca, ki sta kose ledu zlagala oziroma nizala v vrste, podobno kot škrle na strehi. Ponekod (npr. v Nasircu in Krvavem potoku) so v zračne luknje dajali "babo". Da se posamezni bloki in plasti ne bi zaledili med seboj, so med nje dajali suho bukovo listje, pa tudi slamo. Pravili so, da je bukovo listje najboljši izolator, pa še najbolj čist, zato so ga dali vedno tudi na vrh zloženega leda, od 0.5 do 1.5 m debelo.

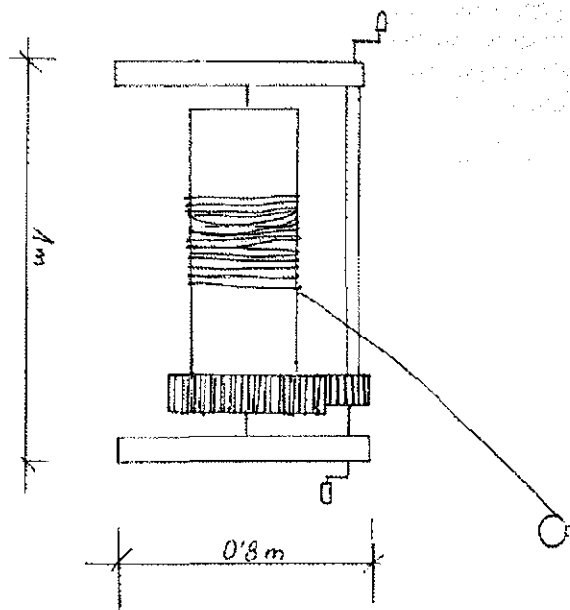
Na dan sekanja ledu je morala biti zunanja temperatura obvezno pod 0°C. Za spravljanje ledu so morali kmetje imeti platnene rokavice in predpasnike iz močnega platna, da se niso zmočili in zboleli. Delo je bilo zelo težko, imeli so neustrezno obleko in obutev, tako da jih je zelo zeblo in je večkrat prihajalo do premrzlih prstov. Lahko se je zgodilo, da je kos ledu padel na delavca v ledenici, vendar do hujših nesreč ni prihajalo. Mraz so preganjali z žganjem ali čajem. Ena "žornata" ali dnevni zaslužek delavca je bil 5 do 6 lir. Poleg tega še hrana in pijača, ki so jo delavci dobivali tisti dan od lastnika ledenice.

Zapolnitev ledenice so proslavili na koncu dneva z vinom. Ledenico so takrat zaprli in zaprta je ostala do prvih toplejših mesecev pomladi.

Skoraj vedno so se kosi ledu v ledenici zaradi mraza sprijeli. Najeti delavci so zato s krampi udarjali v še razpoznavne kose ledu, da so se ločili od ostale "gmote". Vsak kmet je nesel na ramah po lestvi navzgor toliko ledu, kolikor je mogel. Pri tem opravilu so bili "mokri 'ko zmaus", saj niso imeli nobene zaščite pred vodo, razen "zaklja" ali vrečevine med ledom in vratom.

Z vitlom so bile kmetom prihranjene prenekatero muke, a ta je bil redkost, saj so ga premogli le bogatejši ledeničarji (npr. ledeničar v Kačičah, Žerjalovc v Krvavem potoku in v Ocizli). Vitlu domačini pravijo "vinč". V lednici z "vinčem" je bil en človek, ki je kose ledu zlagal v "kofo", dva delavca pa sta iz ledenice "vintala" (dvigala) poln zaboj ledu.

Led, naložen v kason, so prekrili z vrečevino ali platnom. Kason je imel narejene tudi zavore. Z zadnjim "rajsom" oziroma zavoro je voznik upravljal spredaj; zavoro na prvem kolesu pa je obvladal kar z "zajglo" oziroma bičem. Tovorili so z volovsko vprego, redkeje s konjsko. Vozili so lastniki sami ali pa so, če niso imeli živine, najemali furmane, katerim so plačali pot. Pot do Trsta je iz okolice Kozine trajala približno tri ure, iz Loč pa so z voli potrebovali najmanj šest ur. Skrajni čas za

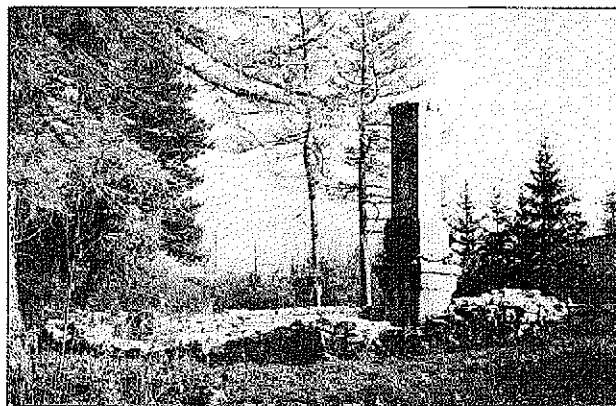

odhod od doma je bil od enih do dveh ponoči, saj so morali biti v Trstu že okrog petih zjutraj. Izmed obdelanih vasi so vse razen Kačič, Dan in Pareda tovorile v Trst po poti Kozina-Krvavi Potok (danes mejni prehod)-Trst. Iz Rodika so prišli do Kozine po t.i. "kranjski cesti", ki je potekala poleg današnje ceste Ljubjana-Koper. Pod Bazovico so se ustavili na "daciji", kjer so stehali kasone. Za vsakega so dobili "bolet" z napisano težo tovara. Za led ni bilo treba plačati "dacije" oziroma carine, skoraj vse drugo pa je bilo obdavčeno (živina, kokoši, žgane pijače, meso, fižol ...).

LOKACIJA LEDENIC NA RAZISKANEM OBMOČJU

Kačiče -Pared

Tik ob magistralni cesti Divača - Koper skriva manjši borov gozdčiček največjo ledenico na Divaškem krasu in

Ledenica v Kačičah, največja v Sloveniji.

sploh v Sloveniji. Zgradili so jo 1860. leta. Naravno vrtačo so obzidali in jo pokrili s streho. Na suhi kamniti zid so postavili leseno ostrešje, krito s slamo. Sredi ledenice je 22 metrov visok steber, ki je podpiral streho, danes pa prosto moli iz ledenice. Vhod v 17 m široko in 19 m globoko ledenico je bil skozi zgornja vrata. Ledenico so zidali mesec dni, pred uporabo pa jo je vaška "šlogarca" ob polni luni polila z vedrom vode.

Ledene kocke so iz vode (kali, reka Reka) vlekli s ključi (ali železnimi kavlji), v ledenico pa so jih spuščali po lesenem spiralastem koritu ob stenah. Ker je bila to največja ledenica v okolici, je njen lastnik Mušič led odkupoval od kmetov iz bližnjih vasi, ki so za voz ledu dobili 1 goldinar, iz oddaljenih vasi pa 2.5 goldinarja. Iz ledenice so led vlekli s škripci. Vedno, ko so ledenico izpraznili, so pripravili veselico ali "likof" s pojedino in plesom. Mušič iz Trsta je ob svoji ledenici zgradil manjšo stanovanjsko hišo, poleg katere je bila nepogrešljiva tehnična za tovar, ki je venomer prihajal ali odhajal. Največji odjemalci ledenice, ki je zmogla shraniti okrog 50 ton ledu (njen volumen je okrog 4000 m³), so bili Jutman, Dreher in pristaniško skladišče v Trstu.

Leta 1906 je Mušič umrl in ledenica je začela propadati. Pred njo se niso več nabirali vozovi. Kmetje ledu niso vozili več v Trst, ker jih je za prodajo italijanska oblast obdavčila, poleg tega pa je umetna pridelava ledu po prvi svetovni vojni leta 1920 izpodrinila naravno.

Strokovnjaki novogoriškega Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine uvrščajo ledenico med spomeniško zaščitene tehnične spomenike in njihov povod za njeno sanacijo je velikega pomena. Objekt so pomagali čistiti sežanski jamarji in prostovoljni gasilci. Led iz nje danes ne bi bil najbolj primeren za hlajenje piva, zato je dobila ledenica vizuelno funkcijo: kdorkoli jo vidi, bo nad arhitekturo očaran in presenečen hkrati.

Dane pri Divači

V Danah pri Divači so bili kali v neposredni bližini ledenic (kal pri Grubelcih, Pod Kal ...). Manjše ledenice so porušili, ker so kamenje rabili za zidavo hiš. Jame, ki so za ledenicami ostale, so zasuli.

Ledenica	Lastnik
NA GRİČU	Stršinovala in Maršova
NA MLAKI	Lukcova - Škrf št. 14
LAZİČ	Krneova - Nedoh

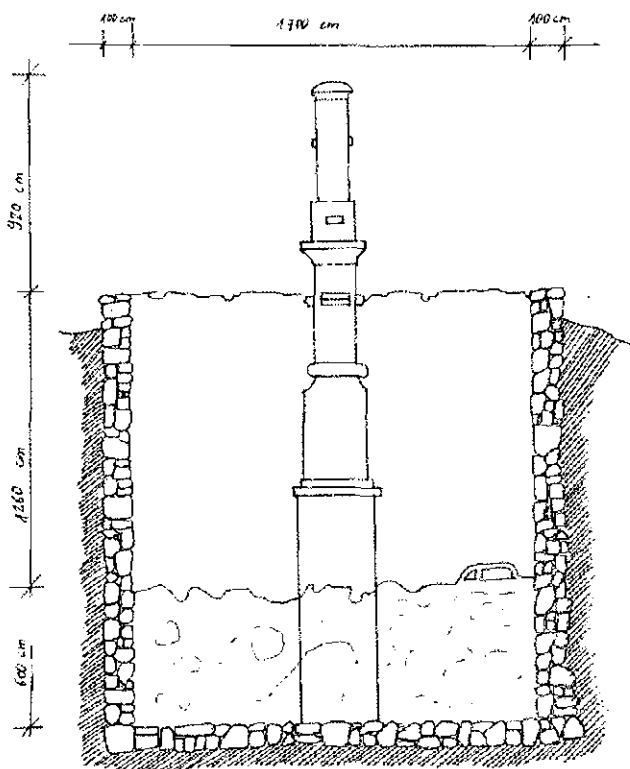
Rodik

Za pridobivanje ledu je bilo v Rodiku 30 do 34 kalov. Danes so preorani, zaraščeni, pozabljeni. Največji med njimi (Zaloga, Kaluže, Pod čukom, V vasi...) so imeli lastne ledenice. Drugi lastniki kalov so vozili led v Mušičevo ledenico. Od tridesetih ledenic sta ohranjeni dve, druge so porušili in zasuli (Matičkova, Kapunova, Klimpova, Likanova, Čelnova...). Nekaterim kmetom sta led pred prvo svetovno vojno v Trst vozila furmana Drdrin in Medica iz Kozine po "kranjski cesti", ki je potekala poleg današnje ceste Divača-Kozina.

Iz Trsta so kmetje domov prinašali nove reči. Med njimi je bila npr. skrinja za led ali "jecera". Ta je imela prazen prostor med stenami, ki so ga napolnili z ledom. Ko se je talil, je voda odtekala iz skrinje skozi luknjico na dnu. V tem zanimivem hladilniku so shranjevali meso. Vse, kar so prinesli s seboj iz Trsta, pa ni bilo uporabno: med ljudmi v Rodiku je še vedno ohranjena anekdota o mladem rodiškem kmetu, ki je odrezal žarnico, ki je visela v nekem prostoru, kjer so prodajali led, da bi jo odnesel domov in uporabljal. Presenečen je ugotovil, da žarnica na domačem stropu ne gori.

Hrpelje in Kozina

Ob vstopu v Matarsko podolje se nahajajo Hrpelje. Tu so ohranjene tri ledenice (Rošetova, Rudetova in

Prerez ledenice v Kacičah

Kovačeva). Rudetova je stara 120 let in so jo sežgali v 1. svet. vojni. Lastnik Ivan Sosič - Rudetov je imel ledenico z dvojnimi vrati. Skozi zgornja so led zlagali v ledenico, skozi spodnja pa so ga nalagali na vozove. V Hrpeljah je bilo dvanajst kalov, iz katerih so led vozili v ledenice in ga tam shranjevali. V Trst so ga vozili čez Krvavi Potok. Do Peska so imeli dva para volov, ker se pot vzpenja, od tod dalje pa so enega odpregli. Na poti pa so se dogajale tudi nesreče. V spominu je ostala nesreča brata lastnika Rudetove ledenice pred 100 leti, ko ga je voz z ledom stisnil ob zid.

Ledenice v Hrpeljah

LEDENICA	KRAJ
ŠKODOVA	Pri Kalu
RUDETOVA	Pri Kalu
RUDETOVA	Podulca, danes Borova ulica
GAJINETOVA	Ul. D. Benčiča B.
KOVAČEVA	Jandol
ROŠETOVA	Pod Kalič
PIKEŽEVA	Podulca, Borova ul.

Na Kozini je bilo do tridesetih let tega stoletja devet družin in le ena od teh ni imela lastne ledenice. Med ledenicami je bila največja Tavčarjeva, lastnik je bil iz Trsta. Bila je na mestu današnjega podjetja za predelavo lesa Lesograd. Pod hišo je bilo skladišče piva Dreher. Naročeno pivo v sodih so dali v ledenico, tako so ga hladnega najeti furmani raztovorili po gostilnah. Tavčarjeva ledenica ni imela svojega kala, ker je lastnik naročal led iz drugih ledenic.

Ledenice na Kozini

Domače ime	Ime lastnika
Blaževa	Franc Benčič
Škabčeva	Janko Sosič
Petrova	Ivan Mihalič
Mezgečeva	Toni Čebohin
Poštarjeva	Frane Rapotec
Drdrinova	Anton Sosič
Btova	Karlo Sosič
Medičeva	Rudolf Rapotec
Tavčarjeva	Tavčar iz Trsta

Kozina in Hrpelje sta bili eni najbolj prometnih vasi v širši okolici zaradi križanja pomembnejših prometnih poti, predvsem pa zaradi železnice. Skozi je peljalo najmanj 60 do 70 vozov v enem dnevu. Zato je bilo tu tudi petnajst gostiln, hotel (L'IZONCO) in štiri furmanske "štale" ali hlevi. Te so bile zraven gostiln. Furmani so spali skupaj z živino. Za prenočitev jim ni bilo treba

plačati, saj so imeli gostilničarji korist od prodane hrane in pijače, poleg tega pa so potem uporabili še groj furmanske živine. Furmanske hleve so imeli Franc Počkaj, Toni Čebohin, Marica Tulj in pri Barčini.

V Trst so poleg ledu vozili še "karbon" (premog), pepel, drva, mleko, sadje, druge poljske pridelke, "rušine" ali "frašče" (v snop zavezane tanjše vejice, kot netivo za za peko kruha), "patarišča" (palice za orodje, npr. za lopato). Z manjšimi vozički - PREMCE- so večinoma vozili mleko na vlak v Hrpelje, ki je peljal v Trst. Ženske so peš nosile prodajat v Trst, pot pa je trajala približno tri ure in pol. Na glavah so v plenirju nosile jajca, gobe, fižol, borovnice, maslo in še nekatere druge domače izdelke.

Krvavi Potok in Mihele

Ime ledenice	Ime lastnika
Žerjavova	Vladimir Žerjav
Funkotova	Mihael Gropajc
Škofova	
Klančanova	Lovrenc Metlika
Bariževa	Dariž
Kovačeva	Anton Mihalič
Čukova	Andrej Višnjevec
Čukova	Andrej Višnjevec

Mihele in Krvavi Potok s tremi hišami in mlinom sta spadala pod občino Dolina, sedaj v Italiji.

Vse tukajšnje ledenice so bile krite s "kopami", vrtom so rekli "lesa", niso pa bila iz lesa.

Najboljša ledenica v okolici je bila Žerjavova. Tej je bila dograjena "lupa", ki je še ohranjena. Iz nje so vodila vrata v ledenico zgoraj, v "lupi" je čakal voz na tovor ledu iz ledenice. Zaradi strehe nad glavo so tako lahko led tovorili v vsakršnem vremenu, česar drugi kmetje niso mogli. Druga prednost te ledenice je bil "vinč" ali vitelj, česar ni imel nihče drug. Imeli so ga v "lupi". Njihov "kason" je držal celo 3500 kg ledu.

Na dan spravljanja ledu so Žerjavovi najeli osem stalnih delavcev, od katerih sta dva zlagala led v ledenico, drugi pa so sekali led in ga vlekli do ledenice. Dnevni zaslužek ali "žornata" takega delavca je bil približno 10 lir, kar je bil zelo dober zaslužek. Zanj si je lahko kupil na primer ene delavske hlače. Edini v okolici so tovorili s konji, s katerimi so do Trsta potrebovali eno in pol do dve uri. Žerjavovi so najdalj od vseh ohranjali "ledeničarsko" dejavnost; čeprav se je po drugi svetovni vojni vožnja ledu opustila, so oni vztrajali vse do leta 1961. To zadnje leto so led vozili v 3 gostilne na Kozini (Jadran, Videž in gostilna na železniški postaji), v gostilno v Hrpeljah (Pri Rudetovih), v Sezano (Pri Kovačevih) in v lastno gostilno (Pri Žerjavovih).

Klanec

Ime ledenice	Lastnik	Kraj
JERAČIČEVA	Metlika	na cesti iz Klanca v Prešnico
VIDMARJEVA	Poles	na Klanskih valah
MAIJENOVA	Bolčič	na Klanskih valah
MAIJENOVA	Bolčič	na Klanskih valah
VERBIČEVA	Metlika	Klanec
KOVAČEVA	Metlika	pod pokopališčem v Klanclu
UGGOWITZER		(kasneje ob hiši Cergol številka 16)

Družina Uggowitzer je zgradila ledenico tunelskega tipa. Vhod vanjo je bil s spodnje strani bivšega hotela Uggowitzer. To ledenico je kasneje podrl njen novi lastnik Andrej Cergol.

Oczizla

Ime ledenice	Lastnik	Kraj
POLŠČEVA		na Kržadi
ROJIČNA	Bolčičeva	Oczizla
KOVAČEVA	Metlika	
VERBOVA		

Posebnost tega kraja je kvadratna ledenica (Rojična) oziroma ledenica v obliki kvadra, saj so bile vse ostale cilindrične oblike. Globoka je bila 6 metrov, široka pa 5 x 5 metrov.

Slope

KOMUNSKA - vaška	vsi vaščani so razpolagali z njo
ŠIŽGANČEVA	lastnik Jože Počkaj

Markovščina

Edino ledenico, ki jo je imel Požar v Markovščini (pri Cepčevih), so vaščani pred kratkim očistili komunalnih odpadkov, ki so jih odlagali vanjo.

Nasirec

Ime ledenice	Lastnik
Zorzotova	
Jezlinčna	
Jožčeva	
Tonjetova	Mihalič
Mežnarjeva	
Turnova	
Tomaževa	Višnjevec
Darška	
Rokčeva	Janko Ražem
Čubeževa	
Šankova	

V vasi je bilo poleg teh ledenic 11 umetnih kalov.

Vse ledenice so bile krite s "kopami", tudi tu so bila vrata t.i. lesa, vse so imele kanal za odtok zgrajen iz škrli, povprečno so bile 8 metrov globoke in s premerom 7 metrov. Ledenice so danes popolnoma zasute z odpadnim materialom in smetmi.

Povprečni dnevni zaslužek kmeta, ki je spravljal led tukaj, je bil 5 do 6 lir. Delavce so najemali iz Vrhpolj in Gračane. Led so nalagali pozno zvečer, tako da so najkasneje ob enih ali dveh ponoči odpeljali v Trst, kjer so bili že pred 5. uro zjutraj. Vsi v vasi so tovorili z volji.

Vrhpolje

LASTNIK LEDENICE	DOMAČE HIŠNO IME	ŠT. HIŠE
Angel Višnjevec	Žlinčev	Vrhpolje 8
Abram	Čemažev	Vrhpolje 9
Jože Ražem	Na gričih	Vrhpolje 12
Bak Vincenc	Rumotov	Vrhpolje 14
Anton Sosič	Kodljev	Vrhpolje 16
Anton Sosič	Kodljev	Vrhpolje 16
Anton Ferluga	Tonišntov	Vrhpolje 21
Bogomir Kapun	Petrincev	Vrhpolje 22
Albert Ražem	Pickov	Vrhpolje 23
Karlo Fonda	Fondatov	Vrhpolje 24
Franc Čermelj	Pulinov	Vrhpolje 30
Franc Škerlj	krlov	Vrhpolje 31
Anton Abram	Marjučni	Vrhpolje 32
Anton Bernetič	Stršinov	Vrhpolje 36

SKUPNA LAST

Ivan Bernetič	Grškov	Vrhpolje 1
Anton Bernetič	Grzetov	Vrhpolje 18
Metlika Jože	Klančanov	Vrhpolje 2
Anton Abram	Cekata	Vrhpolje 5
Vincenc Abram	Ošterčev	Vrhpolje 3
Ivan Abram	Abramov	Vrhpolje 4
Jožef Ferluga	Ferluga	Vrhpolje 15
Bah Karlo	Francetov	Vrhpolje 19

Iz seznama je razvidno, da se je v Vrhpolju z ledenicami ukvarjal skoraj vsak kmet. Celo revnejši kmetje so imeli ledenice, in sicer dva kmeta sta imela skupno ledenico in si dobiček od nje delila.

Hotična

Marjo Mihalič	Stršinov
skupna last vaščanov	

Rožice

vaška skupnost	na gornji gmajni
----------------	------------------

Materija - Povžane

LASTNIK	KRAJ	ZGRAJENA
Gregor Gerželj - Anton	pri Matarskem kalu	1885
Gregor Gerželj - Anton	na Brestu	1875

Led so vozili v skladišča ledu v Trst, Koper, Pulo in v Hrpelje. Pošiljke ledu so pripeljali do vlaka v Hrpeljah, od koder je potoval v Pulo. Po pripovedovanju se je 1 tona ledu do Trsta stopila, tako da so ga tja pripeljali le 2 toni. Skladišče ledu v Hrpeljah je bilo na mestu današnje steklarne. Lastniki teh štirih skladišč so bili trije bratje Dejak. Dejak je pomagal pri financiranju gradnje ledenic in se obvezal, da bo ves tu pridobljeni led odkupil vsako leto. Led so vozili približno do leta 1900. Bukovo listje so hodili grabit pod Slavnik.

Ledenica pri Malarskem kalu je bila zasuta 1921 zaradi nevarnosti, da bi kakšna žival padla vanjo. V to ledenico je šlo približno dvesto kasonov po 3000 kilogramov ledu. Bila je oblike enakostraničnega valja s stranico 5 metrov.

Ledenica na Brestu je bila zasuta leta 1902, Dolgan jo je pozneje odkupil in iz njenih kamnov so sezidali šolo v Materiji.

Posebnost te vasi je t.i. Pečina pod Povžanami, katero so izkoristili za shranjevanje ledu. Nahaja se 300 metrov južno od vasi Povžane pri Materiji. Vhod v jamo je na nadmorski višini 495 metrov, njena globina je 11 metrov, dolžina pa 15 metrov. V kraško jamo so vzdali pregradni zid in vhod in jama sta bila nared za zaslužek z ledom. 50 metrov od nje je bil kal. Slabost te jame je bil vhod, tako da se je led v njej z južne strani hitreje topil. Trajal je približno 2 meseca, največ do junija. Ker je bilo shranjenega precej manj ledu kot v ledenicah, je bil zaslužek boren. Bila je skupna last vseh vaščanov iz Povžan, vendar je led vozilo le nekaj kmetov. Med vojno je služila kot zaklonišče. Še vedno je dobro ohranjena.

Velike Loče

LASTNIK	DOMAČE IME	ŠT. HIŠE
Mezgec	Žnidarjeva	Rožice 3
Franc Ražem	Bortlova	Rožice 4
Anton Požar	Hribova	Rožice 6 (podrta)
Alojz Zadnik	Štakarjova	Rožice 10
Karlo Zadnik	Štakarjova	Rožice 11

Rudetova ledenica 1921. leta v Hrpeljah.

ZAHVALA

Zahvaljujeva se mentorici prof. Vidi Rožac-Darovec za pomoč in spodbudo ob pisanju raziskovalne naloge; vsem prijaznim ljudem, ki so nama z veseljem posredovali podatke, brez katerih bi nalogo težko dokončala; Dariju Humarju za gradivo o ledenicah in Inštitutu za raziskovanje Krasa, za lektoriranje ge. Veri Bernetič.

SEZNAM INFORMATORJEV

Anton, Polh (1923); Kačiče-Pared 21,
Ivan, Horvat (1926); Ledenica,
Ivan, Ivančič (1909); Kovačev Nini; Dane pri Divači 1,
Anton, Bernetič (1910); Tomažincevi; Rodik 20,
Danila, Dobrila (1914); Rudetova, Hrpelje 27,
Franc, Bernetič (1921); Blažev, Kozina, Bazoviška 11,
Cvetka, Žerjav (1912); Krvavi Potok 14,

Mara, Žerjav (1954); Krvavi Potok 14,
Edvard, Grupajc (1911); Mihele 17,
Bojan, Višnjevec (1950); Tomažev, Nasirec 17,
Zorko, Žerjav (1946); Krvavi Potok 15,
Frančiška, Hrobat (1913); Kozina, Obrtniška 20,
Marija, Kump (1920); Pod Videžem, Kozina,
Janko, Ražem (1927); Rokčev, Nasirec 7,
Angel, Višnjevec (1922); Žbinčev, Vrhpolje 8,
Jože, Rudež (1921); Klanec pri Kozini 34,
Antonija, Metlika (1911); Kovačeva, Klanec pri Kozini 31,
Božidar, Bernetič (1939); Bernetov, Ocizla 8,
Srečko, Polh (1923); Polščevi, Ocizla 24,
Mišena, Ceglar (1946); Tumova 1, Hrpelje,
Karlo, Čevna (1932); Brezovica,
Anton, Gerželj (1901); Materija 14,
Dušan, Skočaj (1918); Hotična 21,
Ivan, Matevlić (1918); Rožice 19,
Branko, Lukač (1924); Velike Loče 2.

RIASSUNTO

La ricerca presenta un campo particolare dell'attività non agraria del contadino sloveno sul Carso prosperata nel diciannovesimo e nella prima metà del ventesimo secolo.

La ricerca si basa quasi esclusivamente sui racconti dei più anziani che hanno avuto a che fare con questa attività confinata nell'area di Hrpelje, Kozina e dintorni. La sua concentrazione, esclusivamnete intorno a Trieste, è dettata dalle favorevoli condizioni climatiche e dall'impossibilità di una consueta attività agricola. Ciò ha spinto i contadini ad altre fonti di guadagno. Approfittando delle esigenze cittadine per la conservazione di cibi e bevande hanno creato il negoziato col ghiaccio il quale era raccolto e conservato in speciali strutture - le ghiacciaie. Nel compito sono descritti i tipi di ghiacciaie, la produzione e la conservazione del ghiaccio e il tipo di trasporto a Trieste.

È compreso anche l'inventario di tutte le ghiacciaie note nei sudetti posti.

LITERATURA

Ivan Gams, KRAS, Slovenska matica, Ljubljana, 1974.
Ferdo Gestrin, SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM, Slovenska matica, Ljubljana, 1991.
Miroslav Pahor s sodelovanjem Ilonke Hajnal, PO JAMBORNI CESTI... V MESTO NA PEKLU, Prešernova družba, Ljubljana, 1981.

Giovanni Panjek, IZ TRGOVSKE OSNOVE VELIK RAZCVET TREH GLAVNIH TRŽAŠKIH PANOG, Republika, nedelja, 13. marec 1994.

ZGODOVINA SLOVENCEV (več avtorjev), Cankarjeva založba, Ljubljana, 1979.

Gradivo g. Darija Humarja iz Zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine Gorica - Nova Gorica.

MNOŽIČNI MEDIJI IN SREDNJEŠOLSKA POPULACIJA V SLOVENSKI ISTRI

Boštjan ŠTRASNER

Student Pravne fakultete v Ljubljani, 61000 Ljubljana, Kongresni trg 12, SLO
 studente alla Facoltà di Giurisprudenza di Lubiana, 61000 Lubiana, Kongresni trg 12, SLO

mentor: Vida ROŽAC-DAROVEC

IZVLEČEK

Cilj pričujoče naloge je bil raziskati vpliv medijev, še posebej pa televizije, na mlado populacijo v slovenskem delu Istre. Upoštevajoč veliko ponudbo italijanskih televizijskih postaj, smo s pomočjo ankete, ki smo jo poslali na nekaj srednjih šol, skušali ugotoviti, ali srednješolci gledajo več italijanske ali slovenske televizije. Izkazalo se je, da so med mladimi najbolj popularne tri zasebne televizijske postaje družbe Fininvest.

I. UVOD

Družbe ob koncu drugega tisočletja si brez množičnih medijev skorajda ne moremo več zamisliti. Le-ti namreč na različne načine posegajo in uravnavajo družbeno življenje in osebno življenje posameznika. Njihovemu vplivu so podvržene vse družbene skupine ljudi.

V naši raziskavi smo se omejili na mladino, da bi ugotovili, kakšen vpliv imajo na njihovo življenje mediji, predvsem televizija. Podobna raziskava v obmorskih občinah še ni bila narejena.

V prvi vrsti nas je zanimalo, kakšen je vpliv italijanskih televizijskih postaj na mlade. Obalno področje je namreč pod močnim vplivom televizijskih signalov iz Italije, ki jih sprejema večina prebivalcev tega področja. Nadalje smo skušali ugotoviti, kaj najraje gledajo, koliko časa preživijo pred TV zasloni, kako pogosto se zaradi televizije prepirajo z družinskimi člani, kakšna je intenzivnost gledanja televizije, kakšna je mladinska bralna kultura dnevnega časopisa in kaj mladi najraje berejo.

II. SREDNJEŠOLCI IN NJIHOV ODNOS DO MEDIJEV

2. 1 Struktura anketnega vzorca

Anketni vzorec je sestavljalo 215 dijakov (110 fantov, 105 deklet) s povprečno starostjo 16,6 let.

Anketne liste smo poslali na štiri obalne srednje šole, in sicer na Gimnazijo Koper, Srednjo kovinarsko in prometno šolo Koper, Srednjo gostinsko in turistično šolo Izola ter na Srednjo zdravstveno šolo Piran. Na vsaki smo izbrali en oddelek prvega letnika in en oddelek zaključnega letnika. Da bi se izognili razlikam, smo na Srednji gostinski in turistični šoli ter na Srednji kovinarski in prometni šoli anketo izvedli v zadnjem, t.j. tretjem letniku poklicnega programa. Na ostalih dveh šolah pa so anketo reševali četrtošolci. Skupno število obalnih srednješolcev je v šolskem letu 1993/94 znašalo 4201, kar pomeni, da naš anketni vzorec predstavlja 5,1% srednješolcev.

2. 2 Mladi in družba¹

Mladina se je v zadnjih desetletjih oblikovala kot posebna družbena skupina. Zaradi specifičnih družbenih in moralnih lastnosti, ki jih ima mlad človek, ga ne moremo uvrščati ne med otroško ne med odraslo populacijo. V Sloveniji smo s temeljitimi raziskavami mladine začeli šele sredi osemdesetih let (prva raziskava je bila izdelana leta 1985 na celotnem območju nekdanje Jugoslavije).

Devetdeseta leta so za slovensko družbo prinesla veliko družbenih sprememb. Posameznik, ki se je znašel sredi "nove realnosti", mora odgovoriti novim izzivom in se prilagoditi novemu stilu življenja. Družba

¹ Mladina '93, Raziskava Fakultete za družbene vede iz Ljubljane, Ljubljana, oktober 1993.

enostavno ne prenaša več vnaprej definiranih osebnih in socialnih identitet, trajnih življenjskih stilov itd. Kdor tega ne zmore, pristane na robu družbe, odrinjen od družbenega dogajanja. V družboslovju se je za proces prestrukturiranja in dinamiziranja življenjskih stilov utrdil naziv **individualizacija**.

Proces individualizacije je šele v svojih začetkih, zato seveda najbolj prizadene mlado generacijo, ki se šele vrašča v družbo in je zato najbolj občutljiva na družbene spremembe. Mladi se nanje različno odzivajo, z mešanico **progresivnih** (večja avtonomnost mladih, odgovorno vodenje lastnega življenja itd.) in **regresivnih** oblik (pomanjkanje samozaupanja, nihanje med begom pred realnostjo v svet iluzij itd.).

Po raziskavah (predvsem nemških sociologov) so-deč, vpliva na to, ali bo posameznik krenil po poti progresivnih ali regresivnih oblik **raven izobrazbe, kvaliteta odnosov v družini, vzgojni stili in referenčna mladinska subkultura**.

Odlotično življenjsko polje mladega človeka pa je prosti čas, ki ga nameni sebi in svojim potrebam. In prav na področju preživljanja tega časa se generira delitev na mlade, ki jim je pritisk k individualizaciji življenja izziv in vzpodbuda, in na mlade, ki se temu skušajo izogniti ali reagirajo infantilno.²

2. 2. 1 Mladi in prosti čas

Ugotovili smo, da zavzema v vsakodnevnem življenju srednješolca prosti čas 2,2 uri na dan. Za izvenšolske aktivnosti porabi kar 32,3% anketiranih več kot tri ure na dan. Če pogledamo rezultate po spolu, lahko ugotovimo, da v vsakdanjem življenju več kot štiridesetih odstotkov fantov (41,1%) zavzema prosti čas več kot tri ure, medtem ko največ deklet (30,8%) za svoje zasebne potrebe nameni od ene do dveh ur dnevno. Največ časa za izvenšolske aktivnosti porabijo učenci kovinarske šole, najmanj pa gimnazijci.

Skoraj polovico prostega časa mladih zavzemajo prijatelji in televizija, v manjših odstotkih jim sledijo ukvarjanje s športom, poslušanje glasbe, pogovarjanje po telefonu, branje itd. Glede medijev lahko rečemo, da so le-ti pomemben dejavnik pri preživljanju prostega časa. Kar 42,9% anketirancev se v svojem prostem času posveča enemu izmed sredstev množičnega obveščanja. Med temi bi na prvo mesto postavili televizijo (70,4%), sledi radio (17,5%), časopisi (6,9%) in revije (5,3%).

Če spet primerjamo podatke med učenci različnih šol, lahko ugotovimo, da ni bistvenih razlik. Mogoče bi izpostavili samo gimnazijce, pri katerih se je pokazalo, da gledajo za nekaj več kot dva odstotka (2,2%) manj

televizije od povprečja.

DEJAVNOST	SKPŠ	GIM	SZŠ	SGTŠ	SKUPAI
ukvarjanje s športom	15,65	13,68	11,38	16,67	14,12
gledanje TV	21,74	18,42	21,56	21,53	20,62
poslušanje glasbe	11,30	16,32	8,98	9,72	11,85
branje časopisov	5,22	3,68	2,99	4,86	4,06
branje literarnih knjig	1,74	6,84	8,38	2,78	5,36
branje revij	6,09	4,74	7,78	6,94	6,33
ukvarjanje s kulturo	0,87	1,58	2,99	0,00	1,46
hoditi ven s prijatelji	25,22	17,89	25,75	24,31	22,89
ukvarjati se z računalnikom	6,09	9,47	0,60	3,47	5,03
pogovarjati se po telefonu	6,09	7,36	9,58	9,72	8,28

Tabela 1 - S čim se ukvarjaš, ko nisi zaposlen s šolskimi obveznostmi? (v odstotkih)

Sicer pa mladi zaradi televizije ne zapostavljajo svojih prijateljev, saj bi jih več kot 95% šlo vseeno z njimi ven, pa čeprav bi bila na sporedu njihova najljubša oddaja. Kot smo ugotovili, so televizijske oddaje tudi pomemben vir pogovorov med vrstniki. Skoraj 95% se jih o filmih, nadaljevanca idr. pogovarja s prijatelji in le manjši delež s starši. Vse to kaže, da televizija dobiva vedno večjo vlogo v našem vsakdanjem življenju.

Da je televizija pomemben vir preživljanja prostega časa mladih, nam pričajo tudi odgovori na vprašanje, koliko časa dnevno preživiš pred televizijskim zaslonom. Med srednješolci v Primorju znaša povprečna dnevna gledanost televizije dve uri. Največ jih pred TV preživi eno do dve uri dnevno (38,0%), sledijo jim tisti, ki TV gledajo od dve do tri ure (31,5%), več kot tri ure (16,4%) in na zadnjem mestu so še tisti, ki TV gledajo manj kot eno uro na dan (14,1%). Rezultati so nam še pokazali, da učenci poklicnih šol gledajo bistveno več televizije od njihovih sovrstnikov v štiriletnih programih.

Zanimivi so tudi odgovori na vprašanje, ali bi rad gledal še več televizije, kot jo gledaš sedaj. Dve tretjini jih je odgovorilo, da ne, kar 24,2% odstotka anketiranih pa se ni moglo odločiti.

Da jih je obkrožilo le 9,3%, vendar smo znotraj tega deleža opazili nekatere presenetljive rezultate. Želja po še večjem gledanju televizije je močno povezana s časom, ki ga posameznik ze zdaj preživi pred ek-

2 Prav tam, stran 44.

nom. Pričakovali bi, da bi radi gledali več televizije tisti, ki jo zdaj manj. Analiza pa nam je pokazala, da je ravno obratno. Kar 45% takih, ki bi radi gledali še več televizije, že zdaj pred njo preživi več kot tri ure na dan. Iz teh podatkov lahko sklepamo, da ima televizija zasvojevalni učinek. Kot uživalci drog potrebujejo vedno večje doze mamila za zadovoljitev telesnih potreb, tako tudi televizija povzroča v posamezniku vedno večjo željo in potrebo po gledanju le-te.

Zgoraj navedeni rezultati kažejo, da danes veliko mladih preživlja prosti čas izrazito pasivno, to pomeni, da vanj ne vlagajo kdove kako velikih naporov. Najraje se posvečajo prijateljem, gledanju TV in poslušanju glasbe. Prav televizija pa je tista, ki najbolj povzroča v fizičnem, v veliki meri pa tudi v psihičnem smislu pasivizacijo mladih. Sveta in družbe jim ni treba spoznavati z lastnim naporom, ampak to zanje opravi že televizija, ki nezavedno vsiljuje mladim ljudem vzorce vedenja in razmišljanja.

2. 3 Televizija kot vir preživljanja prostega časa

2. 3. 1 Najbolj gledane televizijske postaje

Zastavlja se nam vprašanje, kaj mladi najraje gledajo, saj je tudi od tega odvisen njihov odnos do družbe, v kateri živijo.

Ko govorimo o merjenju gledanosti posameznih televizijskih postaj na našem območju, moramo poznati strukturo televizijske mreže. Slovenska Istra predstavlja posebnost znotraj celotnega slovenskega prostora. Nikjer v državi ni tolikšnega vpliva signalov tujih TV postaj kot ravno na Primorskem. Poleg obeh slovenskih programov in TV Koper-Capodistria vidimo še kopico italijanskih. V anketi smo zajeli vse najpomembnejše: vse tri mreže RAI in naslednje zasebne TV postaje: Canale 5, Italia 1, Rete 4 in druge manj pomembne regionalne TV postaje. Ker se na nekaterih območjih vidi še program hrvaške televizije, smo slednjega upoštevali tudi v naši anketi.

Preden pogledamo indekse gledanosti posameznih postaj, moramo najprej ugotoviti, kakšno je razmerje med gledanostjo italijanske in slovenske televizije. Anketa je pokazala, da je daleč na prvem mestu italijanska TV, ki jo gleda kar 81,1% anketirancev, slovenska pa nosi le 18,9% delež.

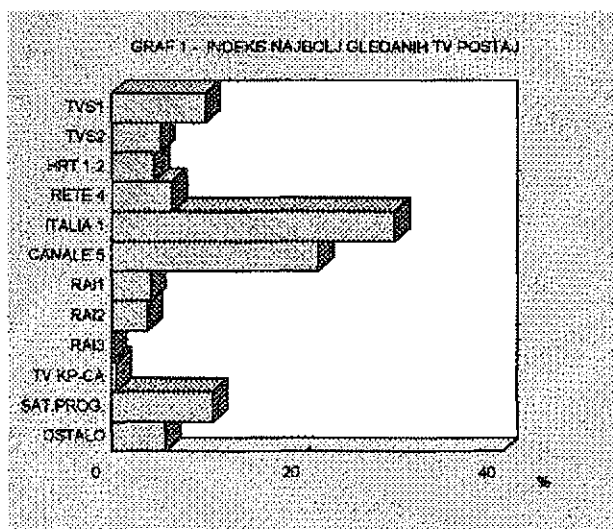
Najmanj slovenske televizije gledajo učenci kovinarske šole (13,6%), sledijo jim gimnazijci (16,7%), učenci zdravstvene šole (20,7%) in gostinsko-turistične šole (28,3%).

Tako visok delež gledanosti italijanske televizije gre pripisati predvsem programski shemi, ki je na italijanskih TV postajah bistveno drugačna kot pa na slovenskih, vendar pa se tudi znotraj 81,1% skrivajo razlike med gledanostjo italijanskih javnih TV postaj (RAI 1,

RAI 2 in RAI 3) in zasebnih (komercialnih) postaj (Canale 5, Italia 1, Rete 4 itd.).

2. 3. 2 Indeksi gledanosti

Po stopnji gledanosti sta daleč na prvem mestu dve zasebni (komercialni) TV postaji, to sta **Italia 1 (29,0%)** in **Canale 5 (21,3%)**. Sledijo jim satelitske TV postaje (10,5%). Tukaj moramo opozoriti, da je njihova gledanost omejena, saj celotno obalno področje še ni opremljeno s kablenskim sistemom.

Prvi program slovenske televizije je pristal šele na četrtem mestu z 9,8%, kar pomeni da vsak deseti srednješolec na Obali najraje gleda prvi program slovenske televizije, medtem ko Italia 1 najraje gleda vsak tretji srednješolec. Na petem mestu je italijanska zasebna postaja Rete 4, ki je presenetljivo dobila le 6,2% glasov. Zaradi svoje programske specifičnosti, ki je usmerjena predvsem k ženskemu občinstvu, je izmed 6,2% anketirancev kar 78,4% deklet. Programi tako italijanskih kot slovenskih javnih televizijskih hiš imajo med našimi anketiranci najmanjšo stopnjo gledanosti, kar je posledica nacionalnega poslanstva teh hiš. Ker imajo status javnih zavodov, je temu prilagojena tudi njihova programska shema. Njihov namen je predvsem vzgajati, zato predvajajo razne kulturne, izobraževalne in politične oddaje.

Pri komercialnih postajah je programska shema usmerjena k določeni ciljni skupini oziroma se podreja okusu široke publike. Njihov cilj ni vzgojni, ampak predvsem komercialni. Zato predvajajo na takih postajah bistveno več povprečnih filmov, nadaljevanj, nanizank in kvizov. Kot bomo videli v naslednjem poglavju, so prav ti žanri mladim najbolj všeč. Še prej bomo na kratko pogledali, kakšne so bistvene programske značilnosti dveh najljubših TV postaj: Italie 1 in Canale 5.

Italia 1: Vse od ustanovitve naprej leta 1982 je bila ta TV postaja namenjena mlajšim gledalcem. Skozi ves dan predvaja razne mladinske nadaljevanke, nanizanke in podobno, zvečer pa predvsem filme. Kot je pokazala naša anketa, to mladi najraje gledajo. Nekaj programa je na tej TV mreži namenjenega izključno otrokom (Bim bum bam).

Zelo popularni so tudi razni kvizi oziroma t.i. **game showi**³ (na primer Non è la Rai), med moškim delom občinstva pa pritegnejo največjo pozornost športne oddaje.

Canale 5: Bila je prva ustanovljena televizijska mreža v okviru družbe Fininvest. Sprva je bila še družinsko-ženski tip televizije, zadnje čase pa je samo še družinska. Njena programska mreža se je bistveno spremenila, odkar lahko italijanske zasebne TV postaje oddajajo tudi v živo. Ko so jim to omogočili, so začeli oddajati tudi informativne in ostale družbeno-politične oddaje, ki so zasedle del programskega prostora. Da je med mladimi ta postaja tako priljubljena, imajo spet največjo zaslugo filmi in športne oddaje, zato je gledanost največja v večernih urah.

2. 3. 3 Katere oddaje mladi najraje gledajo

Ko obravnavamo vprašanje odnosa mladih do televizije, zagotovo ne moremo mimo vprašanja, kaj mladi

na televiziji najraje gledajo. Ker ima naše območje specifične lastnosti zaradi vpliva italijanskih TV postaj, smo ta tematski sklop razdelili na dva dela. V prvem smo spraševali, kaj najraje gledajo na slovenski tele-viziji, v drugem pa, kaj gledajo na italijanski televiziji.

Na obeh mladi daleč najraje gledajo filme različnih zvrsti (na slovenski 30,0%, na italijanski 31,3%). Za film moramo reči, da ni tipična televizijska zvrst, saj je le-ta značilen za drugo obliko množičnega komuniciranja - kino. Vsekakor pa za zadnja leta velja, da po-staja film vse bolj televizijski. Če si ga želimo ogledati, nam enostavno ni treba več iz stanovanja, ampak si ga lahko ogledamo kar v dnevi sobi, če pa imamo videorekorder, je ta stvar še veliko lažja. Tudi to dejstvo potrjuje ugotovitev, da mladi svoj prosti čas preživljajo vedno bolj pasivno.

Takoj za filmi so na slovenski televiziji najbolj gledane mladinske in glasbene oddaje (20,8%), kjer prednjačita Video špon in Tok tok. Za tovrstne oddaje so najbolj zagreta dekleta, ki poleg tega rada pogledajo tudi kakšno zabavno oddajo, kot so Tvariete, Neverjetne zgodbe itd. Pri fantih rezultati gledanja teh oddaj nekoliko odstopajo. Fantje so bolj zagreti za šport, saj izmed vseh vrst oddaj, ki so bile naštetje v anketi, zavzemajo športne 18,3% delež, medtem ko je pri dekletih ta 11,0%. Šport je zelo gledan tudi na italijanski televiziji, čeprav v nekoliko manjši meri kot na slovenski.

ODDAJA	SKPŠ	GIM	SZŠ	SGTŠ	SKUPAJ	M	Ž
TV Dnevnik	7,08	6,79	7,23	2,90	6,11	7,30	5,02
Družbeno-politične	2,65	2,47	0,60	0,72	1,57	2,55	0,67
Dokumentarni filmi	8,85	9,88	7,23	7,25	8,38	8,76	8,03
Filmi	34,51	25,31	28,31	32,61	30,02	30,29	29,77
Kulturne	0,88	0,62	0,60	0,72	0,70	0,34	1,00
Kvizi	6,19	4,94	7,23	10,14	7,16	6,57	7,69
Verske	0,00	0,00	0,00	0,72	0,17	0,00	0,33
Športne	19,47	19,14	10,84	13,04	14,49	18,25	11,04
Zabavne	6,19	5,56	16,87	12,32	10,65	6,93	14,05
Mladinske in glasbene	14,16	25,31	21,08	19,57	20,77	18,98	22,41

Tabela 2 - Najbolj gledane oddaje na slovenski TV (v odstotkih)

ODDAJA	SKPŠ	GIM	SZŠ	SGTŠ	SKUPAJ	M	Ž
Soap opere	3,45	5,73	12,78	6,72	7,04	1,78	12,20
Nanizanke	16,38	26,11	25,00	22,69	23,24	18,51	27,87
Kvizi	15,52	9,55	11,67	11,76	11,97	12,10	11,85
Celovečerni kvizi	6,03	8,28	6,11	7,56	7,04	9,25	4,88
Dokumentarne	6,90	5,10	7,78	4,20	6,16	6,05	6,27
Informativne	0,00	1,91	5,56	0,00	2,29	0,71	3,83
Filmi	31,90	32,48	26,11	36,13	31,34	33,10	29,62
Družbeno-politične	3,45	3,18	0,56	1,68	2,11	3,20	1,05
Športne	16,38	7,64	4,44	9,24	8,80	15,30	2,44

Tabela 3 - Najbolj gledane oddaje na italijanskih TV postajah (v odstotkih)

3 Edi Pucer: Privatne televizije v italijanskem sistemu množičnega komuniciranja, Diplomsko naloga, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1993.

Izrazito nezanimanje pa mladi kažejo za aktualno družbeno dogajanje. Televizijski dnevnik gleda 6,1% anketirancev, ostale družbenopolitične oddaje, kot so Tednik, Žarišče, Omizje itd., pa samo 1,57% srednješolcev. Med temi je največ fantov (2,6%), kar kaže na njihovo večje zanimanje za širša družbena dogajanja. Da fantje niso toliko zaprti v osebno sfero, potrjuje tudi nizek odstotek pri gledanju soap oper oziroma nadaljevanj.

Zanimivo je tudi primerjati podatke med gledanostjo dnevnikov na slovenski in italijanski televiziji. Če smo zgoraj zapisali, da gleda dnevnik na slovenski televiziji več fantov, tega ne moremo trditi za italijanske TV. Na teh je gledanost informativnih oddaj večja pri dekletih (3,8%, medtem ko je pri fantih le 0,7%). Upošteva, da so izmed najbolj gledanih TV postaj ravno italijanske zasebne postaje, sklepamo, da gledajo informativne oddaje na teh TV postajah. Poznavajoč njihovo vsebinsko strukturo, nam postane jasno, zakaj gledajo na italijanskih TV več informativnih oddaj dekleta kot pa fantje. Ti dnevnik prinašajo poleg novic iz domačega političnega in gospodarskega življenja še veliko novic iz črne in t.i. roza kronike (iz zasebnega življenja kraljevskih družin in drugih znanih osebnosti). Kot bomo videli ob koncu, so pokazala dekleta zanimajo za tovrstne novice tudi pri vprašanju o branju nekaterih revij.

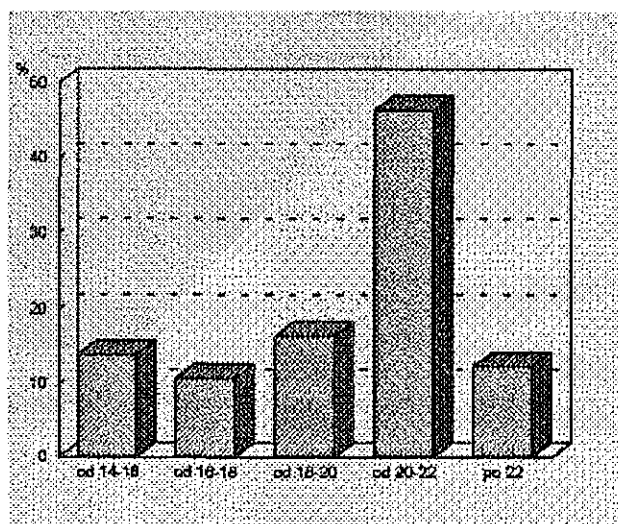
Nekaj besed moramo napisati še o soap operi. Gre za tipično ženski televizijski žanr, saj na dan priključijo tradicionalne ženske vrednote. Mnoge ženske se namreč ob gledanju soap oper identificirajo (vsaj delno) z enim izmed junakov (junakinj) serije. To trditve so nam pokazali tudi rezultati naše ankete, saj je izmed 7,0% anketiranih, ki med naštetimi zvrstmi televizijskih programov najraje gledajo soap opere, kar 87,5% deklet.

Na italijanskih TV postajah lahko trenutno spremljamo veliko soap oper in med vsemi postajami bi izpostavili Rete 4. Ta je dobila skupno 6,2% glasov, zanimivo pa je pogledati, kako so odgovarjali po spolu. Kar 78,4% je deklet in samo 21,6% je fantov. Sicer pa so ene izmed najbolj priljubljenih soap oper naslednje: Santa Barbara, Milagros, Sentieri itd.

2. 3. 3. 1 Filmi, nadaljevanke, nanizanke in mladinski prime time

V popoldanskem in večernem času je na sporedu največ nanizank in filmov. Ker so te zvrsti med mladimi zelo priljubljene, je to povezano tudi s časovnimi pasovi, v katerih najraje gledajo televizijo. Najbolj gledan čas je tako imenovani prime time med 20.30 in 23.00. V naši anketi smo te pasove nekoliko drugače oblikovali, in sicer od 14. do 16. ure, od 16. do 18. ure, od 18. do 20. ure, od 20. do 22. ure in čas po 22. uri.

Daleč največ mladih gleda televizijo v času med 20. in 22. uro, kar seveda sovpada z rezultatom, da na televiziji najraje gledajo filme. Le-ti so na italijanskih TV postajah navadno na sporedu zvečer, začevši ob 20.30. Naslednji najbolj gledan časovni pas je med 18. in 20. uro, ko so predvsem na Italia 1 na sporedu mladinske nanizanke, ki so med srednjeolci izredno priljubljene.

Graf 2 - Kdaj najraje gledaš TV?

V popoldanskem času, nekje do 18. ure, gleda televizijo malo srednješolcev, saj je takrat čas za učenje in druge stvari, ki so kakorkoli povezane s šolskimi obveznostmi. Tako je koncentracija gledanosti pri mladih med 20. in 22. uro, ko jih gleda televizijo kar 46,4%. Po 22. uri jih TV gleda le še 12,5%, vendar se deleži fantov in deklet bistveno razlikujejo. Izmed vseh, ki navadno gledajo televizijo po tej uri, je največ fantov (75%), medtem ko je delež deklet nekoliko večji v popoldanskem času.

Ob koncu tega podpoglavja bi lahko rekli, da se časovni pasovi, v katerih mladi najraje gledajo televizijo, ujemajo z njihovimi najljubšimi programi.

2. 3. 4 Fascinacija televizijskega programa

V splošnem bi lahko rekli, da so mladi pri gledanju televizije dokaj vestni. Na vprašanje, ali gledaš oddajo do konca ali med njo preskakuješ tudi na druge TV postaje, jih je več kot polovica (56,4%) odgovorilo, da oddajo gledajo vedno do konca.

Seveda pa taki odgovori še ne pomenijo, da so od oddaje ali filma, ki jo (ga) gledajo, tudi popolnoma prevzeti.

Kot ugotavljajo znanstveniki, ki se ukvarjajo s sodobnim raziskovanjem medijskega občinstva, smo ljudje redkokdaj popolnoma prevzeti od televizijskega programa. Navadno imamo televizijo prižgano zato, da

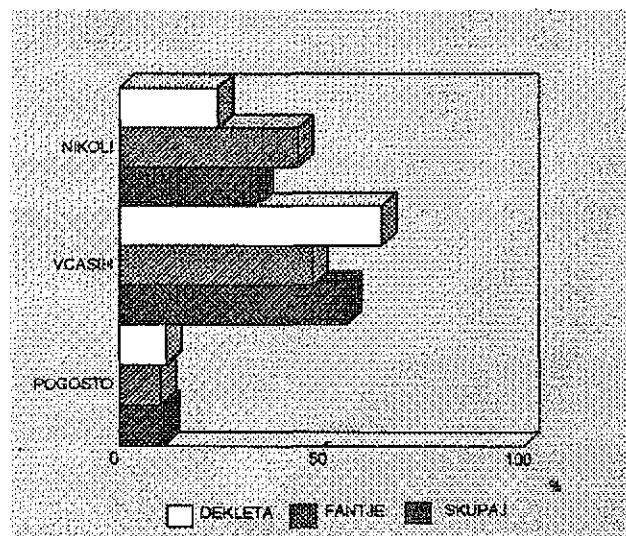
nam dela družbo, medtem ko mi počnemo druge stvari. Kot smo ugotovili, imajo tako navado tudi srednješolci. 62,8% anketirancev včasih dela še kaj drugega ob gledanju televizije, 6,5% pa to počne vedno. Ob odgovorih so nam nekateri v anketi zapisali, da ob gledanju televizije jedo, pišejo domačo nalogo, poslušajo glasbo(!?) itd. Te številke kažejo, da se s tega vidika mladi prav nič ne razlikujejo od odraslih.

Na tem mestu bi še analizirali odgovore na vprašanje, ali si pred gledanjem televizije pogledaš spored programov in torej gledaš samo izbrane oddaje ali gledaš tisto, kar je trenutno na zaslону. 47,2% jih je odgovorilo, da spored pogleda občasno, medtem ko sta deleža ostalih dveh odgovorov (vedno prej pogledam spored, sporeda nikoli ne pogledam) približno enaka (okoli 26%).

Iz zgornjih ugotovitev si upamo trditi, da je gledanje TV pri mladih prej nenačrtno kot načrtno.

2. 3. 5 Televizijski program in družina

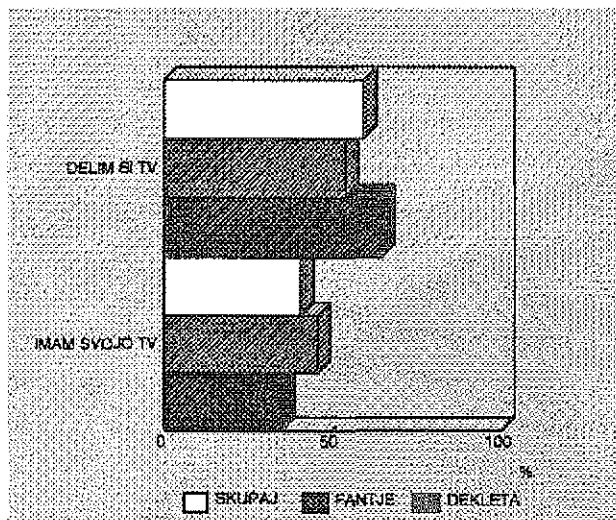
Tega vprašanja smo se lotili tudi z našo raziskavo. Želeli smo ugotoviti, kakšna je povezava med številom družinskih članov in številom televizijskih sprejemnikov v hiši ter med (ne)pogostostjo družinskih preprirov. Moderne raziskave namreč kažejo, da prej omenjena dejavnika bistveno vplivata na številčnost preprirov med družinskimi člani. Kjer je na kupu več okusov, je namreč težko zadovoljiti vsem, posebno še, če je doma samo en televizijski aparat. Najpogostejši so prepripi med otroki in starši, pogosto pa se dogaja, da se prepirajo tudi bratje in sestre med seboj.

Graf 3 - Se kdaj s starši prepirate zaradi TV?

Na vprašanje, ali se kdaj s starši prepirate zaradi televizije, so naši anketiranci odgovorili naslednje:

10,8% se jih zaradi televizije pogosto prepira, 55,6% včasih, 33,6% pa se zaradi TV ne prepira nikoli. Ti rezultati so dovolj zgovoren dokaz, kakšno mesto ima televizija v družini, posebno še, če je doma samo en televizijski sprejemnik. Ugotovili smo namreč, da število televizijskih sprejemnikov bistveno vpliva na družinske prepire o izbiri programov. Tam, kjer imajo naši anketiranci svoj televizijski sprejemnik, se zaradi izbire programov redkokdaj spreje. 40,7% vprašanih ima doma svoj sprejemnik, izmed teh pa je kar 57,5% fantov, ki se s starši bistveno manj prepirajo zaradi televizije (kar 42,7% fantov se zaradi televizije s starši nikoli ne prepira, pri dekletih pa je ta odstotek bistveno nižji - 24,0%).

Graf 4 - Imaš doma svojo TV?

Izmed vseh, ki se zaradi televizije doma pogosto prepirajo, ni niti enega (ene), ki bi bil (bila) edinec (edinka). Vsi imajo vsaj brata ali sestro. Izmed teh je kar 87% takih, ki nimajo svojega televizijskega sprejemnika, zato obstaja več razlogov, da so prepripi pogostejši. Tistih 13% pa se kljub temu, da imajo svojo televizijo, zaradi nje pogosto prepira. Upoštevajoč, da niso edinci oziroma edinke, lahko upravičeno sklepamo, da se prepirajo s svojimi brati ali sestrami. Če je v družini več otrok in če je poleg tega doma samo en sprejemnik, je različnim okusom težko ugoditi, zato so tudi prepripi pogostejši.

Kot smo že zgoraj zapisali, je med tistimi, ki se zaradi televizije nikoli ne prepirajo, največ fantov. Da bi podkrepili našo trditev, da število družinskih članov vpliva na (ne)pogostost družinskih preprirov, bomo navedli še nekaj ugotovitev. Med neprepirljivimi je 27% takih, ki so edinci ali edinke oziroma nimajo brata ali sestre. Nadaljnih 46% ima doma svoj televizijski sprejemnik, tako da se z ostalimi člani družine ni treba prepirati, kaj bo kdo gledal.

2. 4 Tisk

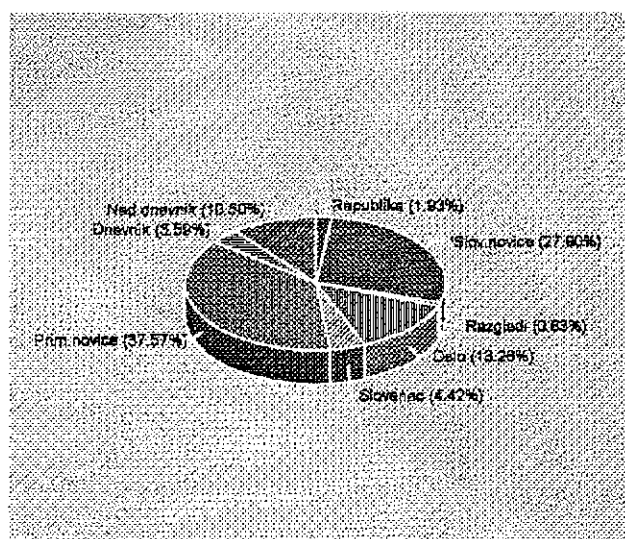
2. 4. 1 Časopisi

V prvem poglavju smo videli, kakšno mesto ima tisk v preživljanju prostega časa. 10,4% mladih v tem času najraje bere časopise oziroma revije.

Da bi ugotovili, kakšna je mladinska bračna kultura dnevnega in periodičnega tiska, smo v anketi zastavili naslednje vprašanje: Koliko časa na dan porabiš za pregled (branje) dnevnega časopisja? Največ srednješolcev bere časopise nekajkrat na teden (37,2%), sledijo tisti, ki v dnevnem časopisju preberejo samo športne strani, kroniko, male oglase, zanimivosti itd. (20,5%). Na tretjem mestu so tisti, ki časopise do-besedno samo prelistajo, preberejo naslove, vendar se v podrobnejše branje člankov ne spuščajo (17,21), 13% anketirancev časopisov sploh ne bere, najmanj pa je takih, ki jih berejo vsak dan (12,1%).

Branost dnevnega časopisja je torej med obalnimi srednješolci zelo nizka, kar še bolj potrjuje dejstvo, da so mladi v prostem času naravnani v zasebni svet in da jih družbena dogajanja (politika, vojska, gospodarstvo...) ne zanimajo.

Izrazito nezanimanje za družbena dogajanja se je pokazalo tudi pri oceni časopisov, ki jih mladi v Primorju najraje berejo. Na prvem mestu so Primorske novice (37,6%), sledijo jim Slovenske novice (27,9%), Delo (13,3%), Nedeljski dnevnik (10,5%) itd. Ostali časniki (Slovenec, Republika...) niso dosegli niti pet odstotkov anketiranih. Rezultati se delno ujemajo s tistimi v vseslovenski raziskavi mladine, razlike se kažejo le v tem, da so v naši anketi prišle zelo visoko Primorske novice, ki je izrazito regionalno obarvan časopis, zato v nacionalnem okviru ni prišel do izraza.

Graf 5 - Katere časopise najraje berete?

Primorske novice so poltednik, izhajajo pa ob torkih in petkih. Prinašajo novice z vse Primorske, tako s političnega, gospodarskega, športnega kot tudi s kulturnega področja. Petkove Primorske novice prinašajo poleg priloge Sedmi val še posebno mladinsko rubriko Pingvin & Žirafa. V njej mladi pišejo za mlade. Da so Primorske novice med srednješolci zelo priljubljene, zagotovo veliko pripomore tudi ta rubrika. Poleg tega pa časopis prinaša take članke, ki se ne ukvarjajo z "velikimi" temami (političnimi, gospodarskimi itd.). Navadno prinašajo informacije iz bližnjega okolja, ki so za mlade veliko bolj zanimive.

Tudi Slovenske novice so tip časnika, ki ne piše veliko o aktualnem političnem in gospodarskem dogajanju, kot to počne na primer Delo. O tem pišejo zelo na kratko. Delno se ta časopis že približuje tabloidu, saj prinaša bolj ali manj škandalozne ali pa vsaj senzacionalne informacije, ki bi sicer morale ostati skrite pred javnostjo.

Iz vsega, kar smo že zapisali, je jasno, da je mladim tak tip časnika všeč, saj ne prinaša člankov z zahtevnimi temami. Branje Slovenskih novic pomeni predvsem spostitev, to pa je tisto, kar zavzema velik del prostega časa mladih.

2. 4. 2 Revije

REVIIA	SKUPAJ	M	Ž
Gea	4,21	3,34	4,78
Ž-mladinski časopis	10,75	9,60	11,74
Antena	26,17	21,72	30,00
Proteus	2,34	3,03	1,74
Moj mikro	3,50	7,56	0,00
National Geographic	1,87	1,01	2,61
TV Sorrisi e canzoni	7,01	6,57	7,39
Airone	0,47	0,00	0,87
Življenje in tehnika	4,44	8,08	1,30
Fotoromanzi	6,78	0,51	12,17
modne revije	16,12	4,04	26,52
revije o avtomobilizmu	16,36	34,34	0,87

Tabela 4 - Najbolj priljubljene revije (v odstotkih)

Poleg vprašanja, katere časopise najraje beresh, smo zastavili tudi vprašanje, katere revije najraje prebiraš. Tako kot v vseslovenski raziskavi je tudi pri nas na prvem mestu Antena (26,2%), sledijo razne revije o avtomobilizmu (16,4%), modne revije (16,1%), Ž-revija za mlade (10,8%) itd. Strokovne oziroma poljudnoznanstvene revije, kot so Gea, Proteus, Življenje in tehnika itd., niso dosegle niti petih odstotkov anketiranih.

Pri tem vprašanju se po spolu kažejo nekatere razlike. Med tistimi, ki najraje berejo revije o avtomobilizmu, je največ fantov, medtem ko dekleta raje prebirajo modne revije in tabloide (Jano, Lady itd.).

Sicer pa branost nekaterih revij kaže, da ima na našem območju velik vpliv tudi italijanski revijalni tisk. Veliko srednješolcev namreč bere TV-sorrisi e canzoni, Cioè, TV Stelle, Gioia, Anna idr.

III. ZAKLJUČEK

V pričujoči raziskavi smo skušali s pomočjo ankete spoznati odnos srednješolske populacije v slovenski Istri do medijev. Ugotovili smo, da ima zelo velik vpliv na njihovo vsakdanje življenje predvsem televizija. Po rezultatih sodeč, ne pretiravamo, če zapišemo, da se mladi podrejajo televiziji oziroma njenemu programskemu urnikovanju. To so nam pokazale tudi primerjave med lestvico priljubljenih oddaj in mladinskim prime timeom.

Vsak srednješolec povprečno preživi pred televizijo dve uri na dan. Sicer pa se je potrdila osnovna hipoteza naše raziskovalne naloge, da mladi v Primorju gledajo več italijanskih (zlasti zasebnih) kot slovenskih TV postaj. Lahko potrdimo tudi domnevo, da za slovenski del Istre brez pretiravanja govorimo o "identifikaciji" velikega števila mladih z italijanskim komunikacijskim

prostorom. Očitno je programska shema zasebnih italijanskih TV postaj za mlade bolj zanimiva in privlačna kot program slovenske televizije, ki je na lestvici priljubljenosti pristal šele na četrtem mestu, medtem ko sta prvi dve mesti zasedli zasebni postaji Italia 1 in Canale 5.

V programski ponudbi, ki jim je na italijanskih in slovenskih TV postajah na voljo, mladi izbirajo predvsem filme, nanizanke, soap opere in mladinske oddaje. Kot smo predvidevali, obstajajo razlike med fanti in dekleti. Fantje poleg filmov najraje gledajo športne oddaje, medtem ko se dekleta posvečajo soap operam. Informativne oddaje so med najmanj priljubljenimi, kar pomeni, da mladih ne zanima širše družbeno dogajanje. To kažejo tudi rezultati o branosti časopisov in revij. Po pričakovanjih se je izkazalo, da mladi zelo malo berejo.

V zaključku bi izpostavili še ugotovitev, da je televizija lahko tudi vir družinskih preprirov. Tam, kjer je doma več bratov in sester in samo en televizijski sprejemnik, se prepirajo pogosteje.

Področje množičnega komuniciranja je zelo široko, zato se zavedamo, da naše delo ni odgovorilo na vsa vprašanja. Vsekakor bi bilo koristno, da bi za točnejšo interpretacijo zbranih podatkov izdelali še poglobljeno psihološko raziskavo. Kljub temu pa so s to raziskovalno nalogo storjeni prvi koraki, saj podobne raziskave na našem območju še ni bilo.

RIASSUNTO

La televisione è uno dei passatempi principali tra i giovani del Litorale. Ogni studente di scuola media la segue in media due ore al giorno.

Si è vista confermata anche l'ipotesi di fondo della ricerca e cioè che i giovani dei comuni costieri seguono di più le reti italiane che non quelle slovene. Conseguente quindi la classifica dei canali più seguiti. La preferenza dei giovani va ad Italia 1, il cui palinsesto è orientato soprattutto verso un pubblico giovanile. Il primo programma della televisione slovena si è piazzato appena al quarto posto. Sia sulle reti italiane che su quelle slovene i giovani guardano soprattutto film, sceneggiati, soap opere e trasmissioni per giovani.

Secondo le attese si riscontra una diversità di preferenze tra i sessi. I ragazzi, oltre ai film, prediligono le trasmissioni sportive, mentre le ragazze preferiscono le soap opere. Le trasmissioni informative sono le meno seguite, il che dimostra il disinteresse dei giovani per la vita sociale in senso generale. Lo confermano anche i dati sulla lettura di giornali e riviste. È risultato che i giovani leggono molto poco.

Prima di affrontare la ricerca abbiamo posto un'ipotesi e cioè che il numero dei membri di una famiglia e quello degli apparecchi televisivi influisce sulla frequenza dei litigi. Nelle famiglie in cui ci sono più fratelli e sorelle e dove c'è un solo televisore i litigi sono più frequenti.

PO SLEDEH MEDITERANSKE CIVILIZACIJE.
HISTORIČNO-GEOGRAFSKO-POMORSKA
MONOGRAFSKA TRILOGIJA VZHODNE JADRANSKE
OBALE

Mithad Kozličić: *Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolemeja*. Latina et Graeca (Radovi). Knjiga X, Zagreb 1990, 151 strani + 56 prilog.

Mithad Kozličić: *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*. Književni krug (Biblioteka znanstvenih djela; 41), Split 1990, 417 strani + 22 prilog.

Mithad Kozličić: *Hrvatsko brodogradnje*. Književni krug (Knjiga Mediterana; 10), Split-Zagreb 1993, 266 strani : ilustr.

UVOD

Kulturna zgodovina vzhodne jadranske obale je v svojem neprekinjenem tisočletnem razvoju odraz vpliva mediteranske civilizacije. Na tej bogato razčlenjeni obali in njej pripadajočih otokih se je od vekomaj nahajalo stičišče različnih dejavnosti, brez katerih si tega mediteranskega področja skorajda ne moremo zamišljati (npr. ribištvo, pomorstvo in ladjedelstvo, vinogradništvo, oljarstvo, kamnoseštvo in stavbarstvo, trgovina itd.).

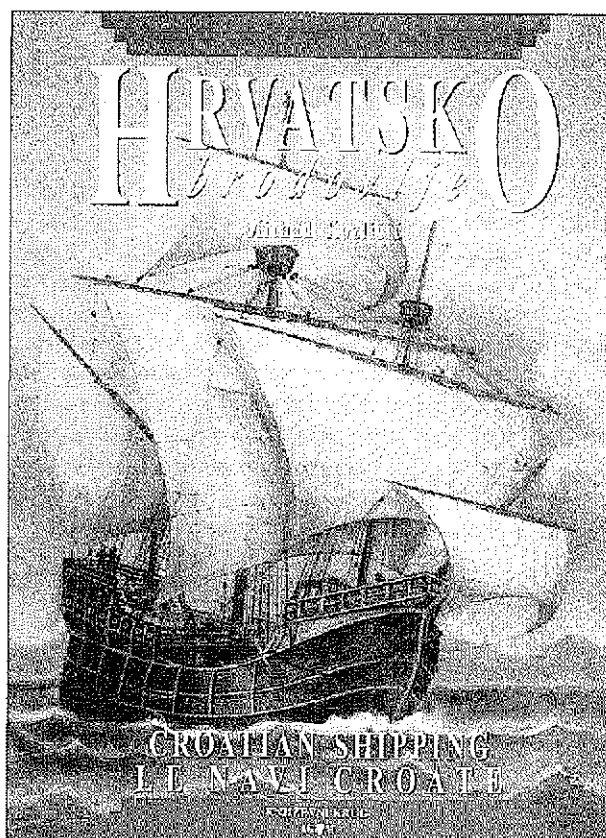
Vse te dejavnosti so se prepletale in dopolnjevale, kar je omogočilo razcvet številnih istrskih, dalmatinskih in črnogorskih mest ter neposrednega zaledja. Prav urbani razvoj je na vzhodno-jadranskih obalah omogočil izjemne dosežke na raznih področjih, na primer v sakralni arhitekturi in slikarstvu, v urbanizmu, v pisani besedi in med drugim tudi premalokrat poudarjeno prosperiteto tehničnih ved, ki so bile bolj ali manj osredotočene na morska prostranstva bližnjih in daljnjih obal. Že naši davni predniki so bili torej dobri poznavalci svojega dela Sredozemlja, sicer pojma, ki je sinonim termina Mediteran (lat. izvor: in medio terrae). Zlasti pa so bili uspešni kot ribiči, pomorci in trgovci, kar dokazuje, da so že zgodaj spoznali pomen naravnih in klimatskih danosti vzhodne jadranske obale. Za soočenje z našo davno pomorsko preteklostjo in njeno ovrednotenje ima velik pomen tudi raziskovalno delo prof. dr. Mithada Kozličića, ki je s svojim dosedanjim književnim opusom (*Istočni Jadran u Geografiji Klaudija Ptolemeja*, Zagreb 1990; *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Split 1990; *Hrvatsko brodogradnje*, Split 1993) opravil kapitalno pionirsko delo, ki vključuje izsledke historične geografije, navigacije, pomorske meteorologije in hidrologije ter razvoj ladjedelstva v Hrvaškem Primorju.

Z omenjenimi deli prof. dr. Kozličića se torej raziskovalcem na široko odpirajo novi vpogledi v doslej malo znane obmorske in pomorske skrivnosti, do sedaj "raztresene" po raznih hrvaških strokovnih časopisih in revijah. Nekatere izmed teh skrivnosti so bile v preteklosti nemalokrat tudi prepovedane za objavo (zaradi

t.i. vojaške skrivnosti ipd.; Kozličić je namreč svoje raziskovalno delo pričel kot mornariški oficir, op.a.), sedaj pa nam je njegovo dolgoletno raziskovalno delo končno dostopno kot strokovna sinteza v treh monografsko obdelanih knjigah, ki jih bomo tokrat predstavili le v povzetku.

Mithad Kozličić: Jadran v Geografiji Klavdija Ptolemeja

Prva knjiga iz obravnavane trilogije je rezultat petletnega raziskovalnega dela (1980-1985). Avtor si je kot osnovni cilj zastavil nalogo, da Ptolemeja, njegovo delovanje in zlasti njegovo delo Geografija, umesti v točno definirani zgodovinski kontekst, vendar ne zgolj s suhoparnim znanstvenim pregledom, temveč z jasno izraženo humanistično odrednico. Tako je nastal njegov prvi širši ekskurz o staroveški geografiji in njeni zgodovini. Takoj pa je treba poudariti, da imajo vsi obravnavani primeri, ki bi bili sicer v nekaterih strokovnih delih marginalni, za preučevanje jadranske obale še kako veliko težo in utemeljenost. Klavdij Ptolemej, aleksandrijski astronom, matematik, geograf in kartograf je nedvomno najpomembnejši staroveški geograf in kartograf. Njegova najbolj znana dela (*Almagest*, *Geografija*) so izjemnega pomena tudi v današnjih časih. Njegova vsestranska znanstvena dejavnost na področju geo-

grafije mu je omogočila, da s pomočjo astronomije (s svojo metodo) izračuna osnovne geografske podatke, kot sta na primer geografska dolžina in širina. Zahvaljujoč poznavanju astronomije pa je izpeljal svoje temeljne kartografske ugotovitve. Prvi je utemeljil geografijo na znanstvenih osnovah, ter podal konkretno obdelavo teoretičnih preučevanj in pregledov skozi ovrednoteno nizanje geografskih koordinat in najpomembnejših geografskih točk tedaj znanega sveta, seveda upoštevajoč tudi vse do tedaj znane ustrezne geografske karte.

Podal je torej celovito geografijo starega veka, ki je preko Arabcev prispela v Evropo in "preživela", zahvaljujoč številnim prepisom in kasneje ponatisom, kar je omogočilo velik razcvet evropske in svetovne geografije. Kozličič ugotavlja, da je Ptolemejeva Geografija večplastno delo, ki bi ga bilo potrebno še bolj razčleniti in znanstveno obdelati. Kljub temu, da so dosedanje raziskave Mithada Kozličiča osredotočene na vzhodni del Jadranskega morja v celoti, avtor priznava, da je opravljeno interdisciplinarno preučevanje omogočilo šele razkritje "prve plasti" Geografije oziroma njen geografski prikaz jadranske obale in otokov.

Za nadaljnje razčlenjevanje Ptolemejeve Geografije bodo torej potrebne še nove poglobljene raziskave splošne historične geografije vzhodnega Jadrana in monografske obdelave, kot sta poleg Kozličičeve tudi monografija M. Suića o Psevdo Skilaku in R. Katičiča o Apoloniju z Rodosa. Omeniti pa velja, da je Ptolemej pri odrejanju geografske širine jadranske obale in nekaterih otokov, napravil kar precej velikih napak (npr. južnodalmatinska obala je pri njem dvakrat krajša, kot je v resnici), vendar je pri tem potrebno upoštevati, da so v antiki imeli napačne podatke o premeru Zemlje, pa tudi znanstvena metodologija točnega merjenja in preračunavanja geografskih koordinat še ni bila dodelana. Včasih so kartografi tudi napačno interpretirali pravilno opravljene meritve in vse to je pogojevalo, da so velikokrat tudi izvorni viri dokaj nezanesljivi. Pri kartografskem prikazu vzhodnega Jadrana je Ptolemej poleg geografskih in drugih virov uporabil tudi dela Plinija Starejšega in Strabona ter njihove neposredne vire. Dejansko pa je vzhodni Jadran v Ptolemejevi Geografiji kartografiran na osnovi geografskih podatkov, ki so nastali v obdobju njegovega delovanja v Aleksandriji, tj. od 1. st.pr.n.št. do polovice 2. st.n.št.

Kozličič poudarja, da je Ptolemej vse podatke, s katerimi je operiral, redno korigiral, saj se je zavedal njihove bolj ali manj opazne nezanesljivosti za potrebe kartografije. Njegov opis vzhodnega Jadrana naj bi bil torej določen kompromis izmed vseh podatkov, ki so mu bili dostopni v Aleksandriji.

Pri tem pa velja omeniti, da je dal prednost podatkom svojih sodobnikov in neposrednih predhodnikov, zlasti pa je upošteval izvorne podatke pomorščakov.

Od vseh doslej znanih rokopisov njegove Geografije je najbolj zanesljiv primerik iz Vatikanske knjižnice, bolj znan pod imenom "Urbinas 82".

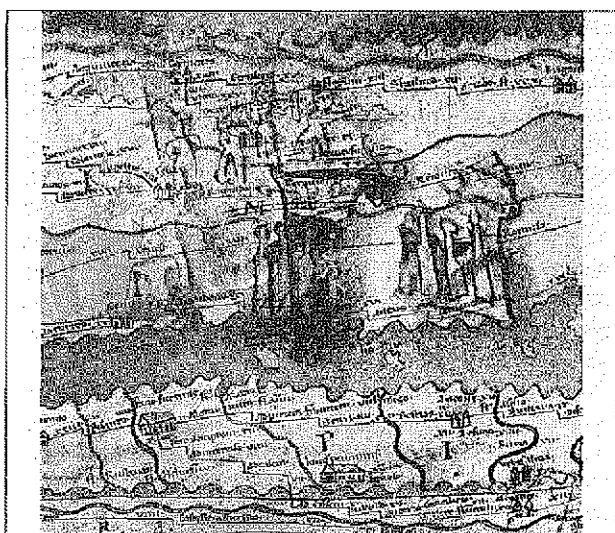
Znanstvena razprava Mithada Kozličiča je razdeljena na tri sklope, ki tvorijo funkcionalno celoto, s pripadajočim znanstvenim aparatom in prilogami. V prvem delu sledimo zanimivemu ekskurzu o razvoju antične geografske misli ter vloži Klavdija Ptolemeja v njenem kontekstu. V drugem delu je obdelana metodologija raziskav kopna v bližnjem in daljnem zaledju Jadranske obale, ter metodologija raziskovanja te obale in otokov, definiranega z geografskimi koordinatami iz Ptolemejeve Geografije. K temu velja dodati tudi novejšje izsledke Kozličičevih raziskav geografskih položajev in ubikacij naselij ob jadranski obali, ki naj bi bili nekakšna teoretična nadgradnja uporabljene metodologije, pa tudi povsem konkretni primeri. Tretji sklop razčlenjuje Ptolemejevo pojmovanje Jadranskega morja, ter nakazuje pot za rešitev vseh relevantnih vprašanj, povezanih z vzhodnim Jadranom kot geografsko celoto, definirano v Ptolemejevi Geografiji, kar dokazuje velik pomen tega morja v starem veku. Geografijo Klavdija Ptolemeja so prvič tiskali v italijanskih tiskarnah proti koncu 15. stoletja, ko je postala temeljno geografsko delo najprej v evropskem in nato v svetovnem merilu.

Ptolemejeva metoda označevanja meja med kopnom in morjem, kartografiranja tokov rek in geografskih položajev prikazana v znameniti izdaji C. Müllerja (Claudii Ptolemaei Geographia, ed. C. Müller, Paris 1883. Zemljevidi so bili izdani v posebnem zvezku kot drugi del omenjene knjige leta 1901, prav tako v Parizu), je ostala v uporabi vse do današnjih dni. Kartografi namreč uporabljajo ptolemejsko kartografsko orientacijo s severom (N) zgoraj in vzhodom (E) desno, stopnjevanje in pogosto tudi njegovo enostavno konusno projekcijo. To kapitalno delo je torej geografski znanosti, zlasti pa kartografiji, astronomiji, topografiji ter terestični in astronomski navigaciji omogočilo tisto ekzaktnost in osnovno metodologijo, brez katerih si jih danes sploh ne moremo zamišljati. Z analizo tega dela so se že pred leti ukvarjali številni znanstveniki (J.O. Thomson, E. Polaschek, M. Suić, I. Bojanovski idr.), vendar smo šele s Kozličičevim delom dobili celovitejši specifični prikaz jadranske obale ter poleg podatkov o geografskih dolžinah in širinah obalnih in otoških naselij, ustjih rek, zalivih, mejah provinc itd. tudi številne druge pomembne podatke o obeh obalah Jadranskega morja.

Nov način razmišljanja o Jadranski obali

Historična geografija vzhodnega Jadrana je predmet druge Kozličičeve knjige, v kateri so zbrane izkušnje pomorcev, ki so jih geografi, logografi, zgodovinarji, kartografi in ostali pisci starega sveta združili s tedanjimi

realnimi spoznanji ter jih na tak način posredovali sodobnikom kot edino (tedaj še nespremenljivo) sliko sveta v katerem so živeli. Kozličičevo delo je napisano iz perspektive zgodovinarja in pomorskega častnika (nekdanjega kapetana fregate JVM, op.a.), kar nam daje vedeti, da je avtor preplul podolgem in počez celotni del vzhodnojadranskega akvatorija ter pri tem s poglobljeno interpretacijo tekstov starih piscev, dopolnjeno s praktičnimi izkušnjami pomorščakov, ki so že pred dvema tisočletjima pluli po istem morju, napisal nadvse koristno zgodovinsko sintezo, obogateno tudi z lastnimi izkušnjami.

mithad kozličić

historijska geografija istočnog jadrana u starom vijeku

Danes bi si brez tovrstnih razlag le težko predstavljali, kako so pomorščaki v starem veku lahko usmerjali svoje ladje brez kompasa, signalov, luči, ehosonderjev in drugih sodobnih naprav, ter se pri plovbi zanašali samo na veter in moč veslačevih mišic. Pluli so torej zanašajoč se na lastne izkušnje, ki so prehajale s kolena na koleno številnih pomorskih generacij. Z opisi in analizami del starih piscev smo v Kozličičevem delu dobili strokovno razlago periegez, periplov, itininerijev, potopisov, geografskih kart itd., skratka vseh pripomočkov, ki so omogočali celotno sliko tedaj poznanege sveta in njegove periferije, ki je bila v starem veku še najbolj podobna "megleni slutnji".

S tovrstno metodologijo je pomen Jadrana, kot dela Mediterana dobil nove dimenzije. Njegova geografsko-prometna funkcija je bila od vedno prvorazrednega pomena, saj povezuje Jadransko morje kontinente, sever in jug, ter se v njem zaključuje pomorska pot velike "magistrale" od Vzhoda na Zahod, ki se potem po kopnem nadaljuje preko alpskih prelazov v srednjo in severno Evropo.

Jadransko morje so prvi opisovali grški pisci, kasneje pa so njihovo vlogo prevzeli tako imenovani geografi enciklopedisti (Strabon, Pomponij Melo, Plinij Starejši, Ptolemej idr.). Kozličičeva zasluga je, da je številne podatke omenjenih piscev prilagodil oziroma analitično razčlenil današnjemu času primerno ter bralcem omogočil razumevanje dogodkov, morskih pojavov, krajev, daljav, skratka ekzaktno razumevanje grško-rimskih antičnih dognanj.

Jadranski svet je kot del Mediterana doživljal neprekinjen razvoj tako imenovanih malih korakov skorajda tisočletje in pol, vse do arabske (islamske) invazije v drugi polovici 7. stoletja. Od tedaj se je pomen Jadranskega morja še povečal, kar je bilo povezano s prelomnimi zgodovinskimi dogajanja. S prihodom novih narodov (Avari, Slovani) je bila namreč prekinjena velika rimska kopenska magistrala, ki je potekala od Konstantinopolisa, preko Soluna, Naisusa, Sirmija in Pannonije v srednjo Evropo.

Enako se je zgodilo po arabski ekspanziji vzdolž severnih obal Afrike in tako so glavne prometne povezave med Vzhodom in Zahodom začele potekati deloma preko južne Italije in zlasti po Jadranskem morju vse do Benetk, ki so v zgodovinskem, političnem in gospodarskem kontekstu od samega nastanka dalje doživljale bliskovit vzpon in razcvet.

Kozličičeva raziskovalna metodologija in njeni rezultati so maksimalno prilagojeni zgodovinarjem, geografom, arheologom in drugim znanstvenikom, ki se ukvarjajo s preučevanjem preteklosti vzhodnojadranske obale in otokov. Avtor je svoj zgodovinski kontekst definirjal na dva načina. Prvi je predstavljen kot razmerje med avtohtonim življenjem Jadrana in grškim, rimskim oziroma nasploh mediteranskim svetom. Drugi način, na katerem temelji njegova knjiga, pa predstavlja omenjeno razmerje tega zunanjega sveta nasproti vzhodnojadranski obali, otokom in avtohtonemu življenju. Poleg ostalega je avtor namenil veliko pozornosti Pseudo Skilakovemu "Periplu" (ep o Argonavtih), Apoloniju z Rodosa in Pseudo Skimnovi "Periegezi", kar pa ne pomeni, da je zanemarjal ostale vire.

Uporabil je tudi podatke Polibija, Livija in Apijana, v poglavju, kjer obravnava dogodke iz časov rimskega prodora (2. do 1. st.p.n št.). O prvih stoletjih rimske oblasti na vzhodno-jadranski obali so mu bili v veliko pomoč podatki Strabona, Mela, Plinija Starejšega in Ptolemeja, medtem ko je pozno antiko obdelal s pomočjo

intinerarijev iz antoninskega obdobja, s "Peutingerjevo karto", z anonimnim kozmografom iz Ravenne itd.

V pozni antiki je bila očitna dekadenca v razvoju geografske znanosti in geografije vzhodne jadranske obale, to pa pomeni tudi določeno stagnacijo na prehodu iz starega v srednji vek, kar je imelo tudi svoje vzroke in posledice.

Kozličič ugotavlja, da poznoantični geografi sploh niso preučevali podatkov svojih predhodnikov, prav tako pa niso beležili niti tistih, ki so jim bili na voljo v njihovih časih. To pa pomeni, da je pozna antika v obravnavanem kontekstu dejansko bela lisa. Vkolikor želimo z današnjega zornega kota to praznino vsaj nekoliko zapolniti, oziroma nekaj izvedeti o številčnosti tedanjih navigacij, smereh (potch) plovbe ipd., se moramo osredotočiti na izsledke arheologije in zlasti hidroarheologije, ki nam z odkritimi predmeti in objekti materialne kulture edine lahko rekonstruirajo plovbo grških in ostalih mediteranskih pomorščakov ob vzhodnojadranski obali. Sicer pa dekadenca geografskih preučevanj in spoznanj v tem obdobju ni samo specifika vzhodnojadranskega akvatorija, saj se je isto dogajalo tudi drugod po svetu in celo na tedaj najbolj razvitem Apeninskem polotoku.

Historično-geografski izsledki v starem veku nam torej najbolj izrazito dokazujejo pomen vzhodnojadranskega prostora, ki se je že tedaj uveljavil z razvito politično, družbeno, ekonomsko, geografsko, vojnoprategsko in drugo razvejanostjo, kar je omogočilo municipalni razcvet mest tako na obali kot tudi na otokih. Posamezne dele Jadrana je zaznamoval pester zgodovinski in gospodarski razvoj, ki pa ni potekal povsod enako oziroma istočasno. Najbolj znana je bila srednjedalmatinska regija, ki je prva doživela grško kolonizacijo. Zahvaljujoč svojemu središčnemu geografskemu položaju na vzhodnem Jadranu kot tudi vrhunskim urbanističnim oziroma stavbarskim dosežkom že v predrimskem obdobju, je nekako logično postala tudi središče rimske oblasti v teh krajih.

Ta regija je namreč že zgodaj postala interesno področje grških (Issa, Pharos) ter kasneje rimskih geografov (Salona, Pola, Jader, Narona, Epidaur itd.), ki so prav tem pomembnim mestnim aglomeracijam v svojih geografskih vizijah vzhodnega Jadrana namenili posebno mesto.

Njihov interes pa utemeljuje že samo dejstvo, da se je v starem veku po tem morju največ plulo, ker so tako narekemale življenske razmere tedanjih časov.

Hrvaško ladjevje - navigare necesse est...

Prikaz Kozličičeve "trilogije" zaključujemo z njegovo zadnjo monografijo, s katero se je avtor še enkrat potrdil kot odličan poznavalec plovil oziroma ladjevja, ki so skozi tisočletja plula vzdolž jadranske obale. V sedmih

obsežnih poglavjih je tokrat opisal vse znane ladje, od najstarejše risbe iz tretjega tisočletja pred našim štetjem (Grapčeva spilja, Hvar, cca 2500 p.n.št.) pa vse do najnovejših ladij, ki nastajajo v hrvaških ladjedelnicah. Avtor tudi tokrat, podobno kot v prejšnjih delih, poudarja pomen antične navigacije, ki ga dopolnjuje z lastnimi pomorskimi izkušnjami.

Posebej velja omeniti pomen plovne poti vzdolž obale vzhodnega Jadrana, prioritete prometne smeri celotnega Jadrana. Pomorščaki so si kot svojo začetno plovno točko izbrali otok Krk (Corfu); s plovbo so nadaljevali preko Otranta na sosednjo obalo, ter ob obali Beneventa do polotoka Gargana, znamenitega hidrološkega in meteorološkega križišča Jadrana. Plovbo so nato nadaljevali po transjadranskem delu preko Palagruže in Visa na vzhodno obalo ter skozi kanale hrvaških otokov proti gornjemu Jadranu, torej proti velikim tranzitnim središčem. V predrimskem obdobju sta bili taki središči Adrija in Spina, v rimskem obdobju Aquileja (t.i. vrata vzhoda), v srednjem veku pa Benetke.

Pomena te vitalne pomorske komunikacije so se seveda zavedali tudi prvotni prebivalci vzhodnojadranske obale, Liburni, Histri in ostala plemena ter kasneje Hrvati, četudi niso imeli v oblasti končne odrednice zgoraj omenjene plovne transverzale. Že od zdavnaj so si prizadevali zagotoviti svoj delež gospodarskega dobička od ladijskega prometa, ki je potekal ob njihovih obalah. Pri tem so se zlasti v rimskem obdobju in tudi kasneje ukvarjali s tedaj zelo donosno panogo - gusarstvom.

Za zaščito in nadzor te pomembne plovne poti, pa tudi za druge potrebe so kmalu začeli razvijati in izkoriščati majhna plovila (do 10 m dolžine), ladje veslače, ki so jih poganjali tudi z jadri. Kozličič namenja veliko pozornost majhnim plovilom, začeni z liburnsko serilijo, nadaljuje s starohrvaško konduro in uskoško ormanico ter nekoliko večjim gripom pa vse do še danes zelo priljubljene gajete. Majhne ladje veslačice so obdržale svoj pomen skoraj v celotni zgodovini jadranskega pomorstva ter so vseskozi pomenile temelj pomorske moči obalnega oziroma otoškega življa v vseh časih, saj so imele večstranske prednosti na močno razčlenjeni obali vzhodnega Jadrana.

Vsestranska uporabnost in kakovost takih majhnih plovil je prišla zlasti do izraza pri številnih pomorskih spopadih, ki jim Kozličič sledi od najzgodnejših (7. st.p.n.št.) pa vse do uskoških časov. Avtor je temeljito obdelal tudi razvoj trgovskih ladij v posameznih jadranskih središčih, ki so se zaradi cvetoče pomorske trgovine osamosvojila že v zgodnjem srednjem veku. Posebno poglavje je namenil tudi ladjevju Dubrovniške republike, ki je vpeljala cel niz znamenitih dubrovniških ladij kot na primer koke, karake, karakune, galeje in nave. Sledi opis bokeljskega ladjevja in jadrnic 18. in 19. stoletja, nato še enkrat posebej navaja manjše lese-

ne ladje ter zaključuje s prvimi parniki in ostalimi ladjami na mehanski pogon. Na koncu knjige pa najdemo še podatke o hrvatskih ladjedelnicah in ladjedelnških družbah. Kolikšen pomen je imelo hrvatsko ladjevje že v daljni preteklosti, pa pove tudi zanimiv podatek, da so že celo stoletje pred Kolumbovo ekspedicijo na vzhodni obali Jadranskega morja plule celo nekatere večje jadrnice kot jih je imel na razpolago Krištof Kolumb!

Slavko Gaberc

Federica Fontana: LA VILLA ROMANA DI BARCOLA. A PROPOSITO DELLE VILLAE MARITIMAE DELLA REGIO X,
Roma, Edizioni Quasar, 1993, 303 str.

Vrlo vrijedna serija, nedavno pokrenuta pod vodstvom Gina Bandellija i Monike Verzar Bass, a pod naslovom *Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina* (prvi naslov je G. BANDELLI, Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina, Roma 1988), obogaćena je opsežnom monografijom o znamenitoj luksuznoj rimskoj građevini kod Barcole (Barkovlje) u predgrađu trsta. Autorica je problemu toga nalazišta, izraženog i objelodanjenog između 1888. i 1891. godine, prišla sa stanovišta reinterpetacije izvješća, arhivske građe sačuvanog arheološkog materijala. Do otkrića je došlo slučajno, a potom su organizirana istraživanja, koja je vodio Alberto Puschi, tadašnji ravnatelj tršćanskog Gradskog muzeja (Musei Civici d'Antichità). Na uskom pojasu stisnutom između mora i brda tršćanskog Krasa, oko 5 km zapadno od središta Trsta (danas praktički na rubu grada, odnosno unutar njegovog kupališkog dijela prema dvorcu Miramare), slučajno je pronađen niz od četiri prostorije s mozaicima, a nastavak iskopa odmah je pokazao da se radi o inimno velikoj građevini luksuznog karaktera.

Nakon uvodnog dijela s pregledom povijesti istraživanja i objavljivanja (prvi objavljeni članci su oni u tršćanskim novinama aonoga doba "Osservatore Triestino", zatim u časopisu "Archeografo Triestino"), te sažetog prikaza značaja pronađenih ostataka u literaturi (str. 15-31), avtorica pristupa temeljitom, koliko to dostupna dokumentacija dozvoljava, opisu pojedinih prostorija i cjelina. Prve tri graditeljske cjeline, sve međusobno povezane: središnja jezgra, vrt ekhedra uz more, protežu se na dužini od više od 140 m i u širini od gotovo 50 m, dok je četvrta cjelina, na površini od oko 100 x 60 m, nešto sjevernije i neko se vrijeme smatrala drugom građevinom, iako je vjerojatno pripadala istom graditeljskom sklopu.

Središnju jezgru građevine predstavlja niz od dvadesetak prostorija oko dva veća atrija (str. 34-49). U sjevernom dijelu nalaze se prostorije sa stupovima sus-

tava za grijanje (kuhinja i prateći prostori te termalni dio s pratećim prostorima). Ovi su i najnepravilniji u svom rasporedu i obliku, s jasno prepoznatljivim fazama gradnje, koje je, međutim, danas teško vremenski pouzdano odrediti. Atrij okružuju sa dvije strane prostorije s mozaicima (naročito je dobro sačuvano istočno krilo s prekrasnim jednostavnim mozaicima), dok druge dvije strane zatvaraju zidovi prostorija čiji se ulazi nalaze s druge strane. Naima, zapadno od ovoga nalazilo se drugo dvorište, također na stupovima, od kojega je sačuvan samo manji dio.

južno od ovoga dijela nalazi se niz prostorija (str. 50-57), otvorenih prema jugu i velikom peristilnom vrtu čije krajnje veličine nisu poznate. U jednoj od ovih prostorija pronađen je znameniti mramorni kip (torzo) atelje, u kojoj se prepoznaje kopija grčkog tipa Dijadumena (str. 142) i koju autorica datira u klaudivjevsko-neronovska doba. Kip je vjerojatno pripadao bogatom ukrasu s okolnim natkrivenim trijemom (sačuvane su baze stupova), koji se protezao na površini od najmanje 54 x 34 m. Naposljetku, sjeverno od atrija pronađeno je niz prostorija raspoređenih oko manje polukružne ekhedre (promjera 19 m), koje su također bogate mozaicima, te malog paviljona uz morsku obalu (str. 58-64).

Četvrta graditeljska cjelina, podalje od opisane tri, istražena je 1891. godine i obuhvaća prostore koji se obično nazivaju palestom i nimfejem (str. 65-78). Radilo se vjerojatno o termalnom kompleksu s uobičajenim prostorijama tople, mlake i hladne kupelji. Prostor nazvan nimfejem također je pripadao termama. Palestrom je Puschi nazvao polukružni prostor oko kojega je niz prostorija, iako je autorica ove revizijske objave i sama došla do zaključka da danas nema baš mnogo argumenata u korist takvom tumačenju. Zanimljivo je također pripomenuti da je u ovom prostoru pronađeno nekoliko kasnoantičkih grobnica.

Nakon zaista temeljitog opisa pojedinih prostorija i njegove veze, prema izvješćima Puschija, u kataloškom dijelu knjige autorica pristupa opisu materijala. Kako istraživači vile krajem prošlog stoljeća nisu obraćali pažnju na cjelinu sitnih arheoloških nalaza, mogao se rekonstruirati fond mozaika, opeka sa žigovima i novaca. Mozaici su privukli najveću pažnju Alberta Puschija i suradnika, posebno su opisani i uglavnom posebno ucrtani u plan istraženih građevinskih struktura, te se za njih mogu pouzdano rekonstruirati okolnosti nalaza. Autorica najprije donosi popis i opis (str. 81-123) ukupno 53 poda u tehnici mozaika (*tesselatum*) *opus sectile* i maltera u različitim kombinacijama: mozaika ima jednobožnih bijelih, crnih, s jednostavnim bordurama, s jednostavnim i zamršenim geometrijskim motivima (meandri, valovnice, rombične zvijezde, šahovnice, trokuti, šesterokuti, rozete) i u kombinaciji s vegetabilnim motivima (vitice). Za svaki mozaik donosi

usporebe i datacijo, a zatim ih u zaključku prikazuje po fazama u tri cjeline: kasnorepublikanska faza (prostorije oko atrija), augustejsku fazu (prostorije oko peristila i manje ekседre na sjeverozapadu), kasnu fazu (poslije sreine I. st.: manje preinake u nekim prostorima vile). U prilogu knjige su fotografije svih mozaika: neki presnimljeni iz Puschijevih izvješća (gdje su bili nacrtani u vidu rekonstrukcije), drugi snimljeni u tršćanskom muzeju, gdje se danas čuvaju ulomci koji su dignuti s lokaliteta.

Poglavje posvećeno krovnim opekama sa žigovima (str. 128-140) autorica je sačinila temeljem Puschijevih objavljenih podataka, koji obuhvaćaju dvadesetak primjera koji su dobro poznati na čitavom sjevernom Jadranu između Akvileje i Pule. Kako se izvorne krovne opeke nisu mogle pronaći u spremištima Muzeja u Trstu, Puschijevi podaci su jedini kojima raspolazemo.

Nažalost, glede nalaza novaca (str. 145-156), autorica ponovo nema drugog izbora nego ponovo se ispričati nemogućnošću ulaza u trag izvornim komadima koje je Puschij pronašao 188-1891. godine, tako da su njegovi podaci jedini kojima danas raspolazemo. Radi se o tridesetak novaca, sve bronca, od Augusta do Konstancija II, odnosno od kraja I. st. pr. Kr. do sredine IV. st. Novci datiraju raspon trajanja života na tom mjestu, iako se graditeljske faze mogu pratiti, prema autorici, samo do sredine I. st.: one bi uglavnom odgovarale dataciji mozaika, kao kasnorepublikanska, augustejska i kasnija faza. o vlasništvu je, kao i uvijek u takvim slučajevima, teško suditi. Autorica (str. 158-170) prenosi ranije postavljene teze o Kalviji Krispinili (*Calvia Crispinilla, magistra libidum Neronis*) kao vlasnici zgrade i posjeda, pomišlja još i na Klodija Kvirinala (*P. Clodius Quirinalis*) koji je u targestinskoj koloniji imao visoki ugled i položaj, da bi zaključila (opreza nikad previše!) da je vlasnik svakako morao biti netko u razini senatoeske časti, poput Lekanija Basa u Fažani.

Vrlo su zanimljiva, sa stanovišta usporedbe, dva posljednja poglavja posvećena razmatranju naseljavanja obalnog područja tergestinske kolonije od Devina (Duino) do Grubelca kod Sečovlja (str. 175-195), gdje na jednom mjestu nalazimo sakupljene osnovne podatke o topografiji ruralne arhitekture, odnosno razmatranju sličnih primjera obalnih rimskih luksuznih građevina (*villae maritimae*) duž talijanske obale (str. 201-215: Varigano, Formia, Sperlonga, Anzio, Capri, Anguillara Sabazia, Oplonis itd.). U tom se dijelu, ali izdvojeno, spominju i istarske građevine (str. 210 i 214) koje po raskoši i kakvoći izvedbe mogu poslužiti za usporedbu s građevinom u Barkovlju (Barcola), a to su prvenstveno Uvala Verige, valbadon, Barbariga i Sorna. Međutim, autorica spominje i druge, proizvodne građevine u Istri (Kolci, tzv. Castrum - I. faza), koje u osnovnoj shemi pokazuju sličnost s organizacijom prostora luksuzne građevine, ali imaju značajnu

gospodarsku funkciju: to je, recimo, jedno pitanje koje bi tek trebalo istražiti.

U zaključku monografije (str. 217-229) autorica sažima osnovna saznanja o građevini i njezinom značenju za širi prostor sjevernog Jadrana, jer vila u Barkovlju (Barcola) kod Trsta svakako pripada skupini ne tako brojnih luksuznih palača u kojima su vlasnici, svakako pripadnici viših slojeva rimskog društva, provodili svoj poslovični *otium*. Ona se tako uklapa u širi krug sustava *vangradskih građevina* najviše razine života, ali ona je bila središte većeg posjeda koji je morao imati i manje građevine proizvodnog, prerađivačkog i skladišnog karaktera. Tijekom II. st., pod utjecajem konkurencije provincijske poljoprivrede, gospodarstvo Italije je počelo opadati, ali na srednjejadranskom području ti su se poremećaji manje osjetili. Zato su i sve građevine od Pule do Akvileje, kako Uvala Verige tako i Barkovlje, nastavile živjeti još neko vrijeme (str. 229).

Ova monografija F. Montane na suvremen način pokušava izvuci što više činjenica iz škrtih i nedostatnih podataka izvornih istraživanja prije više od stotine godina: uz pomioć bogate bibliografije (koja govori o tome koliko se o tim problemima danas razglaba) i solidne dokumentacije (koja i ne može biti bolja jer jednostavno bolja ne postoji) taj cilj je svakako dostignut, jer je i putem ove knjige slučaj vile u Barkovlju (Barcola) kod Trsta barem aktualiziran.

Robert Matijašič

S. Flego, L. Rupel: I CASTELLIERI PREISTORICI DELLA PROVINCIA DI TRIESTE, Editoriale Stampa Triestina, Trieste (Collana *Il patrimonio culturale*), 240 str., 1 zemljevid, ilustr., in vzporedno v slovenščini: PRAZGODOVINSKA GRADIŠČA TRŽAŠKE POKRAJINE.

Gradišča so najbolj viden znak človekove dejavnosti na Krasu, ki se je ohranil iz prazgodovine. Zato so že zgodaj pritegnila pozornost prebivalcev in so s svojo pojavo, pretežno na vzpetinah, zbujala pozornost in domišljijo. Vsekakor še danes dajejo pečat kulturni krajini in v marsičem določajo način izrabe zemljišč. Prav na Tržaškem so gradišča razvnela kmalu tudi starinoslovce in arheologe, tako da je potek tega proučevanja postal že del obče kulturne zgodovine Trsta, Krasa in Istre, morda podobno kot proučevanje jam in kraških pojavov. Na to dolgo, več kot stoletno, tradicijo sta se navezala in jo tudi bistveno opredelila tržaška arheologa S. Flego in L. Rupel s knjigo, ki je izšla ob koncu leta 1993 v Založbi tržaškega tiska, hkrati kot slovenska in tudi italijanska izdaja.

Ker sem imel redko priložnost, da sem lahko sledil njenemu raziskovalnemu in publicističnemu delu v

zadnjih desetih letih, kdaj pa kdaj sem tudi sodeloval, me izid knjige ni presenetil. Kljub temu poseg slovenskih avtorjev in slovenske založbe in slovenske institucije na arheološko področje, ki je bilo skoraj samo-umevno prihranjeno le za italijanski pol tržaške stvarnosti, pomeni dosežek in izziv. Seveda gre pri tem tudi za dvojni založniški podvig Založbe tržaškega tiska, ki, kot sama zatrjuje, ni usahnila. Samo delo je nastajalo več let in je rezultat (vsekakor ne edini in upam, da tudi ne zadnji) Komisije za topografijo, ki od leta 1983 deluje pri Odseku za zgodovino Narodne in študijske knjižnice.

Izbira teme in način predstavitve sta nekako na sredini med katalogom, vodičem in razpravo. Na prvi pogled se zdi omejitvev na Tržaško umetna, saj gradišča in Kras segajo čez administrativne meje Pokrajine, a je utemeljena in opravičljiva, saj si takšnega dela v sosednjih pokrajinah nismo še niti zastavili; vsakršna širitev zamisli na celotno ozemlje Krasa in Istre, ki ga je pred 90 leti odlično opravil dr. C. Marchesetti, bi temeljno zasnovno spreminila, zavlekla izid in zahtevala mednarodno sodelovanje. Morda bo to skupna naloga tržaških, istrskih in drugih arheologov za prihodnje desetletje. Na ozemlju Pokrajine avtorja naštejeta 53 prazgodovinskih najdišč na prostem, ob tem pa še podajata seznam kraških jam z ostanki iz dobe gradišč, to je iz bronaste in železne dobe. Delo je tudi vodič, saj ob opisih gradišč in ostalih najdišč ponuja tudi dostop in poljudno razlaga vidnih ostankov, hkrati pa avtorja bolj radovednega bralca z natančnim navajanjem razprav in omemb posameznih gradišč v starejši strokovni literaturi uvajata k starejšim zapisom - to je prav prej omenjena kulturna zgodovina Trsta. Prava, poglobljena arheološka dela so pač redka (C. Marchesetti, D. Cannarella, V. Karoušková, G. Stacul, F. Maselli Scotti) in zasluga avtorjev je, da nas suvereno in na lahek način pripeljeta skozi veliko število razdrobljenih citatov (zgodovina raziskovanj na Tržaškem je bila pač takšna pred C. Marchesettijem in po njem). Ko sem že omenil Marchesettija in ostale, moram ob pregledih tržaških gradišč omeniti še S. Flega, ki je l. 1982 pripravil *Kratek pregled prazgodovine tržaškega Krasa* v podlistku Primorskega dnevnika. To slednje Flegovo delo in knjiga o arheoloških najdiščih dolinske občine, ki jo je izdal l. 1991 s podpisanim, nekako določata tudi usmeritev naj-novejšega dela o gradiščih.

Torej: katalog in vodič. Kaj pa razprava? Že oba elementa, tako kataoški kot vodniški, vsebujeta elemente strokovnega in znanstvenega dela, a iz teksta je razvidno, da prav omejitvev na današnjo administrativno enoto avtorja ovira pri interpretaciji bolj sintetičnega značaja. Opreti sta se morala na kronologije, ki ne izhajajo iz tržaškega gradiva, kar je metodološko prav, ker na Tržaškem gradivo, ki bi omogočalo kronološko opredelitev, manjka. Tu izvzemam pravzaprav le dve

razpravi, G. Stacula za naselbinsko sosledje na Gradcu pri Slivnem in M. Morettijeve za obdelavo keramike z gradišč na Griži in na Njivicah. Obe razpravi sta avtorja upoštevala, v bodoče bo potrebno upoštevati seveda še rezultate izkopavanj, ki prav sedaj potekajo na gradišču nad Jelarji na italijanski strani pod vodstvom dr. F. Maselli Scotti. Ali bo kronologija tržaških najdišč pokazala tudi smeri razvoja za osrednja slovenska gradišča na Dolenjskem, morda vplive in tudi, da se je razvojni cikel železne dobe začel nekoliko prej na Primorskem, kot se danes že zdi? K temu bodo dala podatke tudi najdišča drugačnega značaja, na primer depoji iz Mušje jame pri Divači, na Goriškem in v Furlaniji in morda material z jame pri Praprotnu (le če ne bo poniknil v privatni lasti). Le nakazana je razlika med gradišči v bolj obmorskem pasu od onih bolj v zaledju. Toda v razpravi je poudarek na topografskem delu, tu nakazana kronološka vprašanja bodo resljiva šele po izkopavanjih večjega obsega na tržaških gradiščih in grobiščih tega časa. Ob terenskem delu se je porodilo tudi nekaj dilem, ko sta odkrila najdišča, ki bi jih po terenski oblikovanosti mogli in morali uvrstiti med gradišča, a za sedaj niso pokazala drobnih najdb, na primer keramike, po kateri bi jih časovno in kulturno uvrstili. V tej dilemi sta se opredelila za uvrstitev (na primer pri krožni strukturi tik nad morjem pri Sosljanu), saj takšna opredelitev pomeni izziv k arheološkimi sondiranjem in s tem tudi za preverjanje zanesljivosti topografske opredelitve: končno je le tista znanost prava, ki jo je moč preveriti, ali pa vsaj v posameznih ugotovitvah dopolniti. Na ta način, seveda brez eksperimentiranja, se tudi arheologija približuje eksaktnim znanostim.

Velika zasluga avtorjev je, da sta izkoristila raznovrstne vire; nista le podala nekakšnega povzetka, pač pa sta s topografskim delom osvetlila položaj gradišč v pokrajini, tako s pomočjo terenskih zapažanj in domačih informatorjev (klasična metoda, ki se je je lotila na Tržaškem prav Komisija za topografijo), avionskih posnetkov (delo prikazuje nekaj izredno dobrih posnetkov v barvah kot ilustracijo za že znana gradišča in tudi nekaj kot podkrepitev za na novo odkrita najdišča), katastrskih map in arhivskega gradiva. Izkoristila sta arhivsko gradivo ustanov iz Trsta, Kopra in Dunaja. Takšen pristop je avtorjema pogosto omogočil, da sta k zgodovini raziskav lahko dodala sicer drobne in posamezne ugotovitve (ob nesorazmerno dolgem, verjamem celo, da dolgočasnem iskanju v arhivih!), vendar je težnja k vključitvi vseh podatkov pač imperativ takšnega dela. Prav to delo v kombinaciji z informatorji je omogočilo, da sta večino najdišč uspela poimenovati tudi s pravim toponimom in sta tako nadomestila v strokovni literaturi pogosta umetna poimenovanja. Seveda v večini primerov pride ob takšnem delu na dan slovensko ime, ki je bilo v tržaškem okolju vse prevečkrat zamolčano. Ob tem se moramo tudi slovenski arheologi za-

vesti, da moramo gradišča na tržaškem Krasu imenovati "gradišča" in ne kar "kaštelirji", saj je izraz kaštelir doma v romanskih govorih Istre in je na Tržaško uveden šele s strokovnim italijanskim poimenovanjem v tem stoletju. Pred nami zaživi cela vrsta toponimov, ki prostor prazgodovinskih gradišč poimenujejo kot *Gradišče, Gradec, Ajdovski gradec, Grad*. Ker avtorja mislita, tako sem prepričan tudi sam, da je toponim neločljivo povezan z arheološko vsebino, sta slovenske toponime obdržala tudi v italijanski verziji. Izkušenega topografa značilen toponim nezmotljivo pripelje do arheološkega najdišča, prej omenjeni po pravilu k prazgodovinskim ostankom v konfiguraciji terena.

Še enega sestavnega elementa knjige ne smem spregledati: ilustracij, oziroma slikovnega gradiva. Odlične avionske barvne posnetke sem že omenil, temu je treba dodati še kartografsko gradivo v tekstu (izseki iz karte v merilu 1 : 5000), terestične posnetke najdišč in risbe predmetov. Predmeti topografsko delo nekoliko poživljajo, hkrati pa izbor kaže, da sta avtorja pač imela težave z dostopnostjo materiala: tako tega, ki se skriva v depojih institucij, kot še bolj onega, ki ga nelegalno skrivajo nekateri posamezniki. Zbirna karta Tržaške pokrajine je nekako nesrečno in nespretno vplejena ob koncu knjige in moti oblikovno odlično izdajo.

Za zaključek: knjiga vsebinsko presega ozek zamejski prostor, vključuje se tako po izdajateljskem podvigu kot po strokovni zasnovi v širši slovenski kulturni horizont, na italijanskem prostoru pomeni novost, morča presenečenje in izziv v določenih okoljih, vsekakor pa se vključuje prav tako tudi v italijanski kulturni krog. To je delu omogočila odločitev založbe za hkratno slovensko in italijansko izdajo. Mimo knjige ne bo mogel noben strokovnjak, ki se bo ukvarjal z gradišči, dobrodošla bo izletniku v tržaški okolici in ostaja spodbuda nam, ki "svojih" pokrajin nismo obdelali. Ob tem naj povem, da mi je desetletna prijetna izkušnja ob sodelovanju s Komisijo za topografijo razširila pogled tudi onkraj državne meje. Najdišča so tostran in onstran državnih meja, bodisi kot kaštelirji bodisi kot gradišča ali kot gradine. Leta 2003 bo poteklo sto let od izdaje C. Marchesettija o gradiščih Tržaškega in Julijske krajine: ali bo odlično delo slovenskih avtorjev spodbudilo komaj sproženo idejo o kritični ponovni obdelavi gradišč tega prostora?

Matej Župančič

Miroslav Bertoša: ISTRA IZMEĐU ZBILJE I FIKCIJE.

Mala knjižnica Matice Hrvatske, Novi niz: kolo I, knjiga 5, Zagreb 1993, 126 str.

Opsegom nevelika knjižica uglednog hrvatskog povjesničara Miroslava Bertoše, dugogodišnjeg poznavoca, zaljubljenika i istraživača istarske povijesti i kulture,

sažet je odabir pojedinih fragmenata prebogatog istarskog mozaika prošlosti, zasnovan na iznošenju i tumačenju arhivskih svjedočanstava, natpisa i zapisa kao tragova opstojnosti, života, suživota, ali i sukobljavanja i ratova koji su se stoljećima prelamali ovim nevelikim prostorom. Bez pretenzija na potpunost kazivanja i iznošenje konačnog odgovora i suda, autor je pokušao, kako i sam navodi u predgovoru, prikazati "Istru kao svojevrsno dokumentirano povijesno i društveno fiksijsko domišljanje, kao odraz dalekih zbivanja, bližih ili sasvim bliskih preobrazba, neočekivanih i nepredvidivih mijena njezina društvena bića" (6). Prilozi objavljeni u knjizi izlazili su prethodno kao kolumnistički feljtoni u puljskom "Glasu Istre" i djelomično u riječkom "Novom listu" ljeta 1991. godine.

U prvoj cjelini (*Idealni habitat ili svijet naopako?*, 7-26) autor domišlja stoljetne stereotipe Istre kroz "braudeliansko dugo trajanje". Istra je tako u spisima, izvještajima, kronikama, književnim djelima suvremenika ili kasnijih zapisivača, stekla pridjeve *plemenite, sirotice, ljepotice, ali i romanske, talijanske, hrvatske, slovenske, glagoljaške, težačke, revolucionarne Istre, pa sve do kamenite, neplodne, blage, otete, ugrožene, regije, županije Istre...* (19). Svaki od tih stereotipa ima, napominje autor, "svoje davne korijene u nekom segmentu istarskih geopolitičkih, gospodarskih, nacionalno/nacionalističkih ... konstelacija" (20). Isto tako, stereotipi se, bez obzira na podrijetlo njihova nastanka, javljaju s jedne strane kao elementi kolektivne memorije "dugog trajanja", a s druge kao dijelovi neprevladane prošlosti koja, često sročena i interpretirana mitovima i iracionalnim argumentima, nerijetko izmiče znanstvenim prosudbama (22).

"*Sindrom grada i "kompleks" sela* (27-44) naslov je poglavlja u kojem autor "suprotstavlja" kolektivne mentalitete i pamćenja dugog trajanja izraženog kroz svojevrsne stereotipe (slavenskog) sela o gradu kao arealu u kojem "izvorna, čista i nepokvarena seoska duša" gubi nacionalni identitet i utapa se u civilizacijskim kodovima talijanskog nacionalnog predznaka. S druge strane, istarski grad u vrijeme mletačke uprave ne proživljava, barem ne u gospodarskom smislu, najsretnije dane, a odaslanu mletački providuri, knezovi i činovnici, u toj zemlji vide prvenstveno stalno vrelo prihoda za održavanje svojeg brojnog vojnog i birokratskog aparata. Čak i u austrijsko doba, kada se odlukom državnih organa Pula pretvara u veliko austrijsko vojno-pomorsko središte, stanovništvo ne stječe očekivani prosperitet i sigurnost gospodarskog razvoja, već ostaje samo vojna baza kojoj je cjelokupan život grada u potpunosti podređen.

Kratko poglavlje Podrum/kantina nesvjesnog (*Skica za povijesnu antropologiju*, 45-53) i priča o čudnovatim moćima župnika - štriguna (čarobnjaka) Martina Velovića u Taru ponad Mirne (krajem XVIII. st.), njegovim

"receptima", izlječenjima i blagoslovima, ali i brzom i oštroj reakciji mletačkih vlasti i crkve, sažet je osvrt na pojave pučke kulture i njezine duhovne produkte, praznovjerje i folklorizirani oblik kršćanske svijesti u istarskom seljačkom puku, koji se nisu nikada mogli u potpunosti iskorijeniti ni suzbiti.

Nešto više manjih poglavlja, fragmenata povijesnog mozaika "istarskog vremena prošlog", sadrži cjelina Istarsko "hrvatsko koljeno": *koraci i klecanja* (54-84). Autor se osvrće na prve povijesne sinteze kako talijanske (C. De Franceschi, 1879) tako i hrvatske (I. Milčetić, 1924) historiografije, smatrajući ih izdancima svoga vremena, kada se, usred doba korijenitih političkih i društvenih perturbacija, političke teze i ideologija nastoje opravdati u povijesnim vrelima. Slijede osvrti na neke istaknute predstavnike istarske kulture, mahom one koji su promicali hrvatsku stranu istarskog nacionalnog pluraliteta, ali i zagovarali suživot, toleranciju i međusobno razumjevanje svih naroda ovog prostora. Riječ je o franjevcu i književniku Ivanu/Franji Glavinicu (1585-1652), školovanom na austrijskim i talijanskim sveučilištima, ali i čvrsto usađenom u hrvatske istarske korijene; Giovanniu Negri (1575-1651), isusovcu iz Labina, "ilirskom" penitencijaru u Rimu i Loretu, cenzoru Kašičevih djela, promicatelju i širitelju hrvatskog jezika, te župniku iz Savičenta Antoniu Fachinetti (1805-67), steleškim podrijetlom građaninu, pripadniku talijanskog kulturnog kruga, romantičaru, filantropu, autoru prve male etnološke, folklorističke studije o istarskom hrvatskom selu. Razmatrajući, nadalje, odjeka hrvatskog narodnog preporoda u Istri, autor se zadržava na Kukuljevićevim i Gajevim razmišljanjima Istre i njihovoj konkretnoj suradnji s istarskim svećenicima (prije svih s Jakovom Volčićem iz Zarečja).

Krvavi događaji, svojevrsna kataklizma vrućeg istarskog "kunfina" u vrijeme Uškočkog rata, bespoštednih, iracionalnih sukoba "Kraljevaca" i "Benečana", posljedica kojih je porazna demografska slika Istre, zapušteno gospodarstvo i za duga desetljeća ustrašen živalj, mračno je doba povijesnog primjera ne-suživota na prostoru Istre (*Suživot i ne-suživot*, 85-111). Čak i nakon toga, u 323 godine mira (1618-1941), u Istri, kako autor ističe, nije prevladana "gospodarsko-populacijska kriza", već su teške posljedice ratovanja, epidemija i depolulacije pretvorile istarsko tlo u "decubitus", nezacjeljivu i živu ranu (96).

Posljednje poglavlje *Kamen spajanja, kamen razdvajanja* (112-124) autorovo je domišljanje jednog povijesno-kulturnog fenomena istarske povijesnice - istarskog kamena, uklesanog i utkanog u najvelenrije građevine brojnih gradova zapadnojadranske obale, od kojih autor prije svega ističe baziliku u Loretu, tijekom njezine gradnje viđen kroz spise o tijeku prijevoza i uvoza istarskog kamana. Nasuprot glasovitoj "pietra istriana", velebnom kamenu spajanja i prožimanja kultura svijui

naroda koji čine i dotiču se Istre, kamen Učke ostao je do danas (barem što se tiče željezničkog spoja), razdijelnicom između Istre, matičnog prostora Hrvatske, te, preko nje, i ostalih dijelova Europe.

Završavajući prikaz nevelikog, ali sadržajem više nego poticajnog djelca M. Bertose, možemo primjetiti da je njegova namjena, izrečena i samim uvodom autora, zainteresirati običnog čitatelja, ali i okorjelog znanstvenika, da višeslojnoj problematici istarske prošlosti pristupi s one strane velikih povijesnih događaja, iza kulisa diplomatskih pregovora i prekrajanja zemljovida, pogledom na obično, "dugim trajanjem" nepromjenjeno svakodnevlje istarskog grada i sela, stereotipa i posebnosti u kojima je Istra trajala, razvijala se i opstojala tijekom svoje tisućljetne prošlosti.

Lovorka Čoralić

Danilo Klen: OD TRSTA PREKO ZAGREBA DO RIJEKE. "Život i djelo dr. Danila Klena (1910-1990)," Historijski arhiv Rijeka, 1993.

Do godine 1945. hrvatska historiografija Istre nije postojala; tek tu i tamo postoji neki značajniji publicistički prilog, a tek poneki od njih i stručne vrijednosti. Uoči završetka II. svjetskog rata, hrvatska (komunistička) vlada osnovala je Jadranski institut sa sjedištem u Sušaku (današnji istočni dio Rijeke), čiji su sljednici zavodi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Rijeci i Zagrebu. To je bio početak hrvatske pa i druge prošlosti Istre, koji je do danas dao veoma visoke, plodne rezultate. Taj, doduše, još uvijek ne može dostići produkciju talijanskih povijesnih znanstvenika i stručnjaka u Istri i izvan nje i iz banalnih razloga: prvi talijanski časopis/ zbornik koji je sustavno počeo objavljivati studioznije tekstove i o Istri bio je "Archeografo Triestino" iz početka devetnaestoga vijeka, a prvi hrvatski časopis/zbornik s istim temama o istome geografskom području je "Vjesnik" Državnog (sada Povijesnog) arhiva u Rijeci iz 50-ih godina našega stoljeća. Već i iz toga očitoga dugoga vremenskoga razmaka sasvim je razvidno koliko je u prednosti talijanska historiografija o hrvatskoj Istri, naravno, u tome ne bi bilo ništa lošega da je ona svojim sadržajima donosila objektivne interpretacije povijesnih zbivanja. Na žalost, ta je historiografija davala samo rezultate koji su govorili o naslijeđu antičkoga Rima i srednjovjekovne Venecije, te njihove gospodujuće uloge stoljećima. U Istri, tako, ne postoje ni Hrvati već plemensko-rodovska, amorfn masa Slavena, barbarskih došljaka koji će se civilizirati kada se denacionaliziraju, kad postanu Talijani. Hrvatska, pak, historiografija je u svojim počecima, 40-ih i 50-ih godina 20. stoljeća, uglavnom samo odgovarala na takve tvrdnje, a uskoro se orijentirala na iznošenje činjenica i njihovo, manje-više, suhoparno, pozitivisti-

čko tumačenje, što je u tadašnjim datim političkim prilikama bilo i jedino moguće.

Pedesetih se godina svojim radom u hrvatsku historiografiju aktivno uključuje i dr. Danilo Klen, prešavši s Pravnog fakulteta u Zagrebu, iz financijske oblasti, u tadašnji Jadranski institut JAZU u Rijeci, u povijesnu, ekonomsko-povijesnu i pravno-povijesnu oblast istraživanja. Klen je rođen Trščanin (1910, otac je bio brodogradilišni radnik), njegova je hrvatska obitelj pred fašistima morala napustiti Trst. Gimnaziju i Pravni fakultet završio je u Zagrebu, gdje je 30-ih godina i doktorirao. Umro je 1980. god. u Rijeci, kao umirovljeni direktor i viši znanstveni suradnik tamošnjega Historijskog arhiva. U međuvremenu je bio i glavni urednik "Vjesnika" toga Arhiva (taj je postao i glasilo Historijskog arhiva u Pazinu) te pokretač i glavni urednik "Posebnih izdanja" riječko-pazinske arhivske institucije. Bio je i član-suradnik Jugoslavenske (današnje Hrvatske) akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu i Ekonomskog fakulteta u Rijeci i drugo.

O svemu tome i o drugome iz životopisa dr. Danila Klena govori se u osamnaest članaka knjige pod naslovom "Život i djelo dr. Danila Klena (1919-1990)", koju je kao "Posebno izdanje", sv. 11, god. 1993 objavio Historijski (sada Povijesni) arhiv u Rijeci (glavni i odgovorni urednik Jadranka Bakrač-Kaloper, direktorica Arhiva).

Sadržaj ove knjige zapravo su prošireni i dopunjeni referati sa znanstvenoga skupa koji je bio pripremljen u povodu 80-godišnjice Klenova veoma plodnoga života. Stjecajem okolnosti, neumitna je priroda bila brza - najprije je znanstveni kolokvij, ugovoren za 2. i 3. travnja 1990. godine, odgođen; dr. Klen je, naime, iznenada teško obolio, a kako je u noći između 12. i 13. travnja preminuo, savjetovanje je održano tek 25. (u Zagrebu) i 26. lipnja 1990. godine (u Rijeci). Suorganizatori su bili Arhiv Hrvatske, Savez povijesnih društava Hrvatske, Skupština općine Rijeka, Savez arhivskih društava Hrvatske, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja (Rijeka), te Povijesno društvo Zagreb. Skup je pozdravio predsjednik Saveza historičara Jugoslavije prof. dr. Ivan Kampuš, a u knjizi o kojoj je ovdje riječ objavljene su i pozdravne riječi predsjednika Skupštine općine Rijeka mr. Željka Lužavca, predsjednika Saveza arhivskih društava Hrvatske i direktora Historijskog arhiva Sisak prof. Bartola Biličića, potpredsjednika Izvršnog vijeća Skupštine općine Rijeka Franje Butorca, te predstavnika Društva "Trka na prstenac" u Barbanu (Istra). Skup u Zagrebu i Rijeci jedan je u seriji znanstvenih skupova o istaknutim hrvatskim historičarima koje organizira Savez povijesnih društava Hrvatske, uz druge povremene organizatore. tako su već održani skupovi o dr. Bernardu Stulliju, o akademikima Dragovanu Šepiću i Luji Margetiću, o

prof. dr. Mirjani Gross, o prof. dr. Stjepanu Antoljaku, o dr. Milanu Sufflaju itd.

U zborniku riječkoga Arhiva objavljeno je više članaka uglavnom znanstvenoga karaktera. Petar Strčić objavio je "Životopis dr. Danila Klena (1910-1990)" (str. 15-26), s iscrpnim podacima, Igor Karaman "Značenje znanstvenoga opusa dr. Danila Klena za gospodarsku povijest Hrvatske" (str. 27-34), a "Srednjovjekovne teme u djelu Danila Klena" obradio je Miroslav Bertoša (str. 35-42). "Doprinos Danila Klena pravno-povijesnoj znanosti" predmet je razmatranja Luje Margetića (str. 43-50), "Ekonomске povijesti i njenih elemenata na primjeru srednjovjekovlja u djelu dr. Danila Klena" Darinka Munića (str. 51-64), "Pomorske problematike u radovima dr. Danila Klena" Radojice Barbalica, a "Stare kartografske izvore u radovima Danila Klena" (str. 69-74) Nikole Stražičića. "Priloge Danila Klena o povijesti Rijeke" ocijenila je Radmila Matejčić (str. 75-80), a "Radove D. Klena o razvoju velikih industrijskih poduzeća Rijeke" Ljubinka Karpowicz (str. 81-86). Mihael Sobolevski obradio je objavljene članke "Danila Klena o talijanskoj okupaciji i fašističkom teroru u Istri i na Kvarnerskim otocima između dva svjetska rata" (str. 87-89), a Antun Giron govori o "Novijoj političkoj povijesti u radovima Danila Klena" (str. 91-96). "Arhivski rad dr. Danila Klena" razmotrila je Jadranka Bakrač-Kaloper (str. 97-102), a Vanda Ekl "izložbenu aktivnost Danila Klena i njegovih radova o kulturnim spomenicima" (str. 103-106). Na kraju, "Prilog za bibliografiju dr. Danila Klena" dala je Snježana Hozjan, uz "Uzi izbor bibliografije dr. Danila Klena" i "Uzi izbor radova o dr. Danilu Klenu" (str. 107-120).

Zbornik riječkoga Arhiva o svome dugogodišnjem direktoru i glavnome uredniku sadržajno se nadovezuje na niz radova, osobito Petra Strčića, koji su objavljeni u "Pazinskom memorijalu" (3/1972, 10/1980), "Ljetopisu" JAZU (81/1979, 87/1984), u knjizi D. Klena, "Ščavunska vesla, Galije i galijoti na istočnoj obali Jadrana" (1986) i drugdje (usp. spomenuto bibliografiju S. Hozjan u ovome zborniku o D. Klenu, te bilj. 5, str. 17, u Strčićevu članku). Akademik Josip Adamček je 15. svibnja 1993. god. Historijskom arhivu Rijeke, između ostalog, uputio i ovakvu (neobjavljenu) ocjenu članaka u ovome zborniku u čast dr. D. Klena: "Pripreme znanstvenika i stručnjaka za taj skup potvrdile su poznato ali i otkrile niz novosti o djelu D. Klena. Ali, ne samo to - utvrdile su i nezaobilazno, ugledno njegovo mjesto u hrvatskoj historiografiji i arhivistici, a sadržaje njegovih radova kao golemi doprinos našoj povijesnoj i pomoćnopovijesnoj znanosti. (...). Vidljivo je da su Klenu posvetile svoju pažnju ugledna autorska imena, a sadržaji njihovih znanstvenih i stručnih radova govore o svestranoj i djelima bogatoj Klenovoj ličnosti. Istodobno, ti radovi govore i o počecima, razvoju, usponu i dostignućima hrvatske riječke historiografije i hrvatske historiografije o

Rijeci, a također su i velik doprinos dr. Danila Klenu razvoju povijesne znanosti, pomoćnopovijesnih znanosti uopće a arhivske službe u Rijeci i na riječkom području posebno. Radovi autora o kojima je riječ znatan su prinos našoj znanosti." A redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu prof. dr. Ivan Kampaš u isto tako neobjavljenoj recenziji (od 8. lipnja 1993. godine), pored ostaloga, ističe slijedeće: "Sadržaji napisa kvalitetne su znanstvene studije i stručne studije, na visokom stupnju profesionalnoga pristupa obrade materijala. Oni su znatan prinos ne samo očuvanju uspomene na jednoga plodnog znanstvenog i kulturnog radnika te dobitnika više Nagrada grada Rijeke, člana HAZU i direktora Historijskog arhiva Rijeke, već su i znatan prinos i općem, boljem poznavanju osobito povijesti Rijeke u srednjemu i dijelu novoga vijeka, te Istri, Gorskom kotaru i ostalom dijelu Kvarnerskog primorja, odnosno Hrvatske općenito. Jer, svim tim se dr. Danilo Klen bavio u svome dugome i sadržajnom životu."

I ove ocjene akademika J. Adamčeka i prof. dr. I. Kampaša, i članci u zborniku potvrđuju ranije spoznanje o dr. Danilu Klenu, koji je na putu od Trsta preko Zagreba do Rijeke, od stručnjaka za praktična pravno-financijska pitanja izrastao u znanstvenika, najznačajnijeg historičara Istre i Kvarnerskog primorja u razdoblju od 50-ih do 70-ih godina našega vijeka. Rezultati njegovih istraživanja i proučavanja primani su sa zanimanjem i s povjerenjem u njegovu znanstvenu objektivnost i u Hrvatskoj, i u Sloveniji, i u Italiji. Izvrstan kolega, širokoga obrazovanja, gotovo enciklopedijsko/poli-historske kulture, dr. Danilo Klen plijenio je pažnju svake sredine u kojoj je djelovao ili u kojoj se pojavljivao. Djelo mu je bilo predmetom proučavanja već za života (o čemu govore i brojne bilješke u člancima u ovome zborniku, koji ima i sažetke na engleskom jeziku uz svaki članak), a zanimanje za rezultate istraživanja ne jenjava ni danas. Privatno veoma simpatičan i drag čovjek, bio je izvrstan kolega, a istodobno i strog znanstvenik, s visokim, profesionalnim odnosom prema poslu koji je obavljao. U tome smislu treba gledati i više nagrada grada Rijeke, koje je ovaj grad - u kojem je najduže djelovao i živio - s pravom dodijelio tome Tršćaninu.

Petar Strčić

**ŽIVOT I DJELO HRVATSKOGA NARODNOG
PREPORODITELJA ISTRE VJEKOSLAVA SPINČIĆA.**
Znanstveni skup, Ronjgi, 1993.

Generacija u Hrvatskoj Istri, koja je djelovala od 60-ih do 80-ih godina XIX stoljeća, držala se južnoslavenske nacionalne ideologije đakovačko-srijemskoga biskupa dr. Josipa Jurja Strossmayera; na čelu su im bili dr. Juraj Dobrića, porečko-puljski i tršćansko-koparski

biskup, dr. Dinko Vitezić, pravnik, i književnik Mate Bastian. Slijedeći, pak, naraštaj hrvatskih narodnih preporoditelja Istre s Kvarnerskim otocima bio je pravaški usmjeren, u duhu hrvatskih nacionalnih promišljanja dr. Ante Starčevića. Predvodili su ga dr. Matko Laginja, Matko Mandić i Vjekoslav Spinčić - svi iz istočnoga dijela Istre, iz Kastavštine.

Posljednji spomenuti - Vjekoslav Spinčić, rođen je 23. X. 1848. god. u Spinčićima (današnji istočni dio Rijeke). Bio je diplomirani teolog (Gorica i Trst) te profesor povijesti i zemljopisa (Beč i Prag), nastavnik (Koper), zastupnik Istarskoga sabora (Poreč) i Carevinskoga vijeća (Beč), publicist s mnoštvom radova, među kojima ima i više knjiga. Iza sebe ostavio je i ogromnu rukopisnu ostavštinu, koja je uz fondove Istarskoga sabora (1861-1918) najznačajnije pohranilište izvora za povijest istarsko-kvarnerskootočnih Hrvata u drugoj polovici XIX i u prvim desetljećima XX stoljeća. To je osobito značajno i za istraživače njegova djela i povijesti Istre s Kvarnerskim otocima uopće.

Kulturno-prosvjetno društvo "Ivan Matetić Ronjgov" u Ronjgima (Kastavština) kod Rijeke, koje djeluje kao jedna od niza katedri Čakavskoga sabora, i Povijesno društvo Rijeke dne 19. prosinca 1993. god. priredili su znanstveni skup u povodu 60-obljetnice smrti toga hrvatskoga narodnog preporoditelja Istre. Na tome malom simpoziju rezultate svojih višegodišnjih istraživanja iznijelo je šest znanstvenih i stručnih radnika iz Rijeke, Opatije, Senja i Zagreba. - Prvi referent bio je dr. Petar Strčić, upravitelj Arhiva HAZU u Zagrebu, a govorio je o "Značenju djela Vjekoslava Spinčića". Osim sveobuhvatnoga prikaza, Strčić je dao i neke pojedinačne ocjene. Tako je upozorio i na elementa koji ukazuju na neprolazne Spinčićeve zasluge u učvršćivanju moderne nacionalne svijesti u Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka u drugoj polovini XIX i u početku XX stoljeća, kada je ovaj najzapadniji hrvatski kraj činio zasebnu cislajtanijsku pokrajinu u okviru Austrijskog primorja Habsburške Monarhije. Strčić je naročito istaknuo Spinčićevo publicističko djelovanje, u okviru kojega ima i radova na čije se sadržaje znanstvenici i danas pozivaju, a u mnogočem imaju i vrijednost izvora. - Dekan i redovni profesor Visoke hogoslovne škole u Rijeci prof. dr. Mile Bogović iz Senja, u priopćenju pod naslovom "Slavensko bogoslužje u Istri" Vj. Spinčića (Puća 1913)" dao je analizu knjige, čiji je sadržaj bitno utjecao na onodobna razmišljanja o tome značajnom segmentu hrvatske prošlosti Istre. Naime, smatra se da su učenici svete solunske braće u hrvatske prostore stigli upravo preko Istre. U Istri je nastao cijeli niz glagoljskih tekstova i spomenika, a staroslavensko se bogoslužje ovdje sačuvalo sve do u XIX stoljeće; tada naglo nestaje, pod pritiskom vladajućega talijanaško-talijanskog sloja. Znatni obol u borbi za održavanje staroslavenskoga bogoslužja - u borbi za očuvanje nacionalnog identiteta Hrvata Istre i

Kvarnerskih otoka - dao je i svećenik Vjekoslav Spinčić. - Redovni profesor Pedagoškog fakulteta u Rijeci prof. dr. Mirjana Strčić, u radu "Vjekoslav Spinčić kao književni povjesničar", obradila je dio njegove bogate publicističke djelatnosti. Kao predmet analize uzela je vrlo zapaženo djelo "Crnice iz hrvatske književne kulture Istre"; ta je knjiga u Zagrebu objavljena 1926. godine, u doba Spinčićeve emigracije. Sadržaj djela daje prvi temeljiti uvid u tu problematiku, a također je i dobar stručni materijal, iako je knjiga bila - u prvom redu - odgovor na djelo Baccia Ziliotta "La coltura letteraria di Trieste ed Istria" (Trst 1913), u kojem se utvrđuje da je "literarna kultura Trsta i Istre sva talijanska (podcrtao V. Spinčić), da dakle druge literarne kulture u Istri i Trstu nit nema". Spinčić je, međutim, objavio sadržajno djelo u kojem je pregledno obradio hrvatski doprinos istarskoj kulturi do XIX st.; za XIX st. i XX st. dao je detaljnije životopisne podatke za niz hrvatskih znanstvenih i kulturnih radnika (neki podaci su i izvornog značenja - nigdje drugdje nisu zabilježeni). Dr. Bosiljka Janjatović, znanstvena savjetnica Instituta za suvremenu povijest u Zagrebu, u priopćenju "Zagrebačko razdoblje Vjekoslava Spinčića", dala je uvid u Spinčićev život i djelovanje u emigraciji, u doba kada je bio daleko od zavičaja. Naime, već tijekom I svjetskog rata Spinčić i niz drugih hrvatskih prvaka Istre i Kvarnerskih otoka morali su otići iz Istre koja je postala ratno područje; dio njih krenuo je preko talijansko-austroougarskog fronta, a neki od njih u ostali dio Hrvatske, pa i dalje, npr., u Moravsku. Spinčić je najviše boravio u Zagrebu, i to kao gost nadbiskupa-metropolite dr. Antuna Bauera. Izbjegao je politički život; nije se snalazio u uvjetima novoformirane Kraljevine SHS. Više se bavi publicistikom, te objavljuje niz radova, među kojima ima i onih trajnije vrijednosti, kako za upotpunjavanje našega općeg znanja tako i za povijesnu znanost o Istri općenito. - Goran Crnković (Opatija) iz Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci dao je referat pod naslovom: "Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru u doba predsjednikovanja Vjekoslava Spinčića"; taj mladi istraživač donosi sažet pogled na važan dio djelovanja ovoga preporoditelja u razdoblju potkraj XIX i u početku XX stoljeća. Naime, vladajući talijansko-talijanski sloj u Istri i na Kvarnerskim otocima započeo je sustavno i organizirano osnivati pučke škole i dječje vrtiće u hrvatskim naseljima; u tome je taj tenak sloj imao izdašnu pomoć raznih organizacija iz Kraljevine Italije pa i njezinih državnih tijela. U borbi protiv denacionalizacije odnosno talijanizacije hrvatske djece, hrvatski su se preporoditelji služili raznim sredstvima, a jedan od najvažnijih načina bilo je djelovanje preko spomenute Družbe, koja je osnovana 1893. god. u Voloskome. Prvi njezin predsjednik bio je dr. Dinko Vitezić iz Vrbnika na otoku Krku (tada odvjetnik u gradu Krku), a nagliji razvoj doživljava upravo za Spinčićevo

predsjednikovanje. Njegovo djelovanje je tim značajnije jer je i sâm bio prosvjetni radnik (od 1876. do 1882. bio je profesor u Kopru, a od 1882. do 1882. god. školski nadzornik za kotareve Kopar i Volosko), pa je dobro poznao problematiku. - Ljubomir Petrović, tajnik Povjesnog društva Rijeka i Kulturno-prosvjetnog društva "Ivan Matetić Ronjgov" (Katedra Čakavskog sabora) u Ronjgima, dao je uvid u Spinčićevu rukopisnu ostavštinu (referent je svojedobno bio direktor Historijskog arhiva Pazin i Povijesnog društva Istre). Naime, Spinčić je bio vrlo svjestan značenja pisanoga dokumenta u teškoj borbi s politički i gospodarski premoćnim talijansko-talijanskim protivnikom u Istri i na Kvarnerskim otocima, u doba kada su gotovo svi službeni dokumenti pisani na talijanskom i koncipirani u talijansko-talijanskom interesu. Stoga je taj svećenik od mladih dana započeo skupljati izvore razne vrste. Između dva svjetska rata svoju vrlo veliku rukopisnu ostavštinu darovao je središnjem hrvatskom arhivu u Zagrebu (današnji Hrvatski državni arhiv). Ostavština se sastoji od desetak tisuća primjeraka izvora različite vrste, pa ona čini i jednu od najvećih u Hrvatskoj uopće. Preko nje se izvrsno oslikava gotovo cjelokupni život Istre i Kvarnerskih otoka od 60-ih godina XIX st. pa do Spinčićeve smrti u prvoj polovici XX stoljeća. Ostavštinu je sudio i o njoj pisao prof. dr. Ivan Beuc (u zagrebačkom "Arhivskom vjesniku"), prikazao ju je i dr. Petar Strčić (u puljskoj "Istri"), a sada ju je osvjetlio i Lj. Petrović, i to na nov način, ukazujući na niz njezinih vrijednosti.

Preko sedam desetljeća djelovao je prof. Vjekoslav Spinčić u hrvatskoj i slovenskoj Istri, u Trstu i na Kvarnerskim otocima, a i drugdje. Znanstveno savjetovanje u povodu njegove 60-obljetnice smrti dalo je nov pogled na život Istre i Kvarnerskih otoka općenito. Referenti su ukazali na niz novih, do sada nepoznatih i neproučenih momenata u životu i djelu narodnoga preporoditelja Vjekoslava Spinčića, svećenika, vrlo istaknutoga hrvatskog političara, prosvjetnog radnika, književnog povjesničara i publicista - hrvatskoga narodnog preporoditelja. Sadržaji ovoga savjetovanja, kao i oni ranije održani o biskupu J. Dobrili (Zagreb, Pazin, Trst), M. Laginji (Zagreb, Kastav, Ronjgi, Klana), braći Mati i Ivanu Bastianu (Ronjgi), B. Milanoviću (Pazin) itd., dali su znatan doprinos boljem poznavanju prošlosti Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka u sudaru s moćnim protivnikom, ali i Slovenaca Istre i Trsta, jer je Spinčić dugo bio - kako rekosmo profesor i školski nadzornik u Kopru, a i zastupnik i slovenskog dijela Istre u bečkom parlamentu (od 1891. god. dalje).

Snežana Hozjan

"DANI MATKA LAGINJE", KATEDRA ČAKAVSKOG
SABORA (DRUŠTVO ZA POVJESNICU),
Klana, 19-20. ožujka 1994.

Mjesto Klana, u području Kastavštine i nedaleko Rijeke, jedno je od najistočnijih istarskih hrvatskih naselja. To je mjesto veoma duge i sadržajne ali malo istražene prošlosti. Tisućljećima vrlo prometan trgovački centar, Klana je u XIX i XX st. gotovo zaboravljena - samo vrlo uzak krug povjesničara zna da je to mjesto, npr., već u ranome srednjem vijeku bilo glagoljaško središte. Ovom prigodom prenosimo samo jednu od zanimljivosti iz klanjske prošlosti - po Valvasoru, preko Klane je išao jedan od putova na zapad kojim su prodirali Turci; upravo u Klani skršen je pohod Malkočbega, osmanlijskog osvajača hrvatskoga kraljevskog i banskog grada Knina, poznatoga u naše dane kao središta ekstremnoga srpskog oružanog pokreta. Klana je bila značajno trgovačko mjesto na putu između balkanskog istoka i apeninskog zapada te središnje Europe i sjevernog dijela Jadrana, a napose između slovenskih zemalja i riječko-istarskog područja. Uglavnom stoga što je između dva svjetska rata potpadala pod fašističku Kraljevinu Italiju, gotovo je zaboravljeno da je Klana rodno mjesto Matka Laginje, jednoga od najznamenitijih hrvatskih narodnih preporoditelja te jedinoga hrvatskoga bana iz Istre.

U nastojanju da se započne sa multidisciplinarnim istraživanjima, posljednjih je dana prosinca 1993. god. u Klani osnovano "Društvo za povjesnicu" kao jedna od petnaestak Katedara Čakavskog sabora (čije je sjedište u Puli; u zadnje dvije godine osnovano je više novih katedara, npr., i na otoku Rabu, u Rijeci, Zagrebu itd.). Tada je zaključeno da se ustanovi trajna kulturno-znanstvena manifestacija "Dani Matka Lagine", koja će trajati cijele kalendarske godine, ali će se sadržaji uglavnom koncentrirati oko 18. ožujka, oko dana kada je veliki M. Laginja preminuo u emigraciji, u Zagrebu (1930. godine), kamo je stigao u bijegu pred talijanskom okupacijom svoga rodnoga mjesta i cijele Istre. Taj je pravnik, odvjetnik, književnik, tiskar a nadasve političar, vođa druge generacije hrvatskoga političkog pokreta Istre i Kvarnerskih otoka od 80-ih godina XIX stoljeća, te jedini hrvatski ban iz Istre. Rođen je 1852. godine, a u povodu 140-obljetnice njegova rođenja 1992. god. bio je održan znanstveni skup i niz kulturnih manifestacija u Zagrebu, Kastvu, Ronjgima i Klani. (usp. Annales, III, 3, 1993, str. 408-409).

Prvi "Dani Matka Laginje" održani su 19. i 20. ožujka 1994. godine, s početkom u vječnici Poglavarstva općine Klana i s pozdravnim riječima predsjednika Društva/Katedre prof. Iva Šnajdera. Skup je, zatim, u ime Čakavskog sabora i Društva za hrvatsku povjesnicu (Savez povijesnih društava Republike Hrvatske) pozdravio njihov predsjednik dr. Petar Strčić te

predsjednik susjedne, riječke Katedre prof. dr. Vinko Tadejević, posebno istaknuvši potrebu proučavanja te aktualne valorizacije golemoga klanjskoga šumskoga bogatstva - na visokoj nadmorskoj visini, a pri samoj Rijeci i Opatiji. Skup je vodio dr. P. Strčić, koji je pročitao i prvi referat "Objavljeni radovi dr. Matka Laginje kao povijesna vrela". U svom je referatu on ukazao na razdoblje Laginjinje djelatnosti od 60-ih do 80-ih godina XIX stoljeća, kada se Laginja počinje baviti isključivo politikom. No, P. Strčić je obradio one stručne i publicističke radove čiji sadržaji pretežno ne zadiru u politiku, već u šest drugih oblasti: pravo, pravnu povijest, povijest, politologiju, književnost te narodni život i običaje; upozorio je na Laginjino korištenje arhivske građe koja je danas zagubljena ili sasvim izgubljena i na Laginjinje podatke kojih nigdje drugdje nema, a, također, na njegova stajališta koja se danas trebaju tretirati kao vrela. - Prof. dr. Iva Lukežić, izvanredni profesor i prodekan Pedagoškoga fakulteta u Rijeci, u priopćenju "Čakavski mjesni govor Klane", uz obilje primjera, dala je analizu iz koje se vidi da u tome govoru ima i starohrvatskih jezičnih relikata, karakterističnih i za neke okolne čakavske starosjedilačke dijalekte. Blizina slovenske kajkavštine rezultirala je nekim jezičnim interpretacijama, no sustav je u osnovi čakavski. - Prof. dr. Mirjana Strčić, redovni profesor Pedagoškoga fakulteta u Rijeci, je u izlaganju "Književno-povijesno značenje Laginjinih 'Istarskih pričica'" analizirala jedno od najpopularnijih njegovih djela, u kojem se naročito ističe njegov literarni talent, njegov smisao za sintetiziranje znanja o prošlosti te prikupljanje onih aktualnih podataka koji imaju stvarnu povijesnu vrijednost - danas su oni prvorazredni izvori. - Znanstveni asistent Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci Antun Giron obradio je temu "Klana za vrijeme talijanske okupacije (od 1918-1920)", kada traje snažni otpor i službenih organa Županske porezne općine Klana denacionalizaciji. To, naravno, nije spriječilo Rim da ojača svoj pritisak idućih desetljeća - Rapalskim ugovorom klanjsko je područje podijeljeno između Kraljevine Italije, Kraljevine SHS i Riječke Države, ali uklapanjem ove potonje u Kraljevinu Italiju Klana je u cjelini pripala apeninskoj državi. Već u početku okupacije Rim počinje snažno eksploatirati golemo šumsko bogatstvo. - Mr. Darinko Munić, "Ponovno otvaranje hrvatske škole u Klani (1945. g.)", dao je osvrt na konačno rješenje pitanja naobrazbe mladih Klanjaca na materinskom jeziku. Kao i drugdje na okupiranome hrvatskom području, talijanske kraljevske državne a potom talijanske državne fašističke vlasti zabranjivale su svaku upotrebu hrvatskoga jezika. No, u međuračju taj vid denacionalizacije nije uspio - dobar dio mladog naraštaja izbjegavao je školsku obvezu. O tome koliko je, pak, bila snažna nacionalna svijest govori i podatak da su se 1945. godine, odmah nakon sloma vlasti novoga, nje-

mačkog okupatora u školi pojavili čak i 15-godišnjaci. Nakon niza desetljeća prvi učitelj Hrvat bio je Kazimir Munić iz susjednoga Kastva, koji je odmah osnovao i pjevački zbor (tujesen je već premješten u bujsko područje). - Prof. dr. Vinko Tadejević, umirovljeni redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Rijeci, u prolopcenju "Agrarne promjene područja Klane posljednjih stotinjak godina" dao je ocjenu deagrarizacije i urbanizacije, koje nastupaju osobito od 50-ih godina i pogubno utječu na ukupne gospodarske probitke i Klane i cijeloga riječkoga i opatijskog područja. Tako je, npr., ovdje gospodarstvo opalo za 90%, ovčarstvo za gotovo isto toliko, a od desetak posto obradive zemlje 1900. god. sada je ima svega 1%. Planinski plato Gumac kod Klane razdjelnica je između subalpskoga i submediteranskog klimatskog područja, tako da ovaj kraj pruža goleme mogućnosti za privredni razvoj, osobito značajan za obližnju Rijeku i opatijsku rivijeru.

Slijedeći je dan mr. Dušan Prašelj iz Kulturno-prosvjetnog društva "Ivan Matetić Ronjgov" (Katedra Čakavskog sabora u Ronjgima, također u Kastavštini) dao višesatni prikaz "Autohtonoga glazbenog izraza Hrvatskog primorja, Istre i otoka" (tj. Kvarnerskog primorja s Kvarnerskim otocima i Istre). Izlaganje su pratili praktični glazbeni primjeri koje su izvodili klapa "Nokturno" iz Rijeke, Pjevački zbor "Dr. Matko Laginja" iz same Klane (koji maestro Prašelj vodi već petnaest godina) te danas najpoznatiji izvođači i interpretatori izvornoga narodnog melosa na sjeverojadranskom čakavskom prostoru - sopci na sopelama (sopilama) Ivan Pavačić i Ivan Radić s otoka Krka (ovaj je posljednji čuveni doajen/majstor virke na tom instrumentu čiji se počeci gube u magli ranoga srednjega vijeka). Maestro D. Prašelj je svojim izlaganjem ukazao na sve osobitosti ovoga izvornoga glazbenog melosa, temeljenoga na tzv. istarskoj ljestvici. Upozorio je na još vrlo žive relikte starih napjeva koji se i danas izvode, a također i na suvremene interpretacije toga glazbenog izraza. Istakao je zasluge i interpretacije niza zapisivača i skladatelja, na prvome mjestu najčuvenijega - Ivana Matetića Ronjgova, koji je prvi počeo na odgovarajući način notno bilježiti napjeve tzv. istarske ljestvice.

"Dani Matka Laginje" početak su novoga, stalnog okupljanja kulturnoga i znanstvenog svijeta u okviru Čakavskog sabora, u uvjetima koji razvoju i razmahu kulture, umjetnosti i znanosti u Republici Hrvatskoj - iz svima poznatih razloga - nisu naklonjeni (upravo u Klani našlo je, npr., utočište više stotina prognanika i izbjeglica pred ratnim nedaćama). Organizirani u čast svoga velikoga sumještana i hrvatskoga velikana, priređujući izlaganja o njemu te drugih manifestacija tijekom godine, i Klanjci su se sada pridružili onim Primorcima i Istranima koji su odlučno krenuli u istraživanje svoje prošlosti i pronalaženje u zadnjih stotinu godina zapostavljenih gospodarskih probitaka koji mogu

dati konkretne značajne prinose duhovnoj i ekonomskoj renesansi ovoga lijepoga kraja.

Snežana Hozjan

Kate Dormut - Tommasini: L'ISTRIA, QUESTA SCOSCIUTA, Aviani editore, Udine 1994, str. 389.

Početkom godine 1994. u Udinama je izdavačka kuća Aviani objavila zanimljivo i neuobičajno djelo koje je plod ideje i truda, a slobodno možemo reći i unutarnje potrebe gospođe *Kate Dormut-Tommasini*, naslovljeno *L'Istria, questa sconosciuta*, u prijevodu *Istria ova nepoznata, odnosno, Nepoznata Istra*. Autorica je knjigu posvetila gradu Rijeci - gradu koji joj je, kako sama ističe, pružio prelijepu mladost ispunjenu suncem i morem. Ali općenito knjiga je posvećena Republici Hrvatskoj i njenim naporima u izgradnji modernog hrvatskog društva, kao i prenošenju istine talijanskoj javnosti o bliskom susjedu i njegovoj tisućljetnoj prisutnosti u tom prostoru. Knjiga *Nepoznata Istra* jest marljivo i s puno pažnje sročena kompilacija najrazličitijih tekstova - autorskih članaka koje je autorica preuzela iz hrvatskih i talijanskih časopisa, knjiga pa i dnevnoga tiska. Ali i enciklopedija kao što je *Opća enciklopedija hrvatskog leksikografskog zavoda* i *Enciclopedia Europea* - talijanske izdavačke kuće Garzanti. U svoje djelo autorica je uvrstila i nešto grade, tj. pisma koje je poznati talijanski novinar i političar, Luigi Albertini razmjenjivao u razdoblju od godine 1911. do 1926. s sadržajima političkog i društvenog života Italije, a čiji se sadržaj tiče prostora Hrvatske, osobito Rijeke, Istre i Dalmacije, ali i Slovenije, odnosno kalkulacijama i posezanjima Italije za tim krajevima kao i nekim drugim interesima i geostrateškim pogledima na to područje.

Mora se priznati da se već pri prvom susretu s knjigom gospođe *Kate Dormut - Tommasini*, osobe zanimljive biografije, rođene u Mađarskoj, odrasle u Rijeci, a od sredine 50. godina stalno nastanjene u malom furlanskom mjestu Vivaru u Italiji, daje dojam da je njen temeljni cilj pri pisanju knjige bio upoznati svoje sugrađane u Italiji što je kompleksnije i objektivnije moguće s najrazličitijim činjenicama o Hrvatskoj i njenom identitetu, Hrvatskoj koja je usto još zahvaćena ratnim stradanjem i patnjom.

Sadržaj knjige govori o prošlosti Hrvata od najstarijih vremena do god. 1945. osobito o političkim i kulturnološkim sastavnicama. U knjizi su uvršteni i prilozi koji govore o irendentizmu, općenito o prvome svjetskome ratu, krizi demokracije i uspostavi fašizma u Italiji, bolnim događajima oko Istre i Zadra itd. Knjiga posebno govori o hrvatskoj književnosti, glazbi i umjetnosti što je i bogato slikovnim priložima ilustrirano. Zatim o prošlosti julijske krajine, Trsta, Slovenije, Istre, Rijeke, Dal-

macije, dok je posljednje poglavlje posvećeno foibama/jamama - dramatičnim zbivanjima iz drugog svjetskog rata.

Kada je riječ o području Slovenije, uvršteno je tek nekoliko članaka, i to ono što o Sloveniji piše u već spominjanoj enciklopediji *Europea - Garzanti* pod natuknicom: Slovenija. Tu je posebno obrađena slovenska povijest, jezik, književnost i umjetnost. Uvrštena su još tri afirmativna članka pojedinih autora. Dovoljno da se tek dobije najopćenitija slika tog neposrednog talijanskoga susjeda.

Ne bih želio u ovom prikazu posebno govoriti o samom sadržaju knjige, kao ni o tome da li je trebalo nešto objaviti ili ne ili što bi bilo važno još dodati itd. Jer je to zapravo stvar kreativne slobode autora i ocjene tih pojedinih tekstova koje je netko već nekad napisao s više ili manje uspjeha. Naprosto u jednoj ovakvoj kompilaciji valja poštivati izbor same autorice koja nam je podarila svoje gledanje, odnosno sakupila na jedno mjesto već poznate činjenice, odnosno približila javnosti Istru i Hrvatsku, pa donekle i Sloveniju. Mora se priznati da je autorica toga potpuno svjesna pa je i u ovičku knjige napisala od prilike i slijedeće: "Ispričavam se potencijalnim čitateljima zato jer znam koliko je moj rad skroman, nepotpun i nedovoljno dubok. Ali neobavještenost u mojoj domovini je totalna. Imamo rat na pragu kuće, a ljudi ne znaju tko ga vodi, s kime i zašto? Moje istraživanje želi biti jedna provokacija, da bi netko bolje potkovan učinio više i bolje - ne može biti ništa gore od nepoznavanja činjenica, nezainteresiranosti ili samo površnog interesa."

Nešto više rekao bih o onom pomaku kojeg ova knjiga donosi na razini afirmacije mlade samostalne, suverene i demokratske Hrvatske. No, prije svega moramo priznati da je kojim slučajem ova knjiga objavljena samo u Hrvatskoj i na hrvatskom jeziku ne bi bila tako zanimljiva niti bi imala slijedeći značaj. A to je činjenica da se u sklopu nama prijateljske države Italije javljaju takve inicijative koje temeljito i svestrano pripomažu u nastanku moderne hrvatske države, ali isto tako i slovenske, ali i mjenjanju svijesti prema tim uvjetno rečeno "novim" susjedima s kojim je kao što je poznato, veže u jednom djelu i zajednička prošlost. Prošlost tijekom koje je, slobodno možemo reći, bilo lijepih i ružnih momenata. Upravo tome danas knjiga gospođe Kate Dormut - Tommasini izravno doprinosi.

Knjiga *Nepoznata Istra* mrvči stare animozitete i uspostavlja nove ravnopravne odnose ispunjene respektem i obostranim povjerenjem. I to valja posebno cijeniti. Korak je to dalje i u globalnim europskim okvirima jer se europski prostor sve više zblizava. Uvažavajući sve različitosti kao bogatstvo, a ne kao nešto što treba zgaziti ili odbaciti ili kao nešto što razdvaja. Stvara se samim tim ozračje obostranog uvažavanja i ozračje izgradnje mostova koji povezuju i grade prijateljstvo.

Tim je to značajnije što takve inicijative potiču pojedinci - građani.

Kako je sama knjiga naslovljena *Nepoznata Istra*, potrebno je reći nekoliko riječi o srolikom istarskom poluotoku koji je od vazda plijenio pažnju romanskog, germanskog i slavenskog svijeta tu na razmeđu srednjeeuropskog i balkanskog prostora. Zapravo radi se o činjenici da je istarski poluotok prostor u kojem su se, zahvaljujući etničkoj zastupljenosti izborile tri nacionalne individualnosti svaka za svoju različitost, svaka za svoj dio toga osebujnog zamljopisnog prostora. Otuda možda i najvažnija posebnost istarskog poluotoka koja proizlazi iz činjenice da su se na tom zemljopisno malom prostoru odvijala i dovršila tri integracijska procesa. Tri državotvorne i nacionalne ideologije učinile su, sorazmjerno etničkoj zastupljenosti, da se mali istarski poluotok danas nalazi u sklopu triju samostalnih nacionalnih država: Italije, Slovenije i Hrvatske. Kako znamo, najveći dio istarskog poluotoka nalazi se u Hrvatskoj, jedan manji dio u Sloveniji i mali sasvim rubni dio u Italiji. Otuda proizlazi da je područje hrvatske Istre uz sva iskustva danas rubno/granično područje gdje Hrvati vjekovima žive u doticajima i prožimanjima sa Slovencima i Talijanima, kao i to da u krilu tih samostalnih država žive manjine. Na tim činjenicama je danas moguće graditi suživot, prijateljske i ravnopravne odnose u tom prostoru koji svakako valja što je moguće funkcionalnije povezati (prometno, gospodarski, kulturno itd.). Upravo oblici funkcionalnog povezivanja i praktičnih interesa mogu još više zbliziti te države i narode. Spomenuti oblici povezivanja izravno utječu na nacionalnu, moralnu, civilizacijsku i svaku drugu osobitost, ali i ostavljaju mogućnost da različiti ravnopravno međusobno surađuju. U tome držim da je i knjiga Kate Dormut - Tommasini dala izravni doprinos.

Prikazanu knjigu prevedenu na hrvatski jezik izdat će izdavačka kuća "Mladost" iz Zagreba.

Nevio Šetić

Dvije knjige **Stjepana Antoljaka**: HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA DO 1918, sv. I i II, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1992, 457 i 544 str., HRVATI U PROŠLOSTI, Književni krug, Split 1992, 948 str.

Nestor hrvatske povijesne znanosti, sveučilišni profesor u mirovini, Stjepan Antoljak (rođen 1909), godine 1992. objavio je dva opsežna djela iznimne vrijednosti za hrvatsku povijesnu znanost, ali i znanost susjednih zemalja. Stjepan Antoljak spada u onu vertikalu hrvatske povijesne znanosti - danas se nalazi na njezinom čelu - čiji je temelj udario Ivan Kukuljević-Sakcinski (1816-1889), a zatim je nastavio graditi Franjo Rački

(1828-1894), Tadija Smičiklas (1843-1914), Ferdo Šišić (1869-1940), Miho Barada (1889-1957). Ta je vertikala u cjelini nepobitno doprinijela svestranom tumačenju hrvatske prošlosti u cjelini. Ponajviše poradi svog temeljitog pristopa historiografskim problemima oslanjajući se na najrazličitiju izvornu građu, kao i poradi njezina detaljna sakupljanja, proučavanja i kritičkog ocijenjivanja. Ta tzv. tradicionalna historiografija stvorila je uvjete za nove i još snažnije skokove hrvatske povijesne znanosti. Nove generacije hrvatskih povjesničara to dakako već uveliko koriste i dalje razvijaju.

Smatram da slovenskim povjesničarima, osobito onim koji se bave srednjovjekovnom prošlošću, nije potrebno posebno predstavljati dr. Stjepana Antoljaka, ali poradi mladih kolega i šire javnosti valja reći nekoliko riječi o samome autoru. Malo je hrvatskih povjesničara tako širokog opusa i zanimanja kao što je Stjepan Antoljak. Tijekom svog dugogodišnjeg rada u prvom se redu istaknuo kao znanstveni radnik, ali i kao pedagog, arhivski radnik, ravnatelj, inicijator i organizator znanstvenog i nastavnog rada. Objavio je više od 250 stručnih i znanstvenih radova i više od deset knjiga. Radove i knjige objavljivao je na hrvatskom, makedonskom, francuskom, njemačkom i albanskom jeziku. Prilike su bile takve da je često, ne svojom voljom, mijenjao radnu sredinu. Radio je u Zagrebu, Zadru, Rijeci, Skopju, Prištini, pa ponovno u Zadru. Danas živi u Zagrebu i uprkos visokim godinama redovito pohađa arhiv i svoje misli prenosi na papir. U svom dugogodišnjem radu nije se bavio samo hrvatskom prošlošću, već i prošlošću Makedonaca, Albanaca, Slovenaca, Srba i Crnogoraca.

Najznačajniji rezultati Stjepana Antoljaka u sklopu hrvatske povijesne znanosti odnose se na hrvatsku povijest srednjega vijeka, no ima i onih koji se odnose na novovjekovnu hrvatsku povijest. Dr. Antoljak najviše se bavi političkom poviješću, ali i društvenim, gospodarskim i kulturnim pojavama. Osobito je važno istaći da je g. Antoljak mnogo učinio na afirmaciji pomoćnih povijesnih znanosti. Utemeljitelj je takvog postdiplomskog studija koji i danas funkcionira u Zadru. Najznačajnija njegova djela uz prikazanu knjigu jesu: "Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj", Zagreb 1956, "Pomoćne istorijske nauke", Kraljevo 1971, "Izvori za historiju naroda Jugoslavije u srednjem vijeku", Zadar 1978, "Pacta ili concordia od 1102. godine, Zagreb 1980 itd. Među važnije priloge spadaju oni u kojima raspravlja o dolasku Slavena na Balkan, o Hrvatskoj u doba narodnih vladara, ili kada raspravlja o zadarskom Katastiku u ranom petnaestom stoljeću i feudima u okolici Zadra, o vranskom običajnom pravu, buni u Konavlima, francuskoj upravi u hrvatskim zemljama itd. Važno je reći i to da je dr. Antoljak napisao toliko značajno djelo za Makedonce, knjigu "Samuilova država", Skopje 1969, koja ima iznimno značenje za njihovu nacionalnu povijest, gdje se na temelju izvorne

građe dokazuje i potvrđuje postojanje ranosrednjovjekovne makedonske države. Kao zanimljivost ističem da je dr. Antoljak osmislio i utemeljio Katedru za povijest na Filozofskom fakultetu u Prištini.

O Stjepanu Antoljaku moglo bi se još mnogo toga reći. Prije nego što prikazem njegove dvije najnovije knjige, recimo i to da neki njegovi radovi, osobito iz razdoblja ranoga srednjeg vijeka, zadiru i u prošlost Slovenaca. U njegovoj knjizi "Izvori za historiju naroda Jugoslavije", Zadar 1978, tri poglavlja se odnose na izvore za proučavanje prošlosti Slovenaca u razdoblju od doseljenja u te krajeve pa do 15. stoljeća, kao i to da se u njegovim radovima obrađuje i područje Istre itd.

Hrvatska historiografija do 1918. godine, sv. I i II

Dvotomno djelo dr. Stjepana Antoljaka, "Hrvatska historiografija do 1918", tiskano godine 1992. u Nakladnom zavodu Matice hrvatske, dosad je najtemeljitiije djelo u Hrvata koje obrađuje razvitak hrvatske historiografije i razvitak hrvatske povijesne znanosti. Zapravo, riječ je o povijesti hrvatske povijesti.

Stjepan Antoljak u svojem opsežnom djelu sustavno prati razvitak hrvatske historiografije otkrivajući nam ujedno, kojim su se sve metodama hrvatski povjesničari služili u stvaranju svojih djela tijekom dugoga vremenskog razdoblja. Ujedno nas upoznaje s njihovim idejama i mišljenjima. Osebujnost prikazanom djelu daje i činjenica, spoznaja, da je uvaženi profesor Antoljak obvezu za pisanje ovoga djela preuzeo još kao docent za noviju hrvatsku povijest na zagrebačkom sveučilištu, 28. veljače 1941. Tada je i započeo predavati na Filozofskom fakultetu kolegij "Hrvatska historiografija" te sustavno prikupljati izvorne podatke i građu što čini sve do danas. Pritom se držao veoma širokog kriterija u prikupljanju podataka. Njegovu pažnju privlačilo je svako napisano djelo koje se na bilo koji način doticalo hrvatske povijesti tijekom stoljeća - od razdoblja humanizma (XV st.) pa do g. 1918, s time što je istodobno bio veoma kritičan prema njihovim stvarnim dostignućima.

Sadržaj prve knjige povijesti hrvatske povijesti podijeljen je uz predgovor i uvod u jedanaest većih poglavlja. Knjiga započinje poglavljem naslovljenim "Doba ranog i razvijenog feudalizma (do početka 15. stoljeća)", te zadiru u sam početak historiografskog rada na hrvatskom etničkom prostoru predstavljajući prije svega srednjovjekovne pisce i njihova djela. Slijedi poglavlje "Početak propadanja feudalizma (15. i početak 16. stoljeća)", gdje se autor posebno osvrće na pisanje svih onih hrvatskih historioografa u doba humanizma u Europi. Tu je posebno naznačen rad i djelovanje Šimuna Kožičića Begne, zatim Splićanina Marka Marulića, te Dubrovčanina Ludovika Crijevića itd. Poglavlje "Vrijeme krize feudalnog društva (16-17. st.)" autor je posvetio razdoblju reformacije i početku protureformacije i

piscima, čiji se je rad tada osjetio u Hrvata. Tada u Hrvatsku upravo iz Slovenije prodire reformacija kroz protestantizam, kao i iz Ugarske kroz kalvinizam. Poznata je činjenica da je protestantizam ostavio snažnijeg traga u Istri, na čijem se je širenju posebno istakao Istranin rođen u Labinu, Matija Vlačić Ilirik (Matthias Flacius Illyricus). O tome i svim hrvatskim historiografima, koji su na bilo koji način dotakli to područje, govori se u naznačenom poglavlju "Kraj 16. i prva polovica 17. stoljeća"; poglavlje zadire u razdoblje hrvatske prošlosti, nakon što je 1573. ugušena seljačka buna i nakon što su Hrvati ušli u novi rat s Turcima u Bosni. Tu je autor (uz ostalo) posebno obradio pisanje zadarskog kruga te pisanje šibenskog, dubrovačkog, kotorskog i zagrebačkog historiografskog kruga. Ovdje se već može primijetiti da je profiliranje hrvatske historiografije sve očitije i dobiva obrise onako kako slijedi duhovni i društveni razvitak hrvatskog etničkog prostora i njegovih društvenih struktura. U kasnijim razdobljima to je još jasnije, što autor sustavno slijedi i razvija. Slijedeće poglavlje nosi naslov "Druga polovica 17. stoljeća", gdje posebno raspravlja o dostignućima historiografije toga razdoblja u sjevernoj Hrvatskoj, dalmatinskoj Hrvatskoj, gdje se u tom razdoblju ističe Ivan Lucius, općenito jedan od najvažnijih i najvećih hrvatskih historiofografa, te se posebno osvrće na njegov opsežni znanstveno-suradnički krug, kao i na krug njegovih suvremenika. Slijedi poglavlje "18. stoljeće - doba apsolutizma. Prva polovica 18. stoljeća", gdje autor posebno obrađuje stvaranje dalmatinsko-padovanskog kruga, dubrovačkog i zadarskog historiografskog kruga, historiografsko stvaralaštvo Kotora, te zagrebačkog historiografskog kruga i onih stvaralaca toga razdoblja izvan zagrebačkog kruga.

Historiografsko stvaralaštvo u Hrvata osobito je živnulo u narednom razdoblju o čemu govori poglavlje "Druga polovica 18. stoljeća". To važno razdoblje u stasjanju hrvatske historiografije autor je podijelio, tako da posebno govori o historiografiji gornje Hrvatske, historiografiji jadranske regije, o Istri, Senju, Zadru i njegovoj blizjoj okolini, o Šibeniku i njegovoj okolini, Trogiru, Sinju, Splitu, Makarskoj, Dubrovniku, Kotoru, Padovi, Veneciji, Bosni i Hercegovini - što zorno pokazuje gdje su sve tada nastajala povijesna djela na hrvatskom etničkom prostoru. Poglavlje "Hrvatska historiografija početkom 19. stoljeća" autor je posvetio doprinosu trojice mađarskih i jednog srpskog historiofografa. Slijedi zatim poglavlje "Predilirsko doba", koje obrađuje različita hrvatska područja. U jadranskom prostoru Istru, Kvarner, Dalmaciju, Dubrovnik, u gornjoj Hrvatskoj Zagreb te ostala područja Slavonije i prekosavske Hrvatske, sa kratkim osvrtom na Bosnu. U opsežnom poglavlju "Prijelaz iz srednjeg vijeka u novi vijek" riječ je o historiografskom stvaralaštvu u doba Ilirskog pokreta. Doba nacionalnog pokreta u Hrvatskoj (1835-1848), ka-

da su tim pokretom zahvaćena sva područja društvenog djelovanja. Posebno je obrađeno pisanje povjesničara suvremenika Ilirskog pokreta, ali ne i sudionika, no posebno se obrađuje doprinos predvodnika ilirizma i hrvatske nacionalne ideje, dr. Ljudevita Gaja, te o "ilirskoj" - hrvatskoj historiografiji u gornjoj Hrvatskoj, kao i o doprinosu Ivana Švare, dr. Romualda Josipa Kvaternika, ali i o historiografiji u doba ilirskog pokreta na području Dalmacije, Istre i Bosne i Hercegovine, kada se počinje formirati moderna nacionalna svijest u Hrvata. Prvi svezak knjige završava poglavljem "Historiografija za vrijeme Bachovog apsolutizma (1849-1859)", razdobljem, kada je zamro stvaralački zanos iz ilirskog vremena, kada je pojačana germanizacija i kada su umrtnjene sve hrvatske narodne snage, ali ne i znanstveno-istraživački rad koji je ostavio vrijedne rezultate, što je autor posebno obradio u podnaslovima: O stvaralaštvu u Hrvatskoj, Dalmaciji, hrvatskom primorju i Istri.

Drugi svezak knjige "Hrvatska historiografija do 1918." započinje poglavljem "Historiografija od 1860. do kraja 19. stoljeća" koje je posvećeno razdoblju, kada Hrvati, nakon uspostavljanju ustavnog poretka u monarhiji, počinju zauzimati temeljne stavove glede nacionalnih i državnih pitanja. Tom je poglavlju Antoljak posvetio više od polovice drugog sveska svojeg opsežnog djela, a podijelio ga je u pet temeljnih podnaslova. Prvi podnaslov posvećen je gornjoj Hrvatskoj, gdje se posebno obrađuje historiografsko stvaralaštvo u Zagrebu i gradovima Slavonije; zatim se posebno raspravlja o Ivanu Kukuljeviću Sakcinskom, ocu hrvatske historiografije 19. stoljeća; Šimi Ljubiću, historičaru 19. stoljeća, dr. Ivanu Črnčiću, historičaru Krka; dr. Petru Matkoviću, prvom hrvatskom historijskom geografu, kartografu i ekonomskom historičaru; Radoslavu Lopašiću, samoukom kulturnom i socijalnom historičaru i stručnjaku; Franji Tranki, historičaru; ostalim historičarima u Zagrebu i u gornjoj Hrvatskoj. Drugi podnaslov posvećen je Dalmaciji, posebno zadarskom historiografskom i učenom krugu, te ostalim gradovima u Dalmaciji. Treći podnaslov posvećen je Istri, Rijeci i Krku, četvrti Bosni i Hercegovini, a peti doprinosu svih onih stranih znanstvenih radnika historiografiji hrvatskih zemalja i jednog dijela Balkana. Između ostalih, tu autor obrađuje i doprinos Slovenca Franca Miklošiča hrvatskoj historiografiji (str. 308-311).

Drugo poglavlje naslovljeno je "Gornja Hrvatska, Istra i Dalmacija od 1900. do 1914. godine", gdje autor u četiri podnaslova (Hrvatska, Istra, Dalmacija, Bosna i Hercegovina) posebno raspravlja o historiografskim dostignućima u Hrvatskoj pred Prvi svjetski rat (razdoblje, kada se građansko društvo u Hrvatskoj učvršćuje). Posljednje poglavlje drugog sveska nosi naslov "Historiografija od 1914. do 1918.", a govori o historiografskim dostignućima u Hrvata za Prvog svjetskog rata, kada

ona jedva postoji i kreće se u sasvim zatvorenom krugu, i to u tri podnaslova: Gornja Hrvatska, Dalmacija, Bosna i Hercegovina. Na kraju djela uvrštena je autorova završna riječ i kazalo imena. U svojoj završnoj riječi Stjepan Antoljak pokušao je sintetizirati svoja opsežna analitička razmatranja pokazujući kontinuitet, razvitak i smisao hrvatske historiografije od njenih početaka do 1918, a da bi sinteza bila potpuna, autor je ukratko sintetizirao i njene osnovne značajke do naših dana, tako da smo u autorovoj završnoj riječi dobili cjelovitu i zaokruženo cjelinu hrvatske historiografije od njenih početaka do danas.

Naposljetku možemo samo reći da je polustoljetni rad Stjepana Antoljaka na prikupljanju i kritičkoj obradi svega onoga što govori o hrvatskoj prošlosti - rad na povijesti hrvatske povijesti, urodio trajnom vrijednošću za Hrvate i nama susjednim zemljama, a u autorovoj bibliografiji zasigurno će ostati zapisan kao životno djelo.

Hrvati u prošlosti

Knjiga - zbirka radova Stjepana Antoljaka "Hrvati u prošlosti" tiskana je u nakladi Književnog kruga u Splitu godine 1992. Ovo opsežno djelo (948 stranica) predstavlja najzapaženije znanstvene studije i priloge koje je autor objavljivao tijekom svog dugogodišnjeg rada. Odnosi se na političku, gospodarsku, društvenu i kulturnu prošlost Hrvata od ranoga srednjeg vijeka do konca XIX. stoljeća.

Izbor iz bogatog opusa znanstvenih priloga Stjepana Antoljaka za ovu zbirku radova izvršio je dr. Stjepo Obad, pročelnik katedre za povijest Filozofskog fakulteta u Zadru, ujedno ih i uredio. Dr. Stjepo Obad nije imao nimalo lak zadatak u odabiru i uređivanju najvažnijih radova prof. Antoljaka koji se odnose na hrvatsku povijest, pogotovu kada se zna, da je trebalo napraviti izbor između više od stotinu radova objavljenih u rasponu od šest desetljeća, koliko se, upravo te godine 1992., navršilo od prvog objavljenog teksta uvaženog profesora.

Radovi su pregledno poredani u pet tematskih cjelina, i to: *Hrvatsko srednjovjekovlje*, gdje posebno potcrtavamo prva tri priloga koji se odnose na istarsku prošlost: *Da li je Istra upravo 539. godine potpala pod Bizant?*, *Problematika najstarijeg doseljavanja i naseljavanja Slavena-Hrvata u Istru i Hrvati u Karantaniji*. Uz to, u tu je cjelinu uvršteno još pet priloga, a govore o pravcu kretanja Ćirila i Metodija za vrijeme njihove moravske misije; o značaju i važnosti isprave kralja Krešimira I za hrvatsku povijest X. stoljeća; o kritičkom osvrtu na dosadašnja istraživanja i saznanja o otoku Pašmanu; o problemu Grobinštine (području u blizini Rijeke) u hrvatskoj i stranoj historiografiji i osebujnoj osobi hrvatskog vladara Bana Pavla Bribirskog "Croatum dominus".

Slijedi cjelina *Zadarsko područje* u kojoj je otisnuto sedam radova Stjepana Antoljaka, a odnose se na taj iznimni hrvatski grad i područje. Ti radovi raspravljaju o Zadru pod vlašću Istočnih Gota, o Zadru za vrijeme hrvatskih narodnih vladara, "hereticima" u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici, o primjerima postojanja feuda u zadarskoj kopnenoj regiji iza godine 1409, izumiranju i nestanku hrvatskog plemstva u okolici Zadra, o Zadarskom katastru 15. stoljeća, pobiranju-davanjima, kao što su maturina, crkvena desetina, vojščina.

Cjelina *Dalmatinski kulturni krug* zadire u ona autorova djela, koja pridonose boljem poznavanju istaknutih osoba i kulturnih stremljenja u Dalmaciji. Tu je također uvršteno sedam zasebnih priloga, a govore o liječniku Federiku Grisogoni, njegovoj obitelji i javnom djelovanju u Zadru, o hrvatskom pjesniku Petru Zoraniću, o činjenicama za biografiju hrvatskog pjesnika Jurja Barakovića, trogirskim kipovima Ivana i Jakova Duknovića, kao i o zadarskim slikarima Markantoniju i Andriji. Tu je uvršten i rad - arhivske zabilješke i marginalije o Markantunu de Dominisu, te rad koji govori o vezama Ivana Luciusa (Lučića) sa Zadrom.

U cjelini *Hrvatske bune i europski odjeci* uvršteni su oni radovi Stjepana Antoljaka koji se odnose na pokret Matije Ivanića na Hvaru s početka XVI. stoljeća i nekim novonastalim problemima i spoznajama o njemu, marginalne opaske o seljačkoj buni iz godine 1573, buni u Konavlima (1799-1800) na dubrovačkom području, o odjecima i posljedicama Francuske revolucije (1789) u hrvatskim zemljama, o godini 1848. i Zadru, o narodnom ustanku u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji (1883).

Posljednju cjelinu knjige čini jedan izbor od sedam najrazličitijih priloga naslovljen *Miscellanea Croatica*. Riječ je o radovima: Naše "Sklavinije", Kada je nastala prva "Historija Hrvata", Pitanje autentičnosti paske isprave, Vransko običajno pravo, Kada se kod nas prvi put spominje naziv "kukuruz", Kako je nastala austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, prekosavska Hrvatska i pitanje njene reinkorporacije (1813-1822).

Treba naglasiti da se knjiga sastoji još od autorove bibliografije rasprava i članaka iz hrvatske povijesti, te kazala osobnih imena i zemljopisnih naziva.

Držim da će od prikazane knjige - zbirke radova - znanstvena javnost imati velike koristi, kako praktičnih tako i znanstvenih. Praktičnih u prvom redu što je 35 značajnih radova Stjepana Antoljaka sada objavljeno i dostupno na jednome mjestu, a znanstvenih u tome što su ti radovi napisani veoma savjestno, a sadrže znanstvene spoznaje temeljene na kritički obrađenoj izvornoj i objavljenoj arhivskoj građi i literaturi. Većina od objavljenih radova već je izdržala znanstvenu kritiku, tako da će u perspektivi knjiga biti od velike pomoći u pisanju buduće sinteze hrvatske povijesti, jer svojim sadržajem mnoge istraživačke zadatke rješava, dok druge

postavlja i otvara za nova istraživanja, koja će mlada generacija hrvatskih povjesničara, vjerujemo, nastaviti i produbiti. Isto tako ima i radova koji zadiru u područje Istre i sjevernog jadranskog i alpskog prostora.

Završavajući ovaj prikaz, valja konstatirati kako je u prikazanim knjigama koncentriran jedan osebniji opus iz hrvatske povijesti, a izašao iz pera barda hrvatske povijesne znanosti Stjepana Antoljaka. Osim što su ova djela od velikog značenja za poznavanje hrvatske prošlosti, ona isto tako dijelom zadiru u područje hrvatskih susjeda, tako i susjedne Republike Slovenije i razvitku njenih društvenih struktura.

Nevio Šetić

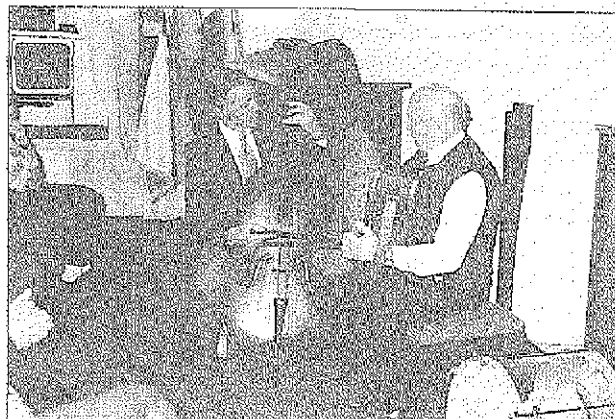
BUZETSKI ZBORNİK, KNJIGA 19,
Buzet, 1994, 187 strani.

Od ideje da Buzet dobije svoj godišnjak prošlo je 19 godina upravo toliko, koliko "BZ" izlazi. Redovito i ove godine izašao je iz tiska novi 19. svezak. Nešto više od dvadeset autora napisalo je svoje priloge o Buzeštini, a nešto i o općini Lanišće.

Poslije uvoda u knjigu Miroslava Sinčića, prvi je tiskan referat Borisa Sirotića, gradonačelnika Buzeta: Povodom obilježavanja Dana grada Buzeta 1993. godine. Buzetska općina nije promijenila samo ustroj, već i veličinu. Od bivše općine u sastav grada nisu ušle MZ Brest, Vodice i Lanišće, danas općina Lanišće, a manji dio MZ Štrped i veći dio MZ Livada ušle su u sastav općine Oprtalj. Na površini od 165 km², koliko grad obuhvaća, danas živi 6200 ljudi ili 38 stanovnika na km². Gradonačelnik piše o pretvorbi svih deset poduzeća u društvenom vlasništvu, a da pri pretvorbi gotovo i nije došlo do promjene u broju zaposlenih. Buzeština u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku, članak je pokojnoga dr. Branka Marušića. Razdoblje značajnih društvenih, upravnih i kulturnih promjena od IV do VI stoljeća u Istri osjetilo se i na Buzeštini. Tadašnje seobe naroda ubrzale su propast Rimskoga carstva, pa je Istra, a s njom i Buzeština 489. g. uključena u sastav Ostrogotskog kraljestva, sa sjedištem u Raveni, a zatim su ovi krajevi priključeni bizantskoj, a poslije dva stoljeća i franačkoj državi. U ova nemirna vremena grabe se utvrde i vode ratovi. Pisac ovoga priloga je sam ili s pokojnim istarskim arheologom Borisom Bačićem istraživao arheološka nalazišta, pa su ta dva čovjeka zaslužna za otkrivanje nalaza i njihovu popularizaciju.

Kraću biografiju Branka Marušića (1926-1991) napisao je Dr. Robert Matijašić. Graditeljstvo i crkvena umjetnost Buzeštine i općine Lanišće prilog je dr. Đurđice Cvitanović. Navodeći nepokretne svjetovne i crkvene spomenike kulture autorica opisuje i bogastvo buzetskih crkava i kapelice vrijednim inventarom, pa tako i slikama. Uz kraći povijesni pregled utvrde Buzet i

spomenika kulture u gradu, slijede isto takvi prikazi Huma, Roča, Nugle, Sv. Duha, Lanišća, Vrha, Sovinjak i još nekih mjesta.

U Buzetu je 10. veljače 1994. g. predstavljen "Annales" br. 3. U kulturno umjetničkom programu sudjelovali su i Istranski muzikanti Emil Zonta (lijevo) i Palmiro Krmac (desno).

Razmjena robe i usluga u Roču u 16. stoljeću prilog je mr. Zdenka Bologa. Na temelju publiciranih i nepubliciranih izvora za ročku povijest 16. stoljeća sabrani su mnogi podaci o cijenama robe, načinu plaćanja robe, neposrednom razmjenom ili novcem, načinu plaćanja rada uaturi i novcem, te ostalim oblicima zarada, obveza, pozajmica i sl. Kao glavni izvor za pisanje poslužila je Kvaderna bratovštine sv. Bartula i knjiga računa ročke komune, jer daje različite podatke za razdoblje od preko stotinu godina, 1523-1628.

Sestava in preteklost istrskih družin v terenskem in arhivskem gradivu (ustno izročilo in status animarun), na slovenskem jeziku, prilog je mr. Mojce Ravnik. Tiskan je samo dio opsežnog rada iz istraživanja o obitelji i rodbinskim vezama u selima ovog dijela Istre. Humski župan, naslov je članka dr. Josipa Miličevića.

Uz akciju početka obnove Huma i postavljanja prvog spomenika u Aleji glagoljaša 1979. godine, u Humu je obnovljen običaj biranja seoskog župana. Institucija župe i župana postoji u Slavena od 8. st. i u prvo vrijeme župa označava plemensku pripadnost. Od 10. st. javlja se i naziv županija kao teritorijalno-administrativno područje. Postojali su seoski i općinski župani i oni su se trebali brinuti za održanje reda, provođenje zakonskih odredbi i izvršenje svih poslova u interesu sela i njegovih žitelja.

Iako župan u Humu više nema nekadašnje dužnosti i ovlasti, ipak ga u Humu redovito biraju kao "župana na leto dan". Izbor se vrši javnim glasanjem između 12 sudaca koji su zastupnici svih sela i zaselaka Humštine.

Oni kosirom urezuju svoj glas u posebnu drvenu palicu-raboš kao što se činilo i u prošlosti.

Dr. Ljubomir Ribarić napisao je prilog: Josip Ribarić u zbrinjavanju slovenskih prognanika u Hrvatskoj (1941-45). Pisac je koristio sačuvanu obiteljsku arhivu oca Josipa Ribarića, hrvatskog jezikolovca.

Četiri desetljeća djelatnosti Narodnog sveučilišta u Buzetu obradio je mr. Stjepan Kraljević. On govori o rezultatima rada ove ustanove na obrazovanju odraslih, u muzejskoj i bibliotekarskoj djelatnosti.

Razvijeno stočarstvo predstavlja bogastvo svake zemlje, pa tako i užih geografskih cjelina. To je razlog da se podstiče uzgoj pojedinih grana stočarstva, pa tako i govedarstva, piše dipl. ing. Danilo Cerovac u članku Prilozi za poznavanje govedarstva na Bužeštini.

Prapoče je selo na najzadnijem dijelu Laniškog polja koje je, vjerojatno i u svom imenu (propoac), sačuvalo nekada glavno zanimanje mještana, stočarstvo i zemljoradnju. Osim stočarstva i zemljoradnje ljudi su živjeli i od koristi koje im je pružala šuma. Ova zanimanja nisu mogla brez dobrih obrtnika, posebno bez kolara, kovača i zidara.

Početak ovog stoljeća u Prapočama je živjelo preko 400 stanovnika, a danas u selu ima samo 39 ljudi. O tom vremenu, o promjenama u selu, piše Željko Žudić, koji u prikazu ne odlazi daleko u prošlost, već piše o Prapočama kakve on pozna. Opširniji sadržaj o Prapočama, selu na Krasu (Čičariji), objavljen je u posebnoj knjizici izašloj pred nekoliko mjeseci.

Vladimir FINDERLE opisao je svoja sjećanja na mljekarice iz Sv. Martina. Trideset godina ovoga stoljeća, u vrijeme velike ekonomske krize, žene iz Sv. Martina po uzoru na žene još nekih sela uz željezničku prugu Pula-Trst, svakodnevno su iz sela nosile kante mlijeka na Željezničku stanicu Buzet, a otuda su vlakom prevozile mlijeko u Trst gdje su ga prodavale raznoseći ga po stanovima. Bio je to naporan posao za mljekarice, ali je to bio jedini način da se zaradi koja lira i donese u selo. Zahvaljujući požrtvornosti ovih vrijednih žena stanovnici su ostajali u selu, pa su te žene spasile selo.

Slijedi prilog Gordane Čalić Šverko. Devet reportažnih zapisa s Bužeštine i susjednih područja objavljenih u "Glasu Istre". Zapisi se odnose na mjesto uz cestu Buzet-Kopar, na Hum, Brnobiće, Ročko Polje, Dolinu rijeke Bračane, na stari grad Buzet, na područje Čičarije, na probleme vodoopskrbe i posjet gradu Sisku. Zanimljivim opisom i sadržajem u zapisima je oslikan svakidašnji život ljudi našega vremena.

Objavljen je ulomak putopisne reportaže Miroslava Sinčića, Krajolik zvijezda i legendi, a za ovu knjigu Vladimir Pernić i Milena Draščić Rušnjak napisali su po dvije pjesme.

Mirjana Pavletić, prof., napisala je kulturni program Bužeštine tijekom 1993. godine.

Subotina je tradicionalni "samanj i fešta Bužeštine".

Slavi se početkom rujna, na kraju ljetnih i prije početka jesenskih poljoprivrednih radova. Slavila se tri dana, a povezivala se je uz nedjelju poslije Sv. Marije 8. rujna, Male Gospe. Održavao se je veliki "samanj", a izložbeni i prodajni stolovi bili su postavljeni od gradskih Velikih vrata preko Lopara do župne crkve. Za subotinu već se pilo mlado vino, a bile su to i prve smotre narodnog folkloru poslije rata.

Povijest školstva gotovo je redovito zastupljena u "BZ". Za ovaj broj Božo Jakovljević je u povodu otvaranja hrvatske škole u Vodicama pred 140 godina (1854) napisao Prilog za povijest škole u Vodicama. U drugom prilogu zapisana je biografija Vukosave (Wolf-gange) FINDERLA (1897-1983), a u trećem prilogu dopunjen je tekst o učiteljima u Grimaldi, o čemu je u "BZ" pisano u prošloj, 18. knjizi.

U povodu predstavljanja reprint izdanja Dalmatinskih i Konzulovih "Postila" u Željeznom (Eisenstadtu), 16. lipnja 1993. godine, mr. Vladimir Vuković je napisao prilog o prezentaciji knjige, ali i o još nekim izdanjima Hrvatskog kulturnog kluba u Gradišću u suizdavača iz Hrvatske, posebno Čakavskog sabora. Na kraju je Božo Jakovljević prikazao treći svezak "Annalesa", godišnjak Koparskog primorja i susjednih krajeva. Prikaz je napisan za 16. svezak Jadranskog zbornika, a objavljen je u "BZ" jer je 10. veljače 1994. godine u Buzetu održana vrlo uspješna prezentacija ovoga sveska. Tom je prilikom autor prikaza govorio o vjekovnoj suradnji gradova Kopra i Buzeta, osobito na polju kulture, a spomenuta manifestacija je najnoviji događaj u toj kulturnoj svezi.

Kao i ranija tri broja i 19. knjigu "BZ" izdalo je IKD "Juraj Dobrila" u Pazinu, Katedra Čakavskog sabora i Narodno sveučilište u Buzetu, a urednički odbor ovoga najnovijeg broja isti je kao i prethodnog, Antun Hek, Božo Jakovljević i Josip Milčević.

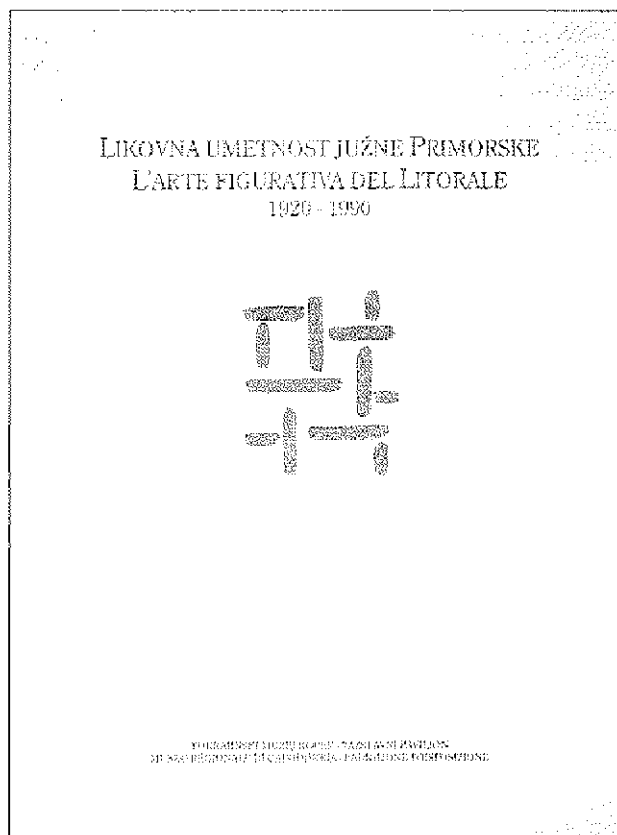
Božo Jakovljević

RAZSTAVA LIKOVNA UMETNOST JUŽNE PRIMORSKE 1920-1990.

Izbor za stalno zbirko u Kopru, Pokrajinski muzej Koper-rastavni paviljon, maj-oktobar 1994 /80 del /42 avtorjev/ katalog 64 strani in 42 barvnih reprodukcij/spremna beseda dr. Milček Komelj/

Večletna prizadevanja za postavljenost stalne zbirke primorskih likovnih umetnika, ki sama po sebi kažejo, da so priprave in dogovori v zvezi z ambicioznejšimi tovrstnimi projekti težavni in zahtevni, so se končno uresničila z razstavo, ki je pomemben uvodni korak za oblikovanje stalne zbirke in katere namen in cilji so daljnosežni. Vodišne obalne kulturne inštitucije so združile svoje strokovne moči pri nastajanju in oblikovanju

razstave, upoštevajoč predvsem obstoječe fonde likovnih del, ki so se najdlje oblikovali prav v Pokrajinskem muzeju in kjer se je aktivna razstavna dejavnost začela kmalu po končani drugi svetovni vojni, najbolj sistematično pa v Obalnih galerijah. Namen razstave je prikazati izbrano likovno dejavnost tistih primorskih avtorjev, ki so zraščeni s svojim prostorom, to je obalnim, kraškim in tržaškim, bodisi po svojem rojstvu ali po izbranem kraju bivanja. Časovne in prostorske omejitve v zvezi z razstavo, ki naj bi sčasoma zrasla v končni projekt - stalno razstavo v predvidenih prostorih koprške Armerije in zajemala tudi dela drugih likovnih umetnikov, katerih ustvarjanje je naš prostor zaznamoval na izjemen način, so prvotne cilje prenesle v prihodnost. V nekaj letih naj bi s sistematičnim delom, predvsem pa z odkupi dopolnili in oblikovali zbirko, ki bo predstavljala celostni prikaz likovnega ustvarjanja v našem prostoru.

Razstavni katalog.

Veliko vrzel v prezentiranju stalnih zbirk so v preteklih letih nekoliko zapolnjevali redki že obdelani in predstavljeni opusi nekaterih vodilnih slovenskih avtorjev, npr. Avgusta Černigoja v Lipici in Lojzeta Spacala v Štanjelu in Trstu, če se omejimo na geografsko opredeljenost razstave, katerih ustvarjanje sodi v presek njenih zastavljenih pretenzij. Njena prvenstvena zasno-

va glede na geografsko opredeljenost ustvarjanja oblikuje po pomembnosti zelo raznolik seznam ustvarjalcev. Nekateri, kot npr. že imenovana Černigoj in L. Spacal, so znani tudi izven slovenskega likovnega prostora, v njem so kot izjemni ustvarjalci vplivali tako na sodobnike kot kasnejše generacije, drugi, kar velja zlasti za mlajšo generacijo, pa se v širših slovenskih okvirih šele uveljavljajo. Skozi predstavljena dela so zastopani raznoliki umetniški slogi ali bolj pristopi posameznih, zlasti pomembnejših avtorjev (npr. konstruktivizem Černigojevih del), kolikor seveda to dopušča njihov opus. Večinoma so bolj izrazite specifične posamičnih ustvarjalcev, bodisi v zvezi z motiviko, kotje npr. marinarstvo Alberta Sirka in Uga Flumianija, ali pa z značilnim slikarskim pristopom, kot je npr. stilizirana geometrizacija Mire Cetina, postimpresionizem Vittoria Parovela ali realistične podobe Hermana Pečariča. Že na prvi pogled opazamo, da se umetniška izpoved ni tako pogosto izražala skozi kiparsko stroko in je slikarstvo umetniški govorici bolj ustrezalo. Prevladujejo klasične slikarske tehnike: oljna tempera (na platno, juto, lesenit, vezano ploščo), akvarel ter različne grafične tehnike, ki se množijo s samim njenim razvojem. Pri kiparskih delih pa je izrazita uporaba kamna kot značilnega primorskega materiala, to sta predvsem granit in marmor Lenassijevih skulptur ali žgana glina, terakota Pohlenovih in Dequelovih plastik. Vežanost na primorsko motiviko je včasih izražena konkretno, včasih simbolno, o njeni raznolikosti veliko povedo tudi naslovi del kot "Naplavine", "Balada o ribiču", "Mesečina v Istri", "Mož v čolnu", "Ogenj Istre", "Oljčni gaj", "Deček z ribami", "Jadrnice v pristanišču", "Pri belem galebu" itd. Raznovrstnost del tako po pomembnosti samih avtorjev, manj po slogovnih značilnostih, izbrani motiviki, tehnikah, formatih, je omilila pregledna prezentacija likovnih del, ki je kronološko zasnovana. S to preprosto, a nevsiljivo zvrstitvijo del je zgovornost prepuščena v celoti njim samim. Uvod v razstavo predstavljajo dela zadnje generacije avtorjev (od Zvesta Apollonia do najmlajšega Aleksija Kobača) v muzejski avli, kjer se razstava začne in konča, vendar nekoliko izpade iz celovitega prikaza zaradi ločenosti od osrednjega razstavišča z lapidaričnim* in vrtnim delom muzejskega sklopa. Zadnji del v zamiku razstavišča v celoti obvladujejo predstavniki zadnje generacije ustvarjalcev (Šalamun, Podgornik, Sedmak, Marušič, Kočbek). Na novo pridobljeno razstavišče upošteva prostorske danosti stare arhitekture z odprtim ostrešjem in je različno od drugih obalnih razstavnih prostorov, ki v primerjavi z njim delujejo skoraj sterilno izčiščeno, kot sodobni razstavni prostori pač. Razstavišče, ki je sicer nekoliko zamaknjeno, je vsekakor z razstavopostalo vitalen del muzejskega kompleksa. Razstavne površine so bistveno dopolnjene z izborom za prostor nevtralnih, tako rekoč neopaznih panojev oz. predelnih sten. Odprta strešna

konstrukcija, na nekaj mestih predrta z okenskimi površinami, dopušča dopolnitev umetne svetlobe z naravno. Bistvena pomanjkljivost razstave je v tem, da nam ne omogoči pregleda skozi enakovredno zastopana obdobja umetniškega ustvarjanja, zlasti npr. začetnega obdobja, s čimer bi nam omogočala celovitejši prikaz. Kolikor bo tudi nadaljevanje dela s končnim ciljem zaokrožene zbirke kontinuirano, je razstava v celoti zadostila svojemu namenu s prerezno predstavitvijo likovnega delovanja in njegovo strnjeno podobo. Čeprav je na začetku nepotrebno obremenjevati cilje stalne razstave s (pre)velikimi pretenzijami, je v nekih širših bodočih kontekstih smiselno govoriti o problemu predstavljanja zbirk. Zgovorno in zgleda vredno je dejstvo, da ta problem sodobne tovrstne inštitucije rešujejo tako, da svoje zbirke neprestano "prevetrujejo" s tematskimi ter drugače zastavljenimi razstavami ter s tem postanejo prostori aktivnega duhovnega udejstvovanja. Poseben problem je tudi (neobstoječa) likovna publika pri nas, tako domača kot tuja. Pri tem je zagotovo zelo pomembno, da istočasno s pripravo razstave potekajo tudi dela za ustrezen predstavitev informacij o njej (kontinuirano obveščanje v javnih medijih, povezovanje razstave z določenim krajem ipd.).

Lili Bojanic

Ernest Radetić: ISTRA POD ITALIJOM (1918-1943).
Zagreb 1944; reprint: Matica Hrvatska, ogranak Rijeka,
1991, 286 strani.

Knjiga Ernesta Radetića, ki je izšla v avtorjevi samozaložbi pred pol stoletja, je doživela prvo reprint izdajo leta 1990 (založilo jo je Istarsko književno društvo Juraj Dobrila v Pazinu), leto kasneje pa še drugo izdajo, tokrat pri Odseku Matice Hrvatske v Rijeki. Pri tem ni nepomemben podatek, da je bila knjiga, ko je izšla iz tiska (1944), zaplenjena, uničena, oziroma direktno poslana iz tiskarne v tovarno papirja; in šele sedaj, z reprint izdajo je dejansko dostopna bralcem. Že ti podatki so sami po sebi dovolj tehtni, da pričujočega dela ne gre prezreti; prezreti pa ne gre tudi avtorjeve življenjske poti, ki je nedvomno dala pečat njegovemu delu.

Pisec Ernest Radetić (1899-1980), ki ni bil niti v enem režimu persona grata, je bil doma iz Baderne; tam je obiskoval tudi osnovno šolo, ki jo je zgradila Družba sv. Cirila in Metoda za Istro. Po končani osnovni šoli je odšel na Cesarsko in kraljevo hrvatsko gimnazijo v Pazin, v gimnazijo, ki je bila poznana tudi po tem, da so ideje hrvatskega narodnega preporoda močno prežemale tako njene profesorje kot dijake. Ob izbruhu prve svetovne vojne, ko je pazinska gimnazija prenehala

delovati, je Radetić nadaljeval šolanje na gimnaziji v Travniku, ki je bila med najbolj cenjenimi v tedanji monarhiji. Od tu je bil poslan na italijansko bojišče, kjer je bil tik ob koncu vojne ujet ter poslan v italijansko taborišče. Od tam se je leta 1920 vrnil v Zagreb in stopil v državno službo (Ravnateljstvo pošte), in sicer kot urednik časopisa "Pošta", glasila poštinih delavcev in uslužbencev. Zaradi sodelovanja v sindikalnem boju poštinih delavcev, želje po dejanski neodvisnosti in svobodi lastnega ustvarjanja, je dokaj hitro zapustil državno službo. Od tedaj je ves svoj čas posvetil političnemu in družbenemu življenju istrske emigracije, še posebno v okviru političnega društva "Edinost", ki je združevalo Hrvate in Slovence iz t. i. Julijske krajine. S svojimi literarnimi prispevki sodeluje v glasilu "Istrska riječ", ki izhaja v Trstu do prepovedi leta 1929. Na prepoved odgovori Radetić še istega leta - z ustanovitvijo časopisa "Istra" - glasila istrske in slovenske emigracije, ki izhaja v Zagrebu. Od tedaj dalje je "Istra" obveščala hrvatsko javnost o zločinih italijanske fašistične oblasti v Istri. Naslednje leto Radetić ustanovi še mladinsko glasilo "Mladi Istranin", poznan in čitan med mladino širom po tedanji Jugoslaviji, tudi zaradi priljubljenega stripa o razposajenima Fliku in Floku. Septembra 1940 je - zaradi pritiska italijanske vlade - jugoslovanska vlada prepovedala izhajanje glasila "Istra", marca 1941 pa še glasila "Mladi Istranin". Ko je kapitulirala fašistična Italija (1943) so v številki glasila Hrvatskoga sveučilišta "Alma Mater Croatica", ki je bila tematsko posvečena zgodovini Istre, izšli Radetićeve "Istarski spomendani", v katerih je avtor posvetil osrednjo pozornost italijanski okupaciji Istre. V naslednjih mesecih je Radetić svoj prispevek znatno razširil in ga na podlagi dokumentov dopolnil ter izdal v posebni knjigi "Istra pod Italijom (1918-1943)", ki je sedaj pred nami. Redki primerki originalnega natisa iz leta 1944, ki so se ohranili po vojni, so služili kot dragocen dokument o zločinih fašistične vladavine nad hrvatskim in slovenskim narodom v Istri tudi Mednarodni komisiji za razmejitev med Jugoslavijo in Italijo.

Ernest Radetić v svoji knjigi uvodoma opredeli pojem Istre ter polemizira, bolje postavlja pod vprašaj "uradne" številčne podatke in narodnostno sestavo istrskega prebivalstva v letih 1850-1921, s katerimi se je največkrat manipuliralo. V nadaljevanju se avtor ustavi pri gospodarskem, političnem in kulturnem stanju Istre, ter - na podlagi podatkov - ugotavlja razcvet istrske regije, ki se začne po letu 1900; z izbruhom prve svetovne vojne je njenega razcveta seveda konec. V nadaljevanju poskuša avtor pokazati na vse ključne probleme Hrvatov in Slovencev v Istri, začevši z italijansko okupacijo. Pri tem opozarja na lažne obljube italijanske meščanske politike hrvaškemu in slovenskemu prebivalstvu ob zasedbi Istre ("... večno bomo spoštovali vaše specialne zakone in lokalne običaje ...") ter na kata-

strofalne posledice le-te za istrsko prebivalstvo. Avtor posebej opozarja na stanje terorja, v katerem je fašistična oblast izvedla volitve v Istri, nadalje na nezadržno propadanje vaških gospodarstev, ukinitve posojilnic in zadržug, nasilno menjanje hrvatskih ter slovenskih imen in priimkov, raznarodovanje otrok v šolah in vrtcih, prepoved kulturnega delovanja hrvaškega in slovenskega življa, prepoved njihovih glasil in časopisov, in končno še prepoved hrvatskega in slovenskega jezika ne samo v šolah, temveč tudi v cerkvi, in celo v domači hiši, okrog družinskega ognjišča. Avtor pri tem ne prezre tragične usode vseh tistih, ki so se na kakršenkoli način upirali tedanji fašistični oblasti; torej tistih, ki so bili preganjani, zaprti, ubiti - od Vladimira Gortana do Bazovoških mučencev ter mnogih žrtev, ki so umrli bodisi v Istri bodisi v konfinaciji v raznih krajih Italije.

In v čem je aktualnost Radetičeve knjige danes, po petdesetih letih? Predvsem predstavlja pričujoče delo dragocen zapis tragičnega obdobja istrske zgodovine, obdobja nasilnega poskusa ukinitve medsebojnega sožitja mnogonacionalne regije. Pri tem ne gre prezreti, da je Radetičeva zgodovina "Istre pod Italijom" svojevrsten dokument, ki je nastajal - dogodkovno gledano - brez časovne distance. Nedvomno je nekaj podatkov, s katerimi operira Radetič zato "spornih", vendar tudi popravki le-teh splošne slike o stanju v Istri v času italijanske fašistične okupacije ne menjajo. V tem pa se zrcali vrednost Radetičevega dela še danes.

Avgust Lešnik

Franco Firmiani, Flavio Tossi: IL PITTORE CESARE DELL'ACQUA 1821 -1905 FRA TRIESTE E BRUXELLES.

Trieste, Edizioni B & MM Fachin 1992, 255 strani (format A4), 60 barvnih in 147 črno-belih fotografij.

Jeseni leta 1992 je v Trstu pri založbi B & MM Fachin izšla obsežna monografija o velikem slikarju 19. stoletja Cesaru Dell'Acqui. Cesare Dell'Acqua se je sicer rodil v Piranu, a je več kot pol stoletja preživel v Belgiji, kljub temu pa ostal vezan predvsem na Trst, v katerem je zapustil svoja najpomembnejša dela. Verjetno je bil zato, ker je živel v tujini, nekoliko pozabljen ali pa ga vsaj niso toliko cenili, kot bi si zaslužil. Sicer pa je njegova ločenost od rodnih krajev le eden izmed razlogov, da slikarja doslej nismo bolje poznali. Drugi enako pomemben, a nič manj presenetljiv razlog je odnos do historizma in historične tematike, kateri se je Cesare Dell'Acqua predajal. Znano je, da je šele v drugi polovici 20. stoletja historizem postal enakovreden predmet umetnostnozgodovinskih raziskav, pa tudi pozornost do zgodovinske tematike, kateri je bil historizem naklonjen, se je povečala šele s časovo distanco.

Avtoportret Cesara Dell'Acqua, 1851

Življenje in delo slikarja Cesara Dell'Acque je v tridesetih letih raziskovala že Lina Gasparini iz Trsta in svoje izsledke objavila v Arheografu Triestinu, Trst, 1936 str. 179 - 219. Izčrpna umetnostnozgodovinska raziskava s podrobnim opisom najpomembnejših likovnih del, s seznamom 111. evidentiranih del ter objavo in komentarji korespondence Cesara Dell'Acque s prijatelji v Trstu ter izčrpnimi opombami z bibliografijo je bila izhodišče študiji Franca Firmianija in Flavia Tossija.

Izčrpno monografsko delo je plod dolgoletnih raziskav obeh avtorjev; iniciatorja študije Flavia Tossija, publicista in visokega funkcionarja pri Evropski skupnosti zavarovalniških hiš, ki že 25 let živi v Bruslju in je dober poznavalec belgijskega likovnega opusa Cesara Dell'Acque, ter Franca Firmianija, docenta za zgodovino umetnosti na univerzi v Trstu, raziskavalca umetnosti 19. stoletja na Tržaškem, v Furlaniji in v Benečiji. (F. Firmiani, S. Moles, Catalogo della Galleria d'arte moderna del Civico Museo Revoltella, Trieste, 1970; F. Firmiani, M. Walcher, B. M. Favetta, Il Palazzo Municipale di Trieste 1875 - 1975, Trieste, 1975; F. Firmiani, L'Ottocento in Enciclopedia monografica del Friuli - Venezia giulia, III / 3, Udine, 1980 in F. Firmiani, Arte Neoclassica a Trieste, Trieste, 1989).

Portret Virginie Dell'Acqua Combi (PMK).

Bogata monografija o slikarju Cesaru Dell'Acqui je tudi za slovensko umetnostnozgodovinsko stroko pa tudi za poznavalce in ljubitelje likovne umetnosti izredno zanimiva in dobrodošla, saj je Cesare Dell'Acqua v slovenskem prostoru malo znan. Za slikarjem so bile po njegovem odhodu v Trst, Benetke in kasneje v Bruselj v rojstnem Piranu zabrisane vse sledi. Še celo po njem imenovana piranska uličica (Androna Cesare Dell'Acqua) je bila leta 1956 preimenovana oz. ukinjena. Eden od razlogov za nepoznavanje slikarja je tudi ta, da žal v rojstnem Piranu ni nobenega njegovega likovnega dela in nas na Slovenski obali nanj opozarja le ena njegova slika, in sicer portret slikarjeve sestre Virginije (olje na platno, 1876), ki jo hrani in v stalni zbirki razstavlja Pokrajinski muzej v Kopru.

Slikarja Cesara Dell'Acqua slovenska umetnostnozgodovinska literatura le bežno omenja (Tomaž Brejc, Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na Slovenski obali, Koper, 1983), sicer pa se s slikarstvom 19. stoletja, ki naj bi "izgubilo okus" in umetnostno orientacijo ter na Slovenski obali poleg slabih slikarjev - restavratorjev premoglo le enega uveljavljenega slikarja, Koprčana Bartolomea Gianellija (cit. T. Brejca str.82), ni še nihče resno ukvarjal. Zato je Bartolomeo Gianelli doslej edini istrski slikar 19. stoletja z obsežnejšo bibliografijo in velikim številom ohranjenih likovnih del.

Naj mimogrede omenim, da so neraziskane še številne osebnosti in opusi likovnih del slikarjev 19. stoletja, po rodu iz Pirana, npr. Pietra Fragiacomu (1856 - 1922) in v Piranu rojenega slikarja Tommasa De Castra (1788 - 1854) ter Attilia Fonde (1880), pa tudi Koprčanov, ki so ustvarjali že v prvi polovici 20. stoletja, npr. Gian Antonia Zamarina, Vittoria Coceverja, Vittoria Parovela, Oresta Dequela in Pirančana Piera Coellia. Žal je bilo o teh slikarjih doslej zelo malo napisanega in ker je tudi njihovih na Slovenski obali ohranjenih del bolj malo, je njihovo poznavanje zelo skromno.

Monografija poleg osrednjega kataloškega dela obsega izčrpen uvodnik Franca Firmianija, v katerem avtor opozarja na doslej prezrte aspekte mnogostranskega in plodovitega umetnika. Firmiani očrtuje najpomembnejše dogodke, ki so kakorkoli vplivali na slikarjevo življenjsko in umetniško pot. Ta se je pričela 22. julija 1821 v Piranu, ko se je Cesare rodil očetu Andreu Dell'Acqui, koprskemu sodniku, in materi Caterini Lengo iz Trsta. Po očetovi smrti se je mati s štirimi otroki preselila v Koper in nato leta 1833 v Trst. Ko so v Trstu spoznali slikarski talent Cesara Dell'Acque, so se zanj zavzele ugledne osebnosti (kipar Pietro Zandomeneghi, zgodovinar Pietro Kandler) in mu priskrbele mestno štipendijo za študij na Beneški akademiji lepih umetnosti. V Benetkah ga je profesor Ludovico Lipparini navdušil za zgodovinsko slikarstvo. Še med študijem leta 1844 so Cesara Dell'Acqua zadolžili za slikanje prizorov z obiska avstrijskega cesarja Ferdinanda I. v Trstu. Naslikal jih je za album Lloyd Austriaca, ki je izšel leta 1845 in v katerem je kar devet od skupno šestnajstih litografij njegovo delo. Po letu 1847 se je uveljavil kot ilustrator zgodovinskih dogodkov. Postal je spremljevalec madžarskega barona Ludovica Luigia Reszana, svojega mecena, ki je potoval na Dunaj in v München, kjer se je Dell'Acqua spoznal z Overbeckom. Ob koncu akademskega študija v Benetkah se je vrnil v Trst, njegov ideal pa je bil težko dosegljivi Pariz. Ker je bil Pariz iz Bruslja lažje dosegljiv, se je Cesare Dell'Acqua odločil za bivanje pri bratu, ki je tam prebival. Usoda je torej hotela, da je njegova druga domovina postala Belgija, in kmalu se je seznanil z Louisom Gallaitom, slavnim belgijskim slikarjem zgodovinskih dogodkov in voditeljem romantizma.

Franco Firmiani v uvodu poudarja, da Cesare Dell'Acqua kljub temu ni opustil stikov s Trstom. Ko je dobil prvo naročilo grško - orientalske skupnosti v Trstu za dve veliki platni za cerkev sv. Nikolaja, ga je tako ganilo, da je odklonil plačilo. Kasneje je prevzel monumentalno delo z naslovom "Prosperità commerciale di Trieste" za tržaško mestno hišo in z njim zaslovel. Franco Firmiani pri tem ugotavlja, da so tematsko navidezno obrobne teme bile vedno vodilo Dell'Acquovega akademizma. Živali, ljudje z ulice, prizori iz cirkusa so njegovi priljubljeni liki za akademsko risanje

od skic in risb v slikarjevih dvajsetih letih (hrani jih muzej Revoltella v Trstu) pa do akvarelov, ki jih je slikal do pozne starosti.

Franco Firmiani nadalje bračca seznanja z različnimi žanri in tehnikami, ki so Cesara Dell'Acquo spremljale skozi njegovo umetniško ustvarjanje in ki šele zbrane v monografiji kažejo pravo podobo mnogostranskega, včasih že kar sebi nasprotujočega si umetnika. Obenem opozarja na dejstvo, da akvarel pri Dell'Acquovi ustvarjalnosti ni igral sekundarne vloge; znana je povezanost z društvom belgijskih akvarelistov, ki ga je leta 1856 celo sam pomagal ustanoviti. Izražanje Cesara Dell'Acque kot akvarelista kaže popolnoma drugačne tendence kot njegova olja na platno z dokumentarnimi zgodovinskimi motivi. Tako se na eni strani odraža manira sproščene renesančne bleska, na drugi pa impresija preprostega vsakdanjega življenja. Na eni strani prosta inovacija dostojanstvenega, že skoraj teatralnega sloga, na drugi pa neizumetničene scene, običajni prizori iz vsakdanjega življenja. Cesare Dell'Acqua je v vlogi reporterja (slike v *Miramaru*) postavljen med elegantno množico, ki jo upodablja maksimalno verodostojno, s skorajda fotografsko natančnostjo; kadar pa je njegov izbor nenaroden, spontan, so njegovi upodobljenji Dalmatinci, lepe istrske kmetice, Albanke in Cirki v vsakdanjih nošah pri običajnih opravkih na tržaški obali. Firmiani meni, da je včasih tudi to eksotično pisanost noš portretirancev, kadar ni bila vezana na trenutno slikanje z akvarelom, v ateljeju umetnik večkrat ponovil v olju na platno in tvegala materialno mnogobarvnost in bohotnost.

Firmiani tudi navaja, da so bili kritiki še za življenja slikarja navdušeni nad izredno doživetimi prizori iz otroškega in družinskega sveta, ki so že tedaj osvajali anglosaksonske dežele. Nekaj najboljših primerkov dopolnjuje kraljevo zbirko v Bruslju, saj jih je belgijski kralj sam kupoval.

Tudi dekorativni cikel Cesara Dell'Acque je na tržaškem raziskan, kar je pomembno še posebej zato, ker so se izgubili ostali cikli iz vil in palač v Bruslju in Anversi.

Firmiani uvodni del zaključuje z mislijo, da je bilo šele na osnovi vseh novih spoznanj možno nekatera slikarjeva dela ponovno natančno datirati, druga pa ikonografsko potrditi.

Glavnino knjige tvori kataloški del, ki je plod obeh avtorjev in je razdeljen na štiri velika poglavja; prvo zajema olja na platno, ki se po motiviki delijo na zgodovinske slike, dekorativno slikarstvo, portrete in karakterne slike ter impresije oziroma krajine iz Eynouta. Temu sledijo barvne reprodukcije olj na platno. Drugo poglavje obsega akvarele in akvarelirane risbe; tematsko pa je razdeljeno na študije, motive mornarjev različnih narodnosti, motive trgovcev, godcev in cirkuških akrobatov ter na spomine s potovanj. Tretje po-

Cesare Dell'Acqua, olje, iz tržaške mestne hiše.

poglavje tvorijo risbe in tiski, ki se delijo na litografije (kamnotiske) za Album Lloyd Austriaca iz leta 1845 in na knjižne ilustracije. Obema poglavjema sledi drugi sklop harvniških reprodukcij najboljših akvarelov, risb in tiskov. Četrto poglavje je namenjeno katalogizaciji del neznanega nahajališča in izgubljenim slikam, kronološkemu pregledu razstav in bibliografiji.

Celoten kataloški del upošteva kronološki princip. Vsakemu evidentiranemu likovnemu delu z osnovnimi podatki sledi temeljit opis in bibliografija ter črno-bela reprodukcija slike ali vsaj njenega detajla. Osrednji kataloški del je izjemno popoln in bogat, saj je od skupno 482 evidentiranih likovnih del kar 226 celovito obdelanih, evidentiranih pa je tudi 256 likovnih del neznanega nahajališča ter naštetih 85 slik, ki so bile prodane ali so izginile po retrospektivni razstavi leta 1905.

Tehtne strokovne utemeljitve se nahajajo v uvodnih tekstih pred tremi poglavji kataloškega dela, ki govore tako o pomenu zgodovinskega slikarstva v olju na platno in dekorativnem slikarstvu, npr. v Miramarskem gradu in v vili Vianello v Trstu, kot o značajskih slikah in portretih ter krajinskih impresijah, študijah v akvarelni tehniki, akvarelih in akvareliranih risbah ter o risbah in tiskih.

Avtorja monografije ugotavljata, da je za več kot polstoletno slikarsko aktivnost Cesara Dell'Acque značilen enakomeren linearen razvoj. Slike iz prvega obdobja analitično obdelujejo običajne konvencionalne teme zgodovinskega romantizma, kasneje pa so pogostejši renesančni motivi tudi za monumentalne dekorativne cikle buržoaznih vil tako v Belgiji kot v Trstu, kjer dekorativno slikarstvo doseže višek v "Zmagoslavjih" za vilo Vianello. Analitičen opis slikarskih del je odraz čistega realizma, ki je bil tudi v Belgiji najbolj razširjena tendenca zgodovinskega sloga. Sicer pa je bil to uveljavljen okus srede in druge polovice 19. stol.; to

je bil čas slikanja zgodovinskih dogodkov, ko so se slikarji in tudi Cesare Dell'Acqua posvečali skrbi za detajle, analitičnosti vseh drobnarij, anekdotičnosti v pripovedi in se predajali barvni živosti.

Cesare Dell'Acqua je upošteval nove postulate francoskega buržoaznega realizma, bil je pristaš akademizma in klasicizma, vse to pa so lastnosti historizma. Včasih je posnemal flamsko šolo, ne da bi pozabil na beneški kolorit, saj je oboževal Tiziana in Veroneseja, zato se nekaterim slikam, kot ugotavlja Franco Firmiani, močno pozna vpliv beneškega slikarstva.

Beneška akademija je bila prav v času študija Cesara Dell'Acque najbolj konvencionalna, zadržana akademistična in akademizma, ki se ga je navzel na Beneški akademiji, se ni nikdar otresel; še posebno zato ne, ker se je odločil slikati zgodovinske dogodke, takrat priljubljenega žanra na vrhuncu razcveta, ki pa je nato kmalu doživel zaton in zelo dolgo ni bil deležen prave pozornosti.

Prav zato je izčrpna strokovna, a hkrati dovolj poljudna monografija Franca Firmianija in Flavia Tossija, ki celostno predstavlja in ocenjuje polodovito, raznoliko ustvarjalnost neutrudnega slikarja Pirančna Cesara Dell'Acque nadvse dobrodošla; to je knjiga, ki zapolnjuje precejšnji vrzel v poznavanju slikarstva 19. stoletja v severozahodni Istri in Benečiji.

Duška Žitko

SOŠKA FRONTA - VOJNA FOTOGRAFIJA

Walter Schaumann: Vom Ortler bis zur Adria. Die Südwest - Front 1915 - 1918 in Bilderen / Dall'Ortes all'Adriatico. Immagini del fronte italo - austriaco 1915 - 1918, Klosternenberg-Wien, 1993, s. 216

V zadnjem času se v Italiji opazno stopnjuje zanimanje za dogajanja v prvi svetovni vojni. V letu 1992 so bile izdane številne publikacije. Zanimivo in razveseljujoče je, da se avtorji odločajo predstaviti in osvetliti prvo svetovno vojno ne samo z vojaškega vidika, temveč tudi iz drugih zornih kotov in mogoče takrat ne tako pomembnih vzporednih dejavnosti. Antonio in Furio Scrimali¹ sta napisala zanimiv vodič po sledih velike vojne vzdolž soške in kraške fronte.² Tako delo bi bilo dobrodošlo tudi pri nas. V zadnjem času so tudi pri nas naraščajoče publikacije na temo soške fronte sicer objavile posnetke s terena s številnimi ostalinami prve svetovne vojne³, kaj več pa ni bilo zaslediti.

Leta 1992 sta izšli zanimivi deli, prav tako z novim pogledom na dogajanja na soški fronti in v njenem zaledju, in sicer videnje vojnega dogajanja skozi oči fotografskih kamer (tako profesionalnih kot amaterskih fotografov).

Delo Andrea Kozlovica⁴ je izšlo že v petem ponatisu. Uvodne besede sta napisala Franco Brunello in Gianni Pieropan. Publikacija obsega 287 fotografij, od teh tri karte in nekaj preslikav propagandnega materiala in naslovnice časopisov. Sestavljena je iz 15 poglavij, v katerih obravnava vojno dogajanje od sarajevskega atentata do osvoboditve Veneta in konca vojne, ter bibliografije. V poglavjih ne obravnava zgolj vojaške akcije, temveč tudi delovanje različnih služb in industrije. Kar se vojaških dogodkov tiče osvetli dogajanja v visokogorju, Novognu, Soči, Pasubiu in dolini Adige, Albaniji in Solunu, Karniji, Banjšicah, seveda Kobaridu in na koncu še na področju Vittoria Veneta. Knjiga je prejela celo nagrado Raimondo Montecuccoli za izbrana zgodovinsko-vojaška dela.⁵ Avtor precej nepristransko predstavlja vse strani, vplete v vojni na italijanskih frontah in drugod. Bogato slikovno gradivo je zanimivo tudi za nas, saj se dovršen del nanaša prav na soško fronto in na Kras.

Vsekakor ne moremo niti mimo knjige Eugenia Bucciola.⁶ Knjiga je zbirka fotografskih posnetkov, razvrščenih po tematskem izboru avtorja, in zajema 216 vojnih posnetkov, 10 risb in 7 preslikanih naslovnice takratnega propagandnega tiska. Fotografije, tudi tiste iz soške in tirolske fronte, so nekako "izginile" za javnost in le poredko jih zasledimo v monografijah ali vojnih knjigah. Fotografije v Bucciolovi knjigi so nekakšen vodič po enajstih temah, ki jih avtor predstavi na svojstven način. Po knjigi sledimo temam, ki obravnavajo različne vidike vojne, tako o življenju na fronti in v zaledju ter njenih posledicah, kot o materialni škodi in številnih človeških žrtvah, o čemer pričajo številna vojaška pokopališča. Objavljene fotografije so Avstrijci posneli ob svojem prodiranju proti reki Piavi v letih 1917 in 1918. Vse fotografije, kot je zapisal tudi Mario Isnenghi⁷, je mogoče gledati kot propagandne, uporabiti jih je moč za študij o stvareh in ljudeh, analizo in soočenje z okolico. Nakazal je večplastni pomen posnetkov, ki vsekakor nudijo, če jih pravilno gledamo, veliko informacij. Vojne fotografije moramo jemati ne-

1 Oba sta velika poznavalca soške fronte, raziskujeta tudi na terenu in tako poznata številne materialne ostaline te fronte.

2 Antonio Scrimali - Furio Scrimali, Il Carso della grande guerra. Le trincee raccontano, Trieste, 1992, strani 404.

3 Npr. delo Vasja Klavara, Plavi kriz, Koper: Lipa, 1991, strani 318.

4 Andrea Kozlovic, Storia fotografica della grande guerra, Valdagna (Vicenza) 1992, strani 159.

5 Recenzija: Elio Fornazorič, Prva svetovna vojna predvsem v fotografijah, Primorski dnevnik 13. 3. 1993.

6 Eugenio Bucciola, Il Veneto nell'obiettivo austro-ungarico. L'occupazione del 1917 - 18 nelle foto dell'Archivio di guerra di Vienna, Treviso 1992, strani 249. O delu glej recenzijo dr. Branka Marušića v Zgodovinskem časopisu 47/3, 1993, s. 483 - 484.

7 Mario Isnenghi je odličen italijanski poznavalec 1. svetovne vojne.

koliko z distanco, saj je potrebno upoštevati takratno cenzuro vojaških oblasti, pa tudi dejstvo, da je bila prisotna tudi samocenzura fotografov (to je zlasti razvidno iz vojaške korespondence).

Avstrijski fotografski center je do konca svojega delovanja leta 1918 proizvedel kar 80 000 fotografij z vseh front. Večina se jih je ohranila v Vojnem arhivu na Dunaju. Druge fotografije, večinoma dvojniki, se nahajajo v Narodni knjižnici in v Vojnem muzeju na Dunaju. Fotografiji v avstroogrski vojski so bili organizirani v skupino umetnikov, v kateri so bili zastopani slikarji, risarji in kiparji, in je bila podrejena tiskovnemu uradu (Kriegspressequartier). Umetniki so po dva meseca delali na terenu in vsak teden so morali oddati po en primer skice, vsak mesec pa eno dokončano sliko. Dela so oddajali Vojnemu arhivu in Vojnemu muzeju. Umetniki so imeli proste roke pri izbiri tem in tehnike. Skice in slike je danes mogoče videti v Zgodovinskem vojnem muzeju na Dunaju. Skupina umetnikov je delala v sodelovanju s propagandnim delom urada. Prva predstavitev vojnih slik je bila v dunajskem umetniškem domu (Wiener Künstlerhaus) oktobra 1915. Decembra 1915 so dunajski odličniki iz politike, gospodarstva in mestne uprave dali pobudo za postavitve vojaške razstave v dunajskem Praterju. Šlo je za častihlepen projekt, ki je vseboval tudi rekonstrukcijo odseka fronte.⁸ Do konca maja 1917 je bilo organiziranih 26 razstav, od teh štiri na Dunaju in dve v Budimpešti. Razstavljenih je bilo 7441 del - slik, risb in skulptur -, vsa izdelana v Vojnem uradu za tisk.

Z razvojem fotografije je le-ta vojno realnost še najbolj približala ljudem. Tako je nastal fotografski center, neodvisen od skupine umetnikov. Fotografije so bile cenzurirane pri službi za tisk vojnega ministrstva s sodelovanjem prisotnih članov Vojnega urada za tisk in Vojnega arhiva. Avgusta 1917 so fotografski center, ki je dobil priporočilo princa Alberta "naj ne bo nič mrtvih", razširili. Center je deloval do aprila 1918.

Objavam fotografskih posnetkov se je v letu 1993 pridružil še prof. Walter Schauman z delom *Vom Ortlor bis zur Adria. Die Südwest - Front 1915 - 1918 in Bilderen / Dall 'Ortles all'Adriatico Immagini del front italo - austriaco 1915 - 1918*⁹. V knjigi je objavljenih približno 286 vojnih posnetkov, dve risbi, dve propagandni sporočili, posnetki iz muzeja v Kötschachu (Avstrija) in posnetki s terena. Prav slednji (55 fotografij) prikazujejo današnjo podobo številnih materialnih ostalin prve svetovne vojne. Delo je sestavljeno iz šestih sklo-

pov, ki obravnavajo začetek vojne, fronto, vsakdanje življenje, tehniko v službi vojne, konec leta 1918 in poti k miru. Posnetki so preslikani originali iz Hadtörteneti Museum Budapest, Museo Storico Italiano della Guerra - Rovereto, Musei Provinciali di Gorizia, Österreichisches Kriegsarchiv Wien, Dolomiten freunde Wien in privatnih zbirk, predvsem italijanskih zbiralcev, in se sedaj nahajajo v muzeju v Kötschachu. Tudi v tej knjigi so objavljeni posnetki, ki so pomembni za naše kraje, predvsem iz okolice Gorice, Krasa in bovške kotline. Delo v svojem zadnjem poglavju, prikazuje številne posnetke s terena, skratka nepremično dediščino, ki jo številni prostovoljci skušajo ohraniti. Leta 1973 se je rodila ideja s prostovoljno mednarodno pomočjo vzpostaviti stare vojaške poti kot poti srečanj z motivom: "Tam, kjer so se naši dedje borili drug z drugim, danes delajmo skupaj". Skoraj dvajset let se je izpopolnjevala ideja o ponovni oživitvi poti, ki so vodile na fronto v 1. svetovni vojni. Do sedaj je skupina navdušencev, zbranih v društvu Dolomiten freunde, ki združuje ljubitelje soške fronte, usposobila 300 km poti za ekskurzije in uredila muzeja na prostem na Monte Pianu in ob prevalu Monte Croce Carnico ter muzej v Kötschachu (ob Zilji).

Na vsakoletnih delovnih taborih se je s številno mednarodno udeležbo uresničila prvotna zamisel društva. Njihov odnos in neprizadeto gledanje na dediščino prve svetovne vojne, ne glede na to, katera stran jo je ustvarila, je veliko prispeval k ohranjanju in popularizaciji te dediščine. In prav arhivski posnetki, ki so objavljeni tudi v zgoraj navedenih delih, so nemalokrat pripomogli k osvetlitvi in boljšemu poznavanju takratnega vojaškega dogajanja in nenazadnje tudi pri sanaciji objektov oziroma vzpostavitvi njihovega prvotnega stanja. Fotografije so lahko zanimive tudi za ljudi, ki se ukvarjajo s fotografijo, saj sta njihova tako kvaliteta kot kvantiteta za takratni čas kar presenetljivi.

Damjana Fortunat Černilogar

PRVI HRVATSKI ETIMOLOGIJSKI RJEČNIK PTIČJEG NAZIVLJA

G. Filipi: Istarska ornitonomija. Etimologijski rječnik pučkog nazivlja, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1994.

Na samom početku rasudbe o djelu koje imamo pred sobom valja jasno istaknuti jednu značajnu njegovu odliku. Rječnici poput ovoga Filipijeva ne pojavljuju se tako često i u mnogoljudnijih i bogatijih naroda nego je hrvatski. Pred čitateljem je plod Filipijeva višegodišnjega ustrajnoga i sustavnoga rada, koji je protjecao u znaku skupljanja građe po terenu i potom njena strpljivog sređivanja u kabinetu.

⁸ O tem Christian Scharinger, *Vojaška razstava v Dunajskem Praterju - 1916*, iz kataloga *Vojna, zabava, pohabljeni ob razstavi v Kobarškem muzeju*, oktober 1993, s. 11 - 18.

⁹ Walter Schaumann, *Vom Ortlor bis zur Adria. Die Südwest - Front 1915 - 1918 in Bilderen / Dall 'Ortles all'Adriatico Immagini del fronte italo-austriaco 1915 - 1918*, Klosterneberg-Wien, 1993, strani 216.

Već same brojke koje autor navodi na početku zorno svjedoče o opsegu posla što ga je morao obaviti. Filipi je obišao 135 mjesta po cijeloj Istri i na otoku Krku, ispitao je oko 800 obavjesnika različite životne dobi i s različitim startnim idiomima, zabilježio je gotovo 7000 pučkih naziva za ptice u svim slavenskim i romanskim istraskim idiomima. Taj je prvotni korpus kasnije još popunjavao i proširivao, pa je u međuvremenu građa narasla i do dvadesetak tisuća oblika, što sve, nažalost, nije poradi gospodarstvenih razloga ušlo u konačnici u rječnik.

Temeljna su obilježja rječnika znatna potpunost, preglednost i znanstvena utemeljenost. Nakon uvodnoga dijela u kojemu autor - kako je to i inače uobičajeno - iznosi nešto podataka kako je djelo nastajalo i pregršt naputaka kako se njime služiti, slijedi središnji dio, sam rječnik. On se sastoji od članaka razvrstanih po abecednom redu. Svaki članak započinje sustavnim nazivom na latinskom jeziku za pojedine vrste ili podvrste ptica. Slijedi potom hrvatski stručni naziv i sustavni nazivi za redove, porodice i potporodice, tamo gdje sve to postoji. I time završava dio koji je Filipi preuzeo od drugih autora, mahom ornitologa. Slijede potom pučki nazivi u pojedinim idiomima: istromletačkom, istroromanskom, koji autor naziva istriotskim, slovenskom, hrvatskom čakavskom i crnogorskom perojskom. Uz njih autor bilježi i nešto

naziva što ih je našao u drugih autora za mjesta koja je sam obišao. Članak završava etimologijskim tumačenjem pojedinih oblika ili skupina oblika.

Na kraju je djela čak sedam kazala, studija o istarskoj ornitonimiji, bogat popis bibliografskih vrela i zemljovid terena. Sve to u velikoj mjeri proširuje znanstvenu uporabljivost leksičke građe i potpomaže lakšem snalaženju u njoj.

Nema dvojbe da će Filipijevo djelo privući pozornost mnogokojeg stručnjaka, ornitologa, ornitonimičara, etimologa, dijalektologa, sociolingvista, pa i svakog ljubitelja ptičjega pernatog svijeta.

Posebna je vrijednost Filipijeva rječnika i to što on predstavlja vjernu sliku istarskoga jezičnog mozaika. U njemu se u znatnoj mjeri mogu razaznati jezični slojevi, doticaji i utjecaji na prostoru gdje se susreću slavenstvo, romanstvo i u manjoj mjeri germanstvo. On jest prvi hrvatski etimologijski rječnik ptičjeg nazivlja, ali je istodobno i značajan za slovensku i talijansku leksikografiju.

Ivan Zoričić

MARE ISTRIANO CANTATO "IN RUVIGNIS" UNA ESPERIENZA DI DIDATTICA INTERCULTURALE

Sul quotidiano il "Piccolo" di Trieste, nel mese di aprile del 1994 sulla pagina dedicata ai giovani, in collaborazione con il Provveditorato agli Studi di Trieste, è apparsa una lettera di una alunna quattordicenne di Rovigno, appartenente alla comunità italiana che vive in Croazia e che attualmente si trova inserita nella scuola dell'obbligo triestina. Nello scritto la regazzina (Arianna Zuccheri) si presenta per parlarci di Giusto Curto e Eligio Zanini, a lei particolarmente cari e si sofferma su due poesie che le sono rimaste particolarmente impresse "Casa da ricovaro" di Giusto Curto ed "El Cucal Fileipo di Eligio Zanini. Questo elaborato, ricco di significato interculturale, è una delle testimonianze del progetto di insegnamento della lingua e cultura italiana e di sostegno per alunni stranieri, in una prospettiva interculturale, ad integrazione della programmazione didattica generale, da me realizzato alla scuola media statale Benco-Pitteri di Trieste nell'anno scolastico 1993-94. La scuola è frequentata, anche da alunni stranieri di varie nazionalità, inseriti in varie classi: quattro albanesi, una cinese, una serba, un croato-bosniaco. Per l'alunna istriana, come per gli altri ragazzi, è stata fatta una programmazione didattico-educativa individualizzata per potenziare le competenze linguistiche - espressive e la motivazione allo studio.

Nella situazione di partenza si è rilevato che l'alunna, appartenente ai diglossi, il cui italiano, come

ha ben dimostrato Nelida Milani "manca della marca essenziale della socialità", pur avendo le occasioni linguistiche, comunicava sempre con una compagna slavofona in croato; inoltre era demotivata afasica in cerca intorno a sè di qualcosa di familiare nel deserto di significati che vedeva intorno a sè. L'obiettivo prioritario che mi sono posta nel progetto è stato il mantenimento della cultura d'origine mediante strategie educativo-didattiche, orientate alla valorizzazione delle peculiarità delle diverse etnie. La abilità di base sono state sviluppate partendo da un ottica interculturale che si prefigge: la conoscenza delle altre culture l'interazione diretta con gli alunni che entrano nel nostro mondo e sono portatori di storie di vita che sono un vero e proprio testo narrativo attraverso il quale dialogare, la critica, la problematizzazione dei pregiudizi, degli stereotipi, dei luoghi comuni relativi alle altre culture. Per quanto riguarda il messaggio letterario è stato valorizzato l'apporto dei grandi poeti e scrittori istriani nello spazio culturale europeo. Ho potuto, in quanto sono stati parecchi anni lettore d'italiano alla Facoltà di Pedagogia di Pola, propormi come mediatore culturale ed aiutarla nel lavoro di elaborazione dello spaesamento, nella conquista di un pieno inserimento nella realtà scolastica. Nella produzione scritta dell'alunna, nel corso dell'anno scolastico, è sempre presente l'Istria, Rovigno, il suo mare, la sua bellezza selvaggia e primordiale, il rito antico della pesca con le nasse, le bande di ragazzi in rivalità tra di loro. Appare come una nube minacciosa il tema della guerra, i racconti di alcuni amici di famiglia partiti al fronte, l'idioma rovignese, di cui sa però poche parole. La molla della scrittura diceva Urzidiè è la lontananza; assieme alla nostalgia il proprio vissuto può rivivere come narrazione, testimone di identità. Le sequenze di ricordi vengono dipanate da una scrittura semplice, che riflette i tremori e timori adolescenziali; emergono anche i problemi dell'identità, così sofferta nella terra d'origine, a cui si aggiunge ancora una altra realtà da affrontare.

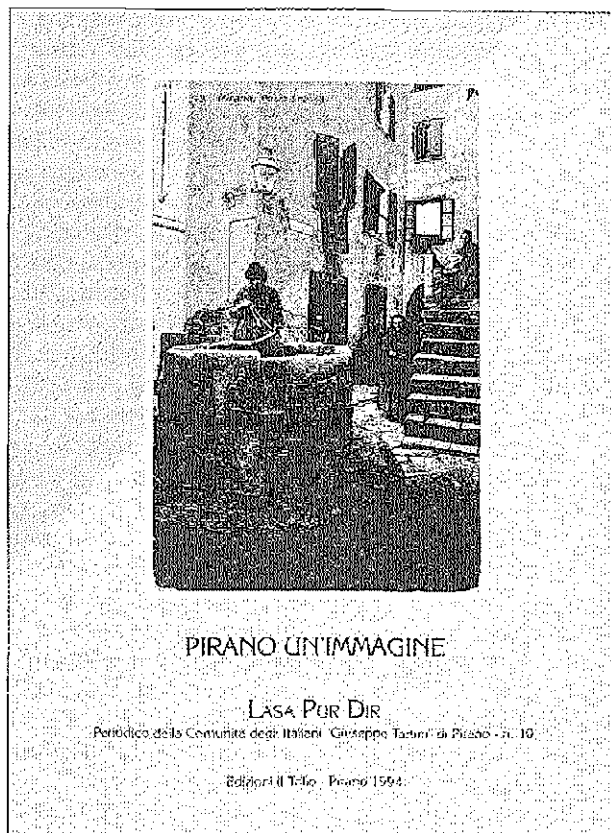
La malinconia, la nostalgia sono state curate dall'io scrittore e liberatorio.

A conclusione di questa esperienza didattica, altamente motivante sia dal punto di vista professionale che umano è da sottolineare che il mantenimento della propria identità e cultura è la premessa indispensabile per ogni progetto di insegnamento per alunni stranieri o migranti, provenienti da altre aree culturali, come l'Istria, territorio plurietnico che attraverso la sua ricca articolazione sociale e culturale appare oggi portatore di esperienze particolarmente preziose.

Elide Riccobon

PIRANO UN'IMMAGINE

Lasa Pur Dir. n. 10

Lo spazio della memoria che viene evocato in "Pirano un'immagine", l'ultimo numero di "Lasa Pur Dir", periodico della Comunità degli italiani "Tartini" di Pirano, si rivela come un prezioso disegno di quell'anima della città che ritrova nel suo passato, la propria, indelebile, e certamente non effimera, identità. La caratteristica principale della pubblicazione è sicuramente quella di accostare alla parola l'immagine, quel suo presentarsi come un'epifania nella quale il disincanto non è ancora riuscito a minacciare il tessuto limpido e puro che rende unico, nella sua intrinseca seduzione, il ricordo, la celebrazione contemplativa e serena della memoria. Ed è in questa atmosfera sobria e dilatata che ci muoviamo sfogliando questo pregiato volumetto. Le molte immagini di un tempo sono accompagnate da un testo che le commenta ed impreziosisce, le colora con gli umori, gli odori, i suoni che negli anni le hanno accompagnate. C'è una predominanza quasi esclusiva dell'immagine architettonica, di un'architettura evocante che riconduce alla storia e agli uomini che l'hanno vissuta. Per questo motivo parlo degli umori che aleggiavano e s'intrecciano nelle cose viste, nella descrizione visiva e rievocativa

degli avvenimenti prodotta da questa interessante amalgama tra parola e immagine. I rinvii mnemonici di Apollonio danno vita alle immagini, stanno a significare l'anima mai persa, di quei luoghi di cui le fotografie sono testimoni mute, senza parola. Gli elementi architettonici fungono da particelle di riferimento per un'enucleazione insieme vivida e rarefatta, non lontana dal diventare poesia. I contorni delle case, i dedali sinuosi delle vie, l'ampia trasparenza delle piazze, la maestosità dei palazzi e delle chiese, sono testimoni del tempo e dell'uomo. La loro dimensione porta il peso delle vite di coloro che le hanno innalzate e che vi hanno vissuto. Una scenografia la cui immagine ritorna come allegoria teatrale, come luogo e momento di celebrazione poetica e rievocativa. Il testo, che accompagna con aneddoti, curiosità, modi di dire, le cartoline riproducenti l'antica Pirano è, come già detto, di Almerigo Apollonio. Un testo quasi elegiaco, una testimonianza elegante e semplice del modo di vivere della Pirano tra le due guerre e anche prima. La veste iconografica è invece rappresentata dalla riproduzione di 123 cartoline che ripercorrono la memoria storica della città. Cartoline appartenenti alle collezioni Stener, Ernestini e Simic. Da ricordare, infine, come introduzione letteraria, un intervento di Diego de Castro che aggiunge la sua voce per descrivere la Pirano da lui ricordata tra il 1910 ed il 1918. Una Pirano che come ricorda Stefano Lusa nelle prefazione, "grazie alla forza della sua architettura veneta, col tempo modella i suoi abitanti a sua immagine e somiglianza."

Marco Apollonio

ŠOLSKA KRONIKA

Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje, XXVII, 3,
Ljubljana 1994, 270 str.

Septembra 1994 je izšla tretja številka Šolske kronike, revije za zgodovino šolstva in vzgoje, ki jo letno izdaja Slovenski šolski muzej v Ljubljani. Revija nadaljuje tradicijo Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete, ki so ga od 1964. leta dalje izdajali šolski muzeji v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. Leta 1991 sta štiriindvajseto številko skupaj pripravili le še slovenski in hrvaški šolski muzej, petindvajseto številko pa je v samostojni Sloveniji izdal Slovenski šolski muzej sam. Namen revije prepoznamo že v njenem podnaslovu Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje. Večina prispevkov obravnava šolsko preteklost, bodisi zajeto v studijah ali zapisano v spominih učiteljev. Popestritev kronike predstavljajo tudi raziskovalne naloge zgodovinskih krožkov in naloge dijakov ter študentov. Revija pa prinaša tudi razprave in članke s praktičnimi vsebinami,

kot so na primer metodologija raziskovanja šolske zgodovine, urejanje šolskih arhivov in pisanje šolskih kronik.

Da je zbornik pritegnil že veliko sodelavcev, kaže njegova vsako leto bogatejša vsebina in večji obseg. Šolska kronika, ki je pravkar izšla, šteje že kar 270 strani. Drži se že ustaljene ureditve prispevkov (članki in razprave, prispevki in gradivo, bibliografija, šolski zapisi, iz dela šolsko-pedagoških muzejev, poročila in ocene). Ta red pa ne pomeni, da so v prizadevnem uredništvu okosteneli, temveč z veseljem sprejemajo nove pobude in ideje.

Med članki in razpravami velja opozoriti na podatkovno zelo bogat prispevek Tatjane Hojan o izobraževanju odraslih od 1848. do 1870. leta. Iz razprave Elizabete Hriberšek Balkovec lahko spoznamo, kaj lahko o problematiki gimnazij pove avstrijska statistika za čas od 1881 do 1913. V svojo raziskavo je avtorica vključila slovensko etnično ozemlje brez Prekmurja. Upoštevala pa je tudi gimnazije v Celovcu, Beljaku, Gorici in Trstu. Pregleden oris dejavnosti narodnoobrambene organizacije družbe sv. Cirila in Metoda na šolskem področju dobimo v razpravi Andreja Vovka. S slovenskimi župnijskimi šolami v Združenih državah Amerike nas seznanja Darko Friš. S temeljito in celovito

šolsko reformo s pripravami od 1953. pa do zaključka 1962. leta, nas vsestransko in s pogledom nazaj v 1945. leto seznanja Aleš Gabrič. Tatjana Šenk pa v razpravi "Naše učilnice je napolnila živa resničnost" osvetljuje potek podržavljanja samostanskih šol v Ljubljani od 1945 do 1947. Svoj prispevek zaključuje z razmišljanjem, da v hoju močnih organizacij, kot sta bili Cerkev in Partija, vedno trpi posameznik, majhen člen pri merjenju moči velikih sil, ki je lahko preganjan povsod, kjer ideologija dobi preveliko moč v svoje roke. V tem sklopu objavljajo svoje razprave še Saša Serše, Ljiljana Šuštar in Elmar Lechner.

V rubriki Prispevki in gradivo je poleg prispevkov, ki zadevajo vso Slovenijo ali Slovence v tujini, objavljenih precej takih, ki so lokalno obarvani. V prvih dveh številkah skoraj ni članka o primorskem koncu, medtem ko jih je v zadnji kar nekaj. Mednje prav gotovo sodi pregleden prikaz razvoja in delovanja gimnazije z italijanskim učnim jezikom v Kopru, ki ga je prispeval tamkajšnji profesor in bibliotekar Ivan Markovič. Gimnazijo izpostavlja kot eno redkih tovrstnih ustanov s tako dolgo tradicijo. Ustanovili naj bi jo že 1612. leta pod imenom Kolegij piemičev, k čemur je pripomoglo humanistično usmerjeno življenje Kopra. Šola je imela že na samem začetku delovanja veliko težav. Kraj so pestile vojne, nato še kuga, kar je zdesetkalo prebivalstvo. Po krajšem zastoju, se je pouk 1676. leta nato nadaljeval z dovoljenjem in s finančno podporo nadrejenih Benetk. Zgradili so novo šolsko poslopje, v katerem je še danes gimnazija italijanske manjšine v Kopru. Šola je imela velik sloves, saj so se nanjo vpisovali celo dijaki iz Dalmacije, Grčije in Jonskih otokov. S prihodom avstrijskih oblasti po padcu Beneške republike sprememb v izobraževanju skoraj ni bilo čutiti. Težje obdobje je za šolo predstavljalo zmanjšanje denarne podpore za časa francoske oblasti in njene upravne spremembe, ki so Koper priključile Ilirskim provincam, v Trstu ustanovljen kolegij pa je vplival na manjši vpis dijakov v Kopru. Avstrijske oblasti so 1814 kolegij spremenile v gimnazijo. Postopno so vanjo uvajali nemški jezik, ki je nato v tridesetih letih popolnoma izpodrinil italijanskega. To pa je povzročilo manjši vpis v šolo in upravičilo namero Avstrijcev, da so šolo 1841. leta presefili v Trst. Samoiniciativno in z lastnimi sredstvi so Koprčani 1848. leta pri avstrijskih oblasteh izposlovali ponovno otvoritev gimnazije doma. Redno financiranje s strani državnih oblasti so si zagotovili z vpeljavo nemščine kot obveznega predmeta v vse razrede gimnazije. 1862. leta je bil na šoli za kratek čas uveden tudi slovenski jezik, ki pa je ostal le na fakultativni ravni. Dlje se je ohranila hrvaščina. Pod italijansko pravico po prvi svetovni vojni se je popolnoma italijanska gimnazija poimenovala po Carlu Combiju, nekdanjem učencu in predavatelju na šoli, literatu ter zasluznem aktivistu italijanskega narodnega gibanja. Po

drugi svetovni vojni je gimnazija nadaljevala z delom. Število dijakov pa se je zaradi množičnega izseljevanja Italijanov do 1956. leta silno zmanjšalo. Primanjkovalo pa je tudi učiteljev. S šolsko reformo je bila prej osemletna gimnazija spremenjena v štiriletno, kar je še zreduciralo število dijakov in dodatno povečalo težave za njeno ohranitev. Spremenili so tudi ime gimnazije. Dobila ga je po Gianu Rinalu Carlju, učenjaku in literatu, ki naj bi se tudi šolal na koprski gimnaziji. Avtor članka nas seznanja tudi z vidnimi možmi, ki so izšli iz te gimnazije, ter z bogato knjižnico, ki je šoli v ponos. Če se ta članek na nek način ukvarja s težavami v preživetju italijanske šole pod tujimi oblastmi, pa nas prispevek Boža Jakovljevića spomni na ukinjanje slovenskih šol pod italijanskimi fašističnimi oblastmi v Istri. Posledica tega je bila tudi ta, da so morali hrvaški učitelji v Istri zapustiti svoja službena mesta. Nekateri med njimi so se kot emigrantje zaposlili tudi v Sloveniji. Prispevek nam približa življenjsko usodo Josipa Bačića, društvenega delavca, Josipa Ribarića, preganjanega panslavista, člana delegacije na mirovni konferenci v Parizu po prvi svetovni vojni, in Josipa Brnobića, skladatelja in enega od ustanoviteljev društva jugoslovanskih učiteljev v Istri 1920. leta. Prispevek Alenke Borjančič pod naslovom Iz zgodovine šole v Postojni prinaša pregleden in dokaj podroben oris šole in šolnikov od znanih začetkov do leta 1900. Ostali prispevki v tej rubriki se ukvarjajo s preteklostjo šol v drugih območjih Slovenije, zapisali pa so jih Judita Šega, Branko Šuštar, Marija Lesjak, Olga Pivk in Stanka Jernejc.

Med šolskimi zapisi je v tej številki Šolske kronike več prispevkov, ki zadevajo šole na zahodnem ali primorskem delu Slovenije. Tu beremo seminarsko nalogo maturantk Agate Ploj in Andreje Repič o kmetijski šoli v Ložah pri Vipavi, ki je izobraževala mlade kmete po drugi svetovni vojni, do ukinitve šole 1961. leta. V tem sklopu prispevkov je objavljen tudi del raziskovalne naloge maturantke Milene Černe, ki je po literaturi, časopisnih in skromno ohranjenih arhivskih virih obdelala delovanje osnovne šole v Šempasu od ustanovitve do prve svetovne vojne. V reviji so dobrodošli prispevki, ki odkrivajo do sedaj manj znano ali zamolčano preteklost šol, ki v času po drugi svetovni vojni niso bile po meri oblasti. O poučevanju na takih šolah na Primorskem beremo v dveh prispevkih. Najprej se v treh spominskih zapisih, nastalih ob petdesetletnici obnove slovenskega osnovnega in srednjega šolstva v Ilirski Bistrici, avtorji spominjajo požrtvovalnega dela pri oživitvi slovenskih šol po kapitulaciji Italije 1943. leta pri samostanu de Notre Dame v Trnovem (Ilirska Bistrica) in odpusta učiteljev, ki niso poučevali "v duhu narodno-osvobodilnega gibanja". V drugem prispevku pa se župnik Joško Kragelj spominja svojega poučevanja na Livku nad Kobaridom v letih 1943 in 1944. Njegovo delo na šoli je bilo s strani partizanskih oblasti prepovedano, ker

ni bilo v zahtevanem duhu, v šolskem zgodovinoписju pa doslej zamolčano. V teh spominskih zapisih je čutiti čustveno prizadetost zaradi nepoštene in neobjektivne sodbe o njihovem delu, ki so ga po lastnem prepričanju dobro opravili. Med šolskimi zapisi beremo še več zanimivih člankov, ki so jih prispevale Slavica Pavlič, Jana Draksler, Borislava Arzenšek, Elisabeth Sargent, Berta Golob in Marija Novak.

Dobrodošel sestavni del revije so tudi poročila o delu Slovenskega šolskega muzeja, obvestila o raznih dejavnostih s področja zgodovine šolstva, kot so razstave, obiski šolskih muzejev drugod ipd. V poročilih in ocenah se seznanimo z novoizšlo literaturo, ki se ukvarja z zgodovino šol, šolstva in vzgoje. Prav tako najdemo v tej reviji zbrano bibliografijo za to področje. Za obdobje od 1985 do 1989 je objavljena v petindvajseti številki zbornika oziroma prvi številki Šolske kronike.

Vlasta Tul

**Bojko Bučar: MEDNARODNI REGIONALIZEM -
MEDNARODNO VEČSTRANSKO SODELOVANJE
EVROPSKIH REGIJ,**

Fakulteta za družbene vede,
Ljubljana, 1993, 263 strani.

V okviru zbirke Znanstvena knjižnica se je v preteklem letu slovenski knjižni trg obogatil za novo znanstveno publikacijo "Mednarodni regionalizem - mednarodno večstransko sodelovanje evropskih regij" izpod peresa dr. Bojka Bučarja, docenta in predstojnika katedre za mednarodne odnose na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani. Gre za prvo tovrstno celovito in zaokroženo strokovno delo pri nas na to temo. V njem je avtor skušal odgovoriti predvsem na to, kaj so doslej države v mednarodni skupnosti sprejele kot svojo obveznost v pogledu subnacionalnih regij in kakšen je njihov odnos do pojava regionalizma v mednarodnih odnosih. Iz knjige izvemo, da se na tem področju vse bolj prehaja od "trdnih mednarodno pravnih zvez k mehkim, bolj politično in moralno zavezujočim oblikam sodelovanja". Vse bolj namreč prevladuje prepričanje, da je "prostovoljnost pri sprejemanju obveznosti tisti garant, ki bo zagotovil tudi njihovo izvajanje". Narava regionalnega sodelovanja je danes že zelo razčlenjena in večplastna ter se ob najpogostejših geografskih povezavah vzpostavlja tudi na kulturno-civilizacijski, jezikovni, versko-ideološki, politični in drugih osnovah. Pri tem gre tudi za dve ravni regionalnega sodelovanja, in sicer za sodelovanje na ravni držav ter na ravni delov državnega ozemlja, kar imenujemo transnacionalno oz. čezmejno sodelovanje. Svet je ozemeljsko sicer razdeljen med države, vendar so državne meje le redko

tudi naravne meje, zato se regije redko končajo na državnih mejah. Tako na njih potekajo številne interakcije, ki se ločijo glede na sredstva komuniciranja (osebne, množične komunikacije) kot tudi po vsebini kot npr. ekonomske, kulturne, politično-upravne interakcije, ekspresivne (krepitev učinkovitih in druge vezi, izrazi simpatij, zabava). Čezmejne regije so tudi praviloma "točke razkola med nacionalnimi državami" in "točke kristalizacij napetosti in sporov med njimi". Odnosi so prizadeti ne le pri blagovni menjavi, ampak tudi na "ravni mentalitet", kajti "nacionalne kulture ustvarjajo nove mentalne distance med čezmejno skupnostjo", zato za presežanje tega stanja ne zadoščajo le neformalne skupine. Nastajajoči prepadi se lahko učinkovito premostijo le ob vzporedni zavestni akciji s pooblastili opremljenih regionalnih oblasti. Kjer pa teh (še) ni, morajo vskočiti države z oblikovanjem ustreznih institucij in z zagotovitvijo potrebnih pristojnosti.

Vsaka država naj bi namreč šla skozi tri razvojne stopnje: konsolidacijo, fragmentacijo in diferenciacijo. Do zadnjih dveh razvojnih stopenj prihaja, ker se v razvojnem procesu države prej ali slej pojavi najprej "kriza identitete", ko posamezniku ne zadošča več identifikacija z eno institucijo (državo) ali skupino (nacija), in potem še "kriza legitimitete", ko posebni interesi (regionalni, stanovski) ne pridejo do izraza v skupnem, občem interesu. Regionalne težnje pa so spodbujene tudi s preveliko "penetracijo nadzora centra (kulturnega, političnega, gospodarskega ipd.) nad periferijo."

Se pa Evropa sooča tudi s "protidecentralizacijskimi trendi", ki pa niso pogojeni zgolj z etičnim samozavedanjem. Bolj z dejstvom, da ob pretresih, ekonomskih stagnacijah, sunkovitih nihanjih cen energije, ekoloških problemih in socialnih nezadovoljstvih popuščajo čez celotno prelivajoči se učinki "institucionalne jasnosti", kar ima za posledico bojazen pred "negotovostmi fragmentacije in asimetrije".

Zagovorniki regionalizacije menijo, da se v Evropi odvija t.i. "druga dekolonizacija, ko naj bi se regije zavarovale pred zgodovinsko presežnim imperializmom nacionalnih držav in njihovim zastarelim pojmovanjem suverenosti". To je gledanje, ki se opira na tezo, "da so regije zgodovinski pojav, ki je starejši in obstojnejši od držav". Zato naj bi bil federalizem, ki bi zagotovil enakopravnost federalnih enot z zvezno oblastjo, najpopolnejša oblika regionalizma, ki zagotavlja več demokracije in več nadzora nad oblastjo, jezikovno in kulturno identiteto in ki hkrati povečuje odgovornost za zaščito okolja.

Knjiga prinaša tudi zanimiv in razčlenjen pregled obstoječih čezmejnih regij, ki gredo od portugalsko-španskega obmejnega pasu preko Pirenejev pa številnih čezmejnih regij v razgibanem predalpskem in alpskem svetu ter na mejah Beneluxa vse do nemško-danske in skandinavskih čezmejnih regij. Morda so za nas naj-

zanimivejša spoznanja in izkušnje iz evropske čezmejne skupnosti REGIO v Alzaciji oz. Gornjem Porenju, na tromeji Švica-Francija-Nemčija. Področje so si v zgodovini medsebojno trgali sosedi, dokler ni bilo po drugi svetovni vojni ta naravno zaokrožena celota razdeljena med tri države. Izvorno je bilo prebivalstvo pretežno germanskega rodu, vendar je skozi posamezna zgodovinska obdobja in tudi sedanje obdobje prihajalo do jezikovne in kulturne asimilacije v različne (tri) državne skupnosti, kar je pomenilo tudi zaznavno erozijo alzacijskih posebnosti. Vendar so bile ekonomske, prometne, ekološke, zgodovinske, socialne, kulturne in druge vezi tako močne, da se je na teritoriju pripadajočem trem državam, sama od sebe spet vzpostavila naravna regija. Regija je danes dvojezična in s tako poudarjeno kulturno posebnostjo, da ustvarja prepričljiv vtis nastajanja nečesa novega, kar bi lahko predstavljalo model preseganja meja. Pri tem gre za čezmejni regionalizem pod pokroviteljstvom osrednjih vlad treh prizadetih držav. Navedeno čezmejno sodelovanje je tako križanec med medvladnim in pravnim regionalnim sodelovanjem ter ima celo elemente subregionalnega sodelovanja (med mesti, občinami ipd.). Glavni pobudnik za nastanek čezmejnega sodelovanja je bila organizacija "regio Basiliensis", ki jo sestavlja 300 posameznikov in 120 kolektivnih članov (podjetja, organizacije, kantoni, dežele in drugi). Organizacija je tako mešanica fizičnih in pravnih oseb. Sodelovanje je zajelo že najrazličnejša področja od kulture, izobraževanja, zdravstva, pomoči v stiski prek skupne izgradnje infrastrukture (cestne, plovne in rečne, zračne, komunikacijske), skupne lokacije industrijskih in poljedelskih koncernov, izgradnje urbanih središč in stanovanjskih naselij pa vse do izpostavitve skupnih carinskih izpostav, reševanje problemov dnevnih delovnih migrantov, izdelovanja različnih scenarijev bodočega razvoja,

povezovanja Univerz in drugega. Regio tako postaja enotna gospodarsko nastanitvena, življenjska in kulturna krajina. Njene izkušnje nas učijo, "da se mora medregionalno sodelovanje začeti na majhnem prostoru, če naj obrodi velike ideje v mednarodni skupnosti".

V posebnih poglavjih je avtor predstavil tudi regionalizem znotraj evropskih integracij, t.j. številne projektno institucije in ustanove, ki se delno ali v celoti ukvarjajo tudi z čezmejnimi sodelovanjem, npr.: TEMPUS (sodelov. pri izobraževanju), INTERREG (iniciativa evrop. skupnosti glede obmejnih regij), AGEF (program povezovalne pomoči in sodelovanja glede obmejnih regij), OUVERTURE (program sodelovanja z vzhodnoevropskimi regijami), Evropska banka za obnovo in razvoj pa vse do Sveta Evrope in njegovih številnih organov, med katerimi je gotovo najpomembnejši Stalna konferenca lokalnih in regionalnih oblasti (CLRAE). Podrobno je predstavil tudi obe temeljni evropski listini, pomembni za razvoj regionalnega sodelovanja, in sicer Evropsko listino o lokalni samoupravi in Evropsko konvencijo o čezmejnem sodelovanju, ki ju, žal, Slovenija še ni podpisala in ratificirala.

Za nas, ki živimo na izrazito obmejnem in medmejnem področju, je Bučarjeva knjiga veliko odkritje in dragocen prispevek za vsa tista hotenja, ki težijo k strpnosti, sodelovanju, sožitju in preseganju meja. Uči nas, kako strpno in vztrajno, ob spoštovanju novih državnih stvarnosti, uresničevati vizijo čezmejnega sodelovanja in kako to sodelovanje polniti z našim razmeram primernimi vsebinami. Kajti samo tako lahko preprečimo nove nesreče na tem prostoru, še zlasti ob naskoku zloslutnih političnih navez na drugi strani meje. Izziv je tu. Na nas je, da ga sprejmemo in postanemo dorasli zgodovinskemu trenutku.

Milan Gregorič

Slavko Gaberc

NICCOLÒ TOMMASEO - NEUBOGLJIVI SIN

DVEH DOMOVIN

Ob 120-letnici smrti velikega književnika in humanista

Vzhodna Jadranska obala je bila od vekomaj zibelka visoke kulture, stičišče civilizacij in žarišče pomembnih družbeno-političnih vrenj. Na tem geografsko relativno majhnem a pomembnem kotičku Mediterana so "luč dneva" ugledali številni genialni posamezniki, ki so na različnih področjih znanosti in umetnosti (običajno v drugih sredinah) dosegli najvišje možne ustvarjalne vrhove in tako zaznamovali čas v katerem so živeli.

V zgodovinskem spominu poleg dubrovniških in dalmatinskih velikanov preteklosti pomembno mesto zavzemajo tudi številni ustvarjalci in strokovnjaki, ki so svoje korenine pognali na istrskem polotoku (npr. Andreas Antiquis, Santorio Santorio, P.P. Vergerij Starejši, Vlačić Matija-Illirik, Pietro Coppo, Giuseppe Tartini, Vincenc iz Kastva, Antonio Smareglia, Antonio Tarsia, Pasquale Besenghi degli Ughi idr.).

Eden izmed teh velikanov duha in peresa je bil nedvomno tudi vedno polemični Niccolò Tommaseo (1802-1874), ki se je enako zavzeto ukvarjal s književnostjo, novinarstvom, politiko, literarno kritiko, publicistiko, filologijo in filozofijo. Podobno kot njegove istrske in dalmatinske predhodnike in sodobnike, je tudi Tommasea življenjska pot popeljala v razvita in napredna kulturna italijanska središča (Padova, Benetke, Milano, Firenze, Rim), saj je bil to tedaj edini možni način udejanjenja eruditskih potencialov, ki se v domačih logih oziroma v duhovno skromnem okolju tedanje avstrijske province Dalmacije verjetno nikoli ne bi povsem razcveteli. Kako podobne so si včasih življenjske usode lahko ugotovimo, če primerjamo njegovo življenjsko pot z življenjepisom največjega istrskega poeta 19. stoletja, (Pasquale Besenghi), ki je svoje burno življenje preživljal med Izolo in Benetkami.

Niccolò Tommaseo je bil rojen v Šibeniku leta 1902, torej pet let po padcu Beneške oblasti v Dalmaciji. Njegov oče, premožen trgovec italijanskega porekla in mati Kata Kevesić sta bila tipična predstavnika šibenskih trgovskih cehov tedanjega časa, vendar je mati kot zavedna Hrvatica znanje hrvaškega jezika posredovala sinu, ki je kasneje, posebno v zrelih letih kot svoj materin jezik velikokrat omenjal hrvaščino. Tommaseo je odraščal v okolju revnih ribičev in pastirjev. Zgodaj je spoznal, da se njegov plemeniti duh ne bo mogel pokoriti tedanjim dalmatinski primitivni sredini, blizu Turčije in nemajhnemu vplivu Albancev, Grkov, Črnogorcev in Srbov, ki so mejili na nekdanje ozemlje Serenissime, skratka zaostali mentaliteti področja, kjer so se križale različne etnije, jeziki in veroizpovedi.

Leta 1881 je komaj 9-leten začel obiskovati klasični študij v splitskem Semenišču, kjer je že po treh letih

solidno obvladal antično zgodovino, latinščino, tedanji sodobni italijanski književni jezik (t.i. petrarkistični model), nekaj francoščine ter aritmetiko in geometrijo. Študij je nadaljeval v Padovi in Benetkah, kjer je leta 1822 uspešno zaključil študij juristike. Očitno pa študij juristike nanj ni imel posebno velikega vpliva, saj ni upošteval nasveta staršev, da bi se posvetil pisarniškem poklicu v domačem kraju, temveč se je v mladostni zagnanosti odločil, da se bo raje posvetil nedonosnemu poklicu književnika.

Življenjska pot ga je torej vodila v italijanska središča, najprej leta 1823 v Padovo in naslednje leto v Milano. Tam je spoznal svojega velikega vzornika Alessandra Manzoniya in kasneje tudi Giacomina Leopardija, ki sta vsak po svoje vplivala na oblikovanje njegovega ustvarjalnega opusa. V tem obdobju je veliko publiciral v raznih časopisih in revijah, leta 1827 pa je po selitvi v Firenze začel sodelovati z znamenito revijo *Antologia*. V obdobju 1831/32 je Tommaseo že izoblikoval svojo politično misel in ideje o katolicizmu, ki so ga spremljale skozi celo življenje.

Književni poklic je bil že tedaj, kakor tudi kasneje dokaj tvegana odločitev, vendar pri tem ne gre prezreti dejstva, da se je Tommaseo za to odločil kot nezrel mladenič - po eni strani močno navezan na starše, po drugi strani pa se je prav tako močno sramoval svojega mesta Šibenika in someščanov (mesto je primerjal z živalskim brlogom). Želel se je, kot se je sam izrazil popolnoma "očistiti ilirizma (disilliricar), tako da bi postali povsem italijanski in živci in tkivo, in kosti, in celo bistvo duše." Taka in podobna razmišljanja mladega Tommasea nedvomno kažejo na to, da se je tedaj možno sramoval "ilirstva" ali natančneje delnega slovanskega porekla, oziroma svojih preprostih someščanov, do katerih ni gojil niti trohice spoštovanja.

Te svoje mladostniške nazore je potrdil s svojimi literarnimi deli, ki so zavzemala pomembno mesto v italijanski književnosti. Njegov nemirni duh je prišel do izraza tudi v njegovi politični angažiranosti in dveh dolгих izgnanstvih (Francija, 1834-1839 in Krf, 1849-1854). Do velikega preobrata je prišlo po Tommaseovi vrnitvi iz francoskega pregnanstva, jeseni leta 1839, ko je po obisku domačega kraja in ljubljenih staršev povsem spremenil svoj mladeniški credo in začel pisati elegije materi v hrvaščini (ikavici), istega leta pa je oddal založniku rokopis svojega znamenitega dela *Fede e Bellezza* (Vera in lepota), v katerem glavni junak med drugim nostalgično pripoveduje o neponovljivem sončnem zahodu v Šibeniku itd. Nekako v tem obdobju je Tommaseo prišel do spoznanja, da so ljudske pesmi "slavjanskega juga", njegove prve domovine, izredno čislane širom po Evropi (Fortis, Goethe, Nodier, Merimee); poleg tega ga je navdušil razcvet narodnega preporeda in vse to je pogojevalo, da je kar zlepa začel pisati tudi v materinskem jeziku, ki se ga je pol življenja

na vse kriplje odrekal in sramoval. V žaru nove mladosti se je tako lotil pisanja znamenitih Iskric (Zagreb, 1844), prevajal v italijanščino, objavljaj ljudske pesmi ter napisal Zapiske nekega meniha, ki so bili po zaslugi Franja Zovića v celoti prvič objavljeni v reški reviji Dometi leta 1971, oziroma v dodatku Katušičeve monografije Vječno progonstvo Nikole Tommasea (Zagreb, 1975). Čeprav je po mnenju številnih raziskovalcev Tommaseo izredno kontroverzna osebnost, je verjetno najbolj relevantno ugotovitev zapisal Zvane Črnja, ki pravi: "V večjem delu mediteranskega prostora (mišljen je vzhodni del jadranske obale, op.a.) je bila italijanizacija živ družbeni proces, kar je pomenilo, da je vsakdo, ki je vstopil v svet premožnih postal sestavni del tega procesa, saj je bil italijanski jezik predznak gospostva, prav tako kakor na primer lepa obleka ali vzorno obnašanje. Zato je razumljivo, da so pripadniki bogatejšega sloja, ki so praviloma študirali v Italiji ter tam običajno preživeli večji del življenja, postali prepričani in zagrizeni Italijani."

Za te ljudi italijanskega, hrvaškega in tudi slovenskega rodu se je sčasoma uveljavil naziv "italijanaši" (mednje prištevajo tudi povojne begunce iz Istre in Dalmacije - ezule), kar je dolga leta imelo skrajno zaničljiv pomen, ki ga na področju Istre poskušajo pravilneje ovrednotiti Fulvio Tomizza, Milan Rakovec, Marjan Tomšič, Zvane Črnja in mnogi drugi. Problematika manjšin, istrskega regionalizma, ezulov, dvojezičnosti, mešanih zakonov, zahtev po dvojnem državljanstvu so tudi danes silno aktualne teme, nič manj zanimive kot ob koncu druge svetovne vojne.

Kompleksnost te problematike lahko z življenjskim primerom N. Tommasea v določeni meri razširimo na celotno istrsko-dalmatinsko področje, ki ima v zgodovinski preteklosti vzhodne jadranske obale kar precej stičnih točk. Po svoje je sicer primer N. Tommasea izjemen, vendar hkrati izredno poučen in primeren za tehtnejšo analizo razmer 19. stoletja na področju Istre in Kvarnerja oziroma Dalmacije; torej obdobja, ki je sprožilo vrsto vprašanj s katerimi se kulturni zgodovinarji, sociologi, antropologi in drugi raziskovalci spopadajo tudi v 20. stoletju. Kot rečeno je prvo polovico življenjske poti N. Tommasea determinirala popolna predanost italijanski civilizaciji in kulturi, medtem ko je v drugi polovici svojega veka večino svojih razmišljanj in ustvarjalnih moči posvetil svoji prvi, nesrečni domovini - Dalmaciji. Z današnjega zornega kota bi ga lahko označili kot pripadnika dveh kulturoloških sfer, dveh različnih civilizacij in kultur, ki sta zapustili trajne sledi na obeh straneh Jadrana.

Seciranje Tommaseovih bio-bibliografskih drobtinic je tudi danes izziv za raziskovalce in dejansko poskus preverjanja "formule" sožitja dveh različnih narodov na področju obeh obal Jadranskega morja, ki ga je Tommaseo poimenoval kot našo "skupno reko". Seveda pa je

do tega spoznanja prišel šele v zrelih letih, ko je dokončno spoznal, da vrednote ene kulture nikoli ne smejo negirati vrednost druge, pa naj bo le-ta še tako različna od prve, bolj cenjene in priznane (v tem primeru italijanske).

O prvinskih vrednotah vzhodnojadranske in širše slovanske kulture se je Tommaseo veliko naučil pri Albertu Fortisu (Potopis po Dalmaciji) in Vuku Karadžiću, svojemu sodobniku. V obdobju ko je mladi Tommaseo odhajal v svet je bila Dalmacija zapuščena drugorazredna avstrijska provinca, podrejena absolutistični vladavini Franca Jožefa I, ki je neusmiljeno zatrl jakobinsko miselnost. Odmev francoske meščanske revolucije je vse bolj slabel in dalmatinski prostor je nadaljeval življenje po starem, preživelem vzorcu, saj se stara dalmatinska mesta niso uspela osvoboditi zastarele komunalne ureditve, kar je pomenilo popolno zaporo za potencialni razvoj kapitalizma.

Poenostavljeno bi torej lahko dejali, da je Tommaseo zbežal iz depresivnega dalmatinskega "srednjega veka", iz izolacije v odprti svet oziroma v naprednejše slikovite kraje Toskane, Lombardije in Piemonta. Njegova nagla odločitev postane razumljiva v kolikor upoštevamo, da je na primer v času njegovega bivanja v Padovi bodoča hrvaška metropola Zagreb premogel samo 9136 prebivalcev; poleg tega je bilo to mesto tedaj brez časnikov, založnikov in znanstvenih ustanov. Klavne razmere za perspektivnega mladega nadobudneža, ki si je želel razširiti življenjske horizonte in potešiti duševno lakoto. Če k temu prištejemo, da je bil v Zagrebu tedaj uradni jezik latinščina, hrvaški jezik pa povsem zatrt, postane še bolj logično, da se je Tommaseo, ki ni želel postati ponižni in okosteneli uradnik magistrata odločil za odhod v Padovo, Firenze, Milano in Benetke, pač v najbolj cvetoča kulturna središča, kamor so se zatekala tudi tako zveneča imena kot na primer Lord Byron.

Ob drugem prihodu Tommasea v Italijo se je tamkaj razplamtela prava vojna književnih idej, ki jo je podžigal romantizem proti klasicizmu in larpurlartizmu. Vse bolj so se oglašale tudi politične parole: "Živela republika, smrt papežu!" V ozračju je bilo čutiti velike spremembe. Najpomembnejši predstavniki književnosti oziroma kulture so se usmerjali k političnim ciljem, k evropski demokratični revoluciji, ki je nastala kot splet lokalnih osvoboditvenih teženj s katerimi se je navdihovala cela vrsta mladih intelektualcev, sicer različnih temperamentov in značajev kot na primer Luis Blanc, Garibaldi, Mazzini, Kosuth, Bakunjin idr.

Tommaseo se je torej kot 25-letni mladenič znašel v vrtincu nove dobe in začel slediti duhu časa, ter sprejel italijanski književni in politični romantizem. Zelo hitro se je prebil v ožji krog vrhunskih italijanskih intelektualcev in postal stalni sodelavec že omenjene znamenite florentinske revije Antologia. Osebnost z dvema

obrazoma - umetnik in istočasno zagnani borec za demokratske in humanistične cilje romantizma bi bila lahko oznaka tega človeka, sanjarja, za katerega je Manzoni nekoč dejal, da je bil "z eno nogo vedno na nebu, z drugo pa na zemlji". Čeprav je njegova hčerka, redovnica Chiara Tommaseo podarila celotno očetovo zapuščino (predvsem veliko spisov in korespondence) florentinski Narodni knjižnici že leta 1899, torej 25 let po Tommaseovi smrti je večji del zapuščine ostal zapečaten do leta 1902 oziroma 1925, zadnji trije svežnji spisov pa celo do leta 1950.

Tako je celotni Tommaseov opus dejansko postal dostopen raziskovalcem šele v drugi polovici 20. stoletja. To je hkrati pomenilo, da so razen najbolj znanega tomazeista R. Ciampinija številni raziskovalci podajali dokaj popačeno sliko o pomenu njegovega dela in politične angažiranosti. Benedetto Croce razlaga, da je Tommaseo v italijanski manzonijevski romantizem vnesel pomembne nove in tuje elemente. Čeprav kot pesnik in romanopisec nikoli ni dosegel splošne popularnosti med množicami (kar je velikokrat uspelo dosti slabšim od njega, op. a.) bo v književni zgodovini ostal cenjen kot avtor del z vrhunsko estetsko in moralno vrednostjo. V središču njegovih razmišljanj so bile bojovite ideje, ki jih je beležil na elementaren, iskren in neposreden način. Posebno vrednost so te humanistične, moralistične, vzgojne in prosvetiteljske misli dobile v njegovi pesniški interpretaciji.

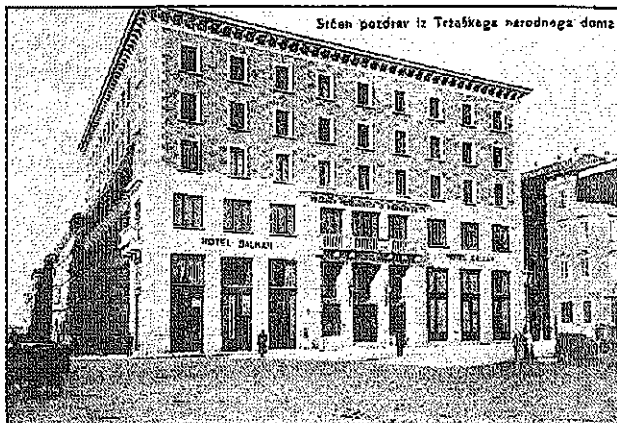
Tommaseo se je v drugi polovici 19. stoletja uveljavil kot vsestranski kulturni ustvarjalec oziroma enciklopedist vendar je imel na vesti tudi nekaj slabih lastnosti, med katerimi njegovi kritiki najpogosteje omenjajo, da je bil v svojih ocenah in kritikah pogosto enostranski, nepravičen in zloben; pri polemikah oster in razdražljiv, v historiografiji in lingvistiki površen, pri vprašanjih estetike pa premalo elastičen, čeprav vedno izviren. Zvane Črnja med Tommaseove značilnosti uvršča tudi njegov katolicizem in manzonijevski modernizem. Vendar pa katolicizem ni imel bistvenega vpliva na njegovo delo, saj je Tommaseo vsako problematiko obravnaval zlasti s stališča lastne simpatije ali antipatije. Morda prav zato nikoli ni bil povsem objektivni analitik temveč predvsem lirik, celo tedaj ko se je ukvarjal s filozofijo.

V evropski kulturni zgodovini 19. stoletja bo ostal zapisan kot eden najbolj plodnih in vsestranskih ustvarjalcev, vendar z bistveno opazko - kvantiteta njegovih del nikoli ni preseгла kvalitete, zlasti na književnem področju, na katerem žal še vedno pogrešamo prevode njegovih del v slovenščino.

Milan Pahor

NARODNI DOM V TRSTU.

ZAPIS OB 90-LETNICI ODPRTJA (1904-1994)

Narodni dom.

Ob prehodu iz prejšnjega stoletja v sedanje je narodno gibanje tržaških Slovencev doseglo svoj višek. Mejniki tega razvoja je bila ponosna zgradba Narodnega doma v središču mesta na nekdanjem Vojaškem trgu št. 2 (Piazza Caserma). Nedvomno je bil Narodni dom izraz narodnega, političnega, kulturnega in gospodarskega preporoda tržaških Slovencev.

Ideja o narodnih domovih je bila vseslovenska. V glavnem so nastajali v letih pred prvo svetovno vojno, gradili pa so jih od koroških in štajerskih pokrajin pa vse do zahodnega obrobja, do Trsta in Gorice. Narodni domovi, zgrajeni pred prvo vojno, so mogočne stavbe v središčih mest. Bili so zasnovani kot večnamenske kulturne ustanove. Namenili so jih branju, zbiranju ljudi, glasbenim in gledališkim predstavam ter drugim kulturnim opravilom. Bili so pa tudi sedeži različnih društev, organizacij, ustanov in krožkov. Mnogokrat so bili sedež gospodarskih in denarnih zavodov, podjetij in hotelov, restavracij in kavarn. Večkrat sta bila v njih združena kulturni in telesnokulturni utrip. Skratka, v pravem pomenu besede večnamenski center v moderni zasnovi tedanje Evrope.

Nikakor pa nista bila važna samo lokacija in velikost narodnega doma. Pravilno je zapisal umetnostni zgodovinar Nace Šumi: "Velja opomniti, da so se pobudniki seveda navezovali na oblikovne prvine tedaj veljavnih različic historizma, povzemanja in prikrajanja starejših slogovnih načinov. Med arhitekti so izbrali nekatere zelo pomembne ustvarjalce. Pred prvo vojno so bili v časteh Čehi, med domačini je gotovo najvidnejši Maks Fabiani z načrti za Trst in Gorico, po vojni pa se je odlikoval posebej Ivan Vurnik z oblikovanjem Narodnega doma v Kranju. Zlasti pa je v oblikovnem pogledu

zanimivo za italijansko renesanso odprto oblikovanje nasproti oblikam nemškega imperialnega sloga, o čemer govorita zgleda iz Celja. Potemtakem so narodni domovi pomembni tudi za zgodovino stavbarske kulture na naših tleh."

V Trstu se je v letu 1900 zbral osnovni odbor (danes bi rekli pripravljalni ali začasni odbor) za ustanovitev društva Narodni dom. V poletnih mesecih so sestavili društvena pravila, o čemer priča oglas v Edinosti 6. junija 1900. 5. oktobra je bila odposlana prošnja na visoko c. k. namestništvo v Trstu: "Podpisani so sklenili ustanoviti društvo 'Narodni dom v Trstu' po pravilih, priloženih v 5 izvodih. Prošijo torej, da visoko c. kr. namestništvo vzame to na znanje in blagovoli potrditi, da društvo 'Narodni dom v Trstu' pravno obstaja." Pod prošnjo je bilo pet podpisov: predsednik Matko Mandič (takratni predsednik političnega društva Edinost), tajnik Edvard Slavik, blagajnik Gustav Gregorin ter odborniki Josip Abram, Otokar Ribar in Ante Bogdanović.

Pravila so bila odobrena z odlokom 30. oktobra 1900. Malo kasneje so jih izdali v tiskani obliki. Sestavljena so bila iz devetnajstih členov, nas pa posebej zanimajo prvi trije, kamor so zapisali namene.

Člen 1: "Ime društva je 'Narodni dom v Trstu'. Sedež mu je v Trstu."

Člen 2: "Društvo 'Narodni dom v Trstu' ima namen, kolikor mogoče združevati in pospeševati slovanska društva v Trstu in okolici, in to v svrhu: 1. sezidati ali nakupiti in vzdrževati v Trstu in okolici primerna poslopja (narodne domove), kjer naj se nastanijo pod kolikor mogoče ugodnimi pogoji slovenska društva; 2. do ustanovljenja takih narodnih domov preskrbovati potom najema in podnajema tem društvom kolikor mogoče skupno in pod ugodnimi pogoji, potrebne prostore ali dajati jim v ta namen posojila in podpore; 3. ustanoviti v narodnem domu ali v hiši, kjer je nastanjenih več takih društev, v svrhu združenja ter za udobnost udov in prijateljev teh društev, gostilno s prenočiščem in kavarno."

Člen 3: "Gmotna sredstva za doseganje teh namenov so: 1. deleži in obresti naloženih deležev; 2. prispevki društvenikov; 3. čisti dohodek prirejenih veseljc in zabav; 4. radodarni doneski; 5. čisti dohodek iz najema gostilne in kavarne."

V naslednjih mesecih so tekle priprave za ustanovitev društva. Obenem z narodnopolitično akcijo je tekla tudi finančna operacija. Mejnik, ki je predramil slovensko tržaško javnost, je bil nakup zemljišča za Narodni dom, ki ga je 29. aprila 1901 izvedla Tržaška posojilnica in hranilnica. Razpoloženje ljudi nam lepo opiše novinar Edinosti v članku 30. aprila 1901: "Naš Narodni dom. Veselih obrazov srečaš danes po mestu in okolici vse polno. Kaj se je zgodilo tako veselega? Slovani smo vendar dobili slednjič tla, na katera si postavimo toli željno pričakovano zavetje, kjer se bomo

mogli shajati sami med seboj in od koder nas ne bo mogel pregnati nihče. Ne bodo nas pehali iz ene dvorane v drugo, kadar bomo hoteli prirejati svoje zabave; odslej nas ne bo trebalo moledovati okoli naših nasprotnikov za potrebne prostore. Ne, vse to odpade. Narodni dom bo vseh sprejemal z očetovsko ljubeznijo v svoje gostoljubne prostore, kjer se nam bo mogoče gibati slobodno in samozavestno. Vse to vedo naši vrli rodoljubi; a vest o nakupu narodnega doma jih je doletela tako nepričakovano, da v prvem trenutku niti niso mogli verjeti, da je to že danes dovršen čin, čin, ki se je vsem še pred nekoliko dnevi, nekolikimi urami zdel le oddaljena svetla prikazen..."

Nakup je pospešil razvoj dogodkov. 11. junija 1901 naletimo na vest, da je bil odprt v Ulici Molin piccolo št. 1 stalni urad društva Narodni dom in političnega društva Edinost z uradnimi urami ob delavnikih, praznikih in nedeljah. Časopis Edinost je pogosto objavljaj sezname deležnikov (članov) društva Narodni dom v Trstu. Načrtovanemu ustavnemu občemu zboru društva je Edinost v časopisu posvetila precej pozornosti in prostora. Seveda je tekla načrtovana politična akcija. V sklopu priprav na ustanovni shod je bil 14. junija 1901 na prvi strani Edinosti objavljen proglas osnovalnega odbora društva z velikim naslovom v dveh kolonah: Slovani v Trstu in okolici.

"Dne 30. junija 1901 ob 10. uri predpoludne se ima vršiti v prostorih 'Slovanske čitalnice' v Trstu, ulica S. Francesco 2, ustanovni občni zbor društva 'Narodni dom v Trstu' (...) S tem se je vprašanje o 'Narodnem domu' v Trstu za znaten korak približalo svoji rešitvi. Na Vas je, rodoljubi in rodoljubke, da to rešitev pospešite s tem, da že pred občim zborom množično pristopite k našemu društvu (...) Koliko časa že si želimo vsi lastnega ognjišča tu na lepi naši zemlji; strehe, pod katero bi osredotočili vse naše društveno življenje; prostorov, ki bi nam bili netišče krepke narodne samozavesti, vir svežega domoljubja. Samo dejstvo, da na rodni zemlji za drag denar ne moremo dobiti mesta, kjer bi delovali, ne morda v politične demonstracije, marveč na polju prosvete, ker nam nasprotniki ne odstopijo niti za en dan gledališč, svojih dvoran, - govori dovolj jasno, da si moramo pomagati sami, ako hočemo, da bomo napredovali in ne nazadovali. Tržaško slovanstvo je baš zadnji čas o mnogih prilikah pokazalo rojakom in svetu, da tu živi in da hoče živeti. Svet je ostrmel, ko je videl Vašo žilavost, Vaš pogum, Vašo požrtvovalnost v boju za svete narodne pravice. Svet spremlja Vaše stremljenje z blagoslovom in dobrimi željami, ko je spoznal, da se nočete odreči svoji eksistenci. Sedaj velja, da velikim zmagam zadnje dobe postavite viden znak, stalen, in ta spomenik bodi 'Narodni dom v Trstu'. (...) Glavni cilj našemu društvu pa je za sedaj ustanovitev 'Narodnega doma' v mestu samem. Slavna 'Tržaška posojilnica in hranilnica' je

nakupila v to svrhu že krasen prostor v sredini mesta, a za gradnjo primernege poslopja, ki bo delalo čast tržaškemu slovenstvu, še treba mnogo, mnogo gmotnih sredstev. A do uresničenja naših želja ni daleč, ako bode z obilimi darovi povspeševali naše napore, ako bode mnogoštevilno pristopali društvu 'Narodni dom v Trstu'. Začnimo torej zlagati prispevke. Zrna do zrna pogača, kamen do kamena palača. (...) A tudi radodarni doneski, i najmanjši, bodo društvu vedno dobro došli. Nihče se torej ne more izgovarjati, da mu je bilo nemogoče, pomagati na zidanju tega važnega narodnega spomenika. (...) Preko dve sto kilometrov bi se imel razpenjati 'most' nad čisto slovensko zemljo. Nekaj trdnjav smo na tej črti že zgradili nasproti oholemu tujcu. Za Mariborom, Celjem in Ljubljano bodi Trst zadnji železni obroč v mogočni verigi slovenske ljubezni, katere ne raztrgajo vse posvetne moči, a 'Narodni dom' v Trstu bodi najkrepkejša utrdba slovanske Adrije v strah dvojnemu sovražniku. Slovenci, Slovani. Resni so časi, mislimo na svoje utrjevanje. Vsakdo položi na žrtvenik domovine, po svojih močeh, če se tako skromen dar, da se bo kmalu dvigal proti nebu ponosni 'Narodni dom' v Trstu."

V nedeljo 7. julija 1901 je bil ustanovni občni zbor društva v prepolni dvorani Slovenske čitalnice. Časnik *Edinost* je kar tri dni zapored na prvi strani poročal o shodu, kar nedvomno potrjuje kakšno politično, narodno, kulturno in vsesplošno važnost je imela ideja o gradnji Narodnega doma v Trstu. V imenu pripravljalnega odbora so spregovorili predsednik Matko Mandić, tajnik Edvard Slavik, blagajnik Gustav Gregorin, odbornik Otokar Ribar. Sicer pa nam poročila časopisa najbolje pričarajo posebnost trenutka, miselnost dobe in čar preteklosti.

"Osnovni shod društva 'Narodni dom' v Trstu se je vršil včeraj predpoludne v dvorani 'Slovanske čitalnice' (...) predsednik pripravljalnega odbora, g. prof. Mate Mandić, je otvoril zborovanje (...) Vsi ste že čitali - je nadaljeval predsednik - oklic v 'Edinosti' in vsem vam je gotovo že znan pomen in namen društva 'Narodni dom'. Gradnja narodnega doma je za nas - poleg šolskega - najvažnejše vprašanje. Šole ne moremo dobiti ni od države ni od dežele; zato si moramo pomagati, kakor vemo in znamo s pomočjo naše šolske družbe. Istotako si bomo morali sami zgraditi 'Narodni dom'. (...) Tajnik pripravljalnega odbora, gosp. dr. Edvard Slavik, je izvajal nekako takole: Dolgo že, več let je že temu, ko se je vzhudila želja, da bi tržaški Slovenci sezidali svoj dom. Potreba tega doma pa je postala v zadnji čas akutna, ko so nas sovražniki naši jeli izključevati iz vseh javnih lokalov: gledališč in dvoran. Tako so nas prisilili, da smo morali opustiti marsikatero drugo skrb in se lotiti dela, da si dobimo hišo, kjer dobe naša društva varno zavetje. (...) Pred kakimi dvema leti se je torej sešel pripravljalni odbor (...) Naloga mu je bila, da sestavi

pravila. (...) In čudo, čudo: ta pravila je namestništvo nenavadno hitro odobrilo. To je res nenavaden slučaj, da bi namestništvo odobrilo pravila, ne da bi jih vsaj enkrat vrnilo. (...) Pripravljalni odbor je zvršil svojo dolžnost (...) Na delo torej, da bo čim prej stal naš narodni dom v ponos narodu (...). Začasni blagajnik, dr. Gustav Gregorin, je izjavil, da more biti se svojim poročilom jako kratek. Društvo je še le v začetku svojega delovanja, in ni smeti zahtevati, da bi kazalo že na velike vspehe. (...) Darovi in ustanovnine do 6. julija znašajo skupaj K 4448 st. 18. (...) Ob točki 'volitev odbora' se je oglasil za besedo dr. Otokar Ribar, ki je izvajal: Danes odstopajoči odbor se je mnogo bavil z vprašanjem predsednika društva 'Narodni dom'. Važnosti tega mesta za nadaljno delavnost društva vam menda ne treba razlagati, ako imamo pred očmi, da bo to eno najvažnejših med društvi našimi. (...) Zato mislim, da za začetek ne bo slabo, ako izvolimo moža, na katerega mislim jaz. Saj se je ta mož tudi do sedaj največ brigal za to društvo; on ima poleg pokojnega Abrama največ zasluge, da smo kupili stavbišče (...) Ta mož je gospod dr. Gustav Gregorin. (...) Ko je še zborovalec Kravos stavil predlog, naj se dosedanjemu pripravljalnemu odboru izreče zahvala na trudu in uspešnemu delovanju in je bil ta predlog soglasno sprejet od zborovalcev, je predsednik dr. Gregorin zaključil to znamenito zborovanje s pozivom do navzočih, naj bodo vsi apostoli ideje gradnje slovenskega narodnega doma v Trstu."

Vodstvo društva, ki je izšlo iz ustanovnega zbora, je bilo sestavljeno takole: predsednik Gustav Gregorin, odborniki Gjuro Vučković, Otokar Ribar, Josip Mahne, Ante Bogdanović, Josip Abram, Matko Mandić, Josip Ulčakar, Josip Rože; nadzorniki pa so bili Matej Pretner, Ivan Knavs, Gracijan Stepančič, Edvard Slavik, Anton Kalister. V bistvu pa je društvo vodilo narodnopolitično vlogo, saj je izgradnjo praktično izvedla Tržaška posojilnica in hranilnica. Društvo je dajalo projektu potreben zagon, ozaveščalo slovensko prebivalstvo na shodih, zborovanjih, občnih zborih društev ter usmerjalo mnenje predvsem preko časnika *Edinost*. Pri vsem tem je bil dan poudarek na slovenstvo in slovanstvo, na ogroženost in na pomen združevanja, na nujnost povezanosti na rodni zemlji.

Iz navedenih razlogov je popolnoma jasno, da ni bilo potrebe po vsakoletnih občnih zborih društva Narodni dom. Naslednji je bil šele po štirih letih že v dograjenem Narodnem domu v nedeljo, 2. julija 1905, v gledališki dvorani ob veliki udeležbi članstva. Časnikar *Edinosti* je 9. julija med drugim zapisal: (...) "Predsednik odstopajočega odbora, dr. Gustav Gregorin, je v daljšem primerne govoru pozdravil zbrane društvenike ter jim raztolmačil dejstvo, da se prvi občni zbor vrši šele po štiriletnem društvenem obstanku. To pa zato, ker je s tem, da je 'Tržaška posojilnica in

hranilnica' na svoje stroške sezidala 'Narodni dom' prvotni društveni namen odpadel. Razmišljalo se je že, da-li bi ne kazalo društvo razpustiti (...) opustila se je ta misel ter se je sklenilo z društvom vztrajati v svrhu, da bi se v doglednem času zgradilo v Trstu slovensko gledališče. Za to pa bo treba požrtvovalnega dela, neumornega truda in navora, katerega pa naj se društveniki ne strašijo vspricho vzvišenega namena društva. Iz tajnikovega poročila (...) je povzeti, da je društvo (...) neumorno delovalo in doseglo z mnogostevilnimi prireditvami (...) sijajen vspah (...)."

Društvo je v naslednjih letih redno delovalo. Glavni cilj pa ni bil dosežen, ker je vse skupaj prekinila prva svetovna vojna. Ostal pa je projekt (načrt) za novo gledališko zgradbo tik Narodnega doma v Trstu.

Vrnimo se korak nazaj od nameravanega gledališča do same gradnje Narodnega doma. V obdobju 1902/1903 so se pospešeno izvajala dela na gradbišču. Nova zgradba, ki jo je projektiral arhitekt Maks Fabiani, je z vsakim novim mesecem dobivala pravo podobo, gradilo pa jo je gradbeno podjetje Martelanc.

Obenem se je širila ideja o manjših narodnih domovih, ki naj bi nastali ob glavnem domu v samem središču Trsta. V času gradnje Narodnega doma je bilo aktualno vprašanje Narodnega doma pri Sv. Ivanu. Akcija je stekla v letu 1901, otvoritev pa je bila v nedeljo 7. junija 1903. Bil je pravi narodni praznik pri Sv. Ivanu. Na taki slavnosti se je zvrstilo precej govornikov. Pričel jo je predsednik Svetoivanskega konsumnega društva Ivan Marija Vatovec, v imenu slavnostnega odbora pa je udeležence pozdravil Anton Germek. Nato so se zvrstili govorniki: odvetnik Gustav Gregorin, predsednik Edinosti Matko Mandić, domačin Ivan Marija Marc, novinar Ante Stemberger, Ivan Goriup, Anton Sancin, dr. Otokar Ribar. Najgloblji vtis je zapustil govor Otokarja Ribarja. Iz Edinosti z dne 8. junija 1903 smo povzeli naslednje misli: "(...) Več govornikov je že povdarjalo potrebo narodnega delovanja in kazalo pot, katero nam je nastopiti, da pridemo do svojih pravic. Vsa ona pota so prava in dobra, ali najbolj varna bo naša bodočnost, ako jo zidamo na dobri gospodarski podlagi. (...) Pred nekoliko leti nastopali smo samo na volitvah. Takrat se je zbralo več ali manje našega sveta, bilo je nekoliko navdušenega hrupa, potem pa se je po dovršenih volitvah zopet vse poleglo in - umirilo. Po tej poti nismo mogli priti do nikakih vspehov. Bilo je torej potrebno, postaviti podlago svojemu delovanju na trdna tla zdravega gospodarskega druženja. Povsod v okolici je vse polno gospodarskih društev. To so prava ognjišča našega delovanja. Njim na čelu pa stoji naša močna tržaška posojilnica in hranilnica. Sedaj smo si začeli zidati 'Narodne domove' kakor središča vsemu našemu delovanju. (...)"

Sredi leta 1903 je torej bila otvoritev Narodnega doma pri Sv. Ivanu. Prvi pa je bil pod streho Narodni

dom v Barkovljah in sicer leta 1897. Za tistim pri Sv. Ivanu je bil odprt dom v Rojanu leta 1907, tik pred vojno pa prenovljena in razširjena stavba Gospodarskega društva v Škednju. Najbolj poudarjeno je takrat izzvenela otvoritev doma pri Sv. Ivanu, ker je bila v teku gradnja osrednjega doma v središču Trsta, zato je bilo treba poudarjati podobne (manjše) dosežke.

Na vsak način so dela na gradbišču Narodnega doma tekla pospešeno. Tudi to moramo izredno ceniti, saj je bil takratni tempo ustrezen današnjemu času, čeprav gre za razliko devetdesetih let. Ne smemo namreč pozabiti, da je bilo gradbišče kupljeno v letu 1901, načrt izdelan v letu 1902, šele nato so stekla prava dela. Dom pa je bil odprt že poleti 1904.

Tržaška Edinost je stalno spremljala gradnjo. Tako lahko 9. decembra 1903 preberemo naslednjo vest: "(...) Z včerašnjim dnevom je prišla ta monumentalna zgradba pod streho. (...) Napor, a obenem ponos ob velikem načrtu, ki se je pospešeno uresničeval, je prihajal na dan na rednih občnih zborih Tržaške posojilnice in hranilnice, ki je seveda nosila levji del bremena celotnega projekta Narodnega doma. Poročila vodstva denarnega zavoda in članki v Edinosti potrjujejo in dokazujejo njeno podjetnost in uspešnost.

Utrip dogodkov lahko razberemo iz besed Otokarja Rybarja, politika in odvetnika ter obenem člana načelstva Tržaške posojilnice in hranilnice. Nakazana prepletenost je razvidna iz nagovora, ki ga je imel kot starosta Tržaškega Sokola na silvestrovo pred novim letom 1904. Edinost je objavila vest 3. januarja 1904: "(...) Dovolite mi, da ob slovesu od minolega leta obrnem pogled svoj na to, kar smo doživeli v minolem letu. Mi stojimo tu na eksponirani točki. Tu se moramo boriti za najprimitivnejše pogoje svojemu obstanku. (...) Da, jaz si usojam reči, da smo še v malokaterem letu dosegli toliko, kolikor v tem. Dosegli smo marsikaj mi tržaški Slovenci. Lepo smo napredovali politično, narodno in kolikor-toliko tudi gospodarsko. Omenjam najprej volitev v naš mestni zastop, oziroma deželni zbor. Dosegli smo vspeh, kakoršnjega še nikdar: dobili smo v roke še zadnji okoličanski mandat. (...) Po dolgem in trdovratnem boju smo dosegli vspeh na naših sodiščih (...), dosegli smo, kar nam je zajamčeno po zakonih in naredbah - ki pa je bilo do sedaj na papirju, prazna beseda, brez veljave na praktičnem izvrševanju. (...) In tudi na gospodarskem polju - kakor sem rekel - kolikor toliko napredovali. Ne mislim tu le na naše gospodarske zadruge, ampak tudi na vspehe, ki so jih dosegli posamičniki. Ali tudi kaki vspehi pojedincev so pridobitev za nas vseh, za našo narodno skupnost (kljci: tako je). Narod, ki nima, s čimer bi se preživiljal, ki nima, da živi ob sebi, ne more dosežati ni političnih ni narodnih vspehov (vsestransko pritičevanje). Ako se utrijamo matirjalno, se dvigamo tudi kulturelno. Vam vsem je predobro znano, kako težko se mormo mi boriti proti tuj

premoči, proti tujemu kapitalu, izlasti tudi onemu iz Italije. (...) Tu so prevzemali velika dela le laški podjetniki, ki so inozemce najemali na svoja dela. Koliko škode je bila to za našega domačega delavca. Trpela je materialno naša skupnost. V zadnjem času smo tudi v tem pogledu krenili nekoliko na bolje. Del tistih velikih del, ki jih bo izvršiti v našem Trstu, je poverjen naši domači, znani, spoštovani tvrdki. (Klici: Živeli naši Martelanci). To je pridobitev za našo skupnost, ker, kjer, bi bil sicer delal tujinec, bo delal in služil naš domačin. (...) Sedaj pa naj vam omenim vspeh, ki je res izključno naš, naj omenim dela, ki si je gradimo samo se svojimi zultji, naj omenim stavbe, ki se gradi tu v bližini. (Vseobče navdušenje in vsklikanje: Živel naš bodoči narodni dom). Sovražniki ne bi nam bili dovolili skoro več niti ene sobice. Mi pa smo segli po samopomoči, da pokažemo sovražnikom, da smo tu in da kaj zmoremo. Zato smo si jeli graditi 'Narodni dom' po zaslugi uzorne naše posojilnice in hranilnice. Ta ponosna stavba, ki jo tudi gradijo naši Martelanci, kaže že danes sovražnikom, kako znamo mi zidati. (Splošno pritrdjevanje). Naša stavba se bo lahko s ponosom vsporejala najponosnejim stavbam v mestu. Pa res jo naši nasprotniki občudujejo. Naše društva dobe svoj dom, krepko zasomblo, da se bodo mogla razvijati in pričati, da smo tudi mi tu - kulturni narod. Tako sem se dotaknil za nas znamejitejih dogodkov bližnje minolosti. Vsi hrepnimo, da bi bil kmalu dozidan naš 'Narodni dom'. Ali s tem bo izvršen še le en del naše naloge. Mi si moramo zgraditi še drug splošni narodni dom. Vstrajnim poštnim delom na vseh poljih javnega življenja moramo doseči, da bo po vsem Trstu naš narodni dom."

Dograditev Narodnega doma je bil velik dogodek za tržaške Slovence. Pričakovali bi, da je bila otvoritev doma velik praznik, združen s pravo narodno manifestacijo. Vsega tega pa ni bilo. Osrednje manifestacije in otvoritvene svečanosti ni bilo. Postopoma so se vrstila odprtja posameznih predelov doma. Tako se je 24. avgusta 1904 v svoje prostore v Narodnem domu kot prva vselila Tržaška posojilnica in hranilnica, 12. oktobra je bilo odprtje hotela, restavracije in kavarne. 10. decembra je bila otvoritev prostorov Slovanske čitalnice, 15. decembra je sledilo odprtje velike dvorane. O razlogih za postopne otvoritve bomo v časopisu Edinost 29. oktobra 1904: "O našem 'Narodnem domu' piše dunajska 'Information': Otvorjenje 'Narodnega doma' v Trstu, to je v istem nahajajočega se hotela 'Balkan' in kavarne vršilo se je pred nekoliko dnevi z malo notranjo slovestnostjo brez vsakega pompa in brez nikacega zgledevanja. Nekaj časa sem slede tržaški Slovenci modri taktiki, da se izogibljajo hrupnim slavnostim, kakoršne so navadno dovajale do spopadov z Italijani, in se Slovenci zadovoljujejo z zavestjo, da že z obstankom 'Narodnega doma' dovoljno dokumentirajo svoje bivanje v Trstu".

Tržaški Slovenci so v letu 1904 prišli do svojega Narodnega doma, kar nedvomno predstavlja dosežek in na drugi strani afirmacijo slovenskega naroda. Poleg vsestranskega pomena in vrednotenja, ki ga je takrat predstavljal Narodni dom, in vsega kar še predstavlja kot dediščina za nas, današnje tržaške Slovence, si lahko še postavimo vprašanje, koliko pa je bil bil Narodni dom finančno vreden. Delen odgovor na to vprašanje dobimo v poročilu, ki je bilo podano na rednem občnem zboru Tržaške posojilnice in hranilnice 27. aprila 1913: takrat so v bilanco vpisali vrednost K 1.275.752,89, zraven pa pripisali, da bi bila tržna vrednost za 480.000 kron višja. Vsekakor izredno visoki zneski in vrednosti, ki jih lahko še danes cenimo.

Če je bila dograditev Narodnega doma v Trstu vsestranska uveljavitev in dosežek, je pa tudi res, da je v pičlih desetih letih Narodni dom postal pretesen za dejanske potrebe tržaških Slovencev. Konkretno so že mislili na novo gledališko stavbo pred Narodnim domom. Iz doma so se pred prvo vojno že izselili Sokoli ter tiskarna Edinost, prostori v domu namreč niso več zadostali. Vse to pa je prekinila vojna, zaustavila pa nova državna meja v drugačni Evropi. Tržaški Slovenci pa so v kraljevini Italiji, pod katero so prišli, svoj dom uporabljali le še kratek čas, saj je 13. julija 1920 že pogorel.

Za zaključno misel bi lahko uporabili besede tržaške zgodovinarke Marine Cattaruzza:

"(...) Ne 1 primo decennio del Novecento la posizione privilegiata del gruppo italiano a Trieste venne progressivamente erosa da una costellazione di fattori. Tra gli sloveni, le classi di età piu giovani presentavano una chiara tendenza al mantenimento della propria identità nazionale. La revisione del Censimento del 1910 aveva dimostrato che anche sloveni "poco militanti" dal punto di vista nazionale erano pur sempre disposti a riconoscersi come tali. La nuova legge sul diritto di pertinenza e l'introduzione del suffragio universale avevano pure contribuito a rafforzare il peso politico degli sloveni. (...)

Tuttavia era chiaro che la forza espansiva dell'elemento italiano a Trieste aveva superato il proprio apice. Rispetto allo slancio delle società slovene, la pur solida rete associativa italiana segnava il passo. Anche il potenziale di mobilitazione del liberalnazionali in occasione di manifestazioni di massa e cortei corrispondeva grossomodo a quello dei socialisti e degli sloveni. Il gruppo nazionale italiano aveva perduto la propria posizione egemonica e si avviava a diventare una delle componenti del paesaggio politico della città. (...)

Negli anni precedenti al 1914 si andava dunque delineando a Trieste un processo che avrebbe condotto inevitabilmente ad una redistribuzione del potere tra il gruppo italiano e quello sloveno, se non fossero intervenuti a precederlo i colpi di pistola di Sarajevo, annunciatori la disoluzione della Monarchia asburgica."

Andrej Jerman

40. OBLETNICA PODPISA LONDONSKEGA
MEMORANDUMA - KONEC TRŽAŠKEGA VPRAŠANJA

Z zadnjimi operacijami partizanskih enot, katerih posledica je bila osvoboditev Trsta, se maja 1945 vojna na Primorskem konča. Ljudje, ki so več kot 20 let trpeli pod fašizmom, so si lahko končno oddahnili.

Toda mir je bil zgolj navidezen. V ospredje se postavi pravni položaj Julijske krajine, ki je kljub vojaški zmagi partizanov še zmeraj sestavni del italijanske države. Jugoslavija je kot aktivna udeleženka protihitlerjeve koalicije v skladu z avnojskimi načeli zahtevala popravek meje v svojo korist. Močan argument njenim zahtevam je bila plebiscitarna podpora Primorcev, ki so se aktivno vključevali v odporiško gibanje. Na drugi strani je v Julijski krajini tudi zelo močna italijanska skupnost, ki je bila med vojno precej pasivna, vendar želi ostati pod okriljem Italije.

Jugoslovanska zahteva pa je bila zgolj želja, kajti pokazalo se je, da se glede jug.-it. mejne razmejitve s Trstom kot osrednjim problemom križajo interesi velesil. Na njihov ultimat je morala Jugoslavija zapustiti Trst. Kasneje se zavezniki zedinijo, da bo potrebno ustanoviti komisijo, ki bo zadolžena, da poižve o dejanskem stanju na tem narodnostno mešanem ozemlju. Dejansko potem ta komisija v marcu in aprilu 1946 na terenu proučuje etnični položaj in predloži skupno poročilo, vendar s štirimi različnimi predlogi meja. Na koncu se odločijo za francoski predlog, ki je bil v bistvu kompromis in je temeljil na načelu t.i. etničnega ravnovesja.

Sporazum pa ni bil sklenjen za obalni pas od Devina pa do reke Mirne, zato so na mirovni konferenci v Parizu 1. 1947 sklenili ustanoviti STO kot začasno tvorbo pod zaščito OZN. STO je bilo razdeljeno na cono A s Trstom pod anglo-ameriško upravo in cono B s Koperom in Bujami pod jugoslovansko vojaško upravo. Tak status naj bi veljal do imenovanja guvernerja, ki naj bi potem, ko bi prevzel oblast, organiziral upravno in politično življenje ter združeval obe coni.

Prebivalstvo naj bi se po končanem mandatu na referendumu izreklo za Jugoslavijo ali Italijo.

Zaradi nasprotujočih interesov obeh vpletenih držav ni bil možen konsenz, potreben za imenovanje guvernerja, zato STO kot državna tvorba ni nikoli zaživelo.

Marca 1948 je prišlo do dogodka, ki je vnesel novo dinamiko v zastala politična dogajanja glede usode STO. Zahodne sile so 25. marca razglasile t.i. tripartno deklaracijo, s katero so obljubile Italiji celotno tržaško ozemlje. Vendar se je ta deklaracija izkazala predvsem kot volilni pripomoček, ki naj bi utrdil pozicije prozahodnih strank v borbi proti komunistom na parlamentarnih volitvah spomladi 1948. Tudi italijanska vlada se je zavedala, da ima "Tristranska nota" brez pristanka Jugoslavije in SZ zgolj dekorativno naravo.

Junija istega leta pa pride do resolucije Informbiroja, ki vnese razdor med komuniste STO, ki so dotedaj v skladu z doslednim internacionalizmom zahtevali priključitev Trsta k socialistični Jugoslaviji. Obenem pa se zaradi spora Jugoslavija nasloni na zahodne države. Za te Trst izgubi pomen branika pred sovjetskim komunizmom, kajti to vlogo sedaj prevzame Jugoslavija.

Tržaško vprašanje tako zaide v slepo ulico in vse bolj je jasno, da bodo potrebna pogajanja in kompromis. Italijanska vlada se je tega zavedala, vendar je zaradi notranjepolitičnih razlogov vztrajala pri Tristranski noti (to je priključitvi celega STO-ja). Jugoslavija pa je 1. 1949 v skladu s spoznanjem o nujnosti delitve STO-ja in zaradi zahodne politike, ki je Trst navezovala na Italijo, začela nuditi cono B vse večjo gmotno in finančno pomoč. Da bi pridobila simpatije lokalnega prebivalstva, mu je nudila precej večji standard kot v Jugoslaviji, ki je takrat trpela pomanjkanje.

Nadaljnja pogajanja so bila vse do jeseni 1953 neuspešna. Vsaka od sprtih strani si je skušala večati maneverski prostor, obenem pa je bilo vse bolj jasno, da je cona A s Trstom vse bližja Italiji, cona B pa Jugoslaviji.

Jeseni 1953. leta pa je prišlo do hude zaostritve. Zahodni zavezniki, ki jim je bilo vzdrževanje vojaške uprave v Trstu odvečno breme, so 8. oktobra razglasili, da se bodo umaknili iz cone A in jo prepustili Italijanom. Takratni italijanski predsednik Pella je v rimskem parlamentu evforično trdil, da je to le prvi korak, kateremu sledi tudi vrnitev v Koper. Jugoslovanska vlada v Beogradu je upravičeno mislila, da zavezniki spet popuščajo Italiji, zato je bila reakcija silovita. Zaprli so mejne prehode med cono A in B STO ter poslali vojsko na mejo. Širom Jugoslavije je bilo organiziranih precej manifestacij in s tem je tržaška kriza dosegla vrelišče.

Šele decembra se obe vladi sporazumeta, da umakneta vojsko z meje in da nadaljujeta pogajanja. Med razgovori, ki so se odvijali do konca maja 1954, sta se izoblikovali dve možnosti rešitve ozemeljskega spora. Prva varianta je predvidevala razdelitev STO-ja ob manjši spremembi tedanje razmejitvene črte med obema conama in z jamstvom obeh velesil, da ne bosta podpirali nadaljnjih pretenzij nobene izmed neposredno prizadetih strani. Druga možnost naj bi Jugoslaviji zagotovila izhodišče na morju v samem Trstu oziroma v njegovi neposredni bližini, medtem, ko naj bi v zameno Italiji pripadli nekateri romanski etnični otoki v cono B.

Italijanska vlada je poleg cone A zahtevala celotno obalno področje cone B ali vsaj obalna mesta, ki so bila po njenem mnenju nesporno italijanska, z bogato kulturno zgodovino. O resnosti teh pogajanj priča tudi sklep vlade Slovenije, naj se ustavijo vse investicije v Koperu in bližnji okolici. Bilo je mnogo ugibanj, ali bo Koper povezan z Italijo po suhem s cesto prek Ankara, ali pa bo ostal otok v jugoslovanskem ozemlju.

Vendar so te variante odpadle, ker so Italijani vztrajali pri zamenjavi obalnega pasu v conii B za nekatere slovenske vasi v okolici Trsta in niso pristali na jugoslovansko zahtevo po izhodu na morje na območju Škednja in Žavelj. Zato je Jugoslavija sklenila, da za take koncesije ni vredno deliti cone B.

Po nekajmesečnih pogajanjih so 5. 10. 1954 v Londonu podpisali "Memorandum o soglasju". Njegovo bistvo je bila določitev, da se v conii A angloameriška vojaška uprava zamenja s civilno italijansko, v conii B pa ostane jugoslovanska. S sporazumom je bila določena tudi nova mejna črta s popravki v korist Jugoslavije na območju Miljskih hribov. Del Memoranduma je bil recipročno zasnovani "Posebni statut", ki je garantiral zaščito narodnih manjšin v obeh državah, v praksi pa ni bil z italijanske strani nikoli dosledno uresničen.

Čeprav je bil podpis Memoranduma s pravno formalnega stališča začasen, je pomenil konec tržaške krize. Slovenci so prvič v svoji zgodovini prišli do koščka svojega morja. Posledica Memoranduma so bile tudi velike demografske spremembe v Slovenski Istri. Večji del Italijanov je izkoristil možnost opcij - to je pravice, da se v roku enega leta od podpisa Memoranduma odločijo, v kateri državi bodo živeli - in se izselil v Italijo. Vendar naša obalna mesta niso doživela usode drugih istrskih mest, ki so po odhodu domačinov opustela, saj je slovenska vlada usmerila na obalno območje močan kolonizacijski tok iz notranjosti. Slovenci smo zaradi izgube Trsta začeli v naslednjih letih graditi pristanišče v Kopru, ravno tako smo začeli z velikimi vlaganji v izgradnjo ustrezne infrastrukture in industrije.

Ivan Marković

PETER PAVEL VERGERIJ STAREJŠI
(bibliografski preizkus)

Ob 550-letnici smrti koprskega humanista Petra Pavla Vergerija starejšega (1370-1444) so se Annales temu velikemu učenjaku poskusile oddolžiti z dvojnimi prevodom, v slovenski in italijanski jezik, njegovega edinega in za nas zelo pomembnega domoznanskega dela o mitološkem nastanku mesta Koper: *De urbe Justinopolis*.

Peter Pavel Vergerij starejši je bil ključna osebnost italijanskega in zato posredno tudi evropskega humanizma in njegovo delo predstavlja gotovo največji dosežek zgodnjega evropskega humanizma na področju pedagogike.

Peter Pavel Vergerij st. se je rodil v Kopru okrog leta 1349. Bil je plemenitega, čeprav ne tudi premožnega

rodu. Šolal se je sprva v Padovi in Firencah, morda pa tudi v Benetkah. Njegov učitelj je domnevno bil znameniti Giovanni da Ravenna (1343-1408), potujoči profesor, ki je imel tesne stike z velikima italijanskima pisateljema Petrarco in Boccacciom.

V Firencah je leta 1386 Vergerij spoznal Salutatiija, ta ga je uvedel v najpomembnejši literarni krožek tistega časa, t.i. "Paradiso degli Alberti". Prav v tem krožku je italijanski humanist Leonardo Bruni prebral svoj dialog *Dialogus ad Petrum Histrum*, ki ga je, kot je razvidno že iz naslova, v celoti posvetil "Istranu Petru" oz. našemu Vergeriju. Prav to delo pa je eno izmed najznačilnejših del celotnega literarnega humanizma, gotovo manifest.

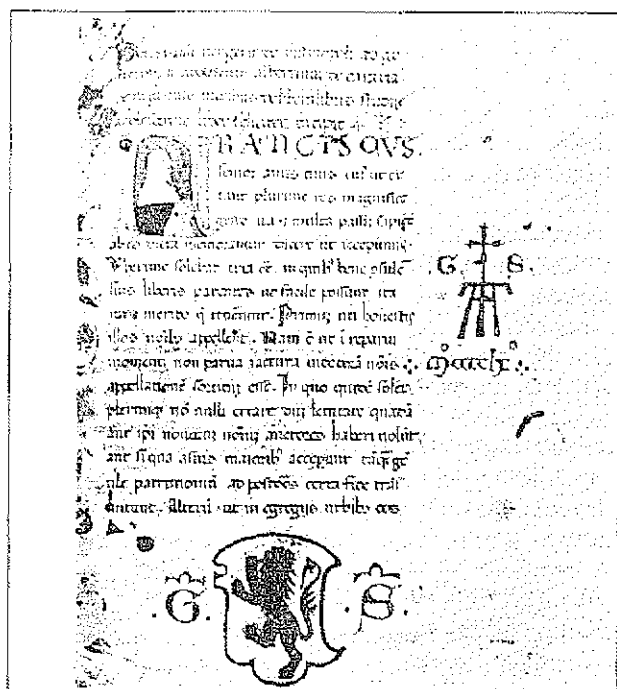
Prav tako v Firencah je Vergerij spoznal tudi znamenitega Francesca Zabarella (1360-1417), literata, kanonista in pozneje kardinala, s katerim je navezal tesno in iskreno prijateljstvo in z njim delil življenjsko usodo. Zabarella in Vergerij sta veliko romala po največjih italijanskih in evropskih središčih, kar je zelo otežilo delo njunih poznejših biografov. Še večjo zmešnjavo pa so povzročila številna večdnevna dokumentirana potovanja in večmesečni nedokumentirani postanki v drugih mestih, tako da je gotovo nemogoče z natančnostjo slediti Vergerijevim postajam v življenju.

V Firencah naj bi torej Vergerij ostal tri leta, potem pa naj bi se nastanil v Padovi, kot učitelj in dvorni svetovalec Francesca Carrare ml.

V Padovi je v letih 1393-1403 poučeval dialektiko na tamkajšnji Univerzi, dobil pa je tudi častno državljanstvo tega mesta. V to obdobje spada tudi eno od tistih krajsih, zgoraj omenjenih potovanj v druga mesta. Začasno se je torej vrnil v Firence poslušat slavnega Bizantinca Emanuela Crisolora, enega izmed prvih zahodnih učenjakov, ki so poznali grščino. Vergerij priložnosti ni zamudil, zelo hitro je postal Crisolorov najboljši učenec in prijatelj (saj je svojemu profesorju napisal celo epitaf). Vergerijevo bivanje v Padovi je prekinila vojna med družino Carrara in Benetkami (1405). Ker pa je bil Vergerij močno navezan na družino Carrara, je po njenem vojaškem porazu moral poiskati varnejše okolje. Sprva naj bi se za dve leti nastanil kar v Benetkah (!), vendar pa ta informacija ni povsem zanesljiva. Povsem gotovo pa je Vergerijevo bivanje v Rimu od leta 1406.

V Večnem mestu je Vergerij služil dvema papežema, in sicer Inocenciju VII. in Gregoriju XII., ter se v obdobju velikih cerkvenih sprememb še posebno izkazal.

Obdobje med letoma 1378 in 1417 je v zgodovini znano kot obdobje *razkola zahodne cerkve*, tedaj sta namreč v cerkvi vladala dva papeža, nekaj časa celo trije. Neljub spor, ki se je začel še v 14. stoletju, ko so papeži prestavili svojo prestolnico iz Rima v Avignon (1305 do 1377), so rešili na velikem koncil, ki ga je cesar Sigismund sklical v Konstanci (1414-1418).

Domneveni profil Petra Pavla Vergerija st. na prvi strani "Codice Marciano Latino", ki vsebuje njegovo delo "De ingenius moribus ..."

In kako se je v vsej zadevi znašel Vergerij? Povedali smo že, da ga je na papeški dvor povabil papež Inocencij VII., saj je le-ta nameraval povrniti sijaj tamkajšnji Univerzi in je zato v Rim vabil največje učenjake in literate svojega časa. Ob smrti papeža Inocencija (6. novembra 1406) se je Vergerij zavzel za ponovno enotnost rimske cerkve, spomnimo se, da so to leta razkola, za kar je tudi napisal poseben govor, ki ga je prebral kardinalom, ko so le-ti volili novega papeža: *Pro reintegranda uniendaque ecclesia ad romanos cardinales tempore schismatis in consistorio habita*. 2. decembra istega leta so rimski kardinali izvolili za papeža Benečana Angela Cornera, ki je papeževal z imenom Gregorij XII., njegovemu spremstvu pa se je pridružil tudi Vergerij. Tako sta v tem obdobju hkrati papeževala Gregorij XII. in avignonski papež Benedikt XIII. Zadevo so želeli popraviti na koncilu v Pizi (1409), kjer so kardinali poskušali razrešiti oba stara papeža in so izvolili za novega Aleksandra V.; papeži so bili tako trije, zmešnjava je bila popolna. Končno je leta 1414 cesar Sigismund sklical koncil v Konstanci, kjer so, po štirih letih pogajanj in usklajevanj, za edinega papeža izvolili Martina V.

Vergerij je služil papežu Gregoriju XII. Sledil mu je v Rimini, od koder naj bi se v letih 1411 in 1412 vrnil v rojstni Koper. Leta 1414, kot poroča koprski škof in zgodovinar Paolo Naldini, je bil Vergerij kanonik v

Ravenni, to pa je hkrati tudi edino pričevanje o Vergeriju kot duhovniku (drugi neposredni dokaz je lahko dejstvo, da se ni nikoli poročil, in izjemno pravoverstvo njegovih del).

Nato se je Vergerij na kratko znova zadrževal v Padovi in Bologni ter se končno v spremstvu kardinala Zabarelle napotil v Konstanco, kjer je bil eden izmed štirih duhovnikov, ki jim je bilo poverjeno štetje glasov. V Konstanci je leta 1417, po kratki bolezni kardinal Zabarella umrl. Koprskemu prijatelju je zapustil svoje največje bogastvo, velik del dragocene knjižne zbirke, Vergerij pa je prijatelja pokopal z največjimi svečanostmi v njegovi rojstni Padovi. Vergerij se je nato vrnil v Konstanco, kamor ga je povabil cesar Sigismund osebno. Pri njem je preživel svoja zadnja leta in na Ogrskem, najverjetneje v nekem samostanu v okolici Budimpešte, 8. julija 1444 tudi umrl.

PAULUS je prvo Vergerijevo delo pedagoškega pomena. Gre za komedijo, ki jo je napisal okrog leta 1390. Paulus je tudi ena izmed prvih gledaliških del italijanskega humanizma.

DE INGENUIS MORIBUS ET LIBERALIBUS STUDIIS je Vergerijevo največje delo. Je prvo sistematično delo na temo vzgoje in izobraževanja celotnega italijanskega humanizma.

VIRI

Študij Vergerijevega življenja in dela otežuje dejstvo, da je veliko njegovih del še vedno v obliki rokopisov, izdana dela pa so bila že zdavnaj razprodana in so težko dosegljiva. V nadaljevanju bomo na kratko omenili le nekatere vire, ki bodo lahko v pomoč bodočim raziskovalcem.

Komedija Paulus je bila dolga leta neizdana in neobjavljena, danes jo je najlažje prebrati v izdaji, ki sta jo uredila Vito Pandolfi in Ermina Artese v: Teatro goliardico dell'Umanesimo, Milano, 1965, Sergio Cella pa v: Atti e Memorie della Societa' Istriana di Archeologia e Storia Patria, 1966; ter A. Perosa, Per una nuova edizione del "Paulus" del Vergerio v: L'Umanesimo in Istria, Firenze, 1983.

De ingenuis moribus je bil prvič izdan v Milanu leta 1474 (potem ko je že dolga leta krožil v rokopisni obliki, kodeksa Ambrosiano in Vaticano ter devet kodeksov, ki jih hrani knjižnica Marciana v Benetkah), danes pa ga je najlažje zaslediti v izdaji, ki jo je uredil Carlo Miani v "Atti e Memorie della Societa' Istriana di Archeologia e Storia Patria" 1972-73.

Ostala izdana dela je najbolje uredil in izdal še Ludovico Antonio Muratori v: *Rerum Italicarum Scriptores*, T. XVI, Mediolani 1730, in žal je še danes ta zbirka skoraj edini vir Vergerijevih del. V njej lahko najdemo naslednja Vergerijeva dela:

De Gestis Principum Carrarensium;

De degnissimo funebri apparatu in exequiis clarissimi omnium principis Francisci senioris de Carraria Patavii principis die XXI novemb. anno MCCCXCIII;

Oratio ad Franciscum juniorem de Carraria Paduae principem pro communitate patavina;

Invettiva contro Carlo Malatesta signor di Rimini, per aver fatto gittare a terra la statua di Virgilio, che stava nella piazza di Mantova;

De Urbe Justinopoli;

Carmina;

Epistolae; pisma, Muratori jih je objavil deset, med njimi pa je tudi tista že omenjena, ki je bila napisana ob smrti Zabarelle.

Vergerijeva ostala izdana dela:

Francisci Petrarchae vita; izdal jo je škof Tommasini v: Petrarca redivivo (str.175 ed. pat. II. typ. Frambot 1650);

Opuscula de Divo Hieronimo; izdal Domenico Mauro Salmaso v Padovi leta 1767

M. Fabii Quintiliani institutionum oratoriarum libri XII in commentarios redacti Petro Paulo Vergerio auctore. Ex biblioteca Joan. Tillii, episcopi Briocensis. Parisii MDLIII.

Vergerijeva druga neizdana ali pa celo izgubljena dela (povzeto po: Pietro Stancovich, Biografia degli uomini distinti dell'Istria, Trieste 1829):

Arriano dei fatti di Alessandro;

Istoria dei principi di Mantova;

Istoria di Venezia;

Annotationes in librum de Gestis Carrarensium;

Apologia pro Carrarensibus contra Albertinum Musatum;

De statu veteris, et inclitae urbis Romae;

Sermo de religione et castitate;

De differentia amici, et assentatoris;

In foeneratores facetissima exprobatio;

Allegabilia dicta ex Timeo Platonis;

De arte metrica;

Orazione funebre fatta ad Ottoniello Discalcio;

Pro reintegranda uniendaque ecclesia ad R. R. cardinales, oratio tempore schismatis in concistorio habita.

Vergerijevi najstarejši življenjepisi (povzeto po: Carlo Combi, Saggio di bibliografia istriana, Venezia 1864):

Biographia Petri Pauli Vergerii Senioris, Ioachim Vadiani; ob koncu dela; De ingenuis moribus, opus P. P. Vergerii, Viennae Pannoniae 1511.

Epistola ad Petrum Paulum Vergerium, Iohannis Fabri, Viennae 1535

De ingeniis Istriae, Jo. Baptistae Goinei, Venetiis 1540

Elogia virorum literis illustris quotquot vel nostra vel avorum memoria vixere, Pauli Jovii, Basileiae 1577

LITERATURA

Tiraboschi: Storia della letteratura italiana, Modena 1776

Combi Carlo: Un discorso inedito di Pier Paolo Vergerio il Seniore da Capodistria, v: Archivio storico per Trieste 1822

Schweminski: P. P. Vergerius und M. Vegius. Ein Beitrag z. Gesch. der Padagogik, Posen 1858.

Babuder, Giacomo: Pietro Paolo Vergerio il Seniore da Capodistria, v: Atti dell'I. R. Ginnasio Superiore di Capodistria, Capodistria 1866.

Bernardi, Jacopo: P. P. Vergerio il Vecchio, izvleček iz: Rivista Universale, fasc. 156, Firenze 1875.

Combi, Carlo: Di Pierpaolo Vergerio il seniore da Capodistria e del suo epistolario, Venezia 1880.

Novati: Epistolario di Coluccio Salutati, Roma 1896.

Patrono, Carlo Maria: Noterella biografica Vergeriana (A proposito di un codice Petrarcesco) v: Pagine Istriane III. 1905

Zilioffo, Baccio: Nuove testimonianze per la vita di P. P. Vergerio il Vecchio, Trieste 1906 (vsebuje Vergerijev testament)

Cessi, R.: Un'avventura di Pietro Paolo Vergerio Seniore, v: Giornale di st. della lett. ital. Anno XXVII, vol. LIX 1909.

Zanutto, L.: P. P. Vergerio e le sue aspirazioni al Decanato Cividalese, v: Nuovo Archivio Veneto, Nuova serie XXI 1911.

Zilioffo, B.: La cultura letteraria di Trieste e dell'Istria, Trieste 1913.

Zonta, G.: Francesco Zabarella, Padova 1915.

Smith, Leonardo: Note cronologiche vergeriane, Venezia 1926-1928.

Smith, Leonardo: Epistolario di Pierpaolo Vergerio, Roma 1934.

Garin, Eugenio: L'umanesimo italiano, Bari 1958.

Semi, Francesco: La pedagogia dell'Umanesimo, Milano 1971.

Robey, David: P. P. Vergerius The Elder: Republicanism and civic values in the word of an Early Humanist, v: Past & Present 1973.

Robey, David - J. Law: The venetian wyth and the "De republica veneta of P. P. Vergerio" Rinascimento, XXV, 1975.

Robey, David: Aspetti dell'Umanesimo vergeriano, v: L'Umanesimo in Istria, Firenze 1983.

Semi, Francesco: Pier Paolo Vergerio il Vecchio, v: F. Semi "Uomini e tempi, Istria e Fiume" str. 99-107, 1991.

Robey, David: Il Vergerio e l'Umanesimo in Istria, v: F. Semi "Uomini e tempi, Istria e Fiume" str. 108-115, 1991.

<p>UDC 327.39(4):341.232 323.13:327.39</p> <p>Milan BUFON, MA, Slovenian Research Institute, 34133 Trieste, Via Carducci 8, Italy</p> <p>Of Regionalism and Nationalism</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 4, 1994, pp. 5-16</p> <p>The article tries to answer some of the questions, of basic importance for the understanding of the contemporary phenomenon regionalism. What are the differences between nationalism and regionalism? What are the social and economic causes of both? What is the relationship between regions and the state? What is the role of local communities in these? What are their demands and expectations? What possible scenarios are these processes opening?</p>	<p>UDC 003.349(497.13 Istra) 094"1561"</p> <p>Alojz JEMBRICH, PhD, Professor at the Philosophical Faculty, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, Slovenia</p> <p>The Experimental Small Catechism by Stipan Konzul in Glagolitsa Types</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 5, 1994, pp. 35-46</p> <p>Until today the complete title of the 1561 small Catechism, edited by Stipan Konzul, has not been mentioned anywhere in the bibliography of Croatian books printed in the Glagolitsa types in Urach/Tübingen. The article is actually about the Catechism for which Pavao Skalić wrote the German foreword neither Pier Paolo Vergerio and later Ivan Ungnad were satisfied with. Here the text of a fragment of the small experimental Glagolitsa Catechism found in 1991 is published.</p>
<p>UDC 801.311:902/904(497.13 Istra)</p> <p>Robert MATIJAŠIĆ, Dsc, The Archaeological Museum of Istria, 52000 Pula, M. Balote 3, Croatia</p> <p>The Toponomastics and Archaeology of Istria</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 5, 1994, pp. 17-28</p> <p>Numerous coincidental similarities between the preserved toponyms and the remnants of roman rural architecture cannot be attributed to pure chance only, although nowadays it is quite impossible to prove any connection between these two historical sources with certainty. In Istria there are about a hundred toponyms, which are derived from Roman family names (the names ending in -an, -ana), in some places even remnants of Roman rural architecture (country villas) have been preserved. These are: Arano, Barbolan, Monte Dolzan, Fasana, Furnian, Gaiano, Callesano, Cusan, Levan, Magran, Siana, Turtian (also Furlan or Tortigliano), Valenzan, Vintian, Vicuran. In some places Roman epigraphs and tombs are known, which beyond any doubt prove the existence of former country settlements of this sort: Floran, Foiban, Guran, Cavrano, Lisignano, Sissano, Marzana, Panturan, Antignana, Tuian, Orcevano.</p>	<p>UDC 726.5(497.12-15 Fijeroga)</p> <p>Timotej KNIFIC, PhD, The National Museum of Slovenia, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, Slovenia</p> <p>St. Stephen's Church in Fijeroga near Pomjan in the Slovenian Istria</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 5, 1994, pp. 47-64</p> <p>In the article the ruins of the single nave church with an inscribed aisle and the grave with an added oval flint stone in Fijeroga near Pomjan in Slovenian Istria are described and defined. The finding place was partly researched in 1986. According to oral tradition and to written sources the church was dedicated to the first martyr, St. Stephen. It was classified as belonging to the "Istrian group" of sacral architecture and was built in congruent proportions of small whole numbers and the proportions on the basis of the roots of the numbers 2 and 3. Approximately the building of the church and the grave were dated into the time between the 12 and the 14th century. Historically this was the era of younger Slovenian colonization, which at that time was spreading among the older group villages on the plains between the rivers Ržana and Dragonja.</p>
<p>UDC 003.349 (497.12-15 Boršt)</p> <p>Brigitta MADER, PhD, Via Cordaroli 26, Trieste, Italy</p> <p>The Glagolitsa Inscriptions in the Succursal Church of St. Rok in Boršt in the Community of Koper, Slovenia</p> <p>New Witnesses of Glagolitic Writing in Istria</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 5, 1994, pp. 29-34</p> <p>The author discusses the three Glagolitsa scratching inscriptions (from the years 1573, 1631, 1766), which have recently been discovered in the succursal Church of St. Rok in Boršt. By the time of their origin, place and language (Croatian, čakavski-ikavski dialect) the inscriptions agree perfectly with the heritage of Glagolitic writing in Istria (cf the map), which has been well documented by means of epigraphs and manuscripts. The graffiti presented here are not only connected with the historically often documented shortage on Glagolitic priests in the former diocese of Koper and with the activity of the Franciscan Monastery of St. Gregur in Koper, whose monks were closely linked to Glagolism, but also to the plagues in Istria.</p>	<p>UDC 902/904(497.12 Piran) 739.5.032:246 246:739.5.032</p> <p>Darko KNEZ, curator, National Museum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, Slovenia</p> <p>Relics from St. George's Church in Piran</p> <p><i>Annales</i>, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions, 5, 1994, pp. 65-72</p> <p>In the treatise 22 relics are presented chronologically, which among other things were found in the sepulchre of St. George's Church in Piran during the archaeological excavations in 1992. Religious relics have been dated into the period between the second half of the 17th century and the end of the 18th century. They were cleaned, conserved, documented and treated scientifically in the National Museum in Ljubljana.</p>

<p>UDK 094"1561"</p> <p>Prof. Dr. Alojz JEMBRIH, Philosophische Fakultät der Universität in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, Slowenien</p> <p>Der gefundene kleine glagolitische Probekathecismus von Konzul aus 1561</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 35-46</p> <p>In der Bibliographie der in Urach/Tübingen gedruckten kroatischen glagolitischen Bücher ist bisher der ganze Titel des von Stipan Konzul adaptierten kleinen glagolitischen Probekathecismus aus 1561 auf keiner Stelle erwähnt worden. Die Rede ist eigentlich vom Kathecismus, am welchen unter anderen auch Pavao Skafic mitarbeitete, er schrieb eine Vorrede auf Deutsch, mit welcher aber weder Pier Paolo Vergerio noch später Johann Ungnad zufrieden waren. Hier wird das in 1991 gefundene Fragment des glagolitischen kleinen Probekathecismus veröffentlicht.</p>	<p>UDK 327.39(4):341.232 323.13:327.39</p> <p>Mag. Milan BUFON, Slowenisches Forschungsinstitut, 34133 Trieste, Via Carducci 8, Italien</p> <p>Regionalismus und Nationalismus</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 9-16</p> <p>Der Artikel versucht auf einige für das Verstehen der heutigen Erscheinung vom Regionalismus wesentliche Fragen zu antworten. Worin unterscheiden sich Nationalismus und Regionalismus? Was sind die sozialen und wirtschaftlichen Anlässe der beiden Erscheinungen? In welchen Beziehungen zueinander stehen die Regionen und der Staat? Welche Rolle spielen dabei die lokalen Gemeinschaften? Welche sind ihre Forderungen und Erwartungen? Welche mögliche Szenarien werden durch diese Prozesse geöffnet?</p>
<p>UDK 726.5(497.12-15 Fijeroga)</p> <p>Dr. Timotej KNIFIC, Slowenisches Nationalmuseum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, Slowenien</p> <p>Sankt Stephans Kirche in Fijeroga bei Pomjan im slowenischen Istrien</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 47-64</p> <p>Im Beitrag werden die Ruinen der einschiffigen Kirche mit eingeschriebener Apsis und der Grab mit zugegebenem ovalem Flintstein aus Fijeroga bei Pomjan im slowenischen Istrien bestimmt und beschrieben. Der Fundort wurde teilweise im Jahre 1986 durchsucht. Nach Überlieferung und schriftlichen Quellen wurde die Kirche dem Heiligen Stephan, dem ersten Märtyrer, geweiht. Sie wird in die "istrische Gruppe" der sakralen Architektur eingeordnet und war in deckungsgleichen Verhältnissen der kleinen ganzen Zahlen und in aus Quadratwurzeln der Zahlen 2 und 3 stammenden Verhältnissen gebaut. Grob wurden der Bau der Kirche und die Begrabung in die Zeit zwischen 12. und 14. Jh. datiert. Historisch war das die Epoche der jüngeren slowenischen Kolonisation, die sich in der Zeit zwischen ältere Gruppendörfer auf den Höhen zwischen Rižana und Dragonja verbreitete.</p>	<p>UDK 801.311:902/904(497.13 Istra)</p> <p>Dr. Robert MATIJAŠIĆ, Archäologisches Museum von Istrien, 52000 Pula, M. Balote 3, Kroatien</p> <p>Toponomastik und Archäologie von Istrien</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 17-28</p> <p>Die vielen gelegentlichen Ähnlichkeiten zwischen den bewahrten Ortsnamen und den Resten der ländlichen Architektur können nicht nur dem Zufall zugeschrieben werden, obwohl heutzutage unmöglich ist die Verbindung zwischen den zwei Quellen der historischen Angaben ganz sicher zu beweisen. In Istrien gibt es etwa hundert aus alten römischen Familiennamen stammende Ortsnamen (die Namen auf -an, -ana), hier und da sind sogar auch Reste der römischen ländlichen Architektur (ländliche Villen) anwesend. Dies sind: Arano, Barbolan, Monte Dolzan, Fasana, Fumilan, Gaiano, Gallesano, Guson, Levan, Magran, Stana, Turtian (oder Furtian bzw. Tortigliano), Valenzan, Vintian, Vicuran. Auf einigen Stellen römische Epigraphie und Gräber sind bekannt, die den Bestand ehemaliger ländlicher Siedlungen solcher Art zweifellos beweisen: Fioran, Foiban, Guran, Cavrano, Lisignano, Sissano, Marzana, Panturan, Antignana, Tujan, Orcevano.</p>
<p>UDK 902/904(497.12 Piran)</p> <p>739.5.032:246 246:739.5.032</p> <p>Darko KNEZ, Kustos, Nationalmuseum, 61000 Ljubljana, Prešernova 20, Slowenien</p> <p>Religiöse Gedenkmünzen aus St. Georgs Kirche in Piran</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 65-72</p> <p>In der Abhandlung sind chronologisch 22 Gedenkmünzen geschildert, die in 1992 unter anderen Sachen während der archäologischen Ausgrabungen in der Grabkammer der St. Georgs Kirche in Piran entdeckt wurden. Religiöse Gedenkmünzen sind in die Zeit von der zweiten Hälfte des 17. bis zum Ende des 18. Jh. datiert worden. Sie wurden im Nationalmuseum in Ljubljana gereinigt, konserviert, dokumentiert und fachlich bearbeitet.</p>	<p>UDK 003.349 (497.12-15 Boršt)</p> <p>Dr. Brigitta MADER, Via Cordaroli 26, Triest, Italien</p> <p>Glagolische Inschriften in der Nebenkirche von St. Rok in Boršt, Gemeinde Koper, Slowenien</p> <p>Neue Zeugen des glagolitischen Schrifttums in Istrien</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 29-34</p> <p>Die Autorin bearbeitet drei jüngst im Kirchlein Sveti Rok in Boršt freigelegte glagolitische Kritzelschriften aus den Jahren 1573, 1631, 1766, die sich zeitlich, räumlich wie sprachlich (kroatisch, cakavisch-ikawisch) in das durch die epigraphische und handschriftliche Hinterlassenschaft gut dokumentierte Verbreitungsgebiet des glagolitischen Schrifttums in Nordwest Istrien (Karte) fügen. Die vorliegenden Graffiti können nicht nur mit dem in historischen Quellen oftmals bezeugten Mangel an glagolitischen Geistlichen in der damaligen Diözese Koper, dem Franziskanerkloster Sveti Grgur in Koper, dessen Angehörige mit der Tradition des Glagolismus eng verbunden waren, sondern auch mit den damaligen Pestepidemien in Istrien in Zusammenhang gebracht werden.</p>

<p>UDC 091.3(497.12 Koper)"14"</p> <p>Ivan MARKOVIĆ, BA, Ginnasio Gian Rinaldo Carli, 66000 Koper, Gimnazijski trg 7, Slovenia</p> <p>Nazarius of Koper and the Miniatures of an Antiphony in the Treasury of the Cathedral in Koper</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 73-92</p> <p>The authors who have written about the miniatures in the choral-antiphony of the cathedral in Koper, containing the signature <i>Opus Nacarii de Iustinopoli</i> have indicated they belong to the style of the finest Italian Gothic. Especially marked was the influence of Pisanello and Iacobello del Fiore, they were approximately dated into the time before 1432. The present work points out the relationship with the great Lombard artists of the 15th century Bonifacio and Benedetto Bembo. The proposed dating is the decade 1455 to 1465. The author also believes that Nazarius was not only the miniaturist but also the illuminator of the manuscript.</p>	<p>UDC 929 Dal Zotto A.</p> <p>Duška ŽITKO, curator, The Sergej Mašera Maritime Museum, 66330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3, Slovenia</p> <p>The Venetian Sculptor Antonio Dal Zotto - Author of Tartini's Monument in Piran</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 107-116</p> <p>We have had only a vague knowledge about the personality and the work of Venetian sculptor and professor in the Academy of Arts in Venice Antonio Dal Zotto in Slovenia. On our land there is only one of his works, namely the statue of the composer and violin virtuoso from Piran Giuseppe Tartini. The statue of Giuseppe Tartini in Piran is not only one of the best monuments of late historicism in our country, but also one of the most successful creations by the sculptor Antonio Dal Zotto. The treatise is dedicated to the unveiling of Giuseppe Tartini's statue in Piran in 1896 and to Dal Zotto's creative life ranging from his work in the studio to teaching in the Academy, in Venetian School of Fine Arts and other activities.</p>
<p>UDC 726.591(497.13 Istra) 76:929 Serlio 5.</p> <p>Nina KUDIŠ, MA, Assistant Researcher, Pedagogical Faculty of the University in Rijeka, 51000 Rijeka, I.Brusića 1, Croatia</p> <p>Tutte le opere d'architettura et prospetiva di Sebastiano Serlio (1619) and the Process of Manufacturing Wooden Altars in Istria</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 93-102</p> <p>After a short glance at the role of graphic sketches in the painting from 15th to 18th century, the author explains their importance for manufacturing carved wooden altars of Venetian origin and of those which were made in Istria under the influence of Venice. Serlio's treatise on architecture provides a whole series of concrete examples which were obviously used as models for individual types or concrete altars. In the same treatise, however, also patterns for their ornamental decoration can be found.</p>	<p>UDC 719:940.37.4(497.12-15)</p> <p>Danijana FORTUNAT ČERNILOGAR, historian, The Regional Institute for the Protection of Natural and Cultural Heritage, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, Slovenia</p> <p>Care over the Cultural Heritage and its Protection during World War I. - the Relation of Italians towards Cultural Heritage</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 135-148</p> <p>The article discusses the relation of different nations towards cultural heritage during armed conflicts in general, after this it goes over to the discussion of the relation of Italians towards cultural heritage, which also includes the Slovenian heritage on the so called Isonzo front and in the rear of it.</p>
<p>UDC 929 Cignaroli G. 74:726(497.13 Buje)</p> <p>Radoslav TOMIĆ, PhD, The Regional Institute for the Protection Cultural Monuments, 58000 Split, Poljudsko šetalište 15, Croatia</p> <p>Gianbettino Cignaroli at Buje</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 103-106</p> <p>In the text two paintings from the parish church at Buje, representing St. Servul and St. Sebastian, are published. Both have been attributed to the painter Gianbettino Cignaroli (1706-1770). His role in the history of Venetian painting of the 18th century is discussed. Simultaneously the article is also concerned with the marble statues of the same two saints, made for the church of Buje by the sculptor Giovanni Marchioni in 1735.</p>	<p>UDC 728:930.65(497.12 Kras) 711.473(497.12 Kras)</p> <p>Ijuba LAH, MA, architect, Faculty of Architecture - School of Architecture of the University in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, Slovenia</p> <p>The Potentials of Planned Restoration of Architectural Heritage in the Country and the Problems of Starting It</p> <p>The Example of the Karst Region</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 149-158</p> <p>A number of cases of inadequate attitude towards architectural heritage of the country is calling for coordinated action. In order to prove the necessity of organized renewal of the country some "measurable" reasons have been added to the "immeasurable" ones. As sample examples to prove this, some settlements in Karst region have been chosen. The success of starting an organized renewal depends greatly on the coordination and adoption of the factors of society, on its directional mechanisms, the organization of administration and science, and on the process of carrying out the development programmes. Three current groups of questions, relevant for the area mentioned here, are discussed in the conclusion of the article.</p>

<p>UDK 929 Dal Zotto A.</p> <p>Duška ŽITKO, Kustodin, Seemuseum "Sergej Mašera", 66330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3, Slowenien</p> <p>Der venezianische Bildhauer Antonio Dal Zotto - Autor Tartinis Denkmals in Piran</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 107-116</p> <p>Die Persönlichkeit und das Werk des venedischen Bildhauers und langjährigen Professors an der Akademie der schönen Künste zu Venedig Antonio Dal Zotto in Slowenien ist lange nur flüchtig geblieben. Auf unserem Boden befindet sich nur eines seiner bildhauerischen Werke, nämlich das Denkmal des Piraner Komponisten und Geigenvirtuosen Giuseppe Tartini. Das Denkmal Giuseppe Tartinis in Piran ist nicht nur eines der besten spät-historischen öffentlichen Monumente in unserem Land, sondern eine der am besten gelungenen bildhauerischen Schöpfungen des Bildhauers Antonio Dal Zotto. Die Abhandlung ist der Enthüllung Giuseppe Tartinis Denkmals in Piran 1896 und dem schöpferischen Leben Dal Zottos zwischen Arbeit im Atelier, Unterricht an der Akademie und an der venedischen Gestaltungsschule und vielen anderen Tätigkeiten gewidmet.</p>	<p>UDK 091.3(497.12 Koper)¹⁴</p> <p>Prof. Ivan MARKOVIČ, Gymnasium Gianrinaldo Carli, 66000 Koper, Gimnazijski trg 7, Slowenien</p> <p>Nazario von Koper und die Miniaturen eines Antiphonars in der Schatzkammer des Doms von Koper</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 73-92</p> <p>Die Autoren, die von Miniaturen des die Unterschrift Opus <i>Nacarii de Iustinopoli</i> tragenden Choral-Antiphonars schrieben, weisen auf ihre Zugehörigkeit dem Stil der italienischen Gothik der höchsten Qualität hin. Besonders bezeichnet wurde der Einfluß von Pisanello und Iacobelli del Fiore. Datierung wurde als etwa vor 1432 festgestellt. Im vorliegenden Werk wird Verwandtschaft mit zwei großen lombardschen Künstlern des 15. Jahrhunderts, Bonifacio und Benedetto Bembo gespürt. Vorgesprochen wird die Datierung zwischen 1455 und 1465. Der Autor des Essays glaubt auch, daß Nazarius von Koper nicht nur der Miniator sondern auch Illuminator des Manuskripts war.</p>
<p>UDK 719:940.3/4(497.12-15)</p> <p>Damjana FORTUNAT ČERNILOGAR, Regionalinstitut für den Schutz der Natur- und Kulturerbschaft, 65000 Nova Gorica, Delpinova 16, Slowenien</p> <p>Sorge für Kulturerbschaft und ihren Schutz während des ersten Weltkrieges - Einstellung der Italiener zu Kulturdenkmälern</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 135-148</p> <p>Der Beitrag behandelt zuerst die Einstellung verschiedener Völker zu Kulturerbschaft während bewaffneter Zusammenstöße im ganzen, dann geht er vor allem auf Behandlung der italienischen Einstellung zu Kulturerbschaft, damit natürlich auch zu slowenischen Denkmälern an der sogenannten Isonzo-Front und in ihrem Hinterland.</p>	<p>UDK 726.591(497.13 Istra) 76:929 Serlio 5.</p> <p>Mag. Nina KUDIŠ, Pädagogische Fakultät der Universität in Rijeka, 51000 Rijeka, J. Brusića 1, Kroatien</p> <p>Tutte le opere d'architettura et prospetiva di Sebastiano Serlio (1619) und Praxis der Herstellung holzerner Altäre in Istrien</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 93-102</p> <p>Nach einem kürzeren Blick auf die Rolle graphischer Vorlagen in der Malerei vom 15. bis 18. Jh., erklärt die Autorin auch ihre Bedeutung für Herstellung holzerner geschnitzter Altäre venezianischer Herkunft und deren, die unter venezianischem Einfluß in Istrien entstanden sind. Serlios Traktat über Architektur bietet eine ganze Reihe konkreter Vorbilder, die offensichtlich als Modelle für einzelne Typen oder konkrete Altäre dienten. In demselben Traktat können auch Muster für ihre ornamentale Verzierung gefunden werden.</p>
<p>UDK 728:930.85(497.12 Kras) 711.473(497.12 Kras)</p> <p>Mag. Ljubo LAH, Dipl.-Ing. der Architektur, Fakultät für Architektur, Bauwesen und Geodesie - Schule für Architektur - Universität in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Zoisova 12, Slowenien</p> <p>Potentiale der planmäßigen Erneuerung baukünstlerischer Erbschaft auf dem Lande und die Schwierigkeiten ihrer Einführung (auf dem Beispiel von Karst)</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 149-158</p> <p>Mehrere Sorgen erregende Feststellungen der falschen Einstellung zur baukünstlerischen Erbschaft des Landes fordert koordinierte Maßnahmen. Für Beweisung der Nötigkeit organisierter Erneuerung des Landes wurden den bisher "unmeßbaren" Gründen auch noch einige "unmeßbare" beigefügt. Als Musterbeispiel für Beweisung wurden einige Siedlungen auf Karst auserwählt. Der Erfolg der Durchsetzung organisierter Erneuerung liegt in hohem Maße an Koordination und Anpassung der Gesellschaftsfaktoren, an richtunggebenden Mechanismen, an Organisation der Verwaltung und des Faches und an Verfahren der Leitung verschiedener Entwicklungsprogramme. Drei aktuelle Gefügen von Fragen, die die aufgeführten Bereiche betreffen, werden im Schluß des Artikels noch besonders behandelt.</p>	<p>UDK 929 Cignaroli G. 74:726(497.13 Buje)</p> <p>Dr. Radoslav TOMIČ, Regionalinstitut für den Schutz der Kulturdenkmäler, 58000 Split, Poljudsko šetalište 15, Kroatien</p> <p>Giambettino Cignaroli in Buje</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 103-106</p> <p>Im Text werden die Gemälde von St. Sebastian und St. Servul aus der Pfarrkirche in Buje dargestellt. Beide werden dem Maler Giambettino Cignaroli (1706-1770) zugeschrieben. Gesprochen wird über seine Rolle in der Geschichte der venezianischen Malerei des 18. Jahrhunderts. Gleichzeitig wird auch von den Marmorbildern derselben Heiligen gesprochen, die für die Kirche von Buje in 1735 vom Bildhauer Giovanni Marchiori gemacht wurden.</p>

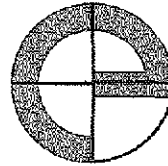
<p>UDC 620.1.08:726.54(497.12 Koper)</p> <p>Giancarlo MASELLI, PhD, Fernando MONTI, Tecno Futur Service, Modena, Italy</p> <p>A Report on Diagnostic Researches Carried out by Tecno Futur Service (TFS) in St. Mary's Cathedral in Koper, Slovenia</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 155-166</p> <p>The authors describe non-destructive procedures the company Tecno Futur Service carried out in the cathedral of Koper and in its baptistery. Georadar research of the ground and thermographic analysis of the walls showed a rather complex picture of the buildings caused by a series of interventions into their structures throughout 700 years, the materials used in the construction, which today are hidden under plaster or floor, and their physical condition (humidity, structure). The interpretation of the results partly agrees with the results of the historical analysis and of the archaeological researches in the cathedral.</p>	<p>UDC 949.712 Piran"1889/1892":314.6 314.6:712 Piran"1889/1892"</p> <p>France MIHELIČ, DSc, senior lecturer, Faculty of Electrotechnics and Computer Sciences, 61000 Ljubljana, Tržaška 25, Slovenia</p> <p>Jasna POCAJT, BA in sociological information science, Mediana, 61000 Ljubljana, Pražakova 8/IV, Slovenia</p> <p>Darja MIHELIČ, PhD, senior lecturer of the University in Ljubljana, scientific councillor, Slovenian Academy of Sciences and Arts, 61000 Ljubljana, Slovenia</p> <p>The Inhabitants of Piran a Hundred Years Ago</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 191-202</p> <p>The article is a statistical study of the data, registered for the period from 7th January 1889 to 8th December 1892 in the wedding forms preserved in the archives of the cathedral in Piran.</p>
<p>UDC 314.7(497.12 Piran)"14/17"</p> <p>Lovorka ČORALIĆ, assistant professor, The Institute for Croatian History, Philosophical Faculty in Zagreb, 41000 Zagreb, Krčka 1, Croatia</p> <p>The Presence and the Activities of Immigrants from Koper in Venice from the 15th to the 18th Centuries</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 167-178</p> <p>Using original materials from Venetian archives the author shows the process of immigration, the life and the activities of people, coming from Koper, in Venice from the 15th to the 18th centuries. Presented are their social structure, professions, places where they lived, and their everyday lives as seen through family and friendship relations. Also the forms of associations of artists and scientists from Koper in Venice are indicated, some court causes against immigrants from Koper, accused of Protestantism, are stated.</p>	<p>UDC 949.712/713 Istra "11/13":35.08 35.08:949.712/713 Istra "11/13"</p> <p>Peter ŠTIH, PhD, senior lecturer, Philosophical Faculty of the University in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Askerčeva 2, Slovenia</p> <p>The Institute of Vicecomes in the Administrative Structure of the County of Pazin in the Time of the Counts of Gorizia</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 203-208</p> <p>About vicecomes in Pazin there are only some scarce reports from the end of the 13th century. Until now he has been considered as a forerunner of the governor or as one holding the same position as the governor. On the basis of a different social status and the esteem, the bearers of the office of vicecomes on one hand and of the governors on the other hand had, and considering the parallel position of vicecomes in the administrative structure of Aquilean Patriarchate in Istria, the author concludes that vicecomes was merely a junior official in the administrative structure of the County of Pazin.</p>
<p>UDC 265.349(450.361)"16/19"</p> <p>Marta VERGINELLA, assistant professor, Department of sociology, Philosophical Faculty of the University in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Askerčeva 2, Slovenia</p> <p>From Folk Religiousness to the Beginnings of Secularization - the Breg Villages from 17th to the Beginning of 20th Century</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 179-190</p> <p>In the article religious life in the Breg villages between 17th and the beginning of 20th century are discussed. From various sources, both of church and testament origins, lively religious activities of the inhabitants of the Breg villages in posttridentine era and gradual abandoning of baroque forms of religious activities can be seen. Through the decay of the ancien régime and due to new forms of behaviour at the turn of 19th century the Breg clergy lost its central social and political role. In every-day life of the inhabitants of the Breg villages the presence of the transcendental got the characteristics of the supplementary and not indispensable.</p>	<p>UDC 949.713 Buzet "1894/1911":35.071 35.071:949.713 Buzet 1894/1911"</p> <p>Božo JAKOVLJEVIĆ, MA, A. Cerovca 1, Buzet, Croatia</p> <p>The Community of Buzet in the Minutes of the Meetings of the Community Council from 1894 to 1911</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 215-226</p> <p>In the minute-book of meetings of the Community Council kept in the Historical Archives in Pazin a record of the meetings of the Community Council in the years from 1894 to 1911 is preserved. The community of the town Buzet belonged to the district of Koper, among others it also included Slovenian tax communities Sočerga, Pregara, Movraž, and Rakitovec. The minute-book is a precious source for the history of Northern and North-Western part of Istria, and particularly for our knowledge about authorities and their power.</p>

<p>UDK 949.712 Piran"1889/1892":314.6 314.6:712 Piran"1889/1892"</p> <p>Dr. France MIHELIC, Dozent an der Fakultät für Elektrotechnik und Informatik, 61000 Ljubljana, Tržaška 25, Slowenien</p> <p>Jasna POCAJT, Dipl. Informatiker, Mediana, 61000 Ljubljana, Pražakova 8/IV, Slowenien</p> <p>Dr. Darja MIHELIC, außerordentlicher Professor der Universität in Ljubljana, Wissenschaftsrat der Slowenischen Akademie der Wissenschaften und der Kunst, 61000 Ljubljana, Slowenien</p> <p>Piraner Bevölkerung vor hundert Jahren</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 191-202</p> <p>Der Beitrag ist eine statistische Studie der Daten, die in im Piraner Kapitelfarchiv aufbewahrten Vermählungsformularen im Zeitabschnitt vom 7. Januar 1889 bis 8. Dezember 1892 vorgemerkt wurden.</p>	<p>UDK 620.1.08:726.54(497.12 Koper)</p> <p>Dr. Giancarlo MASELLI, Fernando MONTI, Tecno Futur Service, Modena, Italien</p> <p>Bericht über vom Tecno Futur Service (TFS) ausgeführte diagnostische Untersuchungen im Dom der Heiligen Maria in Koper, Slowenien</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 159-166</p> <p>Die Autoren beschreiben die nicht destruktiven Verfahren, die die Firma Tecno Futur Service im Jahre 1994 im Dom von Koper und im Baptisterium ausgeführt hat. Die Untersuchung des Bodens mit Georadar und thermographische Analyse der Wände ergab, wegen einer ganzen Reihe von Eingriffe in den 700 Jahren, ein ziemlich kompliziertes Bild der Gebäude. Erkennbar sind die heute unter dem Maueranwurf und unter dem Fußboden versteckten verwendeten Materialien und deren Zustand (Feuchtigkeit, Struktur). Die Interpretation der Ergebnisse stimmt teilweise mit den Ergebnissen der historischen Analyse und der archäologischen Eingriffe im Dom überein.</p>
<p>UDK 949.712/713 Istra "11/13":35.08 35.08:949.712/713 Istra "11/13"</p> <p>Dr. Peter ŠTIH, Dozent, Philosophische Fakultät der Universität in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Aškerceva 2, Slowenien</p> <p>Die Institution des Vicedomes im Verwaltungsgefüge der Grafschaft Mittenburg in der Zeit der Grafen von Görz</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 203-208</p> <p>Vom <i>vicedomes</i> in Mittenburg gibt es nur ein paar karge Berichte aus dem letzten Viertel des 13. Jahrhunderts. Bisher glaubte man, daß er ein Vorläufer des Hauptmanns oder dasselbe wie der Hauptmann war. Auf Grund der verschiedenen Stellung in der Gesellschaft, des Ansehens, die die Träger des Amtes von <i>vicedomes</i> auf einer und des Hauptamans auf der anderen Hand genoßen und Parallelen mit der Stellung des <i>vicedomes</i> im Verwaltungsgefüge des Patriarchats von Aquileia in Istrien beachtend, stellt der Autor jedoch fest, daß <i>vicedomes</i> im Verwaltungsgefüge der Grafschaft Mittenburg nur ein niedrigerer Beamter war.</p>	<p>UDK 314.7(497.12 Piran)"14/17"</p> <p>Lovorka ČORALIĆ, Assistent, Philosophische Fakultät in Zagreb, 41000 Zagreb, Krčića 1, Kroatien</p> <p>Die Anwesenheit und Tätigkeit der Einwanderer aus Koper in Venedig vom 15. bis 18. Jahrhundert</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 167-178</p> <p>Auf der Grundlage der Materialien aus den venedischen Archiven stellt die Autorin den Lauf der Einwanderung, das Leben und die Tätigkeit der Koperer in Venedig vom 15. bis 18. Jahrhundert dar. Geschildert sind ihre Gesellschaftsstruktur, Berufe, Wohnorte, und der durch Familien- und Freundschaftsbeziehungen beobachtete Ailtag. Angedeutet werden auch die Formen der Bündnisse der Künstler und der Wissenschaftler aus Koper in Venedig, angeführt sind aber auch einige Gerichtsprozesse gegen des Protestantismus verdächtigten Koperer.</p>
<p>UDK 949.713 Buzet "1894/1911":35.071 35.071:949.713 Buzet 1894/1911"</p> <p>Mag. Božo JAKOVLJEVIĆ, Buzet, A. Cerovca 1, Kroatien</p> <p>Gemeinde Buzet in Protokollen der Sitzungen des Gemeinderates von 1894 bis 1911</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 215-226</p> <p>Im im Historischen Archiv in Pazin aufbewahrten Buch der Protokolle der Sitzungen des Gemeinderates ist der Inhalt der Sitzungen des Rates vom Jahre 1894 bis 1911 vorgemerkt. Stadtgemeinde Buzet gehörte in den Bezirk Koper, sie umfaßte auch die slowenischen Steuergemeinden Sočerga, Pregarca, Movraz und Rakitovec. Das Buch der Protokolle ist eine wertvolle Quelle für die Geschichte des nördlichen und des nordwestlichen Teils von Istrien, besonders aber für die Kenntnisse von Behörden und deren Wirkungskreisen.</p>	<p>UDK 265.349(450.361)"16/19"</p> <p>Marta VERGINELLA, Assistentin in der Abteilung für Soziologie, Philosophische Fakultät der Universität in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Aškerceva 2, Slowenien</p> <p>Von volkstümlicher Frömmigkeit zu den Anfängen der Säkularisation - die Dörfer von Breg vom 17. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts</p> <p>Annales: Annalen des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 4, 1994, S. 179-190</p> <p>Im Beitrag wird das Leben des Glaubens in den Dörfern von Breg zwischen 17. und dem Anfang 20. Jahrhunderts behandelt. So aus kirchlichen als auch aus Testament-Quellen können die lebendige religiöse Betätigung der Bevölkerung von Breg in post-tridentinischer Zeit und allmähliches Aufgeben barocker Formen der Frömmigkeit im 19. Jahrhundert gesehen werden. Um die Wende des 19. Jahrhunderts verlor das Priestertum von Breg durch den Zerfall der Gesellschaft des Ancien Régimes und durch das Durchsetzen neuer Modelle des Benehmens seine zentrale Rolle in Gesellschaft und Politik. Die Anwesenheit vom Transzendenten erwarb im Alltag die Eigenschaften vom Zusätzlichen und Unnotwendigen.</p>

<p>UDC 329.281(450.361 Trst)'1905/1907"</p> <p>Miroslav STIPLOVŠEK, PhD, professor, Philosophical Faculty in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 2, Slovenia</p> <p>The Founding of the Social-democratic Secretariat in Trieste in 1905, the Beginning of a New Era in Slovenian Trade Union Movement</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 227-240</p> <p>In the development of the Slovenian social-democratic trade union movement the founding of Yugoslav i.e. Slovenian trade union secretariat in Trieste in 1905 is an important turning-point. Particularly through reports in the central Austrian trade union official organ "Die Gewerkschaft" and in the Slovenian social-democratic paper "Rdeči prapor" we try to explain its important role in the process of organizing Slovenian labourers, especially those of Primorska, in trade unions in the middle of the first decade of the 20th century.</p>	<p>UDC 316.344.3(497.12-15)'1976/1993"</p> <p>Iztok OŠTAN, MA, senior lecturer, University of Ljubljana, Marine and Traffic College Piran, 66320 Portorož, Pol pomorščakov 4, Slovenia</p> <p>Academically Trained Cadres of the Littoral between Socialism and Postsocialism</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 241-250</p> <p>The article is an analysis of the data concerning the educational levels of the people employed in the so called "social sector", i.e. companies and institutions owned by "people". A comparison of trends in the years between 1976 and 1986 to those of later periods is made. In the last five years the educational level of the employed has been growing rapidly in Slovenia, nevertheless the development is still about 25 to 30 years slower than that of the first world. In the Littoral, however, the educational level has been slightly above Slovenian average for a decade.</p>
<p>UDC 78:929 Merku P. 929 Merku P.:78</p> <p>Marija GOMBAČ, musicologist, Music School Koper, 66000 Koper, Galusova 2, Slovenia</p> <p>The Seismographic Prints of Kosovel's Poetic Expression in Merku's Notation</p> <p><i>Annales, Annals of the Koper Littoral and Neighbouring Regions</i>, 5, 1994, pp. 251-260</p> <p>The relation between word and music, between composer and text and its meaning is anything but a simple rational description and explanation. The present treatise is a confrontation with the creative ways of two artists from Primorsko: the composer Pavle Merku and the poet Srečko Kosovel - the composer being in the foreground. Merku's and Kosovel's common mental themes the Kras and the karst, the pine, love, artist, Death, nation have dictated the structure of the work itself.</p>	

<p>UDK 316.344.3(497.12-15)*1976/1993*</p> <p>Mag. Iztok OSTAN, Hohe nautische und Transportschule der Universität in Ljubljana, 66320 Portorož, Pot pomorščakov 4, Slowenien</p> <p>Kader mit Hochschulbildung auf der Küste zwischen Sozialismus und Postsozialismus</p> <p>Annales: Annales des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 241-250</p> <p>Der Artikel ist eine Analyse der Data über Struktur der Ausbildung der Beschäftigten im sogenannten "Gesellschaftssektor" auf der Küste im Zeitabschnitt 1976-1993 im Vergleich mit Slowenien und entwickelten Ländern. Die Entwicklungstrends in den Jahren 1976-1986 werden mit denen der späteren Jahren verglichen. In Slowenien stieg die Ausbildungsstruktur der Beschäftigten sehr schnell, trotzdem bleibt der Rückstand im Vergleich mit entwickelten Ländern noch immer 25-30 Jahre. Küstenland liegt in dieser Hinsicht ein wenig über dem Durchschnitt.</p>	<p>UDK 329.281(450.361 Trst)*1905/1907*</p> <p>Dr. Miroslav STIPILOVŠEK, ordentlicher Professor an der Philosophischen Fakultät - der Universität in Ljubljana, 61000 Ljubljana, Askerčeva 2, Slowenien</p> <p>Die Gründung des sozialdemokratischen Sekretariats in Triest in 1905, Anfang einer neuen Stufe in slowenischer gewerkschaftlicher Bewegung</p> <p>Annales: Annales des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 227-240</p> <p>In der Entwicklung der slowenischen sozialdemokratischen gewerkschaftlichen Bewegung ist die Gründung des jugoslawischen bzw. slowenischen gewerkschaftlichen Sekretariats in Triest gegen Ende des Jahrs 1905 ein wichtiger Wendepunkt. Hauptsächlich durch Berichte im zentralen österreichischen Organ "Die Gewerkschaft" und im slowenischen sozialdemokratischen Blatt "Rdeči prapor" wird seine entscheidende Rolle bei der gewerkschaftlichen Organisation der slowenischen Arbeiterschaft, besonders in Primorsko, in der Mitte der ersten Dekade 20. Jahrhunderts erklärt.</p>
	<p>UDK 78:929 Merku P. 929 Merku P.:78</p> <p>Marija GOMBAČ, Musikologin, Musikschule, 66000 Koper, Galusova 2, Slowenien</p> <p>Seismographische Abdrucke von Kosovels Dichterischer Aussage in Merkus Notenschrift</p> <p>Annales: Annales des Küstenlandes von Koper und der Nachbargebiete, 5, 1994, S. 251-260</p> <p>Verhältnis zwischen Wort und Musik, zwischen Komponist und Text und seiner Bedeutung ist alles eher als ein einfaches rationales Beschreiben und Erklären. Die vorliegende Abhandlung ist ein Gegenüberstellen der schöpferischen Wege zweier Künstler aus Primorska, des Komponisten Pavle Merku und des Dichters Srečko Kosovel - der komponist ist dabei im Vordergrund. Merkus und Kosovels gemeinsame Gedankenthemata der Karst als Landschaft und Karst als Gegend, die Föhre, Liebe, der Künstler, der Tod, das Volk haben die Struktur des Werkes diktiert.</p>

Poleg glavnega pokrovitelja zavarovalne družbe ADRIATIC d.d. so prispevali še:

emona obala koper

NAJBOLJI BRAN ČASOTIS NA PRIMORSKEM

Casino

PORTOROŽ - PORTOROSE
SLOVENIJA

DORO

Podjetje za proizvodnjo pisarniških potrebščin
p.o. Izola

splošna banka koper

Splošna banka Koper d.d.
Koper

InterEuropa

Mednarodna špedicija, transport
in pomorska agencija d.d. Koper

HT Hoteli Igralnice Turizem

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

Slika na naslovnici: Nedestruktivna preiskava TFS pred arheološkimi izkopavanji. Pogled z georadarjem v strukturo pod protlom Stolnice v Kopru.

Slika 1: Miniatura iz koprške Stolnice. Nazarij iz Kopra: C.LX recto "sv. Katerina" (foto: I. Markovič, 1991).

Slika 2: Cesare Dell'Acqua: Detajl (fotodokumentacija PMSMP).

Slika 3: Freska z glagolskim napisom v cerkvi sv. Roka v Borštu (foto: D. Podgornik, 1994).

Slika 4: Miniatura iz koprške Stolnice. Nazarij iz Kopra: C.XXVI "Vegliardo orante" (foto: I. Markovič, 1991).

Slika 5: Bo podobno usodo "nasilnih" prezidav doživeła še vsa preostala stavbna dediščina na Primorskem? Primer iz Kobjeglave na Krasu (foto: L. Lah, 1994).

Slika 6: Značilna istrska hiša z zunanjim stopniščem in baladurjem, Barbana (foto: R. Starec, 1993).

Slika 7: Tartinijev trg v Piranu v začetku 20. stoletja (fotodokumentacija PMK).

OPOMBA K ŠOLSKIM NALOGAM

Mladinske raziskovalne naloge, objavljene na straneh od 261-282 so nastale v okviru Družboslovnega krožka Gimnazije Koper in najprej dosegle odlično oceno na 1. regionalnem srečanju mladih raziskovalcev aprila 1994 v organizaciji Odbora za uresničevanje nacionalnega programa "Uvajanje ljudi v znanost in tehnologijo na Obali" pri izvršnem svetu Skupščine Skupnosti obalnih občin Koper, se tako uvrstile na državno srečanje "Gibanje znanost mladini" ter med najboljšimi prejele nagrade. (Op. ured.).

